પૂ. સ્વ. ફોઈબાને

પૂજ્યનાં સ્મરણે ચિત્ત
  મુક્ત થૈ સર્વ બંધથી,
નિર્વ્યાજ ભક્તિભાવેથી
  સદા ઊર્ધ્વમુખી થઈ,
નમ્ર પ્રજ્ઞાપ્રકાશે ને
  યુક્ત થૈ પ્રેમભાવથી,
લીલયા ઢળતું પેલા
  પુણ્યાણુ પ્રભુને પદે.

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥

આદિપર્વ, અધ્યાય ૫૬, શ્લોક ૨૭.

ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી

મહાભારતના કર્તા તરીકે જેની પ્રસિદ્ધિ છે તે મહામુનિ વ્યાસની વિભુતિને ભારતભવ્ય કહીએ તો આપણને સંતોષ શી રીતે થાય ? ભારત તો એની કૃતિ છે. કૃતિ કરતાં કર્તા તો હમેશાં મોટો જ હોવાનો. છતાં મહાભારતનો વિસ્તાર એટલો મોટો છે, અને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિબિંબ તરીકે એ ગ્રંથનાં વિષયોની એટલી સમૃદ્ધિ છે કે મહામુનિ વ્યાસને ભારતભવ્ય કહીને જ એમનો પરિચય અપાય. સંશોધકો ભલે પુરવાર કરી આપે કે વ્યાસ એટલે કેવળ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન નથી, એ તો અનેક કાળની અનેક વિભૂતિઓનો સંગમ છે. આપણે સંશોધકોની વાત માનીને કહીએ કે આપણે જ્યારે વ્યાસની વાત કરીએ છીએ ત્યારે અનેક જમાનાઓને આવરી લેતી એ સંગમ-વ્યક્તિની જ વાત કરીએ છીએ. વેદકાળથી માંડીને પુરાણકાળના અંત સુધી જેની વિભૂતિ ફેલાઈ છે તે વ્યાસને જ આપણે એક વ્યક્તિ તરીકે ઓળખીએ છીએ અને એને આર્યોની ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિરૂપ ગણીએ છીએ.

એ મહર્ષિ વ્યાસે જીવનના અસંખ્ય પ્રસંગોમાંથી જે તત્ત્વજ્ઞાન તારવી કાઢ્યું અને મહાભારતમાં અનેકાનેક સ્થળોમાં ગોઠવી જોયું તે આપણી—ભારતના લોકોની સહુથી મહત્ત્વની મૂડી છે. પુરાણકારોએ ભલે સાત વ્યક્તિઓને ચિરંજીવી* તરીકે વર્ણવ્યા હોય પણ તેમાં ભારતીય હૃદયમાં સતત જીવિત રહ્યા છે બે—એક તો રામભક્ત, બાલબ્રહ્મચારી, બુદ્ધિમતાંવરિષ્ઠ હનુમાન અને બીજા તે આપણા ત્રિમર્ત્તિ સમા વ્યાસ. એ અજરામર વ્યાસે જે આર્યવંશીય ડહાપણ મહાભારતના શ્લોકોમાં સંઘરી રાખ્યું છે તેનો ઉપયોગ દરેક જમાનાએ કર્યો છે. અને એ વ્યાસવાણી એટલી બધી જીવતી છે કે દરેક જમાનાએ એમાંથી નવી નવી પ્રેરણા મેળવી છે. ડાહ્યા લોકોએ, દરેક જમાનાએ, પોતપોતાની ઢબે એ શ્લોકો નિચોવ્યા છતાં એમાંથી અણધારેલો નવો નવો સાર નીકળતો જ આવ્યો છે

બૌદ્ધોએ સંશોધનની કડાકૂટમાં ઉતર્યા વગર ડહાપણ વાપરી જાહેર કર્યું કે, દુનિયામાં જે કોઈ ઉત્તનિકર, સત્ય વચન જડે તે બુદ્ધવચન જ સમજવું, અને એનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવો. આપણે પણ ગમે તે આર્યોચિત વચનને વ્યાસવચન તરીકે સ્વીકારતાં સંકોચ અનુભવતા નથી. શરત એટલી જ કે એ વચન સંસ્કૃત ભાષામાં અને પૌરાણિક શૈલીમાં રચેલું હોવું જોઈએ.

---

* अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषण. ।
कृप. परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥

વ્યક્તિની વર્ષગાંઠ હોય છે ત્યારે આ સાત ચિરંજીવીઓની અને માર્કંડેયની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેનો વિધિ સંસ્કારગ્રંથોમાં આપેલો હોય છે.

મહાભારતમાંથી પોતાને ગમેલા વચનોનો સંગ્રહ જૂના કાળથી લોકો કરતા આવ્યા છે અને એ પ્રવૃત્તિ કોઈ કાળે થોભવાની નથી હમણાં હમણાં આપણા જમાનામાં જ એવા કેટલાય સંગ્રહો તૈયાર થયા છે "ભારતરત્ન" એ એ જ જાતનો ભાઈ ઉપેન્દ્રરાય સાંડેસરાએ કરેલો સંગ્રહ છે, પણ બીજા સંગ્રહો કરતાં આ સંગ્રહ અનેક રીતે નોખો પડે છે આમાં વચનોમાં વધારે શ્લોકો ભેગા કરવાનો લોભ નથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ સમજવા માટે જેટલા શ્લોકો જરૂરી જણાયા તેટલા જ લઈને એ વિષયો પર તુલનાત્મક વિવેચન કર્યું છે

મહાભારતની એ જમાનાની અને આપણા આર્યવર્ગની ચિંતાનો સાર્વભૌમ વિષય છે ધર્મ આપણું સમગ્ર ચિંતન એ ધર્મજિજ્ઞાસાની આસપાસ ગોઠવાયેલું છે ધર્મજિજ્ઞાસામાંથી જ તત્ત્વજિજ્ઞાસા પરિણમી, બ્રહ્મજિજ્ઞાસા જાગી, કર્મમીમાંસા આવશ્યક બની અને સત્ય સંયમ, શીલ ભક્તિ આદિ જીવનતત્ત્વોની વિચારણા વધવા લાગી આપણે જોયું કે જીવનનો તમામ વિસ્તાર મનને અધીન છે એમાં આપણો પુરુષાર્થ કામ પૂરતો જ છે એ કર્મદ્વારા જીવન જીવતાં આપણે ગાર્હસ્થ્યધર્મ ક્રમશઃ નક્કી કરી શક્યા એ ગૃહસ્થધર્મમાં ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમ સમાયા સ્વાભાવિક રીતે ધર્મની કસોટીએ અર્થનું ખંડન બની મીમાંસા કરવી પડી અર્થદોષ સમજાવવા પડ્યા વ્યસનો ઉઘાડાં પાડ્યા વગર અને એમ કર્યું જ નહીં તેથી જ સજ્જનો દુર્જનોનો વિવેક કરવો પડ્યો અને ભારત એ યુદ્ધની કથા હોઈ યુદ્ધની નિરર્થકતા પણ સિદ્ધ કરવાનું ક્રમપ્રાપ્ત થયું

આવી રીતે શ્લોકો વિષયવાર ગોઠવ્યા પછી એ જ અર્થના શ્લોકો બૌદ્ધ જૈન કે બીજા સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં આવેલા છે તે એમણે યથામતિ યથાસ્મૃતિ આપીને વિસ્તૃત વિવરણ કર્યું છે

એ વિવરણમાં અને એની પાદટીપોમાં રહસ્યવિવરણ ઉપરાંત સંગ્રહકાર વિદ્વત્તા પણ દાખવી દીધી છે આપણી સંસ્કૃતિનું રહસ્ય સમજવા માટે આ ગ્રંથ ઉપયોગી નીવડશે આપણે ત્યાં દર્શનો ગમે તેટલા ભલે હોય અને એના વિવાદ અનંતકાળ સુધી ભલે ચાલે આપણી જીવનદૃષ્ટિ અને સંસ્કૃતિ એક જ છે એ વસ્તુ ચિત્ત પર ઠસાવવા માટે 'ભારતરત્ન'નો ઘણો ઉપયોગ થશે આપણા બગીચામાં બધી જાતના ફૂલઝાડો ભલે હોય પણ પુષ્પગુચ્છોની શોભા અને ખુશબો એ ગુચ્છ બનાવનાર માળીને જ આભારી હોય છે એ ન્યાયે આપણને 'ભારતરત્ન'માં ભાઈ ઉપેન્દ્રરાયનું અધ્યયન એમની અભિરુચિ અને એમની જીવનદૃષ્ટિનું દર્શન થાય છે અને તેથી જ એમનું અભિનંદન કરવાનું મન થાય છે

'સંનિધિ' રાજઘાટ, નવી દિલ્હી ૩ ૧– ૬૬૩ કાકાસાહેબ કાલેલકર

કિંચિન્માત્ર

પંડિત સુખલાલજી સંઘવી

શ્રીયુત ઉપેન્દ્રભાઈ સાંડેસરા, પ્રસ્તુત પુસ્તકનું લખાણ લખ્યે જતા હતા, અને મને એ ટુકડે ટુકડે સંભળાવતા. એ લખાણમાં આવતી ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક સંખ્યાબંધ નોંધોથી હું એવો આકર્ષાયો કે, જેને લીધે મારી આજ લગી સુષુપ્ત રહેલી મહાભારતના અધ્યયનની વાસના ઉત્કટપણે જાગી ઊઠી. મને થયું કે આખા મહાભારતનું બને તેટલું સાંગોપાંગ અવલોકન, મનન કરવું. આ દૃષ્ટિએ મેં શ્રી. સી. વી. વૈદ્યનું 'એપિક ઇન્ડિયા' સાંભળ્યું. ડૉ. વાસુદેવશરણજીનાં મહાભારત વિષેનાં હિંદી વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં. અને છેવટે ડૉ. વિન્ટર્નિટ્ઝના 'હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયન લિટ્રેચર'માનો મહાભારતને લગતો ભાગ ઘણાં વર્ષ પછી ફરીથી સાંભળ્યો. આ બધામા મને ડૉ. વિન્ટર્નિટ્ઝનું લખાણ અવિકલ્પે લાગેલું. એ લખાણથી મારી સહજવૃત્તિ એવી થઈ કે આપણે પણ આ દિશામા કાંઈક પ્રયત્ન કરીએ તો સારું. પણ મારી એ વૃત્તિને તબિયતે અને ઉંમરે હજુ સુધી સાથ આપ્યો નથી માટે પ્રસ્તુત પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા કાંઈક લખવાનો જે મનોરથ હતો તે મનોરથ આજે મનોરથ માત્ર રહ્યો છે. અને છતાં કાંઈક તો લખવાનુ મન છે જ અને તે મન શ્રી. સાંડેસરાના લખાણની ગુણવત્તાને કારણે છે. એટલે માત્ર એમના લખાણે મારા મન ઉપર જે આકર્ષક છાપ પાડી છે તેનુ જ માત્ર સૂચન કરવા ધાર્યું છે. નહિ કે મહાભારતના એક અભ્યાસી લેખે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનુ નામ "ભારત-રત્ન" રાખ્યુ છે. આમાં સમગ્ર "ભારત"નુ મંથન નથી પણ કેટલાક વિશિષ્ટ મુદ્દાઓને લઈ તેનો સાર આપી ઉપયુક્ત ચર્ચા કરી છે. પણ એ ચર્ચા કરતાં લેખકે જે ઇતર અનેકવિધ સાહિત્યનુ અવલોકન કરી તેમાંથી તુલનારૂપે કે ઇતિહાસના સૂચનરૂપે જે પાદનોંધો લખી છે તે કોઈ પણ અભ્યાસીને આકર્ષે તેવી છે અને પ્રેરણા આપે તેવી પણ છે. આ દૃષ્ટિએ તેનું નામ 'રત્ન' હોય તો તે જુગતુ છે. 'રત્ન'નો અર્થ થાય છે પોતાની જાતિમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ. "ભારત"નાં ખાસ અધ્યયનોમાંનું આ પણ એક અધ્યયન છે. અને તેનું ફળ જેવું તેવું નથી. વિશિષ્ટ છે. એટલે એ ફળને 'રત્ન' નામ શોભે. પણ આ ઉપરાંત 'રત્ન'પદ સાથે મારે એક બીજી વસ્તુ પણ સૂચવવાની છે. જે શ્રી. સાંડેસરાને ન જાણનાર વાચકોને ભાગ્યે જ જ્ઞાત હોય. શ્રી.

સાંડેસરાએ સ્કુલનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો નથી. સંસ્કૃત એટલે એમનું પહેલી ચોપડીનું. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ત્રિવિધ તાપ કહ્યા છે, એવા ત્રિવિધ તાપથી એ ઘેરાયેલા. શરીરનું અપેક્ષિત સ્વાતંત્ર્ય નહિ. આર્થિક રીતે સ્વાધીન નહિ એટલે એ પણ માનસિક દુઃખ અને છેવટે ગેરબજારમાં પડ્યા ત્યારે વ્યાપારી બજારના ગ્રાહકો સાથે કામ લેવાનું અને કરવાનું. મન અપ્રામાણિકતાથી બચવા કહે, અને બજાર પ્રામાણિક માણસને ત્યાં રહેવાની ના પાડે. આવી એમની ત્રિવિધ તાપની સ્થિતિ, અને અભ્યાસની તદ્દન પ્રાથમિક ભૂમિકા.

પણ એમની વહારે જિજ્ઞાસા આવી માત્ર જિજ્ઞાસા નહિ પણ અદમ્ય જિજ્ઞાસા. અને એની સાથે એમની પરંપરાગત ભક્તિ ભળી. આ બે તત્ત્વોએ એમને શાસ્ત્રદોહન માટે પ્રેર્યા. પહેલાં એમણે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. આ બીજું છે. મહાભારતના મહોદધિમંથનમાંથી આ રત્ન બહાર આવ્યું છે. એ કૌસ્તુભ જેટલું કીમતી ભલે ન હોય પણ એની શ્રેષ્ઠતા ચોક્કસ છે. જો મહોદધિમંથન કહેવું ન હોય તો એ અભ્યાસને દધિમંથન કહી શકાય. અને દધિમંથનનું ફળ નવનીત છે. જેમ મણિઓમાં કૌસ્તુભ મણિ શ્રેષ્ઠ ગણાય, તેમ પોષક તત્ત્વોમાં નવનીત પણ શ્રેષ્ઠ છે. એટલે આ 'રત્ન'ને નવનીતકલ્પ પણ કહી શકાય. અને એની યથાર્થતાનો ખ્યાલ તો વાચનારને વાંચ્યા પછી જ આવશે.

શ્રીયુત સાંડેસરાનો મનોરથ હજીએ વધારે દોહન કરી મહાભારતને લગતું કામ કરવાનો છે. એ દિશાના એમની પ્રવૃત્તિ પણ છે. પણ એમને જે અતિ અલ્પ સમય મળે છે, અને બીજાં જે ભારણો છે, એ જોતાં આગળનું કામ ઠીક ઠીક સમય લેશે પણ જ્યારે એ કામ પૂરું થશે ત્યારે એમ જણાયા વિના નહિ રહે કે જેનામાં જિજ્ઞાસાનો તણખો છે એ વ્યક્તિ ગમે તેવી મુશ્કેલી વચ્ચે પણ કાંઈક નવું કરે છે. અને પોતે સંતોષ મેળવવા ઉપરાંત બીજાને પણ સંતોષનું સાધન પૂરું પાડે છે.

અંગ્રેજી અમલ પછી આ દેશમાં કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાવા લાગી. ક્રમે ક્રમે વધતી ગઈ. આજે તો એક રીતે એનો રાફડો પણ ફાટ્યો છે. બીજી બાજુ પ્રાચીન પદ્ધતિથી ચાલતી સાંપ્રદાયિક અને અસાંપ્રદાયિક અનેક નાની મોટી સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ દેશમાં પથરાયેલી છે. પંડિતોનો પાર નથી. કૉલેજ અને યુનિવર્સિટીઓના પ્રાધ્યાપકોની સંખ્યા પણ હવે તો એક સેના જેવી છે. તેમાંય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ આદિના અધ્યાપકો ઘણા છે. અને એ ઘણામાંય કેટલાક તો શ્રેષ્ઠ છે. ભારતીય વાઙ્મયનું પરિશીલન કરનાર ; તેને ભણનાર ભણાવનાર વર્ગ આપણે ત્યાં જેવો તેવો કે નાનકડો નથી. મ છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે ભારતીય વાઙ્મયનું આજની દૃષ્ટિએ

વ્યાપક અને તટસ્થ અવલોકન કરનાર અને તે ઉપર પ્રમાણભૂત લખનાર માણસો કેટલા છે ? આ બાબતમા પાશ્ચાત્ય લેખકોનું સાહિત્ય આપણી સમક્ષ રજૂ કરનાર હોવા છતા એમાથી નક્કર પ્રેરણા મેળવી કામ કરનાર આપણે ત્યા કેટલા અને કોણ ? એ પ્રશ્નનો જવાબ વિવેકી વાચકો પોતે જ આપે

આવી સ્થિતિમા કોઈ યુનિવર્સિટી કે કૉલેજનું આંગણું ન ખૂદનાર અને માત્ર સ્વતન્ત્રમા સમય અને શક્તિ ખર્ચનાર એક ખૂણે બેઠેલ સાધારણ વ્યક્તિ જો "ભારત"નું પરિશીલન કરી તે ઉપર પ્રમાણભૂત લખે અને તેમા પોતાના વિવિધ વાચનના પરિણામો ઉમેરે તો એને 'રત્ન' કહેવામા કોઈ અત્યુક્તિ થાય છે એમ મને તો લાગતું નથી

પણ આ કથન કાંઈ લેખકની પ્રશસ્તિ અર્થે નથી લખાણમા જે ગુણો મને ભાસ્યા છે અને જે તત્ત્વથી મારુ આકર્ષણ થયેલુ તે જ મને આ કહેવા પ્રેરે છે હુ વધારે નહિ તો ગુજરાતના જે વિશિષ્ટ સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતો કે અધ્યાપકો છે તેમને આ પુસ્તકની પાનીપો વાચી જવા અને તે ઉપરથી બોધપાઠ લેવા નમ્ર વિનતી કરુ છુ

પાઠશાળાઓ અને કૉલેજ યુનિવર્સિટીઓ ઉપરાન્ત હવે તો સંસ્કૃત વિશ્વ પરિષદની પણ એક વધારે સ્થાપના થયેલી છે આવી પરિષદ તો જ શોભે જો તે ભારતીય વાઙ્મયની જુદી જુદી શાખાઓના ઊંડા અધ્યયન દ્વારા આધુનિક દૃષ્ટિએ તે ઉપર નાના મોટા પુસ્તકો લખાવે જ્યા લગી આ કામ નહિ થાય ત્યા લગી પાશ્ચાત્ય સ્કૉલરોની ગુરુબુદ્ધિથી ઉપાસના જ કરવાની રહે છે અને તે કરવી એ અસ્થાને પણ નથી પણ એવી સ્થિતિમા ભારતીય વાઙ્મયનો સર્વોત્તમ વારસો ધરાવવાની જે મિથ્યા અભિમાનવૃત્તિ ચિરકાળથી આપણામા પોષાતી આવી છે તે જ માત્ર પોષવાની રહેશે અને ભારત સમક્ષ કે વિશ્વ સમક્ષ આપણા તરફથી અધ્યયનનો સર્વોત્તમ ફાળ અને થાળ ધરવાનુ બાકી જ રહેશે

- મહાભારતનો પ્રાણ

નવરાશના સમયમા ઉત્તમ સાહિત્ય વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા, આજથી ઓગણીસ વર્ષ પહેલા મે મહાભારતનુ વાચન, સ ૨૦૦૦-સને ૧૯૪૪માં શરુ કર્યું અને થોડાક વખતમા અનુભવ્યું કે આ મહાગ્રન્થ સ્વશિક્ષણનુ (self education) એક વિરલ સાધન છે અને તે દ્વારા મન શાતિ પ્રાપ્ત કરાવનારી શક્તિ ધરાવનાર છે વળી તે એવુ મધુર પણ હતુ કે તેની ગ્રથપ્રશસ્તિમા લખેલી ઉક્તિ -

> श्रुत्वा त्विदमुपाख्यान श्राव्यमन्यन्न रोचते।
> पुस्कोकिलरुत श्रुत्वा रुक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव ॥ १-२-२३६

મારે માટે સાર્થક ઠરી છે

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયનો ગુજરાતી અનુવાદ વાચ્યા પછી, મૂળ સંસ્કૃત મહાભારતની ચિત્રશાળા પ્રેસની આવૃત્તિ મે વાચી અને તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે મહાભારતની બીજી અનેક આવૃત્તિઓ તથા ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સમીક્ષિત વાચનાનો ઉપયોગ કર્યો સબધ ધરાવતા અનેક શાસ્ત્રો અને પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રથાદિ જોવાનો અને તે તે વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા વિચારણા કરવાનો પ્રસગ પણ આવ્યો મહાભારતને કેન્દ્રમા રાખી અનેકવિધ નોંધો કરી અને તેમાથી મહાભારતની સાસ્કૃતિક સૂચિ (Cultural Index) તૈયાર કરવાની દૃષ્ટિએ સ ૨૦૦૭ સને ૧૯૫૧મા આરભ કર્યો સેકડો વિષયોનુ વર્ગીકરણ ધરાવતા તેના ચાર વિભાગોનુ કામ, બીજા મહાભારત જેવુ એકને હાથે પાર પડી શકવુ અસભવ છે પણ તે છતા મહાભારતની શીતળ સુગધભરી નિકુજોમાથી મધુસચય અને વિતરણ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે, તે મારે માટે અનેરો લાભ છે

મહાભારતના દીર્ઘકાલિન પરિચયમાથી મને પ્રતીતિ થઈ છે કે પ્રાચીન ભારતીય સસ્કૃતિનો એ કેવળ વિશ્વકોશ નથી પ્રાચીન ભારતના 'ઇતિહાસ'નો માત્ર આકરગ્રથ નથી માનવજીવનના અપાર વૈવિધ્યને આલેખતો સાહિત્યગ્રન્થ જ નથી પણ 'વિરાટ' શબ્દના તમામ અર્થોને સાર્થક કરતો વ્યાપકમા વ્યાપક જીવનદર્શન કરતો અને કરાવતો એ મહત્તમ 'ગ્રથ-સાગર' છે એના સહવાસમા અનેક વર્ષો ગાળી શકાયા અને શેષ વર્ષો ગાળી શકાશે એ મારે માટે પરમ સદ્ભાગ્યની વાત છે

એ સદ્ભાગ્યનો કંઈક અંશ અક્ષરબદ્ધ કરવાનો આ પુસ્તકમાં મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આ અગાઉ સને ૧૯૫૩ માં 'મહાભારત અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' એ સ્વાધ્યાય પુસ્તિકામાં મહાભારત અને જૈન આગમમાં સર્વસામાન્ય રૂપે જણાતા વિરક્તિ કાવ્ય (Ascetic poetry)નો એક તુલનાત્મક અભ્યાસ મેં રજુ કર્યો હતો. મહાભારતમાંથી જુદા જુદા વિષયના શ્લોકો લઈ એનું ઉદ્ઘાટન અર્થાત્ વિવેચન-સમાલોચન-અભ્યાસ-આસ્વાદ-મનન એવું કંઈ પ્રસ્તુત "ભારત-રત્ન"માં આપ્યું છે.

પ્રધાનતઃ સ્વાન્તઃસુખાય કરેલો આ પ્રયત્ન છાપવો જોઈએ એવો અનેક અધિકારી વિદ્વાનો, સુજ્ઞજનો અને મિત્રોનો આગ્રહ હોઈ મને પણ છપાવવો ઠીક લાગવાથી એ પ્રગટ કર્યો છે.

શેર બજારના અત્યંત સમય અને ધ્યાન ખેંચી લેનારા ધંધામાંથી કટકે કટકે, સમય ચોરીને આ કામ કર્યું હોઈ અને ઠીક ઠીક લાંબા સમયપટ પર એ પથરાયું હોઈ એમાં કંઈ ત્રૂટીઓ રહી હશે. કોઈ મોટા પુસ્તકાલયની અંદર બેસીને કામ કરવાનો લાભ પણ હું મેળવી શક્યો નથી. અનિવાર્ય સંયોગોને લીધે પુસ્તક છપાતાં પણ ઠીક લાંબો સમય ગયો હોઈ પ્રત્યેક મુદ્દા વિશે છેવટનાં સંશોધનોનો સમાવેશ કદાચ આ લખાણમાં હું નહિ કરી શક્યો હોઉં. એમ કરવાનો મારો દાવો પણ નથી. ઘણાં વર્ષોના નિકટ પરિચયથી કેળવાયેલી, મહાભારતની સર્વસ્પર્શી મહત્તા પ્રત્યેની ભક્તિ એ જ મારા આ પ્રયત્નનું મુખ્ય નિમિત્ત છે.

મહાભારત જે મહાકવિએ રચ્યું છે તે કોણ હતા?* આધુનિક પરિભાષામાં કહીએ તો વ્યવસાયે અધ્યાપક. અને અધ્યાપકનું કાર્ય તો જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય વિસ્તારનું ને? એમનું આ વિદ્યાવિતરણનું, વેદવિતરણનું કાર્ય, કેવા ઋજુ હૃદયનું હતું, તે સમાવર્તન પછી તેમણે શિષ્યોને કરેલી આજ્ઞા ઉપરથી સમજાય છે.

> सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
> श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ १२-३१४-४५
> वेदस्याध्ययनं हीद तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ।
> स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयम्भुवा । १२-३१४-४६

---

* આજે પ્રાપ્ત થતું મહાભારત એ અનેક મહાન સર્જકોની કૃતિ છે. પણ જીવનના નિત્ય તત્ત્વને અર્થાત્ ધર્મને કાવ્યમાં ગૂંથીને સતત તેની જ ગવેષણા કરવાનો આદેશ આપતા મહાભારતના આદિરૂપના કર્તા અદ્ધા ઋષિ છે, જેમને આપણે વેદવ્યાસ નામથી ઓળખીએ છીએ.

અને આમ શૂદ્ર સમેત ચારે વર્ણોને વેદ સંભળાવવાનો આદેશ આપતું આ વ્યાસવચન પછીથી વધી પડેલી અને પરિણામે હિંદુસ્તાનને દારિદ્ર, દુઃખ અને પરાવલંબનમાં ફસાવનારી સંકુચિતતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. વ્યાસના એ આદેશનું જો આપણા અધ્યાપકગણે (અને તેમની મારફત પ્રજાએ) યથાવત્ પાલન કર્યું હોત તો હિંદનો ઇતિહાસ કંઈ જુદો જ હોત. ભૂતકાળમા જે થયું તે ખરું, પણ આ આદેશનું હાર્દ સમજી, હાલ પ્રવર્તતી તમામ જાતની વર્ણ અને જાતિગત ઊંચનીચ ભાવનાઓનો અંત લાવી, સર્વત્ર સમાનભાવ રાખી, શીલ, ચારિત્ર્ય અને પ્રજ્ઞાના માપદંડથી કાર્યો થશે તો આ દેશનું ગૌરવ અનેકશઃ ઓજસ્વી થઈને ફરીથી અચૂક સ્થાપિત થશે.

અને આ વેદ–જ્ઞાન આપતાં, સંભળાવતાં બ્રાહ્મણ અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને સમીપમા રાખવાનો આદેશ છે તે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ કેવો હોય ?

इष्टीश्च विविधा प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्कथंचन ॥ ૧૨–૨૪૩–૪
न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संततिः ॥
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ૧૩–૧૪૩–૫૦

આવો ચારિત્ર્યશીલ બ્રાહ્મણ સમીપમા રાખવાનું કારણ એ છે કે દુઃશીલ એવો જન્મે દ્વિજ વિદ્યાસભામાં પેસી ન જાય–એનો દુરુપયોગ ન કરી જાય અને સુશીલ એવો જન્મે શૂદ્ર માત્ર તેના જન્મના કારણે જ માતા સરસ્વતીની પ્રસાદીથી વંચિત ન રહી જાય.

એ વાત સાચી છે કે સર્વસંગ્રહાત્મક મહાભારતના વિશાળ ફલક ઉપર જન્મગત બ્રહ્મત્વ અને ચારિત્ર્યમૂલક બ્રહ્મત્વ એ બંનેના શ્રેષ્ઠત્વ વિષે સારા પ્રમાણમાં વિમર્શ થયેલો છે; પણ મહામુનિ વ્યાસના મતે તો જન્મગત બ્રાહ્મણત્વનું મહત્ત્વ અલ્પ છે, ચારિત્ર્ય અને પ્રજ્ઞાથી આવતું બ્રાહ્મણત્વ એમને માન્ય છે. એમ જ હોઈ શકે નહિ તો હિંદુધર્મને મજબૂત, સર્વસારગ્રાહી, વિશાળ અને ચિરંજીવ બનાવનાર એ મહર્ષિ, દાસ માતા અને બ્રાહ્મણ પિતાના પુત્ર હોઈ જડ માન્યતા અનુસાર તો વર્ણસંકર કે તેથી ય ઊતરતી કક્ષાના ગણાય !—કે જેમણે ચારે વેદોને બરાબર વ્યવસ્થિત કર્યા, તેના કાળજીપૂર્વકના અભ્યાસની ગોઠવણ કરી, ગીતાનું દિવ્ય ગાન સાંભળ્યું તથા સંભળાવ્યું, અને બ્રાહ્મણધર્મ–'વિશાળતાના ધર્મ'ની પરંપરા અનુસારનો મહાગ્રંથ મહાભારત જગતને ભેટ ધર્યો. અને તેમનાં આ કાર્યો માટે એ મહાકવિની પ્રશંસા વૈદિક મતાનુયાયી કવિઓએ તો ઠીક પણ 'તિલકમંજરી'ના કર્તા ધનપાલ

જેવા જૈન અને 'બુદ્ધચરિત'ના કર્તા અશ્વઘોષ જેવા બૌદ્ધ કવિઓએ પણ કરી.

જેઓ ધર્મ અને ધર્મના અનુબંધ, અર્થ અને અર્થના અનુબંધ, કામ અને કામના અનુબંધ તથા તે દરેકના વિપરીત વ્યવહારોનો બુદ્ધિથી બરાબર વિચાર કરીને સમ્યગ્ પ્રકારે વ્યવસાય કરતા હતા, એ ઋષિ વ્યાસ કંઈ રૂપાળા નહોતા. તેઓ કાળા, પીંગળી જટાવાળા, પ્રદીપ્ત આંખો અને પીળી દાઢીવાળા નજરને જોવાથે ગમે નહિ તેવા હતા. સામાન્યતઃ (બ્રહ્મચર્ય)વ્રતધારી એ મહાત્માએ માતાની ઇચ્છાને માન આપી પાંડુ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરને જન્મ આપી કુરુવંશનું પુનઃસ્થાપન કર્યું હતું, અને એ વખતની પ્રથા અનુસાર માતૃઋણમાંથી મુક્ત થયા હતા.* પોતાના સંતાનો વચ્ચે થયેલા આંતરવિગ્રહના એ સાક્ષી રહ્યા હતા. લગભગ દરેક પ્રસંગે એમણે સમતાપૂર્વક, ન્યાય અને ધર્માનુસાર સલાહ આપી વિગ્રહ ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.× એમા તેઓ નિષ્ફળ ગયા અને તેમણે ભીષણ પ્રણાશ જોયો. એ પ્રણાશનો એમણે ઇતિહાસ આલેખ્યો. અને એવો ઇતિહાસ આલેખ્યો કે એ સામાન્ય સામાજિક, રાજકીય કે ધાર્મિક ઇતિહાસ ન રહેતાં માનવ-આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ બની રહ્યો. એણે યુગો સુધી ભારતને અને વિશ્વને પ્રેરણા આપી. એ સેંકડો વર્ષ પહેલા રચાયો છતાં હજુ આજે જ રચાયો હોય એવો તાઝગીભર્યો છે, અને આજે પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો હોઈ આધુનિક પણ છે.

એની ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં લખ્યુ છે:

> इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धय ।
> पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रय ॥ १–२–२३७

આની સાથે જ્યારે મહાત્મા ગાંધીજીનુ મહાભારત વિષેનુ લખાણ વાંચીએ છીએ ત્યારે ઉપરની પ્રશસ્તિની યથાર્થતા સ્પષ્ટ દેખાય છે જેમાં પાશ્ચાત્ય અર્થમાં ઇતિહાસ એવા જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ ઇતિહાસગ્રંથો પૈકી બે (૧) ગિબન કૃત *Decline and Fall of the Roman Empire* અને ( ) મોટ્લે કૃત *Rise of the Dutch Republic*– એ બે ગ્રન્થોની મહાભારત સાથે સરખામણી કરતાં ગાંધીજીએ તેમને મહાભારતની ઉતરતી આવૃત્તિઓ તરીકે ગણાવી છે.

વિશ્વના નામાંકિત પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. વિન્ટર્નીટ્ઝ આધુનિક અર્થમાં ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની દ્રષ્ટિથી મહાભારતનું મૂલ્યાંકન

---

* આદિ અ. ૯૯.

× કુટુંબના મિષે વેદવ્યાસે પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી લડતી માનવજાતને પિતૃહૃદયથી સંપીને રહેવાનો આ 'ઇતિહાસ'થી બોધ કર્યો છે.

કરતા આ ગ્રંથને વૈદિક સાહિત્ય, જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્ય, ઉત્કીર્ણ લેખો, ઉત્તરકાળનું સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન બ્રાહ્મણધર્મનું સાહિત્ય એ બધાંયનું એકીકરણ કરતા કેન્દ્ર તરીકે અથવા ઓછામાં ઓછું એમને પરસ્પર જોડતી પ્રમુખ કડી તરીકે ઓળખાવે છે, તેને ગાંધીજીના વિધાન સાથે સરખાવવાથી આ ઇતિહાસગ્રંથની વ્યાપકતાનો કિંચિત્ ખ્યાલ આવશે (૧ ૧૬)

મહાભારત એ આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ છે એ ચકાસી જોવા માટે નીચેનું એક જ ઉદાહરણ પૂરતું થઈ પડશે સ્વર્ગારોહણ માટે જતા પાંડવ યુધિષ્ઠિરને તેવા સ્વર્ગ ઇન્દ્ર આવ્યો ત્યારે ધર્મરાજાએ મહાપ્રસ્થાન દરમ્યાન તેમની સાથે રહેલા કૂતરાને પોતાને સાથે સ્વર્ગમાં લઈ જવા ઇચ્છા કરી અને તેના વિના સ્વર્ગમાં જવાની ના પાડી વાચકનું સાધ્યમાર્ગીઓ પ્રમાણે સ્વર્ગ એટલે સુખ તે ધ્યાનમાં રાખીને અમેરિકાના સાધુચરિત પ્રેસિડેન્ટ લિંકનના જીવનનો પ્રસંગ જોઈએ ઈ સ ૧૮૩૦ની સાલનો કડકડતો શિયાળો અને એમાં જ્યાં અબ્રાહમ લિંકનનું કુટુંબ રહેતું હતું તે સકોર્ન વેલીમાં Milk Sickness ની મહામારી ફાટી નીકળી લિંકનના પિતાએ એનું ખેતર અને સરસામાન વેચી નાખ્યા તેમણે એક ગાડામાં થોડું રાચરચીલું ભર્યું અને કુટુંબને બેસાડ્યું અને ૨૧ વર્ષની ઉંમરના અબ્રાહમ લિંકનને પરોણો આપી હાંકવા બેસાડ્યો એ રગશિયું ગાડું ધીરે ધીરે મુસાફરી કરતું ઇલીનોઈ તરફ આગળ વધવા માંડ્યું તેમનો પાળેલો કૂતરો ગાડાની પાછળ દોડતો આવતો હતો એમ કરતા ગાડું રસ્તામાં આવતી એક અર્ધ ગરક થયેલી નદીને જેમ તેમ કરીને પાર કરી ગયું પણ પેલો કૂતરો તો એમાં ઉતરવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ તે આ પાર રહી ગયો અને નિરાશ થઈને ભસવા માંડ્યો પણ હવે આવા જોખમી રસ્તે ગાડાને પાછું વાળી કૂતરાને લેવા એ ગાડું મોંઘું પડે એવું હોવાથી એને લીધા વિના જ આગળ વધવાનું લિંકન કુટુંબે બહુમતીથી નક્કી કર્યું પણ અબ્રાહમ લિંકન કહે છે એ કૂતરાને પણ તજી દેવાનો વિચાર હું સહન કરી શક્યો નહિ અને મારા બૂટ તથા મોજાં કાઢી નાખીને (બરફની ઠંડીમાં પગ ગુમાવવો પોસાય પણ બૂટ મોજાં ગુમાવવા પોસાય નહિ એવી એ લિંકન કુટુંબની ગરીબી હતી) મેં મહામુસીબતે નદી પાર કરી અને એ ધ્રૂજતા પ્રાણીને બગલમાં નાખીને પાછું લાવવામાં વિજયી નીવડ્યો પછી આનંદથી બહાવરાની જેમ એ કૂતરાએ મારેલા ઠેકડા અને એના બીજા આભારદર્શક લક્ષણોએ મેં ઉઠાવેલા જોખમનો પૂરતો બદલો વાળી આપ્યો હતો *

* Lincoln The Unknown P 27

સંતાનોનો આંતરવિગ્રહ, પાંડવોનો કારવો ઉપરનો જય, ધર્મનો મન્યુ ઉપરનો જય, ભૌતિક તત્ત્વોના માળખામાં આસુરિ તત્ત્વો ઉપરનો આત્માનો જય આલેખતાં, નિ:કામ કર્મ–કર્મફલાસક્તિ ત્યાગ–યજ્ઞાર્થ કર્મના સિદ્ધાંતનું, હિંદુધર્મે વેદોદ્વારા જગતને ભેટ કરેલ સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતનુ તેના અનેક પાસાઓ ઉપર તાત્વિક અને વ્યાવહારિક વિચાર કરીને, અને નિ:કામ ધર્મની પાવકતા તથા તેના વડે પ્રચલિત નીતિમૂલ્યોને મૂળમૂળ રીતે પલટી નાખનારી ક્રાંતિકારી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમતી અને સંવાદ સ્થાપનારી નિરૂપણદૃષ્ટિ વડે આ ઇતિહાસમાં ભાષ્ય કર્યું છે.

ઈશોપનિષદ, જેમાં કર્મ કરવાનો અને સાથે જ તેનો ત્યાગ અર્થાત ફલાસક્તિ ત્યાગ કરવાનો આદેશ છે, તેના ઉપર પરમર્ષિ વ્યાસે કવિત્વમય વિવરણ આપ્યુ છે:

શુકદેવે એમને પ્રશ્ન કર્યો,

> यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
> कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १२–२३३–१

જવાબ આપતાં વ્યાસે ‘ ચાર આશ્રમને ચાર પગથિયાવાળી બ્રહ્મલોકમા પહોંચાડનારી નિસરણી સાથે સરખાવ્યા છે. કે જેના વડે મનુષ્ય અનુક્રમે વિકાસ સધી રાગદ્વેષ ઓછા કરીને આસક્તિ નિર્મળ થાય તેવી રીતે કર્મ કરી–કર્મફલાસક્તિનો ત્યાગ કરી પરમ ગતિ મેળવે છે,’ એમ કહીને ‘ કર્મ-ફળનો ત્યાગ કરવાથી કર્મ કર્તાને કોઈ રીતે બધનમા નાખી શકતુ નથી,’ એમ અસદિગ્ધતાથી જણાવ્યુ છે

તો વળી બીજે એક સ્થળે આ વિચારનુ નિરૂપણ કરતો પ્રસગ આ પ્રમાણે છે. દ્યૂતમાં હાર્યા પછી વનમા જતા પાડવોના કલ્યાણ અને મનોરજન માટે નિષ્કામ ભાવે–દાન કે વૃત્તિની લાલચ વિના–તેમની સાથે જવા અધ્યાત્મ બ્રાહ્મણો તૈયાર થયા, ત્યારે અતિથિસત્કાર માટે પાસે પૂરતુ ધન નહિ હોવાને લીધે શોકાતુર યુધિષ્ઠિરે તેમને સાથે નહિ આવવાની વિનતી કરી બ્રાહ્મણ શબ્દના ખરા અર્થમા જેઓ બ્રાહ્મણ હતા એવા તે સર્વેએ તો ધર્મરાજાને પોતાના પોષણની ચિંતા ન રાખવા કહ્યુ અને જણાવ્યુ કે અમે જાતે જ અમારા આહારની વ્યવસ્થા કરીશુ પણ ધર્મરાજાનુ મન માન્યુ નહિ, અને બહુ શોક કરવા લાગ્યા; એટલે યોગ અને સાખ્યમા કુશળ શૌનકે હર્ષ, શોક અને દુ:ખ વધારનારી તૃષ્ણા તથા ધનસચયની અનર્થકારિતા વિશે ચર્ચા કરી તેમને સમજાવતા કહ્યુ, ‘મોહરાગથી આક્રાન્ત અને ઇન્દ્રિયોને વશ મૂર્ખ

મનુષ્ય અનેક જાતના 'વિવસ' યોજે છે, વિરચે છે, અને પછી બ્રહ્માથી માંડીને તૃણપર્યન્તની યોનિઓમાં ભમે છે.' પછી વિશુદ્ધ ચિત્ત અને નમ્રતા પૂર્વક ધર્મમાર્ગ આચરવાના આદેશ સાથે એ જાતના અષ્ટાંગિક માર્ગો બતાવ્યા એમાં પ્રથમ અષ્ટાંગિક માર્ગ વૈદિક પરંપરા અનુસાર છે, અને બીજો અષ્ટાંગિક માર્ગ બૌદ્ધ પરંપરાને મળતો છે, જેમાં બૌદ્ધ અનુગમનું સારતત્ત્વ કુશળતાથી સમાવી લેવામાં આવ્યું છે છેવટે કર્મ કરવાની અને નમ્રતા રાખીને કર્મથી બંધાવાય નહિ માટે તેના ફળની આશાનો ત્યાગ કરવાની ઈશાવાસ્ય શ્રુતિની यदिद वेदवचन कुरु कर्म त्यजेति च। કહીને શૌનકે યાદ આપી (પૃ ૨૭ ૨૮, ૩૬ થી ૩૮)

જે નિષ્કામ કર્મયોગનું નિરૂપણ એમણે કર્યું તેનું અને તેના સ્વસ્વરૂપી સમતાનું વેદવ્યાસ પોતે કેવું પાલન કરતા? મહાભારતમાં છે કે વ્યાસને પાંડવો પ્રત્યે પક્ષપાત હતો, કારણ એમને દીન જનો પ્રત્યે પક્ષપાત હતો પાંડવોને અન્યાય થતો ત્યારે તે ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનને એમ ન કરવા સમજાવતા એક વખત તો એમણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું પણ ખરું કે મારે જેવો પાંડુ પુત્ર છે તેવો તું અને વિદુર પણ છે તારે ૧૦૧ પુત્રો છે પાંડુને પાંચ તેય દીન અને દુખી એટલે તેઓ કેમ સારી રીતે જીવે અને આગળ વધે એમ મારા મનમાં થયા કરે છે વળી જો કૌરવો જીવતા રહે એમ તમે ઈચ્છતા હો તો પણ દુર્યોધને પાંડવો સાથે સુમેળ કરવો જોઈએ'* વળી સમદર્શી વ્યાસને જેમ પુત્રો પ્રત્યે સમભાવ છે તેમ પુત્રોના ઉચ્છેદક પ્રત્યે પણ સમભાવ છે નિશાયુદ્ધમાં પાંડવસેના અને પાંડુપુત્રોની હત્યા કરી અશ્વત્થામાએ વ્યાસાશ્રમમાં આશ્રય લીધો ત્યાં ભીમ-અર્જુને તેનો પીછો પકડીને તેને હરાવ્યો સંયમી નિવસરૂપી અર્જુને ઋષિઓના કહેવાથી પોતાના બ્રહ્માસ્ત્રનો ઉપસંહાર કર્યો, પણ અશ્વત્થામાથી તે ન બન્યું, એટલે તેણે ઉત્તરાના ગર્ભ ઉપર બ્રહ્માસ્ત્રથી મરેલી છોડી મૂકી આ પાપકૃત્યના બદલામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી દુખી હાલતમાં જગત ઉપર ભટકવાનો શાપ આપ્યો અને અર્જુને તેના માથાનો અમૂલ્ય મણિ લીધો એ પછી તદ્દન દુખી થયેલા અશ્વત્થામાએ વ્યાસની જોડે રહેવાનું નક્કી કર્યું—વ્યાસનો આશ્રય માગ્યો મહાન દીનોના પક્ષપાતી, સમભાવી વ્યાસે એનો તિરસ્કાર ન કર્યો

---

* અસ્પૃશ્યો અને દલિતો આજે આપીડનના પક્ષપાતનું બીજ વ્યાસની આ પરંપરામાં છે ગાંધીજી પણ આ જ રીતે અનેક વખત કહેતા કે 'જો હિંદુધર્મે જીવવું હોય તો અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર અનિવાર્ય છે'

આ તો વ્યાવહારિક સમદૃષ્ટિની વાત થઇ; પણ સર્વોચ્ચ સમદૃષ્ટિમાં વ્યાસ પુત્ર શુકદેવ કરતાં ઓછા ઊતર્યા તે બનાવની રસમય કથા અત્યંત લાઘવથી, સર્વોત્તમ સમદૃષ્ટિની દુષ્કરતા અને પોતાના અતિશય અલ્પયોગતો પણ વારંવાર સ્વીકાર કરીને સમીક્ષા કરવાની વિવેકી દૃષ્ટિનો પરિચય આપે છે. એ દ્વારા વેદવ્યાસે પોતાના લોકસંગ્રહી સમદર્શનનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે. વ્યાસે પુત્ર શુકદેવને યોગ અને સાંખ્યનો અભ્યાસ કરાવીને મિથિલાના જનક પાસે પ્રમાણ લેવા મોકલ્યા. પ્રમાણ-'સર્ટિફિકેટ' લઈ કૃતકૃત્ય થઈ પાછા આવેલા શુકદેવને વ્યાસે બીજા ચાર શિષ્યોની સાથે હિમાલય ઉપર સંપૂર્ણ વેદાધ્યયન કરાવ્યું. અભ્યાસ પૂરો થતાં શિષ્યો નીચે આવ્યા. અને શુકદેવને વેદાધ્યયન કરવાની આજ્ઞા આપી વ્યાસ વ્યોમગંગા તરફ ગયા. દરમ્યાન નારદઋષિએ શુકદેવને કલ્યાણકારી માર્ગ વિશે તત્ત્વોપદેશ કર્યો. પછી નારદની આજ્ઞા લઈને ત્રણે લોકમાં એકાન્તભાવ નિશ્ચિત કરીને અવ્યગ્ર, અકુતોભય અને એકાગ્ર મનવાળા શુકદેવ પરમસિદ્ધિ માટે યોગનો આશ્રય કરીને અંતરીક્ષમાં ઊડ્યા. રસ્તામાં પંચચૂડા, ઉર્વશી, પૂર્વચિત્તિ વગેરે અપ્સરાઓએ શુકની સિદ્ધિની પ્રશંસા કરી. વળી આગળ જતાં મંદાકિની—આકાશગંગામાં અપ્સરાઓ સ્નાન કરતી હતી પણ શુકદેવને શૂન્ય જેવા અને નિરાકાર જોઈને તેઓ વિવસ્ત્રા જ રહી એમ પ્રવાસ કરતાં નિર્ધૂમ અગ્નિની પેઠે ઝળહળતા શુકદેવે અનુક્રમે તમોગુણ, રજોગુણ અને સત્ત્વગુણનો ત્યાગ કરીને છેવટે નિત્ય, નિર્ગુણ, ચિહ્નરહિત બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કર્યો

શુકદેવ ઉપરામ પામ્યાના સમાચાર મળતાં જ મહાયોગી વ્યાસ દોડતા આવ્યા, અને યોગગતિનો આશ્રય કરીને તે પણ શુકદેવ જ્યાં ઉપરામ પામ્યા હતા ત્યાં આવીને 'હે શુક! હે શુક!' એમ બોલાવવા માંડ્યા સર્વવ્યાપી, સર્વના આત્મા અને સર્વસ્વરૂપ થયેલા શુકદેવે તેનો પડઘો પાડ્યો

પછી પુત્રના અપાર તેજનો વિચાર કરતા મહર્ષિ ત્યાં પર્વતશિખર ઉપર બેઠા. તેમને ત્યાં જોતાં જ ક્રીડા કરતી અપ્સરાઓ સંભ્રમમાં આવી પડી, અને વિહ્વળ થઈને જ્યાં લાગ મળ્યો ત્યાં સંતાવા માંડી—અથવા તેમણે કપડાં પહેરી લેવા માંડ્યાં આ જોઈને વ્યાસ મુનિ પુત્રની મુક્તદશા જાણી રાજી થયા અને પોતાની આસક્તિ જોઈ— કારણ અપ્સરાઓ લજવાઈ ગઈ તેથી—શરમાઈ ગયા, આ વાત, જેમાં પોતે ઊતરતા સાબિત થયા તે વાત, વ્યાસ બીજાઓને કહેતા; કારણ નારદે આ વાત વૈશંપાયનને કહેલી; જ્યારે પોતાના શિષ્ય વૈશંપાયનને તો વ્યાસ આ કથા વારંવાર કહેતા હતા, એમ વૈશંપાયને જ જનમેજયને આ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે:

व्यासश्चैव महायोगी मज्जल्पेषु पदे पदे । १२-३२०-४०

પહેલાં જેનો ઉલ્લેખ કર્યો તે નારદના તત્ત્વોપદેશમા મહાભારતકાં જૈનધર્મની પરિપાટી અનુસારના કર્મનિયમનું રહસ્ય 'ભગવાન તીર્થવિત્ કરેના ઉપદેશ' તરીકે સંગૃહીત કર્યુ છે 'શાન્તિપર્વ'ના ૩૧૬ મા અધ્યાયમા સંગ્રહાયેના આ ઉપદેશની સાથે જૈન 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર' અ ૬-સૂત્ર ૧૧ થી ૩૬ અને અ ૯-સૂત્ર ૨ થી ૩ વાચતા આ વસ્તુ સાફ દેખાય છે. અને મહાભારતકારે એમની પરિપાટી મુજબ જેમ વેદ, ઉપનિષદ અને બૌદ્ધ પરંપરાનુ રહસ્ય સરળતાપૂર્વક મૂક્યુ છે, એવી સરળતાપૂર્વક જૈન આગમનુ રહસ્ય સક્ષેપમા પ્રગટ કર્યું છે, અને જ્યા જે કઈ સારુ હોય તે આત્મ સાત્ કરવાની ઉચ્ચ પ્રણાલિનુ તેજસ્વી ઉદાહરણ રજૂ કર્યું છે

(પૃ ૨૪૪ થી ૨૪૬)

મહાભારતના જમાનામા પણ અર્થદાસત્વ આજના જેવુ હતુ વ્યાસે નોધ્યુ છે એ પ્રમાણે દુર્યોધને પાડવપક્ષને નિર્બળ કરવા માટે ભીષ્મને પગારથી, દ્રોણને પગાર અને અશ્વત્થામા સાથેની મૈત્રિથી અને પ્રજાના પ્રતિષ્ઠિત વર્ગને માનસ માનથી નવાજી, આ યુગના રાજ્યકર્તાઓની પેઠે, પોતાના પક્ષમા લેવાની યોજના કરી હતી માત્ર વિદુરને કોઈ રીતે બાધી લેવાય એમ નહોતા, પણ એમના વિદુર કઈ જ કરી નહિ શકે એમ માની એમની ઉપેક્ષા કરી હતી વળી યુદ્ધ થતા અગાઉ શલ્યને સન્માનથી ભોળવીને પોતાના પક્ષમા લઈ લીધો હતો, પણ આ બધાથી અનોખા એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એ એક જ વ્યક્તિ એવી હતી, જે અર્થદાસત્વથી તો મુક્ત હતી જ, પણ તેના વિવિધ પ્રલોભનો, સકજાઓ અને પકડથી માહિતગાર હતી, તથા તેને તોડી નાખવાને કટિબદ્ધ હતી अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । એમ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ અને શલ્ય બોલ્યા, એ અગાઉ થોડા જ દિવસ પહેલા, વિષ્ટિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પક્ષમા લેવા, જેમ શલ્યનો ભરપૂર સત્કાર કરી તેને પોતાના પક્ષમા લીધો હતો તેમ, એમના માનમા દુર્યોધને ઠામ ઠામ ખાવાપીવા અને વૈભવની અમૂલ્ય સામગ્રીઓ સાથેના રમણીય સભાગૃહો રચાવ્યા પણ ભગવાન તો તેની સામે નજર નાખ્યા વિના સીધા જ હસ્તિનાપુર ચાલ્યા આવ્યા આમ છતાય શ્રીકૃષ્ણને લોભાવવા ધૃતરાષ્ટ્રે એમને ખૂબ માનપાન અને અમૂલ્ય ભેટો આપવા અગે વિદુર સાથે મત્રણા કરી પણ વિદુરે તો ચોખ્ખુ સભળાવ્યુ કે 'શ્રીકૃષ્ણને આટલુ માનપાન તો શુ પણ આખી પૃથ્વી સમર્પણ કરવા યોગ્ય છે. પણ તમે જે અર્પણ કરવા ધારો છો તે ધર્મથી કે પ્રેમભાવથી નહિ પણ એમને

દમવા કરો છો; પરંતુ તમે ધન, ખટપટ કે નિંદાથી શ્રીકૃષ્ણને અર્જુનથી જુદા નહિ પાડી શકો એ શ્રીકૃષ્ણ તો જળથી ભરેલો કુભ, પગ ધોવાનુ પાણી અને કુશળપ્રશ્ન સિવાયની તમારી કોઈ ચીજની સામે પણ નહિ જુએ' શ્રીકૃષ્ણે ખરેખર એમ જ કર્યું

नाहं कामान्न संरंभान्न द्वेषान्नार्थ कारणात् ॥
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ ५–८९–२४

એમ કહીને એમણે વિદુરનુ આતિથ્ય સ્વીકાર્યું, દુર્યોધનનુ નહિ

અને કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણની નિષ્કામ કર્મ કરવાની નિષ્ઠા પણ કેવી છે! ગાંડ જાણીને વાતો કરતા શાણા વિદુરે વિષ્ટિ કરવાથી કંઈ વળે એમ નથી માટે વિષ્ટિ માટે ન જવુ એવી શ્રીકૃષ્ણને સલાહ આપી કૃષ્ણે વિદુરના વચનોનુ અભિનંદન કરતા કહ્યુ, 'તમારી વાત ખરી છે, પણ જ્યારે આખી દુનિયા લડીને નાશ પામવા તૈયાર થઈ છે, ત્યારે જે માણસ એને મૃત્યુપાશમાથી મુક્ત કરશે તે અતિશય શ્રેષ્ઠ ધર્મને પામશે શક્તિ અનુસાર માણસ ધર્મકાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરે છતા કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો પણ એનુ પુણ્ય મળે છે જ એમા શકા નથી માટે મારે દુર્યોધનને તથા એના મત્રીઓને હિતવચનો કહેવા જરૂરી છે મારા હિતવચનો માટે દુર્યોધન શકા ઉઠાવશે તો પણ મારા હૃદયમા કર્તવ્ય બજાવ્યાની ઋણમુક્તિનો આનદ થશે વળી મૂર્ખ અધર્મજ્ઞ અને અસુહૃદ માણસો પાછળથી એમ ન કહી જાય કે, કૃષ્ણ શક્તિશાળી હતો, પણ એણે ક્રોધે ભરાયેલા કૌરવ-પાડવોને વાર્યા નહિ જો મારા હિતવચનો દુર્યોધન નહિ સાભળે તો તેના નસીબમા હશે તે થશે વળી જો પાડવોના હિતને નુકસાન કર્યા વિના સલાહ કરાવુ તો મે પુણ્યકાર્ય કર્યું ગણાય, અને કૌરવો મૃત્યુના જડબામાથી છૂટી જાય'

શ્રીકૃષ્ણે સમાધાન માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, અને તે નિષ્ફળ ગયા યુદ્ધ થયુ. બન્ને પક્ષોનો ક્ષયરધાણ નીકળી ગયો વિજેતાને રાજ્ય ભોગવવાનુ હતું પણ એનો એક બીજો પડઘો પડ્યો સતી ગાંધારીએ 'તમે સમર્થ હોવા છતા પાડવો અને કૌરવોના વિનાશની ઉપેક્ષા કરી છે, એમ કહી યદુકુળનો નાશ થાય અને સ્વય શ્રીકૃષ્ણને પણ કુત્સિત મૃત્યુ મળે એવો શાપ આપ્યો. કારણ? વ્યાસના શ્રીકૃષ્ણ માનવ છે અને ભગવાન પણ છે માનવ શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ અટકાવવા તેમનાથી થઈ શકે તેટલો બધો પ્રયત્ન કર્યો, તેથી પોતે નિષ્કામ કર્મ કરનારા હોઈ લેપાય નહિ પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો બધુ કરવા સમર્થ હતા, તો પછી તેમણે આ સત્યાનાશી ઘોર યુદ્ધ કેમ

ન અટકાવ્યું ? ભગવાન તરીકે તેઓ ધારે એ કરી શકે અને યુદ્ધ અટકાવી શકે. એમ પોતે સમર્થ હોવા છતાંય પૂરો પ્રયત્ન નહિ કરવા માટે કર્મથી લેપાય જ; કારણ વ્યાસ કહે છે :

जानन्नपि च य. पापं शक्तिमान नियच्छिति।
ईश सन्सोऽपि तेनैव कमणा सम्प्रयुज्यते॥ १-१७१-११

અને આવા તો કેટલા ઉદાહરણો આપવાં ? મહાભારત તો આવા ઇતિહાસો–દૃષ્ટાંતોનો સાગર છે. વેદ–પ્રામાણ્ય વિશે વ્યાસ કહે છે, 'જે મનુષ્ય વેદો અને વેદિતવ્ય બરાબર જાણીને–વેદ અને તેનું રહસ્ય, જ્ઞાન અને કર્મ જાણીને–તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે, તે જ વેદવેત્તા છે; બીજો તો વાયડું બોલનારો છે'

वेदाश्च वेदितव्य च विदित्वा च यथास्थिति।
एवं वेदविदित्याहुरतोन्यो वातरेटक ॥ १२-२६२-४०

તો વળી સુભાષિત માટે કહે છે,

असन्नुचैरपि प्रोक्त· शब्द समुपशाम्यति।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम्॥ १२-२७६-३१

અહીઆં 'સુભાષિત' શબ્દ કોઈ વિશિષ્ટ બળવાન વિચારના અર્થમાં છે, કે જેના આંદોલનો ધ્વનિ· વિશ્વમાં પ્રસરી જાય છે.

ત્યારે સત્યની સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા કરે છે.

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धमम्।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्य यच्छलेनानुविद्धम्॥ ५-३५-४८

અને માતૃપ્રેમની સંજીવની વર્ણવતા કહે છે, -

पुत्रपौत्र समाकीर्णो जननीं य समाश्रित.।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत्॥ १२-२५८-२६

જ્યારે પત્નીનું મહત્ત્વ કેવું છે ?

कान्तारेष्वपि विश्रामो नरस्याध्वनिकस्य वै।
यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दारा· परा गतिः॥ १-६८-४२

અને વિદ્વાન કેવો હોય ?

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति ।
विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टोऽव्युपयुङ्क्ते परार्थे
तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ ૫–૩૩–૨૨

સ્વર્ગ અને નરક કોઈએ નજરોનજર નિહાળેલું ખરું ?

न ह्येव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य वा ।
आगमस्तु सतां चक्षुर्नृपते तमिहाचर ॥ ૧૨–૨૮–૫૩

તો સત્ત્વસંશુદ્ધિ કેટલી અમૂલ્ય છે ?

त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ૨–૫૫–૧૦

આમ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વેદવ્યાસ સત્ય, અહિંસા અને નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર અનુભૂત વિવેચન કરે છે, અને વિશ્વને આચરણ તથા આદર્શોની અદ્વિતીય ઉચ્ચતાનું દર્શન કરાવે છે. વર્ણ અને આશ્રમ, લગ્ન અને સંતાન, પરસ્પરનો પ્રેમભાવ–પતિ-પત્ની, ભાઈઓ, માતા-પિતા અને સંતાનો, મિત્રો–વગેરેની ચર્ચા કરી તેની મહત્તા અને મર્યાદા દર્શાવી સામાજિક જીવનને સાફ રાખનાર, અને ભૌતિક સુખ ભોગવતા આત્મિક ઉન્નતિ તરફ જવાનો માર્ગ ચીંધે છે; અને मिथ्ञानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते । (૧–૨૫–૧૪) એમ કહીને કલહ કરી લાભકારક ન હોય, તેનાથી તો વિનાશ જ થાય એમ સાબિત કરે છે. કૂટ અને સૌમ્ય રાજનીતિઓનું તથા કપટી અને સરળ વ્યવહારોનું રસમય નિરૂપણ કરી, સરળ વ્યવહાર એટલે મૂર્ખ વ્યવહાર નહિ, પણ જેમાં દક્ષતા અનિવાર્ય અંગ છે એવો નિષ્કપટ વ્યવહાર એમ બતાવી સૌમ્ય નીતિ જ સફળ થાય છે એ બતાવે છે; અને અનુક્રમે સૌમ્ય નીતિનિપુણ થયા પછી આત્મવિદ્યા–બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મળે છે એ દર્શાવે છે. એમણે આત્મા–પરમાત્મા–બ્રહ્મ–ઈશ્વર વિશે અનેક પ્રવચનો આપ્યાં છે, અને વિશ્વના તંતુએ તંતુમાં એ એક પરમાત્માનો વાસ છે, બધી સત્તા એની છે, અને તેથી કોઈનુંય લેવાની ઇચ્છા કર્યા વિના તેના નિમિત્તે કાર્યો કરવાથી પરમાત્મદર્શન થાય છે એ બતાવ્યું છે.

તો બીજી બાજુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહાભારત એ ગ્રંથ નહિ હોતાં આખું સાહિત્ય, ગ્રંથ-સાગર' જ છે. એમાં શકુન્તલોપાખ્યાન, નલોપાખ્યાન, સાવિત્ર્યુપાખ્યાન અને ઋષ્યશૃંગોપાખ્યાન જેવાં મનોહર આખ્યાનો; રામોપાખ્યાન અને

વિદુરાપુત્રાનુશાસન જેવાં વીર કાવ્યો: તુલાધાર–જાજલિ, વ્યાધ–બ્રાહ્મણ અને જનક–સુલભા જેવા જ્ઞાનસંવાદો: ગૌતમી–લુબ્ધક–વ્યાલ–મૃત્યુ–કાલ–સંવાદ જેવાં અર્થપૂર્ણ દૃષ્ટાંતો આદિ અનેક દૃષ્ટિએ અભ્યસનીય વિભાગો છે. એના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કાયદાની કે જડ ધર્મની કોઈ સુંગાલમાં આવતા નથી. પોતાની વિશુદ્ધ બુદ્ધિ અનુસાર એ પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં સર્વોત્તમ રીતે વર્તે છે એના ધર્મરાજ અને ભીષ્મ મહાધાર્મિક હોવા છતાં 'ધર્મ'ની સૂક્ષ્મતામાં ક્યાંક અટવાઈ પડે છે. અર્જુન પાર્થસારથિને જ પોતાના રથની લગામ સોંપી દે છે અને પ્રભુનો પ્યારો બને છે. શાણા વિદુર દબાયા વિના પોતાનો અભિપ્રાય બરાબર વ્યક્ત કરે છે. તો ઊગતો યુવાન વિકર્ણ દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે–જ્યારે ભીષ્મ, દ્રોણ અને વિદુર સુધ્ધાં અસહાય થઈને બેસી રહ્યા હતા ત્યારે–અધર્મ સામે નીડરપણે પોતાનો બુલંદ અવાજ કાઢે છે

એનાં સ્ત્રીપાત્રો પણ કેવા તેજસ્વી છે! ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવાનું કહેતાં, કે દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણનો વિરોધ કરતા કે દુર્યોધનને यतो धर्मस्ततो जयः। એવો જ આશીર્વાદ આપતા સતી ગાંધારી; સુભદ્રાનું હરણ કરી લાવનાર અર્જુનને તતડાવતી, કે સામ્રાજ્યનો આર્થિક વહીવટ કરતી, કે વસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે પોતાના શીલના આશ્રયે રહીને ભીષ્મ જેવા વડિલો કે દુર્યોધન જેવા દુષ્ટોને પણ મૂંઝવતી, કે પાંડવોને પાનો ચઢાવતી દ્રૌપદી; જનકને સંસદમાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચામાં મહાત કરતી સુલભા; પોતાનો અસ્વીકાર કરતા દુઃષ્યન્તને એ જૂઠું બોલે છે તેથી એ પોતે જ એની સાથે રહેવા ઇચ્છતી નથી એમ કહેતી માનિની શકુંતલા અને એવાં બીજાં સ્ત્રીપાત્રો વ્યાસની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કેવી દૃષ્ટિ હતી તે બતાવે છે. વળી બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ આપનાર વ્યાધ, તુલાધાર કે ચાંડાળ જેવાં શૂદ્ર કે વૈશ્ય પાત્રો, કે જનકની સંસદમાં વાદવિવાદ કરતો બાળક અષ્ટાવક્ર અને વડીલોને વેદાધ્યયન કરાવનાર બાળક સારસ્વત જેવાં પાત્રો–વગેરે દરેક એક આખા વર્ગનું જાણે કે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે

,મહાભારતનો મહિમા ગાતાં એને માટે

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्॥ ૧–૫૬–૩૩

કહેવાયું છે, તેને સ્વામી વિવેકાનંદ, યોગી શ્રી અરવિંદ અને મહાત્મા ગાંધીજીએ વાજબી ઠરાવ્યું છે. (જુઓ પૃ. ૧૫, ૧૬). આ અનુપમ ગ્રંથના કેટલાય વિભાગ વિશ્વસાહિત્યના અમર ભાગ બન્યા છે શ્રીમદ્ ભગ-

વર્ગીના તો છે જ, તે ઉપરાંત શકુંતલોપાખ્યાન, નલોપાખ્યાન, ઋષ્યશૃંગો-પાખ્યાન, સાવિત્ર્યુપાખ્યાન અને વિદુરોપુત્રાનુશાસન જેવા ભાગો વિશ્વ-સાહિત્યમાં માનવંતુ સ્થાન ભોગવે છે. અને કોઈ પણ સંપ્રદાયવાદથી પર એવું, વિખ્યાત 'મધુબિન્દુ' દૃષ્ટાંત જેને જૈનો પોતાનુ માને છે, બૌદ્ધો પોતાનું માને છે અને જેણે ભારતના વૈદિકો, જૈનો અને બૌદ્ધોની જેમ એકસરખી રીતે ખ્રિસ્તીઓ, મુસ્લિમો અને યહૂદીઓનું ઊર્ધ્વીકરણ કર્યું છે, તે મહાભારતનું છે.* આ સિવાય પણ મહાભારતના કેટલાય વિભાગો એવા છે કે જે યથાયોગ્ય અભ્યાસના અભાવે જ વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન નથી પામ્યા. જે કંઈ બહાર ગયું છે તે મોટે ભાગે વિદેશી વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓની મહેનતથી ગયું છે.

આ જોતાં એટલુ આશ્ચર્ય થાય છે કે, આવડો મોટો સંસ્કારવારસો—જ્ઞાન અને અનુભવનો, વિદ્યા અને નિષ્કામ કર્મયોગનો—આપણી પાસે હોવા છતાં, તે વારસાના ફલસ્વરૂપ રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, અશોક, શંકરાચાર્ય અને ગાંધીજી જેવા નામી (તથા અનેક નામી અનામી બીજા) નરોત્તમોનો વિરલ સત્સંગ મળવા છતાં, અને આપણા સંસ્કારવારસાનુ મહત્ત્વ કદી નહિ વીસરવા છતાં આપણે જ્ઞાન, શીલ અને કર્મમા કેમ દીન, હીન અને દલિત થયા? શા માટે આપણે વિધર્મીઓને આત્મસાત્ કરી શક્યા નહિ? શા માટે મુઠ્ઠીભર વિદેશીઓએ આપણા જ બુદ્ધિ-બળથી આપણને વારવાર હરાવ્યા અને પરાધીન કર્યા? જવાબ દેખાય છે, આપણે પ્રમાદી, દંભી અને ટૂંકી સ્વાર્થબુદ્ધિથી લોલુપ-અંધ બન્યા, બેદરકાર બન્યા, જડ બન્યા. પરમઋષિ વ્યાસ જેવા સમભાવીને પણ ભારતના રજોગુણ-તમોગુણથી આવૃત જનોને ઉદ્દેશીને કહેવું પડ્યું,

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे । ૧૮-૫-૪૯ અ૦

પણ છતાંય એ તો નિષ્કામ કર્મ કરનારા હતા એટલે પાછા બોલ્યા, 'મિત્રો! તમારે અર્થ જોઈએ છે ને? તમારે સુખ જોઈએ છે ને? તો એ ધર્મથી જ મળશે. તમે એનું શા માટે સેવન કરતા નથી?'—

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते । ૧૮-૫-૪૯ ક૦

---

* Ernst Kuhn in the "*Festgruss and O. V. Böhtlingk*" Stuttgart 1888, pp 68-76 Vide *Some Problems of Indian Literature* pp 28 to 30, pp 6› to 67 and *His. of Ind. Lit*, Vol. I p. 409.

પણ આખર તો ધર્મનું સેવન શા માટે કરવું જોઈએ ? 'ધર્મથી સુખ મળે છે માટે તે પાળવો', ઠીક છે, પણ ધર્મ તો અવિનાશી છે, 'સુખદુઃખ' વિનાશી છે, આ શરીરની પાછળ રહેલો જીવ અમર છે, પણ અસાર નાશવંત છે, માટે નિત્યની ઉપાસના કરો અને તેથી કોઈ પણ 'સુખ'ની કામનાને અધીન થઈને, કશાયના ડરથી, કોઈનું પડાવી લેવાની વૃત્તિથી અને 'જીવતા' રહી શકાય એ માટે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ 'સુખો' અને 'જિંદગી' એ નષ્ટ થવાના જ છે એનું રક્ષણ કરવાના આડાઅવળા ઉપાયોથી એ રક્ષાવાના નથી અને જાતજાતના કાયદા ઉભા કરવાના છે, ઉભા થતા કાયદા સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે પણ સાત્ત્વિકતાના પ્રકાશમા આત્માની—ચૈતન્યની, અને ધર્મની—ધારણ કરનાર નિયમની, અમરતા જોયા પછી એ નિયમને અનુસરીને વર્તવામા બધા સુખન અને શાસ્ત્રોનુ રહસ્ય સમાયેલુ છે

તેથી મહાપ વ્યાસ સર્વ રીતે, સર્વ કાળમા સમજવાના અને સમજીને આચરવાના ધર્મનુ અને એમ કરતા એ ધર્મનુ રહસ્ય સમજી, સત્ અસતનો વિવેક જાણી, વીતરાગભયક્રોધ થઈ, સહજપણે વર્તવાનું આખા મહાભારતમા કહે છે તેનુ, આ કેન્દ્રિત વિચારબીજથી સમાપન કરે છે

न जातु कामान्न भयान्न लोभा—
द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ૧૮-૫-૫૦

આ ગ્રંથમા મૂકેલા શ્લોકો પસંદ કરવામા, તેનો ક્રમ ગોઠવવામાં અને અર્થ બેસાડવામા પ્રિન્સિપાલ ડૉ. જિતેન્દ્ર સુ. જેટલીએ લાંબા સમય સુધી મને મદદ કરી છે. કેટલાય રજાના દિવસોએ સામટા છ છ કલાક સુધી સાથે બેસીને અમે ચર્ચા-વિચારણા કરેલી વળી સામાન્યત અપ્રાપ્ય એવા કેટલાક સંદર્ભ ગ્રંથો ખોળી કાઢી અને લાવી આપીને જે મદદ કરી છે તે માટે તેમનો ઋણી છું. પ્રો. ઉમાશંકર જોશી, પ્રો. નગીનદાસ પારેખ અને પં. અમૃતલાલ ભોજકે વિવિધ રીતે સલાહ સૂચન આપીને આ ગ્રંથની ગોઠવણીમા, સૂચિઓ તૈયાર કરવામા અને પ્રૂફો તપાસવામા તેમજ અન્ય કીમતી સહાય કરી છે તે માટે તેમનો આભારી છુ. પૂ. આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, પૂ. પંન્યાસજી રમણિકવિજયજી, ડૉ. ઉમાકાંત શાહ, ડૉ. રણજિત પટેલ, ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ અને સ્વ. પ્રો. પી. કે. ગોડે એ સર્વનો ઉપયુક્ત પુસ્તકો મેળવી આપવા માટે તેમ જ અન્ય સહાય માટે ઉપકાર માનું છું.

પૂજ્ય પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજીએ "ભારત-રત્ન"નું સંક્ષિપ્ત રૂપ સાંભળીને, નવેસરથી વિસ્તૃત રીતે લખાવવામાં વર્ષો સુધી ભારે રસ અને શ્રમ લીધો છે, વ્યાપક સમીક્ષકની દૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપ્યા કર્યું છે, તથા તેમની નબળી તબિયત હોવા છતાં, પુરોવચનરૂપે "કિંચિન્માત્ર" લખી આપ્યું છે, તેમ જ સારસ્વતવંશી અને ખરેખર સારસ્વત એવા પૂ. કાકાસાહેબ કાલેલકરે આશીર્વચનરૂપે "ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી" લખી આપ્યું છે. ઋષિ સમા આ બન્ને મહાનુભાવોએ જે રીતે ગ્રંથ પ્રત્યે તેમ જ મારા પ્રત્યે જે વાત્સલ્ય વ્યક્ત કર્યું છે તે માટે તેમનો અત્યંત આભારી છું.

અને છેલ્લે મારા મુરબ્બી મોટાભાઈ પ્રો. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ સંશોધકીય મદદ ઉપરાંત આ કાર્યમાં આપેલ હૂંફ માટે તેમના પ્રત્યે, મારી કોમળ લાગણીઓ વ્યક્ત કરું છું.

'શ્રી સત્યનારાયણ નિવાસ'
દાંસોલાવાડ, કડવાપોળ સામે
અમદાવાદ.
પોષ પૂર્ણિમા, સં. ૨૦૧૯
તા. ૯-૧-૧૯૬૩

ઉપેન્દ્રરાય જ. સાંડેસરા

ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકોની યાદી

૧ સંસ્કૃત

ઉપનિષદ્-ભાષ્ય ખંડ ૧ : (મૂળ, મૂળ શાંકરભાષ્ય અને હિંદી અનુવાદ ઈશ, કેન, કઠ, મુણ્ડક અને પ્રશ્ન ઉપનિષદ) –ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર

ઋગ્વેદ-સંહિતા : –પ્રકાશક . પરોપકારિણી સભા, અજમેર, ચોથી આવૃત્તિ, ૧૯૯૮

એકાદશ ઉપનિષદ : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, શ્વેતાશ્વતર, કૈવલ્ય અને છાંદોગ્ય) –સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં ૨૦૦૨

ગૌડપાદીય આગમશાસ્ત્રમ્ · (ગૌડપાદની માણ્ડૂક્યોપનિષદની કારિકા) –વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યની વૃત્તિ સહિત, પ્રકાશક · કલકત્તા યુનિવર્સિટી, ૧૯૫૯

જયાખ્ય સંહિતા . (સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના સૂચિઓ વ સહિત)–સંપાદક : ઈ કૃષ્ણમાચાર્ય,પ્રકાશક : ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, વડોદરા, ૧૯૩૧

જ્ઞાનસાર : –ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીકૃત

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર (ગુજરાતી વ્યાખ્યા સહિત) : –વિવેચક : પં. સુખલાલજી, દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૧૯૪૦

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ભાષ્ય : –ઉમાસ્વાતિ કૃત

તિલકમંજરી · –ધનપાલ કૃત સંપાદક પં ભવદત્ત શાસ્ત્રી અને કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૧૯૦૩

ધર્મસિંધુ : –મૂળ અને મરાઠી અનુવાદ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૬ઠ્ઠી આવૃત્તિ

નિઘણ્ટુસમન્વિત નિરુક્તમ્ : –સંપાદક · લક્ષ્મણસ્વરૂપ, પંજાબ યુનિ ૧૯૨૭

નિરુક્તમ્ (યાસ્કાચાર્ય પ્રણીત) · –અજમેર, પાંચમી આવૃત્તિ, સંવત ૧૯૭૬

નીતિશતક · (ભર્તૃહરિ કૃત મૂળ અને અનુવાદ) –પ્રકાશક · સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ૪થી આવૃત્તિ, સં ૨૦૧૦

શ્રી પંચદશી –વિદ્યારણ્ય સ્વામી કૃત મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ, સંપાદક અનુવાદક ભટ્ટ પુંજાભાઈ સોમેશ્વર ૧૯૧૭

શ્રી પાઞ્ચરાત્રાગમાન્તર્ગતા અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા, પુસ્તક ૧–૨ સંપાદક : એફ ઓટો શ્રેડરના માર્ગદર્શન તળે એમ ડી રામાનુજાચાર્ય, અડ્યાર લાયબ્રેરી અડ્યાર, મદ્રાસ, ૧૯૧૬

પ્રબન્ધકોશ અથવા ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ : –ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૩૨

પ્રશ્નોપનિષદ : –સંપાદક : સદાશીવ શાસ્ત્રી ભિડે, પ્રકાશક : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ૧૯૩૮

બુદ્ધચરિત : (બે ગ્રંથોમાં) –અશ્વઘોષકૃત મૂળ અને અંગ્રેજી અનુવાદ. સંપાદક, અનુવાદક : ઈ. એચ. જ્હોન્સ્ટન, ૧૯૩૫–૩૬

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : (મૂળ, મૂળ શાંકરભાષ્ય અને હિંદી અનુવાદ) –ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, સં. ૨૦૧૨

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)–પ્રકાશક : સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં. ૨૦૦૩

બ્રહ્મસૂત્ર : (બે ગ્રંથ) –શાંકરભાષ્ય અને ગોવિન્દાનન્દની ટીકા સાથે, પ્રકાશક : એશિઆટિક સોસાયટી ઑફ બેંગાલ, ૧૮૬૩

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા : –શાંકરભાષ્ય અને બીજી પાંચ ટીકાઓ સાથે. પ્રકાશક : નિર્ણયસાગર પ્રેસ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૩૬

શ્રીમદ્ ભાગવત : –નિર્ણયસાગર પ્રેસ, સને ૧૯૩૮

મનુસ્મૃતિ : (મૂળ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અનુવાદ) –પં. નથુરામ મહાશંકર અને શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર પંડ્યા ૧૯૨૪

મનુસ્મૃતિ :
(The Manusmriti with the Manvartha Muktavali commentary by Kullūka Bhatta)
–સંપાદક : ગોપાલ શાસ્ત્રી નેને, ચોખંબા સંસ્કૃત સીરીઝ, બનારસ, ૧૯૩૫

મહાભારત : –ચિત્રશાળા પ્રેસની પ. નીલકંઠ કૃત 'ભારતભાવદીપ' ટીકા સાથેની આવૃત્તિ, ૬ ગ્રંથોમાં.

મહાભારત (પર્વ ૧૩થી૧૮) : –સંપાદક ટી. આર. કૃષ્ણમાચાર્ય, કુંભઘોણ, ૧૯૦૯

મહાભારત : –ભાંડારકર ઓરિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટની મ.ભા.ની પ્રમાણભૂત ગણાતી સમીક્ષિત વાચના.

મહાવ્યુત્પત્તિ : –પ્રકાશક : બિબ્લીઓથીકા બુદ્ધિકા, XII, ૧૯૧૧

મોહમુદ્ગર અને બીજાં દશરત્નો : (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત) મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ. પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય સં. ૨૦૦૩

યોગશાસ્ત્રમ્ (હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રણીત) :–ભાવનગર જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા, ૧૯૨૬

યોગસૂત્ર : –વ્યાસભાષ્ય, એ ઉપરની વાચસ્પતિની ટીકા અને નાગોજી ભટ્ટની વૃત્તિ સાથે, સંપાદક : વાસુદેવ શાસ્ત્રી, અભ્યંકર, ૧૯૧૭

શ્રીમદ્વાલ્મીકિરામાયણ : (બે ગ્રંથ) –કુમ્ભઘોણ, ૧૯૨૯–૩૦

વિવેક ચૂડામણિ : (શંકરાચાર્ય પ્રણીત મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) –સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં. ૨૦૦૨

વિષ્ણુસહસ્રનામ અને સનત્સુજાતીયનું શાંકરભાષ્ય :
(The Works of Sri Sankarāchārya, Vol. 13)

વૃદ્ધચાણક્ય : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) –અનુવાદક : નારાયણરાવ ભાસ્કર શાસ્ત્રી, લીથો આવૃત્તિ, સં.૧૯૩૪

શતશ્લોકી : (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત. મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ.) –પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય. સં. ૨૦૦૩

શ્રી શંકરાચાર્ય વિરચિત પ્રકરણગ્રન્થા : –સંપાદક : હરિ રઘુનાથ ભાગવત, આષ્ટેકર એન્ડ કં., પૂના, ૧૯૨૫

સમય (અર્થાત્ કાલમયૂખ) : –ભટ્ટ નીલકંઠ કૃત. સંપાદક : જે. આર. ઘારપુરે. પ્રથમાવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૨૭

સિન્દૂર પ્રકર : –શતાર્થિક શ્રી સોમપ્રભસૂરિ કૃત સુભાષિત સંગ્રહ. સંપાદક : માવજી દામજી ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૩૨

સો ઉપનિષદો : (૨૩ ઉપનિષદ મૂળસહિત ગુજરાતી અનુવાદ તથા ૭૭ ઉપનિષદ-ના ગુજરાતી સાર) –પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય સં. ૨૦૦૩

સ્તોત્ર સંગ્રહ : (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) –પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં. ૨૦૦૩

૨ પ્રાકૃત

આચારાંગ સૂત્ર : –(પાંચ ભાગ પૈકી પહેલો) મૂળ સાથે ગુજરાતી અનુવાદ સંપાદક : માણેકમુનિ (ભદ્રબાહુ રચિત નિર્યુક્તિ અને શીલાંકાચાર્યની ટીકા સહિત) સને ૧૯૨૧

આવશ્યકનિર્યુક્તિ : –આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

આવશ્યક સૂત્ર : –આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર : –ડો. યાકોબીની વાચના

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન ૧–૧૮ : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) –ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા ૧૯૫૨
ઉપાસક દશાંગ : –આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ
દશવૈકાલિક ચૂર્ણિ (૧૩મી સદીની હસ્તપ્રત) : –સ્થવિર અગસ્ત્યસિંહ, ૩જી સદી.
દશવૈકાલિક સૂત્ર : –પ્રકાશક નગીનદાસ ધે. ઝવેરી, સને ૧૯૧૮
નન્દીસૂત્ર : –આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ
નિશીથ ચૂર્ણિ : –સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, આગ્રા
વસુદેવ હિંડી : –સંપાદકો : મુનિ ચતુરવિજયજી અને મુનિ પુણ્યવિજયજી
સમવાયાંગ સૂત્ર : –આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ
સંગ્રહણી : –જિનચંદ્રિયા
સિરિ સિરિવાલકહા : –રત્નશેખરસૂરિ કૃત
સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર : –આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ
સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર : –સંપાદક : પી. એલ. વૈદ્ય
સ્થાનાંગ સૂત્ર : –આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ.

૩ પાલિ

જાતક, છઠ્ઠું વોલ્યૂમ : –રોમન લિપિમાં સંપાદક : વી. ફૌસ્બોલ (V Fausboll)
ધમ્મપદ : (મૂળ અને અંગ્રેજી અનુવાદ) –સંપાદક : પી. એલ. વૈદ્ય
ધમ્મપદ : (મૂળ, હિંદી અનુવાદ અને અટ્ઠકથાનો સાર) –સંપાદક : ભિક્ષુ ધર્મરક્ષિત, પ્રકાશક : માસ્તર ખેલાડીલાલ એન્ડ સન્સ બનારસ, ૧૯૫૩
ધમ્મપદ : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) –ધર્માનન્દ કોસંબી અને રામનારાયણ વિ. પાઠક, ૧૯૨૪
મિલિંદપન્હો : –ટ્રેંકનર, ૧૮૮૦

૪ ગુજરાતી

અખાના છપ્પા : –સંપાદક : ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૫૩
અનાસક્તિયોગ : (ગીતાનો ગુજરાતી અનુવાદ) –ગાંધીજી, સં. ૧૯૮૬
અહિંસા : –ગાંધીજી, પ્રથમ આવૃત્તિ, સં. ૧૯૯૦
અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ : –ગાંધીજી, પ્રથમ આવૃત્તિ
આચારાંગ સૂત્ર (ગુજરાતી અનુવાદ) –અનુવાદક : સંતબાલજી, પ્રકાશક : મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, ૧૯૩૬
આત્મકથા ખંડ ૧–૨ : –ગાંધીજી, પાંચમી આવૃત્તિ, સં. ૧૯૯૦
એકલો જાને રે : –મનુબહેન ગાંધી, ૧૯૫૬

એક સત્યવીરની કથા અથવા સૉક્રેટીસનો બચાવ :—ગાંધીજી, ૧૯૪૮
ગીતા પ્રવચનો : —શ્રી વિનોબા ભાવેના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ, ૧૯૫૪
ગીતાબોધ : —ગાંધીજી, સં. ૧૯૮૮
ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધ : (ગુજરાતી અનુવાદ) —સંપાદક, અનુવાદક : પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા, સ. ૧૯૯૦
દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ : —ગાંધીજી, પ્રથમાવૃત્તિ, સં. ૧૯૮૦
દર્શન અને ચિંતન પુસ્તક ૧–૨ : —પં. સુખલાલજી સંઘવી, પ્રકાશક : સુખલાલજી સન્માન સમિતિ, ૧૯૫૭
ધર્મમંથન : —ગાંધીજી, પ્રથમાવૃત્તિ, સ. ૧૯૯૧
પરકમ્મા : —ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રથમાવૃત્તિ, ૧૯૪૬
પવિત્ર શાસ્ત્ર : (બાઈબલના જૂના કરારનો મૂળ હેબ્રી ભાષામાંથી અને નવા કરારનો મૂળ ગ્રીકભાષામાંથી ગુજરાતી અનુવાદ) —હિંદ, પાકીસ્તાન અને લંકાની બાઈબલ સોસાયટી, ૧૯૫૨
પંચતંત્ર : (ગુજરાતી અનુવાદ) —અનુવાદક : ડૉ ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા, ૧૯૪૪
પાતંજલ યોગદર્શન : (મૂળ સૂત્રો અને ગુજરાતી અનુવાદ, વ્યાસભાષ્ય અને તે ઉપર વાચસ્પતિ મિશ્રની ટીકાના અનુવાદ તથા અન્ય ટીકાકારોના વ્યાખ્યાનભેદના અનુવાદ સહિત) —અનુવાદક : જે જે કણીયા. પ્રકાશક : શ્રેય : સાધક અધિકારી વર્ગ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૮૯૯
પુરાણોમા ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ) : —ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૪૬
પ્રાચીના : —ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૫૭
બાપુ–મારી મા : —મનુબહેન ગાંધી, ૪થી આવૃત્તિ, ૧૯૫૬
બુદ્ધચરિત : —ધર્માનન્દ કોસંબી, ૧૯૫૦
બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ : —ધર્માનન્દ કોસંબી બીજી આવૃત્તિ સ. ૧૯૮૯
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા રહસ્ય : (લોકમાન્ય ટિળકના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ) —પ્રકાશક : બાલ ગંગાધર ટિળક, ૧૯૧૭
ભાગવત પુરાણ : (ગુજરાતી અનુવાદ) —પ્રકાશક : સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ૧૯૧૩
ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા : —મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી
* મહાદેવભાઈની ડાયરી પુસ્તક ૧–૫ : —સંપાદક : નરહરિ દ્વા. પરીખ

મહાભારત. : (૭ ગ્રંથોમાં ગુજરાતી અનુવાદ)–: પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય
વર્ધક કાર્યાલય
મહાભારત અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર : –ઉપેન્દ્રરાય જે. સાંડેસરા, ૧૯૫૩
મંગળ પ્રભાત : –ગાંધીજી, છઠ્ઠી આવૃત્તિ, ૧૯૪૫
યરવડાના અનુભવ : –ગાંધીજી, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૫૬
વર્ણક-સમુચ્ચય ભાગ ૧ : –સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
વર્ણક–સમુચ્ચય ભાગ ૨ : –સંપાદકો : ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા અને
ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા
વસુદેવ હિંડી : (ગુજરાતી અનુવાદ.) –અનુવાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જે.સાંડેસરા,
સં. ૨૦૦૩
વાલ્મીકિ રામાયણ : (ગુજરાતી અનુવાદ) –પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્યવર્ધક
કાર્યાલય, સં. ૧૯૯૨
વિશ્વસહિતા મંડલ ૧–૨ : –વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ, સં. ૨૦૦૯ –
સં. ૨૦૧૨
વ્યાપક ધર્મભાવના : –ગાંધીજી, પ્રથમાવૃત્તિ, ૧૯૩૭
સમાધિ માર્ગ : –ધર્માનન્દ કોસંબી, ૧૯૨૫
સુત્તનિપાત : (ગુજરાતી અનુવાદ) –અનુવાદક : ધર્માનન્દ કોસંબી, ૧૯૩૧
સ્થાનાંગ–સમવાયાંગ : (ત્રીજા અને ચોથા આગમ ગ્રંથનુ ગુજરાતી રૂપાંતર)
–સંપાદક : દલસુખ માલવણિયા, ગુજ. વિદ્યાપીઠ, ૧૯૫૫
સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૧૦–૧૧ : ('પાતંજલ યોગસૂત્ર'ના સૂત્રો અને
સ્વામી વિવેકાનંદની અંગ્રેજી ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ વગેરે.)–પ્રકાશક :
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં. ૧૯૯૩

૫ હિંદી

અહિંસાદિગ્દર્શન : –શ્રી વિજયધર્મસૂરિ
'કલ્યાણ'– ઉપનિષદ-અંક : –ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, ૧૯૪૯
જાતક, ગ્રંથ ૧ થી ૬ : (હિંદી અનુવાદ) –અનુવાદક : આનંદ કૌશલ્યાયન,
પ્રકાશક: હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન, પ્રયાગ.
દર્શન ઔર ચિન્તન ખંડ ૧–૨. : (ખંડ ૨ = જૈન ધર્મ ઔર દર્શન) –પં.
સુખલાલજી સંઘવી, પ્રકાશક : સુખલાલજી સન્માન સમિતિ, ૧૯૫૭
દીઘનિકાય : (હિંદી અનુવાદ) –રાહુલ સાંકૃત્યાયન અને જગદીશ કાશ્યપ, ૧૯૩૬
નિત્ય મનન : (મૂળ હિંદી અને ગુજરાતી અનુવાદ) –ગાંધીજી, ૧૯૫૨

રામાયણ : (ગોસ્વામી તુલસીદાસકૃત મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) –પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં ૨૦૧૩

૬ મરાઠી

મધ્યયુગીન ચરિત્રકોશ : સિદ્ધેશ્વર શાસ્ત્રી

૭ અંગ્રેજી

An Index to the Names of Mahābhārata (13 Vols) –S Sorensen
Dynasties of Kali Age –Pargiter
Five Minute Biographies –Dale Carnegie II edition, 1955
Geographical and Economic studies in the Mahābhārata Upayana Parva –Dr Moti Chandra, 1945
Hindu Dharma –Gāndhiji, 1950
History of Indian Literature Vol I, II –Dr M Winternitz 1927 & 1933
How to win Friends & Influence People –Dale Carnegie 19th Indian edition
How to Stop Worrying & Start Living –Dale Carnegie, 1953
Indian Inheritance Vol I –Publisher Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1955
Introduction to the Pancarātra and the Ahirbudhnya Samhita –by F Otto Schrader, Adyar Library, Adyar, Madras, 1916
Lincoln, the Unknown –Dale Carnegie, 1955
Non-violence in Peace & War Vols I, II –Gāndhiji, 1948 & 1949
On the meaning of the Mahābhārata –V. S Sukhthankar
Shri Aurobindo came to me –Dilip Kumar Roy, 1952
Some Problems of Indian Literature –Dr M Winternitz, 1925
The Dialogues of Plato Vol II –B Jowett, III edition
The Great Epic of India –E W Hopkins, Yale Uni 1920
The Jātaka Vol VI, (English Translation) –by Cowell
The Laws of Manu Sacred Books of the East Vol XXV –Translated by G Buhler, 1886
Uttarādhyayana Sutra & Sutrakritang Sutra Sacred Books of the East Vol XLV –Transleted by H. Jacobi
The Origin of Species –Charles Darwin
Valmiki Rāmāyan –Translation by Griffth

૮ કોશ

અભિધાનરાજેન્દ્ર (પ્રાકૃત-સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કોશ) –વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ
ગીતાપદાર્થકોશ –ગાંધીજી, ૧૯૩૬
પાઇઅ-સદ્દ-મહણ્ણવો (પ્રાકૃત-હિંદી શબ્દકોશ) –પં હરગોવિન્દદાસ ત્રિ શેઠ
કલકત્તા સં ૧૯૮૫
પૌરાણિક કથાકોશ –ડાહ્યાભાઈ પી દેરાસરી, સં ૧૯૮૮
શબ્દરત્ન મહોદધિ (સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોશ) –પંન્યાસજી મુક્તિવિજયજી
English Sanskrit Dictionary
–by Sir M Monier Williams, II edition, 1956
Sanskrit-English Dictionary
–by Sir M Monier Williams II edition 1951
The Practical Sanskrit-English Dictionary
by V S Apte, 1890

૯ પ્રકીર્ણ

આશ્રમ ભજનાવલિ –૧૪મી આવૃત્તિ ૧૯૪૪
ઉપરાંત 'સંસ્કૃતિ', Illustrated Weekly Harijan વગેરે

સંકેતોની યાદી

અ. : અધ્યાય

અનુ. (અ) મહાભારત—અનુશાસનપર્વ, (બ) અનુવાદ

અ, બ, ક, ડ — શ્લોકનુ અનુક્રમે પ્રથમ, બીજું, ત્રીજું અને ચોથું ચરણ

અયો : રામાયણ—અયોધ્યાકાંડ

આદિ. : મહાભારત—આદિપર્વ

આર., આરણ્યક. — મહાભારત—આરણ્યકપર્વ

આશ્વ. : મહાભારત—આશ્વમેધિકપર્વ

ઈશ. ઉ., ઈ ઉ., ઈશ — ઈશ ઉપનિષદ

ઉદ્યોગ : મહાભારત—ઉદ્યોગપર્વ

ઉ. કાં. : રામાયણ—ઉત્તરકાંડ

ઉત્તર પુ : ઉત્તરપુરાણ (જૈન)

ઉ. સૂત્ર., ઉ. સૂ. — ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

ઐત. ઉ : ઐતરેય ઉપનિષદ

કઠ ઉ., કઠ. — કઠ ઉપનિષદ

કૂર્મ પુ. : કૂર્મપુરાણ

કૈ. ઉ., કૈવ. ઉ., કૈવલ્ય ઉ. — કૈવલ્ય ઉપનિષદ

ગુજ. : ગુજરાતી

ગો. બ્રા. : ગોપથ બ્રાહ્મણ

ચિ. : મહાભારત—ચિત્રશાળા પ્રેસની વાચના

છાં. ઉ., છાંદોગ્ય ઉપ. — છાંદોગ્ય ઉપનિષદ

તુલ. રામા., તુલ. રામાયણ — રામાયણ—તુલસીદાસજી કૃત

તેજોબિંદુ : તેજોબિંદુ ઉપનિષદ

તૈત્તિ., તૈત્તિ. ઉ., તૈત્તિ. ઉપ. — તૈત્તિરીય ઉપનિષદ

ત્રિષષ્ટિ., ત્રિષષ્ટિચરિત્ર — ત્રિષષ્ટિશલાકા-પુરુષ ચરિત્ર

દ. આ. ના સ. નો ઇતિહાસ : દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

દશ : દશવૈકાલિક સૂત્ર

દા. ત. : દાખલા તરીકે

ધમ્મ. : ધમ્મપદ—ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનુ

ધમ્મ : ધમ્મપદ—હિંદી અનુવાદ સાથેનુ

ધા. : ધાતા

ધૃત. : ધૃતરાષ્ટ્ર

નારદ પરિવ્રાજક ઉ. : નારદ પરિવ્રાજક ઉપનિષદ

નીલ., નીલ — પંડિત નીલકંઠ

પદ્મ : પદ્મપુરાણ (વૈદિક)

પદ્મ. પુ. : પદ્મપુરાણ (જૈન)

પં. : પંડિત

પા. ટી. : પાદટીપ

પા. નોં. : પાદનોંધ

પા. યો. ભાષ્ય : પાતંજલ યોગસૂત્ર ભાષ્ય

પુ. : પુસ્તક

પૃ : પૃષ્ઠ

પ્ર. આ. : પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્ર૦. : પ્રકરણ

પ્ર. ખંડ : પ્રથમ ખંડ

પ્રા. : પ્રાકૃત

ફે. : ફેરફાર સહિત

બા. કાં.
બાલ } રામાયણ બાલકાંડ

બુ. ચ. : બુદ્ધ ચરિત–ધર્માનન્દ કોસંબી કૃત

બૃ. ઉ.
બૃહ. ઉ. } બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્

બ્રહ્મબિન્દુ ઉ : બ્રહ્મબિન્દુ ઉપનિષદ્

ભાગવત
ભા પુ.
ભાગ. પુ. } ભાગવત પુરાણ

મનુ. : મનુસ્મૃતિ

મ ભા. : મહાભારત

મ. ભા. અને ઉ સૂત્ર : મહાભારત અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

માણ્ડૂ ઉ.
માણ્ડૂક્ય ઉપ. } માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ્

માર્કંડેય પુ. : માર્કંડેય પુરાણ

મુણ્ડક ઉ. : મુણ્ડક ઉપનિષદ

મૈત્રાયણી ઉ. : મૈત્રાયણી ઉપનિષદ

યુધિ : યુધિષ્ઠિર

યો.
યો. સૂ. } યોગસૂત્ર

વાયુ. : વાયુ પુરાણ

વા. રા. : રામાયણ–વાલ્મીકિ કૃત

વિ. : વિધાતા

વિ. ચૂ. : વિવેક ચૂડામણિ

વિ. સ. : વિષ્ણુસહસ્રનામ

વિ. સં. મં.
વિશ્વ સં. મં. } વિશ્વસંહિતા, મંડળ

શત. બ્રા.
શતપથ બ્રા. } શતપથ બ્રાહ્મણ

શલ્ય. : મહાભારત–શલ્યપર્વ

શાં. ભા.
શાં. ભાષ્ય } શાંકરભાષ્ય

શાંતિ : મહાભારત–શાંતિપર્વ

શ્વેતા. ઉ. : શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ

સભા. : મહાભારત–સભાપર્વ

સર : સરખાવો

સં. : સંસ્કૃત

સ્ત્રી. : મહાભારત–સ્ત્રીપર્વ

> } (ક) વંશ પરંપરા
(ખ) કાર્યકારણ પરંપરા

* જે શ્લોકમાં
तं देवा ब्राह्मणं विदुः (મહાભારત)
तं वयं बूम माहणं (ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર)
तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं (ધમ્મપદ)
ચરણ આવે છે ત્યાં
આ નિશાન મૂક્યું છે.

Adi Mahābhārata -Ādi Parvan

B Mahabhārata -Bombay edition

Crit Mahābhārata -Critical edition

MWD . Sanskrit-English Dictionary by Sir M. Monier Williams II Edition

N · Footnote

અનુક્રમણિકા

પૂરવણી

પરિશિષ્ટ ૧ના અંતે ઉમેરવું 441

૬૯ ક્ષત્રિયના પુત્રના અઢાર સદ્‌ગુણ વિદ્યાશૂર તપશૂર, કર્મશૂર, તપસ્વી બ્રાહ્મી શ્રીથી દેદીપ્યમાન સમાર્ગની વ્યાખ્યાનિયાગો તેજસ્વી, મનવાન, મહાભાગ, મહારથી નિર્ભય, અનાધૃષ્ય (ખાળી ન શકાય તેવો), વિજેતા અપરાજિત, દુર્જનોનો નિગ્રહ કરનાર ધર્મ-કાર્ય મુજબ ચાલનારનું રક્ષણ કરનાર વીર અને સત્ય પરાક્રમી[૬૮]

૭૦ અઢાર પ્રકારના કરવેરા દાપુ (જકાત) પૂછી (પૂછડાવેરો), કર, મોભ (ઘરવેરો), ભાગ, ભેટ (નજરાણું), તનારક્ષક (રક્ષણ), વદ્ધાપન (વધામણી), મનાગ્રહ (સફાઈ વેરો ?), બળ (લશ્કર અંગેનો), ચચા (વાસની ચીજો ઉપરનો વેરો ?), ચારિકા (ઢોરની ચરાઈ), ગઢ, વાગી (?) જળ (ફેળવણી વેરો ?) આનદણુ (?) શૌટક (?), કુમારાદિ સુખડી (કુમારના જન્મ સમયે ભેટ)[૬૯]

---

૬૮ ઉદ્યોગપર્વ, ૧૩૪-૧૮ થી ૨૧.

૬૯ 'વર્ણક-સમુચ્ચય' ભાગ ૧, પૃ ૧૭૦, 'વર્ણક-સમુચ્ચય' ભાગ ૧, પૃ ૧૧૫

"મહાભારતને કોઇ ઉપમા આપવી હોય તો તે ગણ્યાગાંઠ્યા સુંદર જવાહિરોવાળી કોઈ તિજોરીની સાથે ન આપી શકાય પણ કોઈ અખૂટ ખાણ સાથે જ સરખાવી શકાય કે જેને જેમ ઊંડે ખોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી વધારે કીમતી જવાહિર નીકળતા જાય

—મહાત્મા ગાંધીજી.

ભારત-રત્ન

१

ઉપક્રમ

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥ (१)

નારાયણ—નરોત્તમ નર અને દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને 'જય'નો— મન્યુ[1] ઉપરના ધર્મના જયનું જેમાં કથન છે તેવા મહાભારતનો— પ્રારંભ કરીએ.

આ નમસ્કાર શ્લોક મ० ભા० ની દક્ષિણની વાચનાઓમાં નથી, તેથી ક્ષેપક છે એ નિશ્ચિત છે. પરંતુ પ્રાચીન મંગલ હોવાથી સમીક્ષિત વાચનાએ આદિપર્વના આરંભમાં સ્વીકારેલો છે.[2]

કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે 'જય' મહાભારતના આદિરૂપનું નામ છે, અથવા 'જય' ફક્ત મહાભારતગ્રંથનું જ નામ છે પણ એમ નથી[3] આ 'જય' સંજ્ઞા મહાભારતને આપેલી છે, સાથે મહાભારતના એક ઉપાખ્યાન 'વિદુરાપુત્રાનુશાસન'ને[4] મહાભારતમાં જ 'જય' સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે.

---

१ (१) મન્યુ• પરોત્કર્ષ દેખીને થતો ઇર્ષાસમુચિત ક્રોધ અને દૈન્ય, શોક અસૂયા આદિ લાગણીઓ જુઓ १ १-६५, ६६,८८, १८३, ५-२९-४५,४६; ११-१-३६ ઇ તથા એ શ્લોકો ઉપરની ૫ નીલકંઠની ટીકા

(२) ધર્મ: સદ્ગુણ, સુનીતિ, સત્કર્મ, ફરજ, ન્યાય, સદાચરણ, અનુગમ-પંથ ઇત્યાદિ (જુદા જુદા સંદર્ભોના આધારે)

२. મ० ભા० ની સમીક્ષિત વાચના—આદિ० પૃ. ९८३

३. १-५६-१९; ચિ. १८-५ ४९,५१.

४. (१) ५-१३४-१७

(२) મ० ભા० અંતર્ગત 'નારાયણીય'માં રુદ્ર-નારાયણ યુદ્ધની કથા છે, તેનું 'નારાયણ જય' (१२-३ ०-६७) નામ છે, એ અહીં સરખાવવું પ્રસ્તુત છે વળી 'નારાયણીય' (શાંતિ० અ. ३२१ થી ३४०) નાં ઉલ્લેખો ધ્યાનપૂર્વક તપાસતાં ઉપરના नारायणं० શ્લોકમાં કહેલો 'જય' શબ્દ પાંચરાત્ર પરંપરા અનુસાર ભગવાન નારાયણ-પરબ્રહ્મના, આસુરી તત્ત્વો ઉપરના 'જય'નું ઉચ્ચારણ સૂચવે છે (જુઓ १२-३२२-३१, ३२, ३२३-३९,४०; ३२६-१२२ ઇ)

નગી પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયની ત્રણ મુખ્ય સંહિતાઓ ,પૈકી એકનું નામ 'જયાખ્ય-
સંહિતા '[૫] છે.

મહાભારતની કથા એ મન્યુ ઉપરના ધર્મના જયની કથા છે.[૬] 'વિદુર
મહાભારતની કથા એ મન્યુ ઉપરના ધર્મના જયની કથા છે. શ્રીકૃષ્ણ
પુત્રાનુશાસન ' માના કુંતીએ, પાંડવોનો યુદ્ધોત્સાહ પ્રજ્જ્વલિત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ
મારફતે તેમને સંદેશારૂપે કહેવડાવ્યું હતું. એમાં સિંધુરાજથી હારીને દીન તથા
નાસીપાસ થઈ બેઠેલા સૌવીરના રાજા સંજયને, તેની વીર ક્ષત્રિયાણી માતા વિદુરાએ
આપેલા પ્રોત્સાહનથી ઉત્તેજિત થઈને એણે પોતાના શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો
તેની કથા છે. 'જયાખ્ય સંહિતા' જ્યારે ધર્મની વૃદ્ધિ થતી હતી અને અધર્મનો
નાશ થતો હતો, ત્યારે ભક્તોના 'જય' માટે અને પોતાના હિત માટે નારદે
પૂછવાથી, ભગવાન કમલલોચન નારાયણે કહી હતી[૭]

એટલે આ બધા ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે 'જય' સંજ્ઞા જેમાં વિજયકથા
હોય કે વિજય મેળવવા માટેનો ઉપદેશ હોય તેવા જુદા જુદા ગ્રન્થો (અને કથાઓ કે
આખ્યાનો) માટે એક સર્વ સામાન્ય નામ તરીકે વપરાતી હશે એ વિજય, ભૌતિક
કે આધ્યાત્મિક ગમે તે પ્રકારનો હોઈ શકે મહાભારતના મંગલ તરીકે મુકાયેલા
ઉપરના શ્લોકમાં 'જય' ભૌતિક વિજયની કથાના ચોકઠામાં સ્પષ્ટ રીતે આત્મિક
વિજયને નિરૂપે છે.

---

૫ પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયની ત્રણ મુખ્ય સંહિતાઓ સાત્વત, પૌષ્કર અને જય કે જયા છે.
આ સંહિતાઓ પ્રાચીનતમ ગણાય છે 'ઐતરેય' અને 'શતપથ'
બ્રાહ્મણમાં આ સંપ્રદાય વિષે ઉલ્લેખ હોઈ આ સંપ્રદાય ઈ. સ. પૂર્વે દસમી શતાબ્દી જેટલો
પ્રાચીન તો છે જ ('જયાખ્ય સંહિતા'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧, ૯, ૧૩ થી ૧૫ ઇ, Intro-
duction to the Pancaratra and the Ahirbudhnya Samhitaમાં જુદા જુદા
ઉલ્લેખો અને 'જયાખ્ય સંહિતા' ગાધિકપાઠ ૧-૨) આ સંહિતાઓ ગુપ્તકાળ દરમ્યાન
અગર કે ૪થી કે ૫મી સદીમાં રચાયેલી છે ('જયાખ્યસંહિતા' પ્રસ્તાવના).

૬. જુઓ નીચે શ્લોક. ૬, ૭

૭. सम्प्रवृद्धे तथा धर्मे अधर्मे नाशमागते ।
नारदेन यथा पृष्टो देव कमललोचनः ॥ १-७२
जयार्थमपि भक्तानां हितार्थमपि चात्मनः ।
अनुष्टुप्छन्दोबद्धेन सारात्सारतरं शुभम् ॥ १-७३
जयाख्यं निपरं तन्त्रं प्रमूलाद्विनिरस्तम् ।
अमूर्तात्गगनाद्यद्वत् निर्घातो जायते स्वयम् ॥ १-७४
जयति विमल नाम प्रणीत विश्वकर्मणा ॥ १-७५
('जयाख्यसंहिता' अ १)

'જય'નો ઉપર કરેલો અર્થ હિન્દુ પરંપરામાં વ્યાપક રીતે માન્ય થયેલો છે. માર્કંડેય પુરાણમાં આવતો 'સપ્તશતીપાઠ' નારાયણ અને નરને વંદન કરીને શરૂ કરવામાં આવે છે.૮ દેવીનો વિજય એ 'જય' છે, અને તેનો પ્રારંભ નારાયણં નમસ્કૃત્ય નર૦ વગેરે બોલ્યા બાદ થાય છે.

નવરાત્રિવ્રત પાળવાનું વર્ણન કરતાં ભટ્ટ નીલકંઠ૯ એમના 'સમય' અથવા 'કાલમયૂખ' નામના ગ્રંથવિભાગમાં ચંડીપાઠનું ફળ વર્ણવે છે, ત્યાં પ્રસંગવશાત્ કહે છે કે 'નારાયણાદિને નમસ્કાર કરીને પાઠ કરવો.' અને પછી નારાયણં૦ શ્લોક ટાંકીને કહે છે કે,

"'ભવિષ્યપુરાણ'માં 'જય' શબ્દથી નીચે ગણાવેલા ગ્રન્થોને સમજવામાં આવે છે. અઢાર પુરાણો, રામાયણ, વૈષ્ણવ ધર્મશાસ્ત્રો, શૈવ ધર્મશાસ્ત્રો, મહાભારત નામથી ઓળખાતો કૃષ્ણ દ્વૈપાયન-પ્રણીત પાંચમો વેદ, શિવે (કહેલા) ધર્મો અને મનુએ કહેલા ધર્મો એટલાને મનીષીઓ 'જય' કહે છે."૧૦

---

૮. अथ चण्डीपाठप्रकारः । हस्तलिखितपुस्तकं
स्थापयित्वा नारायणं नमस्कृत्येतिवचनात् ॐ नारायणाय नमः
नराय नरोत्तमाय नमः देव्यै सरस्वत्यै नमः व्यासाय नमः
इति नमस्कृत्य जयमुच्चार्य सर्वपाठान्ते प्रान्ते पठेत् ।

[धर्मसिंधु पृ ९०]

૯ નીલકંઠ ભટ્ટ (ઈ. સ. ૧૬૧૦-૮૫ આસપાસ) આ નારાયણ ભટ્ટના પૌત્ર હતા એમના પિતાનું નામ શંકર ભટ્ટ હતું. જમના અને ચંબલના સંગમ પાસે આવેલા ભરેહના રાજા ભગવંતદેવે તેમને આશ્રય આપ્યો હતો તેના આશ્રયે રહીને તેમણે 'ભગવંતભાસ્કર' નામે ગ્રંથ લખ્યો હતો આ ગ્રંથના ૧૨ વિભાગ કરેલા છે સંસ્કાર, આચાર, કાલ, શ્રાદ્ધ, નીતિ, વ્યવહાર, દાન, ઉત્સર્ગ, પ્રતિષ્ઠા પ્રાયશ્ચિત્ત, શુદ્ધિ અને શાન્તિ તે સર્વ 'મયૂખ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ સિવાય તેમણે 'વ્યવહારતત્ત્વ' અને 'કુંડોદ્યોત' ગ્રન્થો પણ રચેલા છે

[मध्ययुगीन चरित्रकोश, पृ ४९९]

મહાભારતના ટીકાકાર પં. નીલકંઠ ચતુર્ધર આ ભટ્ટ નીલકંઠથી જુદા છે

१०. अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
कार्ष्णं च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
शैवाश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इति.

[समय अर्थात् कालमयूख, पृ. १२].

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥[1] १-१-२० (२)
असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।
परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥[1] १-१-२१ (३)
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम्[1] १-१-२२ (४)
महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः[2] ॥ १-१-२३ (५)

જે આદિપુરુષ છે, જે ઈશ છે, અસંખ્ય લોકો જેનું યજ્ઞમાં યજન કરે છે, સ્તવન કરે છે; જે ઋત-ઈશ્વરી કાનૂન, એક અક્ષર બ્રહ્મ છે; જે વ્યક્ત અવ્યક્ત અને સનાતન છે; જે સત્ અસત્ અને સત્ અસતથી પર એવું વિશ્વરૂપ છે (એટલે કે સર્વરૂપ છે); જે પરાવરના સ્રષ્ટા છે, પુરાણ અને પરમ અવ્યય છે; જે મંગલ કરનાર અને (સ્વયં) મંગલ છે, જે વિષ્ણુ (વ્યાપક) શ્રેષ્ઠ નિષ્પાપ અને પવિત્ર છે તેવા ચરાચરના ગુરુ હૃષીકેશ હરિને નમસ્કાર કરીને, સર્વ લોકમાં પૂજાએલ અમાપ તેજસ્વી મહાત્મા મહર્ષિ વ્યાસનો સંપૂર્ણ મત –સિદ્ધાંત કહીશ.

નૈમિષારણ્યમાં કુલપતિ શૌનકે બાર વર્ષના સત્રની દીક્ષા લીધી હતી. દરમ્યાન લોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા સૂત પુરાણી, જનમેજય પારિક્ષિતના સર્પસત્રમાં વૈશંપાયને કહેલી 'મહાભારતકથાનું' શ્રવણ કર્યા બાદ ઘણાં તીર્થો અને સમંતપંચક[3] અને કુરુક્ષેત્ર વગેરે સ્થળો ફરીને શૌનકના સત્રમાં આવ્યા[4] ત્યાં

1. આ શ્લોકો સાથે સર૰ ૧-૧-૧૯૨ થી ૧૯૬; ૬-૩૦-૩, ૨૧ (ગીતા, ૮-૩,૨૧); ૬-૩૧-૧૯ (ગીતા, ૯-૧૯); ૬-૩૩-૩૭ થી ૪૦ (ગીતા, ૧૧-૩૭ થી ૪૦); ૬-૩૫-૧૩ થી ૧૮ (ગીતા, ૧૩-૧૩ થી ૧૮), સર૰ તૈત્તિ૰ ઉપ૰ ૨-૬-૧
2. સરૈ૰ ૧-૫૫-૧; ૫૬ ૧૨ આ બન્ને સ્થળે વૈશંપાયને, અનુક્રમે પહેલા સંદર્ભમાં મ૰ ભા૰ કથાવસ્તુ વર્ણવતાં અને બીજા સંદર્ભમાં વિસ્તૃત મ૰ ભા૰ કહેવાની શરૂઆત કરતાં આ શ્લોક કહ્યો છે
3. સમંતપંચક એટલે કુરુક્ષેત્રનો એક વિભાગ જ્યાં ક્રોધથી ક્ષત્રિયોનો એકવીસ વખત સંહાર કરી પરશુરામે તેમના લોહીથી પાંચ ધરા ભર્યા હતા એટલે ત્યારથી તે વિભાગ 'સમંતપંચક' એ નામે ઓળખાવા માંડ્યો. ૧-૨-૧ થી ૯; ૩-૧૧૭-૫ થી ૧૦
4. ૧-૧-૧ થી

ઋષિઓએ 'આખ્યાનવરિષ્ઠ, સૂક્ષ્માર્થન્યાયયુક્ત, વેદાર્થભૂષિત, ભારત ઇતિહાસ' સંજ્ઞાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતા સૂત પુરાણીએ આ ચાર શ્લોકોથી પરમાત્મ અને પરમ ઋષિ વ્યાસને નમન કરી મંગલાચરણ કર્યું.

दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी'॥ १-१-६५ (६)

युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः।
माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च[2]॥ १-१-६६[3] (७)

દુર્યોધનરૂપી એક મન્યુમય મહાવૃક્ષ છે, કર્ણ તેનું થડ છે, શકુનિ તેની શાખાઓ છે, દુઃશાસનરૂપી ફળફૂલથી તે નમેલ છે અને દૂરદ્રષ્ટિનો (અમનીષી) ધૃતરાષ્ટ્ર તેનું મૂળ છે

યુધિષ્ઠિરરૂપી એક ધર્મમય મહાવૃક્ષ છે, અર્જુન તેનું થડ છે, ભીમસેન તેની શાખાઓ છે, માદ્રીપુત્રો (નકુલ, સહદેવ) રૂપી ફળફૂલથી તે નમેલું છે, અને કૃષ્ણ, બ્રહ્મ તથા બ્રાહ્મણો–બ્રહ્મનિષ્ઠો–તેનું મૂળ છે

---

૫ ૧-૧-૨૫ થી

૧ ૬ ૫-૨૯-૪૫

૨ ૬ ૫ ૨૯-૪૮

૩. સર૦ (૧) ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च॥ ६-३६-२७ (ગીતા, ૧૪ ૨૭)

(શ્રીકૃષ્ણ)- 'હું જ અમૃત અને અવ્યય બ્રહ્મની, શાશ્વત સનાતન ધર્મની અને ઐકાન્તિક પરમસુખની પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ) છું.'

(૨) तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं, तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवम्।
एतैः शब्दैर्गम्यते बुद्धिनेत्रैस्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय॥ १२-२६८-७५

બુદ્ધિરૂપી નેત્રવાળાઓ (સંયમ આદિ) તેજથી, ક્ષમાથી, (નિષ્કામ કર્મ કરવાથી મળેલી) શાંતિ વડે દુઃખ રહિત, શુભ આકાશ (ના જેવું સંગ રહિત) અકૃત્રિમ (તત્ર તત અવધ અકૃ ત્રમ નીલ૦) સનાતન ધ્રુવ એવા જે (બ્રહ્મને) પ્રાપ્ત કરે છે તે બ્રાહ્મણ (રૂપી)—બ્રહ્મથી અભિન્ન બ્રહ્મને (નીલ૦)—બ્રહ્મને નમસ્કાર

(૩) સર૦ ભગવાન વાસુદેવ વિષેના વચનો ૧ ૧ ૧૯૩ થી ૧૯૭

મ૦ભા૦ની શરૂઆત કરતાં મને ઉપમા આપીને આ 'ઇતિહાસ' 'ગ્રન્થ' અને 'ધર્મ' ગ્રન્થોના ગુણનો ઇતિહાસ છે એમ બતાવ્યું છે.[4]

બન્ને પક્ષે મહાયુદ્ધની તૈયારીઓ પુર ઝપાટે ચાલી રહી હતી તે વખતે દુર્યોધન તરફથી દૂતકાર્ય માટે આવેલા સંજય સમક્ષ તેના વક્તવ્ય પછી પાંડવો માટે ન્યાયી રાજ્યભાગની માગણી મૂકતાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રવચનમાં થોડા પાઠભેદે આ શ્લોક છે.[5] શ્રીકૃષ્ણે તેમના પ્રવચનમાં સંપ રાખવા માટે (૧) 'વનના વાઘ અને વન'ની તથા (૨) 'લતા અને શાલવૃક્ષ'ની ઉપમાઓ[6] આપીને યુદ્ધ થાય તો ન્યાયી અને

---

૪. જુઓ શ્લોક ૧

૫ જુઓ ઉપર શ્લોક ૬, ૭ની પા૦ ટી૦ ૧

૬. (૧) 'પુત્રો સહિત રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર વન છે અને હે સંજય! પાંડવો તેમાંના વાઘ છે માટે વાઘ સહિતના વનને તમે કાપો નહિ તેમ જ વનમાંથી વાઘનો પણ નાશ ન થાઓ. વન વિનાનો વાઘ માર્યો જાય છે અને વાઘ વિનાના વનને લોકો કાપી નાખે છે. આથી વાઘ વનનું રક્ષણ કરે અને વન વાઘનું પાલન કરે એ ઠીક છે.' (૫ ૨૯-૪૭,૪૮)

(૨) 'હે સંજય! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો લતાને સ્થાને છે અને પાંડવો શાલવૃક્ષના સ્થાને છે. મહાવૃક્ષના આશ્રય વિના લતા કદાપિ વધતી નથી.' ૫ ૨૯-૪૯), વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને વિદુરનીતિમાં આંતરકલહ અટકાવવા માટે અલ્પ પાઠભેદે ઉપમા (૧)થી બે વચન સંભળાવ્યાં. (૫-૩૭-૪૧,૪૨ અને ૬૦) અને ઉપમા (૨) થી એક વચન (૫ ૩૭-૫૯) કહ્યું હતું.

પાલિ જાતક ૨૭૨ 'વ્યગ્ઘ જાતક'માં ઉપમા (૧) ને સ્ફુટ કરતી કથા આ પ્રમાણે છે: (આ કે જ કોઈ લોકપ્રચલિત કથા ઉપરથી આ ઉપમા પ્રચલિત થઈ હશે.)

'એક વનમાં બોધિસત્ત્વ વૃક્ષદેવતા થઈને જન્મ્યા હતા. તેમનાથી થોડે દૂર બીજા વૃક્ષ ઉપર એક બીજો વનદેવતા રહેતો હતો. એ વનમાં સિંહ અને વાઘ રહેતા હતા. એટલે બીકને લીધે કોઈ માણસ ત્યાં ખેતી કરતું નહીં, તેમ ઝાડ પણ કાપતું નહિ. એ વાઘસિંહ જાતજાતના શિકાર કરીને ખાતા વધેલું માંસ (જમે ત્યાં) મૂકીને ચાલ્યા જતા એટલે માંસના સડવાથી ત્યાં ખૂબ દુર્ગંધ આવવા લાગી.

એટલે મૂર્ખ ગમાર જ્ઞાનવિનાના, આંધળા (સમજ વગરના કે ટૂંકી દૃષ્ટિના) બીજા વૃક્ષદેવતાએ દુર્ગંધથી કંટાળીને વાઘસિંહને ભગાડવાનો વિચાર કર્યો. બોધિસત્ત્વે ના પાડી અને કહ્યું કે તેમને લીધે જ આપણું ઘર સુરક્ષિત છે.

પણ પેલા મૂર્ખ વનદેવતાએ તો એક દિવસ ભયંકર રૂપ દેખાડીને એ વાઘસિંહને ભગાડી મૂક્યા. પછી મનુષ્યોએ વાઘસિંહના પગલાંના નિશાન જોયાં નહિ, તેથી સમજ્યા કે વાઘસિંહ બીજા વનમાં જતા રહ્યા છે. એટલે તેમણે વનનો એક ભાગ કાપી નાખ્યો. પેલો વનદેવતા બોધિસત્ત્વ પાસે ગયો અને કહ્યું 'મિત્ર! મેં તમારું વચન માન્યું નહિ અને તેમને નસાડી મૂક્યા. હવે તેમના જવાની વાત જાણીને મનુષ્યો વન કાપે છે તો શું કરવું?'

'તેઓ બીજા વનમાં રહે છે ત્યાંથી બોલાવી લાવો.' ત્યાં જઈને વૃક્ષદેવતાએ હાથ જોડીને કહ્યું,

અન્યાયી બન્ને પક્ષના ભાવિ સર્વનાશની આગાહી કરી હતી, જે સાચી ઠરી[૭]

રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરના નીતિઉપદેશ પછી બ્રહ્મવિદ્યા ગ્રહણ કરવા માટે ઋષિ સનત્સુજાતનો ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર થયા ત્યારે આ જ 'મનીષી' રાજાને મહર્ષિ વ્યાસે 'મનીષી' કહ્યા છે મ૦ ભા૦મા અનેક ઠેકાણે વ્યક્ત થતી મહાકવિની પૂર્વગ્રહ રહિત ઉદારતાના પુરાવો એ પણ એક પ્રસગ છે

પૂ ગાંધીજીએ ભારતયુદ્ધની ચર્ચા કરતા તેને દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓ વચ્ચેના યુદ્ધ સાથે સરખાવતા આ પ્રમાણે લખ્યુ છે 'હુ તો દુર્યોધનાદિને આસુરી વૃત્તિઓ ગણુ છુ, અને અર્જુનાદિને દૈવી વૃત્તિઓ ગણુ છુ ધર્મક્ષેત્ર એ આપણુ શરીર છે તેમા દ્વદ્વ ચાલ્યુ જ જાય છે તેનુ અનેક વર્ણન અનુભવી ઋષિકવિએ આપ્યુ છે કૃષ્ણ એ અતર્યામી છે ને શુદ્ધ ચિત્તમાં તે હમેશાં ઘડિયાળની જેમ ટકટકયા કરે છે જો તે ચિત્તને ચિત્તશુદ્ધિરૂપી ચાવી ન આપી હોય તો અતર્યામી રહ્યા છે તો ખરા જ પણ ટકટક તો બધ થઈ જાય છે'[૯]

મ૦ભા૦ ધર્મ અને અધર્મ, દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓ વચ્ચેના યુદ્ધનુ વર્ણન કરે છે એ તેના બીજા વિસ્તૃત સ્પષ્ટ અને હેતુપૂર્વક રચાયેલા ભાગોથી જણાય છે આદિપર્વના 'આદિવશાવતરણ' વિભાગમા દુર્યોધનને કલિ તથા કૌરવોને અસુરોના અવતારી ઉત્પન્ન થયેલા અને યુધિષ્ઠિરને ધર્મ તથા બીજા દેવોથી ઉત્પન્ન થયેલા કહ્યા છે[૧૦] ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સનાતન દેવાધિદેવ નારાયણના અંશથી

एव व्याघ्रा निवनहा
पञ्चमेथ महावन,
मा वन छिन्दि निर्व्याघ्रम्,
व्याघ्रा मा हेमु निर्वना ।

'ગાંડો વગેરે પાછા ચાલો, પાછા મહાવનમા ચાલો, (કેમકે) વાઘ વિનાના વનને લોકો કાપે નહિ અને વાઘ પણ વન વિના રહે નહિ'

પણ વાઘ સિંહ પાછા ન આવ્યા એકલો દેખતા રહ્યા અને થોડા જ દિવસોમા લોકોએ આખા વનને કાપી નાખ્યુ અને ત્યા ખેતી થવા લાગી.

૭ કલહથી તેમા ય આતરકલહથી વિનાશ થાય છે જુઓ 'બુદ્ધનિર્યકતા (પ્રક૦ ૧૩)

૮ જુઓ પ ૪૨ ૧

૯ 'ધર્મમથન'મા 'ગીતાનો અર્થ', પૃ ૪૬ ૪૭, વધુમા જુઓ પૂ ગાંધીજીના Hindu Dharma'મા The Teaching of the Gita P 179

૧૦ આદિ૦ અ ૬૧

ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણવ્યા છે.[11] આ પ્રમાણે અધર્મના ભારથી પીડાતી ધરાદેવીએ પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિને, અધર્મનો ભાર દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરી અને પ્રજાપતિએ સર્વ દેવોને આસુરી તત્ત્વોનો વિરોધ કરવા માટે આદેશ આપ્યો તેનું પૌરાણિક ઢબનું વર્ણન છે.[12]

આ વસ્તુ એનાથી ય વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક અને હેતુલક્ષી રીતે આરણ્યકપર્વમાં દર્શાવી છે[13] પાંડવો વનવાસી હતા. દુર્યોધન સત્તા અને સમૃદ્ધિની ટોચે હતો એ સમયે પાંડવોને પોતાની સંપત્તિ બતાવી શરમાવવા માટે દુર્યોધન અને તેના સાથીઓ હજારો રથ અને હાથીઓ લઈને ભારે ઠાઠથી દ્વૈતવનમાં ગયા. પણ માર્ગમાં ચિત્રરથ ગાંધર્વ સાથે લડાઈ થતાં બધા કેદ પકડાયા, ત્યારે પાંડવોએ તેમને મદદ કરી બચાવ્યા આનાથી અતિશય શરમાઈને તથા ખેદ પામીને દુર્યોધને પ્રાયોપવેશન-આમરણાંત ઉપવાસનો નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણયની જાણ થતાં દૈત્યો અને દાનવોએ દુર્યોધનને મંત્રક્રિયાઓથી પાતાળમાં બોલાવ્યો અને તેને તેના અન્યાયથી રાજ્ય કરવાના નિર્ણયને જરાય નરમ ન પાડવા સમજાવ્યો વળી કહ્યું કે, ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ જેવાના મનમાં અસુરો-આસુરી વિચારો-પ્રવેશ કરશે, તેઓ ધર્મને કોરે મૂકીને તારે માટે યુદ્ધ કરશે, તને વિજય મળશે[14] વળી તું અમને વિષાદમાં ન લઈ જા-વિષાદ ન પમાડ, એ તને શોભતું નથી હે કૌરવ! તું નાશ પામે તો અમારો પક્ષ પણ ક્ષીણ થાય તારે અન્ય પ્રકારની બુદ્ધિ કરવી નહિ જેમ પાંડવો દેવોની ગતિ છે, તેમ સદાય તું અમારી ગતિ છે[15] એમ કહ્યા બાદ દુર્યોધનને

---

૧૧ ૧ ૬૬-૯૦

૧૨ આદિ૦ અ ૫૮

૧૩ આરણ્યક૦ અ ૨૨૫ થી ૨૪૦

૧૪. ૩-૨૪૦-૧ થી ૨૨

૧૫. मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
निनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ ३-२४०-२१
गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथचन ।
त्वमस्माकं गतिर्नित्य देवतानां च पाण्डवाः ॥ ३-२४०-२४

આમ જેમ દૈવી અર્જુનને વિષાદ થયો હતો તેમ આસુરી દુર્યોધનને પણ વિષાદ થયો હતો. અર્જુનને ભગવાને વિષાદ ખંખેરી નાખવાની આજ્ઞા કરી હતી.

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ६-२४-३ (गीता, ५-३)

'તું જય મેળવ' એમ આશીષ આપીને, તેઓએ જવાની અનુજ્ઞા આપી,[16]

श्रुत्वा हि मम वाक्यानि बुद्धया युक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥ १-१-१०६ (૮)

હે સૌતિ! મારાં બુદ્ધિયુક્ત વચનોને બરાબર સાંભળીશ ત્યારે તું મને (ખરેખર) પ્રજ્ઞાચક્ષુ જાણીશ.

दिष्टमेव कृतं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।[1] એવા ભાવનો સંખ્યાબંધ પ્રસંગોએ પ્રલાપ કરનાર, ચર્મચક્ષુથી તેમજ પુત્ર સ્નેહ અને રાજ્યલોભથી અંધ બનેલ તથા 'કુળનો અંત ભલે થાય પણ મારા પુત્રો પાંડવો સાથે ફરીથી દ્યુત રમો'[2] એમ કહેનાર ધૃતરાષ્ટ્ર, બધું નાશ પામી ગયું, યુધ્ધને અંતે અઢાર અક્ષૌહિણી સેનામાંથી ફક્ત દસ જ ગણનાપાત્ર પુરુષો બચ્યા ત્યારે પોતાના પુત્રોની આખા જીવનની કરણીની (પોતાની કરણીની નહિ!)[3] સમીક્ષા સૂતપુત્ર સંજય આગળ

(પા. નોં. ૧૫)
અને પછી નિષ્કામ કર્મ કરવાનો ઉપદેશ કરી જય પામવાનું વચન આપ્યું હતું, (સર ગીતા. ૨-૨,૩; ૧૧-૩૪ ઈત્યાદિ તથા यतो धर्मस्ततो जयः । જુઓ 'ધર્મ' (પ્ર઼ક. ૨) શ્લોક ૩૬ નું ઉદ્‌ઘાટન)

દૈત્ય દાનવોએ પણ લગભગ એ રીતે અને એ ભાષામાં દુર્યોધનને જય થવાનું વચન આપ્યું છે. વળી અનાસક્ત શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને હૃદયદૌર્બલ્ય દૂર કરવાની આજ્ઞા કરે છે, તે સામે આસક્ત દૈત્ય દાનવો દુર્યોધનને 'તું અમને વિષાદ ન પમાડ' એમ વિનંતી કરે છે એમાં દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓમાં રહેલી સબળતા અને નિર્બળતાનો પાયાનો ભેદ દેખાઈ આવે છે.

[16] गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ ૩-૨૪૦-૨૬

દૈવી અને આસુરી, ધર્મમય અને અધર્મમય, બંને તત્ત્વોના તેના નેતા વિજય મળશે એમ કહે છે પણ મહાકવિ વ્યાસે ધર્મનો જ વિજય બતાવ્યો છે. એ શાથી? મ. ભા. ના પ્રત્યેક વાચકે આ મૂળભૂત પ્રશ્ન ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા જેવો છે

[1] ૫-૪૦-૩૦; સરo દ્રૌપદીને અર્જુન સ્વયંવરમા પામ્યો તે પછી ભાઈઓ અને ગોઠીઆઓ સાથેની વાતોમાં દુઃશાસન પણ दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । ૧-૧૯૨-૧૨, બોલેલો, અને લાક્ષાગૃહમા પાંડવોનો નાશ કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નને તેણે યાદ કરેલો. પ્રજ્ઞાહીન માણસો પોતાના કુપ્રયત્નોમા નિષ્ફળ જતા આમ જ દૈવને બળવાન જણાવી પ્રલાપ કરે છે, અને સફળ થાય તો અહંકાર કરે છે!

[2] ૨-૬૬, ૩૬,૩૭

[3] જુઓ 'ભારત સાવિત્રી (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૬૧,૧૯૨ પા નો. ૬ માંની ધૃતરાષ્ટ્રોક્તિ.

પ્રારંભતાં ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા ! પર્યાય 'હે સૌતિ ! હું આંધળો હોવા છતાં દેખતો છું' એમ ધૃતરાષ્ટ્રનું કહેવું થયુ.

'હુ તમસ્ અને મોહથી ઘેરાઈ ગયો છું, મારૂ ભાન જતુ રહ્યુ છે અને મારુ મન વિહ્વળ થઈ ગયુ છે',[૪] એમ કહેવાની સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાને, ચર્મ ચક્ષુ-વિહીન હોવા છતાં 'પ્રજ્ઞારૂપી ચક્ષુવાળો છું' એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે. પણ એની 'પ્રજ્ઞા' કયા પ્રકારની છે? એ 'પ્રજ્ઞા' એટલે કુટિલબુદ્ધિ, કાવાદાવાથી બીજાનુ હજમ કરવાની પ્રવૃત્તિ અને એ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન જે જે ભયસ્થાનોનો એને ખ્યાલ આવેલો તેનું સ્મરણ કરીને તે તે સમયે પોતાની હાર થવાના લક્ષણ જણાયેલા તેનું સિંહાવલોકન શંકા પછીનુ ડહાપણ

પરંતુ ખરેખર પ્રજ્ઞા એટલે શુ ? પ્રજ્ઞા બે પ્રકારની છે એક તો લૌકિકિ અથવા વ્યવહારુ પ્રજ્ઞા, જેના વડે મનુષ્ય દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ આગળ વધે છે, સુખી થાય છે, બીજાઓને સુખી કરે છે, અને ખળ લોકોની ખટપટ, કાવાદાવા વગેરેને નિષ્ફળ કરે છે બીજા પ્રકારની પ્રજ્ઞા તે યોગશાસ્ત્રમા જેને ઋતભરા પ્રજ્ઞા[૫] કહી છે તે પ્રજ્ઞા, અર્થાત્ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને સમજનારી પ્રજ્ઞા આગમ અને અનુમાન પ્રમાણ ઉપર આધારિત નહિ, પ્રત્યક્ષથી પણ છેતરાતી નહિ એવી સત્યના અપરોક્ષાનુભવવાળી પ્રજ્ઞા[૬]

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને આવી ઋતભરા પ્રજ્ઞાવાળો કહેવાનો ઋષિ વ્યાસનો આશય છે જ નહિ તેથી એ મહર્ષિ મ ભા મા અન્યત્ર સાચો પ્રજ્ઞાચક્ષુ કેવો હોય તે વર્ણવતા કહે છે.

(૧) 'પ્રજ્ઞાચક્ષુવાળો મનુષ્ય આ સસારમા (રાગાદિ) દોષોથી રૂધાતો નથી તે યથેચ્છ રીતે (વાસનાઓનથી) સ્વચ્છ રહે છે અને ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી[૭]

---

૪ ૧-૧-૧૫૮

૫ ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ यो सू १-४८

૬ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ यो सू. १-४९
આગમ અને અનુમાનરૂપ પ્રજ્ઞાથી આ પ્રજ્ઞાનો વિષય જુદો છે, કારણ કે એ પ્રજ્ઞા વિશેષ-પર અર્થને પ્રકાશનાર છે
સૂત્ર ઉપરનુ વ્યાસભાષ્ય સાથે જુઓ

૭ (૧) ૩-૨૦૦-૪૯ =કે ૧૨-૨૬૫-૧૯
(૨) આ શ્લોક 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૩૦ તરીકે અવતરણ લીધેલો છે
(૩) આ શ્લોકમાના 'પ્રજ્ઞાચક્ષુ' પદમાંનો 'પ્રજ્ઞા' શબ્દ (આત્મ) જ્ઞાનના પર્યાય તરીકે વપરાયેલો છે જુઓ આગળનો શ્લોક

આ લોકને નાશવંત જોઈને તે સર્વ (કર્મફલાસક્તિનો) ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને પછી દૈવને આશ્રયે ન રહેતાં ઉપાયપૂર્વક મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરે છે.[૮]

(૨) (આ મોહમાંથી) પ્રજ્ઞાવડે માણસ જાગૃત થાય છે. પ્રજ્ઞાચક્ષુ દુઃખી થતો નથી. કારણ પ્રજ્ઞાલાભ થવાથી પુરુષ શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરે છે, પછી એનું સતત મનન કરી પુનઃ ધર્મ તરફ વળે છે, કે જે ધર્મનું હ્રી–અકાર્યમાં લજ્જા–એ મુખ્ય અંગ છે.[૯]

વળી કવિએ 'પ્રજ્ઞા' એટલે 'બુદ્ધિ' એ અર્થનો ઉપયોગ કરી ગીતામાં સ્થિર થયેલી પ્રજ્ઞાવાળાનું[૧૦]–સ્થિતપ્રજ્ઞનું વર્ણન કર્યું છે. અને અર્જુનના મિષે દર્શાવ્યું છે કે જે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, તે પ્રજ્ઞ છે. બીજા તો પ્રાજ્ઞોની જેમ ડાહ્યું ડાહ્યું બોલનારા છે.[૧૧]

પ્રજ્ઞારૂપી ચક્ષુવાળાનું વર્ણન કરતાં વ્યાસવચનો સાથે ઐતરેય ઉપનિષદનો આ મંત્ર સરખાવતાં (ઋતંભરા) પ્રજ્ઞાનું શું મહત્ત્વ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

'તે સર્વ (સ્થાવર જંગમ પ્રાણી) પ્રજ્ઞારૂપી નેત્રવાળાં છે, પ્રજ્ઞાનમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, જગત પ્રજ્ઞારૂપ નેત્રવાળું છે, પ્રજ્ઞા આધારવાળું છે, પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે.[૧૨]

(પા. નો. ૭) (૩) धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ૩-૨૦૦-૪૭=કું ૧૨-૨૬૫ ૧૮

(૪) (અ) 'પ્રજ્ઞાચક્ષુ'ની જેમ 'બુદ્ધિનેત્ર' માટે જુઓ ઉપક્રમ (પ્ર. ૧) શ્લોક ૬, ૭ પા. નો. ૨; (બ) 'જ્ઞાનચક્ષુ' માટે જુઓ ૩–૧૮૧–૩૧; ૬ ૩૬–૧૦(ગીતા ૧૫–૧૦) ૬–૩૫–૩૪ (ગીતા ૧૩–૩૪).

૮ सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम्।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ૩–૨૦૦–૪૯
=કું. ૧૨–૨૬૫–૨૦.

૯ तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥ ૫–૭૦–૩૪
प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते।
शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ૫–૭૦–૩૫

૧૦ ૬–૨૪–૫૫ થી ૭૨ (ગીતા ૨–૫૫ થી ૭૨).

૧૧ ૬–૨૪–૧૧ (ગીતા ૨–૧૧) ઇત્યાદિ.

૧૨ सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प્रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ઐ ઉ ૩–૧–૩ આમાનું છેલ્લું વાક્ય प्रज्ञानं ब्रह्म વેદાંતના ચાર મહા વાક્યો પૈકીનું એક છે. વેદાન્તનાં બીજાં ત્રણ વાક્યો આ પ્રમાણે છે. (૧) अयमात्मा ब्रह्म માણ્ડૂક્ય ઉપ

જ્યારે કઠ ઉપનિષદનો આ મંત્ર પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તચક્ષુ વડે અન્તરાત્માને જોનાર ધીરપુરુષનું આબેહૂબ વર્ણન કરે છે.

'સ્વયભૂએ બધી ઇંદ્રિયોને બહિર્મુખ બનાવી છે તેથી (મનુષ્ય સુદ્ધાં સર્વ પ્રાણીઓ) બાહ્ય વિશ્વને જ જુએ છે. અન્તરાત્મા-અંતર્વિશ્વને નહિ પણ કોઈ ધીરપુરુષ અમૃતત્વની ઈચ્છાથી ચક્ષુ આદિ (ઇંદ્રિયો)ને બહાર જતી પાછી વાળીને અન્તરાત્માને જુએ છે[13]

મહાકવિ વ્યાસ આવા બુદ્ધિમાન, વિવેકી, ધીર, દૈવના આશ્રયવાળો નહિ પણ પુરુષાર્થી, વાસનાગ્રંથ વિનાના, કર્મફલાસક્તિનો ત્યાગ કરનાર, ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર વિહરનાર અને મોહાંધ થયા વિના અન્તરાત્માને જોનાર, બધું સારું દેખનાર મનુષ્યને પ્રજ્ઞારૂપી ચક્ષુવાળા તરીકે-પ્રજ્ઞાચક્ષુ તરીકે નિરૂપે છે.[14]

(પા નોં. ૧૨) બૃહ ઉ. ૬-૫-૧૯ વગેરે, (૨) तत्त्वमसि (છાંદોગ્ય ઉપ. ૬-૮-૭ વગેરે સપ્તાગ્રંથ સંદર્ભો) (૩) अहं ब्रह्मास्मि (બૃહ ઉ. ૧-૪-૧૦)

૧૩ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ કઠ ઉ ૨-૧-૧

(૨) આ મંત્રનો બીજો અર્થ આ રીતે પં. સુખલાલજી કરે છે. 'સ્વતઃસિદ્ધ જીવાત્માની ઇંદ્રિયો બહિર્મુખ સ્વભાવવાળી સર્જાઈ છે, ઇત્યાદિ '

૧૪ सरº अंधा वह नहीं जिसकी आँख फूट गई है। अंधा वह है जो अपने दोष ढाँकता है॥ 'નિત્ય મનન ' પૃ ૧૪૪. તા. ૧૦-૬-'૪૫ નું ગાંધીજીનું વચન.

ઉપક્રમ. (ઘ. ગ્રંથમહિમા)

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धय: ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रय: ॥ १-२-२३७ (९)

જેવી રીતે પંચભૂતોથી ત્રણે લોકનું સંવિધાન થાય છે તેવી રીતે આ ઉત્તમ ઇતિહાસમાંથી કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતો આ અસાધારણ 'ઇતિહાસ' માનવ આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ છે. જે હજારો વર્ષ થયાં છતાં હજુ આજે જ લખાયો હોય એટલો તાઝગીભર્યો છે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય તેવો હોઈ આધુનિક પણ છે.

મહાત્મા ગાંધીએ 'ઇતિહાસ' વિષે ચર્ચા કરતાં 'યરવડાના અનુભવ[1]'માં લખ્યું છે તે રસપ્રદ તથા અનુભવસિદ્ધ હોઈ તેમાંથી કેટલોક ભાગ અહીં ઉદ્ધૃત કર્યો છે.

'આ બે ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં[2] લોર્ડ રોઝબરીએ લખેલ પિટનું ચરિત્ર ઉમેરો, એટલે પછી તમે પણ મારી માફક કહેશો, ઇતિહાસ અને કલ્પના વચ્ચેનો ભેદ ખરું જોતાં બહુ જ આછો છે અને ખરી હકીકતોને પણ ઓછામાં ઓછી બે બાજુઓ તો હોય છે જ, અથવા તો કાયદાશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ ખરી વિગતો પણ આખરે તો અમુક મત જ રજૂ કરે છે. પણ આપણી પ્રજાના વિકાસમાં મદદ તરીકે ઇતિહાસની કિંમત વિષેના મારા વિચારો પર વાચકનું ધ્યાન રોકી રાખવા હું નથી ઇચ્છતો. હું પોતે તો એ કહેણીમાં માનનારો છું કે જે પ્રજાને ઇતિહાસ નથી તે સુખી છે. મારી પ્રિય કલ્પના તો એવી છે કે આપણા હિન્દુ પૂર્વજોએ ઇતિહાસનો આજે જે અર્થ સમજવામાં આવે છે તે અર્થમાં ઇતિહાસ લખવા પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરીને અને નાની નાની બાબતો ઉપર પોતાનાં તાત્ત્વિક વિવેચનો રચીને આ સવાલનો ફડચો કરી આપ્યો છે. મહાભારત આવો જ ગ્રંથ છે; અને હું તો ગિબન અને મોટ્લેને મહાભારતની ઊતરતી આવૃત્તિઓ જ ગણું[3]. મહાભારતનો અમર પણ અજ્ઞાત કર્તા પોતાની

---

૧ 'યરવડાના અનુભવ' પ્રકરણ ૧૦. પૃ. ૭૭, ૭૮

૨ આ બે પુસ્તકો તે ગાંધીજીએ યરવડાનિવાસ દરમ્યાન વાંચેલા ૧ ગિબનકૃત રોમનો ઇતિહાસ અને ૨ મોટ્લેકૃત રાઈઝ ઓફ ધ ડચ રિપબ્લિક.

૩ ગિબન અને મોટ્લેની કૃતિઓ ઉત્તમ ઇતિહાસ ગ્રંથો છે. ગાંધીજીના મતે પણ આ

જ્યારે કઠ ઉપનિષદનો આ મંત્ર બ્રહ્મપ્રાપ્તચક્ષુ વડે અન્તરાત્માને જોનાર ધીરપુરુષનું આમ વર્ણન કરે છે

'સ્વયંભૂએ બધી ઇંદ્રિયોને બહિર્મુખ બનાવી છે તેથી (મનુષ્ય સુદ્ધાં સર્વ પ્રાણીઓ) બાહ્ય વિશ્વને જ જુએ છે અન્તરાત્મા–અંતર્વિશ્વને નહિ પણ કોઈ ધીરપુરુષ અમૃતત્વની ઇચ્છાથી ચક્ષુ આદિ (ઇંદ્રિયો)ને બહાર જતી પાછી વાળીને અંતરાત્માને જુએ છે[13]

મહાકવિ વ્યાસ આવા બુદ્ધિમાન, વિવેકી, ધીર, દૈવના આશ્રયવાળો નહિ પણ પુરુષાર્થી, વાસનાભેર વિનાના, કર્મફળાસક્તિનો ત્યાગ કરનાર, ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર વિહરનાર અને મોહાંધ થયા વિના અંતરાત્માને જોનાર, બધું સારું દેખનાર મનુષ્યને પ્રજ્ઞારૂપી ચક્ષુવાળા તરીકે બ્રહ્મચક્ષુ તરીકે નિરૂપે છે[14]

(પા નોં ૧૨) બૃહ ઉ ૬ ૫-૧૯ વગેરે (૨) तत्त्वमसि (છાંદોગ્ય ઉપ ૬-૮-૭ વગેરે સંખ્યાબંધ સંદેશો) (૩) अहं ब्रह्मास्मि (બૃહ ઉ ૧-૪ ૧૦)

૧૩ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ કઠ ઉ ૨ ૧ ૧

(૨) આ મંત્રનો બીજો અર્થ આ રીતે પ સુખ જી કરે છે 'સ્વત સિદ્ધ જીવાત્માની ઇંદ્રિયો બહિર્મુખ સ્વભાવવાળી સર્જાઈ છે, ઇત્યાદિ'

૧૪ सरं अंधा वह नहीं जिसकी आँख फूट गई है। अंधा वह है जो अपने दोष ढाँकता है॥ 'नित्य मनन' પૃ ૧૪૪ તા. ૧૦-૯ '૪૫ નું ગાંધીજીનું વચન

ઉપક્રમ. (ચ. ગ્રંથમહિમા)

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ १-२-२३७ (९)

જેવી રીતે પંચભૂતોથી ત્રણે લોકનું સંવિધાન થાય છે તેવી રીતે આ ઉત્તમ ઇતિહાસમાંથી કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે

કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતો આ અસાધારણ 'ઇતિહાસ' ભારત આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ છે. જે હજારો વર્ષ થયાં છતાં હજુ આજે જ લખાયો હોય એટલો તાઝગીભર્યો છે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય તેવો હોઈ આધુનિક પણ છે

મહાત્મા ગાંધીએ 'ઇતિહાસ' વિષે ચર્ચા કરતાં 'યરવડાના અનુભવ'[1]માં લખ્યું છે તે રસપ્રદ તથા અનુભવસિદ્ધ હોવાથી તેમાંથી કેટલોક ભાગ અહીં ઉદ્ધૃત કર્યો છે

'આ બે ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં[2] થોડું રોઝબરીએ લખેલ પિટનું ચરિત્ર ઉમેરો, એટલે પછી તમે પણ મારી માફક કહેશો, ઇતિહાસ અને કલ્પના વચ્ચેનો ભેદ ખરું જોતાં થોડું જ આવે છે અને ખરી હકીકતોને પણ ઓછામાં ઓછી બે બાજુઓ તો હોય છે જ, અથવા તો કાયદાશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ ખરી વિગતો પણ આખરે તો અમુક મત જ રજૂ કરે છે પણ આપણી પ્રજાના વિકાસમાં મદદ તરીકે ઇતિહાસની કિંમત વિષેના મારા વિચારો પર વાચકનું ધ્યાન રોકી રાખવા હું નથી ઇચ્છતો. હું પોતે તો એ કહેણીમાં માનનારો છું કે જે પ્રજાને ઇતિહાસ નથી તે સુખી છે. મારી પ્રિય કલ્પના તો એવી છે કે આપણા હિન્દુ પૂર્વજોએ ઇતિહાસનો આજે જે અર્થ સમજવામાં આવે છે તે અર્થમાં ઇતિહાસ લખવા પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરીને અને નાની નાની બાબતો ઉપર પોતાનાં તાત્ત્વિક વિવેચનો રચીને આ સવાલનો ફડચો કરી આપ્યો છે મહાભારત આવો જ ગ્રંથ છે; અને હું તો ગિબન અને મોટ્લેને મહાભારતની ઊતરતી આવૃત્તિઓ જ ગણું[3] મહાભારતનો અમર પણ અજ્ઞાત કર્તા પોતાની

---

1 'યરવડાના અનુભવ' પ્રકરણ ૧૨ પૃ ૭૭, ૭૮

2 આ બે પુસ્તકો તે ગાંધીજીએ યરવડાનિવાસ દરમ્યાન વાંચેલા ૧ ગિબનકૃત રોમનો ઇતિહાસ અને ૨ મોટ્લેકૃત રાઈઝ ઑફ ધ ડચ રિપબ્લિક

3 ગિબન અને મોટ્લેની કૃતિઓ ઉત્તમ ઇતિહાસ ગ્રંથો છે ગાંધીજીના મતે પણ આ

ગાથામાં અલૌકિક બનાવોને એવી રીતે વણી દે છે કે તેઓ અમરને વળગવાની સામે તમને ઇતરતી ચેતવણી મળી જાય. ગિબન અને મોટ્ને પોતે સત્ય હકીકતો અને કેવળ સત્ય જ હકીકતો આપી રહ્યા છે એ વાત તમને ઠસાવવા પાછળ નાહક તૂટી મરે છે. લોર્ડ રોઝબરી આમાંથી તમને બચાવે છે અને કહે છે કે જે છેલ્લા શબ્દો પિટે ઉચ્ચારેલા કહેવાય છે તે વિષે ખુદ તેનો નોકરની જ જુદી વાત કરે છે. સારાંશ એટલો જ કે નામરૂપ ગૌણ વસ્તુ છે. ઉત્પત્તિ અને લયની ધમાલ ચાલ્યા જ કરે છે. જે શાશ્વત અને તેથી અગત્યનું છે તેની આગળ બનાવોની નોંધ લેનાર ઇતિહાસકારની વિસાત અલ્પ છે. સત્ય ઇતિહાસથી પર છે.

यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विज ।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षण. ॥[1] १-२-२३५ (१०)

કોઈ દ્વિજ અંગોસહિત ચારે વેદ અને ઉપનિષદો જાણતો હોય પરંતુ જો આ (મહાભારત) આખ્યાનને ન જાણે તો તે વિચક્ષણ નથી થતો.

श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव ॥ १-२-२३६ (११)

જેમ નરકોકિલનું કૂજન સાંભળ્યા પછી કાગડાનો રુક્ષ સૂર સાંભળવો નથી ગમતો તેવી રીતે આ આખ્યાન સાંભળ્યા પછી બીજું સાંભળવું ગમતું નથી.

આ શ્લોક અને હવે પછીના શ્લોકો અતિશયોક્તિપૂર્ણ કલ્પના નથી. અભ્યાસી માટે હકીકત છે.[1]

(પા. નો. ૩)
બંને ગ્રંથો ખૂબ સુંદર અને આપણા ઇતિહાસ જેવા છે (' ચરખાના અનુભવ ' પૃ. ૭૬-૭૭) પરંતુ મ. ભા. ની તુલનામાં તે ઊતરતા ગણાય. મ. ભા. ની તુલના સામાન્ય ઇતિહાસ ગ્રંથો સાથે તો થઈ જ ન શકે. માટે ગાંધીજીએ આ બે ગ્રંથો સાથે તેને સરખાવ્યું છે.

[1] સર. વાયુ १-२००
પદ્મ ५ २-५१
સર° पातु व सत्यवतीसुत ।
यस्य वाग्मदगन्धेन वासित भुवनत्रयम् । આદિ ક્ષેપક ४७१

યરવડા જેલમાંના પોતાના પુસ્તકવાંચન વિષે લખતાં પૂ. ગાંધીજીએ મ. ભા. વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે.[૨] ' જે પુસ્તકો વિના હું ન જ ચલાવી શકતો હોત તે હતાં મહાભારત, રામાયણ અને ભાગવત, × × × મહાભારતના ૭ હજાર પાનાનાં મોટાં થોથાં જોઈને હું ગભરાયો હતો પણ અમુક ભાગ સિવાય એ એવું મોહક થઈ પડ્યું હતું કે એક વાર શરૂ કર્યા પછી તે ગ્રંથ પૂરો કરવાને હું અધીરો થઈ ગયો હતો. ચાર મહિનામાં એ પૂરો કર્યા પછી મને લાગ્યું કે મહાભારતને[૩] કોઈ ઉપમા આપવી હોય તો તે ગણ્યાગાંઠ્યા સુંદર જવાહિરોવાળી કોઈ તિજોરીની સાથે ન આપી શકાય પણ કોઈ અખૂટ ખાણ સાથે જ સરખાવી શકાય કે જેને જેમ ઊંડે ખોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી વધારે કીમતી જવાહિર નીકળતાં જાય × × ×

' ગ્રંથની સમાપ્તિ તો ભવ્ય છે તેમાં ઐહિક સત્તાની નશ્વરતા દર્શાવવામાં આવેલી છે. ગરીબ ભિખારીને પોતાનો આખરનો કોળિયો, પોતાનું અલ્પ સર્વસ્વ આપી દેનાર ભિખારીના હૃદય-બલિદાનની આગળ અતનો મહાયજ્ઞ કશા પુણ્યવાળો નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે '

' × × × કારણ અને કાર્યના અટલ નિયમનો અપવાદ વિના સનાતન રીતે અમલ થતો વર્ણવાયો છે એ ચમત્કારિક કાવ્યને માટે એવો દાવો થાય છે કે તેમાં ઉપયોગી અને સરસ એવું અને જે બીજા ગ્રંથમાં મળે એવું જાતું છોડી દેવામાં નથી આવ્યું. એ મહાકાવ્ય એ દાવો ઠીક સિદ્ધ કરે છે[૪] '

મહાયોગી શ્રી અરવિંદે પણ વ્યાસ વિષે લખતાં મ ભા માં વર્ણવેલા ' નિષ્કામ ધર્મ 'ની પાવકતા અને તે વડે પ્રચલિત નીતિમૂલ્યોને મૂળભૂત રીતે બદલી નાખનારી ક્રાંતિકારી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમતી સંવાદ સ્થાપનારી નિરૂપણદૃષ્ટિને

(પા નો ૧) જેની વાણીરૂપી સુવાસથી આખું ભુવન વ્યાપ્ત છે એવા સત્યવતીના પુત્ર કવિનાગ વ્યાસ તમારું રક્ષણ કરો

૨ ' યરવડાના અનુભવ ' પ્રકરણ ૧૨ પૃ ૭૧, ૭૨,

૩ જુઓ નીચે શ્લોક ૧૭

(૪) (૧)धर्मे चार्थे च कामे न मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ॥ १–५६–३३

હે ભરતર્ષભ ! ધર્મ અર્થ (સાધન સંપત્તિ) કામ (સુખ) અને મોક્ષ (સર્વ પ્રકારના બંધનમાંથી મુક્તિ) સંબંધમાં જે અહીં-આ ગ્રંથમાં-છે તે જ બીજે છે અને જે અહીં નથી તે બીજે ક્યાંય નથી

(૨) જુઓ નીચે શ્લોક ૧૬

ભવ્ય અંજલિ આપતાં બધાં જ વિષયોનું નિરૂપણ વ્યાસે મ. ભા. માં કર્યું છે એમ જણાવ્યું છે.[૫] બીજા મહાયોગી સ્વામી વિવેકાનંદે વ્યાસની અતુલ સામર્થ્યવતી પ્રતિભાએ નીપજાવેલા મ. ભા.નાં ભવ્ય તેજસ્વી પાત્રોના કાર્યોની પૂરી રજૂઆત કરવાનું પોતાનાથી શક્ય નથી એમ અહોભાવ રીતે જણાવ્યું છે.[૬]

ભારતીય જ્યોતિર્ધરો પોતાની સંસ્કૃતિના સર્વશ્રેષ્ઠ આકર ગ્રંથ અને પ્રેરક બળના કેન્દ્રસ્થાન વિષે આમ લખે એ સ્વાભાવિક છે. પણ વિશ્વના નામાંકિત અને તટસ્થ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. વિન્ટર્નિટ્ઝ, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિથી મ. ભા.નું મૂલ્યાંકન કરતાં આ ગ્રંથને ભારતીય ઇતિહાસ, પ્રાચીન સાહિત્ય, ઉત્કીર્ણ લેખો અને ઉત્તર કાળનું સંસ્કૃત સાહિત્ય એ બધાયને પરસ્પર જોડતી પ્રમુખ કડી તરીકે ઓળખાવે છે.[૭]

મહાભારતનાં મનોહર અને મધુર ઉપાખ્યાનો, તેને સર્વશાસ્ત્ર અને સર્વવિદ્યા સંગ્રહ ઉપરાંત અત્યંત રસાળ તથા રોચક બનાવે છે, અને ધ્યાનપૂર્વક વાચનાર કે સાંભળનારને ઉચ્ચ કોટિનો રસાનુભવ કરાવે છે.

---

૫ જુઓ Indian Inheritance માં શ્રી અરવિંદનો લેખ Valmiki, Vyasa and Kalidasa પૃ. ૧૧૪થી ૧૧૬. તેમાંથી જુઓ 'He touches in fact all subjects, and whatever he touches he makes fruitful and interesting by originality, penetration and a sane and bold vision (એજ પૃ. ૧૧૫)

૬ જુઓ Indian Inheritanceમાં સ્વામી વિવેકાનંદનો લેખ The Epic Story (Mahabharta) પૃ. ૮૪

૭ The History of Indian literary and religious developement one of the most interesting subjects in the world is still very obscure but assiduous research has brought to light and settled one point after another so that in the course of time the whole subject will be settled in its principle outlines. These researches which start from different points such as Vedic literature the literature of the Buddhists and Jains the inscriptions and the more modern Sanskrit literature must ultimately converge in the Mahabharata which is or at least represents the connecting link between ancient and modern Brahmanical literature. ડેનિશ વિદ્વાન ડૉ. એસ. સોરેનસન, 'An Index to the Names in the Mahabharata' એ નામના તેર પુસ્તકોમાં છપાયેલા વિશાળ સંદર્ભ ગ્રંથના વેષ્ટનમાં મુદ્રિત ડૉ. વિંટર્નિટ્ઝે લખેલ 'The Prospecuts માંનું અવતરણ. આ ગ્રંથ લગભગ બાવીસ વર્ષના સતત પરિશ્રમથી તૈયાર થયેલો અને તેનું પહેલું પુસ્તક સને ૧૯૦૪માં છપાયેલું, જ્યારે છેલ્લું સને ૧૯૨૫માં.

क्रियागुणाना सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः ।
इन्द्रियाणा समस्ताना चित्रा इव मनः क्रियाः ॥ १-२-२३९ (१२)

अनाश्रित्य तदाख्यान कथा भुवि न विद्यते।
आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम्[1] ॥ १-२-२४० (१३)

જેમ મનની જુદી જુદી ક્રિયાઓ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય-સંગમસ્થાન છે, તેમ આ આખ્યાન સર્વ ક્રિયાઓ (કર્મકાંડ) તથા સર્વ ગુણોનું આશ્રયસ્થાન છે

જેમ આહારના આધાર સિવાય શરીર ધારણ શકય નથી તેમ આ આખ્યાનના આશ્રય વિનાની (એકે) કથા પૃથ્વી ઉપર વિદ્યમાન નથી

द्वैपायनोष्ठ पुटनि सृतमप्रमेय
पुण्य पवित्रमथ पापहर शिव च ।
यो भारत समधिगच्छति वाच्यमान
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन[1] ॥ १-२-२४१ (१४)

यो गोशत कनकशृङ्गमय ददाति
विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।
पुण्या च भारतकथा सतत शृणोति
तुल्य फल भवति तस्य च तस्य चैव[2] ॥ १८-५ ६८ (१५)

(મહર્ષિ) દ્વૈપાયનના ઓષ્ઠપુટમાંથી નીકળેલા આ અપ્રમેય પુણ્ય દાન, પવિત્ર, પાપહારી અને કલ્યાણકર મહાભારતનું, જે (એ) વંચાતું હોય ત્યારે શ્રવણ કરે છે તેને પુષ્કરના જળથી સ્નાન કરવાથી શું (અધિક ફળ મળે જ)?

[1] આ સાથે વાંચો—अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे।
साधोरिव गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमा ॥ આદિ° ક્ષેપક १८७

જેમ પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં બાકીના ત્રણ આશ્રમો ચડિયાતા નથી તેવી રીતે આ કાવ્ય કરતાં કોઈ પણ કવિની રચના ચડિયાતી નથી

१ ચિ. १८-५-६७
२ ચિ. १८-५ ६८
३ ચિ. १३-११०-८० આદિ° ક્ષેપક १८१

કોઈ (મનુષ્ય) વેદવેત્તા બહુશ્રુત વિપ્રને સોનાની (સોને મઢેલી) શિંગડીઓવાળી એકસો ગાયોનું દાન કરે અને (બીજો કોઈ) પુણ્ય આપનારી ભારતકથાનું સતત શ્રવણ કરે, એ બંનેને સરખું જ ફળ મળે છે.

> अर्थशास्त्रमिदं पुण्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
> मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना[1] ॥ १-५६-२१ (१६)
> यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
> ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते[2] ॥ १-५६-२७ (१७)

અમિતબુદ્ધિ વ્યાસે કહેલું આ (મહાભારત) પવિત્ર અર્થશાસ્ત્ર છે, શ્રેષ્ઠ ધર્મશાસ્ત્ર છે અને મોક્ષશાસ્ત્ર છે.

જેમ ભગવાન સમુદ્ર અને હિમવાન ગિરિ બન્ને રત્નનિધિ તરીકે પ્રખ્યાત છે તેમ મહાભારત પણ રત્નનિધિ કહેવાય છે.

> शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च ।
> सर्वं सन्त्यजति क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा[1] ॥ १-५६-२३ (१८)
> उभे संध्ये जपन्किंचित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।
> अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्नाराञ्या च संचितम् ॥ १-१-२०० (१९)

જે મનુષ્ય આનું શ્રવણ કરે છે, તેણે શરીર વાણી અને મનથી જે પાપ કર્યું હોય તે તરત જ છૂટી જાય છે.

અનુક્રમણિકા-અધ્યાયનો બન્ને સંધ્યા સમયે કિંચિત્-થોડો પણ, જપ-રટણ કરનાર દિવસે અને રાત્રે થયેલા તમામ કિલ્બિષ્-કલેશોથી તરત જ મુક્ત થાય છે.

અન્ય પૌરાણિક કૃતિઓમાં દેખાય છે તેવી આ ફલશ્રુતિઓ વ્યર્થ અતિશયોક્તિ નથી (પણ સંતપ્ત માનસને મ. ભા.ના કોઈ પણ ઉત્તમ ભાગના જપથી-

---

૧=કૈ. આદિ. ક્ષેપક ૧૮૬
જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૧ ની સમજૂતીમા ગાંધીજીનું વખાણ
૨=કૈ.૧૮-૫-૬૫
જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૧ ની સમજૂતીમા ગાંધીજીનું વખાણ
૧ સર૦ ૧-૧-૧૯૯, ૨૦૫, ૨૦૬; ૧-૫૬-૧૮ ઇત્યાદિ

સ્મરણથી–તેના અનુશીલનથી તરતજ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એવો અનેકોનો અનુભવ છે. જપ કરનારની શ્રદ્ધા, રસ અને વિકાસ અનુસાર શાંતિની માત્રામાં ફેરફાર હોઈ શકે. પણ (જાણ્યે કે અજાણ્યે) પાપ કરનારને આત્મદૈન્યથી ઊગારીને સાચે રસ્તે દોરી જવાની તથા સંસારના ક્લેશોથી દગ્ધ મનુષ્યને આશ્વાસન આપવાની મહાભારતમાં અસાધારણ શક્તિ છે. અનુક્રમણિકા-અધ્યાયનું રટણ કરતાં મ. ભા.માં વર્ણવેલા પ્રસંગની યાદ તાજી થતાં, અને તેને અંગે વિચાર કરતાં વ્યાસનો ઉપદેશ નજર સમક્ષ આવે, જેને લીધે પાપ અને ક્લેશ દૂર થાય એવો આ બન્ને શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।
प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कः—
तान्येव भावोपहतानि[1] कल्कः ॥ १-१-२१० (२०)

તપ (સ્વતંત્રપણે) કલ્ક–સિદ્ધિનો ઉપાય–નથી, અધ્યયન કલ્ક નથી, સ્વાભાવિક વેદવિધિ (યજ્ઞયાગાદિ) કલ્ક નથી, પ્રસહ્ય વિત્તાહરણ (સર્વસ્વનું દાન) કલ્ક નથી, પણ તે જ (વસ્તુઓ) ભાવથી ભરપૂર હોય તો કલ્ક બને છે.

'કલ્ક' શબ્દ અહીં સિદ્ધિ એ અર્થમાં વપરાયો છે, સંસ્કૃતમાં સામાન્યતઃ 'કલ્ક' શબ્દ 'પાપ' ના અર્થમાં વપરાય છે આયુર્વેદમાં ઔષધોપચારમાં એક પ્રકારની બનાવટને 'કલ્ક' કહેવામાં આવે છે. આ 'કલ્ક' શબ્દ પરસ્મૈપદી 'કલ્' ધાતુ ઉપરથી આવેલો છે તેનો અર્થ સર મોનિયેર વિલિયમ્સના કોશમાં નીચે પ્રમાણે આપેલ છે. " કલ્ ૩, પરસ્મૈપદી (ક્વચિત્ આત્મનેપદી)

૧ (૧) મ. ભા.ની નેપાળી વાચનાની હસ્તપ્રતમાં 'भावहितानी' પાઠ છે, એ નોંધવું જરૂરી છે.

(૨) સર. तहवि भावेण विणा दाणं नहु सिद्धिसाहणं होई ।
सीलंपि भावविहूणं विहलं चिय होइ लोगंमि ॥ १९
भावं विणा तवोवि हु भवोहवित्थारकारणं चेव ।
तम्हा नियभावुच्चिय सुविसुद्धो होइ कायव्वो ॥ २०
(સિરિ સિરિવાલકહા–રત્નશેખરસૂરિકૃત)

એમાં પણ ભાવ વિનાનું દાન સિદ્ધિ સાધન ન થાય. ભાવ વિનાનું શીલ પણ લોકોમાં નિષ્ફળ છે. ભાવ વિનાનું તપ પણ આ સંસારમાં વિસ્તારનું કારણ બને છે. માટે (પોતાના) મનનો ભાવ એ જ ખૂબ વિશુદ્ધ કરવો જોઈએ.

કલ્પયતિ (તે), to do, to make, accomplish (સિદ્ધ કરવુ), ભર્તૃહરિ ૩–૨૦; સાહિત્યદર્પણ." આ 'કલ્' ઉપરથી 'કલ્ક' (પુ.) નામ થયુ છે મહાભારતના ઉપર્યુક્ત શ્લોકમા રજૂ થયેલો વિચાર ભારતીય સસ્કૃતિના મૂળભૂત વિચારો પૈકીનો એક છે[2] વળી આ શ્લોકમાં જે રીતે 'કલ્ક'નો પ્રયોગ છે તે જોતાં એક કાળે આચાર અને તત્ત્વચિતનને લગતા સાહિત્યમા એ શબ્દ સારા પ્રમાણમાં વપરાતો હશે પણ એનો ઉપયોગ ધીરે ધીરે ઓછો અને અજાણ્યો થતો ગયો હોય એમ પાછળના સસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે

વળી 'કલ્કિ' જે વિષ્ણુનો છેલ્લો અવતાર છે, તે શબ્દ પણ 'કલ્' ધાતુ ઉપરથી છે અહીં કલિયુગમાં ફરી વાર સત્યયુગ 'સિદ્ધ કરનાર' એવો 'કલ્કિ' શબ્દનો અર્થ બધબેસતો થઈ શકે અને તે અર્થ મ ભા ના ઉપર ટાંકેલા શ્લોકમાં વારવાર પ્રયોજાયેલા 'કલ્ક'ના 'સિદ્ધિ' એવા અર્થને પુષ્ટ કરે છે એમાં નોંધ પાત્ર એ છે કે મહાભારતમાં 'કલ્કિ' શબ્દ વિષ્ણુયશા નામના (વિષ્ણુના) અવતારના વિશેષણ તરીકે છે

> कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विज कालप्रचोदित. ।
> उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रम[3] ॥ ૩–૧૮૮–૮૯

'કાળથી પ્રેરાયેલા વિષ્ણુયશા કલ્કી નામના મહાવીર્યવાન, મહાબુદ્ધિમાન, અને મહાપરાક્રમી બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થશે'

જ્યારે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં 'કલ્કિ' અવતારને વિષ્ણુયશાના પુત્ર કહ્યા છે[4] 'મનુસ્મૃતિ'મા વેદ, દાન, યજ્ઞ નિયમો અને તપ વિપ્રદુષ્ટભાવવાળાને–વિપરીત

---

૨ (૧) સર° ૩ ૨–૭૧ થી ૭૩, આ ગ્રથમા 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૫ થી ૨૭, ૫–૩૫–૪૭, ૪૮, ઉદ્યોગ ક્ષેપક ૨૧૨, ૨૧૩, ૬–૩૦–૨૮ (ગીતા ૮–૨૮), ૬–૩૩–૪૮ (ગીતા ૧૧–૪૮) ૧૨–૨૮–૪૭ અને મ ભા ના બીજા સખ્યાબધ આધારો, હિતોપદેશ ૧–૧૯, મનુસ્મૃતિ ૨– ૭, તથા આ વિચારને પુષ્ટ કરતા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૧–૨–૧૨, છાદોગ્ય ઉપનિષદ ૫–૧૦–૨ થી ૮, મ ભા ૬–૪૦–૫ (ગીતા ૧૮–૫) વગેરે વચનો આ સર્વ સ્થળોએ જો કે 'કલ્ક' શબ્દ નથી પણ વિચાર ઉપરના શ્લોક જેવો છે

(૨) સર° જેની વાણી અને મન સારી રીતે રક્ષિત અને નિયમન કરેલા હોય છે તેને વેદ, ત્યાગ અને તપ સર્વ (નુ ફળ) મળે છે (૧૨ ૨૮૮ ૨૪, સર મનુ ૨–૧૬૦) ક્રોધી જે યજન કરે છે, દાન કરે છે અને હોમ કરે છે તેનો વૈવસ્વત યમ નાશ કરે છે અને ક્રોધી પુરુષનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય છે (૧૨–૨૮૮–૨૭)

૩ ૩–૧૮૮–૮૯

૪ 'ભાગવત' ૧૨–૨–૧૮

અમોઘ મનવાળાને–કદી સિદ્ધિ આપનાર થતાં નથી એમ જણાવ્યું છે.[5] તે પણ કકના સિદ્ધિ અર્થ સાથે મળે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના લાંબા ઇતિહાસમાંથી 'કક'ના અન્ય પ્રયોગો મળે તો એ શબ્દના અર્થના તથા તે સાથે જોડાયેલા વિચારના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે.

महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते[1] ॥ १-१-२०९ (२१)

મહત્તા અને ભારવત્તા–ગૌરવને કારણે (આ) મહાભારત કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જે આનું નિરુક્ત–વ્યુત્પત્તિ સમજે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.

ભારતીય જીવનવ્યવસ્થા ઉપર આ મહાગ્રંથનું વજન કેટલું છે તે મ. ભા.ના નીચેના ઉલ્લેખોથી જણાય છે.

'પ્રાચીન કાળમાં ભેગા થયેલા દેવો અને ઋષિઓએ એક પલ્લામાં વેદો અને બીજા પલ્લામાં મહાભારત ત્રાજવામાં મૂક્યાં હતાં, ત્યારે (ગ્રન્થના) મહત્ત્વમાં અને (અર્થના) ગુરુત્વમાં એ અધિક નીવડ્યું હતું.[2]'

'અઢારપુરાણો, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો અને અંગો સહિત વેદો એક બાજુ અને એકલું મહાભારત એક બાજુ (રાખીએ તો પણ તે સમાન જ છે.)[3]'

'મ. ભા.'ની સંખ્યાબંધ અલગ વાચનાઓ તેની પેટા વાચનાઓ અને તેમાં પણ પાછાં, થોકબંધ પરંપરાઓ અને પાઠાંતરો, ઉમેરણો અને ક્ષેપકો એ બધું ય

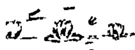
५ 'મનુસ્મૃતિ' ૨-૯૭ वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥

૧.= ચિ ૧૮-૫-૪૫
= કે. ૧-૫૬-૨૧; કુમારિલનું 'તન્ત્રવાર્તિક' ૧-૩-૯.
'સમીક્ષિત વાચના'નાં આ શ્લોક ઉપર આપેલી પા. ટીપમાંના સંદર્ભ, વિશેષ-સ્વરૂપવાળાએ જોવા

२ चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः ।
समागतैः सुरर्षिभिस्तुलामारोपितं पुरा ।
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं ततोऽधिकम् ॥ १-१-२०८

३ अष्टादशपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ।
वेदाः साङ्गास्तथैकत्र भारतं चैकतः स्थितम् ॥ चि. १८-५-४६

આ મહાન ઇતિહાસકાવ્ય કેટલું જીવંત છે અને ભારતીય જનહૃદયમાં તેનું સ્થાન કેટલું ઊંડું છે તે સિદ્ધ કરે છે[૪]

૪ સર રા સુખઠણકર ‘When I say that the Mahabharata Manuscripts contain quantities of spurious additions I intend no disparagement or condemnation of the text or the manuscripts The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right If the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, **it must be a slow changing book** The fact of expurgation and elaboration is only an outword indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotton on dusty book-shelf Those are probably just the touches that have saved the Mahabharata from the fate being consigned to the limbo of oblivion which has befallen its sister epics like the Gilamesh

(Prolegomena Adi, fase VII · P cI)

ધર્મ

यत्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३-१९९-३४ (२२)

ધાર્મિક અને અધાર્મિક કાર્યો વિષે ઘણું ઘણું કહી શકાય એમ છે. પણ જે (મનુષ્ય) સ્વકર્મનિરત છે તે જ મહાન યશને પામે છે.

અરણ્યવાસ દરમ્યાન રાજા યુધિષ્ઠિરે માર્કંડેય ઋષિને (૧) સેવા(શુશ્રૂષા), સ્નેહ અને પાતિવ્રત્ય દ્વારા અતિશય દુષ્કર એવા ધર્મને પાળતી સાધ્વી સ્ત્રીઓનું માહાત્મ્ય[1] અને (૨) સ્વકર્મ સમજીને ક્રૂર કર્મ કરતા ધર્માચરણી માણસોના આચારનું તત્ત્વ જાણવા પ્રશ્ન કરતાં ઋષિએ 'પતિવ્રતોપાખ્યાન' અને 'બ્રાહ્મણવ્યાધસંવાદ' કહ્યાં.

કૌશિક નામનો એક તપસ્વી બ્રાહ્મણ એક વખત વનમાં કોઈ ઝાડના મૂળ આગળ વેદનો સ્વાધ્યાય કરતો હતો. ત્યાં ઉપરથી એક બગલીએ તેના ઉપર અઘાર કરી. એટલે કૌશિકે તેના ઉપર અનિષ્ટ ચિંતવીને ક્રોધી નજર ફેંકતાં બગલી નિષ્પ્રાણ થઈને ભોંય ઉપર પડી, પછી ક્રોધ કરવા માટે બહુ પશ્ચાત્તાપ કરતો કૌશિક ગામમાં ભિક્ષાર્થે ગયો અને એક પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રીને ત્યાં ભિક્ષા માગી. દરમ્યાન એ બાઈનો પતિ બહારથી આવ્યો એટલે તેની પરિચર્યામાં પડતાં બાઈ બ્રાહ્મણનો ખ્યાલ ભૂલી ગઈ. પતિશુશ્રૂષા કરતાં બ્રાહ્મણ કૌશિક તરફ નજર પડતાં એ સાધ્વી શરમાઈ ગઈ અને ભિક્ષા આપવા બહાર આવી

એટલે ક્રોધ ન ચડવો જોઈએ એમ સમજવા છતાં મન ઉપર કાબૂ નહિ રાખી શકતા ક્રોધ સંતપ્ત બ્રાહ્મણે પતિવ્રતા સ્ત્રીને 'બ્રાહ્મણો અગ્નિ જેવા હોઈ પૃથ્વીને

---

૧ ૩-૧૯૬-૨૧થી. રાજા યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન (૨) ક્ષત્રિયોના ક્રૂર સ્વધર્મને અનુલક્ષીને છે જ્યારે ઋષિએ જવાબમાં નિરૂપેલો વ્યાધનો ધર્મ તેથી વિશેષ ક્રૂર છે. અને સાથે જ આવો ક્રૂર સ્વધર્મ ફરજ સમજીને આચરનાર શૂદ્ર, જ્ઞાની, શિષ્ટ અને આચારવાળો હોઈ વિજ્ઞાની છે. પ્રાપ્ત સ્વધર્મ છોડનાર વેદાધ્યયનશીલ બ્રાહ્મણ કરતા પણ એને વિશિષ્ટ બતાવ્યો છે એમ કરીને ઋષિ જ્યારે યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નનો જવાબ આપવા ઉપરાંત અસંગપણું, ફરજ અને અહિંસાનું દર્શન કરાવ્યું છે

૨ ૩-અ. ૧૯૭

૩ ૩-અ. ૧૯૮ થી ૨૦૬

પણ બાળી નાખવા સમર્થ છે' અને 'તે બ્રાહ્મણ કરતાંયે પતિને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે'[4] ઇ. ક્રોધવચનો કહ્યાં.

ત્યારે સુશીલ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ નમ્રતાથી બ્રાહ્મણોની મહત્તા અને પતિશુશ્રૂષાના સ્વધર્મપાલનને બધા કરતા શ્રેયસ્કર કહેવા સાથે કોણ બ્રાહ્મણ કહેવાય તે જણાવીને કૌશિકને કહ્યું કે 'આપ ધર્મજ્ઞ, સ્વાધ્યાયપરાયણ અને પવિત્ર છો, પણ ધર્મને યથાર્થ જાણતા નથી એવો મારો મત છે, માટે માતાપિતાની સેવા કરનાર સત્યવાદી જિતેન્દ્રિય એવા મિથિલાના વ્યાધ પાસે જાઓ, એ તમને ધર્મ સમજાવશે.'[5]

પછી ધર્મની સૂક્ષ્મ ગતિને વિચારતો કૌશિક મિથિલા ગયો. ત્યાં ધર્મવ્યાધની રહેણી-કરણી અને આચાર-વિચાર જોયા અને ધર્મ-અધર્મ, હિંસા-અહિંસા, પુણ્ય-પાપ, કર્મ, બ્રહ્મવિદ્યા, યોગ, સાંખ્ય ઇ. અનેક વિષયો અંગે તત્ત્વસ્પર્શી ચર્ચા કરી તથા શંકાસમાધાન કર્યું.

એ બ્રાહ્મણ-વ્યાધસંવાદમાં ધર્મ-અધર્મ અને હિંસા-અહિંસાની ચર્ચા કરતાં કવિએ પોતાની મર્યાદા અનુસાર સ્વકર્મનિરત રહેવાનો મત આપ્યો. ભોગ અને આકર્ષક સિદ્ધાંતોની વાતોથી-દા. ત. સંપૂર્ણ અહિંસાપાલન-દોરવાયા વિના શિષ્ટોના આચારને અનુસરીને સ્વકર્મ કરવા ઉપર્યુક્ત શ્લોકથી જણાવ્યું.[6]

આ કૌશિકને વૃદ્ધ માતાપિતા હતાં. પણ વેદપાઠ કરવાના હેતુથી માતાપિતાનો અનાદર કરીને, તેમની આજ્ઞા લીધા વિના તેણે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. માતાપિતાની શુશ્રૂષા કરવાના પ્રાપ્ત સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાને લીધે કૌશિકમાં ધર્મજ્ઞાનના પરિણામે આવતી જોઈતી નમ્રતા અને અક્રોધ નહોતા. ધર્મવ્યાધની શિખામણથી કૌશિક ઘેર ગયો અને પુત્રવિયોગના દુઃખથી અંધ થયેલાં માબાપની સેવા કરવા લાગ્યો.[7]

---

૪ જુઓ ૩. ૧૯૭-૫૬.

૫ ૩. ૧૯૭. ૩૧ થી ૪૨. તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ચરણવાળા ૭ શ્લોકો આ વિભાગમાં છે.

૬ ધર્મવ્યાધના પ્રવચનમાં આ સ્થળે (૩. ૧૯૯) આવતી હિંસા-અહિંસાની ચર્ચા સાથે ગાંધીજીનો લેખ Is eating Fish Violence? (Non-violence in Peace & War Vol II P 60) સરખાવવા જેવો છે. બન્નેની દલીલો લગભગ સરખી છે. (૨) 'આત્મકથા' ભાગ ૪ પ્રક૦ ૩૮ 'ધર્મનો કોયડો' એ નામના પ્રકરણમાં (પૃ. ૧૫૬) ગાંધીજીએ હિંસા-અહિંસાની ચર્ચા કરી છે. એમાંના વિચારો ને આના વિચારો સાથે આશ્ચર્યજનક રીતે મળતા છે.

૭ જુઓ નીચે સ્વધર્મની ચર્ચા માટે શ્લોક ૨૩ અને નિરભિમાનીપણા-નમ્રતા માટે શ્લોક ૨૪.

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः[1]॥ ६-२५-३५ गीता. ३-३५ (२३)

સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ[2] વિગુણ હોય તો પણ તે વધારે સારો છે. સ્વધર્મમાં મૃત્યુ (પણ) સારું છે. પરધર્મ (તો) ભયાવહ છે.

યુદ્ધ કરવા સામે ઊભેલાં, સગાં, સ્નેહી અને ગુરુજનોને જોઈને ક્ષત્રિયનો પ્રાપ્ત સ્વધર્મ–ધર્મયુદ્ધ છોડવાનો વિચાર કરતા, ક્લૈબ્ય અને કાર્પણ્યથી ઘેરાયેલા અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્વધર્મ પાલનની શ્રેષ્ઠતા સમજાવતાં આ શ્લોક ગીતામાં કહ્યો.[3]

અર્જુનને રાજ્ય ધન ઇ. જોઈતું હતું, દુર્યોધન વગેરેએ કરેલા અન્યાયને પણ દૂર કરવો હતો, તે માટે હૃદયમાં રોષ અને યુદ્ધકુશળતા બતાવવાની ઇચ્છા પણ હતાં; પણ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, શલ્ય આદિને સામા પક્ષમાં ઊભેલા જોઈને તેનું હૃદય ગાઢ (આસક્તિવાળા) પ્રેમના તમસૂથી ઘેરાઈ ગયું. એટલે ભગવાને તેને સ્વ-કર્તવ્યની શ્રેષ્ઠતા બતાવી.

આ પ્રસંગ સાથે ઉપર શ્લોક ૨૨ ના ઉદ્ઘાટનમાં માબાપની સેવા કરવાનો પ્રાપ્ત સ્વધર્મ મૂકી વેદાધ્યયન માટે ગૃહત્યાગ કરનાર બ્રાહ્મણ કૌશિકનો પ્રસંગ અને તેને ઉપદેશ આપનાર બ્રહ્મવેત્તા વ્યાધ કે જે માંસ વેચવાનો ધંધો કરતો હતો

---

1 અબ = ૬-૪૦-૪૭ અબ (ગીતા ૧૮-૪૭ અબ)
૬-૪૦-૪૭નો ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે છે. "સ્વભાવને અનુરૂપ કર્મ કરનાર મનુષ્યને પાપ લાગતું નથી."

૨ (૧) સ્વધર્મ = કર્તવ્ય. જુઓ ગાંધીજીએ કરેલા ગીતાના અનુવાદ અનાસક્તિ યોગ' મા ૧૮–૪૭ની ટીપ.; તથા ૩-૧૯૯-૧૪, ૧૫ ઇ.

(૨) જુઓ ૬-૨૪-૩૧ (ગીતા ૨-૩૧) स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
અને ૬-૨૪-૩૩ (ગીતા ૨-૩૩) अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥

(૩) જુઓ નીચે 'કર્મ' (પ્રક. ૯) શ્લોક ૧૧૧ પા. નો. ૯; 'ભારત સાવિત્રી' (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૯૪

3 धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ૬-૨૪-૩૧કક (ગીતા ૨-૩૧)
= કે. ૬-૧૧૭-૩૨કક

૬-૧૧૭-૩૨ માં ભીષ્મે કર્ણને અહંકાર રહિત થઈને યુદ્ધ કરવાની શિખામણ આપતા આ વચન કહ્યું હતું.

તેની કથા સરખાવવા જેવી છે[૪]

સ્વધર્મપાલન-કર્તવ્યપાલન શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં એ પાલન કરતાં મનમાં ક્રોધ ન હોવો જોઈએ કારણ કે ક્રુદ્ધ માણસ કાર્ય અકાર્યને યથાવત્ જાણી શકતો નથી[૫]

૫ ગાંધીજીએ નાસિકમાં તા ૨૭-૨-'૨૭ ના રોજ પ્રવચન કરતાં પોતાને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરનાર અદના મનુષ્ય તરીકે વર્ણવ્યા હતા અને પોતે અલ્પમાં અલ્પ સ્વધર્મ કર્યો છે તે સમજે છે એમ કહીને ઉપર લખેલ શ્લોક ટાંક્યો હતો પ્રવચનના અંતે સ્વધર્મ કરતા લોકો છેવટે તો પણ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને સ્વધર્માચરણ કરવાનો અનુરોધ કર્યો હતો[૬]

'આત્મકથા'માં દક્ષિણ આફ્રિકામાંના પોતાના હિંદી ભાઈઓની મદદ માટે મુંબઈના મિત્રોને દક્ષિણ આફ્રિકા લઈ જવા માટે ગાંધીજીએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ બધા નિષ્ફળ ગયેલા. તેમાં ઉત્તના શ્રી પેસ્તનજી પાદશાહ નામના એક સ્વદેશપ્રેમી ભાષાવિજ્ઞાની વિદ્વાન મિત્રે ગાંધીજીને હિંદમાં રહીને સેવા કરવાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે તે સમજાવવા પ્રયાસ કરેલો અને એવા ભાવનું કહ્યું કે તમને કોઈ બીજા સેવકોનો સાથ મેળવી આપવામાં પણ હું મદદ નહિ કરું ! આ વિષે ગાંધીજીએ લખ્યું છે 'આ વચન મને ન ગમ્યાં, પણ પેસ્તનજી પાદશાહને વિષે મારું માન વધ્યું તેમનો દેશપ્રેમ ભાષાપ્રેમ જોઈ હું મોહિત થયો અમારી વચ્ચેની પ્રેમગાંઠ આ પ્રસંગથી વધારે મજબૂત થઈ તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ હું પૂરેપૂરું સમજી શક્યો પણ દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ છોડવાને બદલે તેમની દૃષ્ટિએ પણ મારે તો તેને વળગી રહેવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું દેશપ્રેમી એક પણ અંગને બને ત્યાં સુધી જતું ન કરે, ને મારે સારુ તો ગીતાનો શ્લોક તૈયાર જ હતો એમ લખીને ઉપરનો 'શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણ' શ્લોક ટાંકીને પ્રકરણ પૂરું કર્યું છે મતલબ કે તે વર્ણનનો

---

૪ જુઓ નીચે શ્લોક ૪૦ સ્વધર્મપાલનની વ્યથાથી ધર્મરાજે ભીમ-અર્જુન નહિ પણ નકુલને જીવતો કરવાનો વર માગ્યો એમ યુદ્ધ જીતવા કરતાં સ્વધર્મને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો.

૫ (૧) જુઓ ક્રુદ્ધ સ્વધર્મનિરતો न शुद्ध इति निश्चितम् ॥ ३-३०-२२ ॥
સ્વધર્મપાલન કરનાર પણ ક્રુદ્ધ થાય તો તે સારુ નથી જ એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે વળી આરણ્યક અ ૩૦ આખો જુઓ
(૨) જુઓ નીચે શ્લોક ૩૪ ૩૫
(૩) સર૦ 'સંયમ (અંક ૧૮) શ્લોક ૧૬૩
(૪) દુર્યોધને ક્ષત્રિયોની આજીવિકા 'જય ઉપર જ હોય એ 'સ્વવૃત્તિ પછી ધર્મ' હોય કે અધર્મ પણ આચરવી જ જોઈએ એ દલીલ ધનરમાની રન આનાનું ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવતાં કરી હતી ૨ ૫૦ ૧૫ ઇ

૬ જુઓ 'ધર્મમંથન પૃ ૪૫૨ ૪૫૭

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સેવા કરવાનો પ્રાપ્ત સ્વધર્મ મૂકીને ભારતની અંદર રહી સેવા કરવાનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યો નહિ.[૭]

એટલે સ્વધર્મનિષ્ઠ સમાજ સ્વાભાવિક હોઈ સુવ્યવસ્થિત અને ધાર્મિક–ધર્મના સર્વશ્રેષ્ઠ અર્થમાં ધાર્મિક–હોવાનો. કેમકે એવા સમાજમાં દરેક મનુષ્ય પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય, ક્રોધ અને અભિમાન, દીનતા અને ઈર્ષ્યા વિના સહજપણે કરતો હોય.

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत्[1] ॥ ३-२-७० (२४)

'તું કર્મ કર અને (કર્મફળનો) ત્યાગ કર' એવું વેદવચન છે; તેથી આ (નીચે કહેલા) સર્વ ધર્મોનું અભિમાન વિના–નમ્રતાથી આચરણ કરવું.

દ્યૂતમાં હાર્યા પછી વનમાં જતા પાંડવોની સાથે પાંડવોના કલ્યાણ અને રંજન માટે નિષ્કામ ભાવે વનમાં જવા માટે સંખ્યાબંધ બ્રાહ્મણો તૈયાર થયા. ત્યારે અતિથિસત્કાર માટે પાસે પૂરતું ધન નહિ હોવાને લીધે શોકાતુર યુધિષ્ઠિરે સાથે નહિ આવવાની બ્રાહ્મણોને વિનંતી કરી. બ્રાહ્મણોએ તો ધર્મરાજાને પોતાના (બ્રાહ્મણોના) પોષણની ચિંતા ન રાખવા કહ્યું અને જણાવ્યું કે અમો જાતે જ અમારા આહારની વ્યવસ્થા કરીશું. પણ ધર્મરાજાનું મન માન્યું નહિ અને બહુ શોક કરવા લાગતાં, યોગ અને સાંખ્યમાં કુશળ શૌનકે તેમને હર્ષ, શોક અને દુઃખ વધારનારી તૃષ્ણા તથા ધનસંચયની અનર્થકારિતા વિશે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી

---

૭. 'આત્મકથા' ગ્રંથ ૧, ભા. ૨, પ્રક ૨૭. પૃ ૨૭૪, ૨૭૫

૮. બ=૧૨-૧૯-૧૧ : લડાઈના અંતે વિષાદ પામતા ધર્મરાજાએ અર્જુન પ્રત્યે પોતે વેદના આ બંને અભિપ્રાય જાણે છે, તેથી સંન્યાસી થઈ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવાના કર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ કહ્યું. યુધિ૦ની દલીલોમાં તીવ્ર બુદ્ધિશાળી મુમુક્ષુની આંતરસ્થિતિ અને મંથન જણાય છે. છતાંય વ્યાસે યુધિ૦ની વૃત્તિનું સમર્થન કર્યું નથી.

(૧) અબ=૧૨-૨૩૩-૧ અબ.
અબ=કે. ૧૨-૨૩૪-૩ અબ.
સર૦ ચિ. ૧૪-૩૨-૧૬. આ પુસ્તકમાં 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક૦ ૫.) શ્લોક ૬૯.
અમ= બૃ ઉ. શાંકરભાષ્ય. શ્રી શંકરાચાર્યે ૨-૪-૧ માં ૧૨-૨૩૩-૧ ટાંકેલ છે.

(૨) ખાસ સરખાવો ઈશ. ઉ. ૧, ૨.

(૩) ખાસ સરખાવો ગાંધીજીના 'Hindu Dharma'માંના બે લેખ. (૧) 'The Golden key' P. 40 f. અને (૨) 'The Haripad Speech' P. 43 f. સર૦ નીચે શ્લોક ૨૯ માં ત્રીજું ચરણ 'કર્મનો સંન્યાસ' અને પાંચમું ચરણ 'એ પ્રમાણે કર્મ કરવા'.

સમજાવ્યા બાદ[2] ધર્મ વિષે પ્રવચન કરતાં કહ્યું કે 'મોહરાગથી આક્રાન્ત અને ઇન્દ્રિયોને વશ મૂર્ખ મનુષ્ય અનેક જાતનાં 'વિઘસ'[3] યોજે છે, વિષયો સેવે છે અને પછી બ્રહ્માથી માંડીને તૃણપર્યન્તની યોનિઓમાં ભટકે છે ઇ.' તે પછી ભ્રેગોથી મનુષ્યની ગતિ વર્ણવતાં ૩-૨-૭૦ થી ૭૬ સુધીના સાત શ્લોકો કહ્યા[4] તેમાં બે રીતના અષ્ટાંગિક ધર્મમાર્ગો બતાવીને તે જ પ્રમાણે કર્મ કરવાની અને નમ્રતા રાખીને કર્મથી બંધાવાય નહિ માટે તેના ફળની આશાનો ત્યાગ કરવાની શ્રુતિની આજ્ઞા કહી સંભળાવી.

૧૨-૨૩૩-૧ માં વ્યાસ-શુક સંવાદમાં શુકદેવજીએ પિતા વ્યાસને દેખીતી રીતે પરસ્પર વિરોધી લાગતી શ્રુતિની આ આજ્ઞા વિષે પ્રશ્ન પૂછયો છે. 'આવું વેદવચન છે કે 'તું કર્મ કર અને કર્મનો ત્યાગ કર.' તો જ્ઞાનથી કયી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મથી કયી ગતિમાં જવાય છે?'[5]

ઋષિ વ્યાસે જવાબમાં જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગની બે પ્રાચીન નિષ્ઠાઓની વાત કરતાં[6] કહ્યું કે (આસક્તિપૂર્વક) કર્મ કરવાથી પ્રાણી બંધાય છે અને વિદ્યાથી મુક્ત થાય છે. માટે પારદર્શી યતિઓ (ફળાશા રાખીને) કર્મ કરતા નથી.'[7]

---

૨. જુઓ પુસ્તકમાં 'અર્થદીપ' (પ્રક૦ ૮) શ્લોક ૧૦૫

૩. (૧) ગૃહસ્થધર્મ પ્રમાણે દરેક ક્રિયા માત્ર પોતાના સ્વાર્થખાતર નહિ કરતાં દેવ, પિતૃ, સગાં, આશ્રિતો, અતિથિઓ, સેવકો, પશુઓ વગેરેને જમાડ્યા પછી ગૃહસ્થ જમે તો તે અન્ન 'વિઘસ' કે 'અમૃત' કહેવાય છે. એટલે આમાં મૂળ વિચાર સ્વાર્થ કે કામપરાયણતા નહિ હોતાં વિશ્વનાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યેનો સમભાવ છે. પણ આ મૂળ વિચારમાં સડો પેસતાં, બ્રાહ્મણ શૌનકે કટાક્ષ કરીને 'ઇન્દ્રિય સુખની ઇચ્છાથી આસક્તિપૂર્વક કરાતી જુદી જુદી (કર્મકાંડ બની ગયેલી) ધાર્મિક ક્રિયાઓ' એ અર્થમાં 'વિઘસ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.

(૨) પાલિ જાતક ૩૯૩ 'વિઘાસ જાતક'માં રમતિયાળ અને આળસુ સાત 'વિઘસાશી' ('વિઘસ' ખાનાર?) સાધુ ભાઈઓની વાત છે. જાતકની કથા ખાસ મહત્વની નથી, પણ 'વિઘસ'ના પ્રયોગ અને અર્થ ખાતર નોંધવા યોગ્ય ગણાય.

૪. એ સાત પૈકીનાં છ શ્લોકો આ પુસ્તકના ચાલુ પ્રકરણમાં શ્લોક ૨૪ થી ૨૯ સુધી મૂકયા છે.

૫. यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १२-२३३-१.

૬. જુઓ ગીતા અ. ૩-૩ (૬-૨૫-૩).

૭. ૧૨-૨૩૩-૭; = બૃ. ઉ. શાં. ભાષ્ય ૨-૪-૧. ત્યાં આ શ્લોક ઉદ્ધૃત કરેલ છે.

એ વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાનનિષ્ઠાની[8] ઉત્તમતા દેખાતાં શુકદેવના મનનું સમાધાન થયું નહિ એટલે તેમણે શ્રુતિની આજ્ઞામાં દેખાતા વિરોધનો સમન્વય વિશદપણે કરવા માટે પિતાને ફરીથી તેનો તે જ પ્રશ્ન કર્યો.[9]

એટલે મહર્ષિ વ્યાસે ટૂંકમાં અનુક્રમે આશ્રમધર્મ પાળીને છેવટે સંન્યાસાશ્રમ પાળવા કહ્યું.[10]

શુકદેવતો ખૂબ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા. તે આવા ટૂંકા ખુલાસાથી કેમ સંતોષ પામે ? તેમણે વિનયથી પિતાને ફરીથી કહ્યું કે 'આ વેદવચન દેખીતું જ પરસ્પર-વિરોધી છે. તો પછી એમાં શાસ્ત્રત્વ જ ક્યાં રહ્યું ? વળી કર્મનો વિરોધ કર્યા વિના મોક્ષ કેમ મળે તે મારે જાણવું છે, તો મને સમજાવો.'[11]

પુત્રની પ્રબળ જિજ્ઞાસા જોઈને મહર્ષિ વ્યાસે વિસ્તારથી, યોગ્યતાનુસાર, પોતાને જેમ ઠીક લાગે તેમ, પણ રાગદ્વેષરહિત થઈને (आकामद्वेषसंयुक्तः) મનુષ્ય[12] (૧) ચાર પૈકીના ગમે તે એક આશ્રમધર્મનું બરાબર પાલન કરે અથવા (૨) શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અનુક્રમે ચારે આશ્રમધર્મોનું પાલન કરે તો તેને પરમગતિ મળે એમ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું.

ચાર આશ્રમધર્મોને ચાર પગથિયાંવાળી, બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડનારી નીસરણી સાથે સરખાવ્યા છે, જેનાવડે મનુષ્ય અનુક્રમે વિકાસ સાધતો, રાગદ્વેષ ઓછા કરતો, બ્રહ્મવિદ્ થાય છે.[13] અર્થાત્ આસક્તિ નિર્મૂળ થાય તેવી રીતે કર્મ કરવાથી—કર્મફળનો—ત્યાગ કરવાથી પરમગતિ મળે છે. કર્મફળનો ત્યાગ કરવાથી કર્મ કર્તાને કોઈ રીતે બંધનમાં નાખી શકતું નથી.[14]

---

૮. આ વ્યાખ્યાનમાં 'કર્મ'નો અર્થ 'આસક્તિવાળાં સામાન્ય કર્મ' ઉપરાંત વૈદિક 'કર્મકાંડ' એટલે કે યજ્ઞ-યાગ, દાન, અધ્યયન, તપ' એવો અર્થ પણ દેખાય છે. 'કર્મકાંડ'નો વિરોધ તેના ભાર પરત્વે છે જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૨૦.

૯. वेदे वचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ૧૨-૨૩૪-૩.

૧૦. ૧૨-૨૩૪-૫ થી ૯.

૧૧. ૧૨-૨૩૪-૧૦, ૧૧, સર૦ ૧૨-૨૫૨-૧૦, ૧૧.

૧૨. ૧૨-૨૩૪ ૧૨ થી ૧૨-૨૬૨-૧ થી ૨૨ 'ગોકપિલિય'માં આ વિચાર વધુ વિસ્તાર અને સ્પષ્ટતાથી રજુ થયેલો છે.

૧૩. ૧૨-૨૩૭-૩૦ થી ૩૬

૧૪. જુઓ ૧૨-૨૪૧-૧૪; = કે. ૧૨-૧૮૭-૫૬ અને શાન્તિ૦ ક્ષેપક પરિશિષ્ટ ૨-૧. વળી સર૦ ગીતા ૨-૫૧ અને એવા જ બીજા સંખ્યાબંધ સંદર્ભો.

મહર્ષિ વ્યાસે મ.ભા.માં દર્શાવેલા ભારતીય સંસ્કૃતિના કેટલાક મૂળભૂત વિચારો પૈકી એક ઘણો મહત્ત્વનો ' કર્મફળત્યાગ 'નો વિચાર છે.[15] ભગવદ્‌ગીતામાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને આજ્ઞા કરી છે, ' કર્મ કરવાનો જ તારો અધિકાર છે, (તેનાં) ફળનો કદિ નહિ. કર્મનું ફળ તારો હેતુ ન હજો. કર્મ ન કરવા માટે પણ તારો આગ્રહ ન હજો.'[16] આની સાથે જ ઈશોપનિષદ્ તરત જ યાદ આવે છે.[17] આ જગતમાં જે કંઈ છે તે સર્વ ઈશ્વરનું (સત્તાધારી પરાત્પર પુરુષ અને આ પારનો આત્મા એ બંને વસ્તુતઃ એક જ છે[18]) છે. તેથી તેને નામે (કર્મફળ) ત્યાગ કરીને (જે આવી મળે તે) ભોગવ. કોઈના ધનનો લોભ કરીશ નહિ. આ લોકમાં (ફલેચ્છા વિના) કર્મો કરતાં કરતાં એક સો વરસ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી. તારે દેહધારીને માટે આ માર્ગ છે. આ સિવાય બીજો માર્ગ નથી. માણસને કર્મ વળગતું નથી. (કર્મફળની આસક્તિ વળગે છે.)[19]

---

૧૫. જુઓ ' ઉપક્રમ ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૨૦.

૧૬ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ६-२४-४७ (ગીતા. ૨-૪૭)
વળી મ. ભા.માં ગીતામાં અને અન્યત્ર કર્મફળની આશા રાખનારાઓને પામર-કૃપણ (कृपणाः फलहेतवः ६-२४-४९ (ગીતા ૨-૪૯); =કે. ૧૨-૭-૧૫; ૧૮-૧૩; ૨૫૭-૭) કહ્યા છે. સર૦ નીચે 'અર્થદોષ' (પ્રક૦ ૮) શ્લોક ૧૦૬, ૧૦૭ની પા. ટી. ૨૫.

૧૭ ईशावास्यमिदं सर्वम् यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्य स्विद् धनम् ॥
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ ઈશ. ઉ. મન્ત્ર ૧-૨
' ત્યાગ ' માટે જુઓ આ પુસ્તકમાં ' બ્રહ્મવિદ્યા ' (પ્રક૦ ૫) શ્લોક ૫૬ × × ×·
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥

૧૮. ઈ. શ. ઉ. મંત્ર ૧૬.

૧૯ સર૦ (१) न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ६-२५-५ (ગીતા ૩-૫)
(२) न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ६-४०-११ (ગી. ૧૮-૨૧)
(३) उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ ६-२५-२४ (ગી. ૩-૨૪)
સર૦ ૩-૩૩-૧૦ અ૦.

* ઇત્યાદિ.

૫. ગાંધીજીએ એક પ્રવચનમાં ઈશોપનિષદના કર્મફળત્યાગના વિચારને સમગ્ર હિંદુધર્મના અને તેનાં તમામ શાસ્ત્રોના સારરૂપે કહીને ભગવદ્ગીતાને આ વિચારના ભાષ્યરૂપે ગણાવી છે. ઈશોપનિષદના પ્રથમ મન્ત્રની મહત્તા વર્ણવતાં તેમણે કહ્યું છે કે 'કારણવશાત્ ઉપનિષદો અને સર્વે શાસ્ત્રો બળીને ભસ્મ થઈ જાય પરન્તુ જો ઈશોપનિષદ્નો પહેલો મન્ત્ર આખો હિંદુઓના સ્મરણમાં રહે તો હિંદુધર્મ અમર રહેશે એવો મારો આખરી મત છે.[20] એજ પ્રવચનમાં એમણે આ મન્ત્રને સર્વ ધર્મીઓ અને સર્વ 'શાસ્ત્રી' કે 'વાદી'ઓને સંતોષ આપનાર ગણાવ્યો છે. વળી બીજા એક પ્રવચનમાં ગાંધીજીએ આ મન્ત્રને (અર્થાત્ કર્મફળત્યાગના વિચારને) વિશ્વના કોઈ પણ ભાગમાંથી ખોળી શકાય તેના તત્ત્વજ્ઞાનના અને ધર્મના ભંડાર તરીકે તથા તેનાથી (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની)

---

(૪) આસક્તિવાળા કર્મ કરવા માટે પણ ઉપર ત્રણ નોંધોમાં જણાવેલી દલીલો થઈ શકે છે. તેનો ખ્યાલ કવિને છે જ. એટલે આરણ્યક અ. ૩૩ માં દ્રૌપદીના નીતિવાદમાં તેનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. એ પ્રસંગના સારાંશ માટે જુઓ નીચે શ્લોક ૩૭

20 (1) 'But I have fixed upon one mantra that I am going to recite to you, as containing the whole essence of Hinduism I have now come to the final conclusion that if all the Upanishadas and all the other scriptures happened all of a sudden to be reduced to ashes and if only the first verse in the Ishopanishad were left intact in the memory of Hindus, Hinduism would live for ever.'

'× × × All the other mantras of that ancient (Isha) Upanishad are a commentary or an attempt to give us the full meaning of the first mantra As I read the mantra in the light of the Gita or the Gita in the light of the mantra I find that the Gita is a commentary on this mantra It seems to me to satisfy the cravings of the socialist and the communist, of the philosopher and the economist I venture to suggest to all who do not belong to the Hindu faith that it satisfies their cravings also...'

(Vide 'The Golden Key' in Hindu Dharma P. 41 to 43)

(૨) ગાંધીજીએ ઉપર કહ્યું છે તેમ ગીતા ઈશોપનિષદનું ભાષ્ય છે. પણ સૂત્રાત્મક એવું મહાકવિ વ્યાસે એ ઈશોપનિષદ્ભાષ્ય ગીતાને કેન્દ્રમાં રાખી પોતાની મનોહર, મનોરમ, ગીતળ, લાલિત્યભરી, દઢ અને નિર્મલતાની દાટ વિનાની અનોખી સર્જક શૈલીમાં પૌરાણિક આખ્યાનો ઇતિહાસો અને જ્ઞાનના તમામ વૃક્ષોને મૂળ અને શાખા પ્રશાખાઓ સહિત મ-ભામાં ગૂંથીને એ ગીતા ઉપર મહાભાષ્ય રચ્યું છે.

વિરુદ્ધ હોય તે બધાથી મુક્તરૂપે જણાવ્યો છે.[૨૧] એજ પ્રવચનમાં શ્રુતિપ્રામાણ્ય બતાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે 'ઈશોપનિષદ' એ શ્રુતિ છે અને તેની સાથે જે કંઈ અસંગત હોય તેને છોડી દેવું જોઈએ '[૨૨] વગેરે

---

21 'Now I suggest to you that the whole of the philosophy or religion found in any part of the world is contained in this mantra, and it excludes everything contrary to it According to canons of interpretation, anything that is inconsistent with Shruti-and Ishopanishad is a Shruti-is to be rejected altogether' (Vide 'The Harijan Speech' in Hindu Dharma P 43, 44 cf 'The Golgen Key' in Hindu Dharma P 42)

૨૨ 'શ્રુતિપ્રામાણ્ય'નો ગાંધીજીનો આ વિચાર સંકુચિત નથી બૌદ્ધિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ અસંગત લાગે તેવા શાસ્ત્રના ભમે તેવા વિદ્વત્તાપૂર્ણ અર્થથી બંધાવાની ગાંધીજી ચોખ્ખી ના જ પાડે છે (જુઓ 'ધર્મમંથન' પૃ ૪ અને Hindu Dharma P 7) વેદવ્યાસનો પણ એવો જ મત છે (૧) વનવાસ દરમ્યાન એક સમયે વ્યથિત ભીમસેન ધર્મરાજને, 'કૌરવોને કપટથી મારવા જોઈએ તથા કપટીને કપટથી મારવામાં કંઈ જ પાપ નથી,' વગેરે સમજાવ્યું અને સ્મૃતિનિર્ણાતોનું અને વેદોનું પ્રામાણ્ય આપી તેર દિવસ બરાબર તેર વર્ષનો વનવાસનો કાળ પૂરો થયો લેખી, દુર્યોધન પાસેથી રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે પ્રેર્યા

तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
अहोरात्र महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥ ३-४९-२१

तथैव वेदवचन श्रूयते नित्यदा विभो ।
संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रत ॥ ३-४९-२२

यदि वेदा प्रमाण त दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
त्रयोदश समा॰ काले ज्ञायतां परिनिष्ठित ॥ ३-४९-२३

તેમજ કે ભારત! હે મહારાજ! અહીં ધર્મ(શાસ્ત્રો)માં ધર્મજ્ઞો અહોરાત્રને સંવત્સરની સમાન ગણે છે તેવી જ રીતે હે વિભુ! હે મહારાજ! આ વેદવચન સંભળાય છે કે કૃચ્છ્રવ્રત કરવાથી એક વર્ષ (આ પૂર્ણ કરનારું વ્રત) પૂર્ણ થાય છે હે અચ્યુત! જો વેદો તમને પ્રમાણરૂપ હોય તો તેર દિવસ પૂરા થતાં તમે તેર વર્ષનો કાળ પૂરો થયેલો જાણો

પણ ધર્મરાજે સરળ રીતે જવાબ આપ્યો, 'હે મહાબાહુ! તેર વર્ષ પૂરાં થતાં હું ગાંડીવધન્વા અર્જુનની સાથે દુર્યોધનને જરૂર હણીશ જ પણ હે પાર્થ! તું આજે યોગ્ય વખત આવ્યો છે એવું જે કહે છે, તે અનૃત બોલવાનો ઉત્સાહ હું ધારણ કરી શકું એમ નથી, કારણ મારામાં અનૃત નથી ' (૩-૪૯-૨૬, ૨૭)

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે ઈશોપનિષદ્‌ભાષ્યમાં પ્રથમ મન્ત્રના ચોથા ચરણનો ઉપર જણાવ્યા કરતાં બીજી રીતનો (બીજો) અર્થ પણ કર્યો છે. 'આકાંક્ષા ન કર, કે ધન કોનું છે?[23]' એવો આક્ષેપમૂલક અર્થ પણ થઈ શકે છે અર્થાત્ ધન કોઈનુંય નથી તેથી તેને પડાવી લેવાની ઈચ્છા ન થવી જોઈએ' આ બીજા અર્થને અનુલક્ષીને મહાભારત અન્તર્ગત અનુગીતામાં આવેલા 'જનક અને બ્રાહ્મણના સંવાદ'માં ભાષ્ય કરેલું છે.[24]

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય-મૈત્રેયીસંવાદમાં ધનેચ્છાના ઉન્મૂલન પછી મમત્વત્યાગ અને છેવટે કર્મ તથા જ્ઞાનની પરમ સિદ્ધિ–અદ્વૈતાનુભવનું વર્ણન છે, એને મ. ભા.માં વેદપ્રામાણ્ય તરીકે ઉલ્લેખાયેલા ઈશોપનિષદના મન્ત્ર ઉપર યાજ્ઞવલ્ક્યનું ભાષ્ય ગણવું જોઈએ.[25]

જેમ ગાંધીજીએ ઈશોપનિષદના મન્ત્રને હિંદુધર્મ અને / અથવા સમગ્ર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સારરૂપે કહ્યો છે તેવી જ રીતે મ. ભા.ના વિદ્વાન કવિએ એ મન્ત્ર ઉપરના પોતાના પ્રવચનને નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલું છે. 'સર્વ વેદોના રહસ્યરૂપ, અનુમાન કે આગમ પ્રમાણથી સમજાય નહિ પણ સ્વાનુભવથી જ સમજાય તેવું, ધર્મ અને સત્યને લગતાં બધાં આખ્યાનો અને ઋગ્વેદની દસ હજાર ઋચાઓમાંથી મંથન કરીને તારવેલું આ પ્રવચન છે. દહીંમાંથી જેમ માખણ અને લાકડામાંથી જેમ અગ્નિ કાઢવામાં આવે છે તેવી રીતે વિદ્વાનોને પણ જ્ઞાનપ્રદ આ જ્ઞાન પુત્ર

---

(૨) સર૰ શાંતિ. અ. ૨૬૧, ૨૬૨, 'નાકપૃષ્ઠિય'ના કપિલ-સ્યૂમરશ્મિ વચ્ચે વેદપ્રામાણ્ય અંગે થયેલી વિસ્તૃત ચર્ચા. અને ચર્ચા સમેટી લેતા કપિલ ઋષિએ ઉચ્ચારેલા ઉત્તમ વચનો. તે વચનો પૈકીનું એક આ પ્રમાણે છે.

वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा न यथास्थिति ।
एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेचक ॥ १२–२६२–४०

જે મનુષ્ય વેદો અને વેદિતવ્ય બરાબર જાણીને (વેદ અને તેનું રહસ્ય, જ્ઞાન અને કર્મ) તે પ્રમાણે (નિર્મમ અને નમ્ર થઈને) વર્તે છે તે જ વેદવેત્તા છે, બીજો તો વાયડું બોલનારો છે.

૨૩ अथवा मा गृधः । कस्मात् ? कस्यस्विद्धनमित्याक्षेपार्थो न कस्यचिद्धनमस्ति यद्‌गृध्येत । ઈશ. ઉ. શાં.ભા. ૧.

૨૪ ચિ. ૧૪-૩૨-૧૬; આ પુસ્તકમાં જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' (૧૬૦૫) શ્લોક ૬૯.

૨૫ બૃ. ઉ. ૨-૪; મ. ભા.ના વ્યાસશુકસંવાદમાં (૧૨-૨૩૩-૧૫, ૧૬) બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (૧-૫-૧૪)નો ઉલ્લેખ છે. તેથી મ. ભા.ના ઋષિકવિ બૃ. ઉ.ના આ સંદર્ભથી સંપૂર્ણ વાકેફ હોવા જ જોઈએ.

શુકદેવને શિક્ષણ આપવા સારૂ સમુદ્ધૃત કર્યું છે.[૨૬] એમ કહીને વૈદિક તથા બીજા સર્વ ધર્મોના સાર રૂપે ગણ્યું છે.[૨૭]

ઉપર્યુક્ત શ્લોકોના વિચારદ્વારા ઉપનિષદના ઋષિ અને મ. ભા.ના ઋષિ પ્રસક્ષ આચારના ત્રણ વિચાર એકીસાથે રજુ કરે છે.

(૧) ઈશ્વરની સત્તાનો સ્વીકાર અને તેમાં શ્રદ્ધા. એ ઈશ્વર જગતમાં સર્વ સ્થળોએ સરખી રીતે વ્યાપ્ત હોઈ કોઈ વ્યક્તિ નથી, પણ સમતા, વિશાળતા, ચૈતન્ય, સત્તા ઇત્યાદિ છે.

(૨) મનુષ્યે પોતે કર્મફળ ત્યાગની વૃત્તિ રાખીને જીવવું.

(૩) અને (અ) પોતાના મત મુજબ બીજાઓ ત્યાગવૃત્તિથી ન જીવતા હોય તો તેમનું પડાવી લેવાની વૃત્તિ કે તેમની ઈર્ષા—જેમાંથી 'મન્યુ'[૨૮] પેદા થાય છે—ન કરવી. (બ) ધન કોઈનું ય નથી એમ સમજી કોઈનું પડાવી લેવાની વૃત્તિ ન કરવી.

શાંતિપર્વમાંનું વ્યાસનું પ્રવચન કર્મ અને ત્યાગના વિષયને અનેક દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે. ઉપર નિર્દેશેલા શ્લોકો (૧૨-૨૩૮-૧૩ થી ૧૫) ઉપરાંત પણ એ પ્રવચન ચાલુ છે તેમાંનો નીચેનો શ્લોક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો હોઈ અહીં મૂકયો છે.

'આ (તત્ત્વજ્ઞાન) જાણવાથી બુદ્ધ થાય છે, એ (સિવાય) બુદ્ધનું બીજું કયું લક્ષણ હોઈ શકે? એ જાણવાથી કૃતકૃત્ય થયેલા મનીષીઓ મુક્ત થાય છે.'[૨૯]

પણ આ કર્મફળત્યાગનો ધર્મ સહેલાઈથી કેમ સિદ્ધ થાય? નિરભિમાન-

---

૨૬. જુઓ ૧૨-૨૩૮-૧૩ થી ૧૫.

૨૭. હિંદુધર્મની મહત્તા પણ આમ સર્વ ધર્મ કે દર્શનોમાં જે કંઈ શ્રેષ્ઠ, વરિષ્ઠ અને વરેણ્ય હોય તેને પોતાનામાં સમાવી લેવાની રહી છે. ગાંધીજીએ મ. ભા. ના દૈવી કર્તાના પ્રખ્યાત શ્લોક (૧-૫૬-૩ ; જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૧૧ ની પા. ટી. ૪(૨))નો આધાર લઈ તેમાં સહેજ ફેરફાર કરી એમ જણાવ્યું છે કે, જે સારતત્ત્વ બીજા ધર્મમાં છે તે હિંદુધર્મમાં તો મળશે જ, પણ જે તેમાં (હિંદુધર્મમાં) નહિ મળે તે સારતત્ત્વ જ નહિ હોય. Hindu Dharma P. 4

૨૮. 'મન્યુ' = પરોત્કર્ષ દેખીને થતો ઈર્ષ્યાસમુત્થિત ક્રોધ અને દૈન્ય શોક અસૂયા આદિ લાગણીઓ. જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૧. પા. નો ૧

૨૯. (૧) एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ १२-२४१-११.
= કે ૧૨-૧૦૭-૫૭.
ગમ = ચિ ૧૨-૨૯૫-૪૫ (શ્લોક ૭)

નમ્રતા[30] વિના એ સંભવી જ ન શકે. તેથી શૌનકના મુખમાં મહાકવિએ અભિમાન રહિત થઈને ધર્માચરણ કરવાની વાત મૂકી. મ. ભા.માં કેટકેટલાયે અસંત ધાર્મિક અને પવિત્ર પુરુષો પણ થોડાક અહંકારને કારણે પતન પામ્યાનું નોંધ્યું છે એ સિવાય તેનાં ઉપાખ્યાનોમાં પણ અભિમાનથી થતા શ્રેયહ્રાસનું કથન છે. એમાંનાં થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ. (૧) રાજર્ષિ યયાતિ પોતાના અતુલ તપથી સ્વર્ગમાં ગયો. ત્યાં પોતાના તપને અભિમાનપૂર્વક સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ જણાવતાં તેનું પતન થયું.[31] (૨) પાંચે પાંડવો અને દ્રૌપદી મહાપ્રસ્થાન કરવા નીકળ્યાં ત્યારે અનુક્રમે દ્રૌપદી સહદેવ નકુલ અર્જુન અને ભીમનું પતન થયું તેમાં દ્રૌપદીના પતનનું કારણ અર્જુન પ્રત્યેનો પક્ષપાત હતો જ્યારે ચાર પાંડવોના પતનનું કારણ તેમનો ચોક્કસ બાબતોનો અહંકાર હતો.[32] (૩) 'યવક્રીતોપાખ્યાન'[33] માં વરદાન મેળવીને વગર અભ્યાસે વેદનું જ્ઞાન મેળવીને છકી ગયેલા યવક્રીતનો વિનાશ બતાવ્યો છે. આ આખ્યાન અંતર્ગત કથામાં વરદાનથી ચિરાયુષી બનેલા, બાલધી ઋષિના પુત્રનો ગર્વથી વિનાશ કેમ થયો તેની કથા છે[34]

'બુદ્ધ' 'બુધ્યમાન', 'બોધ્ય', 'સંબુદ્ધ', 'પ્રબુદ્ધ', 'પ્રતિબુદ્ધ', 'અનુબુદ્ધ', 'વિબુદ્ધ', 'બુદ્ધત્વ' ઇ. બૌદ્ધધર્મ અને બુદ્ધનું સીધું સ્મરણ કરાવતા ઉલ્લેખો માટે જુઓ ૧૨-૧૭૨-૪૮; ૨૭૭-૪૫; ૨૯૧-૩૮થી; ૨૯૬-૧થી; ચિ ૧૩-૧૬૨-૧૫ વગેરે (૨) આરણ્યક પર્વનો બીજો અધ્યાય જેમાંથી ઉતારો (૩-૨-૭૭) શ્લોક લીધા છે તે વિભાગ વૈદિક અને બૌદ્ધ ધર્મોનો સમન્વય કરે છે. જુઓ નીચે શ્લોક ૨૮, ૨૯ એ જ રીતે સ્ત્રીઓ માટે 'સંબુદ્ધા' ઉલ્લેખ મળે છે. જુઓ ૧૨-૧૬૮-૫૧; મ. ભા. કથિત 'બુદ્ધ' બૌદ્ધોના બુદ્ધ ('શાક્ય મુનિ અને 'જ્ઞાની' બન્ને અર્થમાં) અને જૈનોમા 'જ્ઞાની' તથા 'તીર્થંકર' (દા. ત. ઉ. સૂત્ર ૨૫-૩૪) આ બે અર્થમાં વપરાયેલ 'બુદ્ધ' એ શબ્દો એક સર્વસામાન્ય વિચારસરણીના પ્રતિનિધિ ગણાય. આવું સામ્ય જણાવતા બીજા અનેક શબ્દો છે, પણ એ સર્વનો નિર્દેશ અહીં થઈ શકે એમ નથી.

30. સ્વ૦ ગાંધીજીનો 'નમ્રતા' વિષેનો લેખ 'મંગળ પ્રભાત' પૃ. ૪૧ થી.

31. (અ ૧) આદિ અ ૮૩; (અ ૨) જુઓ 'સત્ય' (પ્રક૦ ૩) શ્લોક ૪૫
(બ) ઉદ્યોગ. અ. ૧૧૮ થી ૧૨૧

32. મહાપ્રાસ્થાનિક અ. ૨

33. આરણ્યક અ. ૧૩૫ થી ૧૩૯; જુઓ આજ પ્રકરણમા શ્લોક ૨૧ મા કૌશિકની કથા અને શ્લોક ૪૧માં જાજલિની કથા.

34. (૧) નમ્રતા માટે સરખાવો તુલસીદાસની વાણી "વૈરાગ્યસંદીપની" મા

અહંકાર કી અગિનિમેં, દહત સકલ સંસાર ।
તુલસી બાંચે સંતજન, કેવલ સાંત-અધાર ॥ ૫૩
મહાશા તે જલ પરસિકૈ, શાંત ભયે જન જોઈ ।
અહં-અગિન તે નહિ દહૈં, કોટિ કરૈં જો કોઈ ॥ ૫૪

સમગ્ર મહાભારતમાં ફળત્યાગ અને અભિમાનત્યાગપૂર્વક 'ધર્મ' બની ગયેલાં કર્મ આચરવા ભારપૂર્વક જણાવેલું છે.

इज्याध्ययन दानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः[1] ॥ २-२-७१ (२५)
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।
कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत्[2] ॥ २-२-७२ (२६)
उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ३-२-७३ (२७)

યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન, તપ[3], સત્ય, ક્ષમા, દમ અને અલોભ—આ ધર્મનો અષ્ટવિધ માર્ગ કહ્યો છે

તેમાં પહેલાં ચાર (યજ્ઞ અધ્યયન દાન અને તપ) પિતૃયાન માર્ગમાં લઈ જનાર છે (માટે) જે કર્તવ્ય કર્મ છે તે કરવાં (પણ) અભિમાન વિના કરવાં[4]

---

(૨) વળી સરખાવો "રામાયણ" માં
કબિત બિવેક એક નહિ મોરે । સત્ય કહઉં લિખિ કાગદ કોરે ॥
બા કા ૧૨ માં દોહા પછી ૧૧ મી ચોપાઈ
કોરા કાગળ ઉપર લખી સાચું કહું છું કે મને બિલકુલ કાવ્યજ્ઞાન નથી
હૌં હુ કહાવત સબુ કહત, રામ સહત ઉપહાસ ।
સાહિબ સીતાનાથ સો, સેવક તુલસીદાસ ॥ બા કા દોહા ૩૫
બધા લોક મને (શ્રી રામનો સેવક) કહે છે તથા હું પણ કહેવડાવું છું અને શ્રી રામ આ ઉપહાસ સહન કરે છે કે 'સીતાપતિ રામચંદ્ર જેના સ્વામી ને તુલસીદાસ જેનો સેવક છે!'
(૩) દયા ધર્મ કા મૂલ હૈ પાપ મૂલ અભિમાન । તુલસીદાસજીનું પ્રસિદ્ધ સુભાષિત

૧ (૧) = કે ઉદ્યોગ ક્ષેપક ૨૧૨
= કે હિતોપદેશ ૧-૮
(૨) બૌદ્ધ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ સાથે સરખામણી માટે નીચે જુઓ શ્લોક ૨૭, ૨૯
૨ સર૦ ઉદ્યોગ ક્ષેપક ૨૧૩
સર૦ હિતોપદેશ ૧-૯
૩ જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૨૦
૪ સર૦ યજ્ઞ, દાન અને તપ (ફલાસક્તિ વિના) કરવાં જ એવી આજ્ઞા કરતું ગીતા વચન
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ६-४०-९ (ગીતા ૧૮-૯)

જ્યારે પાછળનાં ચાર (સત્ય ક્ષમા દમ અને અલોભ) દેવયાન માર્ગે લઈ જનાર છે. (અને) સત્પુરુષો સદા તેનું આચરણ કરે છે. વિશુદ્ધ ચિત્તવાળાઓએ અષ્ટાંગ માર્ગ અનુસારજ[5] આચરણ કરવું.

ઉપર શ્લોક ૨૪ ના અનુસંધાનમાં આણિનુ શૌનકના પ્રવચનમાં આ ત્રણ શ્લોકો છે. એમાં કહેલાં ધર્મનાં આઠ અંગ પૈકી પ્રથમનાં ચાર—યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન અને તપ—જો ફલાશાથી કરવામાં આવે તો પિતૃયાન પથમાં—જે માર્ગે જન્મમરણના ચક્રમાં ફરવું પડે—લઈ જનાર છે; જ્યારે બાકીનાં ચાર—સત્ય, ક્ષમા, દમ અને અલોભ—ફલાશા રાખીને આચરી શકાતાંજ નથી. તેથી દેવયાન માર્ગમાં—આક્ષી સ્થિતિમાં—લઈ જનાર છે.[6] તેથી મનના ભાવો વડે પ્રથમના ચાર ધર્માંગોના આચરણને વિશુદ્ધ કરવાં અને બાકીનાં ચાર ધર્માંગો તો મનના ભાવોની વિશુદ્ધિ વિના આચરી શકાતાં જ નથી, તેથી એવા વિશુદ્ધ ચિત્તવાળાઓએ નમ્રતાપૂર્વક આ ધર્મોનું આચરણ કરવું. નમ્રતા વિના ધર્માચરણ સંભવી શકતું નથી.

सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात्[1] ॥ ३-२-७७ (२८)

૫ આ તથા નીચે શ્લોક ૨૮, ૨૯ માં વર્ણવેલા એમ બન્ને પ્રકારના અષ્ટાંગ માર્ગ અનુસાર.

૬ (૧) સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાનઃ । મુણ્ડક. ઉપ. ૩-૧-૬ દેવયાન પથ સત્ય વડે જ ખુલ્લો થાય છે. સત્યના તેર આકારો માટે જુઓ 'સત્ય' (પ્રક૦ ૩) શ્લોક ૪૮

(૨) પિતૃયાન પથ અને દેવયાન પથ વિષે આ ઉદ્ઘાટન - કંઈક અનુમાનથી અને કંઈક મ. ભા ના અભ્યાસથી બંધાયેલા અભિપ્રાયને લીધે કર્યું છે. ગીતા ૮-૨૪, ૨૫; બૃ. ઉ. ૬-૨-૧૫, ૧૬; છાં ઉ. ૫-૧૦-૧ થી ૮ વગેરે સ્થળોએ પિતૃયાન અને દેવયાન પથનું વિવરણ છે. પણ તે સમજવું ખૂબ જ અઘરું છે. આપણા મહાન વિચારક અને યોગી સ્વામી વિવેકાનંદે લંડનમાં તા. ૧૨-૬-૧૮૯૬ ના રોજ કરેલા પ્રવચનમાં છાંદોગ્ય ઉપનિષદની કથાનો બે વખત ઉલ્લેખ કર્યા બાદ દેવયાન અને પિતૃયાન પથ વિષે બોલતા આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. 'હવે આપણે એવા વિલક્ષણ સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થઈ પહોંચ્યા છીએ કે જેનો ઘણો ભાગ મારા પોતાથી પણ યથાર્થ સમજી શકાતો નથી, પણ તમારામાંથી કોઈ કુશાગ્ર બુદ્ધિને એમાંથી કંઈ તારતમ્ય જડી આવે, એ હેતુથી હું તે તમારી આગળ અહીં વાંચું છું' એમ કહીને છા. ઉ. ના ૫-૧૦-૧ થી ૮ નો સાર તેમણે આપ્યો હતો (સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૧૧ મો-જ્ઞાનયોગ પૃ. ૪૧૩) તે જ પ્રમાણે મ. ગાંધીજીએ ગીતાના ૮-૨૪, ૨૫ વિષે લખતા પોતે આ બન્ને શ્લોકો પૂરા સમજતા નથી એમ જણાવ્યું છે જો કે તે પછી તેમણે અનુમાનથી જે વિવેચન કર્યું છે તે ઉપર મેં કરેલા ઉદ્ઘાટનને મળતું આવે છે. મળતું એટલા માટે કે ગાંધીજીએ ગીતાના શ્લોકોના ભાવાર્થ રૂપે યજ્ઞાર્થ કર્મ-પરોપકારાર્થ કર્મ તારવવાનો યત્ન કર્યો છે. ('અનાસક્તિ યોગ' ૮-૨૪, ૨૫ ઉપરની નોંધ જુઓ)

૧ પૂર્વ સંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૫ થી ૨૭

सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्स्वाध्ययनागमात् ।
सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ।
एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ३-२ ७१ (२०)

(૧) સમ્યક્ સંકલ્પના બંધનથી, (૨) સમ્યક્ ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી, (૩) સમ્યક્ વ્રતવિશેષથી,[2] (૪) સમ્યક્ ગુરુસેવનથી, (૫) સમ્યક્ આહારયોગથી, (૬) સમ્યક્ આગમ–અધ્યયનથી, (૭) કર્મના (ફળના) સમ્યક્ સંન્યાસથી[3] અને (૮) ચિત્તના સમ્યક્ નિરોધથી—આ પ્રમાણે સંસાર જીતવાની ઇચ્છાવાળા કર્મ કરે છે[4]

આરણ્યકપર્વનો આ બીજો અધ્યાય વૈદિક અને બૌદ્ધ અનુગમના સિદ્ધાંતોનો સરળતાથી સમન્વય કરે છે બૌદ્ધ ધર્મમાં જેના ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે તૃષ્ણાનો ત્યાગ તથા આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનું અનુસરણ એ અંગે, તથા વૈદિક ધર્માનુયાયીઓમાં જપ અને ફલાકાંક્ષી બન્ને જાતની ધર્મક્રિયાઓની બોધના પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા સાથે ફળાશા વિના કર્મ કરવાની વાતને પાયામાં રાખીને શૌનકે આખું વક્તવ્ય કર્યું છે એટલે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારધર્મ ઉપરાંત બન્ને ધર્મ રચના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ મ. ભા. નો આ ભાગ ખૂબ ઉપયોગી છે

અષ્ટાંગિક માર્ગ દ્વારા સાધના બતાવવા પાછળનું એક કારણ મ. ભા. માં બુદ્ધિને આઠ અંગવાળી કહી છે તે હશે[5] આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે બુદ્ધિને આઠ અંગવાળી માનનાર કોઈ પ્રાચીન સિદ્ધાંતને આધારે મ. ભા. ના કર્તા, ભગવાન બુદ્ધ અને યોગસૂત્રકાર ત્રણેએ પોતપોતાની રીતે અષ્ટાંગ માર્ગનું વિધાન કર્યું હોય એ સંભવિત છે

---

૨ = અહિંસા (પ. નીલકંઠ)

૩ સર૰ ઉપર શ્લોક ૧૪, °कृत्कर्म त्यजेति च ।

૪ (૧) સર૰ બૌદ્ધ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ સમ્યક્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાક્, સમ્યક્ કર્માન્ત, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ, સમ્યક્ સમાધિ ('દીઘનિકાય', ૧-૬-૨, ૩-૧૧-૨-૨ વગેરે 'બુદ્ધ ચરિત', પૃ. ૨૪૫, ૨૪૬ વગેરે)

(૨) यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥

યોગસૂત્ર ૨ ૯

યમ, નિયમ, આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ (યોગનાં) આઠ અંગ છે

૫ (૧) अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोविघातिनीम् ।
श्रुतिस्मृतिसमायुक्ता सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥ ३-२-१७

अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम्।
अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः ॥ चि. १३-१६२-२३. (२०)

હે અજાતશત્રુ ! અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ અને દાન એ ચારનું તું સેવન કર. એ સનાતન ધર્મ છે.

પિતામહે આખા શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વના ઉપદેશના અંતે ધર્મનાં પ્રમાણોની પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને શિષ્ટાચારની-ચર્ચા કરી ત્યારે ધર્મરાજએ 'આ 'પ્રમાણો'ના સાગરમાં મારી બુદ્ધિ મુંઝાઈ જાય છે' ઇત્યાદિ કહ્યું. ત્યારે પિતામહે ધર્મરાજાને સમજ પાડી કે 'જ્યારે બળવાન થઈ પડેલા દુરાત્માઓ ધર્મનો હ્રાસ કરે છે,[1] ત્યારે ઘણા પ્રયત્ન કરવા છતાંય કાળે કરીને ધર્મનો નાશ થાય છે. એવા સમયે ધર્મ એક જ હોવા છતાં ય તેની ત્રણ પ્રકારે—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ-વિચારણા કરવામાં આવે છે. એથી એમ માનવું નહિ કે ધર્મ પણ ત્રણ જાતના છે. એટલા માટે ધર્મમાં સંબુદ્ધ સંતો

(શૌનક યુધિષ્ઠિર પ્રતિ કહે છે) હે રાજન્ ! આઠ અંગવાળી જે બુદ્ધિને સર્વ અમંગલનો નાશ કરનારી અને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના જ્ઞાનવાળી કહી છે તે તમારામાં દૃઢ રીતે રહેલી છે.

(૨) જૈન 'આવસ્યકનિર્યુક્તિ'માં બુદ્ધિને આઠ ગુણોવાળી કહી છે. અને તે આઠ ગુણો અનુક્રમે (ગુરુની) શુશ્રૂષા, પ્રતિપૃચ્છા, સાંભળવું, ગ્રહણ કરવું, વિચાર કરવો, નિશ્ચય કરવો, ધારણ કરવું અને સમ્યક્ રીતે આચરણ કરવું.

सुस्सूसइ पडिपुच्छइ सुणेइ गिण्हइ य ईहए वावि।

तत्तो अपोहए वा, धारेइ करेइ वा सम्मं ॥ 'આવસ્યકનિર્યુક્તિ' ૨૧, ૨૨

'નન્દીસૂત્ર'માં બુદ્ધિના આઠ ગુણનો આવો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ તેનો મૂળ સંદર્ભ 'આવશ્યકનિર્યુક્તિ'નો છે.

[1] (૧) ચિ. ૧૩-૧૬૨-૧૯

(૨) ૧૨-૨૫૨-૧૧ અને અહીં સંશયછેદન માટે ધર્મરાજએ ધર્મ પર આક્ષેપ કરતાં પ્રશ્ન પૂછ્યો તેમાં આ શ્લોકાર્ધ આવે છે. જુઓ નીચે પા નો. ૫ (૨)

(૩) આ હ્રાસ અનેક પ્રકારનો હોય છે. જેમ કે ચૌદરિયા આગેવાનો રાજકારણ, સમાજકારણ, અર્થકારણ વગેરે ક્ષેત્રોમા પોતાના લાભનું હોય તે કરે, એ જ ચૌદરિયા વૃત્તિથી એક દેશ બીજા દેશ ઉપર આક્રમણ કરે અથવા તો જીવનસંઘર્ષ વધી જવાને કારણે બીજા દેશ ઉપર આક્રમણ કરી અન્યાયથી પોતાના લાભની જ પ્રવૃત્તિઓ કરે-કરાવડાવે, અને એ જ વૃત્તિથી ધર્મગુરુઓ 'ધર્મ'ના અનર્થ કરી ક્રિયાકાંડો, કોમવાદ, અસહિષ્ણુતા વગેરે 'અધર્મ'ની પ્રવૃત્તિ કરે, ઇત્યાદિ.

[2] 'પ્રત્યક્ષ' પ્રમાણમાં શીલ એટલે શિષ્ટાચાર આવી જાય છે. (જુઓ પં. નીલકંઠની ટીકા ચિ. ૧૩ ૧૬૨-૧૮)

કે જેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણરૂપ છે, તેમની ઉપાસના કરવી અને એમને પૂછવું[3]. ધર્મને તર્કથી જાણવાની જિજ્ઞાસા કરવી નહિ ' એમ કહ્યા બાદ આજ્ઞા કરી કહ્યું કે, ' સંશય કર્યા વિના હું કહું છું તે પ્રમાણે આપણા અને જરૂરી માફક આચરણ કર '[4] એમ જણાવીને ઉપર્યુક્ત શ્લોક કહ્યો.

જુદા જુદા દર્શનોનાં શાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર, કામ (સુખ) શાસ્ત્રના જુદા જુદા અભિપ્રાયો, એક જ દર્શનનાં શાસ્ત્રોના પરસ્પરવિરોધી અભિપ્રાયો આ બધામાં સામાન્ય માણસની મતિ મુંઝાયા વગર રહે જ નહિ એ જ પ્રમાણે ' બળવાન થઈ પડેલા દુરાત્માઓ ' જ્યારે ધર્મના નામે અધર્મ આચરે અને ધર્મના નામે ધર્મનો જ સંહાર કરે ત્યારે પણ સામાન્ય માણસની મતિ મુંઝાય જ તેવા કપરા કાળમાં બીજા કારણે કરી તેવા-વૈયક્તિક અને સામાજિક-સીધી સરળ આજ્ઞા સંતોષપૂર્વક ઉત્થાન માટે જરૂરી બને છે પછી ચોક્કસ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતાં વિષમ સંજોગોમાં પણ ખરો ધર્મ કયો તે ઉપર કહ્યા તેવા-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને શિષ્ટાચાર-ધર્મપ્રમાણોથી પરીક્ષા કરી શોધન કરવાની અને સમજવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ક્રમિક વિકાસ થતાં શું પ્રમાણ અને શું અપ્રમાણ તથા દેખીતી રીતે પરસ્પર વિરોધી જણાતી, શાસ્ત્રોની સર્વોચ્ચ આજ્ઞાઓ વચ્ચે સમન્વય કરનારી અને શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજનારી પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે[5]

> यत्राधर्मो धर्मरूपाणि बिभ्र-
> द्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
> तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं
> विद्वांसस्तं सम्प्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ ५-२८-८ (२१)

---

३ सत्यके दर्शनके लिये सन्तोंका चरित पढ़ना और उसका मनन करना आवश्यक है। 'नित्यमनन' पृ १९ ता ३-१२ '४४

४ वि १३ १६२-२२

૫ (૧) જુઓ ૧૨-૨૬૮ ૧૦ માં શુકદેવની ' कुरु कर्म त्यजेति च ' એ શ્રુતિવચનમાં દેખીતા પરસ્પર વિરોધ અંગેની શંકા (જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૪ની પા ટી ૧૧ તથા તેના સંદર્ભનું ઉદ્ધરણ)

(૨) ૧૨-૧૫૨-૧૦ માં ધર્મરાજે શ્રુતિ અને સ્મૃતિની આજ્ઞાઓ વચ્ચેના પરસ્પર વિરોધ ઉપરાંત સંતોના આચાર, સામાન્ય મનુષ્યના આચાર, હીન પુરુષોના આચાર વગેરેની વિસ્તૃત સમીક્ષા કરીને 'ધર્મ' ઉપર આક્ષેપ કરતી શંકા ઉઠાવેલી છે એના પ્રત્યુત્તરરૂપે 'તુલાધાર જાજલિ સંવાદ' નામનું સુંદર આખ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે જુઓ નીચે શ્લોક ૪૧

જ્યાં અધર્મ ધર્મનાં રૂપો લે છે, સમગ્ર ધર્મ અધર્મ રૂપે દેખાય છે અને ધર્મ ધર્મનું (પોતાનું) રૂપ ધારણ કરે છે એ સર્વને વિદ્વાનો પોતાની બુદ્ધિથી સારી રીતે સમજે છે.[1]

ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી સંધિ માટે સંજય પાંડવોની છાવણીમાં ગયો.[2] ત્યાં ધર્મરાજાને અહિંસક આચાર પાળી, અંધક વૃષ્ણિઓના રાજ્યમાં ભિક્ષા માંગીને જીવન ગુજારવાનું અને ઉત્તમ 'ધર્મ' (બ્રાહ્મણોના જેવો!) પાળીને રહેવાનું કહ્યું. એવો ઉત્તમ 'ધર્મ' પણ કર્મફલના ત્યાગપૂર્વક-નિષ્કામપણે આચરીને મોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા અનુરોધ કરતાં સંજયે એવો ભાવનું કહ્યું કે 'તમારા જેવા ધાર્મિકોને યુદ્ધ જેવું હિંસામય કર્મ શોભે નહિ. અનિત્ય ઐશ્વર્ય મેળવવાની તૃષ્ણામાં તમારા જેવા બુદ્ધિશાળીઓ ફસાય એ બરાબર નથી. અને ધારો કે યુદ્ધમાં તમે જીતીને ફરીથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશો તો એમાં તમારાં પ્રિય સ્વજનો શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ, આચાર્ય દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, દુર્યોધન આદિ સર્વનો તમોએ વધ કર્યો હશે. એમના વિના એ રાજ્યલક્ષ્મીનું સુખ તમને કેવુંક મળશે? રાજ્યલક્ષ્મી મેળવ્યા છતાંય તમને જરા, મૃત્યુ, પ્રિય, અપ્રિય, સુખ, દુઃખ તો ત્યજી જવાનાં નથી જ. માટે તમે તો દેવયાન પથ-સત્ય ક્ષમા દમ અને અલોભનો આશ્રય કરો.[3] ધાર્તરાષ્ટ્રોને (અન્યાયથી છીનવેલું) રાજ્ય ભોગવવા દો અને સ્વજનોના વધની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થાઓ.'

સંજયના વક્તવ્યનો સ્વભાવસિદ્ધ સરળતા, નમ્રતા અને દૃઢતાથી જવાબ આપતાં ધર્મરાજે તેના ભાષણમાના 'ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે' એ કથનને સ્વીકારતાં ટૂંકો જવાબ આપ્યો તેમાંથી ઉપર્યુક્ત શ્લોક લીધો છે પોતાના જવાબના અંતે અજાતશત્રુ

---

૧ (૧) ધર્મ અને અધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજનાર વિદ્વાન કેવો હોય તે આ શ્લોકમા છે. જ્યારે તે નહિ સમજનાર અવિચક્ષણ-મૂર્ખ કેવો હોય તે નીચે શ્લોક ૩૨, ૩૩ મા કહ્યું છે.

(૨) સર૦ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ९-४०-३१
(ગીતા ૧૮-૩૦)

પ્રવૃત્તિ (કંઈ કરવા માંડવું), નિવૃત્તિ (કંઇ ન કરવું), કાર્ય (કર્તવ્ય), અકાર્ય, ભય (શાનાથી બ્હીવું), અભય (શાનાથી ન બ્હીવું), બન્ધ અને મોક્ષ એ બધાને જે જાણે છે તે બુદ્ધિ હે પાર્થ! સાત્વિક બુદ્ધિ છે.

૨ જુઓ ઉદ્યોગ. અ. ૨૭ ૩ જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૫ થી ૨૭

યુધિષ્ઠિરે 'કર્મોના નિશ્ચયત' શ્રીકૃષ્ણનો મત જાણવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી[૪]

પછી ભગવાન કૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રોની ગીધ જેવી લોભી મનોવૃત્તિ તથા તેમાંથી ઉદ્ભવેલા અન્યાયોની પરંપરાની બરાબર સમીક્ષા કરી[૫] 'સંન્યાસી' જીવન-સર્વકર્મ ત્યાગવાળું જીવન-અશક્ય જ છે તે બતાવી, ચોર જેવા કૌરવો પાસે મૂકેલી થાપણ જેવું પોતાનું બાપદાદાનું રાજ્ય લેવાનો પાંડવોનો સ્વધર્મ સમજાવી વિષ્ટિ કરવા પોતે જાતે કૌરવોના દરબારમાં આવીને દુર્યોધનને અન્યાયમાંથી નિવૃત્ત થવા સમજાવશે તે કહી આંતરવિગ્રહની[૬] ભયાનકતા ઉપમાઓથી સમજાવી, સંજયને પણ કહ્યું કે 'તું સર્વ લોકોના સ્વધર્મને જાણે છે તું જ્ઞાનીઓમાં પણ જ્ઞાની છે છતાં ય કૌરવોના માટે તું પાંડવોને અન્યાયથી શા માટે લડે છે ? '[૭]

છેવટે આખી ચર્ચાનો સમારોપ કરતાં રાજા યુધિષ્ઠિરે રાજરીતિ પ્રમાણે હસ્તિનાપુરમાં વસતા સર્વ કુટુંબીજનોનું કુશળ પૂછવાનું કહી સંજય દ્વારા દુર્યોધનને સંદેશો મોકલી[૮] જણાવ્યું કે 'નિત્ય ધર્મ જ મારો મહાબળવાન સહાયક છે'[૯] વળી 'હું તારા અનેક અપરાધોને મનમાં નથી લાવતો પણ પરદ્રવ્યમાં ચોંટેલી તારી લોભી બુદ્ધિ પાછી વાળ આખું રાજ્ય ન આપવું હોય તો તેનો એક જ ભાગ-કુશસ્થળ, વૃકસ્થળ માકંદી, વારણાવત અને પાંચમું કોઈ એક ગામ-એમ પાંચ જ ગામ આપ[૧૦], જેથી આંતરકલહ ન થાય સ્વજનોનો નાશ ન થાય, છતાં ય જો તું એટલું અલ્પ પણ નહિ આપે તો હું જેવો ધર્મ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ છું તેવો અર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ સમર્થ છું, તથા જેવો મૃદુભાવ રાખું છું તેવો દારુણ પણ થઈ શકું છું'

---

૪ જુઓ ઉદ્યોગ અ ૨૮ ૫ જુઓ ઉદ્યોગ અ ૨

૬ જુઓ ૫-૨૮-૪૫ થી ૫૧, આ પુસ્તકમાં 'ઉપક્રમ', (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૬, ૭

૭ આ યુગમાં પણ માન્ય મહાવિદ્વાનો આવી વૃત્તિ અખત્યાર કરે છે એ સર્વવિદિત છે બીજી બાજુ દૂત તરીકે સંજયનો 'ધર્મ' (કર્તવ્ય) એ જ હતો (૫ ૭૦-૬,૭) વિદ્વાનોમાં માત્ર વિદુર જ સંપૂર્ણ ન્યાયી રીતે બોલતા હતા (૫- ૮-૩૩, ૩૪) સંજયના પ્રવચન સાથે સરખાવો શ્રીકૃષ્ણનું વિષ્ટિપ્રવચન (૫-૨૮ ૯૩)

૮ જુઓ ઉદ્યોગ અ ૩૦, ૩૧ ૯ જુઓ ૫-૩૦-૩૫ ૩૧-૧૦ થી ૨૩

૧૦ જુઓ ૫ ૧૨-૧૯ વિષ્ટિ કરવા જતા શ્રીકૃષ્ણને વિગ્રહ અટકાવવા હૃદયસ્પર્શી સૂચના કરતા ધર્મરાજે ફરીથી આ પાંચ જ ગામની માગણી કરવા કહ્યું હતું (૫-૭૦-૧૫ ૧૬) શોકકર્ષિત દ્રૌપદીએ આવી તદ્દન ઓછી માગણી સામે વિરોધ દર્શાવીને વિષ્ટિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું હતું કે 'દુર્યોધને આવી અલ્પ માગણી પણ માન્ય કરી નથી માટે મારા અપમાનનો ખ્યાલ રાખીને ધાર્તરાષ્ટ્રો ઉપર કોપ કરજો' (૫-૮-૭, ૮, ૩૨)

આ આખીય ચર્ચા શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાની વિશિષ્ટ ભૂમિકા માટેનું વાતાવરણ તૈયાર કરે છે; તેમજ કર્મ-કર્મત્યાગ-વિકર્મ-ધર્મ-અધર્મ-સ્વધર્મ-સ્વજનવધ-શાંતિ-વિગ્રહ-વિગ્રહનાં કુફળ એ સર્વ વિષયોનો વિમર્શ કરે છે.

अधर्मं धर्मकामो हि करोतीहाविचक्षणः ।
धर्मं चाधर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः ॥ १२-२२७-३० (३२)

धर्मं करोमीति करोत्यधर्म-
मधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।
उभे बालः कर्मणी न प्रजान-
न्स जायते म्रियते चापि देही ॥ १२-२२७-३१ (३३)

ધર્મની ઈચ્છાવાળો અવિચક્ષણ મનુષ્ય આ જગતમાં અધર્મ આચરે છે, અને ધર્મ આચરતાં જાણે અધર્મ કરતો હોય એમ શોક કરતો ફરે છે.[1]

(કોઈ મનુષ્ય) ધર્મ કરું છું એમ (માનીને) અધર્મ કરે છે અને અધર્મ કરવાની ઈચ્છાવાળો ધર્મ આચરે છે. આ બન્ને મૂર્ખ મનુષ્ય કર્મ કેવી રીતે કરવું તે જાણતા નથી તેથી જન્મ મરણ પામે છે.

સર્વધર્મતત્ત્વવિત્ મહર્ષિ વ્યાસ અને વિદ્યાધ્યયન કરી નિપુણ થયેલા શુકદેવ-એ પિતાપુત્રનો જ્ઞાનનાં વિવિધ પાસાંઓ અંગે લાંબો સંવાદ થયો. તેમાં બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મવેત્તાનાં કર્તવ્ય અંગેના વિવેચનમાંથી આ બે શ્લોક લીધા છે.[2]

---

૧ (૧) જુઓ ઉપર શ્લોક ૩૧. ધર્મ અધર્મનું વાસ્તવિક રૂપ કેવું હોય તે સમજનાર વિદ્વાન કેવો હોય તે એમાં કહ્યું છે.

(૨) સર૦ यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ६-४०-३१ (ગીતા ૧૮-૩૧)
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ६-४०-३२ (ગીતા ૧૮-૩૨)

જેના વડે ધર્મ અને અધર્મ તથા કાર્ય અને અકાર્યનો વિવેક બરાબર નથી થતો -કે હોય તેનાથી જુદી રીતે થાય છે તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! રાજસી છે.

જે અંધકારથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માને છે અને દરેક બાબતને-વસ્તુને ઊલટી જ સમજે છે તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! તામસી છે.

૨ શાંતિ. અ. ૨૨૪ થી ૨૪૭ સુધીના આ સંવાદમાં ધર્મના જેટલાં પાસાં જ્ઞાત હશે તે બધાં ચર્ચ્યાં છે. તેમાંના એક ભાગની ઉપર શ્લોક ૨૪ના ઉદ્ઘાટનમાં વિચારણા કરી છે.

એ વિવેચનમાં ટૂંકામાં બ્રહ્મવેત્તા થવા માટે સદ્‌ગુણો, શીલ સંયમ ઇ. શાસ્ત્ર આજ્ઞાઓનો ખ્યાલ આપી[૩], સંસારને (૧) દુસ્તર નદીની અને (૨) સ્વભાવરૂપી પ્રવાહની ઉપમાઓ આપી, જણાવ્યું કે આ દુસ્તર નદી કે, અને પ્રવાહને ધીર વિદ્વાનો પ્રજ્ઞારૂપી નૌકાથી તરી જશે પણ બુદ્ધિ વગરના શું કરશે? ચંચળ ચિત્તના સંશયાત્મા કામાત્મા એવા બુદ્ધિ વિનાના અપ્રાજ્ઞો એ પ્રવાહને તરી શકતા નથી, જેમ (કહેતનમાં છે તેમ) બેસી રહેનારો આગળ જઈ શકતો નથી. જેમ બુદ્ધિ વિનાના પ્રવાહને તરી શકતા નથી તેમ જ્ઞાનવાળો પણ જો કામરૂપી ગ્રૂહની પકડમાં આવેલો હોય તો તે પણ આ પ્રવાહને તરી શકતો નથી એટલા માટે જ વિચક્ષણ મનુષ્યે એ પ્રવાહને તરી જવા પ્રયત્ન કરવો. એ તરી જવું એટલે [૪]બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મવેત્તા-સમદર્શી-ત્યાંથે નારાયણનું દર્શન કરનાર-થવું.[૫]

તેથી ધર્મ અને અધર્મનો વિવેક બરાબર સમજી શકાય, સમજીને તે મુજબ આચરી શકાય, છેવટે તેની પરમસિદ્ધિ મેળવી શકાય તે માટે શાસ્ત્રઆજ્ઞાઓ પ્રમાણે મૂળભૂત વર્તનમાં જ્ઞાનપૂર્વક સુધારો કરતા રહેવા સાથે સમદર્શી થવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. આ પ્રયત્ન દરમ્યાન રાજસિક અને તામસિક ભાવોને લીધે ધર્મ અને કર્મનું અયથાર્થ દર્શન થવાથી ઘણી ભૂલો અનિવાર્ય રહેવાની. તેમ છતાં પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ માટે એ અનિવાર્ય છે એમ સમજી નમ્રતાપૂર્વક પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. કારણ કે ' બેસી રહેનારો આગળ જઈ શકતો નથી.[૭] આગળ જતાં દૃષ્ટિની સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત થશે જ. ' પછી તે માણસ વેદવેત્તા હોય કે વેદની એક ઋચા પણ ન જાણતો હોય. ધાર્મિક અને યજ્ઞ કરનારો હોય કે અતિશય પાપી હોય. મહાવીર (પુરુષવ્યાઘ્ર) હોય કે કલીબની જેમ જીવન ગુજારતો હોય તો પણ તે દુર્ગમ જરામરણરૂપી સાગરને તરી જાય છે.[૮]' અથવા ' ધર્મ વગેરે રૂપી લક્ષણવાળા રથ ઉપર આરૂઢ થઈને બ્રહ્મલોકમાં વિરાજી રહે છે.[૯]'

વળી, જેઓ પ્રયત્ન કરીને પ્રજ્ઞાવાન થયા હોય છે તેઓ બીજા અજ્ઞાનીઓને પણ તારે છે, જ્યારે અજ્ઞાનીઓ બીજાને કે પોતાને કોઈને તારી શકતા નથી, અને ડૂબી જાય છે.[૧૦]

ઉપર્યુક્ત બંને શ્લોકોમાંનું અવિચક્ષણ મનુષ્યના વર્તનનું રૂપ, મનુષ્યનો

૩ શાંતિ. અ. ૨૨૭. ૪ જુઓ ' બ્રહ્મવિદ્યા ' (પ્રક૦ ૫) શ્લોક ૫૪, ૫૫.
૫ ૧૨-૨૨૭-૧૧ થી ૨૧. ૬ જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૪ અને ૨૬.
૭ यो ह्यास्ते न स गच्छति ॥ ૧૨-૨૨૫-૧૫
૮ ૧૨-૨૨૮-૫ થી ૭. ૯ ૧૨-૨૨૮-૮ થી ૧૧. ૧૦ ૧૨-૨૨૮-૧, ૨.

પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન વધારવા માટે અને વિવેકને ઉત્તરોત્તર પરિશુદ્ધ કરવામાં સહાયભૂત થાય તે માટે કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ५-३३-८२ (३४)
त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।[1]
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ ५-३३-८३ (३५)

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સાંભળો. દશ જણ ધર્મને જાણતા નથી, એમને તમે ઓળખી લો. મત્ત (માતેલો), પ્રમાદી, ઉન્મત્ત, થાકેલો, ક્રોધી, ભૂખ્યો, ઉતાવળો, બીકણ, લોભી અને કામી એ દશ છે. માટે પંડિતે આ ભાવોમાં પ્રસક્ત થવું નહિ.

'વિદુરનીતિ'ના પહેલા અધ્યાયમાં ભાવી વિનાશની અમંગળ એંધાણીઓથી ચિંતાતુર થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રને પહેલા પંડિત તથા મૂર્ખનાં લક્ષણો સમજાવી પછીથી અનુક્રમે[2] એકથી દશ સુધીના અંકોને માધ્યમ બનાવી વિદુરે સૌમ્ય ન્યાયી નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો તેમાંથી આ બન્ને શ્લોકો લીધા છે

ઉપર શ્લોક ૩૨-૩૩ માં અવિચક્ષણ મનુષ્ય ધર્મ અધર્મનો વિવેક જાણતો નથી એ સમજાવ્યું. પણ દરેક માણસ દરેક દરેક વખત વિચક્ષણ કે અવિચક્ષણ હોઈ શકે નહિ. ખૂબ વિચક્ષણ પણ પ્રસંગોપાત અવિચક્ષણ જેવું અને અવિચક્ષણ વિચક્ષણ જેવું આચરણ કરે છે. એટલે કયી વસ્તુઓ માણસની વિવેક શક્તિને ધૂંધળી બનાવે છે તે આ બે શ્લોકથી બતાવ્યું છે. અર્થાત્ જે વિચક્ષણ હોય તેણે ઉપર કહેલા દશ ભાવોના સપાટામાં આવવું નહિ.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવી રીતે અંકોને માધ્યમ રાખી ઉપદેશ કરવાનો અને વિગતો જણાવવાનો રીવાજ હતો. મ. ભા. ના આરણ્યક પર્વ અ. ૧૩૨ માં જનકની સંસદમાં થયેલા બંદી-અષ્ટાવક્ર વિવાદમાં એકથી તેર સુધીની વસ્તુઓ ગણનામાં

1 (૧) ૫-૩૩-૮૨; ૫-૩૩-૮૩ આ. સ્થવિર અગસ્ત્યસિંહની 'દશવૈકાલિકચૂર્ણિ'. આ ચૂર્ણિ સ્થવિર અગસ્ત્યસિંહે આશરે ૩ જી સદીમાં લખી છે. તેમા ષટ્પાદ શ્લોકના ઉદાહરણ તરીકે दश धर्मं......ते दश સુધીનો આ દોઢ શ્લોક ટાંકેલો છે. અનુમાને વિક્રમના તેરમા શતકમા લખાયેલી પ્રસ્તુત ચૂર્ણિની એક માત્ર પ્રાચીન પ્રતિ શ્રી જિનભદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર-જેસલમેર-માં છે. તેની માઇક્રો ફીલ્મ નકલ ઉપરથી લીધેલા ફોટોઆફમાથી પૂ શ્રી પુણ્યવિજય મહારાજ દ્વારા આ સ્થળે, જોઇને નોંધ્યું છે.
(૨) સર૰ હિતોપદેશ ૪-૫૬.

2 ૫-૩૩-૪૦ થી ૮૩.

અટકાવવા હૃદયપર્શી પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું, 'શમ ધર્મ અને પરમાત્મામાં નિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિવડે તમારી સદ્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થએલી છે, તે તેવી જ રહો; તેનાથી ઊલટી ન થાઓ. ક્રૂરતાથી એકઠી કરેલી શ્રી વિનાશકારી છે (જ્યારે) મૃદુતાથી એકઠી કરેલી શ્રી વધીને પુત્રપૌત્રોને (વારસામાં) મળે છે.'

આ વિચાર સાથે મહાભારતમાં વારંવાર વિચારપૂર્વક વપરાઇને કહેવતરૂપ બની ગયેલાં વાક્યો 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.' અથવા 'જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.'[૪] પાછળ રહેલાં વ્યંજના, અનુભવ અને વિશ્વનિયમન કરતા ધર્મ તરફની કવિની નિષ્ઠા જોવી જરૂરી છે. (૧) દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવા માટે વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને ('વિદુરનીતિ'ના ઉપદેશ દરમ્યાન) કહ્યું ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે જવાબ આપ્યો 'તારી વાત સાચી છે, જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે, પણ હું તેનો ત્યાગ નહિ કરી શકું.'[૫] (૨) શ્રી કૃષ્ણે કર્ણને પાંડવપક્ષમાં જોડાવા સમજાવ્યો ત્યારે પાંડવોના પક્ષમાં પોતે નહિ જોડાઈ શકે એમ કહી ઉત્તર આપ્યો કે 'હે હૃષીકેશ ! હું જાણું છું કે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.'[૬] (૩) આચાર્ય દ્રોણે શ્રીકૃષ્ણની વિષ્ટિ દરમ્યાન દુર્યોધનને સંધિ કરવા સમજાવતાં કહ્યું હતું કે 'બહુ પ્રલાપ કરવાથી શું? જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.'[૭] (૪) યુદ્ધના

---

૪ (૧) यतो धर्मस्ततो जयः। ૫-૩૯-૭૩; ૧૪૧-૩૨૩; ૧૪૯-૧૬૩; ૬-૨-૧૪૩; ૬-૨૧-૧૧૮; ૬૧-૧૬૩, B. ૬.-૬૩-૬૨; ૧૧-૧૩-૯૬; ૧૭-૬૩.
यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः। ૬-૬૨-૩૪૬૩; ચિ.૧૩-૧૬૭-૪૧અબ
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः। ૬-૪૧-૫૪અબ, બ=૬-૨૧-૧૨૬, ૧૪૩, ક=૧-૧૯૭-૨૫૩; ૫-૬૬-૬૩, B ૬-૬૨-૩૨ ૬;
(જુઓ નીચે પા. નોં ૫ થી ૭)

(૨) सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते।
तयोर्यत्सत्यं यतरदृजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत्॥ ઋગ્વેદ ૭ ૬ ૧૦૪-૧૨.
સત્ય અને અસત્યની સ્પર્ધા થાય છે, એમાં જે સાચું તથા સીધું હોય છે; તેની સોમ રક્ષા કરે છે, અને અસત્યને હણે છે.

(૩) एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्यमेव।
तस्माद्देवा जितमनपजय्यं तस्माद्यशः॥ શત બ્રા. ૩-૪-૨-૮;
ઉદ્દ્યોગ વિશ્વ સં. મં. ૧, પૃ. ૨૬.
દેવો એક જ વ્રત આચરે છે—સત્ય, તેથી એ દુર્જયને જીતે છે અને યશ પામે છે.

૫ ૫-૩૯-૭ ૬ ૫-૧૪૧-૩૩.
૭ ૫-૧૪૬-૧૬; જુઓ નીચે 'અર્થદોષ' (પ્રક૦ ૮) શ્લોક ૩, ૪.

સમાચારો જાણવા ઉત્સુક ધૃતરાષ્ટ્રને માટે સંજયને દિવ્યદૃષ્ટિપ્રદાન કર્યા પછી, મહાયુદ્ધમાં થવાના ઘોરસંહારથી શોક નહિ કરવાનું સૂચવતાં વ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે 'એ થવા કાળ છે એનો તારે શોક કરવો નહિ. એ ટાળ્યું ટળે એમ નથી. બાકી જ્યાં ધર્મ હશે ત્યાં જય થશે'[૮] (૫) કૌરવોની સેના મહામેના જોઈ યુધિષ્ઠિરને વિષાદ થઈ આવ્યો અને અર્જુનને પૂછવા માંડ્યા કે 'આપણે આમને શી રીતે પહોંચી વળીશું ?' ત્યારે અર્જુન બોલ્યો, 'સત્ય, આનૃશંસ્ય, ધર્મ અને ઉદ્યમથી જેવો વિજય મળે છે એવો બળ કે વીર્યથી મળતો નથી. તમે અધર્મ, લોભ અને મોહ છોડી દઈને અનહંકારીપણે—નમ્ર થઈને (યુદ્ધ જીતવાનો) ઉદ્યમ કરો, કારણ જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે. એટલે તમે સમજી લો કે આપણો જય ચોક્કસ છે. વળી નારદે મને કહ્યું છે કે જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે.[૯] જય તો કૃષ્ણનો સેવક (જેવો ગુણ) છે, અને માધવની કેડે કેડે જાય છે. એ વિજય ઉપરાંત એમનો વિનમ્રતા બીજો ગુણ છે[૧૦] શત્રુસમૂહોમાં વ્યથારહિત અનન્ત તેજસ્વી ગોવિંદ, સનાતન પુરુષ કૃષ્ણ જ્યાં છે ત્યાં જય છે.' (૬) યુદ્ધની શરૂઆત કરતાં પહેલાં ગુરુજનોની આશીષ લેવા ગયેલા યુધિષ્ઠિરને આશીષ આપતાં દ્રોણાચાર્યે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં કૃષ્ણ છે અને જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે.' એમ કહ્યું હતું.[૧૧] (૭) યુદ્ધના ચોથા દિવસે કૌરવોનો પરાજય થતાં દુઃખી ધૃતરાષ્ટ્ર શોક કરવા લાગ્યો અને સંજયને પાંડવોના વિજયનું કારણ વારંવાર પૂછવા લાગ્યો. જવાબમાં સંજયે પોતાનું વક્તવ્ય ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળવા અને યાદ રાખવા અનુરોધ કરી જણાવ્યું કે 'પાંડવો કંઈ મન્ત્ર-તન્ત્ર કે કપટથી જીતતા નથી પણ સદૈવ ધર્મ પ્રમાણે જ બધાં કાર્ય કરનારા

૮ ૬-૨-૧૪. ૯ ૬-૨૧-૧૧-૧૨-૧૪.ઈ.

૧૦ गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽन्वेति माधवम् ।

अन्यथा विजयश्चास्य संनतिश्चापरो गुण. ॥ ६-२१-१२

(૧) સર૦ આ સાથે ગાંધીજીની નમ્રતાના ગુણ. જુઓ નીચે 'યુદ્ધનિરર્થકતા' (પ્ર. ૧૩) શ્લો. ૧૩૦-૧૩૧ પા.નોં. ૧૪માં. વળી અહીં મૂકેલા જયના શબ્દો એ હિંસક યુદ્ધના નથી જ. (સર૦ વિરોધાભાસ એજન. પા.નોં. ૧૨મા) પણ ગાંધીજીએ જેમાંથી પ્રેરણા પીને અહિંસક યુદ્ધ શોધ્યું તે સત્યાગ્રહના છે. શ્રીકૃષ્ણની નીડરતા અને નમ્રતાના બન્ને ગુણ ગાંધીજીમાં સંમિલિત થયેલા દેખાય છે.

(૨) સર૦ यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।

ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ५-६६-१

ધૃત૦ને વૃત્તાંત નિવેદિત કરતા સંજયવાક્ય

૧૧ ૬-૪૧-૫૪.

છે ..જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે તેથી પાર્થો રણમાં અવધ્ય અને જયશીલ છે તમારા દુરાત્મા પુત્રો તો સદા પાપી નિષ્ઠુર અને હીનકર્મ કરનારા છે તેથી હારે છે'[12] (૮) ચોથા દિવસના પરાજય પછી ભીષ્મને એનુ કારણ પૂછવા ગયેલા દુર્યોધનને ભીષ્મ પિતામહે હિતભાવથી વાસુદેવમાહાત્મ્ય સમજાવતાં આ પ્રમાણે શીખામણ આપી હતી 'હે રાજન્! એ શ્રીકૃષ્ણ સત્ત્વમય છે, તમસ્ અને રાગ વિનાના છે એ કૃષ્ણ જ્યાં છે ત્યાં ધર્મ છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે એમના માહાત્મ્યયોગથી અને આત્મયોગથી પાંડવોનુ રક્ષણ અને જય થાય છે એ પાંડવોને સદા કલ્યાણકારી બુદ્ધિ અને યુદ્ધના બળ આપે છે, તથા ભયથી રક્ષણ કરે છે'[13] (૯) અઢારમા દિવસે દુર્યોધન મરાયો, બધા યોદ્ધાઓ શિબિરમાં પાછા વળવા માંડ્યા પાંડવોનું કાર્ય પૂર્ણ થવાથી અર્જુનનો દિવ્ય રથ ભગવાને આપમેળે જ બળી જવા દીધો એ પછી ધર્મરાજે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી એમની કૃપા વર્ણવતાં 'મહર્ષિ વેદવ્યાસે ઉપપ્લવ્ય નગરમાં મને કહ્યુ કે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં કૃષ્ણ છે, અને જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે'[14] ઈત્યાદિ કહ્યુ (૧૦ થી ૧૨) અધર્મયુદ્ધથી દુર્યોધનનુ મૃત્યુ થયા બાદ તરત જ સતી ગાંધારીના શાપથી ડરતા યુધિષ્ઠિરે વિનંતી કરવાથી માધવ તરત જ હસ્તિનાપુર ગયા, લૌકિક કર્યું, ધૃતરાષ્ટ્રને સાત્વનાના બે શબ્દો કહી, ગાંધારીને ઉદ્દેશી પાંડવોને શાપ ન આપવા વિનંતી કરી એમને યાદ આપી કે તમે જ્યારથી દુર્યોધનને (પણ) કઠોર વાક્ય કહ્યુ હતુ કે 'ઓ મૂઢ! મારું વચન સાંભળ—જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે' એટલે ગાંધારીએ પોતાનુ ચિત્ત સ્થિર કરી શાપ ન દીધો, વળી ફરીથી શોકાર્ત ગાંધારીએ પાંડવોને શાપ દેવાનુ ઇચ્છ્યુ ગાંધારીનો વિચાર જાણી જઇને કલ્ય વાદી—નિરોગી હિતવચન બોલનાર—વેદવ્યાસે આવીને ગાંધારીને યાદ આપી કે 'યુદ્ધના અઢારે દિવસ દરમ્યાન જ્યારથી દુર્યોધન તારી પાસે આવી જયાશીર્વાદ માગતો ત્યારે હે ગાંધારી! તુ એને 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે' એમ જ કહેતી તુ ધર્મવેત્તા અને સત્યવાદિની છે, એટલે તારૂ વચન સત્ય થયુ છે, તો તારા ક્રોધને કાબુમા રાખ'[15] ધૈર્યશીલા ગાંધારીએ સયમ રાખી પાંડવોને શાપ્યા નહિ, રણભૂમિ જોવા નીકળેના માતા ગાંધારીએ દુર્યોધનનુ શબ જોઇને કરુણ વિલાપ કરતાં કરતાં કૃષ્ણને કહ્યુ કે 'યુદ્ધની શરૂઆત થતાં નૃપસત્તમ દુર્યોધન મને પ્રણામ કરી 'હે માતા! મને 'તારો જય થા—એવો આશીર્વાદ આપ' એમ કહેતો આવ્યો હતો, ત્યારે અમારા ઉપર આવી પડનારા ઘોર સંકટની વાત જાણતાં છતાં મેં એને ઉત્તર આપ્યો હતો કે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે'[17]

---

૧૨ ૬-૬૧-૬૪ થી ૧૭ ઇ
૧૩ ૬-૬૨-૩૪થી ૩૬ ઈ
૧૪ ચિ ૯-૬૨-૩૧, ૩૨
૧૫ ચિ ૯ ૬૩ ૬૧, ૬૨
૧૬ ૧૧-૧૩-૯થી
૧૭ ૧૧-૧૭-૫,૬

(૧૩) સ્વર્ગારોહણ કરતા ભીષ્મ પિતામહે ભગવાન કૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં એમ કહ્યું કે "વાસુદેવરૂપી તીર્થ દ્વારા પાંડવોની સાથે સમાધાન કર. કારણ જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે' એવું મેં વારંવાર મંદબુદ્ધિ દુર્યોધનને કહ્યું હતું પણ એ મૂર્ખે માન્યું નહિ.[૧૮]

આમ સુહૃદોનું વચન નહિ માનતાં અન્યાયથી મેળવેલી રાજ્યશ્રીને અન્યાયથી જ સાચવી રાખવાના પ્રયત્નોનું પરિણામ કુરુકુળના ભીષણ પ્રણાશમાં આવ્યું.

न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात् पापचेतनः ॥ ३-३२-५ (३७)

જે (મનુષ્ય) ધર્મને દોહવા ઇચ્છે છે તેને ધર્મનું ફળ મળતું નથી. જે પાપી અશ્રદ્ધાથી ધર્મ આચર્યા પછી શંકા કરે છે તે પણ ધર્મફળ પામતો નથી.

અરણ્યવાસની શરૂઆતમાં દુઃખાર્તા દ્રૌપદીએ રાજા યુધિષ્ઠિરને કૌરવો સાથે વિગ્રહ કરીને રાજ્ય પાછું મેળવવા પ્રહ્લાદના નીતિશાસ્ત્ર અને બીજી દલીલોને આધારે પ્રેર્યા.[૧] ત્યારે કલ્યાણના ઉપાસક સમજુ અજાતશત્રુ રાજાએ મન્યુ ઉપરના વિજયને પ્રશંસાપાત્ર વિજય ગણાવી, ક્ષમા અને દયા એ સનાતન ધર્મ છે તથા ઉન્નતિનાં કારણ છે, અને પોતે એ ક્ષમા અને દયાના સહજ ઉપાસક છે એમ જણાવ્યું.[૨] એટલે ચીડાયેલી દ્રૌપદીએ ધાતા, વિધાતા, ઇશ્વર, સ્વયંભૂ, પ્રપિતામહ અને કર્મ ઉપર આક્ષેપ કર્યો[૩] એણે કહ્યું કે, 'તમારી ક્ષમાવૃત્તિથી અવળી મતિ

---

૧ આરણ્યક અ-૨૯ ૧૮ ચિ ૧૩-૧૬૭-૪૧થી.

૨ આરણ્યક અ-૩૦, મૂળ શ્લોક માટે જુઓ નીચે શ્લોક, ૪૦, પા. નો, ૧

૩ આરણ્યક અ-૩૧; આ અધ્યાયમા ધાતા, વિધાતા, ઇશ્વર, સ્વયંભૂ અને પ્રપિતામહ એ સર્વ વિશેષણ કોઇ એક જ 'વ્યક્તિ' એવા પરમેશ્વર માટે વપરાયા છે. સામાન્યતઃ ધાતા-વિધાતા લગભગ બ્રહ્મા સાથે એકરૂપ અને વિશ્વના સ્રષ્ટા તથા નિયામક એક દેવ તરીકે નિરૂપાય છે. જ્યારે બીજી બાજુ મ. ભા. મા ધાતા-વિધાતા જુદી જુદી અનેક રીતે નિરૂપાયેલા છે. કોઇ વખત એક જ દેવ તરીકે તો કોઇ વખત જુદા દેવ તરીકે! તેમાંની કેટલીક વિગતો રસપ્રદ હોઇ અહીં નોંધી છે.

(૧) નાગલોકમાં કાળચક્ર ઉપર સંસારપટ રૂપી કપડું વણતી બે સ્ત્રીઓ તરીકે ધાતા, વિધાતા (૧-૩-૧૭૨); બ્રહ્માના પુત્ર તરીકે ધા. વિ. (૧-૬૦-૪૯); બાર આદિત્યો પૈકી એક તરીકે ધા. (પ્રથમ આદિત્ય તરીકે (૧-૫૯-૧૫, ૧૧૪-૫૫); સાતમા આદિત્ય તરીકે (૧૨-૨૦૧-૧૫), પાચમા આદિત્ય તરીકે (ચિ. ૧૩-૧૫૦-૧૫); બ્રહ્મા તરીકે ધા. અથવા વિ. (૧-૧૪૫-૩૫; ૨-૧૯-૪૯; ૩-૨૬-૧૩; ૧૫; ૩૬-૬);

કરનાર ધાતા અને વિધાતાને નમસ્કાર હજો ! મનુષ્ય ધર્મ, દયા, ક્ષમા, આર્જવ અને લોકાપવાદના ડરથી કદી શ્રીને પામતો નથી. મેં એવું સાંભળ્યું છે કે રક્ષણ કરાયેલો ધર્મ રાજાનું રક્ષણ કરે છે.[૪] પણ એ ધર્મ તમારું રક્ષણ કરતો હોય એમ દેખાતો નથી.' પછી ધર્મરાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કર્યું; તેમના દ્યૂતના વ્યસનથી આવેલી આપત્તિનું વર્ણન કર્યું. પછી પ્રાચીન ઇતિહાસ-ઈશ્વરજ સર્વ કંઇ કરે છે તેવા મતવાદનો કટાક્ષપૂર્વક ઉલ્લેખ કરતાં દ્રૌપદીએ કહ્યું : 'જેમ લાકડાની પૂતળીને સૂત્રધાર નચાવે છે, તેમ ઇશ્વર પ્રાણીઓને ચેષ્ટા કરાવે છે, પ્રાણીમાત્રમાં આકાશની જેમ રહેનાર ઈશ્વર પુણ્ય-પાપનું ફળ આપે છે, દોરીથી બંધાયેલા પક્ષીની જેમ પ્રાણી ઈશ્વરને આધીન રહે છે, સૂત્રમાં પરોવેલા મણકાની પેઠે, નાથેલા બળદની પેઠે, મૂળમાંથી ઉખડીને મધ્યપ્રવાહમાં પડેલા વૃક્ષની પેઠે પ્રાણી ઇશ્વરની જ આણ માને છે, ઇશ્વર પ્રેરે છે એ પ્રમાણે સ્વર્ગે કે નરકે જાય છે, અને વાવાઝોડામાં જેમ તણખલાં ઊડે તેમ સર્વ ભૂતો ઇશ્વરને વશ થાય છે. ઈશ્વર પુણ્ય પાપ કરે છે, સર્વ ભૂતોને વ્યાપીને વિચરે છે, પણ કોઇને સમજાતો નથી ! જેમ લાકડાને લાકડાથી, પથ્થરને પથ્થરથી અને લોખંડને લોખંડથી છેદવામાં આવે તેમ ભગવાન્ સ્વયંભૂ પ્રપિતામહ દેવ માયાથી-છાનીરીતે પ્રાણીઓને

ખાંડવદહન પ્રસંગે અર્જુન સાથે લડનાર દેવ તરીકે ધાતા (૧-૨૧૮-૩૨); ધાતાનું પવિત્ર આયતન (મંદિર) (૩-૧૧૮-૧૨); ઇન્દ્રના ઢરા પાસે ઊર્ધ્વ-ગતિને પામેલા ધા વિ. દેવ (૧-૧૨૫-૨૦); કાર્તિકેયને અનુચરો ભેટ આપનારા ધા. દેવ (ચિ ૯-૪૫-૨૯); કાર્તિકેયને અનુચરો ભેટ આપનાર વિ. દેવ (ચિ. ૯-૪૫-૪૨); વૃત્રવધ માટે વજ્ર બનાવનારા ધા. (૧૨-૩૨૯-૨૭); અર્જુનનો રથ સજ્જ કરનાર દેવો પૈકી ધા. (૫-૫૫-૭);

(૨) વળી જુદા જુદા મુખ્ય દેવોને તેમની સ્તુતિ કરતા કે તેમની વિભૂતિ વર્ણવતાં ધાતા અને, અથવા વિધાતા કહ્યા છે. જેમ કે અગ્નિને (૧-૨૨-૨૯) નારાયણને (૩-૧૮-૮; ૧૨-૩૨૧-૨૪); કૃષ્ણને (૧-૫૭ ૮૬; ૪-૧૩-૧૯; ૧૮૯-૫૩), વિષ્ણુને (૧૨-૩૨૭ ૮૯); શિવને (ચિ. ૧૩-૧૪-૪૦૮; ૧૬-૨૨; ૧૬૦-૪૧ ઇ.); સૂર્યને (૩-૩-૧૮).

(૩) 'વિશ્વનું ધારણ કરનાર પરમેશ્વર' એવા અર્થમાં 'ધાતા' શબ્દ ૬-૩૦-૯ (ગી ૮-૯) ૬-૩૧-૧૭ (ગીતા ૯-૧૭); ૬-૩૨-૩૩ (ગીતા. ૧૦-૩૩)માં પ્રયોજાયેલો છે.

(૪) ગાલ પ્રજાના પિતા જેવો હોઈ એને ધાતા કહ્યો છે. (૩-૧૮૩-૨૨)

(૫) પુરાણોમાં ધાતા-વિધાતાને ભૃગુ અને ખ્યાતિના પુત્ર (ભાગવત ૪-૧-૪૩; વિષ્ણુ-પુરાણ ૫૯-૮૨) તરીકે અને ધાતાને ૪૯ મરુતોમાંના એક તરીકે (વહ્નિ પુરાણ, M W D P. 514) વર્ણવેલ છે.

૪ જુઓ મનુ. ૮-૧૫.

પ્રાણીઓથી મારી નંખાવે છે!૫ આમ ભગવાન પ્રાણીઓનો સંયોગ અને વિયોગ કરીને રમે છે. તેમના પ્રત્યે માતાપિતાની જેમ વર્તતા નથી, પણ બીજા મનુષ્યોની જેમ રોષથી જ વર્તે છે. જેમ બાળક રમકડાં રમે તેમ પ્રાણીઓ વડે ખેલે છે. શીલવાન અને હ્રીમાન આર્યો ગુજરાનના અભાવે સુકાઇ રહ્યા છે અને ભાવી સંપત્તિના વિચારથી અનાર્યો લહેર કરે છે. તમે આપત્તિમાં પડ્યા છો અને દુર્યોધન સમૃદ્ધિમાન્ થયો છે, આ જોઇને હું ધાતાની નિંદા કરું છું. આમ કરવાથી ધાતાને શું ફળ મળવાનું હશે? જો કરેલું કર્મ તેના કરનારને જ ફળતું હોય તો જરૂર ઈશ્વર તેનાથી લેપાવાનો જ. અને જો નહિ ફળતું હોય તો બળવાન જ ફાવવાનો—મારે તેની તલવાર—આથી હું દુર્બળોનો શોક કરું છું.'

ધર્મરાજાએ ઉત્તર આપ્યો, 'તારો નાસ્તિકવાદ મેં (અગાઉ પણ) સાંભળ્યો છે. હું ગૃહસ્થીએ દાન કરવું જોઇએ માટે દાન કરું છું અને યજ્ઞ કરવા જોઇએ માટે યજ્ઞ કરું છું; કંઇ તેના ફળ માટે ધર્માચરણ નથી કરતો. હે સુશ્રોણિ! હું ધર્મ આચરું છું તે ધર્મના ફળ માટે નહિ, પણ શાસ્ત્રને અનુસરીને તથા સત્પુરુષોના આચારને જોઇને આચરું છું હે કૃષ્ણા! મારું મન સ્વભાવથી જ ધર્મમાં લાગેલું છે.'૬ પછી ધર્મના ફળ દોહવાની લાલચ નહિ રાખવા જણાવતો ઉપર્યુક્ત શ્લોક ધર્મરાજે કહ્યો. પછી ધર્મ છે, તેના ફળનું ઈશ્વર પ્રદાન કરે છે, ધર્મ જ સનાતન શ્રેય છે, અને કર્મનું ફળ છે જ એમ બ્રહ્માએ પોતાના પુત્રોને કહ્યું હતું એવો આધાર ટાંકીને દ્રૌપદીને તેમણે કહ્યું કે 'પ્રાણીઓના ઈશ્વર અને ધાતાને તું ગાળો દઇશ નહિ, તું એને ઓળખ, એને નમન કર જેની કૃપાથી મૃત્યુશીલ ભક્ત અમરત્વને પામે છે તેને અવમાનીશ નહિ.'૭

એ પછી દ્રૌપદીએ પોતે દુઃખાર્તા હોવાથી પ્રલાપ કરેલો એમ કહીને ફરીથી બૃહસ્પતિના આધારવાળી નીતિ કહી સંભળાવી ધર્મરાજને, શત્રુઓને યુદ્ધમાં જીતી લઇને રાજ્ય પાછું મેળવવા પ્રેર્યા.૮ ભીમસેને પણ ખૂબ દલીલો કરી.૯ પણ

૫ આ આક્ષેપ પાછળનો અર્થ યુદ્ધોમાં જણાય છે તેનાથીએ વિશેષ હજુ એક દાયકા ઉપરનાં હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણોના દાવાનલ દ્વારા ભાગ્યે અનુભવ્યો છે એ દાવાનલ વલોવાના હિંસે ઠારવા મથતા મહાહિંદુ ગાંધીજીને એક હિંદુએ જ ઠાર કર્યા—આવા બનાવ જોતા સામાન્ય મનુષ્ય દ્રૌપદીની સાથે સહેલાઇથી સહમત થાય એ તો ધર્મરાજ કે બાપુજી જેવા મહાસત્ત્વો જ ઘોર અંધારામાં હોય છતાં ય સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાને આધારે એનાથી પ્રકાશમાં જાય.

૬ આરણ્યક અ. ૩૨. ૭ ૩-૩૨-૩૯, ૪૦

૮ આરણ્યક અ. ૩૩. ૯ આરણ્યક અ. ૩૪.

ધર્મશીલ ધર્મરાજે તો વનવાસની પ્રતિજ્ઞા તોડવાનું કબૂલ નહિ કરતાં, સત્ય અને ધર્મને જ શ્રેષ્ઠ માન્યાં.[10]

સાધ્વી ધર્મશીલા પરન્તુ દુઃખાર્તા દ્રૌપદીએ ધર્મ અને ઈશ્વર ઉપર આક્ષેપ કર્યો તે અકળાયેલા માણસ માટે સામાન્યતઃ સહજ ગણાય. ધર્મરાજનો જવાબ તે પારગામી ધર્મવેત્તાનો નથી, પણ ચૈતન્યતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા, કલ્યાણમાર્ગના એક પ્રવાસીનો છે; ધર્મનું તત્ત્વ હજુ જોવાનું બાકી છે, પણ શિષ્ટો અને શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી, જન્માન્તરની સાધનાથી આવેલી સહજ ધર્મવૃત્તિથી—જેમ નદી સમુદ્રને મળવા ગતિ કરે તેવી—દેખીતા ભૌતિક લાભો માટે કાવાદાવા—મન્યુ—નથી જ કરવા એવા નિશ્ચયથી સામો માણસ પોતાનું વચન પાળશે જ એવા વિશ્વાસથી અને સત્ય ઉપર અચળ શ્રદ્ધાથી નિષ્કામ ધર્મ આચરવાનો પ્રયત્ન કરતા વિકાસગામી એવા મહાત્માનો છે.

मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिण: ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ શાં. ૧૩-૧૬૨-૬૧ (૩૮)

મનીષીઓ કહે છે કે ધર્મ સર્વ ભૂતોના મનમાં રહેલો છે; તેથી સર્વભૂતો ધર્મનો જ આશ્રય કરે છે.

શાંતિબોધના—શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વના—અંતે છેવટનો ઉપદેશ આપતા પિતામહ ભીષ્મે કહેલા વચનોમાંથી આ શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે આ શ્લોકથી કવિએ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહેલા ચૈતન્યમાં પોતાની અનન્ય અનુભૂત શ્રદ્ધા અને સમભાવ પ્રદર્શિત કર્યાં છે.[1] મ. ભા. માં બીજે એક સ્થળે આ વિચાર જુદે રૂપે મૂકતાં વ્યાસ કહે છે, ' મનીષીઓ કહે છે કે ધર્મ સર્વ ભૂતોના મનમાં રહેલો છે માટે સર્વ પ્રાણીઓનું મનથી કલ્યાણ આચરવું.'[2]

મ. ગાંધીજીએ ઉપરના વિચારને એમની ભાષામાં આ રીતે મૂક્યો છે.

---

૧૦ આરણ્યક અ. ૩૫; જુઓ ' સત્ય ' (પ્ર. ૩) શ્લોક ૪૯

૧ આ શ્લોકની સાથે વાંચો.

एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।
धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुञ्जते ॥ શાં. ૧૨-૧૬૨-૬૨

એકલા રહીને ધર્માચરણ કરવું, ધર્મ ધ્વજિક ન થવું. જે ધર્મનાં ફળ ભોગવે છે—ધર્મને નામે લાભ ઉઠાવે છે—તે તો ધર્મના વ્યાપારી છે.

આ શ્લોકની સાથે સરખાવો ૧૨-૧૮૭-૩૧.

૨ ૧૨-૧૮૭-૩૦

'धर्म वह है जो सब धारण करता है, यानी सब हिस्सेमें सब समय जीवनमें ओतप्रोत है।[3]

> प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
> विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ [1] ३-२००-४८ (३९)

પ્રજ્ઞારૂપી-ચક્ષુવાળો મનુષ્ય આ સંસારમાં (રાગાદિ) દોષોથી રૂંધાતો નથી. તે યથેચ્છ રીતે (વાસનામેલથી) સ્વચ્છ રહે છે અને ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી.

'બ્રાહ્મણવ્યાધ સંવાદ' માં ધર્મવ્યાધના પ્રવચનમાં પ્રાજ્ઞના વર્તન અંગેના કથયિતવ્યમાં આ શ્લોક આવે છે [2] આ શ્લોકની પહેલાનું વચન અને પછીનું વચન બન્ને આ શ્લોકની સાથે વાંચવાં જેવાં છે. 'હે મહાદ્વિજ! (એ પ્રાજ્ઞ) ધર્મનું ફળ પામીને તૃપ્ત થઈ જતો નથી, પણ અતૃપ્ત રહીને જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુથી (વિષય-સુખોમાં) નિર્વેદ-વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. (પછી ઉપર્યુક્ત શ્લોક[3]) આ લોકને ક્ષયાત્મક-નાશવંત જોઈને તે સર્વ (કર્મફળનો) ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને પછી દૈવને આશ્રયે ન રહેતાં ઉપાયપૂર્વક મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરે છે.'[4]

શાંતિપર્વમાંનો 'પ્રજ્ઞાચક્ષુ' નો ઉલ્લેખ ધર્મરાજના ચાર પ્રશ્ન 'પાપી કેવી રીતે થાય, ધાર્મિક કેવી રીતે થાય, વૈરાગ્ય કેમ થાય અને મોક્ષ કેમ પમાય'ના જવાબમાં પિતામહે કરેલા વ્યાખ્યાનમાંનો છે.[5]

ઉદ્યોગપર્વમાં શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ટિ કરવાને જવા પ્રેરતા ધર્મરાજે નિર્ધન તથા પોતાના

---

૩ 'નિત્યમનન' પૃ. ૯૯. તા ૪-૨ '૪૫.

૧ = કે. ૧૨-૨૬૫-૧૯. 'પ્રજ્ઞાચક્ષુ'ના વિવેચન માટે
જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૮, તેના ઉદ્ઘાટનમા ગાંધીજીનો સંદર્ભ, 'નિત્ય-મનન' પૃ. ૧૪૮.
જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૬, ૭ ની પા. ટી. ૩ (૨)
જુઓ 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક૦ ૨૦) શ્લોક ૧૯૬
૨ જુઓ ઉપર શ્લોક ૪૧ ના ઉદ્ઘાટનમા.
૩ (૧) धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ३-२००-४७
= કે. ૧૨-૨૬૫-૧૮
(૨) જુઓ આ ગ્રંથમાં 'સુખદુ:ખ' (પ્રક. ૧૨) શ્લોક ૧૨૭.
૪ મૂળ શ્લોક જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક ૧) શ્લોક ૮ ની પા. ટી. ૭.
૫ શાન્તિ. અ. ૨૬૫.

દોષોને લીધે ધનવાનમાંથી નિર્ધન બનેલા માણસો, કાર્ય–અકાર્યનું ભાન ભૂલી મોહવશ થઈને ક્રૂર કર્મો કરે છે અને એમ (સત્ અસત્નો) ગોટાળો (सङ्कर) કરી નરકમાં જાય છે, વગેરેનો તાદૃશ્ય ચિતાર આપી કહ્યું (આ મોહમાંથી) માણસ પ્રજ્ઞા–વિવેકબુદ્ધિ–વડે જાગૃત થાય છે, પ્રજ્ઞાચક્ષુ દુઃખી થતો નથી[૬] કારણ પ્રજ્ઞાલાભ થવાથી પુરુષ શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરે છે, પછી એનું સતત મનન કરી પુન: ધર્મ તરફ વળે છે, કે જે ધર્મનું હ્રી–અકાર્યમાં લજ્જા–એ મુખ્ય અંગ છે. હ્રીમાન જ પાપનો દ્વેષ કરે છે,[૭] એનાથી શ્રી વધે છે, અને જ્યાં સુધી માણસ શ્રીમાન્ હોય છે ત્યાં સુધી જ પુરુષ ગણાય છે.' આ પછી ધર્મરાજે દારિદ્રની સાથે જોડાયેલા દોષો અને પ્રજ્ઞારૂપી ચક્ષુથી સાફ થતા માર્ગ વિષે એક શ્રદ્ધાળુ હ્રીમાન્ અને શ્રીઅભિલાષી ધાર્મિક સજ્જનના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે.

आनृशंस्यं परोधर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥[૧] ૩–૨૯૭–૭૧ (૪૦)

સત્ય જ્ઞાન મેળવવા માટે આનૃશંસ્ય[૨] શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ મારું માનવું છે. હે યક્ષ! હું આનૃશંસ્ય પાળવા ઇચ્છું છું, માટે નકુલ જીવતો થાઓ.

---

૬ तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥ ૫–૭૦–૩૪

તથા જુઓ ૫–૭૦–૩૫, ૩૬.

૭ 'પાપનો દ્વેષ કરે છે' पापं प्रद्वेष्टि એ શબ્દો નોંધપાત્ર છે. પાપીનો દ્વેષ કરવાનો નથી.

૧ સર૦ आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।

आत्मज्ञान परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं परम ॥ ૩-૨૦૩-૪૧; =૬. ૧૨-૩૧૬-૧૨

આનૃશંસ્ય શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. ક્ષમા શ્રેષ્ઠ બળ છે. આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે. અને સત્ય એ શ્રેષ્ઠ વ્રત છે.

आनृशंस्य परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।

मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥ ૩–૨૯૭–૧૮

આનૃશંસ્ય શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે ત્રયી ધર્મ (વૈદિકધર્મ) સદા ફળદાયી છે, મનોનિગ્રહ કરવાથી શોક કરવો પડતો નથી અને સજ્જનો સાથેની સંધી–મૈત્રી જીર્ણ થતી નથી.

एतदात्मवतां वृत्तमेव धर्मः सनातनः ।

क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमक्षमा ॥ ૩–૩૦–૫૦

ક્ષમા અને આનૃશંસ્ય એ વશચિત્તવાળાઓનો આચાર છે, એ જ સનાતન ધર્મ છે, તેને હું સહજરીતે આચરી રહ્યો છું.

૨ આનૃશંસ્ય, અવૈષમ્ય, પરમાર્થ = સત્ય (પં. નીલકંઠ)

વનવાસ દરમ્યાન વ્રત આચરનારા અને મિતાહારી પાંડવો કામ્યકવન છોડીને ફરી દ્વૈતવનમા આવ્યા ત્યા એક બ્રાહ્મણનો ઝાડ ઉપર ભરાવેલો અરણીપાત્ર સાથેનો મથનદંડ કોઈ મૃગના શિંગડામા ભરાઈ ગયો એટલે તે મૃગ અરણીપાત્ર સહિત વનમાં નાઠો તેને પકડવા માટે બ્રાહ્મણે પાંડવોને વિનંતી કરતા પાંચે ભાઈઓ મૃગની પાછળ દોડ્યા, પણ મૃગ હાથમા ન આવ્યો પછી ભૂખ તરસથી વ્યાકુળ થયેલા પાંડવો એક વડના ઝાડ નીચે થાક ખાવા બેઠા ત્યા વાતો કરતાં દુખી અવસ્થાઈ ઉદ્વેગના નકુલે મોટાભાઈ ધર્મરાજને કહ્યુ, ' આપણા કુળમા ધર્મનો લોપ થતો નથી આળસથી કોઈ અર્થનો નાશ થતો નથી, કોઈને પણ તેનુ નામ કરી આપવાની આશાએ ના પાડતા નથી તો પણ હે રાજન્ ! આપણે શાથી સંકટમા—દુઃખમા શાની આવી પડ્યા છીએ ?[4] એટલે ધર્મરાજે કહ્યુ, ' ધર્મ, પુણ્ય અને પાપના ફળરૂપે સુખ અને દુખ વહેંચી આપે છે[5] ભીમ સેને કહ્યુ, ' દ્રૌપદીને સૂત પ્રાતિકામી સભામા લઈ આવ્યો ત્યારે તેનો વધ ન કર્યો તેથી આપણે આવા દુખમા આવી પડ્યા અર્જુને કહ્યુ ' સૂતપુત્ર પ્રાતિકામીના તીક્ષ્ણ વચનો મે સાંખી લીધા—એટલે કે તેને મારી નાખ્યો નહોતો—તેથી દુખ પડે છે અને સહદેવે જણાવ્યુ, ' દ્યૂતમા શકુનિ હાર્યો ત્યારે જ મે તેને મારી નાખ્યો નહિ તેથી આપણે દુખી થઈએ છીએ '[6] આમ વાતો કરતા ખૂબ તરસ લાગવાથી નકુલને નજીક આવેલા એક જળાશયમાંથી પાણી લેવા મોકલ્યા નકુલે જળાશયમાંથી પાણી લેવાની ઇચ્છા કરી એ સમયે જ અંતરીક્ષવાણી સંભળાઈ ' મે નિયમ કર્યો છે તે મુજબ મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપીને પાણી પીજે અને સાથે લઈ જજે સાહસ ન કર ' પણ નકુલે તે અંતરીક્ષવાણીનો અનાદર કરીને શીતળ જળ પીધુ, પીતાની સાથે જ તે મૃત્યુ પામ્યો તેને વાર થતાં ધર્મરાજે અનુક્રમે સહદેવ અર્જુન અને ભીમ સેનને મોકલ્યા પણ તે બધાની નકુલ જેવી જ દશા થઈ અંતે ચિંતાતુર યુધિષ્ઠિર સરોવર પાસે ગયા, ભાઈઓને મૃત્યુ પામેલા જોઈ બહુ દુખી થયા અને સમ સમા થયા[7] પછી તેમણે પણ પાણી પીવાની ઇચ્છાથી સરોવરમા ઊતરતા માંડતાં અંતરીક્ષવાણી સાંભળી આવી દુખી અવસ્થામા પણ ધૈર્ય રાખીને ધર્મ રાજે કહ્યુ કે, ' તમારા અધિકારમા રહેલુ કઈ લેવાની મારી કામના નથી સજ્જનો કદી આત્મપ્રશંસાને વખાણતા નથી છતા હુ મારી બુદ્ધિ મુજબ તમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપીશ, તો પૂછો '[8] ત્યા ધર્મરાજ અને યક્ષ વચ્ચે

---

૩ આરણ્યક અ ૨૯૫ ૪ ૩ ૨૯૫ ૧૭ ૫ ૩ ૨૯૬ ૧ થી ૪
૬ આરણ્યક અ ૨૯૬ ૭ આરણ્યક અ ૨૯૭ ૮ ૩-૨૯૭-૨૪, ૨૫

વાળી પ્રશ્નોત્તરી ચાલી. છેવટે યથોચિત ઉત્તરોથી પ્રસન્ન થયેલા યક્ષે ગમે તે એક ભાઈને સજીવન કરી શકાય તેવું વરદાન આપ્યું. ત્યારે ભીમ કે અર્જુનને જીવાડવાનું ન કહેતાં-દુર્યોધનને હણવાનો કે સહોદર ભાઈને જીવાડવાનો સ્વાર્થ ન જોતાં-ધર્મશીલતામાંથી ઉદ્ભવેલી કોમળ સમદૃષ્ટિથી અપરમાતા માદ્રીના નાના પુત્ર નકુલને સજીવન કરવાનું યુધિષ્ઠિરે ઇચ્છ્યું. યક્ષે યુધિષ્ઠિરને 'સ્વાર્થ નહિ જોતાં નકુલ જીવતો થાય એવું કેમ ઇચ્છ્યું' કે એમ પૂછતાં ધર્મરાજાએ કારણો આપ્યાં[10] એમાંનું પહેલું કારણ ઉપર ટાંકેલા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. બીજાં બે કારણ આ પ્રમાણે આપ્યાં હતાં-(૧) લોકો મને સદા ધર્મશીલ જાણે છે અને હું પણ સ્વધર્મથી ડગીશ નહિ (૨) કુન્તી અને માદ્રી એ બન્ને માતાઓ મારે મન સરખી છે, તેથી એ બન્ને માતાઓ વચ્ચે (બન્નેનો એક પુત્ર જીવતો રહેવાથી) સમાનતા રહે એમ હું ઇચ્છું છું

યક્ષ કે જે યુધિષ્ઠિરના પિતા ધર્મ જ હતા તેમણે આનૃશંસ્યને અર્થ તથા કામથી શ્રેષ્ઠ માનનારા તેમના આચરણથી તુષ્ટ થઈને ચારે પાંડવોને-સજીવન કર્યા.[11]

એ પછી સામાન્ય વાતચીત થતાં[12] યક્ષના વેશમાં રહેલા ધર્મે પોતાનું સ્વરૂપ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે 'યશ સત્ય દમ શૌચ આર્જવ હ્રી અચાપલ દાન તપ અને બ્રહ્મચર્ય એ મારાં અંગ છે. અહિંસા સમતા શાન્તિ તપ શૌચ મત્સર-રહિતતા એ મારી પ્રાપ્તિનાં દ્વાર છે[13] એ બહુ સારી વાત છે કે પાંચ સાધનમાં[14] તને પ્રીતિ છે, ષટ્પદીને તે જીતી છે[15] પછી વરદાનોમાં (૧) બ્રાહ્મણનું અરણીપાત્ર અને મંથનદંડ પાછાં આપ્યાં. (૨) અજ્ઞાતવાસમાં નહિ ઓળખાવાનું વરદાન આપ્યું. અને 'બહુ આગ્રહ કરીને ધર્મરાજને ત્રીજો વર માંગવાનું કહેતાં એમણે, 'હું સદા લોભ, મોહ અને ક્રોધ ઉપર જય મેળવું, અને મારું

૯ ૩-૨૯૭-૬૭ થી ૭૦.

૧૦ ૩-૨૯૭-૭૧ થી ૭૩; આ પ્રસંગમાં ભીમ-અર્જુન નહિ પણ નકુલ જીવતો થાય એ પસંદ કરવાનો ધર્મરાજનો સ્વાર્થ હતો કવિ આ વચનથી તેની સ્પષ્ટતા કરે છે. જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૩.

૧૧ ૩-૨૯૭-૭૪, ૩-૨૯૮-૧. ૧૨ આરણ્યક પં. ૨૯૮. ૧૩ ૩-૨૯૮-૭, ૮.

૧૪ ૩-૨૯૮-૯, (૧) પાંચ સાધન તે શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા અને સમાધિ (શ્રુતિના આધારે-પં. નીલકંઠ) અથવા (૨) યોગસૂત્રમાં કહેલ પાંચ યમ-અહિંસા, સત્ય બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ (યોગસૂત્ર ૨-૩૦)

૧૫ (૧) ભૂખ, તરસ, શોક, મોહ, જરા અને મૃત્યુ (શ્રુતિના આધારે-પં. નીલકંઠ) (૨) ક્ષેપક નં. ૧૩૮૭ પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય અને વિષાદ, આ બન્નેમાં ૩-૨૯૮-૯ નો સંદર્ભ જોતાં પં. નીલકંઠે ટાંકેલી પદ્ધતિ સુસંગત છે.

મન મનન દાન, તપ અને સત્યમાં લાગેલ રહો, એવો વર માગો,[૧૬] આ આખ્યાનની ફલશ્રુતિ કહેતાં કવિ કહે છે કે જે મનુષ્ય આ આખ્યાનને સારી રીતે સમજશે તેનું મન કદિ પણ અધર્મમાં, મિત્રદ્રોહમાં, પરધન હરણ કરવામાં, પરદારગમનમાં અને કર્મભાગમાં લાગશે નહિ,[૧૭]

> સર્વેષાં યઃ સુહૃન્નિત્યં સર્વેષાં ચ હિતે રતઃ ।
> કર્મણા મનસા વાચા સ ધર્મં વેદ જાજલે ॥[૧] ૧૨-૨૫૪ ૯ (૮૧)

---

૧૬ ૩-૨૯૮-૧૧ થી ૨૧.

૧૭ ૩-૨૯૮-૨૮, આ 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર સંવાદ'માં ભારતીય સુનીતિઓનું મુખ્ય તત્ત્વ સરલ રીતે આપેલ નાના લોકને અને આપણી સમજવાવાળાને પાન રસ કરે એવી રીત મૂકેલ છે. આ ની પ્રચલિત વાચનામાં નવીનિત વાચનાના ઉદ્ધરણ ૫૦ શ્લોક વધુ છે, પછીના કેમ ... પોતાના નાના તારા વિચારોનું આ સ્થળે સાક્ષર થઈ શકશે, તેના સાથી ... ઉમેરાયેલી હોવાં એમ ... આ બહુ જ પ્રસિદ્ધ શ્લોક

> તર્કોઽપ્રતિષ્ઠઃ શ્રુતયો વિભિન્ના
> નૈકો ઋષિર્યસ્ય મતં પ્રમાણમ્ ।
> ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયાં
> મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥ આર પરિશિષ્ટ ૧ ૩૨
> પંક્તિ ૬૬ થી ૬૮

સહિત બીજા કેટલાક મુખ્ય શ્લોકો ... પ નીલકંઠની ટીકાવાળી પ્રતોમાં જ માલૂમ પડે છે। તેઓ ... છે ... આ ... નીલકંઠે મૂકી દીધા હશે એટલે કે તેમના ... પ્રક્રિયા ચાલુ હતી। આરણ્યક પર્વના ... ('પૃ ૨૯૮)માં 'યક્ષપ્રશ્ન'માં આવે છે તેવાના જ ... અને ... છે. આ બન્ને સંવાદો ધર્મ રહસ્ય અને જ્ઞાન આપનારા છે. 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'ના ૨૩ મા અધ્યયનમાં કુમારશ્રમણ કેશી અને ગૌતમસ્વામી વચ્ચે ... ધર્મના નિયમો અને વ્રતો વિશે રસપ્રદ ચર્ચા થાય છે, એ ભાગ ... સરખાવવા જેવો છે (જુઓ 'મ બા અને ઉ સૂત્ર' પૃ ૮૮). બૌદ્ધ સાહિત્યમાં 'સંયુત્ત' ૧૦-૧૨ ... 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર'ની જેમ બુદ્ધ એક યક્ષને સંતુષ્ટ કરે છે, 'સુત્તનિપાત'ના 'આલવક સુત્ત' (૧-૧૦) અને 'સૂચિલોમ સુત્ત'-(૨-૫)માં યક્ષ ભગવાન બુદ્ધને પ્રશ્ન કરે છે, ત્યારે ભગવાન, બીજા નીતિધર્મના ઉપદેશના જવાબથી સંબંધ યક્ષના પ્રશ્નને શાંત કરે છે (જુઓ History of Indian Literature, Vol II, P. 58, 96)

૧ સર (૧) ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ મૈત્રાયણગતશ્ચરેત્ ।
નેદં જીવિતમાસાદ્ય વૈરં કુર્વીત કેનચિત્ ॥ ૩-૨૧૩-૪૫
=કે ૧૨-૨૬૯-૫, ૩૧૬-૧૮.

હે જાજલિ! જે (મનુષ્ય) મન, કર્મ અને વચનથી સદૈવ સર્વનો સુહૃદ છે અને સર્વના હિતમાં રત છે, તે ધર્મ જાણે છે.

ધર્મરાજાએ ધર્મનું તત્ત્વ જાણવા માટે, શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ કરેલી આજ્ઞાઓ વચ્ચેના પરસ્પર વિરોધ ઉપરાંત સંતોના આચાર, સામાન્ય મનુષ્યના આચાર દીન પુરુષોના આચાર ઇત્યાદિની વિસ્તૃત સમીક્ષા કરીને 'ધર્મ' ઉપર આક્ષેપ કરતાં પિતામહને પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તેમણે પ્રત્યુત્તરમાં 'તુલાધાર-જાજલિ સંવાદ'નું સુંદર આખ્યાન કહ્યું.[2]

જાજલિ નામનો બ્રાહ્મણ ખૂબ તપ કરતો હતો.[3] થાંભલાની માફક અચળ રહીને તપ કરતાં એક વખત ચકલીના જોડાએ તેની જટામાં માળો બાંધ્યો, તેમાં ઈંડાં મૂક્યાં તેમાંથી બચ્ચાં જન્મ્યાં! ધીરે ધીરે તે બચ્ચાં મોટાં થયાં અને સ્વાવલંબી થતાં ઊડી ગયાં! જાજલિ તે પછી પણ એક મહિના સુધી ધ્યાનને લીધે સ્થિર બેસી રહ્યો. જ્યારે તેની ખાતરી થઈ કે ચકલાં હવે પાછાં આવશે જ નહિ ત્યારે ઊઠ્યો. ઊઠ્યા પછી તરત તેને અભિમાન થયું. અભિમાન થવાનું કારણ તે "સત્ય અને તપમાં સ્થિર છતાં ધર્મનું દર્શન નહોતો કરતો"[4] એ હતું. એટલે અભિમાનથી બોલ્યો કે 'મેં ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે.'[5] ત્યારે

પા. નોં. ૧ ચાલુ

(શાંતિ ૧૨-૧૫૪-૨, ૨૭, ૧૮૮-૧૨ વગેરે; સર. મનુ ૬-૪૩; ભાગ. પુ. ૧૨-૬-૩૪; સર. કૂર્મપુ. અ. ૧૬ માં 'અહિંસા દિગ્દર્શન' પૃ. ૬૦, આ શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ શંકરાચાર્યે ઈશોપનિષદ્ ભાષ્ય (મંત્ર ૧૮)માં ટાંક્યું છે)

કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. મૈત્રીભાવ રાખીને વિચરવું. આ જીવન ધારણ કરીને કોઈની સાથે વેર કરવું નહિ.

(૧) જુઓ 'શીલ' (પ્ર. ૧૮) શ્લોક ૧૫૯

૨ શાંતિ અ. ૨૫૨. સર. ૧૨-૨૫૨-૧૦ સાથે ૧૨-૩૪-૧૦.

૩ 'જાજલિ-તુલાધાર સંવાદ' શાંતિ. અ. ૨૫૩ થી ૨૫૬.

૪ ૧૨-૨૫૩-૧૬. મ. ભા. નો ટીકાકાર વિદ્યાસાગર લખે છે કે 'જાજલિ કામક્રોધાદિથી મુક્ત હોઈ ધર્મ પામતો નહોતો.'

૫ ૧૨-૨૫૨-૪૨, ૪૩; કથાની ગરજમાં વાર્તાસંક્ષેપ છે તેમાં અંતરીક્ષ વાણીને બદલે જળવાસી પિશાચોએ આ ગાથા કહી હતી ૧૨-૨૫૪-૭, ૮, મ. ભા. ની અનેક સૂત્ર સાંકળી રચનામાં આવા જુદા જુદા પ્રવાહો ઘણુંખરું થોડાક નોંધાયેલા મળે છે

અંતરીક્ષ વાણીએ કહ્યું કે 'તું તુલાધારના જેટલો ધાર્મિક નથી. કાશીનો એ તુલાધાર પણ તું બોલે છે એમ બોલવાને યોગ્ય નથી જ. (તો તું ક્યાંથી હોય?)

આ સાંભળીને ચોંકેલો જાજલિ કાશીમાં તુલાધાર પાસે ગયો ત્યાં જાજલિએ તુલાધારના વેપાર ઉપર આક્ષેપ કરીને તેને નૈષ્ઠિક બુદ્ધિ કેવી રીતે મળી તેનો પ્રશ્ન કર્યો, જવાબમાં ધર્માર્થતત્ત્વવિત્ વૈશ્ય તુલાધારે, 'પુરાતની જે વૃત્તિ પ્રાણીઓના તદ્દન અદ્રોહથી-સંપૂર્ણ અહિંસાથી, અથવા અલ્પદ્રોહથી-ઓછામાં ઓછી હિંસાથી ચાલે તે શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એવી વૃત્તિથી હું મારું ગુજરાન ચલાવું છું.૬' એમ કહીને ધર્મનું પ્રવચન કર્યું તેમાંથી આ ભાગ મનન અને હૃદયંગમ સુભાષિત ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

વણિક તુલાધારે આ મહાન પ્રવચન કરતાં પોતાને આ "પ્રમાણ સર્વભૂતોના હિતમાં રત અને મિત્રભાવથી જોનાર, સનાતન ધર્મના રહસ્યને જાણનાર૭" તરીકે વર્ણવ્યો છે, જેમ વેપારમાં તેમ પ્રાણીઓ પ્રત્યેના વ્યવહારમાં પણ પોતાનો સમભાવ અનેક ઉદાહરણોથી અને ઉપમા વિના સાદી એમ બંને રીતે બતાવતાં તુલાધારે એક સરસ વિચારી ઉપમા પણ આપી છે 'હે જાજલિ! ઇષ્ટ, અનિષ્ટ, પ્રીતિ અને રાગથી છૂટા થયેલા એવા મારું ત્રાજવું સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમાન છે'૮

આગળ ચાલતાં જાજલિએ તુલાધારને વેદાંત ઉપાલંભ આપ્યો-અર્થાત્ અકર્મી નિવૃત્તિ માર્ગની અને અથવા વેદવિહિત હિંસક કર્મકાંડની પ્રશંસા કરી-તેના જવાબમાં અભયદાન રૂપી દાનનું શ્રેષ્ઠત્વ અને સૌંદર્ય કહી, કેટલાયે ક્રૂર ધંધાઓનો ઉલ્લેખ કરવા સાથે દાસતા ગુલામી અને તેમાં રહેલી ક્રૂરતા ઉપર જે કટાક્ષ કર્યો છે, તે ગુલામી જેવા પ્રથા નાબૂદ પ્રત્યે ગુલામ જેવું વર્તન રાખનારા શેઠિયાઓએ ધ્યાન રાખવા જેવો જ 'કેટલાક મનુષ્યો મનુષ્યોને જ ગુલામ બનાવીને તેમની પાસે વૈતરું કરાવે છે તથા એ લોકો મરણતોલ માર મારવાથી

---

૬ ૧૨-૨૫૪-૬

૭ ૧૨-૨૫૪-૫

૮ (૧) इच्छानिष्टविमुक्तस्य प्रीतिरागबहिष्कृतः ।
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ॥ ૧૨-૨૫૪-૧૨

(૨) અંધ બહેરા અને ઉન્મત્ત મનુષ્ય જેમ માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈને જ જીવે છે, તેવું ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં સંયમિત જીવન (૧૨-૨૫૪-૧૪)

(૩) વૃદ્ધ રોગી અને કૃશ જેમ વિષયો પ્રત્યે ઉદાસીન હોય એમ પોતે યુવાન તંદુરસ્ત અને સશક્ત છતાં સંયમિત જીવન ગાળતો (૧૨-૨૫૪-૧૫)

થતું દુઃખ જાણે છે છતાં રાતદિવસ માર મારી બાંધીને કે કેદમાં નાખીને તેઓની પાસે કામ લે છે ૯

'અહિંસાધર્મ' વિષયના ઉપસંહારમાં તુલાધારે અંધશ્રદ્ધા અને ગતાનુગતિક ગાડરિયા પ્રવાહ પ્રમાણે નહિ, પણ કારણ તરફ દૃષ્ટિ રાખી ધર્મ આચરવા કહ્યું છે ૧૦ એવી રીતે ધર્મના સૂક્ષ્મ તત્ત્વ-અહિંસાની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવ્યા પછી તુલાધાર અને જાજલિ વચ્ચે યજ્ઞરહસ્ય તથા શ્રદ્ધા વિષે ચર્ચા આગળ ચાલી છે યજ્ઞ વિષે કહેતા 'યજ્ઞનુ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજનારા-યજ્ઞવિદો દુર્લભ છે જે યજ્ઞવિદો છે તેમને નમસ્કાર કરુ છુ પોતાના યજ્ઞો (અહિંસક યજ્ઞો-સાત્ત્વિક યજ્ઞો) છોડીને ક્ષાત્રયજ્ઞો (હિંસક યજ્ઞો રાજસિક યજ્ઞો) વિત્તલુબ્ધ બ્રાહ્મણોએ વેદના અર્થ સમજ્યા વિના પ્રવર્તાવ્યા છે ૧૧ ઇત્યાદિ મહીન પ્રવચનને અંતે શ્રદ્ધાની મહત્તા વર્ણવીને તુલાધારે પોતાનુ પ્રવચન પૂરુ કર્યું એ આખ્યાનનો સમારોપ કરતા શ્રદ્ધાની મહત્તા ભીષ્મ પિતામહ આ પ્રમાણે કહી બતાવે છે 'હે ભારત! સૂર્યપુત્રી શ્રદ્ધા ચૈતન્ય પ્રદાન કરનારી (સાવી) જન્મદાત્રી માતા, આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારી અને વાણીના દોષ તથા મનના દુષ્ચિતનમાંથી પાર કરનારી સાત્ત્વિકી દેવી છે '૧૨ આમ આ મધ્યમ પરિમાણનું મહાન આખ્યાન સનાતન અહિંસક આચારધર્મનુ સરહસ્ય શાસ્ત્ર છે આ પ્રવચન ગીતાના અ ૪, ૫, ૧૭

---

૯ मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुञ्जते ॥ १२-२५४-३८
वधबन्धविरोधेन कारयन्ति दिवानिशम् ।
आत्मना चापि जानामि यद् दु ख वधताडने ॥ १२-२५४-३९

આ શ્લોકમા 'વધબન્ધવિરોધેન' પદ આવે છે તે જૈન ધર્મના વધ બંધ અતિચારો ની યાદ આપે છે

૧૦ कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् । ઇ ૮-૧૨-૨૫૪-૪૯, ૫૦

૧૧ (૧) 'યજ્ઞવિન્ એટલે यज्ञो वै विष्णु એ શ્રુતિવચન અનુસાર યજ્ઞભોક્તા પરમાત્માને જાણનાર દુર્લભ છે' (પંડિત નીલકંઠ)

સર૦ वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ । ગીતા અ ૭-૧૯ (૧-૨૯-૧૯),
(૨) ૧૨-૨૫૫-૪, ૫

૧૨ [૧] श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप ।
सावित्री प्रसवित्री च जावविश्वासिनी तथा ॥ १२-२५४-२१
वाग्वृद्ध त्रायते श्रद्धा मनोवृद्ध च भारत ॥ १२-२५४-२२

સત્ય.

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥[1] ५-३ -५८ (५२)

---

१ [illegible] ૨૮ [illegible] ૧૩૪૪

સર न सा सभा यत्थ न सन्ति सन्तो
न ते सन्तो ये न भणन्ति धम्मं ।
रागं च दोसं च पहाय मोहं
धम्मं भणन्ता व भवन्ति सन्तो ॥ (महासुतसोम जातक न. ५३७ १२२)

તે સભા નથી જ્યાં સન્તો નથી તે સન્તો નથી જે ધર્મ બોલતા નથી [illegible] ને મોહનો ત્યાગ કરીને જે ધર્મ કહે છે તે જ સન્ત છે

પાલિ જાતક [illegible] કૌરવ્ય રાજના [illegible] સુતસોમ [illegible] વાસિષ્ઠતાથી [illegible] ફેરવી નાખી તેને [illegible] રાજા [illegible] મહાસુતસોમ [illegible] કાશીના [illegible]) [illegible] તેના [illegible] સુના [illegible] છે આ વાર્તામાં અહિંસાના [illegible] [illegible] નિવૃત્ત થઈ [illegible] માંસ ખાવાનું — [illegible] પરોપકાર, સચ્ચારિત્ર્યથી [illegible] પાપી [illegible] તિરસ્કારથી નહિ [illegible] તેના [illegible] અનુકંપા [illegible] તેને [illegible] કરવાની ઇચ્છાથી તેની [illegible] પાપીના [illegible] ધર્મના [illegible] ધૈર્ય ધારણ [illegible] આ કથામાં સુરેખ [illegible] છે આ વાર્તાનો [illegible] પૂર્વાવતાર હતો

[illegible] મહાસુતસોમ [illegible] ઇન્દ્રપ્રસ્થના કૌરવ્ય રાજાના [illegible] હતો તે ઇન્દ્રપ્રસ્થ [illegible] કૌરવ કુળના પાંડવોના [illegible] છે [illegible] ની કથા [illegible] રાજા [illegible] બનવા [illegible] ની કથા [illegible] જેવી છે (અ[illegible] ૧ ૬ થી ૧૬૮ અને અ ૧૭૭) [illegible] અ ૫૬ થી ૫૮ મા [illegible] કથા છે [illegible] અ ૩ [illegible] બીજું રૂપાન્તર હોવા સાથે [illegible] વાર્તાનો [illegible] છે [illegible] (ઉત્તર કાંડ સર્ગ ૬૫) [illegible] કથા આવે છે જૈન કથા [illegible] વસુદેવ[illegible] (અ[illegible] પૃ ૨૫૫ થી ૨૫૭) [illegible] સોદાસની વાર્તા છે એમાં એ પુરુષાને [illegible] વિના, વસુદેવ એમના પરિભ્ર[illegible] હતો [illegible] છે

તે સભા નથી જ્યાં (જ્ઞાન)વૃદ્ધો નથી, તે વૃદ્ધો નથી જે ધર્મ બોલતા નથી, તે ધર્મ (નિયમ, કાયદો) નથી જેમાં સત્ય નથી અને તે સત્ય નથી જે છળથી વીંધાયેલું-દૂષિત છે.

પોતાની સૌમ્ય રાજનીતિનો ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ કરતાં રાજ્યને માટે જૂઠું ન બોલવા અને નિષ્કપટભાવ રાખવા સૂચવતાં દૈત્યરાજ પ્રહ્લાદના ન્યાયીપણાનું દૃષ્ટાંત વિદુરે આપ્યું. કેશિની નામની કન્યાને પ્રહ્લાદપુત્ર વિરોચન અને આંગિરસ સુધન્વા પરણવા ઇચ્છતા હતા. કેશિનીએ સ્પષ્ટપણે કહ્યું 'તમારા બેમાં જે શ્રેષ્ઠ હશે તેને હું વરીશ.' આ શ્રેષ્ઠત્વનો નિર્ણય કોણ કરે ? છેવટે પોતાના જીવનની શરત કરીને તેઓ બન્ને વિરોચનના પિતા પ્રહ્લાદને પૂછવા ગયા કે અમારા બન્નેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ? પ્રહ્લાદે પોતાના પ્રિય પુત્રના મૃત્યુનો સંભવ હોવા છતાં અસંદિગ્ધ રીતે જણાવ્યું કે સુધન્વા જ-બ્રાહ્મણ હોવાથી-શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણપુત્ર સુધન્વાએ આ ન્યાયપરાયણતાથી પ્રસન્ન થઇને ઉદારતાથી વિરોચનને જીવનદાન આપ્યું, વિશેષમાં કેશિની સાથે પરણવાની આજ્ઞા કરી ![2] એ દૃષ્ટાંત પછી સત્યની અને સદ્‌બુદ્ધિની પ્રશંસા કરતાં અને ધૃતરાષ્ટ્રને, પાંડવો પ્રત્યે, પિતા પુત્ર પ્રત્યે રાખે તેવું વર્તન રાખવાનું કહેતાં ઉપદેશ કર્યો તેમાંથી ઉપર્યુક્ત વચન લીધું છે.[3]

રાજસભાને અનુલક્ષીને ઉચ્ચારાયેલું આ સરળ સૌમ્ય સુભાષિત લોકવ્યવહારનાં તમામ પાસાંઓને શુદ્ધ રાખવા માટે પ્રેરક છે. એમાં ટૂંકમાં સભા, વૃદ્ધ, ધર્મ અને સત્યની સમજ આપવામાં આવી છે. એનાથી જે વિરુદ્ધ હોય એ, જે તે વસ્તુનો આભાસ હશે, અસલી વસ્તુ નહિ.

अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याण यत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथा[1] ॥ १–६८–२५ (४३)
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा[2] ॥ १–६८–२६ (४४)

---

૨ પ્રહ્લાદે જન્મપરંપરા પ્રમાણે ન્યાય કરી પુત્રના જીવનનો મોહ ત્યાગીને, ખરી વાત કહી. એક ન્યાય્ય કૃત્યે બીજા ઉચ્ચતમ કૃત્યનો જન્મ આપ્યો. બ્રાહ્મણ સુધન્વાએ પ્રહ્લાદના કાર્યના પડઘા રૂપે સાચા બ્રાહ્મણને-ચારિત્ર્યથી થયેલા બ્રાહ્મણને છાજે એમ વિરોચનને જીવતદાન આપી, કેશિની સાથે પરણાવ્યો. આ જ કથા સહેજ રૂપાંતરે દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણપ્રસંગે વિદુરે કહી છે. (જુઓ ૨-૬૧-૫૮થી)

૩ ઉદ્યોગ. અ. ૩૫.

૧ (૧) સરં મનુ. ૮–૮૪. (૨) આદિ ક્ષેપક ૬૬૮ લીટી નં. ૩, ૪.

૨ = ઉદ્યોગ. ક્ષેપક નં. ૨૫૨. = કે. મનુ. ૪–૨૫૫.

આ વિષે શુ સાચુ છે કે જૂઠુ તે તારુ હૃદય જ જાણે છે હે કલ્યાણ ! તુ જ (આ હકીકતનો) સાક્ષી છે, માટે આત્માની અવગણના ન કર.

જે પોતે અમુકરૂપે હોવા છતા પોતાને જુદી જ રીતે બતાવે છે તેવા આત્માપહારી ચોરે કયુ પાપકર્મ નથી કર્યું ?[3]

મહાબળવાન કુશળ અને ધર્મપરાયણ પ્રજાપાલક પૌરવવંશી રાજા દુષ્યન્ત એક વખત મોટુ લશ્કર લઈને મૃગયા કરવા નીકળ્યો[4] મૃગયા કરતા વનમાં માલિનીને તીરે એણે કણ્વાશ્રમ જોયો એટલે ઋષિના દર્શન કરવા પોતાનાં રાજ ચિહ્નો દૂર કરીને માત્ર અમાત્ય તથા પુરોહિતને લઈને રાજા આશ્રમ તરફ ગયો એ રમ્ય આશ્રમમા એણે વેદપારગત ઋષિઓ અને જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાં પારગત પંડિતોને જોયા[5] પછી અમાત્ય અને પુરોહિતને પણ બહાર ઉભા રાખી રાજા એકલો જ કણ્વના નિવાસસ્થાનમા ગયો પણ ત્યા સૂમસામ જોઈ ' કોઈ અહીં છે કે ? ' એમ મોટેથી બોલતાં લક્ષ્મી જેવા રૂપવાળી શકુતલા બહાર આવી પછી શરીર તપ અને સયમથી દીપતી રૂપયૌવનસંપન્ન ચારુહાસિની શકુતલા સાથે વાત કરતા દુષ્યતે જાણ્યુ કે એ કન્યા વિશ્વામિત્ર-મેનકાની પુત્રી છે એટલે

---

૩ (૧) પોતે જાણી જોઈને અસત્ય આચરે તથા પોતે જેવો પોતાને લાગતો હોય તેનાથી જુદી જ રીતે બતાવે આ વૃત્તિથી મનુષ્ય ભલે સારો દેખાતો હોય પરન્તુ દુનિયાભરનુ ગમે તેવુ નિકૃષ્ટ કરવા સમય આવે તૈયાર થાય, અને એથી એવી વૃત્તિ સર્વ પાપનુ મૂળ છે એવો આ બન્ને શ્લોકોનો અર્થ છે કવિ વ્યાસ શકુતલાની ઉક્તિ દ્વારા આખ્યાનથી દરેકને પોતાના હૃદય ફરી સવાની પ્રેરણા કરે છે

(૨) ' જે અનૃત બોલે છે તે સમૂળો સૂકાઈ જાય છે, માટે મારે જૂઠુ બોલવુ જોઈએ નહિ ' પ્રશ્ન ૬-૨ મા મહર્ષિ પિપ્પલાદ પાસે જ્ઞાન મેળવવા ગયેલા ભારદ્વાજ સુકેશાએ રાજકુમાર હિરણ્યનાભે તેને પ્રશ્ન પૂછેલો ત્યારે પોતે તે વિષે કંઈ નહોતો જાણતો તેથી ઉપર મુજબ જવાબ આપેલો, તેના અહેવાલ ઋષિ પિપ્પલાદને કહ્યો છે

૪ ' શકુતલોપાખ્યાન ' આદિ અ ૬૨ થી ૬૯ મ ભાની સમીક્ષિત વાચનામા દુષ્યન્ત નહિ પણ દુષ્યન્ત નામ છે

૫ કણ્વાશ્રમમા અનેક દર્શનોના પારગત વિદ્વાનો રહેતા એમા બીજાઓની જેમ જ લોકાયતિક સપ્રદાયના આચાર્યો પણ રહેતા હતા એ સપ્રદાયનુ માન સમાજમા સારુ હશે એ મ. ભાના આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ છે

स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतैः ।
लोकायतिकमुख्यैश्च समन्तादनुनादितम् ॥ १-६४-३७.

રાજાએ તેની સાથે ગાંધર્વવિવાહથી જોડાવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. થોડી ચર્ચાને અંતે શકુંતલાએ 'જો ગાંધર્વવિવાહ ધર્મમાર્ગ હોય અને જો હું મારી માલિક હોઉં તો તમને મારી જાત સોંપવાં મારી એક શરત છે. મારો જે પુત્ર જન્મે તે તમારી પછી યુવરાજ થાય.' એમ કહ્યું. રાજાએ વિચાર કર્યા વિના શરત સ્વીકારી. વિધિવત્ પાણિગ્રહણ કરી તેની સાથે રહ્યો. શકુંતલાને ચતુરંગ સેના મોકલીને તેડાવવાનું વારંવાર કહીને અને કણ્વઋષિ શું કરશે તેની ફીકર કરતો એ પોતાના નગરમાં ગયો.

કણ્વે પાછા ફરીને શકુંતલાના વિવાહને સંમતિ આપી. શકુંતલાને એ પછી ત્રણ વર્ષે દેવકુમાર જેવો 'સર્વદમન' જન્મ્યો.[6] એ છ વર્ષનો થતાં સ્ત્રીઓ લાંબો સમય પીયરમાં રહે એ ઠીક નથી એમ કહી સર્વદમનને યુવરાજપદે સ્થાપવા માટે કણ્વે શિષ્યો સાથે શકુંતલાને વિદાય કરી. શકુંતલાએ રાજદરબારમાં રાજાને વાત કરી ત્યારે એને બધું સાંભરતું હતું છતાં પણ 'મને કંઈ સાંભરતું નથી' એમ કહીને શકુંતલાનું અનેક વાગ્બાણોથી વીંધીને તેણે અપમાન કર્યું.[7]

એટલે શરમથી ભોંઠી પડેલી અને દુઃખથી બેભાન જેવી થઈ ગયેલી શકુંતલા ક્રોધે ભરાઈ. પણ તપથી મેળવેલા તેજ વડે ક્રોધને કાબૂમાં રાખીને, સત્ય તથા સ્ત્રી-પુત્ર સાથેના ધર્મ્ય સંબંધ ઉપર ભાષણ આપીને પોતાની સાથે રાજાના લગ્નની–દુષ્યન્તના લગ્નની–વાતની તેણે ફરી યાદ આપી–એની ઉક્તિઓમાંના પ્રથમ બે શ્લોક ઉપર ઉદ્ધૃત કર્યા છે. એ સંભાષણ આગળ ચલાવતાં શકુંતલાએ કહ્યું કે 'તમે માનો છો કે હું એકલો છું, પણ સર્વ પાપકર્મને જાણનાર તમારા હૃદયમાં રહેલા પુરાણ મુનિને તમે ઓળખતા નથી કે જેની સમક્ષ તમે પાપ કરી રહ્યા છો.'[8] વગેરે કહ્યા પછી સ્ત્રી–પુત્રનું મહત્ત્વ તેમનું સન્માન અને ભાર્યા–

---

6 1-68-1, 2. આ વિધાનને બે રીતે જોઈ શકાય (1) દુષ્યન્ત વિવાહ પછી અવારનવાર કણ્વાશ્રમમાં આવતો હોય અને એમ સંબંધ ચાલુ રહેતા ગર્ભ ધારણ મોડું થયું હોય., (2) મ. ભા.માં મહાપુરુષોના જન્મની કથાઓમાં જેમ અનેક વખત દંતકથાઓનો દોર ઇરાદાપૂર્વક સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે એમ એનું એક વિશેષ ઉદાહરણ આ પ્રસંગ દ્વારા સૂચવ્યું હોય.

7. 1-68-18, 19.

8 एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥ 1-68-27
. સર૦ મનુ. 8-91.

ત્યારે પંડિતા પણ સરળ પ્રેમાળ અને તેજસ્વી શકુંતલા પોતાને થયેલો અન્યાય અમુક હદ સુધી વેઠી લઈને પણ દુષ્યન્તને સત્ય પ્રત્યે, સ્ત્રીપુત્ર પ્રત્યેની ફરજ પ્રત્યે અને પોતાના વચન પ્રત્યે નિષ્કપટ રહેવા વારંવાર પ્રેરે છે. પણ એમાં નિષ્ફળ જતાં એક સત્યાચરણીમાં હોય તેવું તેજ દર્શાવીને અંતે જ દુષ્યન્તનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે.

આ આખ્યાનમાં આમ સારા રાજાને રૈયત તથા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજમાં રૈયત તરફની ફરજને પ્રથમ સ્થાન આપતો બતાવ્યો છે. જ્યારે એક શુદ્ધહૃદયા ગૃહિણી અ-સામાજિક રીતે સ્ત્રી નિર્બળ હોવા છતાંય સત્યનો આગ્રહ રાખીને સ્વત્વનું રક્ષણ કેવી રીતે કરે તેનો કવિએ પ્રભાવશાળી રીતે ઉત્તર આપ્યો છે, સત્યાચરણની પ્રતિષ્ઠા છે એ તો જુદું છે.[12]

सत्येन मे द्यौश्च वसुंधरा च
तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ।
न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं
सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ।
सर्वे च देवा मुनयश्च लोकाः
सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम्[1] ॥ १-८८-२४. (४५)

મારા સત્યથી દ્યુલોક અને વસુધરા (નું ધારણ) થાય છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાં (તેનાથી) અગ્નિ પ્રજ્વલિત રહે છે. હું કદી પણ વૃથા વાક્ય બોલ્યો નથી, કારણ સંતો સત્યને જ સત્કારે છે. મારો એવો દૃઢ મત છે કે સર્વે દેવો મુનિઓ અને લોકો સત્યથી જ પૂજ્ય છે.

---

૧૨ સર૦ દ્રૌપદી, જુદી જાતની અને આનાથીય વિશેષ આકરા મૂંઝાઈ હતી—વસ્ત્રહરણ પ્રસંગ. (સભા. અ. ૬૦, ૬૧) એણે પણ સત્યનો આગ્રહ રાખીને પોતાના શીલબળથી સ્વત્વનું રક્ષણ કર્યું હતું. સીતાએ (આરણ્યક અ ૨૫૮ મા) આ બન્નેથી જુદા જ સંજોગોમાં શીલથી સ્વત્વ સાચવ્યું હતું.

૧ (૧) સર૦ આ ગ્રંથમાં 'સજ્જન દુર્જન વિષે (પ્રક૦ ૧૧) શ્લોક ૧૩૭ થી ૧૫૧, ખાસ કરીને શ્લોક ૧૪૦.

(૨) આ શ્લોક સાથે સરખાવો શાં ૧૩-૭૫ ૩૦ થી ૩૨. ઉપરના શ્લોકનો વિચાર સત્ય વિષે માહિતી આપતા રજૂ કરેલો છે. યયાતિની ઉક્તિ સાથે આ શ્લોકને પાકો સંબંધ છે.

રાજર્ષિ યયાતિ પોતાના તપ અને પુણ્યના પ્રભાવથી સ્વર્ગમાં ગયો ત્યાં એક સમયે ઇન્દ્ર સાથે વાર્તાલાપ કરતાં ઇન્દ્રે પૂછ્યું કે 'તમારું તપ કોના સમાન ગણાય?' એટલે ગર્વથી યયાતિએ કહ્યું કે 'દેવ મનુષ્ય ગંધર્વ કે મહર્ષિઓમાં કોઈ તપમાં મારા તુલ્ય નથી ' આ સાંભળતાની સાથે જ દેવરાજે કહ્યું કે તમારાથી સમાન શ્રેષ્ઠ કે ઊતરતાઓનો પ્રભાવ જાણ્યા વિનાજ તમે તેઓનો અનાદર કરો છો તેથી તમારું પુણ્ય ક્ષીણ થયું છે માટે તમે સ્વર્ગમાંથી ઊંધમુંજ નીચે પડશો '[૨]

પડતાં પડતાં યયાતિએ સજ્જનોની મધ્યમાં પડવાનું માગ્યું ઇન્દ્રે એ કબૂલ રાખતાં કહ્યું કે 'તમે સજ્જનોની મધ્યમાં પડશો ત્યાં તમે ફરી પ્રતિષ્ઠિત થશો પણ આ અનુભવ સ્મરણમાં રાખીને કોઈનું અપમાન કરશો નહિ'[૩]

પછી રાજર્ષિ યયાતિ જ્યાં એના દૌહિત્રો—અષ્ટક, પ્રતર્દન, વસુમના અને શિબિ—યજ્ઞ કરતા હતા તે ભૂમિ ઉપર પડ્યો દૌહિત્રોએ પોતાનાં અનંત પુણ્ય કર્મોના વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક બળથી માતામહને સ્વર્ગમાં મોકલવા ચાહ્યું પણ યયાતિએ તે મંજુર ન કર્યું એ સુમધુર ધર્મવર્ધક સંવાદ ચાલતો હતો એ દરમ્યાન યયાતિ નમનારકે પવિત્ર થયો પાંચે જણાને લેવા સ્વર્ગમાંથી દિવ્ય સુવર્ણરથો આવ્યા રથારૂઢ થઈને સ્વર્ગે જતા માર્ગમાં અષ્ટકે કહ્યું 'તમારા જેવું કર્મ કરવાને કોઈ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય શક્તિમાન નથી ' જવાબમાં સત્ય વડે જ સર્વ કંઈ થયું છે એમ જણાવતાં યયાતિએ આ શ્લોક કહ્યો

આ શ્લોક સભર છે કે ગર્વિષ્ઠ ઉક્તિ જેવો લાગે પરંતુ એમ નથી એક તો યયાતિ ગર્વથી જ પછડાયેલો તે ફરીથી ઉત્થાન પામી સ્વર્ગે જતો હતો તે ફરીથી અભિમાન ન કરે બીજું શુદ્ધચિત્ત થયેલાઓ આવી રીતે બોલે તે માનસિક વિકાસક્રમ સાથે સુસંગત હોવા સાથે ભારતની પ્રાચીન જ્ઞાનપરંપરા અનુસાર છે[૪] પરંતુ યયાતિએ શુદ્ધ સત્યની, ચિરસ્થાયી સત્યની, પરમેશ્વરની

---

૨ (૧) જુઓ 'ઉત્તરયાયાત' આદિ અ ૮૬ થી ૮૮ યયાતિની કથા ઉદ્યોગપર્વમાં પણ વિસ્તારથી છે તેમાં પણ નમ્રતા વિના સદ્ગુણો ધર્મ, તપ નકામાં બને છે તે જણાવ્યું છે ઉદ્યોગ અ ૧૧૮ થી ૧૨૧ એમાં સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે અભિમાનીને સમપ્રાપ્તિ થતી નથી ન હિ માનપ્રદગ્ધાનાં કાંચિદસ્તિ સમં ક્વચિત્ ॥ ૫-૧૨૧-૧૬

(૨) જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૫ થી ૨૭ વગેરે

૩ ૧-૮૩-૫

૪ આ ઉક્તિ દ્વારા યયાતિની ગતિ સ્વર્ગે જતાં કુંઠિત થઈ નથી, એ કવિનો અભિપ્રાય બતાવે છે

મહત્તા ગાયછે[૫] અને દેવો આદિ પૂજ્યોનું પૂજ્યત્વ પણ સત્યને આધીન છે એમ બતાવ્યું છે.[૬]

> सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
> सत्यं च वदतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम्[१] ॥ १-६९-२३. (४६)

હે રાજન્! સર્વ વેદોનું અધ્યયન અને સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન તે સત્ય બોલવાની તોલે આવે કે ન પણ આવે.

---

૫ (૧) ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અનેક વખત પોતાનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ ઈશ્વર તરીકે કહ્યા છે. બીજી બાજુ એ જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આશ્વમેધિક પર્વમાં જ્યારે અર્જુને ગીતાજ્ઞાન ફરીથી કહેવા વિનંતી કરી ત્યારે તેને ઠપકો આપતાં કહ્યુ કે ' એ ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે ફરીથી કહેવા હું શક્તિમાન નથી તે સમયે-યુદ્ધ સમયે-મેં યોગયુક્ત થઇને પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ આપેલો; હવે તો તે અંગેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જ કહીશ.' ચિ. ૧૪-૧૬-૧૧ થી ૧૪; એટલે ચોક્કસ યોગનિષ્ઠાથી ગીતાજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા, શ્રીકૃષ્ણે પોતાને સર્વશક્તિમાન મૂર્તિમંત ઇશ્વર તરીકે કહેવા એ તેમના જ શબ્દોદ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

(૨) જુઓ કૈવલ્ય ઉપનિષદ મન્ત્ર ૧૮ થી ૨૭ એમાં બ્રહ્માએ આશ્વલાયન મુનિને પરમાત્મરૂપ જાણનારાની સમજ બતાવી છે.

(૩) શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનાં નીચેના પુસ્તકો જોવાથી સમજાશે કે જેને અદ્વૈતાનુભવ કે આત્મદર્શન પ્રાપ્ત થયેલ છે તે આમ બોલી શકે.

स्वात्मनिरूपण; दशश्लोकी; ब्रह्मानुचिंतन; स्वात्मप्रकाशिका । ઇત્યાદિ.

(૪) ઉપર (૧-૨) મા કહેલી વિગત સામાન્યરીતે બધાને લાગુ પડે છે. પણ રાજાને વિશેષ લાગુ પડે છે. કારણ રાજાને ' સત્યમન્યુ ' અને ' સત્ય ધર્મપ્રવર્તક ' કહ્યો છે (૩-૧૮૩-૨૪); ' સત્યમન્યુ ' ને બદલે ' સત્યયોનિર્ ' એવું પાઠાંતર કેટલીક પ્રતોમા મળે છે, તે પણ નોંધપાત્ર છે.

૬ સર૦ ' શતપથ બ્રાહ્મણ 'મા (૧) " આસુરિ ઋષિએ કહ્યું દેવો એક જ વ્રત પાળે છે તે સત્ય; તેથી સાચું જ બોલવું " उवाचासुरिरेकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मादु सत्यमेव वदेत् । ૧૪-૧-૧-૩૩. (૨) ' દેવોએ અસત્યનો ત્યાગ કર્યો ને સત્યનો સ્વીકાર કર્યો. ते देवा उन्मुच्यानृतम् सत्यमन्वालेभिरे । ૯-૫-૧-૧૩. (૩) જે ખોટુ બોલે છે તે અપવિત્ર છે. अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति । ૩-૧-૨-૧૦ । (૪) અગ્નિની સ્થાપનાનો વિધિ એટલોજ છે કે સત્ય આચરવું तस्य वा एतस्याग्न्याधेयस्य सत्यमेवोपचारः । ચારે ઉલ્લેખ વિ. સં. માં ૧. ૫. ૬, ૭ માંથી.)

૧ = કે. ૧-ચિ. ૧૩-૭૫-૨૮; સત્ય પ્રશંસા માટે જુઓ શાન્તિ. અ. ૧૫૬ અને ચિ. ૧૩-૭૫-૨૮ થી ૩૩; નચિ શ્લોક ૪૮ વગેરે.

આ શ્લોક અને હવે પછીના બે શ્લોક (૪૭, ૪૮) શકુન્તલાએ દુષ્યન્તને સત્યની મહત્તા અને સત્તા બતાવતાં કહેલા છે.[2]

શકુન્તલાની ઉક્તિઓમાં આ શ્લોકની અગાઉ અર્થવાદથી સત્યની વિશિષ્ટતા બતાવતા બે શ્લોકો છે તે સરખાવવા જેવા છે. સો કૂવાથી વાવ શ્રેષ્ઠ છે, સો વાવોથી ક્રતુ શ્રેષ્ઠ છે, સો ક્રતુથી પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને સો પુત્રોથી સત્ય શ્રેષ્ઠ છે. એક હજાર અશ્વમેધયજ્ઞો અને સત્યને ત્રાજવામાં નાખી તોળવામાં આવે તો હજાર અશ્વમેધ કરતાં સત્ય જ વજનમાં વધારે થશે.[3] મ. ગાંધીજીએ ઉપરના (૧-૬૯-૨૨) શ્લોકમાં દર્શાવેલા વિચારના આધારે પોતે સનાતની હિંદુ છે એવો દાવો કરેલો છે '...વળી મહાભારતકાર ભગવાન વ્યાસ પ્રમાણે હું સનાતની છું. એમણે મહાભારતમાં કોઈ ઠેકાણે આ વિષયમાં આમ કહ્યું છે : ત્રાજવાના એક પલ્લામાં સત્યને મૂકો, ને બીજામાં યજ્ઞાદિ મૂકો. સત્યવાળું પલ્લું સૌ યજ્ઞો–રાજસૂય અને અશ્વમેધ સુદ્ધાં–વાળા પલ્લા કરતાં નીચું નમશે અને મહાભારતને જો પાંચમા વેદ તરીકે સ્વીકારીએ તો હું સનાતની હિંદુ હોવાનો દાવો કરી શકું; કારણ કે મારા જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે, હું કોઈ પણ જાતની બીજી ગણના કર્યા સિવાય સત્યનું પાલન કરવા મથી રહ્યો છું.[4] ”

સત્યની જેમ ‘આર્જવ’ માટે પણ મ. ભા. માં ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાંની ઉપમાનો ઉપયોગ થયેલો છે, એ નોંધવા જેવું છે.[5]

---

૨ વિગત માટે જુઓ ઉપર શ્લોક ૪૩, ૪૪.

૩ वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ १-६९-२१.

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ १-६९-२२. જુઓ આદિ ક્ષેપક નં. ૭૫૦; ૧૨-૧૫૬-૨૬; ચિ. ૧૩-૭૫-૨૯, સર° ચિ. ૧૩-૨૨-૧૪; માર્કંડેય પુ. ૮-૪૨; રામાયણ (Gorresio) ૨-૧૧-૧૦; હિતોપદેશ (Schhegal) ૪-૧૨૯.

૪ ‘ધર્મમંથન’ ખંડ ૧૨, પ્રક. ૧, પૃ. ૭૦.

૫ (૧) सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ ચિ. ૧૩-૧૪૨-૨૯.

(૨) सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् । ૫-૩૫-૨ અ ભ
૬ ૩ = ઉપર ચિ. ૧૩-૧૪૨-૨૯ ૬ ૪.

नास्ति सत्यात्परो धर्मो[1] न सत्याद्विद्यते परम् ।
न हि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह विद्यते ॥ १-६९-२४ (४७)

સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી (અને) સત્યથી કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી, કારણકે આ લોકમાં અનૃતથી વધુ તીવ્રતર પાપ છે જ નહિ

ઉપરના શ્લોકની જેમ આ પણ શકુન્તલાના વચનમાંથી લીધો છે.

મ. ભા. મા અન્યત્ર સત્ય અને અસત્યનું રૂપ સમજાવતા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે 'જેમકે જે સત્ય છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે પ્રકાશ છે અને જે પ્રકાશ છે તે સુખ છે, જે અસત્ય છે તે અધર્મ છે, જે અધર્મ છે તે તમસ્ છે અને જે તમસ્ છે તે દુઃખ છે આ બાબતમાં કહેવાય છે કે લોકસૃષ્ટિને જોનારા વિચક્ષણ પુરુષો શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી અને દુઃખ ઉદય કરનારાં (વિરામજન્ય) સુખોથી મોહ પામતા નથી.'[2]

મ. ભા. માં અહિંસાને અને આનૃશંસ્યને પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ કહ્યા છે તેની સાથે આ વિધાન સંગત છે–અસંગત નથી[3]

---

૧ મ.-૧૨-૩૨૯-૧૧ અ
સર૰ તુલસીદાસજીની ચોપાઈ

(૧ અ) नहि असत्य सम पातकपुंजा । गिरि सम होइ कि कोटिक गुंजा ॥
'આત્મભજનાવલિ' ભજન ૨૩ પૃ.

(૧ બ) धरमु न दूसर सत्य समाना । आगम निगम पुरान बखाना ॥ રામા. અયો. ૯૫ ૫.

(૨) मर॰ आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परम् ॥ १२-३१६-१२ =कै ३-२०३-४१, ૩ સાથ સર૰ ૮-४९ ૨૭ બ ૧૨-૧૧૦-૪, બ, ૧૨-૨૫૧-૧૦ બ,
यद् भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥ १२-३१६-१३ કાં=कै ३-२०३-४२ કાં

२ (१) तत्र यत्सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तत्सुखमिति ।
तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽधर्मस्तत्तमो यत्तमस्तद् दुःखमिति । २ ॥ १२-१८२-५
शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः ।
लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणाः ॥ १२-१८३-६

(૨) ૧૨-૧૮૩-૬ ના વિચાર સાથે સરખાવો ૬-૪૦-૩૮ (ગીતા. ૧૮-૩૮)

૩ જુઓ ઉપર પા. ટી ૧ (૨), 'અહિંસા' (પ્રક ૪) શ્લોક ૫૦, ૫૧, ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૦

સત્ય એ સાધ્ય અને સર્વનું મૂળ હોઈ સાધ્ય અને સાધન-સિદ્ધિ અને ધર્મ બન્ને છે પણ નિરપેક્ષ સત્ય દેહધારીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ નથી. એટલે અહિંસા તથા તેના અંગભૂત સદ્ગુણોનો વિકાસ કરતો સત્યની બને તેટલી નજીક જવાનો રસ્તો-કુદરતી કાનૂન-ધર્મ-શોધાયો. એમ નિરપેક્ષ સત્ય પરમ ધર્મ છે. અને એ સત્યની નજીક લઈ જનાર અહિંસાદિ ગુણોનો આચાર પણ પરમ ધર્મ છે. સત્ય અને અહિંસા વિષે ભેગોથી આચારની સમજમાં મમમ શુભ તત્ત્વોનું એકીકરણ અને સમીકરણ હોય છે.[4] સત્યના ગુણોનું વર્ણન કરતાં કવિ વ્યાસે આ વિચારને સ્ફુટ કરીને કહ્યું છે, 'સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, અનૃતથી મોટું પાપ નથી. સત્ય જ ધર્મની ખરી સ્થિતિ છે, માટે સત્યનો લોપ ન કરવો. કેવળ સત્યનો જ આશ્રય કરવાથી દાન, દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો, અગ્નિહોત્ર, વેદાધ્યયન અને ધર્મ સંબંધી નિશ્ચયો-સ્મૃતિનું ફળ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.[5]

राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः।
मा त्याक्षीः समयं राजन्सत्यं संगतमस्तु ते ॥[1] १-६९-२५ (४८)

હે રાજન્! પરમ સત્ય-નિરપેક્ષ સત્ય એ બ્રહ્મ છે, સત્ય પરમ નિયમ છે, માટે તમારા સંકેતનો ત્યાગ ન કરો, રાજન્! સત્યની સાથે તમારો સંગમ થાઓ.[2]

આ શ્લોક પણ શકુંતલાના વક્તવ્યમાંનો છે.

આ વિચારથી કવિએ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ આદિ શબ્દોને રૂઢ બનાવી જડ કર્મકાંડ કરનારાઓને ઈશ્વર, બ્રહ્મ, રામ કે ચૈતન્યતત્ત્વનું વાસ્તવિક રૂપ એ નિરપેક્ષ સત્ય છે એમ મનાવ્યું છે. સદ્ગુણોનો સમૂહ અને તેનો આચાર એ નિરપેક્ષ સત્યને

---

૪ જુઓ નીચે શ્લોક ૪૮

૫ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत् ॥ १२-१५६-२४.

उपैति सत्याद्दानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः ।
त्रेताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥ १२-१५६-२५.

૧ સરખાવો (૧) सत्यमेव ब्रह्म । શતપથ બ્રા૦ ૨-૧-૪ ૧૦ વિ સં મ. ૧-૫-૭,
(૨) એ આત્માને જ સત્ય કહે છે तत्सत्यमित्याचक्षते । છ તૈત્તિ૦ ઉપ ૨ ૬ભા
(૩) આ બ્રહ્મનું નામ જ સત્ય છે एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति । છાં૦ ૮ ૩-૪

૨ શકુંતલાથી જન્મેલા પુત્રને યુવરાજ પદે સ્થાપવાનો અને શકુંતલાને નગરમાં લઈ જવાનો કરાર ૧-૬૭-૧૫-થી-૧૮.

પામવાનો આસ્તિક રસ્તો છે. મ. ભા.માં અનેક ઠેકાણે સત્યને પરબ્રહ્મ તથા સર્વની પ્રતિષ્ઠા કહેલ છે, એમાંના થોડાંક વચનો આ પ્રમાણે છે. (૧-૨) ['વિદુરનીતિ'] જેમ સમુદ્ર તરવા માટે નૌકા હોય છે તેમ સત્ય એ મોક્ષ પામવાની એક અને અદ્વિતીય સીડી છે એ શું તમે જાણતા નથી?[3] (૩) સત્યના સ્વરૂપ વિષેના ધર્મરાજના જવાબમાં પિતામહે અધિકારીતમ-શુદ્ધતમ સત્યનું[4] વર્ણન કરતાં સત્યને સનાતન ધર્મ, પરમગતિ, તપ, યોગ, સનાતન બ્રહ્મ, શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ અને સર્વની પ્રતિષ્ઠા તરીકે કહ્યું.[5] વળી સત્યના આચાર અને લક્ષણો કહેતાં તેર પ્રકારના સત્યનું ટૂંકામાં અને સમજૂતી સાથે વર્ણન કર્યું. સત્યના તેર આકારો-પાસાં તે આ પ્રમાણે-સત્ય, સમતા, દમ, અમાત્સર્ય, ક્ષમા, હ્રી, તિતિક્ષા,

---

૩ एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ५-३३-४६.

'વિદુરનીતિ'ના વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે. આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં લખે છે સત્યં યથાર્થભાષણં સ્વર્ગસ્ય વ્રતે 'सत्यं ब्रह्म स्वर्गो मोक्षः...' ઇ.=૧૨-૨૮૮-૨૨ ઇ. બીજે સંદર્ભ શાંતિપર્વનો છે.

૪ ૧૨-૧૫૬ ૧ થી ૩; ૪ થી ; એ શુદ્ધતમ સત્યનું પાલન થાય તો જ ચાતુર્વર્ણ્ય સમાજમાં સંકર-સડો ન પેસે એમ ભીષ્મ દ્વારા પરમર્ષિ વ્યાસે જણાવ્યું છે. ૧૨-૧૫૬-૪;

ઘરે न पावनतमं किंचिदस्मादप्यगमं क्वचित् ॥
आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ १२-२८८-३०, ३१.

સત્ય કરતાં વધુ પાવનકર મને ક્યાંય પ્રાપ્ત થયું નથી. હું સર્વ સ્થળે વિચરતાં મનુષ્યોને અને દેવોને કહ્યા કરું છું કે નૌકા જેમ સમુદ્ર તરવાનું સાધન છે એમ સત્ય સ્વર્ગમાં ચઢવાનું પગથિયું છે. (હંસરૂપધારી પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવ અને સાધ્યોના સંવાદમાં બ્રહ્માનું વચન)

૫ (૧) सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः ।
सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥
१२-१५६-४; અનુ. ૧૩-૧૧૫-૭૧ ૫.

सत्यं धर्मस्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम् ।
सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १२-१५६-५

(૨) સર૦ ૧૨-૨૫૧-૧૦; ૩-૨૦૩-૪૨ વગેરે.
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः । ३-१८७-३६

અનસૂયા, ત્યાગ, ધ્યાન, આર્યત્વ, સતત સ્થિર એવી ધૃતિ, અને અહિંસા.[૬] આ તેર લક્ષણોની સમજુતી પણ ઋષિએ સાથે આપી છે. (૧) અવિનાશી, સત્યદર્શી સદાય અવિકારી અને સર્વ ધર્મોથી અવિરુદ્ધ એ સત્યનું લક્ષણ છે. અને તે યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે.[૭] (૨)[૮] ઇચ્છા, દ્વેષ, કામ અને ક્રોધનો ક્ષય કરવો, પોતાનો પ્રિયજન હોય અપ્રિય હોય કે શત્રુ હોય તે પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ એ સમતા.[૮] (૩) ઇર્ષ્યાપૂર્વક કોઈનું લઈ લેવાની લાલચ ન કરવી કાયમ ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, અભય અને ક્રોધશમન તે દમ. આ દમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે.[૯] (૪) દાન અને ધર્મ કરતા (ક્રોધ–અભિમાનનો) સંયમ કરવો તે અમાત્સર્ય. સતત સત્યમાં જ ચિત્ત લગાડવાથી અમત્સરી થવાય છે[૧૦] (૫) અક્ષમાના હેતુભૂત અપ્રિય બાબતો અને ક્ષમાના હેતુભૂત પ્રિય બાબતોને જે સજ્જન સદાય સહન કરે છે તે સત્યવાન્ ક્ષમાગુણને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે.[૧૧] (૬) હ્રીમાન્ કદી (પોતાનાં કે બીજાનાં) વખાણ કરતો નથી, (બીજાનું અને પોતાનું) ભલું કરે છે, તેની વાણી અને મન સદા પ્રશાન્ત રહે છે. આ હ્રી ધર્મ–કર્તવ્યપાલન–થી પ્રાપ્ત થાય છે[૧૨] (૭) ધર્મ અને અર્થને માટે धर्मार्थहेतोः—જે સહન કરનામાં

---

૬ सत्यं च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।
अमात्सर्यं क्षमा चैव ह्रीस्तितिक्षानसूयता ॥ १२–१५६–८

त्यागो ध्यानमथार्यत्वं धृतिश्च सततं स्थिरा ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥ १२–१५६–९

૭ ૧૨–૧૫૬–૧૦, सर्वधर्माविरुद्धं કહીને કવિએ નિરપેક્ષ સત્યધર્મ કોઈપણ ધર્મ (સંપ્રદાય, વિચારધારા) ની સાથે દ્વેષ કરતો નથી એમ બતાવ્યું છે योग નો અર્થ યોગ્યતા અને વર્ણ અનુસાર ઉત્કટ લગની, કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, અષ્ટાંગયોગ વ. થઈ શકે

૮ ૧૨–૧૫૬–૧૧.

૯ दमो नाभ्यसूया° १२–१५६–१२;
सर्वं दमं द्वारं ह्यमृतस्येह वेद्मि १२–२८८–२०.

૧૦ ૧૨–૧૫૬–૧૩, જુઓ ચિ. ૧૩–અ ૭૫ ગુપ્તોત્તર અધ્યાય સુધી દાનની પ્રશંસા કર્યા પછી દાન કરતા દમને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે સંયમને દાન કરતા શ્રેષ્ઠ ગણાવતા કારણોમાં એક કારણ એવું છે કે 'દાતા (કોઈ સમયે અભિમાનવડે) કોપાયમાન થાય છે માટે દાન કરતા દમ શ્રેષ્ઠ છે જે દાન દઈને પણ ક્રોધ કરતો નથી તેને સનાતન લોકો પ્રાપ્ત થાય છે. જુઓ' ચિ ૧૩–૭૫–૧૫ ફ.

૧૧ ૧૨–૧૫૬–૧૪.

૧૨ ૧૨–૧૫૬–૧૫.

આવે છે તે તિતિક્ષા કે ક્ષાન્તિ કહેવાય છે. આ તિતિક્ષાગુણ લોકસંગ્રહાર્થે ઉપયોગ કરાય છે, અને તે ધૈર્યથી મળે છે.[13] (૮) અનસૂયા પરગુણોમાં દોષદર્શન કરવાની વૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ, આ ગુણ ઉપર કંઇ વ્યાખ્યા કરેલી નથી. સંભવતઃ ઉપર તિતિક્ષાની વ્યાખ્યામાં એ સમાઇ જાય છે તેથી અલગ શ્લોક નથી આપેલો. (૯) આસક્તિનો ત્યાગ અને તે જ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ એ ત્યાગ છે, રાગદ્વેષ વગરના મનુષ્યનો ત્યાગ બીજી રીતનો હોતો નથી.[14] (૧૦) ધ્યાન આ ગુણ ઉપર પણ સ્વતંત્ર વ્યાખ્યા નથી આપી. ટીકાકાર નીલકંઠ ઉપરના 'ત્યાગ' વિષયના શ્લોકમાં 'એ ત્યાગ છે' ત્યાં 'એ ધ્યાન છે' એમ મૂકવા સૂચવે છે. બે જુદા શબ્દોદ્વારા એક વિચાર વ્યક્ત થાય છે એમ એનું કહેવું છે. (૧૧) વીતરાગ બની તે અન્યવત્ થઇને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવું તે આર્યતા કે આર્યત્વ.[15] (૧૨) જે ગુણથી સુખ કે દુઃખમાં મનુષ્યમાં વિક્રિયા-વિકાર પેદા નથી થતો તે ધૃતિ, ઉન્નતિ ઇચ્છનારા પ્રાજ્ઞે સદા તેને સેવવો. સર્વથા ક્ષમાવાન અને સત્યનિષ્ઠ થવાથી તથા હર્ષ, ભય અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવાથી ધૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે.[16] (૧૩) સર્વ પ્રાણીઓનો મન, વચન અને કર્મથી અદ્રોહ, દયા રાખવી અને દાન કરવું તે સજ્જનોનો સનાતન (અહિંસા) ધર્મ છે.[17] સત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા આ તેરે ગુણો સત્યની જ વૃદ્ધિ કરે છે. બાકી સત્યના ગુણો તો એટલા બધા છે કે તેની ગણત્રી થઇ શકે જ નહિ એટલે જ બ્રાહ્મણો અને પિતૃઓ સહિત દેવો સત્યની પ્રશંસા કરે છે[18]

(૪-૫) 'સત્ય બ્રહ્મ છે, સત્ય તપ છે, સત્ય પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, સત્યથી જગતનું ધારણ થાય છે અને સત્યથી સ્વર્ગે જવાય છે'[19] (૬) જેમ

૧૩ ૧૨-૧૫૬-૧૬, વિરાગ સેવવા ઉપયોગ કરાતી ક્ષમાનું નામ તિતિક્ષા

૧૪ ૧૨-૧૫૬-૧૭ "બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક૦ ૫) શ્લોક ૫૭

૧૫ आर्यता नाम भूतानां यः करोति प्रयत्नतः ।
शुभं कर्म निराकारो वीतरागत्वमेव च ॥ १२-१५६-१८

૧૬ ૧૨-૧૫૬-૧૯, ૨૦.

૧૭ ૧૨-૧૫૬-૨૧,-ફેo 'ગીત' (પ્રક૦ ૧૮) શ્લોક ૧૫૮, જુઓ ઉપર શ્લોક ૪૭નું ઉદ્ધરણ ખાસ કરીને ઉત્તરનો ભાગ

૧૮ ૧૨-૧૫૬-૨૨, ૨૩

૧૯ (૧) ૧૨-૧૮૩-૧, સર્ગ ચિ ૧૪-૩૫-૩૨ થી ૩૫
(૨) જેમ કરોળિયો પોતાની લાળના તાંતણા વડે ઉપર જાય છે અને જેમ અગ્નિમાંથી અનેક ક્ષુદ્ર ચિનગારીઓ ઉડે છે તેમ આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો, સર્વ જગતો, સર્વ દેવો અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આત્માનું

વાછરડું ગાયનાં ચારે આંચળને ધાવે છે તેમ માણસે સત્ય, દમ, આર્જવ, આનૃશંસ્ય, ધૃતિ તિતિક્ષા, સ્વાધ્યાય, બીજાનું લેવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ અને એકાંતશીનતાનું સેવન કરવું એ બધા સાધનોમાંથી સત્યથી અભિન્ન પવિત્ર કરનારું સાધન મને કોઈ ઠેકાણે મળ્યું નથી[20] (૭) સર્વ સભ્ય ધીઓ પાસેથી પ્રાણત્યાગ કરવાની અનુજ્ઞા લેતાં પિતામહે કહ્યું 'તમારે સત્યને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરવો, કારણ સત્ય એ જ પરમ બળ છે વગેરે'[21]

આ સાથે આપણા યુગના મહાપુરુષ પૂ૰ ગાંધીજી—જેમણે પોતાના જીવનને 'સત્યના પ્રયોગો' કહ્યું છે, તેમનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં લખાણો સરખાવતાં ઋષિકવિ અને 'મહાત્મા'ના વિચારોમાં રહેલું સામ્ય—અનુભવમાંથી નીકળેલું સમાન તારતમ્ય દેખાઈ આવશે (૧) 'સત્ય' શબ્દ સત્‌માંથી છે સત્ એટલે હોવું. સત્ તે હોવાપણું સત્ય સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુને હસ્તી જ નથી પરમેશ્વરનું ખરૂં નામ જ 'સત્' એટલે 'સત્ય' છે તેથી પરમેશ્વર 'સત્ય' છે એમ કહેવા કરતાં 'સત્ય' એ જ પરમેશ્વર છે, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય[22] (૨) રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાંથી પાછા ફરતાં સ્વીટ્‌ઝર્લેન્ડમાં પૂછાયેલા એક પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ ઉપર 'મંગળપ્રભાત'ના અવતરણમાં આપેલો વિચાર દર્શાવ્યો છે વધારામાં કહ્યું છે કે "સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે' એમ કહીને હું ચાર્લ્સ બ્રેડલો જેવા નાસ્તિક સત્યાચારીને પણ આપમેળે ટીકાનાં હથિયાર હેઠાં મૂકતો કરી દઈ શકું છું × × × 'સત્ય શું છે?' એ જણાવતાં એમણે કહ્યું કે 'આ મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે પણ અંતરનો અવાજ જે કહે તે સત્ય છે, એમ કહીને મારા માટે આ પ્રશ્નનો મેં ઉકેલ કર્યો છે પણ આ અંતરનો અવાજ સત્ય અહિંસા બ્રહ્મચર્ય અપરિગ્રહ છે યમોના પાલનથી અને સંપૂર્ણ નિરભિમાનપણાથી—નમ્રતાથી—જાતે શૂન્ય થઈ જવાથી જ સાંભળી શકાય આ દુર્ગમ માર્ગ વિષે

ગૂઢ નામ-ઉપનિષદ્ 'સત્યનું સત્ય' છે પ્રાણો સત્ય છે આત્મા તેમનું સત્ય છે બૃ ઉ ૨ ૧ ૨૦

[20] ૧૨-૨૮૮-૨૯, ૩૦ હંસરૂપધારી બ્રહ્મા અને સાધ્ય દેવો વચ્ચેના 'હંસ સાધ્ય સંવાદ'માં હંસ કહે છે

[21] વ્રિ ૧૩-૧૬૭ ૪૯

[22] 'મંગળ પ્રભાત'માં પ્રકરણ ૧ લું 'સત્ય' સરખાવો 'નિત્ય મનન' પૃ ૩, તા૰ ૨૦-૧૧-૪૪ નો વિચાર

આનાથી વધુ હું કહી શકું નહિ. ૨૩

(૩) પરમેશ્વરની વ્યાખ્યાઓ અગણિત છે, કેમકે તેની વિભૂતિઓ પણ અગણિત છે. એ વિભૂતિઓ મને આશ્ચર્યચકિત કરે છે, એ મને ક્ષણવાર મુગ્ધ પણ કરે છે. પણ હું પૂજારી તો સત્યરૂપી પરમેશ્વરનો જ છું. એ એક જ સત્ય છે અને બીજું બધું મિથ્યા છે. એ સત્ય મને જડ્યું નથી પણ હું એનો શોધક છું. ૨૪

(૪) સત્યથી ભિન્ન કોઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું. સત્યમય થવાને સારુ અહિંસા એ જ એક માર્ગ છે, એમ આ પ્રકરણોને ('આત્મકથા'ના) પાને પાને ન દેખાયું હોય તો આ (લખવાનો) પ્રયત્ન વ્યર્થ સમજું છું. × × × અહિંસા એ નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા છે. અને નમ્રતા વિના મુક્તિ કોઈ કાળે નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. ૨૫

લેકિન, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ શ્રીમદ્ ભાગવતનું મંગળ કરતાં તેના કવિએ '૨૬જેનાથી ઉત્પત્તિ (સ્થિતિ અને લય) વગેરે થાય છે, જે બધે વ્યાપેલ

---

23 '...His face would redden if I would say "Mr. Bradlaugh, you are a truthfearing man, and so a God-fearing man." I would autometically disarm his criticism by saying that truth is God...'

"What then is truth?"

'A difficult question (said Gandhiji) but I have solved it for myself by saying that it is what the voice within tells you × × × Therefore we have the belief based upon experience, that those who would make individual search after truth as God, must go through several vows, as for instance, the vow of truth, the vow of brahmacharya (*purity*)-*for you cannot divide your love for Truth and God with any*-thing else-, the vow of non-violence, of poverty and non-possession. × × × Truth is not to be found by anybody, who has not got an abundunt sense of humility. If you would swim on the bosom of the ocean of Truth you must reduce yourself to a zero. Further than this I canuot go along this fascineting path. 'Hindu Dharma' article 40th. P. 66 to 69,

૨૪ 'આત્મકથા' પ્રસ્તાવના પૃ. ૫; આ અવતરણનું બીજું અનુસંધાન જુઓ નીચે શ્લોક ૪૨ના ઉદ્ઘાટનમાં પા. ટી. નં. ૧૨ ના ઉલ્લેખવાળી નોંધ.

૨૫ 'આત્મકથા' દ્વિતીય ખંડ, પૃ. ૩૭૮, ૩૮૦; કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો મારા છે. (લે.)

૨૬ जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्

तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।

છતાં અસિદ્ધ છે, જે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ છે, જેમાં વિદ્વાનો પણ મો
પામે છે એવા બ્રહ્મ-વેદોનો જેણે આદિ કવિ-બ્રહ્માના હૃદયમાં પ્રકાશ કર્યો છે
તે જ માટી અને પાણીના વિનિમયથી થતી રચનાઓ જેમ મિથ્યા હોવા છ
સાચી ભાસે છે, એમ જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી ત્રિવિધ સૃષ્ટિ-સાત્વિક રાજસિક અને
તામસિક સૃષ્ટિ-મિથ્યા હોવા છતાં સાચી ભાસે છે [૨૭] અને જેણે પોતાના પ્રકાશથી
સદાય (અસત્ય અથવા માયારૂપી) કપટને ઓગાળી નાંખ્યું છે એવા પરસત્યનું-
નિરપેક્ષ સત્યનું-પૂર્ણ સત્યનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.' એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને ભગવાનન
અવતારોનાં ઉત્તમ ચરિત્રોનું-વસ્તુતઃ પરમ સત્યનું પાવનકારી ગાન કર્યું છે. એ
મનોહર મધુર ગાનના અંતે પરમાત્મા અને શુકદેવજી સહિત પરમાત્મરૂપ ભાગ-
વતના દ્રષ્ટાઓને પ્રણામ કરતાં કવિ-લેખકે ઉપસંહાર કર્યો છે તેમાં 'જે ભગવાને
કરુણાથી આ અનુપમ જ્ઞાનપ્રદીપને-ભાગવતને-પહેલાં (બ્રહ્માની પાસે) પ્રકાશિત
કર્યો, અને બ્રહ્માના રૂપે નારદમુનિ પાસે પ્રકાશ કર્યો; નારદના રૂપથી કૃષ્ણ દ્વૈપાયન
વેદવ્યાસ પાસે પ્રકાશ કર્યો, વેદવ્યાસના રૂપથી યોગીન્દ્ર શુકદેવ પાસે પ્રકાશ કર્યો;
અને તે પછી શુકદેવના રૂપે રાજા પરીક્ષિત પાસે પ્રકાશ કર્યો; તે શુદ્ધ વિમળ
શોકરહિત અમૃતપદ રૂપ પરમ સત્યનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.' [૨૮] એમ
કહ્યા બાદ પ્રણામના બીજા ત્રણ શ્લોક કહ્યાને ગ્રંથની સમાપ્તિ કરી છે. શ્રીમદ્
ભાગવતના આ શ્લોકો મહાભારતના ઉપર્યુક્ત વિચારનો વિસ્તાર કરે છે, ગાંધીજીના
વિચારોને ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ સિદ્ધ કરે છે, અને સત્યરૂપી પરમેશ્વરના રૂપ વિષે
બને તેટલો વધુ વિશદ ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરે છે.[૨૯]

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ ભાગવત. ૧-૧-૧

૨૭ તદ્દન પ્રાથમિક મિથ્યા દેખાવો દા. ત. મૃગજળ, પાણીને કાચ, કાચને પાણી, દોરડીમાં સર્પની ભ્રાંતિ, છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ વગેરે અને એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મતા પ્રમાણે અનેક જાતની ભ્રાંતિ શારીરિક માનસિક આધ્યાત્મિક ભ્રાંતિઓ એટલે કે પરમ સત્ય સિવાય જે કંઈ દેખાય છે, ભાસે છે તે મિથ્યા છે, ભ્રાંતિ છે.

૨૮ कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा
तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।
योगीन्द्राय तदात्मनाथ भगवद्राताय कारुण्यतः
तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥

૨૯ આ ઉપરાંત જેને ભાગવતધર્મના ભગવાનના નિરૂપણ વિષે કંઈ ખ્યાલ નથી એવા સજ્જનોની ભ્રાંતિને પણ આ શ્લોકો સારી રીતે દૂર કરે છે.

मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ ३-३५-२१. (४९)

(હે ભીમસેન!) મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞાને તું સાંભળ. હું ધર્મને અમૃત તથા જીવિતથી પણ અધિક ગણું છું. રાજ્ય પુત્રો યશ અને ધન એ સર્વ સત્યની એક કલાને પણ પહોંચી શકે નહિ.

અરણ્યવાસમાં દ્રૌપદી અને ભીમસેને ધર્મરાજને વનવાસને બદલે કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરી અશ્રપૂર્વક રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે વારંવાર સમજાવ્યા, મેણાં માર્યા, બૃહસ્પતિ આદિના નીતિવાદ અને (હજુ આજે પ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે એવી કામનિક) ધર્મ માન્યતાઓનાં પ્રમાણ આપ્યાં.[1] ત્યારે ધર્મરાજાએ પોતાની મનોવ્યથા વર્ણવી. વનવાસના દુઃખનો સર્વ દોષ પોતાને માથે ઓઢી લીધો. અને છેવટે એમણે ઉપરનો શ્લોક કહ્યો.[2]

---

૧ કથાના સાર માટે જુઓ 'ધર્મ' (પ્રક૦ ૨) શ્લોક ૩૭.

૨ ધર્મરાજની સત્યપ્રીતિ માટે ધર્મરાજ જ નહિ પણ ભીષ્મ, દ્રૌપદી, ભીમ, દ્રોણ અને વિદ્વાન અને સજ્જન પ્રજાજનો વ નો પણ એ જ અભિપ્રાય હતો. જુઓ (૧) વસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે દ્રૌપદી જીતાઇ કે નહિ તેનો નિર્ણય ભીષ્મ બરાબર નહોતા કરી શકતા. તેના કારણો દર્શાવતા ભીષ્મે એક કારણ આપતા કહ્યુ કે "યુધિષ્ઠિર સમૃદ્ધિભરેલી આખી પૃથ્વીને જતી કરશે પણ સત્યનો ત્યાગ કરશે નહિ એવા એ પાડવે 'હુ જીતાયો છુ' એવું કહ્યું છે તેથી આ પ્રશ્નનો 'હું તોડ કરી શકું તેમ નથી.' ૨-૬૧-૪૧ થી (૨) દ્રૌપદીએ પોતાની દલીલો દરમ્યાન કહ્યું કે તમારું રાજ્ય અને જીવન પણ ધર્મને માટે જ છે + + તમે મારા સહિત ભીમ અર્જુન અને માદ્રીપુત્રોને ત્યજી શકો પણ ધર્મને કદી ત્યજો નહિ એમ હું માનું છું. ૩-૩૧-૫, ૬ વ. (૩) ભીમસેને પોતાની દલીલો દરમ્યાન કહ્યું, આગેવાનોની પરિષદોમાં તમારી સ્તુતિઓ અને (દુર્યોધન વ) બીજાઓની નિંદા થાય છે વળી હે મહારાજ ! બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓ ભેગા મળીને તમારી સત્યપ્રતિજ્ઞાની આ વાત કરે છે કે, તમે મોહ લોભ ભય કામના અને અર્થને માટે પણ કદીયે અસત્ય બોલ્યા નથી. ૩-૩૪-૭૨થી ૭૪ સર' 'ભારત સાવિત્રિ', (પ્રક. ૨૧) શ્લો. ૧૯૩. (૪) અશ્વત્થામાના વધની વાત ભીમે કહ્યા પછી દ્રોણાચાર્યે આ વાતની ખાત્રી માટે યુધિષ્ઠિરને પૂછવાનું નક્કી કર્યું, કારણ કે 'ત્રણે લોકના ઐશ્વર્ય માટે પણ પાર્થ યુધિષ્ઠિર કદીય અસત્ય બોલે નહિ એવી દ્રોણને ચોક્કસ ખાત્રી હતી. યુધિષ્ઠિર બાળક હતા ત્યારથી જ એ સત્યવાદી છે એવી દ્રોણને શ્રદ્ધા હતી, અને એટલે જ બીજા કોઇને નહિ પણ એમને જ પૂછવાનું તેમણે નક્કી કર્યું.' ચિં.

આવા મહાન સત્યધર્મી ધર્મરાજ જ્યારે ભારતયુદ્ધની મહાભયાનક કટોકટીની ઘડી આવી ત્યારે ગોવિંદ અને ભીમસેનની પ્રેરણાથી, જયની આસક્તિથી અને સૈન્ય સહિત પોતાના રક્ષણ માટે 'અશ્વત્થામા હણાયો છે' એમ મોટેથી અને 'હાથી હણાયો છે' એમ ધીમેથી બોલ્યા.[3] બોલ્યા તો 'સાચું' પણ અર્થ અને આચાર 'ખોટો', એટલે કે સત્યનો આભાસ ઊભો કર્યો. કઠ ઉપનિષદ કહે છે એમ આ માર્ગ—સત્યનો માર્ગ—અસ્ત્રાની ધાર ઉપર ચાલવા જેવો કઠણ છે.[4] ધર્મરાજના અસત્યાચરણ માટે આમ કહી શકાય: આ મહાન સનિષ્ઠ ધર્માચરણી સત્યવાદીએ વર્ષો સુધી અન્યાયી રીતે દુઃખ જ ભોગવ્યા કર્યું—વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક, અને સામાજિક, એમ ત્રિવિધ રીતે. આનો છેડો મહાભારત યુદ્ધથી લાવવાનું નક્કી થયું. તેમાં દરેક વખતે શ્રીકૃષ્ણની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમત્તાથી પાંડવો પાર ઊતરતા. પણ દુર્યોધનના વાક્પ્રહારથી છ છેડાયેલા દ્રોણાચાર્યે અધર્મયુદ્ધથી[5]-યુદ્ધમાં અધર્મ જ હોય એમ વ્યાસનો મત છે—એક બાજુ પાંડવસેનાનો ઘાણ કાઢવા માંડ્યો. બીજી બાજુ અર્જુન ગુરુ દ્રોણની સામે લડવા તૈયાર નહોતો. એ સમયે વિજયી પાંડવો પરાજિત બનવાની અણી ઉપર આવી ગયા. ત્યારે યુધિષ્ઠિર થોડા સમય માટે વિહ્વળ થઈ ગયા અને મહામુસીબતે[6] તેમણે આવું સત્યાભાસી અસત્ય બોલવાનું

૭-૧૯૭-૪૩, ૪૪ (૫) સર્વ યુધિષ્ઠિર વચન 'હુ અસત્ય બોલવાની હામ ધરી શકતો નથી, કારણ એ મારામા છે જ નહિ' ૩-૪૯-૨૭, 'પૃથ્વીનું સર્વ ધન, દેવોનું સર્વ દિવ્ય ધન, પ્રજાપતિનો લોક, સ્વર્ગલોક અને બ્રહ્મલોક એમાનું કશું પણ હું અધર્મથી લેવાની ઈચ્છા કરતો નથી.' ૫-૨૮-૮.

૩ (ચિ. દ્રોણપર્વ અ. ૧૯૦-૪૪થી ૫૫) crit દ્રોણ અ. ૧૬૪-૯૫થી

૪ (૧) उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया
दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ ક ઉ ૧-૩-૧૪.

(૨) (સત્યના માર્ગ વિષે) 'એ માર્ગ જો કે ખાંડાની ધારે ચાલવા જેવો છે છતા મને તે સહેલામા સહેલો લાગ્યો છે એ માર્ગે જતા મારી ભયંકર ભૂલો પણ મને નજીવી જેવી લાગી છે કારણકે એ ભૂલો કરતા છતા હુ બચી ગયો છું અને, મારી સમજણ પ્રમાણે, આગળ પણ વધ્યો છું.' ગાંધીજી. 'આત્મકથા' ખંડ ૧. પ્રસ્તાવના પૃ ૬.

૫ (crit. ૭-૧૬૯-૩૩થી ચિ. ૭-૧૯૮-૩૮થી ૪૫), જુઓ નીચે 'યુદ્ધ-નિર્ણયકર્તા' (પ્ર. ૧૩) શ્લોક ૧૨૯, ૧૩૦, પા નો ૧૨.

૬ શ્રીકૃષ્ણનો દ્રોણને મારવાનો વિચાર અર્જુનને ન ગમ્યો બાકી બધાને પસંદ પડ્યો, અને યુધિષ્ઠિરને મહામુસીબતે ગળે ઊતર્યો.

સ્વીકાર્યું. તેમાં પણ કેવળ સ્વાર્થ ન હતો, અધર્મથી યુદ્ધ કરતા એક અતિરથીના મારામાંથી સૈન્યના માણસોનું રક્ષણ કરવાનો પણ એક ભાવ હતો જ. આ એક પ્રસંગ સિવાય ધર્મરાજે કયાંય અસત્યાચરણ કર્યું નથી.[7] એ દ્વારા મહર્ષિ વ્યાસે બતાવ્યું છે કે સત્યાચરણ સુકર હોવા છતાં કેટલું દુષ્કર છે, સ્વાર્થે નહિ તો પરાર્થે પણ અતિ દઢ મનોબળવાળાનું મનોબળ પણ ઢીલું પડી જાય અને કદાચિત્ અસત્યાચરણ કરવું પડે તેથી સદાચારીએ હંમેશાં નમ્રતાથી–નિરભિમાનપણે શ્રન્વત્ થઈને ધર્મ આચરવો.[8]

આ યુધિષ્ઠિર રાજા તે 'વ્યક્તિ' હોવા ઉપરાંત પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં વસેલી ધર્મવૃત્તિ પણ છે, ધર્મરાજ છે, ધર્મપુત્ર છે, ધર્મનો અવતાર છે. અધર્મથી કશું ય લેવાની તેઓ ઇચ્છા રાખતા નથી, પણ હિંસક યુદ્ધમાં એ ધર્મવૃત્તિને થોડુંક ચળવું પડ્યું. કવિએ એ માટે એમના તરફ તટસ્થ અને ઉદાર દૃષ્ટિ રાખી છે.[9] પણ કાર્યકારણભાવના અટળ નિયમથી એમને પર નથી રાખ્યા. આ અસત્યાચરણથી તેનો રથ પૃથ્વીથી ચાર આંગળ ઊંચો ચાલતો તે પૃથ્વીને અડ્યો –તેમની પ્રતિષ્ઠા લોકોત્તર હતી તે નાશ પામી–એમ બતાવ્યું છે, અને અલ્પ સમય સુધી તેમને નરક દર્શન કરાવ્યું છે.[10]

एतन्नारोचयद्राजन् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अन्ये त्वरोचयन्सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ॥ વિ. ૭–૧૯૦–૧૩ ક ૧૪ અ,
Crit ૭–૧૬૪–૭૦.

૭ (૧) લાક્ષાગૃહને આગ ચાંપી છટકતા એક નિષાદી અને તેના પાંચ પુત્રોને તેમાં ઇરાદાપૂર્વક રાખ્યા (આદિ૦ અ. ૧૩૬) એ પ્રસંગ અધર્માચરણનો ગણાય. પણ તે વખતે પાંડવો બાળક હતા તે અને સંભવત. નિષાદ જેવી જાતિઓનો નાશ કરવો એ તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિમાં અધર્મ નહિ ગણાતો હોય એ બે બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. (૨) ગુપ્તવાસ દરમ્યાન પાંડવો ઉપનામ રાખીને વિરાટને ત્યાં રહ્યા તે પણ આપત્તિ વખતે પાવન કરાતા સત્યાભાસનું ઉદાહરણ છે. એમાં ફરક એટલો કે આ ગુપ્તવાસ મૂળ શરત મુજબ અનિવાર્ય હતો, એટલે સત્યાભાસ ક્ષમ્ય હતો. સાથે દ્યૂત પોતે જ કેટલું અસત્યમૂલક છે તે પણ એ વસ્તુ બતાવે છે; (૩) એનાથી ફલિત થાય છે, અને કવિએ પણ કહ્યું છે તેમ 'ધર્મ અને અધર્મ–બન્નેની ગતિ દુર્વિજ્ઞેય છે.' વિ. ૭–૧૯૮–૪૪, એટલે નમ્રતા એ સત્યાચરણીનું મહાલક્ષણ છે.

૮ જુઓ 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૫થી ૨૭ ઉપર શ્લોક ૪૮નું ઉદ્ઘાટન; 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૭૦, ૭૧.

૯ યુદ્ધ અહિંસક હોત તો આવું ધર્મસંકટ ઊભું થાત નહિ. એવો આ પ્રસંગનો ગર્ભિતાર્થ છે.

૧૦ વિ. ૭–૧૯૦–૫૬; વિ. ૧૮–૩–૧૫થી ૧૭.

આ પ્રસંગ સાથે પૂ. ગાંધીજીએ ગંભીર માંદગી દરમ્યાન બકરીનું દૂધ લેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે પોતાને માટે લખેલાં વચનોમાંથી કેટલોક ભાગ સરખાવવા માટે મૂકવો યોગ્ય છે: એ ભાગ સત્યાચરણની દુષ્કરતા; તથા ધર્મ અને અધર્મની સૂક્ષ્મતા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

હું પડ્યો. સત્યાગ્રહની લડાઈના મોહે મારામાં જીવવાનો લોભ પેદા કર્યો, ને મેં પ્રતિજ્ઞાના અક્ષરના પાલનથી સંતોષ માની તેના આત્માને હણ્યો. દૂધની પ્રતિજ્ઞા વખતે જો કે મારી સામે ગાય–ભેંસ જ હતાં, છતાં મારી પ્રતિજ્ઞા દૂધમાત્રની ગણાવી જોઈએ × × × સત્યના પૂજારીએ સત્યાગ્રહની લડાઈને સારુ જીવવાની ઇચ્છા રાખીને પોતાના સત્યને ઝાંખપ લગાડી:

'મારા આ કાર્યનો ડંખ હજુ રુઝાયો નથી, અને બકરીનું દૂધ છોડવાને સારુ મારું ચિંતવન તો ચાલુ જ છે. બકરીનું દૂધ પીતાં રોજ દુઃખ અનુભવું છું. પણ સેવા કરવાનો મહાસૂક્ષ્મ મોહ મારી પૂંઠે લાગેલો મને છોડતો નથી. અહિંસાની દૃષ્ટિએ ખોરાકના મારા પ્રયોગો મને પ્રિય છે. તેમાં મને આનંદ મળે છે, તે મારો વિનોદ છે. પણ મને બકરીનું દૂધ એ દૃષ્ટિએ અત્યારે નથી ખૂંચતું, તે મને સત્યની દૃષ્ટિએ ખૂંચે છે. અહિંસાને હું ઓળખી શક્યો છું તેના કરતાં સત્યને વધારે ઓળખું છું એમ મને ભાસે છે. જો સત્યને છોડું તો અહિંસાની ભારે ગૂંચવણો હું કદી ન જ ઉકેલી શકું એવો મારો અનુભવ છે. સત્યનું પાલન એટલે લીધેલા વ્રતના શરીર અને આત્માની રક્ષા, શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થનું પાલન. અહીં મેં આત્માને–ભાવાર્થને હણ્યો છે એ મને રોજ ખૂંચે છે. આ જાણતો છતો, મારા વ્રત પરત્વે મારો ધર્મ શો છે એ હું જાણી શક્યો નથી, અથવા કહો કે મને તેના પાલનની હિમ્મત નથી. બન્ને એક જ વસ્તુ છે, કેમકે શંકાના મૂળમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ હોય છે.[11] હે ઈશ્વર, મને તું શ્રદ્ધા દે.'[12]

૧૧ શ્રદ્ધા બિન ધર્મ નહિ હોઈ । તુલ. રામાયણ; 'ઉત્તરકાંડ' ૮–૪.

૧૨ (૧) 'આત્મકથા' દ્વિતીય ખંડ, પાંચમો ભાગ, પ્ર. ૨૯, પૃ. ૩૧૨, ૩૧૩.

ગાંધીજીએ ગાય ભેંસ ઉપર ફૂંકાની ઘાતકી ક્રિયા કરીને દૂધ કાઢવામાં આવે છે તે જાણ્યા બાદ અને દૂધ મનુષ્યનો ખોરાક નથી એમ કાયમ માનતા તેથી (શબ્દ પ્રમાણે) ગાય ભેંસના દૂધનો ત્યાગ કરેલો; સર. 'આત્મકથા'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫, ૬.

૪

અહિંસા

यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥[1] ૧૨-૨૩૭-૧૮. (૫૦)
एव सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपिधीयते ।
अमृतः स नित्यं वसति योऽहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ૧૨-૨૩૭-૧૯ (૫૧)

જેમ હાથીના પગલામા બીજા સર્વ ચાલનાર પ્રાણીઓના પગલા ઢંકાઇ જાય છે[2]– સમાઈ જાય છે તેમ અહિંસામા સકલ ધર્મનો અર્થ–તત્ત્વ સમાઈ જાય છે (આમ સમજીને) જે અહિંસાનુ પ્રતિપાદન કરે છે તે નિત્ય અમૃતમા–મોક્ષમા વસે છે

વ્યાસ-શુક સંવાદમાં[3] સંન્યાસાશ્રમના કર્તવ્યોનુ વિવેચન કરતાં અહિંસા ધર્મની સર્વોપરીતા બતાવી તેમા આ બન્ને શ્લોક આવે છે[4] ધર્મનુ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સંશોધન કરતાં ક્રાન્તદ્રષ્ટા ઋષિને અહિંસા–તેના અભાવાત્મક રૂપમાં

---

૧ (૧) –વિ ૧૩-૧૧૪-૬, યોગસૂત્ર ઉપરની વૃત્તિમા (સૂત્ર ૨-૩૦) યમો વિષેના સૂત્રમા નાગોજીભટ્ટે આ શ્લોક, અને વ્યાસે વ્યાસભાષ્યમા આ શ્લોક તથા ૧૨ ૨ ૭ ૧૯ના બે ચરણ ટાંક્યા છે

(૨) सर कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ।
अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभि ॥
(યોગસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમા 'યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા'નુ વચન પા યો ભાષ્ય પૃ ૨૫૨)

મન, વચન અને કર્મથી સર્વ ભૂતો પ્રત્યે ક્લેશની ઉત્પત્તિ ન કરવી તેને જ યોગીઓ અહિંસા કહે છે

૨ પૂ ગાંધીજીએ સને ૧૯૪૪/૪૬ આસપાસના ગાળામા અહિંસા વિષે 'હરિજનબંધુ'મા લખતા બરાબર આ જ ઉપમાનો ઉપયોગ કર્યો હતો એવુ સ્મરણ છે એમના વિપુલ સાહિત્યમાંથી આ સંદર્ભ કોઇ મેળવી આપશે તો આભાર થશે.

૩ જુઓ 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૪નુ ઉદ્ઘાટન

૪ એ વિભાગમા तं देवा ब्राह्मणं विदु. । ચરણવાળા સાત શ્લોકો છે એમા પરિવ્રજ્યા અર્થાત્ સંન્યાસ, બ્રાહ્મણ અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ, ભિક્ષુક અર્થાત્ સંન્યાસી અને વિપ્ર અર્થાત્ અંતર્મુખીઓનો ઉન્નત પ્રકાર અનુસરનાર એ શબ્દો એક જ અર્થમા વપરાયા છે

(negative) સંપૂર્ણ વૈરત્યાગ, અને ભાવાત્મક રૂપમાં (positive) આર્દ્ર મૈત્રીભાવ[5]વ્યક્તિગત અંગત મૈત્રી નહિ જ પણ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સમભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો નિરપેક્ષ મૈત્રીભાવ-દેખાઈ પણ દૈનિક કઠોર જીવનસંઘર્ષવાળા કાર્યક્રમમાં આ મહાન ધર્મ આચરવો અતિશય દુષ્કર હતો તેથી આશ્રમધર્મનાં ત્રણ પગથિયાં-બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ-દ્વારા વિકસિત પામેલા હૃદયથી છેવટે સંન્યાસ દીક્ષા લઇને કે, શરૂથી જ વિકસિત બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરૂષે આનું લગભગ પૂરૂં આચરણ કરી શકે એ આશયથી યતિવૃત્તકથનના અધ્યાયમાં અહિંસાની સર્વોપરિતા-ધર્મ તરીકેની, કર્તવ્ય તરીકેની સર્વોપરિતા બતાવતાં વચનો મૂક્યાં છે. સંપૂર્ણ અહિંસાપાલન માટેનો વિચાર કરતા દેહધારી ઓછામાં ઓછી હિંસા કરીને અને વધુમાં વધુ પ્રેમાળ બનીને પરમાત્માને પામે, તે માટે એ યુગમાં સન્યાસાશ્રમમાં અહિંસા પાલનને સર્વથી વિશેષ અવકાશ મળેલો હતો. એ અગાધ મૈત્રીભાવ, પરમ કરૂણા અને વૈરત્યાગનો સંકલ્પ,[6] અને તેની સિદ્ધિ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ, દેહધારીથી સંપૂર્ણતઃ પાર પડે એમ નથી એવું જણાતાં, દેહધારણમાંથી મુક્તિ, જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્તિ, (કે મોક્ષ) નો વિચાર ઉદ્ભવ્યો છે[7] નિરપેક્ષ, અફાટ, અગાધ પ્રેમસાગરમાં લીન, એકતાન થવાનો એ મહાવિચાર છે. અને એથી મહાશક્તિ પણ છે એ એક કર્તવ્ય છે. રાગદ્વેષવાળી

---

૫ કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ મૈત્રીભાવ રાખીને ચાલવું આ જીવન ધારણ કરીને કોઈની સાથે વેર કરવું નહિં. ૩-૨૦૩-૪૫ વગેરે મૂળ શ્લોક જુઓ 'ધર્મ' (પ્ર. ૨) શ્લોક ૪૧, પા ટી. ૧.

૬ (૧) ઉપર ટાંકેલા સુભાષિતો (૧૨-૨૩૭-૧૮, ૧૯)ની તદ્દન આગળનો જ આ શ્લોક વાંચો

अभय सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ १२-२३७-१७.

(જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) શ્લોક ૬૨, ની પા ટી ૧; સર. મનુ ૬-૪૦)
સર્વ ભૂતોથી અભય રહેનાર અને સર્વ ભૂતોને જેનાથી ભય નથી એવા (જીવતાજ) દેહથી વિમુક્તને ક્યાંય ભય નથી.

(૨) સર. 'મરતા પહેલા જાને મરી, પછે જે રહેશે તે હરિ!
('અખાના છપ્પા' ૨૮૯)

૭ હાલમાં કેટલેક ઠેકાણે પ્રચલિત જડ વિચારસરણી અનુસાર વ્યક્તિનો 'મોક્ષ' અને 'જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્તિ' એ સંસારના દુઃખોમાંથી પોતે એકલાએજ છૂટી જવાની સ્વાર્થી નિવૃત્તિના અર્થમાં ઉપદેશાય છે, સમજાવાય છે અમુક્ય વિચારધારાના દુરુપયોગનું આ એક ઉદાહરણ છે.

વ્યક્તિ પછી ગમે તેટલી મહાન કેમ ન હોય, ચાહે તો દેવ હોય તો પણ, આવા અહિંસાર્થીની ગતિ-વર્તન પારખી શકતી નથી.[૮]

ધર્મવ્યાધે એના વક્તવ્યમાં અહિંસાને સત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત એવો પરમધર્મ કહ્યો છે.[૯] ગોમેધ યજ્ઞમાં વૃષભને મૃત્યુ પામેલો જોઈને નિર્વેદ પામેલા રાજા વિચખ્નુએ હિંસક યજ્ઞોનો નિષેધ કરતાં અહિંસાને જ સર્વ ધર્મો કરતાં શ્રેષ્ઠ કહી છે.[૧૦] એ 'વિચખ્નુગીતા' સાંભળ્યા પછી યુધિષ્ઠિરે, 'સંપૂર્ણ અહિંસા પાલનથી શરીરનિર્વાહ કેવી રીતે ચાલી શકે?' એમ પૂછતાં પિતામહે, 'જે રીતે વર્તવાથી શરીર દુઃખી ન થાય અને મૃત્યુ ન પમાય એવી રીતે ગજા પ્રમાણે અહિંસાનું આચરણ કરવું.'[૧૧] એવો જવાબ આપ્યો છે. તેમાં સામાન્ય માણસને અનુક્રમે અહિંસક બનવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે.

આપણા જમાનાના મહાન અહિંસક ગાંધીજીએ અહિંસાને વારંવાર પરમ ધર્મ અને સર્વોચ્ચ આદર્શ કહ્યો છે[૧૨] વળી પોતાને વિષે લખતાં કહ્યું છે

---

૮ सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ १२-२५४-३२; २६१-११;
ચિ. ૧૩-૧૧૩-૭; શંકરનું બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ૨-૧૪.
=કે. ૧૨-૨૩૧-૨૩

જે સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા બન્યો છે, જે પ્રાણીઓને સમ્યગ્ જુએ છે, એવા (પરમ)-પદના અભિલાષી (પણ) પદ વિનાના-પગલાની, રસ્તાની નિશાની વિનાના – પુરુષની ગતિથી દેવો પણ મોહ પામે છે.

(જુઓ ૧૨-૧૫૪-૨૮; ૧૭૪-૧૯, ૨૩૧-૨૪ ઇ. 'આકાશમાં ઉડતા પક્ષી અને જળમાં ફરતા માછલાની જેમ જ્ઞાની પાછળ પગલું નથી મૂકતો; આકાશમાં ઉડતા પક્ષીની ગતિની ઉપમા માટે સર. ધમ્મ. ૯૨, ૯૩).

૯ (૧) अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः । ३-१९८-६९.

(૨) સર. ગાંધીજી, '...છતાં અહિંસાને સાધન ગણીએ, સત્યને સાધ્ય ગણીએ. સાધન આપણા હાથની વાત છે તેથી અહિંસા પરમ ધર્મ થઈ, સત્ય પરમેશ્વર થયું. સાધનની ફિકર કર્યા કરીશું તો સાધ્યનાં દર્શન કોઈક દિવસ તો કરશું જ...ઇ.' 'મંગળપ્રભાત', પૃ. ૭.

(૩) ઉપર પા. ટી. ૧માં દર્શાવેલા સંદર્ભવાળા વિભાગમાં (ચિ. ૧૩-અ.૧૧૩ થી ૧૧૬) માંસભક્ષણત્યાગ વિષે ભારપૂર્વક કહેવાયું છે. તેમાં અ. ૧૦૬-૩૮થી ૪૨ સુધી અહિંસાની પ્રશંસા કરતાં છેવટે કહ્યું છે કે સો વર્ષે પણ અહિંસાના ગુણોનું વર્ણન પૂરું કરવું શક્ય નથી.

૧૦ अहिंसैव हि सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता । १२-२५७-६.

૧૧ ૧૨-૨૫૭-૧૨, ૧૩.

૧૨ જુઓ ઉપર પા. ટી. નં. ૯ (૨); જુઓ Non-violence in Peace & war Vol. II. P. 68, ઇ.

'અહિંસાનું જાગ્રત લક્ષણ પ્રેમ છે–અવૈર છે, મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે હું પ્રેમથી ઊભરાઇ રહ્યો છું. મને સ્વપ્ને પણ કોઈના પ્રત્યે વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો નથી.'[13] આવો વ્યાપક પ્રેમ જેના સત્યશોધનનું મૂળ છે તેનાની અહિંસા એ મહાશક્તિ છે. પરમ ધર્મ છે, 'હાથીનું પગલું' છે.

समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्यतमं मतम् ॥ ચિ ૧૪- ૦-૨ (૫૨)
एतत्पदमनुद्विग्नं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ।
ज्ञानं निःश्रेय इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ॥[1] ચિ ૧૪-૫૦-૩. (૫૩)

આ સર્વ સાંભળીને તેનો તમે સમ્યક્ વિચાર કરજો, કે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યેની અહિંસાને શ્રેષ્ઠ કર્મ માનેલું છે.[2]

આ પદ ઉદ્વેગરહિત છે, સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મલક્ષણ છે અને પરમ કલ્યાણકારી જ્ઞાન છે એમ નિશ્ચિતદર્શી વૃદ્ધો–સિદ્ધાંત સ્થાપનારા ઋષિઓ–કહે છે.

'અનુગીતા'[3]માં ઋષિઓ અને બ્રહ્માના સંવાદમાં ઋષિઓએ બહુસંખ્ય આચાર્યોના ધર્મવિષયક વિભિન્ન મતો ટાંકીને બ્રહ્માને પૂછ્યું કે "અમે ગૂંચવાઈ ગયા છીએ તો આમાં શ્રેય શું ? તે અમને જણાવો '[4] ત્યારે બ્રહ્માએ સર્વ મતોનો

---

13 'ધર્મમંથન' પ્રક ૩. પૃ ૨૧.

૧ (૧) સર° दम निःश्रेयस प्राहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिन । ૧૨-૧૫૪-૭; કેટલીક પ્રતોમાં °निश्चितदर्शिन. પાઠાંતર છે, (૨) ચિ ૧૪-૪૭-૧.

૨ સર° ગાંધીજી 'सत्यके दर्शन बगैर अहिंसा क हो ही नहीं सकते । इसी लिये कहा है कि अहिंसा परमो धर्मः ।' 'નિત્ય મનન' તા ૨૧-૧૧-૪૪ પૃ ૪

૩ ચિ. ૧૪ અ. ૧૬થી ૫૧ સુધી 'અનુગીતા' તેમાં અ. ૩૫થી ૫૧ સુધી 'ગુરુ અને શિષ્ય સંવાદ' અંતર્ગત બ્રહ્મવિદ્યાના અનેક અંગો વિષે ચર્ચા કરતો બ્રહ્મા અને ઋષિઓનો સંવાદ છે 'ગુરુ અને શિષ્ય'ના રૂપકથી મનુષ્યના આત્મા અને મનનો સંવાદ છે—જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું તત્ત્વ દર્શાવતું આત્મચિંતન, 'આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો' એ ગીતાવાક્યના ભાષ્યરૂપ ચિંતન છે.

૪ ચિ. ૧૪-૪૯-૧૫, ૧૬; ઋષિઓના પ્રશ્નમાં ટાંકેલા મતો પૈકી થોડાક નમૂના રૂપે અહીં આપ્યા છે. દેહોત્સર્ગ પછી પણ ચૈતન્ય રહે છે એમ માનનાર, ચૈતન્ય નથી રહેતું એમ માનનાર, બધું સંશયાસ્પદ છે એમ માનનાર, બધું અસંદિગ્ધપણે નિશ્ચિત માનનાર નિશ્ચયવાદીઓ, જગત નિત્ય છે એમ માનનાર, જગત અનિત્ય છે એમ માનનાર, કંઈ છે જ નહિ એમ માનનાર શૂન્યવાદીઓ, છે પણ ક્ષણિક છે એમ માનનાર. અદ્વૈત છે પણ દ્વૈતરૂપે વ્યક્ત થયું છે એમ માનનાર, દ્વૈત અને અદ્વૈત બંને મિશ્ર થયું છે એમ માનનાર, એક બ્રહ્મ જ છે એમ

ગુંચવાડો દૂર કરીને ફળની આશા વગર અહિંસાના આચરણને સર્વ શ્રેષ્ઠ કર્મ તથા ધર્મલક્ષણ તરીકે વર્ણવ્યું. એની ઓથે ઓથે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કે સમનાપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે પછીથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું.

મતપંથોના આ જબરદસ્ત ગુંચવાડાને પાર કરવા માટે અહિંસા–સર્વત્ર સમાન પ્રેમભાવ એ એક જ આચરણીય મૂળભૂત ધર્મ તરીકે વ્યાસે—મહાભારતકારે–જણાવીને હિંદુધર્મની સર્વ શુભ વસ્તુને પોતાનામાં સમાવી દેનારી વિશાળ ભાવનાનો પરિચય આપ્યો છે.[૫] એ સાથે જ અહિંસા એકને જ, આત્માને ઊંચે લઈ જનાર મહાશક્તિ તરીકે સ્વીકારી છે. એ મહાશક્તિ કેટલી જબરદસ્ત છે, એનું ફલક કેટલું વિસ્તીર્ણ છે,[૬] એના સ્વરૂપાનિરૂપણ પણ ન કહેવાય એવા

માનનાર, અસાધારણ કર્મો સર્વનું કારણ છે એમ માનનાર, અનેક પરમાણુઓ કારણ છે એમ માનનાર વગેરે વગેરે. ચિ. ૧૪-૪૯-૧થી.

બૌદ્ધ સંદર્ભો ઉપરથી પાલિ સાહિત્યના કાળમાં બૌદ્ધ ધર્મ સહિત જુદા જુદા ત્રેસઠ પંથો હયાત હતા. બૌદ્ધો સિવાય બાસઠ પંથ જુઓ બુ. ચ પૃ ૧૧૫, સુત્તનિપાત સભિયસુત્ત ગાથા ૨૯; દીઘનિકાયમાં બ્રહ્મજાલસુત્ત (૧ ૧–૨)

જૈન સંદર્ભો ઉપરથી ૩૬૩ ધર્મપંથો પાખંડોના ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૮૦ ક્રિયાવાદી (=આત્મવાદી) ૮૪ અક્રિયાવાદી (=અનાત્મવાદી), ૬૭ અજ્ઞાનવાદી, ૩૨ વૈનયિક – વિનયવાદી (સર્વધર્મ સમભાવી) કુલ ૩૬૩. ૧૨મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલી મલયગિરિની વૃત્તિ સહિત નંદીસૂત્ર સૂ. ૪૬, ‘ શ્રુતજ્ઞાનાધિકાર ’માં દ્વાદશાંગી વર્ણનમાં, સૂત્રકૃતાંગ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ અધ્યયન બારમું આખા ય અધ્યયનમાં દ્વાદશાંગી વર્ણનમાં આ પંથોનું નિરૂપણ છે. ‘ આચારાંગ ’ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ ૧–૧૦૩ની નિર્યુક્તિમાં પણ ૩૬૩ મત વિષે વિવેચન છે. સૂત્રકૃતાંગનો ઉલ્લેખ વધુ પ્રાચીન હોઈ વિશેષ મહત્ત્વનો છે. જૈન સંદર્ભોમાં ઝીણી ઝીણી વિગતોમાં જુદા પડતા એક જ પંથના મતોને પણ અલગ ગણીને આવડી મોટી સંખ્યા બનાવી હોય એ બનવાજોગ છે. આ ઉલ્લેખો ઉપરથી પ્રાચીન ભારતમાં જ્ઞાનની અને ‘ વિજ્ઞાનની ’ (અનુભવસિદ્ધિ જ્ઞાનની) ઘણી શાખાઓ – માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનની નહિ – નું વિવિધ રીતે સંશોધન થયે જતું હતું, એમ ચોકખું જણાય છે.

૫ (૧) જુઓ ‘ Hindu Dharma’ by Gandhiji P. 4. Chapter 2 ‘ What is Hinduism ? ’ & Chapter 3 ‘Hinduism All Inclusive.’

(૨) ‘ Hinduism was like a mightly ocean which received and absorbed all religious truths... ’ હિંદુધર્મ એ જેમાં સર્વ ધાર્મિક સત્યો સમાયા છે અને સોશાઈ ગયા છે એવો શક્તિવંત મહાસાગર છે.

—જુઓ Non Violence in Peace & War P. 340 Chapter 209.

૬ સમ્રાટ યુધિષ્ઠિરના ભવ્ય અશ્વમેધ કરતા એક ગરીબ બ્રાહ્મણના કુટુંબનું લગભગ બગેર (પ્રસ્થ) સાથવાનું દાન અંતરથી કરેલું જેમાં હિંસાને અવકાશ નહોતો, કેટલાય ઘણું વધારે

આચરણે પણ કેટલું મહાન રૂપ આપ્યું છે,[૭] એ અહિંસાધર્મને આચરણમાં મૂકવા માટે જિગરથી પ્રયત્ન કરનાર 'ભગીરથ' પૂજ્ય ગાંધીજીએ તેમના મૃત્યુના ઓગણત્રીસ દિવસ પહેલાં તા ૧-૧-૪૮ એ લખેલા નીચેના લેખ ઉપરથી જણાય છે

ગાંધીજીએ હિંદની આઝાદી માટેની સત્યાગ્રહની લડતને 'અભાવાત્મક પ્રતિકાર' જેવી ગણાવેલી તેવા આમ તારી અહેવાલથી વ્યથિત થઈને એક યુરોપીયન મિત્રે ગાંધીજીને દર્દભર્યો પત્ર લખ્યો હતો જવાબમાં તેમણે લખ્યું "તમોએ જણાવેલો અહેવાલ મે જોયો નથી ગમે તેમ મે જે કંઈ કહ્યું છે તે કોઈ પણ અર્થમાં અહિંસાની નિષ્ફળતા અંગે નથી (પણ સત્યાગ્રહની લડત માટેની ભારતની લડત) [૮]પણ જેને હું ભૂલથી અહિંસા સમજતો હતો તે સ્વલ્પમાં સ્વલ્પ અંશે પણ અહિંસા નહોતી પરંતુ નબળાનો અભાવાત્મક પ્રતિકાર હતો એવું બહુ મોડું થઈ ગયું ત્યાં સુધી હું સમજી શક્યો નહિ તે અંગે છે છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષથી નબળાઓએ (સત્યાગ્રહથી) પ્રતિકાર કર્યો તેને પરિણામે જે શક્તિ છૂટી થઈ તેને લીધે હાલનો આંતર દાવાનળ (હુલ્લડો) ભારતમાં ચાલી રહ્યો છે એટલે હાલ વિશ્વમાં ફાટી નીકળેલી હિંસાને જોવાની વાસ્તવિક દૃષ્ટિ એ છે કે સામર્થ્યશાળીની અજિત અહિંસાની કાર્યપદ્ધતિ હજુ સુધી સંપૂર્ણપણે શોધાઈ નથી એક આઉંસ જેટલી અસલ અહિંસક શક્તિ પણ કદી નકામી જતી નથી તે માટે મારે મારી જાતની કદી ખુશામત કરવી જોઈએ નહિ—અને તમારા જેવા મિત્રોની એવી માન્યતાને ટેકો આપવો જોઈએ નહિ—કે મે કંઈ જીવંત અને દાખલારૂપે બતાવી શકાય તેવી અહિંસાને મારા આચારમાં ઉતારી દેખાડી છે જો કંઈ હું દાવો કરી શકું તે એટલો જ કે એક પગ પણ થડકા વિના હું મારા મુકામ પ્રત્યે હંકારી રહ્યો છું (મારી) આ કબૂલાત તમને અને તમારા જેવા મિત્રોને અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને મજબૂત કરનારી અને એ માર્ગ ઉપર આચરણ કરવા ઝડપી ગતી કરાવનારી નીવડવી જોઈએ[૯]

શ્રેષ્ઠ છે, એમ સચોટ દર્શાવ્યું છે એ આખોય પ્રસંગ અનેક દૃષ્ટિએ જોઈને મનન કરવા યોગ્ય છે [ચિ ૧૪-અ ૯૦ થી ૯૨]

૭ (૧) स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ૬-૨૪-૪૦, ગીતા ૨-૪૦

(૨) ભારતની રજવાડી આઝાદી રૂપ અહિંસક સત્યાગ્રહને લીધે મળ્યું છે

૮ બધા કૌંસમાનું લખાણ મારું છે

૯ 'I have not seen the report you refer to In any case whatever I have said does not refer in any way to failure of अहिंसा but it refers to my failure to recognize, until it was too late, that

આ બધાનો અર્થ એ છે કે અહિંસા એટલે માત્ર અભાવાત્મક પ્રતિકાર નહિ, કોઇ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન દેવું તે નહિ, ભલું કરનારનું અને બૂરું કરનારનું ભલું કરવું તે નહિ, અથવા ભવિષ્યમાં કોઈ બૂરું કરનાર નીકળે તો તેનું ભલું કરીએ એવો વિચાર રાખવો તે નહિ, પણ સત્યશોધન અર્થે-ઇશ્વર પ્રાપ્તિ અર્થે-આત્મસાક્ષાત્કાર અર્થે-આસ્તે આસ્તે (આ 'આસ્તે આસ્તે' પ્રસંગે મનોવેગ જેટલું કે એથીએ વિશેષ ઝડપી હોઈ શકે[10]) પ્રેમસાગરમાં લીન થવાની એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં કોઈનું ભલુંબૂરું કરવાનો કે ઇચ્છવાનો, કોઈને પણ દુઃખ દેવાનો, કોઇનો પણ પ્રતિકાર કરવાનો એમાં અવકાશ નથી આવી અહિંસા સિદ્ધ કરનાર વીરને અણીનો પ્રસંગ-ભીડનો પ્રસંગ-આવે જ નહિ[11] કારણ કે તેની સહાયમાં મહાન ઈશ્વરી શક્તિ અહિંસા સદાય ઊભી હોય છે, જેને લીધે મરણ કે જીવન જે આવે તેને એ શાંતિપૂર્વક ભેટવાને તૈયાર હોય છ આ થઈ

---

what I had mistaken for अहिंसा was not अहिंसा but passive ressistence of the weak, which can never be called अहिंसा in the remotest sense The internecine feud that is going on today in India is the direct outcome of the energy that was set free during the thirty years of action of the weak Hence, the proper way to view the present outburst of violence throughout the world is to recognize that the technique of unconquerable non violence of the strong has not been at all fully discovered as yet Not an ounce of non violent strength is ever wasted I must not, therefore flatter myself with the belief nor allow friends like you to entertain the belief that I have exibited any heroic and demonstrable non violence in myself All I can claim is that I am sailing in that direction without a moment s stop This confession should strengthen your belief in non violence and spur you and your friends like you to action along the path Non violence in Peace & War Vol II Chapter 200 P 327, 328

[10] જુઓ ઇશ ઉ ૪ 'આ મતત્ત્વ મનથીયે વધારે વગવાળું છે '

[11] અણીનો પ્રસંગ ન આવે, કારણ 'અણીનો પ્રસંગ' મનુષ્યની મનની સ્થિતિ ઉપર અવલંબિત છે અને 'અહિંસક'ની માનસિક સ્થિતિ એવી હોય કે ગમે તે પ્રસંગ બને તો પણ તેને હલાવી શકે નહિ અથવા 'અહિંસક' ન થયો હોય અને પ્રથમ 'સાધક' હોય તો જે જે પ્રસંગ બને તે જગત દૃષ્ટિએ ગમે તેવા હોય પરંતુ 'સાધક'ને માટે તો ઈશ્વરે પોતાના અંતરની કાર્યક્ષમતા નક્કી કરવા માટે કરેલો પ્રયોગ હોય, અને 'અહિંસક' માટે લોકસંગ્રહાર્થે લોકશિક્ષણાર્થે ઈશ્વરે પૂરેલી તક હોય

સિદ્ધ અહિંસકની વાત. પણ તે ન થવાય ત્યાં સુધી શું ? ત્યાં સુધી અભાવાત્મક પ્રતિકાર, અન્યાયનો પ્રેમપૂર્વક પ્રતિકાર, કોઈ બુરાનું કરનારનો પણ ભલું કરવાનો વિચાર, ભયથી ભાગવા કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો હિંસક પ્રતિકાર, વગેરેને શ્રેણીવાર વિકાસક્રમમાં સ્થાન છે, અને હતાશ થયા કે હાર્યા વિના અનાસક્તપણે એ માર્ગે સતત ચાલ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે અહિંસા સિદ્ધ કરવાનો અને તે દ્વારા ઈશ્વરદર્શન કરવાનો એક રાજમાર્ગ છે.

યોગસૂત્રકારે અહિંસા માટે લખતાં જણાવ્યું કે—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥ યો. ૨૨-૨-૩૫

અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા (ચિત્તમાં દૃઢ) થતાં તેની આગળ (સર્વ પ્રાણીઓના ચિત્તમાંથી) વૈરવૃત્તિનો ત્યાગ થાય છે. પોતા સમેત સર્વ પ્રાણીઓનાં ચિત્તમાંથી વૈરવૃત્તિનો ત્યાગ કરાવનાર મહાન અહિંસા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તે માટે આ સૂત્રની અગાઉનાં સૂત્રો જોવાથી બહુ વિશદ રીતે, આ સૂત્રની સૂક્ષ્મતા, અનુભૂત સચ્ચાઈ અને ચિત્તશુદ્ધિ કેટલી હદ સુધી જરૂરી છે, અને જ્યાં એ જરૂરી ચિત્તશુદ્ધિ હોય ત્યાં શુદ્ધ આત્મી શક્તિનું અદ્ભૂત પ્રકટીકરણ કેવી રીતે થાય તે સમજાય છે. આ રહ્યા તે સૂત્રો અને તે ઉપરના વ્યાસ ભાષ્યનો સાર [૧૨]

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ યો. સૂ. ૨-૩૩.

યોગના સાધનમાં વિઘ્ન કરે એવા વિતર્કોનો પ્રતિપક્ષભાવના-વિરુદ્ધ પ્રકારની ભાવનાથી નાશ કરવો.

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥

યો. સૂ. ૨-૩૪.

હિંસાદિ વિતર્કો જે લોભ, ક્રોધ અથવા મોહપૂર્વક કર્યા હોય, કરાવ્યા હોય કે અનુમોદન આપ્યું હોય તે; મૃદુ અર્થાત્ અલ્પ, મધ્યમ કે અધિક પ્રમાણમાં હોય તો પણ દુઃખ અને અજ્ઞાનરૂપી અનંત ફળોને આપ્યા કરે છે એમ વિચારવું એ પ્રતિપક્ષભાવના.

આ સૂત્ર ઉપર ભાષ્ય કરતાં શ્રીમાન વ્યાસ કહે છે—ત્રણ પ્રકારની મુખ્ય હિંસા, કરેલી, કરાવેલી અને અનુમોદેલી, એ ત્રણના ત્રણ વિભાગ, લોભથી માંસ

૧૨ યોગસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખનાર વ્યાસનામધારી કોઈ મોટા યોગી. મહાભારતના વ્યાસ અને આ વ્યાસ જુદા છે

તથા ચામડા માટે, ક્રોધથી અપકાર કરવા માટે, અને મોહથી 'મને ધર્મ થાય' એમ માનીને, એમ નવ.[13] તે દરેકના પાછા ત્રણ વિભાગ, મૃદુ, મધ્યમ અને અધિક, એટલે સત્તાવીસ. તે દરેકના ત્રણ વિભાગ, મૃદુ મૃદુ, મૃદુ મધ્યમ અને મૃદુ અધિક; મૃદુ મધ્યમ, મધ્યમ મધ્યમ અને તીવ્ર મધ્યમ; મૃદુ તીવ્ર, મધ્યમ તીવ્ર અને અધિક તીવ્ર એમ કુલ એકયાશી પ્રકારની હિંસા. અને એ બધીયેના નિયમ વિકલ્પ અને સમુચ્ચય અનુસાર અસંખ્ય ભેદો થાય.[14] એ પ્રમાણે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અને સ્વલ્પાતિસ્વલ્પ હિંસાને જે જીતે તે વીર છે.

---

13 યજ્ઞોના ભોગ ધરવા, દેવી વગેરેને ભોગ ધરવા અન્ય ધર્મોની પશુ કુરબાનીઓ, ધાર્મિક યુદ્ધો (Crusades) કહેવાતા ધાર્મિક રમખાણો, અને છેલ્લે ગાંધીજીની હત્યા ધર્મ માટેની હિંસાના દાખલાઓ છે.

૧૪ (૧) આ ભેદો સત્ય વગેરે તમામ યમ નિયમોના વિપક્ષોને લાગુ પડે છે એમ ભાષ્યકાર જણાવે છે.

(૨) નિયમ સામાન્યતઃ નિયમ (Rule) પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલ હિંસા માટેનો વર્ગ.

વિકલ્પ = હિંસા કરાય અને ન યે કરાય.

સમુચ્ચય = નિયમ અને વિકલ્પ આ બંન્નેનું એકત્રીકરણ.

५

બ્રહ્મવિદ્યા.

इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्कथंचन ॥ १२-२४३-४१ (५४)

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संततिः ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥[1] चि १३-१४३-५२. (५५)

વિવિધ યજ્ઞો કરવાથી કે સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા ક્રતુઓથી કદી બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે તેમાં અભિધ્યાન-ઉત્કટ આકાંક્ષા સમાયેલી છે.

---

१ (१) શુદ્ધ ચારિત્ર્યનું સમર્થન કરતો આ શ્લોક, મ. ભા માં દેખાતા બે મુખ્ય મતો – જન્મદ્વારા પ્રાપ્ત 'જડ' શ્રેષ્ઠતા અને વૃત્તદ્વારા પ્રાપ્ત સાચી શ્રેષ્ઠતાનો સમન્વય કરી મધ્યમમાર્ગ કાઢતા વિભાગમાંથી લીધો છે એમાં અનુક્રમે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો જન્મે શ્રેષ્ઠ છે એમ બતાવ્યું છે, પણ જો તેઓ ચારિત્ર્યવાન ન હોય તો શૂદ્ર જેવા છે એમ કહ્યું છે (ચિ. १३-१४३-४७) અને શૂદ્ર જો ચારિત્ર્યવાન હોય તો (બીજા જન્મે) બ્રાહ્મણત્વને પામે છે (ચિ १३-१४३-५१) એમ કહ્યા પછી વિશિષ્ટ રીતે બ્રાહ્મણત્વની વ્યાખ્યા કરી છે

ब्राह्मः स्वभावः सुश्रोणि समः सर्वत्र मे मतिः ।
निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥ चि १३४३-५२

(મહેશ્વર ઉમાને કહે છે) હે સુશ્રોણિ ! બ્રહ્મનો સ્વભાવ સર્વત્ર સમ છે-સમાન છે, એમ હું માનું છું માટે જેનામાં નિર્ગુણ અને નિર્મળ બ્રહ્મ વસે છે તે દ્વિજ છે

આ વિભાગના પૂર્વાપર સંદર્ભમાં બ્રાહ્મણોની જાતિગત શ્રેષ્ઠતા અસમ્મત, સૌમ્યરૂપે દેખાય છે પણ સાથે ચારિત્ર્ય ઉપર એનાથી ય વિશેષ ભાર મૂકેલો છે મ ભા માં આ અર્થના બીજા શ્લોકો હોવા છતાં, અર્થ અને વિચારની દૃષ્ટિએ આ શ્લોક ઉત્તમ હોવાથી લીધો છે સમન્વય કરવા છતાં પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જ સર્વોપરિ છે એવો, જન્મજાત શ્રેષ્ઠતા વિરોધી સ્પષ્ટ મત દર્શાવનારો આ શ્લોક જ્યાં છે ત્યાં ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે

(२) 'ઉમા મહેશ્વર સંવાદ' વિષ્ણુ અને મહેશ્વરનો પ્રભાવ વર્ણવતું ઉપાખ્યાન છે એમાંથી આ વચન લીધું છે (ચિ १३ અ १३૦થી १४७) એમાં ભગવાન શંકર અને ઉમા ધર્મના અનેક અંગો વિષે વિસ્તારથી વાતચીત કરે છે આ ઉપાખ્યાનમાં શિવ અને વિષ્ણુ વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી, એકનો ભક્ત બીજાનો આપોઆપ ભક્ત બને છે, અને એકનો વિરોધી બીજાનો આપોઆપ વિરોધી બને છે એમ પૌરાણિક ઢબે વર્ણવ્યું છે એ પ્રસંગે શૈવ અને વૈષ્ણવ મતો વચ્ચે પણ સમન્વય કર્યો છે

જન્મ, સંસ્કાર, વિદ્વત્તા કે સંતતિ એ કંઈ દ્વિજત્વનાં કારણ નથી, પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જ કારણ છે.

વ્યાસ-શુકસંવાદમાં[2] મહર્ષિ વ્યાસે શુકદેવને બ્રાહ્મણનાં[3] લક્ષણો કહ્યાં તેમાંથી પ્રથમ શ્લોક (૧૨-૨૪૩-૪) લીધો છે. બીજો શ્લોક (ચિ. ૧૩-૧૪૩-૫૦) અનુશાસનપર્વના ' ઉમામહેશ્વર સંવાદ 'માંથી લીધો છે.[4]

બ્રાહ્મણ એટલે બ્રહ્મના ઉપાસકો, બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા રાખનારા, બ્રહ્મવેત્તાઓ[5] બ્રાહ્મણ એટલે પરંપરાગત વેદાધ્યયન કરતાં કરતાં પછી જન્મપ્રમાણે ગણાતો એક વર્ણવિશેષ પણ ખરો, છતાં તત્ત્વચિંતન, સદાચાર, શીલ, જ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર વિષે જેમ વધુ શોધન થતું ગયું તેમ સાચો બ્રાહ્મણ કોણ કહેવાય તે વિષે વખતોવખત ઉગ્ર સૌમ્ય અને મધ્યમમાર્ગી રીતે નિર્ણય આપતા મતો ઉપસ્થિત થતા ગયા. એમાં ભારતવર્ષમાં ચાલતી ધર્મના બીજા અંગની-શ્રમણધર્મની –બીજી પરંપરાઓએ પણ ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે.

જન્મજાત બ્રાહ્મણપણું સ્વીકારતી પરંપરાએ સમાજ ઉપર ઘણો પ્રભાવ રાખી, પૂર્વજોએ મેળવેલ મુડી ઉપર ઘણા લાંબા સમયથી નભવાનું હજુ સુધી ચાલુ રાખ્યું છે. એમાં અંધશ્રદ્ધા અજ્ઞાન અને વહેમે પણ ઘણો ભાગ ભજવેલો છે. એમ હોવા છતાં વખતોવખત સાચું બ્રાહ્મણત્વ શું છે એ વિષે આ પવિત્ર ફલવતી ભારત ભૂમિમાં સતત આચાર વિચારનાં બી નખાયે ગયાં છે અને એનાં સાત્ત્વિક ફળો આજની અવનત તામસિક સ્થિતિમાં પણ એનાં ધારક અને પોષક ગુણવાળાં પ્રગતિક તત્ત્વોથી સમાજને ટકાવી રાખે છે, ઉત્સાહિત કરે છે.

એ સાત્ત્વિક બી ફરીથી રોપવાનો અમાપ પ્રયત્ન મહાભારત દ્વારા થયો. એના રચયિતા મહાબ્રાહ્મણ વ્યાસ જડ માન્યતા અનુસાર તો ' વર્ણસંકર '

---

૨ આ વિસ્તૃત સંવાદનો સાર ' ધર્મ ' (પ્ર. ૨) શ્લોક ૨૪ના ઉદ્ઘાટનમાં છે. શાંતિ૦ અ. ૨૨૪થી ૨૪૬માં સંવાદ આવે છે.

૩ ' બ્રહ્મ ' બ્રહ્મને જાણે તે બ્રાહ્મણ, એ બહુ જાણીતું છે.

પં. નીલકંઠની ટીકા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ શબ્દના કેટલેક ઠેકાણે કરેલા અર્થ બ્રાહ્મણ = બ્રહ્મિષ્ઠ (૧૨-૨૩૭-૧૧, ૧૨-૨૮૪-૧૪); બ્રહ્મવિદ (૧૨-૨૪૨-૭); સંન્યાસી (૫-૪૨-૧૯).

૪ જુઓ ઉપર પા. ટી ૧.

૫ (૧) બ્રહ્મન્-વેદો; બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, ૐકાર, તપ, યજ્ઞ, જ્ઞાન; સર્વ ભૂતોના આત્મા રૂપ વિશાળ સત્તાધારી સ્વયંભૂ જ્યેષ્ઠ, પર, સનાતન, અવ્યક્ત, અક્ષર, શાશ્વત એવું તત્ત્વ, અથવા પરમાત્મા, આત્મા, અધ્યાત્મ, ક્ષેત્રજ્ઞ તત્ત્વ વગેરે.

(૨) બ્રહ્મવેત્તા પદ ' વેદવેત્તા – વેદ જાણનાર ' એ અર્થમાં પણ ઘણી વાર પ્રયોજાય છે.

ગણાય[૬]. પણ એ મહાબ્રાહ્મણે જ ચારે વેદોને બરાબર વ્યવસ્થિત કર્યા, તેના કાળજીપૂર્વકના અભ્યાસની ગોઠવણી કરી 'બ્રાહ્મણધર્મ'ની પરંપરા અનુસાર-નિષાદનાના ધર્મની પરંપરા અનુસારનો-મહાગ્રંથ મહાભારત રચ્યો.

એ ગ્રંથમાં ભારતની તમામ વિચારધારાઓનો નિષ્પક્ષપણે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. બધાં શાસ્ત્રો, મતો, ધર્મો અને પંથો પ્રત્યે આદર દર્શાવવામાં આવ્યો.[૭]

---

૬ બ્રાહ્મણ પારાશર અને દાસકન્યા મત્સ્યગંધાના પુત્ર હોવાથી, સંધિ કરવા માટે ભગવાન કૌરવોના દરબારમાં ગયા, પણ જમ્યા વિદુરને ત્યાં, તે અંગે મહાભારતનો એક ક્ષેપક કથાભાગ નોંધપાત્ર છે: દુર્યોધને પૂછ્યું 'ભીષ્મ દ્રોણને ત્યજીને તમે શૂદ્ર વિદુરને ત્યાં શાથી જમ્યા?' ભગવાને જવાબમાં પ્રેમ અને આદરથી જે મળે તે ઉત્તમ ગણાવીને, દુર્યોધનના 'શૂદ્રને ઘેર જમ્યા'ના ટોણાનો જવાબ આપ્યો.

न जातिः कारणं तात गुणाः कल्याणकारकम् ।
* चाण्डालमपि सद्वृत्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
कैवर्तीगर्भसंभूतो व्यासो नाम महामुनिः ।
तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिर्न कारणम् । ઉદ્યો. શ્લોક નં ૪૨૩ લીટી ૬થી ૧૨

૭ બધા ધર્મો પ્રત્યેના અત્યંત આદરના થોડા નમૂના

* (૧) यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ૩-૧૯૭-૩૪

જે ધર્મજ્ઞ અને વિદ્વાનને જગત આત્મવત્ છે, જે સર્વ ધર્મોમાં રત છે તેને દેવો બ્રાહ્મણ જાણે છે.

(જે જે શ્લોકમાં तं देवा ब्राह्मणं विदुः ચરણ આવે છે ત્યાં * નું નિશાન મૂક્યું છે)

(૨) सांख्ययोगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥ ૧૨-૩૩૭-૫૯
× × ×
सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥ ૧૨-૩૩૭-૬૩
यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।
न चैवमेव जानन्ति तमोभूता विशांपते ॥ ૧૨-૩૩૭-૩૪

હે રાજર્ષિ જનમેજય! સાંખ્ય, યોગ, પંચરાત્ર, વેદો અને પાશુપત એ બધા શાસ્ત્રોમાં જુદા જુદા મતો દર્શાવ્યા છે × × ×

હે નૃપશ્રેષ્ઠ! આ બધા જ્ઞાનોમાં આગમ દૃષ્ટિએ અને જ્ઞાન દૃષ્ટિએ પ્રભુ નારાયણમાં નિષ્ઠા વર્ણવેલી છે. હે રાજા! તેને અજ્ઞાનીઓ સમજતા નથી.

(૩-૪) सर्वत्र समदर्शिनः । ૧૨-૨૨૪-૫૨, ૨૩-૬ આ બન્ને ઠેકાણે સર્વદર્શનોના શ્લોકોમાં તત્કાલીન ભારતમાં પ્રચલિત મુખ્ય ધાર્મિક વિચારસરણીઓ—જૈન બૌદ્ધ

તે એટલે સુધી કે 'જડ' મતો પણ તેમાં અમુક હદ સુધી સ્થાન પામ્યા. છતાં વ્યાસે પોતાનો મન જે સાચું બ્રાહ્મણત્વ – બ્રહ્મનિષ્ઠાથી આવતું, બ્રહ્મને જાણવાથી આવતું બ્રાહ્મણત્વ – અને તેમાંથી સહેજે આવતી વિશાળતા, સમતા, શમ, સત્યનિષ્ઠા અને બીજા સેંકડો વિકસિત સદ્‌ગુણો, અંતે એ સદ્‌ગુણોનાયે બંધનમાંથી છૂટીને વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા તે પરમાત્મતત્ત્વમાં, સમતત્ત્વમાં લીન થવાની પ્રક્રિયા એવી અદ્‌ભૂત રીતે વર્ણિને મૂકી કે, એમ કહેવામાં આવ્યું કે, 'જે અહીં છે તે જ બીજે છે, જે અહીં નથી તે બીજે ક્યાંય નથી.'૮

સર્વત્ર સમાનભાવે વિરાજતા વિશાળ બ્રહ્મતત્ત્વને શ્રુતિના ઋષિઓએ, પઞ્ચરાત્ર શાસ્ત્રોના વૈષ્ણવોએ અને મહાભારતના કવિઓએ વૈખરી વાણી જેટલી હદ સુધી અભિવ્યક્ત કરી શકે તેટલી હદ સુધી જુદી જુદી રીતે અને ભાવોથી ગાયું. મહાભારતમાં એના મહાકવિએ સેંકડો શ્લોકોથી બ્રહ્મને જાણનાર બ્રાહ્મણ વિષે અનેક સ્થળે વર્ણન કર્યું છે. એનુ સંકલન એક મોટા પુસ્તક જેટલું થાય: તેથી બને તેટલા સંક્ષેપમાં છતાં પૂરતો ખ્યાલ આવે એવી રીતે એ ગ્રંથમાના બ્રાહ્મણના ગુણોનુ વર્ણન પુનરુક્તિ ઓછામાં ઓછી થાય તેવી રીતે સારાનુવાદ દ્વારા આપવા પ્રયત્ન કરું છુ. વિષયફલક પ્રમાણસર રહે તે માટે મ. ભા.માં જ્યાં બ્રાહ્મણ, વિપ્ર કે દ્વિજ શબ્દ સાથે આવ્યો હોય તેવા શ્લોકોમાંથી ગુણવર્ણન લેવાનુ સામાન્ય ધોરણ રાખ્યુ છે. એ નોંધવું પ્રસ્તુત છે કે મ ભા.માં અનેક જગ્યાએ બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રહ્મનિષ્ઠ કે બ્રહ્મવેત્તા ઉપરાંત સંન્યાસી, સતત ઉન્નત થનાર, મુનિ વ અર્થમા પ્રયોજાયેલો છે

બ્રાહ્મણ સુગંધી પદાર્થો, જાતજાતના રસો, ભૌતિક સુખો, અલંકાર,

સહિત–નો ઉલ્લેખ કરીને વ્યાસે ઉપરના ચરણથી સમારોપ કર્યો છે કે સત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખનારા–બ્રહ્મવેત્તાઓ– સમદર્શી હોય છે

(૫) ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ ६–३५–२४ (ગીતા ૧૩–૨૪)
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ ६–३५–२५(ગીતા ૧૩–૨૫)

કોઈ ધ્યાનમાર્ગથી આત્માને આત્મા વડે જુએ છે, કેટલાક સાંખ્યથી, કેટલાક યોગથી અને કેટલાક કર્મયોગથી. વળી કેટલાક આ માર્ગોથી અજાણ્યા હોય તેવા બીજા પાસેથી (પરમાત્મા) વિષે સાંભળીને, સાંભળેલા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તેમાં પરાયણ રહી ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જાય છે.

૮. ૧–૫૬–૩૩: જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક. ૧) શ્લોક ૧૧, પા નોં ૪(૧).

માન, કીર્તિ કે યશની ઈચ્છા વિનાનો હોય છે;[૯] સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે જ્ઞાતિભાવ રાખનાર, સર્વવિત્, સર્વવેદવિત્ અને જે કામનાવશ થઈને મરતો નથી (અર્થાત્ આપ્તકામ થઈને અમર બને છે);[૧૦] કોઈથી બીવે નહિ, કોઈને બીવડાવે નહિ, ઈચ્છા અને દ્વેષ વિનાનો;[૧૧] મન કર્મ અને વચનથી કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે પાપીભાવ નહિ રાખનાર;[૧૨] ઈચ્છારૂપી બંધનથી સર્વથા મુક્ત;[૧૩] વિરજ (રજોગુણ વિનાનો), ધીર;[૧૪] સમુદ્ર જેમ નદીઓનો સ્વામી છે તેવો કામકાન્ત-ઈચ્છાઓનો સ્વામી, નહિ કે કામનાઓની પાછળ દોડનાર;[૧૫] સત્ય, દમ, દાન, તપ, ત્યાગ, સુખ અને શમપરાયણ; સંતોષી, વિશોક, નિર્મમ, શાન્ત, પ્રસન્નાત્મા અને આત્મવેત્તા;[૧૬] ઇંદ્રિયોનું સંગોપન કરી ચિંતન કરનાર શિષ્ટ, આત્મરતિ;[૧૭] પંચમહાભૂતોને તેના ગુણો સહિત ત્યાગ (કરવાનો) પ્રયત્ન કરનાર;[૧૮] કર્મ અને (ત્રિ) ગુણોનું અતિક્રમણ કરનાર, વિષય-સંસર્ગથી દૂર રહેનાર, જરા અને મૃત્યુને ન જાણનાર;[૧૯] સર્વ બાજુએથી મુક્ત, સમમાં સ્થિર, ઇન્દ્રિયો અને એના વિષયોનું અતિક્રમણ કરનાર;[૨૦] (પ્રકૃતિરૂપી) કાર્યને ઉલ્લંઘનાર (બ્રહ્મરૂપ) કારણને

---

૯. ૧૨-૨૪૩-૧; સાથે વાંચો શુશ્રૂષાપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય પાળીને સર્વ વેદોનું અધ્યયન કરવાથી કંઈ બ્રાહ્મણ થવાતું નથી (પરંતુ આ આચારવાળા હોય તે બ્રાહ્મણ છે) ૧૨-૨૪૩-૨

૧૦ ૧૨-૨૪૩-૩.

૧૧. ૧૨-૨૪૩-૫; = કે ૧૨-૧૬૮-૪૨; ૩૧૩-૩૩; શાંતિ પરિશિષ્ટ I (નં. ૪) લીટી ૨૭-૨૮; હરિવંશ ૧-૩૦-૪૧; ૧૨-૨૧-૪; જુઓ નીચે શ્લોક ૬૨.

૧૨ ૧૨-૨૪૩-૬; = કે. ૧૨-૧૬૮-૪૪; ૩૧૩-૩૪; શાંતિ પરિશિષ્ટ I (નં. ૪) લીટી ૨૯-૩૦; હરિવંશ ૧-૩૦-૪૦; જુઓ નીચે શ્લોક ૬૩.

૧૩ ૧૨-૨૪૩-૭; જુઓ નીચે શ્લોક ૬૪.

૧૪. ૧૨-૨૪૩-૮; સર૦ 'ભૂખરવર્ણા મેઘમંડળથી મુક્ત ચંદ્રમાની જેમ પ્રકાશે છે' એ ઉપમા સાથે ધમ્મ૦ ૪૩૧.

૧૫ ૧૨-૨૪૩-૯; ૬-૨૪-૭૦ અગ (ગીતા ૨-૭૦ અગ.)

૧૬. ૧૨-૨૪૩-૧૦ થી ૧૪. જુઓ ૧૨-૨૮૮-૧૩.

૧૭ ૧૨-૧૪૩-૧૮.

૧૮ ૧૨-૨૪૩-૨૦.

૧૯. ૧૨-૨૪૩-૨૧.

૨૦. ૧૨-૨૪૩-૨૨.

પ્રાપ્ત કરનાર એમ પરાત્પર પુરુષને પ્રાપ્ત કરનાર;[૨૧] આશા, આરંભ, નમસ્કાર અને (સ્વ) સ્તુતિનો ત્યાગ કરનાર, (વિષયોનું સેવન નથી કરતો તેથી બ્રહ્મચર્યના બળ વડે બધી ઇન્દ્રિયોનું તેજ સચવાયેલું હોવાથી) અક્ષીણ, જેનાં કર્મો ક્ષીણ છે;[૨૨] ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિનાનો (લાજ ઢાંકવા પૂરતું જ વસ્ત્ર પહેરનાર), જોય

---

૨૧. ૧૨–૨૪૩–૨૩.

૨૨. * निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ૧૨–૨૫૫–૩૩;

સામ્ય માટે જુઓ. ૧૨–૨૩૪–૯; *૨૩૭–૨૪; ૨૬૧–૨.

આમાંના નિરાશીનો એક અર્થ ઉપર આપ્યા પ્રમાણે આશા વિનાનો છે. બીજો તેનાથી વધુ સારો અર્થ 'આશીર નહિ આપનાર' છે. એની સાથે જૈન પરંપરામાં બ્રાહ્મણ લક્ષણમાં જણાવેલો શબ્દ मुहाजीवी = મુધાજીવી= કંઈ બદલો આપ્યા વિના દાન લેનાર અને દાન કરવું હોય તો બદલો લીધા વિના કરનાર. એવી રીતે બીજા દરેક કાર્યમા બદલાની એકે બાજુની આશા ન રાખનાર કે ન રખાવનાર.

अलोलुय **मुहाजीवी** अणगार अकिंचण । ઉ. સૂત્ર ૨૫–૨૮.

મ. ભા.માં त देवा ब्राह्मणं विदु. । એ ટેકવાળા શ્લોકો અનેક જગ્યાએ આવે છે. (જૈન આગમ ઉ સૂત્ર અ ૨૫મા त वय बूम माहण અને બૌદ્ધ 'ધમ્મપદ'માં तमह ब्रूमि माहण એ શ્લોકપાદવાળા મ ભા ની ઢબના સંખ્યાબંધ શ્લોકો મળે છે) સભવ છે કે એ શ્લોકો દ્વારા જન્મજાત બ્રાહ્મણત્વ નહિ, કોરી વિદ્વત્તાથી આવતુ બ્રાહ્મણત્વ નહિ, પણ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી બ્રહ્મની નિષ્ઠા દ્વારા આવતુ બ્રાહ્મણત્વ એ જ ખરુ બ્રાહ્મણત્વ અને ખરું દૈવત છે એમ બતાવતી કોઈ પ્રાચીનતર પરપરાનુ નિદર્શન થતુ હોય કારણ વ્યાસ–શુક સંવાદમાં આત્મજ્ઞાનવિષયક ચર્ચા કરતા ઋષિ કહે છે કે, 'જે પ્રવૃત્તિ (કર્મયોગ) અને નિવૃત્તિ (સંન્યાસયોગ) એ બે ધર્મને જાણે છે તે પૂર્ણ, સર્વધર્મવેત્તા, ત્યાગી, સત્યસંકલ્પ ક્ષાન્ત અને ઈશ્વર છે.' (૧૨–૨૨૯–૧૭) એમ કહીને આગળ ચાલતાં કહે છે.

* धर्मज्ञानप्रतिष्ठ हि त देवा ब्राह्मणं विदु. ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् ॥ ૧૨–૨૨૯–૨૨.

अन्तःस्थ च बहिष्ठ च येऽऽधियज्ञाधिदैवतम् ।

जानन्ति तामस्यामस्ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ ૧૨–૨૨૯–૨૩

જે ધર્મજ્ઞાનમાં (ઘણી પ્રતોમાં 'બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રતિષ્ઠ' એવું પાઠાંતર પણ મળે છે) પ્રતિષ્ઠિત છે તેને દેવો બ્રાહ્મણ જાણે છે. બીજાઓ કહે છે કે નિશ્ચય-

ઉપર સૂઈ રહેનાર, બાહુનું ઓશીકું કરનાર અને શમવાળો;[23] (સુખદુઃખરૂપી) દ્વંદ્વવાળા (જગતરૂપી) ઉપવનમાં એકલો રમણ કરનાર, (આત્મશુદ્ધિનો આગ્રહી હોવાથી) બીજાઓ (શું કરે છે) તેનો વિચાર નહિ કરનાર (પણ પોતે બરાબર સ્વધર્મ પાલન કરનાર);[24] જે પ્રકૃતિ (મૂળ તત્ત્વ) અને વિકૃતિ (મૂળ બ્રહ્મમાંથી થયેલું જગત) એ સર્વને જાણે છે, અને સર્વ પ્રાણી-

---

પૂર્વક શબ્દબ્રહ્મ-શાસ્ત્રો- માં નિષ્ણાત હોય તે બ્રાહ્મણ છે. પણ (મારો મત છે કે) જેઓ જ્ઞાનસંપન્ન થઈને અંદર અને બહાર રહેલા, યજ્ઞોમાં અને દેવોમાં રહેલા એને (બ્રહ્મને) જાણે છે તેઓને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ (અને) હે તાત! તેઓ દેવો છે અને તેઓ બ્રાહ્મણો છે

અર્થાત્ જેઓ માત્ર વેદજ્ઞાનવાળા નથી પરંતુ વેદનું અંતઃસત્ત્વ સમજી ચૂકેલા હોય છે તેઓ બ્રાહ્મણો છે એવું આ સ્પષ્ટ મત દ્વારા પ્રતિપાદિત કરેલું છે. આ વિધાન સાથે 'બ્રહ્મબિન્દુ ઉપનિષદ્'નાં વચનો સરખાવવાં જેવાં છે.

द्वे विद्ये परे वेदितव्ये तु शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

૧૭=દે. ૧૨-૨૨૪-૬૦: ૨૬૨-૧. વાક્યપદીય ૧-૨૨ માં ઉદ્ધૃત કરેલું છે

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्त्वतः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ १८ ॥

શબ્દબ્રહ્મની અને પરબ્રહ્મની એમ બે પ્રકારની વિદ્યા છે. શબ્દબ્રહ્મ અર્થાત્ શાસ્ત્રોમાં કુશળ (અંતે) પરબ્રહ્મને પામે છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બરાબર સમજાય એવી રીતે શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને મેધાવી મનુષ્યે ધાન્યની ઇચ્છાવાળો જેમ ફોતરાંને છોડી દે એમ સર્વ ગ્રંથોને છોડી દેવા.

ઉપરના શ્લોકો પૈકી ૧૭મો શ્લોક નોંધ્યા પ્રમાણે મ ભા મા બે સ્થળે આવે છે અને બન્ને સ્થળે આ વિચારને પરિપુષ્ટ કરે છે.

तं देवा ब्राह्मणं विदु । એ ચરણવાળા શ્લોકો અથવા એનો અનુવાદ જ્યાં અપાયો છે તેની પા ટી.માં * નીશાન કરેલું છે.

૨૩. * ૧૨-૨૬૧-૨૯: આ અધ્યાયનાં બ્રાહ્મણ લક્ષણ, સંન્યાસીનાં લક્ષણ સાથે મિશ્ર છે. ગાર્હસ્થ્યના શ્રમ અને તાપથી પરમ ઉપશમ પામવા માટે હતાશ આળસુ અને શ્રીવિહીન લોકોએ પ્રવ્રજ્યાધર્મ-શ્રમણ ધર્મ-સંન્યાસ ધર્મનો આશરો લીધો છે. (૧૨-૨૬૧-૧૦) એવા સ્યૂમરશ્મિના આક્ષેપના જવાબમાં કપિલે બ્રાહ્મણ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્ અને સંન્યાસીનાં લક્ષણ મિશ્ર રીતે કહ્યાં.

૨૪. * ૧૨-૨૬૧-૩૦.

ઓની ગતિને અનુસરે છે;[૨૫] જે સર્વ પ્રાણીઓથી નિર્ભીક છે અને જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ નિર્ભીક છે, જે સર્વ ભૂતોના આત્મારૂપ છે;[૨૬] જે મનીષીનાં ચારે દ્વાર–ઉપસ્થ ઉદર બાહુ (બાહુમાં પગનો સમાવેશ થાય છે) અને વાણી સુગુપ્ત હોય;[૨૭] જેનાથી આત્મગોનું કુશળ થાય તેવું જ બોલનાર, નિંદા થતી હોય ત્યાં

---

૨૫. *येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ।
गतिज्ञं सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ૧૨–૨૬૧–૩૧.

૨૬. ૧૨–૨૬૧–૩૨: જુઓ 'અહિંસા' (પ્રક૦ ૩) પા. ટી. ૬ શ્લોક ૫૦, ૫૧: જુઓ 'સંયમ' (પ્રક૦ ૧૯) શ્લોક ૧૯: સરખાવો ૧૨–૨૧–૪: ૧૬૮–૪૨: ૩૧૩–૩૩: શાંતિ૦ પરિ૦ ૧ (નં. ૪) લીટી ૨૭: હરિવંશ ૧–૩૦–૪૧.

૨૭. द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः ।
उपस्थमुदरं बाहू वाक्चतुर्थी स वै द्विजः ॥ ૧૨–૨૬૧–૨૭.

'સુગુપ્ત' માટે જુઓ ૧૨–૨૬૯–૮

સુગુપ્ત=સારી રીતે રક્ષણ કરેલું હોય જૈન પરિભાષામાં 'ગુપ્તિ'નો અર્થ દોષથી સંરક્ષણ કરતો હોય એમ થાય છે એટલે એવો મનુષ્ય 'ગુપ્ત' કે 'સુગુપ્ત' કહેવાય આ શ્લોકના સુગુપ્તનો અર્થ પણ બરાબર એ જ છે. આ વચનની આગળ અને પાછળ અહીં કહેલા ચારે દ્વારોનું સંરક્ષણ–નિયમન–કેવી રીતે થાય તે વર્ણવેલું છે તેમાં આ ચારે ઇંદ્રિયોની નિર્દોષ પ્રવૃત્તિઓ વર્ણવી છે. અને તેમાં 'સુગુપ્ત' ઉપરાંત 'ગુપ્તિ' શબ્દ બે સ્થળે આવે છે. (૧૨–૨૬૧–૨૫, ૨૬) ચુસ્ત કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ સ્યૂમરશ્મિ અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનવાન સાંખ્યાચાર્ય બ્રાહ્મણ કપિલ વચ્ચેના, મ. ભા. ના મહત્ત્વના સંવાદો પૈકીના એકમાં, કપિલનું આ પ્રવચન પરિવ્રાજકધર્મ (એટલે શ્રમણધર્મ પણ ખરો જ) ઉપરના આક્ષેપના જવાબરૂપે છે તેથી 'સુગુપ્ત' અને 'ગુપ્તિ' શબ્દોનો પ્રયોગ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. મનુસ્મૃતિ (૭–૧૬૦)માં 'સમ્યગ્ગુપ્ત' શબ્દ આ જ અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે. અહીં કહેલાં ચારે દ્વારનું નિયમન નીચે કહ્યા પ્રમાણે કરવું

જુગાર ન ખેલવો, પારકું ધન ન લેવું, જેનું કુળ–ખાનદાન–ન જાણતા હોઈએ તેનું ભોજન ન લેવું (કારણ કે તેથી બ્રહ્મવેત્તાનો સમ્યગ્ આહાર દૂષિત થવા સંભવ છે), ક્રોધ ચડે તો પણ ધીરજ રાખીને પ્રહાર ન કરવો. આનાથી હાથ અને પગ સુરક્ષાય છે (૧૨–૨૬૧–૨૩)

કોઈને ગાળો ભાંડવી નહિ, મિથ્યા બોલવું નહિ, ચાડી અને નિંદા કરવી નહિ, સત્યવ્રત મિતભાષી અને અપ્રમત્ત થવું. આનાથી વાણીના દ્વારનું

પોતાના (માંદા) આત્માની દવા કરતો હોય તેમ બોલવું બંધ કરી દેનાર:[૨૮] જે એકથી શૂન્ય સ્થાન ભર્યું ભર્યું લાગે અને મનુષ્યોથી ભર્યું સ્થાન શૂન્ય લાગે:[૨૯] જે મળ્યું તે પહેરનાર, જે આવી મળે તે જમનાર, જ્યાં જગા મળે ત્યાં સૂનાર:[૩૦] જનસમુદાયથી સાપની જેમ, મિષ્ટાન્ન ખાવાના સંતોષથી નરકની જેમ, સ્ત્રીઓથી શબની જેમ બીનાર:[૩૧] માન મળે તો હર્ષ ન કરે, અપમાનથી ક્રોધ ન કરે, સર્વ ભૂતોને અભયદાન આપે:[૩૨] મરણ કે જીવન કશાયને અભિનંદન ન આપે પણ સ્વામીની આજ્ઞાની જેમ સેવક રાહ જોયા કરે

સંગોપન થાય છે. (૧૨-૨૬૧-૨૪).

કેવળ ઉપવાસ ન કરવો, બહુ ન ખાવું, અલોલુપ થવું, સત્સમાગમ કરવો, શરીરધારણ માટે જરૂરી હોય એટલો આહાર કરવો. આનાથી ઉદર-દ્વારની ગુપ્તિ થાય છે. (૧૨-૨૬૧-૨૫).

પોતાની પત્ની સિવાયની નારી સાથે વિહાર ન કરવો, ઋતુ સિવાય પોતાની પત્ની સાથે પણ વિહાર ન કરવો, અને અંતઃકરણપૂર્વક ભાર્યાવ્રત ધારણ કરવું. આનાથી ઉપસ્થ દ્વારની ગુપ્તિ થાય છે. (૧૨-૨૬૧-૨૬).

છેલ્લા શ્લોકમાં દર્શાવેલ 'ભાર્યાવ્રત' સ્ત્રીઓ માટેના 'પતિવ્રત'ની યાદ આપે છે. દિલગીરીની વાત હોય તો એટલી જ છે કે સ્ત્રીઓએ સામાન્યતઃ 'પતિવ્રત' યાદ રાખ્યુ, પણ શ્રીરામ જેવા અપવાદ સિવાય સામાન્યતઃ પુરુષોને 'ભાર્યાવ્રત' હતું કે કેમ તેય યાદ ન રહ્યું. અર્વાચીન ભારતમાં કાયદાથી તેનું પુનઃસ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન પણ જાણે તદ્દન નવીન હોય એવું લાગે છે!

આ ચાર દ્વારનું સંરક્ષણ નહિ કરનારને યજ્ઞ તપ કે પોતાના જીવતા રહેવાથી પણ શું ફળ છે.

मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत ।
किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ १२-२६१-२८

જ્યારે, આ ચારે દ્વારનુ સંયમન કરીને સર્વભૂતાત્મભૂત થયેના પરમ કારુણિક નિરહંકારી જ્ઞાની અહિંસક 'બ્રાહ્મણ'ના માર્ગને દેવો પણ જાણી શકતા નથી. (૧૨-૨૬૧-૨૧). (જુઓ 'અહિંસા' (પ્રક૦ ૩) શ્લોક ૫૨ પા. ટી. ૭)

૨૮. ૧૨-૨૩૭-૧૦; જુઓ નીચે પા. નો. ૪૨ વાળો શ્લોક.
૨૯. " ૧૨-૨૩૭-૧૧
૩૦. " ૧૨-૨૩૭-૧૨.
૩૧. " ૧૨-૨૩૭-૧૩.
૩૨. " ૧૨-૨૩૭-૧૪.

એમ કાળની રાહ જોનાર;[૩૩] અહિંસક, સમ, સત્યાચરણી, ધૃતિમાન, સંયમી, સર્વભૂતોના શરણરૂપ, જ્ઞાનથી તૃપ્ત, મૃત્યુને વશ ન થનાર પણ મૃત્યુને વશ કરનાર;[૩૪] સર્વ સંગોથી વિમુક્ત, આકાશની જેમ નિર્લેપ, મમત્વ વિનાનો, એકલો ફરનાર અને શાન્ત;[૩૫] જીવન કેવળ ધર્મ માટે, ધર્મ અરતિ માટે–અરણ્યથી માટે, અહોરાત્ર પુણ્ય માટે અર્થાત્ આખું જીવન જ પુણ્ય કાર્યો માટે હોય;[૩૬] હર્ષશોક વિનાનો, માટીના ઢેફા અને સોનામાં સમબુદ્ધિ, શોક વિનાનો, સંધિ અને વિગ્રહ વિનાનો–રાગ દ્વેષ વિનાનો, નિંદા અને સ્તુતિ પ્રિય અને અપ્રિય (ઈ. દ્વંદ્વો)થી મુક્ત ઉદાસીનની જેમ ફરનાર;[૩૭] શરીરમાં રહેલા કામ ક્રોધ અને મોહરૂપી મહાશત્રુઓનો ત્યાગ કરનાર, તેમને વશ કરનાર, આ લોકમાં સત્ય બોલનાર, ગુરુને સંતોષ આપનાર, (પોતાની) હિંસા કરવામાં આવે તો પણ હિંસા ન કરનાર; જિતેન્દ્રિય, ધર્મપરાયણ, સ્વાધ્યાયમાં નિરત–ઊંડો રસ લેનાર

---

૩૩. (૧) = ફે. મનુ. ૬–૪૫; સર૦ ૧–૧૧૦–૧૬; ૧૨–૯–૨૪; આ ઉપદેશ વચન અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ કોટીના સાધુ માટે છે જીવનથી હારેલા, કંઈ આશા બાકી ન રહી હોય તેવા અને છતાંય ઊંડે ઊંડે ભારોભાર આસક્તિ ભરી હોય તેવા–સર૦ 'ધન વરસે વન પાંગરે ઇન્દ્રિય વિષય આકારજી ઈ. (નિષ્કુલાનંદ 'આશ્રમ ભજનાવલિ') આનો જુદી જાતનો ઉપયોગ કરે છે. પા. ટીમાં જણાવેલાં બન્ને સ્થળે મ ભા માં અનુક્રમે શાપથી ગભરાઈ ઊઠેલા પાંડુરાજા, અને સુહૃજ્જન પ્રણાશથી દુ:ખી થઈ ગયેલા ધર્મરાજા, સંન્યાસી થવાની વાત કરતા આ શ્લોકમાં દર્શાવેલો વિચાર અને બીજા 'જીવા' વિચારો રજૂ કરે છે. પણ કવિ આ ભાગેડુ મનોવૃત્તિને જરાયે ટેકો આપતા નથી. તેથી આ વચન અહીં એ અર્થમાં કોઈ પણ સંયોગમાં સમજવું જોઈએ નહિ.

(૨) આ શ્લોક પછી અભય અને અહિંસાના થોડા શ્લોકો છે. જેમાંના સૌથી મહત્ત્વના 'અહિંસા' (પ્રક૦ ૩) શ્લોક ૫૦, ૫૧; પા, ટી ૬માં છે.

૩૪. ૧૨–૨૩૭–૨૦, ૨૧.

૩૫. * ૧૨–૨૩૭–૨૨.

૩૬. * ૧૨–૨૩૭–૨૩; अरति (?) નો અર્થ (MWD P ૮૭ કોલમ ૧) આ પ્રમાણે આપ્યો છે. 'moving quickly', a servant, assistant, manager, administrator, (ઋગ્વેદ); સર૦ ચિ.૧૩–૧૪૧–૮૫.

૩૭. ૧૨–૨૩૭–૩૬; આખો ૨૩૭ મો અધ્યાય બ્રાહ્મણ અને ભિક્ષુના ગુણો વર્ણવે છે તેમાંનો આ છેલ્લો શ્લોક છે.

અને પવિત્ર;૩૮ જે ધર્મજ્ઞ અને વિદ્વાનને જગત આત્મવત્ છે અને જે સર્વ ધર્મોમાં રત છે અર્થાત્ સર્વધર્મસમભાવી છે;૩૯ અધ્યયન અધ્યાપન યજન યાજન અને યથાશક્તિ દાન કરનાર;૪૦ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદાધ્યયન કરનાર અને અપ્રમત્ત થઈને સ્વાધ્યાય કરનાર;૪૧ જેનાથી બ્રાહ્મણનું કુશલ થાય તેવું જ બોલનાર, જેઓ એ પ્રમાણે સત્ય કહે છે તેમનું મન અનૃતમાં રમતુ નથી;૪૨ સ્વાધ્યાય, દમ, આર્જવ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એ બ્રાહ્મણોનું શાશ્વત ધન છે;૪૩ ઋષિઓએ કરેલા નિયમો પાળીને અને સર્વધર્મોનું જ્ઞાન મેળવીને નિશ્ચિત થયેલા;૪૪ જે (સ્તંભ જેવો) અક્કડ ન હોય, માની ન હોય, અપ્રસન્ન ન હોય (સદા પ્રસન્ન હોય), જે (કદી ભૌતિક કે માનસિક સમૃદ્ધિ અને ચમત્કારોથી) વિસ્મિત નથી, જે મિત્ર અને અમિત્રમાં સમબુદ્ધિ છે અને સર્વ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ રાખે છે;૪૫ (વૃદ્ધિ પામેલા કે પામતા) વાણીના વેગને, મનના વેગને, ક્રોધના વેગને, વિવિત્સા વેગને (ખૂબ જાણવાની ઇચ્છાના વેગને વિધિત્સા એવું બીજું પાઠાંતર મળે છે, તેનો અર્થ વિશિષ્ટ પિપાસા અર્થાત્ તીવ્ર મહત્વાકાંક્ષા થાય છે), ઉદર અને ઉપસ્થના વેગને સહન કરે છે,૪૬ સંબંધીઓની

૩૮. ૩–૧૯૭–*૩૧, *૩૨, *૩૩.

૩૯. ૩–૧૯૭–*૩૪; જુઓ ઉપર પા. ટી ૮.

૪૦. ૩–૧૯૭–*૩૫.

૪૧. ૩–૧૯૭–*૩૬.

૪૨. ૩–૧૯૭–*૩૭; જુઓ ઉપર પા નો. ૭૮ વાળો શ્લોક.

૪૩. ૩–૧૯૭–૩૮. સર° એકતા (= નિઃસંગત્વ–અર્જુનમિશ્ર; એકાકીપણું–નીલકંઠ) સમતા, સત્યતા, શીલમાં સ્થિતિ, દંડનિધાન (= ક્રોધત્યાગ–અર્જુનમિશ્ર; મન વચન કાયાથી અહિંસા–નીલકંઠ; સર° જૈન પરંપરામાં 'દંડવિરતિ' શબ્દ) આર્જવ અને સર્વ ક્રિયા (મુખ્યત્વે કર્મકાંડી)ઓથી ઉપરામ આના જેવું એક બ્રાહ્મણનુ ધન નથી. ૧૨–૧૬૯–૩૫; ચિ. ૧૨–૨૭૭–૩૭ માં આ શ્લોક છે. એ અધ્યાય પ્રક્ષિપ્ત છે.

૪૪. * ચિ. ૧૩–૯૦–૪૯.

૪૫. ચિ. ૧૩–૧૪૧–૧૧૫.

૪૬. वाचो वेग मनसः क्रोधवेग विविरसावेगमुदरोपस्थवेग ।
एताम्वेगान्यो विषहत्युदीर्णा-स्त मन्येऽह ब्राह्मणं वै मुनि च ॥
૧૨–૨૮૮–૧૪; = કે ૧૨–૨૬૯–૧૫.

(૧) આ શ્લોકમાં ઉલ્લેખાયેલ 'વિવિત્સા' વિષે મ. ભા.માં અન્યત્ર 'પરસ્પર વિરુદ્ધ શાસ્ત્રો જોવાથી અલ્પબુદ્ધિમાં 'વિવિત્સા' ઉત્પન્ન થાય છે,

વચ્ચે રહેતો છતાં પોતાની અજ્ઞાતચર્યાવાળો,૪૭,૪૮ અશ્રાંત અર્થાત્ તાણ વિનાનો (relaxed), અયાચકવૃત્તિ કે અપરિગ્રહને લીધે શિષ્ટસંમત, નિરુપદ્રવી, શિષ્ટ છતાં શિષ્ટતા (નો ડોળ) ન દેખાડનાર, કવિ અર્થાત્ ક્રાન્તદર્શી બ્રાહ્મણ (અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ) બ્રહ્મવેત્તા થાય છે;૪૯ માનુષી ધનથી આઢ્ય નહિ પણ જે વેદધનથી આઢ્ય છે એવા દુર્ધર્ષ દુષ્પ્રકંપ્ય પુરુષને શરીરધારી બ્રહ્મ જેવો જાણવો;૫૦ સર્વ લોકોને (અભિન્ન) જોનારો પ્રત્યક્ષદર્શી સર્વદર્શી થાય છે, પણ સત્ય (રૂપ બ્રહ્મ)માં સ્થિતિ કરનારો (બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં રહેનારો) બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદર્શી થાય છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થાય છે.૫૧

ઉપર જણાવ્યા તે અને તે સિવાય મેંકડો શ્લોકોથી 'બ્રાહ્મણત્વ', બ્રહ્મને જાણવાથી, સર્વત્ર સમાનભાવ રાખવાથી કે રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી મળે છે એમ જણાવ્યું છે. પણ એનો અર્થ એમ નહોતો કે જન્મજાત બ્રાહ્મણત્વનો એ યુગમાં નિષેધ હતો. ઊલટું જન્મથી જ બ્રાહ્મણો હોય એવાઓનો વર્ગ

તે તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર થાય છે.' (૧૨-૧૫૭-૯) એ પ્રમાણે જણાવેલુ છે.

(૨) 'વિવિત્સા' પદ સાથે સરં

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण: ।
नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापन ँ हि तदिति ॥

બૃ. ઉ ૪-૪-૨૧.

બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણે એને જ જાણીને એનામા જ પ્રજ્ઞા કરવી જોઈએ. બહુ શબ્દોનું અનુધ્યાન—અભ્યાસ—ન કરવુ; એ તો વાણીને થકવનાર છે.

૪૭. અજ્ઞાતચર્યા = સગાંસંબધીઓ જેનાથી અજ્ઞાત છે એવી ચર્યા અર્થાત્ યોગગતિ. (પં. નીલકંઠ)

૪૮. ૫-૪૨-૨૩; કેટલીક પ્રતોમાં આ શ્લોકના અતિમ ચરણનુ तं विदुर्ब्राह्मणं बुधा। એવું પાઠાંતર મળે છે તે त देवा ब्राह्मण विदु । શ્લોક-પાદવાળા શ્લોકો સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે.

૪૯. अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रव ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कवि ॥ ૫-૪૨-૨૫.

૫૦. ૫-૪૨-૨૬; આ પછીનો શ્લોક જુઓ. છ વસ્તુઓને આપનાર, સર્વે દેવતાઓનો જે આ લોકમાં જ સાક્ષાત્કાર કરે છે તે પણ બ્રાહ્મણ—બ્રહ્મવેત્તાના સમાન નથી. કારણ કે એને મેળવવા કંઈ પ્રયત્ન કરવો પડે છે (બ્રહ્મવેત્તાને બધુ વિના પ્રયત્ને પ્રાપ્ય છે.) ૫-૪૨-૨૭

૫૧. प्रत्यक्षदर्शी लोकाना सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ૫-૪૩-૩૬ ક્ષ.
सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय । ૫-૪૩-૩૭ અધ.

ખૂબ લાગવગવાળો, મજબૂત અને 'ધર્મ'સત્તા તથા રાજસત્તાનાં સૂત્રોનું સંચાલન કરતો હતો. એવી જાતિગત શ્રેષ્ઠતા બતાવતા સ્તરો અને તેને સૌમ્યરૂપ આપી મધ્યમમાર્ગી બનતા સમન્વયશીલ સ્તરો પણ મ ભા.માં ઠીક પ્રમાણમાં દેખાય છે. એ સાથે જ સાચો બ્રાહ્મણ કોણ એ બતાવતા સ્તરો પણ આખા મહાભારતમા એવી રીતે ગોઠવેલા છે કે જાતિગત શ્રેષ્ઠતાની પોકળતા ખોળવા જવું પડે નહિ કવિ એક સ્થળે સ્પષ્ટતાપૂર્વક એમ કહે છે કે, "અહીં મનુષ્યોમાં સર્વ વર્ણોની ભેળભેળને—સંકરતાને—લીધે જાતિની પરીક્ષા કરવી મહા કઠણ છે સર્વ પુરુષો સ્ત્રીઓમાં કાયમ સંતાનો ઉત્પન્ન કરે છે. સૌ મનુષ્યોના વાણી, મૈથુન, જન્મ અને મરણ સમાન છે. વળી આ બાબતમા ये यजामहे એ શ્રુતિનું આર્ષ પ્રમાણ છે. આથી તત્ત્વદર્શીઓ ચારિત્ર્યને જ મુખ્ય અને ઇષ્ટ માને છે. જ્યા સુધી વેદજન્મ ન થયો હોય ત્યાં સુધી એ શૂદ્રસમાન છે એમ સ્વાયભુવ મનુએ કહ્યુ છે. જેનામાં સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, આનૃશંસ્ય, તપ અને દયા જોવામાં આવે તે બ્રાહ્મણ છે એમ સ્મૃતિમાં કહ્યુ છે"[૫૨]

આમ સ્પષ્ટતાથી કહેનાર કવિએ દાસીપુત્ર વિદુરને[૫૩] પોતે શૂદ્રયોનિમા જન્મેલા હોઈને ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ કરતા સપૂર્ણ નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો

---

૫૨ (૧) ૩-૧૭૭-૨૬ થી ૩૦, ૧૬; અહીં જે સ્વાયંભુવ મનુ અને સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, તે હાલ મળતી ભૃગુપ્રોક્ત 'મનુસ્મૃતિ' નહિ પણ તેનુ પ્રાચીન રૂપ, જે ખરેખરું 'માનવધર્મશાસ્ત્ર' હતુ અને જેના સખ્યાબધ તેજસ્વી ઝબકારા હાલની 'મનુસ્મૃતિ'માં પણ રાખમા દટાયેલા અંગારાની જેમ આજે પણ જોઈ શકાય છે. મ ભા મા આવતા ભૃગુ અને ભારદ્વાજના સવાદમા વર્ણભેદની વિસ્તૃત ચર્ચા કરતા ઋષિ ભૃગુએ સ્પષ્ટતાથી કેવી રીતે કર્મ મુજબ વર્ણવિભાગ સર્જાયા તે કહ્યું છે. એમા મૂળ બધા દ્વિજો હતા પણ સ્વધર્મ છોડનાર સાહસપ્રિય તીક્ષ્ણ માણસો ક્ષત્રિય થયા, કૃષિ અને ગોરક્ષા કરનાર વૈશ્યો થયા, અને હિંસા અનૃતપ્રિય તથા શૌચથી પરિભ્રષ્ટ થનાર દ્વિજો શૂદ્રો થયા એમ (૧૨-૧૮૧-૧૦ થી ૧૪ જુઓ નીચે પા ટી ૫૭ (૨)) કહ્યા પછી આખા. ૧૮૨ મા અધ્યાયમા પણ ભૃગુ ઋષિએ વર્ણભેદ ઉપર પ્રવચન કર્યું છે એ બધાનો સાર એ જ છે કે જાતિઓ જન્મથી નહિ કર્મથી જ છે

(૨) ये यजामहे એ શ્રુતિ વાક્ય માટે જુઓ તૈત્તિરિય સંહિતા ૧-૬-૧૧-૧. શત૦ બ્રા૦ ૧-૫-૨-૧૬. (ઉલ્લેખ 'The Great Epic of India' P. 25માથી)

૫૩. ઉદ્યોગ અ. ૪૧.

આદ, બ્રહ્મવિદ્યાની હદે આવી પહોંચતાં અટકી ગયેલા બતાવ્યા છે. તે પછી બ્રહ્માના પુત્ર ઋષિ સનત્સુજાતે ધૃતરાષ્ટ્રને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ત્યાં જણાવેલું છે કે વિદુર બ્રહ્મવિદ્યા જાણતા હતા. એ જાણવા માટે વિદુરને શૂદ્રત્વનો બાધ નહોતો આવ્યો. એ જ્ઞાન ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશવામાં વાંધો આવ્યો. કારણ એવું લાગે છે કે વિદુર 'મહાપ્રાજ્ઞ' હતા, પણ એ ધૃતરાષ્ટ્રના સેવક હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર ધારે ત્યારે તેમની વૃત્તિ બંધ કરીને તેમને કાઢી મૂકી શકે એમ હતો. વસ્તુતઃ એક વખત કાઢી મૂકેલા પણ ખરા. એટલે કે વિદુર ગમે તેટલા મહાન છતાં ય ધૃતરાષ્ટ્રના આશ્રિત હતા.[૫૪] તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને તેમનાથી દબાયેલા હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યા જેવી ઉત્તમોત્તમ વિદ્યાને ઉપદેશવા અનધિકારી હતા.

બીજી બાજુ શૂદ્રોમાં પણ અધમ ગણાય તેવા પણ સ્વતંત્ર રીતે માંસનો વ્યાપાર કરતા વ્યાધના મુખે એક વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ અપાવતાં કવિ અચકાયા નથી.[૫૫] કવિ વ્યાસ પોતે પણ જન્મદૃષ્ટ્યા વિદુર કરતાં ઓછા નિકૃષ્ટ નથી. વળી એક સ્થળે તમામ વર્ણો 'બ્રાહ્મણ' છે એવું જણાવતા કવિ 'યાજ્ઞવલ્ક્ય અને દૈવરાતજનક સંવાદ'[૫૬]માં કહે છે, "બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણ છે, એ સર્વ સદાય બ્રહ્મનું જ ઉચ્ચારણ કરે છે. હું બ્રહ્મબુદ્ધિપૂર્વક એ શાસ્ત્રનો તને ઉપદેશ કરું છું કે આ સમસ્ત વિશ્વ કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.[૫૭] બ્રહ્મના મુખથી (વર્ણગત) બ્રાહ્મણો, બાહુમાંથી ક્ષત્રિયો, નાભિથી વૈશ્યો અને ચરણથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે માટે તેમને બ્રહ્મથી જુદા જાણવા નહિ અર્થાત્ હલકા કિંવા ઇતરજનના ગણવા નહિ."[૫૮] પછી (ઉત્કૃષ્ટ) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવાનો અનુરોધ કરીને કહ્યું "મેં તને કહ્યું છે તેમ એ બ્રહ્મ સર્વત્ર (સર્વ વર્ણોમાં) સ્થિતિ કરી રહેલું છે તેથી સર્વ સ્થળેથી જ્ઞાન

---

૫૪. ૩–૫–૧૯.

૫૫ ૩–૧૯૮ થી ૨૦૬

૫૬. શાંતિ૦ અ ૨૯૮ થી ૩૦૬

૫૭ (૧) सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म ।
तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्धया ब्रवीमि सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत्समस्तम् ॥
१२–३०६–८६.

(૨) સર૦ ભૃગુઋષિનું વચન
न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १२–१८१–१०
(જુઓ ઉપર પા ટી પર)

૫૮ ૧૨–૩૦૬–૮૭

મેળવવું. જે એ જ્ઞાનમાં સ્થિત છે તે ગમે તે વર્ણનો હોય તો પણ બ્રાહ્મણ છે અને તેનામાં સદાય મોક્ષ રહેલો છે એમ દ્વિજેન્દ્રો કહે છે.[૫૯] " આ વચનોની પહેલાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જનકને કહ્યું છે, "(બ્રહ્મમાં) શ્રદ્ધાળુએ શ્રદ્ધાપૂર્વક બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથવા શૂદ્રથી પણ નીચ-હલકા-મનુષ્ય પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. કારણ કે (આવા ચૈતન્યમાં) શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યમાં જન્મમૃત્યુ દાખલ થઈ શકતાં નથી."[૬૦] આમ કોઈ પણ વર્ણમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ દૃષ્ટાંતોથી કવિ વ્યાસે મ. ભા.માં ઠેકઠેકાણે બતાવ્યું છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ વ્યાધ પાસેથી બ્રાહ્મણને જ્ઞાન અપાવ્યું છે તે ઉપરાંત એક તપસ્વી બ્રાહ્મણને જ્ઞાન લેવા કાશીના વેપારી તુલાધાર પાસે મોકલ્યો છે.[૬૧] સાધ્વી પરિવ્રાજિકા સુલભા અને જનકનો જ્ઞાનનાં વિધવિધ પાસાંઓને આવરતો અદ્ભુત રમ્ય સંવાદ યોજ્યો છે.[૬૨] ક્ષુધાતુર મહર્ષિ વિશ્વામિત્રને કૂતરાંની જાંઘ ચોરી જતાં અટકાવતાં, ધર્મશીલ, નમ્ર શ્વપચ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચેનો સંવાદ, એ શ્વપચની ઉદાત્ત ધર્માનુસારિણી બુદ્ધિ, દુઃખથી સંભ્રમમાં આવી પડેલા પણ આપદ્ધર્મના આશરે જીવવાની ઇચ્છા કરતા અદીનાત્મા વિશ્વમિત્ર પ્રત્યે જે તટસ્થભાવ રાખે છે તેનું ચિત્રાત્મક આલેખન કરે છે.[૬૩] તો બીજા એક કથાનકમાં ઋષિ ગૌતમે, ઇંદ્રે છેતરીને અપકર્મ કરવાથી દૂષિત થયેલી પોતાની પત્ની અહલ્યાને મારી નાંખવાની પુત્ર ચિરકારીને આજ્ઞા કરતાં, માતૃવધનું ઘોર પાપ અને પિતૃઆજ્ઞાની અવજ્ઞા એ બેનો વિવેક કરીને દુઃખપૂર્વક નમ્રતાથી પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતા એ બાળક ચિરકારી પાસેથી અધીરાઈથી કામ ન કરવાના ગુણનો પદાર્થપાઠ શીખી પિતા ગૌતમને દીર્ઘ વિચારપૂર્વક કામ કરવાના ગુણની સ્તુતિ કરતા બતાવ્યા છે.[૬૪] એમ કવિ વ્યાસે સર્વ વર્ણો ઉપરાંત સ્ત્રી, બાળક અને શ્વપચ

---

૫૯. ૧૨-૩૦૬-૮૯.

૬૦. प्राप्य ज्ञान ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।
श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं न श्रद्धिनं जन्ममृत्यू विशेताम् ॥
૧૨-૩૦૬-૮૫.

૬૧. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક૦ ૨) શ્લોક ૪૧નું ઉદ્ઘાટન.

૬૨. શાંતિ૦ અ. ૩૦૮; કથા માટે જુઓ નીચે 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક૦ ૨૦) શ્લોક ૧૮૫.

૬૩. શાંતિ૦ અ. ૧૩૯.

૬૪. શાંતિ૦ અ. ૨૫૮; કથા માટે જુઓ નીચે 'ગાર્હસ્થ્ય' (પ્રક૦ ૭) શ્લોક ૧૦૩.

પાસેથી પણ જ્ઞાન અને ગુણગ્રહણ કરવાનું, સીધા ઉપદેશ અને કથાનક બન્ને દ્વારા કહ્યું છે.[૬૫]

આ વિશાળતાની ઉપાસના કરતા 'બ્રાહ્મણો'એ ઘણી ઉંચી પાયરીની સમાજવ્યવસ્થાવાળા 'વર્ણાશ્રમ' ધર્મની ભારતને ભેટ કરી. કાળનો ઘસારો અને વિપરીત બળોથી પ્રવેશેલાં દૂષણોથી એ વ્યવસ્થા શિથિલ થઈ, છતાં હજારો વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનને એ વ્યવસ્થા નીચે ઉત્તમ કક્ષાના સર્વ વર્ણના સંખ્યાબંધ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી મહાપુરુષો પ્રાપ્ત થયા.

આ વૈદિક અનુગમ ઉપરાંત બીજા અનેક અનુગમો ભારતમાં હતા. તે પૈકી મુખ્યત્વે જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરાઓએ સમાજ ઉપર બહુ ઘેરી છાપ પાડી, સમાજને નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક રીતે મજબૂત કરવામાં ખૂબ ફાળો આપ્યો. એ બીજી પરંપરાઓમાં વર્ણાશ્રમના આસ્તે આસ્તે ઉંચે લઈ જનારા માર્ગ કરતાં એકદમ ઝડપથી સિદ્ધિ પામવાની તાલાવેલી હતી. જો કે તેનાથી એ જીવનદૃષ્ટિમાં પણ વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થાની જેમ એક જાતનું એકાંગીપણું—અનેકાંગી થવાનો મજબૂત પ્રયત્ન છતાં—આવી ગયુ હતું. એક જ આશ્રમ-સંન્યાસ શ્રામણ્ય-ઉપર ભાર દેવાતો હતો સંસાર દુઃખમય, બીવાયોગ્ય હતો. સંસારત્યાગ ઇષ્ટ હતો. પણ સંસારત્યાગીઓનુ આખરી આશ્રયસ્થાન તો ગૃહસ્થીઓ રહ્યા તેથી કંઈક વિચિત્ર પરિસ્થિતિ જન્મી. છતાં આ વિચારસરણીના પ્રણેતાઓની સરળ હૃદયગત વિશાળતા, અંકુશ ભાવના, કરુણા અને મૈત્રીએ

---

૬૫. સ્ત્રી અને બાળકના વિદ્યાધરત્વના બીજાં ઉદાહરણો મ. ભા.માં છે. જેમ કે પતિવ્રતા સ્ત્રી બ્રાહ્મણ કૌશિકને બ્રાહ્મણત્વના લક્ષણ કહી વ્યાધને ત્યાં મિથિલા મોકલે છે. (આરણ્યક અ. ૧૯૭). જનકની રાજસભામા બાર વર્ષના અષ્ટાવક્રે વિવાદમા જીત મેળવી પિતાસહિત બીજા બ્રાહ્મણોને કેદમાથી છોડાવ્યા. આ અષ્ટાવક્રે વેદોનુ સમ્યક્ પ્રકારે અધ્યયન નહિ કરતા પિતાને ગર્ભમાથી ટકોર કરી હતી! (આરણ્યક અ ૧૩૨ થી). દધીચિના બાળક પુત્ર સારસ્વતે એકલાએ બાર વર્ષની અનાવૃષ્ટિ વખતે વેદોનુ સ્મરણ સાચવીને સ્વાધ્યાય કરવાનુ ચાલુ રાખ્યુ હતું. અનાવૃષ્ટિ પુરી થયે ૬૦,૦૦૦ ઋષિઓના વિધિપુરઃસર આચાર્ય થઈને એ બાળક આચાર્યે વૃદ્ધ મુનિઓને વેદાધ્યયન કરાવ્યુ હતું! આવાં કારણોસર આવા કહેવત વચનો પણ પ્રચલિત થયાં હતાં. (વિ. શલ્ય૦ અ ૫૧).

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलित शिरः ।

बालोऽपि यः प्रजानाति त देवाः स्थविरं विदुः ॥ ૩-૧૩૩-૧૧ અષ્ટાવક્રો-

ભારતના જનહૃદયના કોમળ ભાવોનું સંગોપન અને સંવર્ધન કર્યું

છવટે જેમ બધે થાય છે એમ એ બન્ને વિચારધારાઓનુ (સુંદર) મિશ્રણ થયુ એ વિચારોનાંભિન્ન અનુગામીઓના અનુયાયીઓની યોગ્યતા (કે અયોગ્યતા) અનુસાર સુભગ મિલન અને સંઘર્ષ પણ થયાં સંઘર્ષ તો એટલે સુધી થયો કે સહજ વૈરની— જન્મવૈરની ઉપમા માટે 'અહિનકુલ'ની જેમ 'શ્રમણબ્રાહ્મણ' પણ ઉદાહરણાર્થે વપરાવા લાગ્યા [૬૬]

તેથી કંઈ શ્રેયોર્થીની સાધના અટકે ? સમન્વયના સાચી સમજણના પ્રયત્નો થતા રહ્યા એ સમજણ કેવી રીતે વ્યક્ત થઈ પ્રચાર પામી તે મુખ્યત્વે મહાભારત અને થોડા પ્રમાણમા જૈન અને બૌદ્ધ શાસ્ત્રોના મહત્ત્વના આધાર સાથે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ

'બ્રાહ્મણ શબ્દનુ નિર્વચન આ પ્રમાણે થાય છે (૧) બ્રહ્મ અર્થાત્ પરમાત્મ તત્ત્વને જાણનાર તેમા નિષ્ઠા રાખનાર તે બ્રાહ્મણ (૨) બ્રહ્મ અર્થાત્ યજ્ઞ અને/અથવા વેદો અને ક્રિયાકાંડોમા નિષ્ઠા રાખનાર તે બ્રાહ્મણ

શ્રમણ' શબ્દનુ નિર્વચન—જે પરંપરાના પ્રતિનિધિ તરીકે મુખ્યત્વે બૌદ્ધો અને જૈનો મનાયા છે તે—આ પ્રમાણે થાય છે (૧) સંસારના શ્રમથી ઉપરામ પામવા પ્રયત્ન કરનાર[૬૭] (૨) શ્રમ અર્થાત્ તપ કરનાર ઉપરના નિર્વચનો ઉપરાંત જેમ જેમ શ્રમણપરંપરા વિકસિત થતી ગઈ શોધાતી ગઈ તેમ તેમ તેના જુદા જુદા નિર્વચનો પણ થવા માંડ્યા એમાના થોડા નીચે પ્રમાણે છે (૧) ભગવાન વિષ્ણુનુ એક નામ શ્રમણ છે તેનુ નિર્વચન સર્વ અવિવેકીઓને સતાપે છે અર્થાત્ શ્રમ આપે છે તે 'શ્રમણ' એમ કરવામા આવ્યુ છે[૬૮] (૨) મૂળ સંસ્કૃત ધાતુ 'શ્રમ' નહિ પણ 'સમ' અર્થાત્ સમત્વ

૬૬ સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ આ ઉપમા આપી છે અને એ ઠામઠામ ઓછું પાતંજલ મહાભાષ્ય જેટલી તે જૂની છે તેની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ દર્શન અને ચિંતન (પુ ૨ પૃ ૧૧૧૦ થી ૧૧૧૩)

૬૭ શ્રમણપરંપરાના વિરોધીઓ નિકૃષ્ટ અર્થમા આ નિર્વચનનો ઉપયોગ કરે છે જુઓ શ્રદ્ધા વિનાના અપ્રાજ્ઞ સૂક્ષ્મદર્શન વિનાના નિરાશ અર્થાત્ ભગ્નાશ આળસુ (પોતાના કામ કરવાથી) થાકેલા અને તપી ગયેલા એવા પંડિતો (કૃતક્ષમા છ) એ શ્રમથી ઉપશમ પામવા માટે પ્રવ્રજ્યા શોધી છે' ૧૨-૨૬૧-૧૦ (આ પૂર્વપક્ષ રૂપે સ્યૂમરશ્મિનુ કથન છે)

૬૮ ચિ ૧૩-૧૪૯-૧૦૪ 'વિષ્ણુ સહસ્રનામ નુ શાંકરભાષ્ય ૧૦૪

નહિ ને પ્રાકૃતમાં 'સમતાથી સમણ થાય છે'[૬૯] કે પાલિમા 'સમચર્યાથી' સમણ અર્થાત્ શ્રમણ' કહેવાય છે[૭૦] એવું નિર્વચન કરવામા આવું 'બ્રાહ્મણ' શબ્દનું પણ એ શ્રમણ પરંપરાઓએ સ્વાનુવાન્તેગ નિર્વચન કર્યું છે 'બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ થાય છે'[૭૧] અને 'પાપને બાહ્ય કરવાથી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે'[૭૨] (૩) સંસ્કૃત 'શમન' ઉપરથી 'સમન' એટલે કે સર્વ પાપોનું શમન કરવા માટે પ્રયત્ન કરનાર[૭૩] (૪) (પ્રાકૃત) 'સમિતિ' અર્થાત્ શત્રુમિત્ર પ્રત્યે સમતાથી અને 'અણુતિ' એટલે પ્રવર્તન કરનાર એ સમણ મૂળ પ્રાકૃત હોવાથી મ ન 'સમણુ ત્તિ એમ પ્રયોગ થાય છે[૭૪] (૫) મૂળ 'સમનમ્' ઉપરથી નિદાન પરિણામ અને લાગણીના સંતાપ વિના વર્તે તે સમનમ્ અર્થાત્ સ્વજન અને પરજન પ્રત્યે જેનું મન તુલ્ય છે તે સમન એટલે

૬૯ समयाए समणा होइ (ઉ સૂત્ર ૨૫-૩૨)

૭૦ समचरिया समणो ति वुच्चति । ધમ્મ૦ બ્રાહ્મણવગ્ગો ૩૮૮-૬

૭૧ बम्भचेरेण बम्भणो । ઉ સૂ ૨૫-૩૨

૭૨ बाहितपापो त्ति ब्राह्मणो । ધમ્મ બ્રાહ્મણવગ્ગો' ૩૮૮-૬

૭૩ यो च समेति पापानि अणु थूलानि सब्बसो ।
समितत्ता हि पापानं समणो ति पवुच्चति ॥ ધમ્મ ૨૬૫-૨૦
અનુવા પા ગી ૮૯મા આપ્યો છે

૭૪ (૧) જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્ર ગ્રંથ ૭ ૧ ૪૦૪ અર્થસ્પષ્ટીકરણ માટેનું ઉદાહરણ

जह मम ण पिअ दुक्ख जाणिअ एमव सव्वजीवाण ।
न हणइ न हणावेइ अ, सममणइ तेण सो समणो ॥

(સર ૧૭-૧૬૮-૧૪ અમ ૨૬-૧૯ ૨ ધિ ૧૩-૩૨-૧૨ અમ)

જેવી રીતે મને દુઃખ પ્રિય નથી એ જ પ્રમાણે બધા જીવોને વિષે જે જાણે જે કોઈને હણે નહિ અને હણાવે નહિ તેવું સમાન મન રાખે તે શ્રમણ છે

(૨) જૈન દર્શનમા પાચ સમિતિઓ કહી છે (૧) કોઈ જીવને કષ્ટ ન થાય તેમ સાવધાનપણે ચાલવું તે ઈર્યાસમિતિ (૨) સભ્ય હિતકારી પરિમિત અને અસંદિગ્ધ બોલવું તે ભાષાસમિતિ (૩) જીવનયાત્રામા આવશ્યક હોય એવા નિર્દોષ સાધનો સાવધાનપૂર્વક મેળવવા તે એષણાસમિતિ (૪) વસ્તુમાત્રને જોઈતપાસી લેવીમૂકવી તે આદાનનિક્ષેપસમિતિ (૫) નિર્જીવ સ્થાનમા અનુપયોગી વસ્તુઓ જોઈતપાસીને નાખવી તે ઉચ્ચારસમિતિ

(ઉ સૂત્ર ડૉ સાંડેસરા પૃ ૬૧, પા ટી ૨)

કે સર્વત્ર સમભાવવાળો.[૭૫]

'શ્રમણ' શબ્દનાં આવાં નિર્વચનો જે તે પરંપરાના પરમ સિદ્ધિ પ્રત્યે ગતિ કરતા મહાત્માઓનાં ઉત્તમ ચારિત્ર્યમાંથી જન્મેલાં છે. તેથી 'બ્રાહ્મણ' અને 'શ્રમણ' ઉભયનાં સનાતન આનંદમય સમત્વદર્શી વિચારોના ભવ્ય સંગમમાથી સતત વિકસતી સંસ્કૃતિ સર્જાઈ. એટલે ઉપર જેમ મ ભા.માંથી સાચા 'બ્રાહ્મણ'નાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં જોયાં એમ હવે અનુક્રમે 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'[૭૬] અને 'ધમ્મપદ'[૭૭]માંથી 'બ્રાહ્મણ'નાં લક્ષણો જોઈએ.

જે જગતમા અગ્નિની જેમ પૂજ્ય છે, કુશલ પુરુષોએ જેનો બ્રાહ્મણ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે;[૭૮] જે આસક્ત થતો નથી, પ્રવ્રજિત થઈને શોક કરતો નથી, આર્યવચનોમા આનંદ પામે છે;[૭૯] અગ્નિમાં તપાવીને શુદ્ધ કરેલા અને મનશીલાદિથી ચકચકિત કરેલા સુવર્ણની જેમ જેના રાગ, દ્વેષ ભય વ. દૂર થઈ ગયાં છે,[૮૦] તપસ્વી, કૃશ, દાન્ત, જેનાં માંસ અને શોણિત સુકાઈ ગયાં છે,

૭૫ જુઓ अभिधानराजेन्द्र, ગ્રથ ૭, પૃ. ૪૦૪; અર્થસ્પષ્ટીકરણ માટેનુ ઉદાહરણ

णत्थि य से कोइ वेसो पिओ अ सव्वेसु चेव जीवेसु ।
एएण होइ समणो, एसो अन्नोऽवि पज्जाओ ॥ સર ૬-૩૧-૨૯ અમ.
(ગીતા ૯-૨૯)

મને કોઈ દ્વેષ્ય નથી, એ પ્રમાણે સર્વ જીવમાં મને કોઈ પ્રિય પણ નથી એનાથી એ શ્રમણ (સમનસ્) થાય છે, આવો બીજો પર્યાય છે.

૭૬. જૈન તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીની અંતિમ દેશનાનો ગ્રંથ મનાય છે એમાં કુલ ૩૬ અધ્યયન અને ૧૭૧૪ શ્લોક છે.

૭૭. બૌદ્ધ ત્રિપિટકો પૈકી સુત્તપિટકના ખુદ્દકનિકાય નામના પાંચમા ગ્રંથ પૈકીનો પેટાવિભાગ ૨. પરંપરા અનુસાર ભગવાન બુદ્ધ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારથી પરિનિર્વાણ સુધી જુદા જુદા સમયે ઉપદેશ કરતાં જે ગાથાઓ ઉચ્ચારી હતી તેનો સંગ્રહ. એમા કુલ ૨૬ વર્ગ અને ૪૨૩ ગાથાઓ છે.

૭૮. * ઉ સૂત્ર ૨૫-૧૯; મ. ભા.માં જેમ, त देवा ब्राह्मण विदु । શ્લોક પાદ આવે છે એમ આ શ્લોકોમાં ઘણે ઠેકાણે त वय बूम माहणं । એવો શ્લોક પાદ આવે છે. મ ભા ના શ્લોકોની જેમ આ ચરણવાળા શ્લોકો કે'તેના' અનુવાદની પા. ટી.મા. * નીશાન કરેલું છે.

૭૯. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૦.

૮૦. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૧.

જે સુવ્રત અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરનાર છે;[૮૧] જે સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓને બરાબર જાણીને ત્રણ પ્રકારે એમની હિંસા કરતો નથી.[૮૨] ક્રોધથી, હાસ્યથી, લોભથી અથવા ભયથી જૂઠું બોલતો નથી;[૮૩] જે અદત્તા–કોઈના આપ્યા વિના સચિત્ત–દાસ પશુ ઇ.–કે અચિત્ત–સુવર્ણ ઇ.–થોડું કે ઘણું લેતો નથી;[૮૪] મન, કાયા કે વચનથી જે દિવ્ય, માનવ કે તિર્યંચ સંબંધી મૈથુન સેવતો નથી;[૮૫] જળમાં ઉત્પન્ન થયેલું કમળ જેમ જળથી લેપાતુ નથી એમ (વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલ છતાં) જે કામભોગોથી અલિપ્ત રહે છે;[૮૬] અલોલુપ, મુધાજીવી, અનગાર–ઘર વિનાનો, અકિંચન અને ગૃહસ્થોમાં અનાસક્ત;[૮૭] પૂર્વસંયોગ સંબંધીઓ અને બાંધવોનો ત્યાગ કરીને ભોગોમાં આસક્તિ વિનાનો;[૮૮] મુંડનથી શ્રમણ થતો નથી, ૐકારથી બ્રાહ્મણ થતો નથી, અરણ્યવાસથી મુનિ થતો નથી, અને કુશનાં વસ્ત્ર પહેરવાથી તાપસ થતો નથી;[૮૯] (પરંતુ) સમતાથી શ્રમણ થાય છે, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ થાય છે, જ્ઞાનથી મુનિ થાય

---

૮૧. * ઉ. સૂ. ૨૫–૨૨.

૮૨. * ઉ. સૂ. ૨૫–૨૩; ત્રણ પ્રકારે : (૧) મન, વચન અને કાયાથી (૨) મૃદુ, મધ્યમ અને તીવ્રપણે

૮૩. * ઉ. સૂ. ૨૫–૨૪; સર૰ 'ભારત સાવિત્રિ' (પ્રક૦૨૧) શ્લોક ૧૯૩

૮૪. * ઉ. સૂ. ૨૫–૨૫.

૮૫. * ઉ. સૂ. ૨૫–૨૬.

૮૬. * ઉ. સૂ. ૨૫–૨૭

૮૭. * ઉ. સૂ. ૨૫–૨૮: મુધાજીવી (પ્રા મુહાજીવી) = બદલાની એક આણુ આશા નહિ રાખનાર. વધુ માટે જુઓ પા. ટી ૨૪

૮૮. * ઉ સૂ. ૨૫–૨૯.

૮૯. * ઉ. સૂ. ૨૫–૩૧

સર૰ (૧) मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यान्वसनान्मुनिः ।
अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ મ. ભા ૫–૪૩–૩૫.

મૌનથી અર્થાત્ મુનિને યોગ્ય વર્તનથી મુનિ થવાય છે, અરણ્યમાં વાસ કરવાથી નહિ. જે એ (तत्) અક્ષરને જાણે છે તે શ્રેષ્ઠ મુનિ કહેવાય છે.

(૨) મુંડી થવાથી શ્રમણ થવાતું નથી: નિયમ વિનાનો, જૂઠાબોલો, ઇચ્છા અને લોભવાળો કેવી રીતે શ્રમણ થાય? જે અણુ અને સ્થૂલ પાપોને પૂરેપૂરાં શમાવે છે, તે પાપોને શમાવવાથી શ્રમણ કહેવાય છે ધમ્મપદ ૨૬૪, ૨૬૫, ૩૮૮.

છે અને તપથી તાપસ થાય છે;[૯૦] કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે, કર્મથી ક્ષત્રિય થાય છે, કર્મથી વૈશ્ય થાય છે અને કર્મથી શૂદ્ર થાય છે;[૯૧] સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થયેલો;[૯૨] આવા દ્વિજોત્તમો પોતાનો અને બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ હોય છે.[૯૩]

હવે 'ધમ્મપદ'ના બ્રાહ્મણ' વિષેના કેટલાક ઉલ્લેખો જોઈએ.

તૃષ્ણારૂપી સ્રોતને કાપવાનુ પરાક્રમ કરનાર, કામને હાંકી કાઢનાર, સસ્કારોનો ક્ષય જાણીને નિર્વાણ જાણનાર;[૯૪] (ધ્યાન અને પ્રજ્ઞા) બન્ને

---

૯૦ ઉ સૂ. ૨૫-૩૨.

૯૧. ઉ. સૂ. ૨૫-૩૩; આ સદર્ભ બતાવે છે કે ભારતમાં સામાન્યતઃ કર્મથી આવતી વર્ણપ્રથાના મૂળ વિચારને જૈન અનુગમનો ટેકો હતો. પણ પછીથી પ્રવેશેલી જડતા પ્રત્યે વિરોધ હતો.

૯૨ * ઉ. સૂ. ૨૫-૩૪; આ શ્લોકમાં મહાવીર સ્વામી માટે 'બુદ્ધ' વિશેષણ છે.

૯૩. ઉ. સૂ. ૨૫-૩૫; સર' પ્રજ્ઞાવડે નિર્માણ કરેલી જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે ધીર પુરુષો પોતે તરે છે અને બીજા અજ્ઞાનીઓને પણ તારે છે.' મ. ભા. ૧૨-૨૨૮-૧, ૨.

૯૪. (૧) ધમ્મ. ૩૮૩; સંસ્કાર = દુઃખોની કાર્યકારણપરંપરા 'પ્રતીત્યસમુત્પાદ'માનુ બીજું કારણ. 'પ્રતીત્યસમુત્પાદ'ની કાર્યકારણપરંપરા. અવિદ્યા > સંસ્કાર (પ્રવૃત્તિ) >વિજ્ઞાન (જાણવાપણું) >નામરૂપ >ષડાયતન (મન+૫ ઇંદ્રિયો) >સ્પર્શ (ઇંદ્રિયજન્ય સુખ) >વેદના, (સુખ, દુઃખ, ઉપેક્ષા) >તૃષ્ણા >ઉપાદાન (લોભ) >ભવ (કર્મ) >જાતિ (જન્મ) >જરા-મરણ-શોક-પરિદેવન-દુઃખ-દૌર્મનસ્ય અને ઉપાયાસ

(૨) ઉપર ઉલ્લેખેલ પ્રથમ કારણ અવિદ્યા અથવા અયથાર્થ જ્ઞાનના બૌદ્ધ મત પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારો છે : (૧) જગ અનિત્ય એટલે કે રૂપાંતર પામનારું હોવા છતાં, તે નિત્ય છે એમ માનવું; (૨) આત્મા નામનો અવિનાશી, અવિકારી પદાર્થ નથી છતાં તે એવો છે એમ માનવું; (૩) સંસાર દુઃખમય હોવા છતા તેમા જ બધુ સુખ છે એમ માનવું. (બુ. ચ. પૃ. ૪૬)

(૩) 'ધમ્મપદ'ના 'બ્રાહ્મણવગ્ગો'ની ઘણીખરી ગાથાઓ, અને 'સુત્તનિપાત'ના પાંત્રીસમા 'વાસેટ્ઠસુત્ત' (વશિષ્ઠસૂત્ર)ની ૨૭મી થી ૫૪મી ગાથાઓ (ક્રમાંગ ગાથા ૬૨૦ થી ૬૪૭) લગભગ અક્ષરશઃ એક જ છે અને તેથી અહીં આપેલા 'ધમ્મપદ'ના સંદર્ભો મહદ્ અંશે 'સુત્તનિપાત'ના પર્યાય પણ આપે જ છે.

ધર્મનો પારગામી, અને તે જાણીને સંયોજનોનો ક્ષય કરનાર;૯૫ (પા. ટી. ૯૫માં જણાવેલું) એ સંયોજન જેને નથી એવો નીડર અને અનાસક્ત;૯૬ ધ્યાની, નિષ્પાપ, સ્થિર, કૃતકૃત્ય, અનાસવ, ઉત્તમ અર્થ પ્રાપ્ત કરેલ;૯૭ પાપને બાહ્ય કરનાર, સમચર્યાવાળો અને (વાસના) મેલને પ્રવ્રજિત કરનાર=ત્યાગ કરનાર;૯૮ અક્રોધી;૯૯ હિંસામાંથી મનને નિવૃત્ત કરી દુઃખને

૯૫. ધમ્મ. ૩૮૪: સંયોજન=બંધન; એ દશ જાતનાં છે: (૧) સક્કાયદિટ્ઠિ. આત્મા ભિન્ન પદાર્થ અને નિત્ય છે એવી માન્યતા. (૨) વિચિકિચ્છા. બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘમાં શંકા અને અવિશ્વાસ. (૩) સીલબ્બત પરામાસ. સ્નાનાદિ વ્રતોથી જ મુક્તિ મળી જાય એવો વિશ્વાસ. (૪) કામરાગ. કામવાસના. (૫) પટિઘ. ક્રોધ. (૬) રૂપરાગ. બ્રહ્મલોકાદિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા (૭) અરૂપરાગ. અરૂપ દેવલોક પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા. (૮) માન. અહંકાર. (૯) ઉદ્ધચ્ચ. ભ્રાંતચિત્તતા. (૧૦) અવિજ્જા અવિદ્યા. આમાનાં પહેલાં પાંચ અવરભાગી.અને છેલ્લાં પાંચ ઉર્ધ્વભાગી કહેવાય છે પહેલા ત્રણ નષ્ટ કરવાથી સાધક 'સોતાપન્ન' (ધર્મપ્રવાહમા પડેલો) અર્થાત્ બૌદ્ધધર્મનો અધિકારી થાય છે. પછીનાં બે સંયોજનોને ક્ષીણ કરવાથી 'સકદાગામી' થાય છે એટલે મોક્ષ માટે તેને બીજો એક જ જન્મ લેવો પડે છે પહેલા પાચેનો પૂર્ણ નાશ કરવાથી 'અનાગામી' અર્થાત્ નિર્વાણ માટે તેને જન્મ લેવો પડતો નથી દશેયનો ક્ષય કરવાથી 'અરહા', અરહન્ત અર્થાત્ જીવનમુક્ત થાય છે (ધમ્મ પૃ ૧૪૪)

૯૬. *(૧) ધમ્મ ૩૮૫: મ ભા અને ઉ સૂત્રની જેમ ધમ્મપદની ગાથાઓમાં ઘણે ઠેકાણે तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं । એવો શ્લોક પાદ આવે છે એ ચરણવાળી ગાથાઓ કે તેના અનુવાદની પા ટી મા * નીશાન કર્યુ છે

*(૨) ધમ્મ. ૩૯૭ આ ગાથાને મળતી છે

૯૭. *ધમ્મ. ૩૮૬. અનાસવ=આસર અર્થાત્ વિપત્તિ વિનાનો અથવા પૂરની જેમ તાણી જનારી તૃષ્ણારૂપી 'ઓઘ' વિનાનો આ આસવ કે ઓઘ ચાર જાતના છે: કામ અર્થાત્ ભોગ્ય વસ્તુની સ્પૃહા ભવ અર્થાત્ પરલોકની વાસના. દૃષ્ટિ અર્થાત્ કોઈ પંથનુ, વાડાનુ મમત્વ કે દુરાગ્રહ અવિદ્યા અર્થાત્ અયથાર્થ જ્ઞાન. (ધમ્મ. પૃ ૧૩૯) જુઓ ઉપર પા ટી. ૯૪.

૯૮. ધમ્મ. ૩૮૮.

૯૯. ધમ્મ. ૩૮૯: આ ગાથા સ્પષ્ટ છે તેથી ઉદ્ધૃત કરી છે

न ब्राह्मणस्स पहरेय्य नास्स मुञ्चेथ ब्राह्मणो ।

धी ब्राह्मणस्स हन्तारं ततो धी यस्स मुञ्चति ॥

બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રહાર ન કરવો, બ્રાહ્મણે તેના ઉપર કોપ ન કરવો;

શમાવનાર:[100] કાયા વાણી અને મનથી દુષ્કૃત્ય નહિ કરનાર, એ ત્રણેય સ્થાનનું સંરક્ષણ કરનાર:[101] સત્ય અને ધર્મવાળો:[102] ધૂળમાંથી (ચીથરાં શોધીને) કપડાં પહેરનાર, કૃશ, નસોથી વીંટળાયેલો અને એકલો ધ્યાન ધરતો:[103] અકિંચન, લેવાની ઈચ્છા વિનાનો: વેરને, જાળને (તૃષ્ણાને) મહારીને (દૃષ્ટિને) ક્રમે ક્રમે છેદીને ભોગળને (અવિદ્યાને) ફેંકી દેનાર:[104] મૈત્રીભાવ રાખીને ગાળો, વધ, બન્ધ વ.ને ખમી લેનાર, ક્ષમારૂપ સૈન્યવાળો:[105] અક્રોધી, વ્રતવાન; શીલવાન, તૃષ્ણાના અભાવથી નમ્ર, દાન્ત, અન્તિમ શરીરવાળો:[106] કમળ ઉપરના પાણી પેઠે, આરની અણી ઉપરના સરસવની પેઠે કામથી અલિપ્ત:[107] અહીંઆં જ પોતાના દુ:ખક્ષયને જાણનાર, તૃષ્ણાભાર વિનાનો, અનાસક્ત:[108] ગંભીર પ્રજ્ઞાવાળો, મેધાવી, માર્ગ અમાર્ગને જાણનાર, ઉત્તમ અર્થ પ્રાપ્ત કરનાર:[109] ગૃહસ્થ અને ગૃહવિનાના બન્નેના સંસર્ગ વિનાનો, ગૃહવિનાનાઓના માર્ગને અનુસરનાર, અલ્પ ઈચ્છાવાળો:[110] દંડનિધાન:કરી ઘાત કરે નહિ અને કરાવે નહિ:[111] વિરુદ્ધ મનુષ્યોનો પણ વિરોધ નહિ કરનાર, (મારવા માટે) દંડ ધારણ કરનારની વચ્ચે દંડ છોડી દેનાર અર્થાત્ અહિંસક, સંગ્રહ કરનારાઓની વચ્ચે પણ અપરિગ્રહી:[112] રાગ, દ્વેષ, માન, તિરસ્કાર

બ્રાહ્મણના મારનારને ધિક્કાર છે અને જે (બ્રાહ્મણ) કોપ કરે તેને તેથી પણ વધુ ધિક્કાર છે.

૧૦૦. ધમ્મ. ૩૯૦.

૧૦૧. *ધમ્મ. ૩૯૧.

૧૦૨. ધમ્મ. ૩૯૩.

૧૦૩. *ધમ્મ. ૩૯૫. બૌદ્ધ અનુક્રમમાં તપશ્ચર્યાનો બહુ અંશે નિષેધ છે તેવી માન્યતા આ ગાથાથી સ્પષ્ટ રીતે ખોટી ઠરે છે. સાધનામાં તપનું યોગ્ય સ્થાન બૌદ્ધોએ સ્વીકારેલું છે.

૧૦૪. *ધમ્મ. ૩૯૮; સર૦ ઇશ. ૬.

૧૦૫. *ધમ્મ. ૩૯૯.

૧૦૬. *ધમ્મ. ૪૦૦.

૧૦૭. *ધમ્મ. ૪૦૧; સર૦ ઉ. સૂ. ૨૫-૨૭.

૧૦૮. *ધમ્મ. ૪૦૨.

૧૦૯. *ધમ્મ. ૪૦૩: માર્ગ = આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ.

૧૧૦. *ધમ્મ. ૪૦૪.

૧૧૧. *ધમ્મ. ૪૦૫.

૧૧૨. *ધમ્મ. ૪૦૬.

વિનાનો;[૧૧૩] અકર્કશ સ્પષ્ટ સત્યવચન બોલનાર; કોઈના ઉપર આક્ષેપ નહિ કરનાર;[૧૧૪] આપ્યા સિવાય કશું પણ નહિ લેનાર;[૧૧૫] આ લોક કે પરલોકમાં આશા વિનાનો, નિસ્તૃષ્ણ અને અનાસક્ત;[૧૧૬] તૃષ્ણારૂપી ઘર વિનાનો, શંકા વિનાનો અને અમૃતમાં પેઠેલો-જીવન્મુક્ત;[૧૧૭] પુણ્ય અને પાપથી પર, અશોક, વિરજ અને શુદ્ધ;[૧૧૮] ચન્દ્ર જેવો વિમલ, શુદ્ધ પ્રસન્ન અને નિર્મળ, તૃષ્ણા અને ભવ જેણે ક્ષીણ કરેલ છે એવો;[૧૧૯] મોહને વટી ગયેલો, ધ્યાની નિંકપ, કશું નહિ ગ્રહણ કરનાર;[૧૨૦] કામ અને સંસારપ્રપંચ વિનાનો; સર્વ દિવ્ય અને માનુષ બંધનોથી મુક્ત;[૧૨૧] રતિ અને અરતિ છોડીને ઠંડો થયેલો, ઉપાધિરહિત અને લોકનો પરાભવ કરનાર વીર;[૧૨૨] સર્વ જીવોનાં મરણ અને જન્મ જાણનાર, અસક્ત, સુગત, બુદ્ધ;[૧૨૩] જેની ગતિ દેવ ગન્ધર્વ કે મનુષ્યો જાણતા નથી એવો ક્ષીણાસ્રવ અરહન્ત;[૧૨૪] જેને ક્યાંય કશી આસક્તિ નથી, અકિંચન;[૧૨૫] ઋષભ, પ્રવર, વીર, મહર્ષિ, વિજયી, નિંકપ, સ્નાતક, બુદ્ધ;[૧૨૬] પૂર્વનિવાસ અર્થાત્ પૂર્વજન્મને જાણનાર, સ્વર્ગ અને નરકને જોનાર, પુનર્જન્મ ક્ષીણ કરનાર, પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનાર અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સઘળું પ્રાપ્ત કરનાર.[૧૨૭]

---

૧૧૩. *ધમ્મ. ૪૦૭

૧૧૪. *ધમ્મ. ૪૦૮.

૧૧૫. *ધમ્મ. ૪૦૯.

૧૧૬. *ધમ્મ. ૪૧૦.

૧૧૭ *ધમ્મ. ૪૧૧.

૧૧૮. *ધમ્મ. ૪૧૨.

૧૧૯. *ધમ્મ ૪૧૩; સર૦ ગાથા *૪૧૫, અને *૪૧૬

૧૨૦. *ધમ્મ. ૪૧૪.

૧૨૧. *ધમ્મ. ૪૧૭.

૧૨૨. *ધમ્મ. ૪૧૮; આ અને ૪૨૨મી ગાથામાં વપરાયેલો 'વીર' શબ્દ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી જે અર્થમાં 'વીર' કહેવાતા એ અર્થમાં છે.

૧૨૩. *ધમ્મ ૪૧૯.

૧૨૪. *ધમ્મ. ૪૨૦.

૧૨૫. *ધમ્મ ૪૨૧.

૧૨૬. *ધમ્મ. ૪૨૨.

૧૨૭ (૧) *ધમ્મ ૪૨૩; (૨) બ્રાહ્મણત્વનું આ રીતે શ્રમણદૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરવા ઉપરાંત 'ધમ્મપદ'માંની ૧૪૨મી ગાથા બરાબર મ. ભા.ની

આમ શુદ્ધ શ્રમણ પરંપરાઓમાં પણ સાચો 'બ્રાહ્મણ' એ માનપાત્ર અને પોતાના વિકાસની ટોચે પહોંચેલો કે પહોંચવાનો આર્જવયુક્ત પ્રયત્ન કરનાર, એવી રીતે નિરૂપાયેલો છે. એ રીતે 'સમતા' અને 'સમચર્યા'થી સમણ અર્થાત્ શ્રમણ થાય છે, એ વિચારના હાર્દને પકડીને વૈદિક અનુગમમાં બ્રહ્મની સાથે 'સમ'[૧૨૮] પર્યાયવાચી કે બ્રહ્મના સમાનાર્થક તરીકે ઉપયોગમાં આવ્યો.

રીતે જ બ્રાહ્મણ, શ્રમણ અને ભિક્ષુક અર્થાત્ સંન્યાસીનું ગુણોથી એકત્વ વર્ણવે છે. 'ભલેને તે અલંકૃત હોય (દરદાગીના વસ્ત્ર પહેરેલાં હોઈને અલંકૃત અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમી હોય તો પણ), પણ જે સમચર્યાવાળો હોય, શાન્ત, દાન્ત, નિયત બ્રહ્મચારી-બ્રહ્મની શોધ કરનારો, સર્વભૂતો પ્રત્યે અહિંસક હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે, શ્રમણ છે, ભિક્ષુ છે'

अलङ्कतो चे पि सम चरेय्य सन्तो दन्तो नियतो ब्रह्मचारी ।
सब्बेसु भूतेसु निधाय दण्ड सो ब्राह्मणो सो समणो स भिक्खु ॥

આ ગાથા ઉપરની 'અટ્ઠકથા' જોતા 'અલંકૃત' ઉપરાંત મનુષ્ય 'પાપી' હોય તો પણ તે 'અરહા'-જીવનમુક્ત થાય છે, એવી વાર્તા છે.

૧૨૮. (૧) न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः क्वचित् । ૫-૧૨૧-૧૬

(૨) विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥
૬-૨૭-૧૮ (ગીતા ૫-૧૮) = ફે. ૧૨-૨૩૧-૧૯

(૩) इहैव तैर्जितः सर्गो येषा साम्ये स्थित मनः ।
निर्दोष हि सम ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥
૬-૨૭-૧૯. (ગીતા ૫-૧૯)

જેમનુ મન સમત્વમા સ્થિર થયુ છે તેમણે આ દેહે જ સંસાર જીત્યો છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે તેથી તેઓ (સમત્વમાં સ્થિર થયા હોવાથી) બ્રહ્મમા જ સ્થિર થયા છે.

(૪) ब्राह्मः स्वभावः सुश्रोणि सम सर्वत्र मे मतिः । વિ. ૧૩-૧૪૩-૫૨

(૫) समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्त परमेश्वरम् । ૬-૩૫-૨૭ (ગીતા ૧૩-૨૭)
સર્વ ભૂતોમા સમ પણે રહેલા પરમેશ્વરને...

(૬) सम पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । ૬-૩૫-૨૭ (ગીતા,૧૩-૨૭)
સર્વત્ર સમ પણે રહેલા ઈશ્વરને જોનાર...

(૭) समदुःखसुख धीरं । (ગીતા ૨-૧૫)
આ શ્લોકપાદ ઉપર ટીકાકાર શંકરનંદી ટીકા કરતાં સમ-સમભાવ એટલે બ્રહ્મભાવ એવો અર્થ કરે છે. (ગીતા. શાં. ભા. પૃ. ૭૭, પા. ટી. ૧).

તેથી એ 'સમતા' અને 'સમદર્શી' શબ્દ જે અર્થમાં શ્રમણોમાં વપરાતો હતો બરાબર એ જ અર્થમાં—સહેજ પણ ફેરફાર વિના—મહાભારતમાં અને મહાભારતના નિચોડ રૂપ ગીતામાં અનેક સ્થળે ઉપયોગમાં લેવાયો. માત્ર સમતા શબ્દ જ નહિ, પણ સમતાનિર્દેશક સર્વભૂતોના હિતમાં રત,[129] સર્વપ્રાણીઓમાં સમાન આત્મા વ્યાપેલો છે,[130] શત્રુ અને મિત્ર, માન અને અપમાન, સુખ અને દુઃખ, માટીનું ઢેફું પત્થર અને સુવર્ણમાં, પ્રિય અને અપ્રિયમાં, નિંદા-અને સ્તુતિમાં, પ્રકાશ પ્રવૃત્તિ અને મોહમાં, શીત અને ઉષ્ણમાં, લાભ અને અલાભમાં, જય અને પરાજયમાં, સમાન ભાવ રાખનારા,[131] ભક્ત, જ્ઞાની, યોગી, સાંખ્યશાસ્ત્રી, સ્થિતપ્રજ્ઞ, સત્યદર્શી, બ્રહ્મદર્શી, સમદર્શી કે નારાયણદર્શી,[132] પરમ ભાગવત દરેકના ગુણ કથનમાં આ સમત્વમાં થઈને વિશાળતામાં લઈ જનાર, વિદ્યા, અને વિશાળતામાંથી

૧૨૯. ૬–૨૭–૨૯ (ગીતા ૫–૨૯): ૬–૩૪–૪ (ગીતા ૧૨–૪): ૧૨–૨૨૯–૧૫: ૨૩૨–૧૯: ૨૩૩–૧૪: ૨૬૨–૬: ૧–૧૧૦–૧૦: ૩–૧૬૦–૨૬: ૨૪૮–૯: ૨૭૭–૬: ૫–૧૪૭–૧૯. ચિ ૧૩–૨૯–૭: ૧૦૭–૯૧: ચિ. ૧૪–૯૨–૫: ૧૭–૩૩૬–૫૮ છેલ્લા સંદર્ભના શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: 'જો અહિંસક, આત્મવિદ્ અને સર્વભૂત હિતેરત અને સકામ કર્મ વિનાના એકાન્તિક ભક્તોથી આ જગત વ્યાપેલું હોત તો સત્યયુગ જ ચાલતો હોત.'

૧૩૦. જુઓ નીચે શ્લોક ૭૬, ૭૭

૧૩૧. કૌંસમાં મૂકેલા આંકડા ગીતાના છે ૬–૨૪–૧૫ (૨–૧૫): ૬–૨૪–૩૮ (૨–૩૮); ૬–૨૪–૪૮ (૨–૪૮): ૬–૨૬–૨૨ (૪–૨૨): ૬–૨૮–૭ થી ૯, ૨૯, ૩૨ (૬–૭ થી ૯, ૨૯, ૩૨): ૬–૩૧–૨૯ (૯–૨૯): ૬–૩૪, ૪, ૧૩, ૧૭ થી ૧૯ (૧૨–૪, ૧૩, ૧૭, ૧૮, ૧૯): ૬–૩૫–૨૭, ૨૮ (૧૩–૨૭, ૨૮): ૬–૩૬–૨૨ થી ૨૫ (૧૪–૨૨ થી ૨૫): ૬–૪૦–૫૪ (૧૮–૫૪): અને બીજા સેંકડો સંદર્ભો. તેથી મર્યાદા જળવાય માટે માત્ર ગીતાના જ આધારો મૂક્યા છે

૧૩૨. (૧) જુઓ ઉપર પા ટી ૧૨૮ (૨)નો શ્લોક આ શ્લોક ૧૨–૨૩૧–૧૯માં અલ્પ પાઠાંતરે છે. એના ઉપર ટીકાકાર વાદિરાજતીર્થ લખે છે समदर्शिन सम नारायण पश्यतीति समदर्शिनः એમ 'સમ'ને નારાયણના પર્યાય તરીકે આપેલ છે. એ તો સર્વવિદિત છે કે ભાગવત સંપ્રદાયમાં નારાયણને પરમાત્મતત્ત્વ અને બ્રહ્મતત્ત્વ તરીકે વર્ણવેલા છે. ભગવાન વિષ્ણુનું ૧૦૭ મું નામ 'સમાત્મા' અને ૧૦૯ મું નામ 'સમ' છે (ચિ. ૧૩–૧૪૯–૨૫ વિ. સ. ૧૪૯–૨૫): પાંચરાત્રસંહિતાઓ પૈકીની 'અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા'

સમત્વમા થઈ જનાર વિધાનુ એવુ સમિલન નજરે પડે છે કે એને અલગ પાડી શકાય જ નહિ એને માટે પથભેદ, દૃષ્ટિભેદ કે અવરોધ કઈ નથી એ સર્વત્ર સમાન છે એ નામા બધુ આવી જાય છે

(૫-૨ ૩) મા પ્રથયાનસ્થિત બ્રહ્મનુ વર્ણન કરતા કહ્યુ છે "

प्रसुप्ताखिलकार्यं यत्सर्वत समता गतम् ।

नारायण परं ब्रह्म सर्वावाससमाहृतम् ॥ ५-२

पूर्णस्तिमितषाड्गुण्यमसमीराम्बरोपमम् । ५-३ अप

જેની તમામ પ્રવૃત્તિ પ્રસુપ્ત છે જે સર્વ બાજુએ સમ થયુ છે, સર્વમા વસી રહેલ અનાહત પૂર્ણ જેમા ષડગુણો શમી ગયેલા છે અને જે વાયુ વિનાના આકાશ જેવુ છે એવુ નારાયણરૂપી પરમ બ્રહ્મ "

(૨) શાતિ અ ૪૭ ભીષ્મરતનરાજ 'મા નારાયણ સ્તુતિ કરતા નારાયણનુ અનેકધા વર્ણન કર્યુ છે એ સ્તુતિ અનુસાર, નારાયણ એટલે પરબ્રહ્મ સનાતમા અને સર્વધર્મોના અનુયાયીઓ વડે જુદી જુદી રીતે પૂજાતા પરમાત્મા વિશેષ માટે એ સુંદર સ્તોત્ર આખુ જોવા યોગ્ય છે

(૩) નારાયણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ જુદી જુદી રીતે કરવામા આવી છે (શા ભા ના ગુજરાતી અનુવાદ સાથેની ગીતામા પૃ ૧૩-૧૪ ઉપર નીચે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિઓ આપેલી છે

(क) **નારા-જલમ્+અયન-સ્થાન યસ્ય સ**, નાર એટલે જલ જેનુ સ્થાન છે તે, અથવા

(ख) **નારસ્ય-જ્ઞાનસ્ય-મુક્તેર્વા અયન-પ્રાપ્તિ યસ્માત્**, જેનાથી જ્ઞાન અથવા મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે

(ग) **નરાણા સમુહો નાર**, નરનો સમૂહ તે નાર, તત્ર **અયન-સ્થાન**, ત્યા જેનુ સ્થાન છે તે નારાયણ, એટલે કે શુદ્ધ ચૈતન્ય

(घ) सारुप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधा ।

यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायण स्मृत ॥

સારૂપ્યમુક્તિ તે નાર જે દેવ તેનુ અયન છે તે નારાયણ

(ङ) नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम् ।

यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायण स्मृत ॥

" નાર એટલે કરેલા પાપ ને અયન એટલે ગમન તે (પાપ) જેનાથી નાસી જાય તે નારાયણ

(च) नारं च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम् ।

तयोर्ज्ञानं भवेद् यस्मात् सोऽयं नारायणस्मृत ॥ (બ્રહ્મવૈવર્ત)

'ઈશોપનિષદ્‌માં આ વિચાર સ્પષ્ટતાથી નિરૂપેલો છે. મંત્ર ૬, અને ૭ માં બધે એકત્વ જોનારા વિજ્ઞાની પુરુષને કંટાળો મોહ અને શોક નથી એમ કહ્યું છે.[133] ૧૬મા મંત્રમાં ઋષિએ તેજસ્વી કલ્યાણતમ રૂપવાળા પરાત્પર પુરુષની અને પોતાની એકતા જોઈ છે. આ મંત્રો શુક્લ યજુર્વેદના સંહિતા વિભાગના છે તેથી એનું મહત્ત્વ અનેક દૃષ્ટિએ છે.[134] બીજાં ઉપનિષદોમાં પણ આ વિચાર અનેક સ્થળે છે: 'હું બ્રહ્મ છું',[135] 'એક અને અદ્વિતીય,'[136] 'વરિષ્ઠ બ્રહ્મ જ વિશ્વરૂપે રહેલું છે,'[137] 'આ બધું આત્મા જ

નાર–મોક્ષણુ અને અયન–ઇચ્છિત પુણ્યજ્ઞાન: એ બન્નેનું જેનાથી જ્ઞાન થાય તે નારાયણ.

(છ) आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत ॥ મનુ. ૧–૧૦

જલને નાર કહેલ છે કેમકે તે નર–પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે જલ તેનું પૂર્વસ્થાન હતું તે ઉપરથી નારાયણ કહેવાય છે.

(જ) नारा जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधा ।
तान्येव चायन तस्य तेन०

નારા એટલે ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વો તેમનુ અયન તે નારાયણ.

ઝ) (૧) નર એટલે ચર અને અચરાત્મક સર્વ શરીરો, તેઓ તેમાં નિત્ય એકઠાં થયેલા છે. અર્થાત્ ચિદાભાસ કે જીવો જેમા એકઠા થયેલા છે તે **નારા**, તેઓના આશ્રય નિયામક કે અન્તર્યામી તે **નારાયણ**. (આનન્દગિરિ)

(૨) **નારા**, એટલે જીવાત્માઓ–ત્વંપદવાચ્ય જીવો, તેઓનુ જે અધિષ્ઠાન તત્પદવાચ્ય પરબ્રહ્મ તે **નારાયણ**. (આનન્દગિરિ)

(૧૩૨ (છ)માં મૂકેલી વ્યુત્પત્તિ નારાયણના જુદાં જુદા નામોના નિર્વચન કરતાં મ. ભા.માં અક્ષરશઃ (૧૨–૩૨૮–૩૫) આપી છે)

૧૩૩. મન્ત્ર ૬, ૭ જુઓ નીચે શ્લોક ૭૬ ની પા. ટી.માં.;
तेजो यत्ते रूप कल्याणतम तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥
ઈશ ૧૬:=બૃ. ઉ. ૫–૧૫–૧.

૧૩૪. ઈશોપનિષદ્ એટલે શુક્લ યજુર્વેદનો ૪૦મો અધ્યાય આ એક જ ઉપનિષદ્ વેદોના સહિતા વિભાગમાં છે.

૧૩૫. अहं ब्रह्मास्मि । બૃ. ઉ. ૧–૪–૧૦; તેજોબિંદુ ૩–૫૯ થી ૭૩.

૧૩૬. છાં. ઉ. ૬–૨–૧ एकमेवाद्वितीयम् ।

૧૩૭. મુણ્ડક ઉ. ૨–૨–૧૧ ब्रह्मैवेद विश्वमिद वरिष्ठम् ।

છે,'[138] 'એ જ દિવ્ય, નિરાકાર, બહાર-અંદર બધે રહેલો, અજ, પ્રાણરહિત, મન વિનાનો, શુદ્ધ અને પરાત્પર પુરુષ છે,'[139] 'અજ, મહાન આત્મા અજર અમર અમૃત અને અભય બ્રહ્મ છે,'[140] 'આ આત્મા બ્રહ્મ છે,'[141] 'આ સર્વ જે કંઈ છે તે આત્મા છે,'[142] 'તે (આત્મા) સમાન થઈને આ લોક અને પરલોકમાં સંચાર કરે છે,'[143] આત્મજ્ઞાની શાન્ત દાન્ત ઉપરત તિતિક્ષુ અને સમાહિત થઈને આત્મામાં જ આત્માને જુએ છે, એ (દ્વંદ્વોરૂપી) પાપથી લેપાતો નથી, એ એને પાર કરે છે, પાપથી તે તપતો નથી એ પાપને તપાવે છે, એ વિપાપ, વિરજ, અવિચિકિત્સ-નિઃશંક-બ્રાહ્મણ થાય છે, એ જ બ્રહ્મલોક છે,'[144] 'એ (સત્યરૂપી) આત્મા તું જ છે,'[145] 'એ જ્ઞાનીને' મે શા માટે શ્રેષ્ઠ કર્મ ન કર્યું, મેં શા માટે પાપ કર્યું' એવા વિચાર કદી સંતાપતા નથી: જે આ પુણ્ય-પાપને આમ સંતાપના જ કારણ જાણે છે તે આત્માની રક્ષા કરે છે; જે એ બન્નેને એવી રીતે જાણે છે (સમ રહે છે) તે પુરુષ આત્માની રક્ષા કરે છે.'[146]

આ પ્રમાણે સર્વ ઉપનિષદોમા બ્રહ્મદર્શીત્વ અને સમદર્શીત્વ વિષે સંખ્યા-

---

૧૩૮ છાં. ઉ ૭-૨૫-૨ आत्मैवेदसर्वमिति ।

૧૩૯ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ મુણ્ડક ૨-૧-૨

૧૪૦ स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म ।
બૃ ઉ ૪-૪-૨૫

૧૪૧. अयमात्मा ब्रह्म । બૃ ઉ ૨-૫-૧૯; ૪-૪-૫: માણ્ડુ. ઉ. ૨.

૧૪૨. इदं सर्वं यदयमात्मा । બૃ ઉ. ૨-૪-૬.

૧૪૩. स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति । બૃ ઉ ૪-૩-૭.

૧૪૪. तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः ।
બૃ. ઉ ૪-૪-૨૩. સર° ઈશ. મન્ત્ર ૨, ૬.

૧૪૫. स आत्मा तत्त्वमसि । છાં ઉ. ૬-૮-૭; ૯-૪; ૧૦-૩; ૧૧-૩; ૧૨-૩; ૧૩-૩; ૧૪-૩; ૧૫-૩; ૧૬-૩; સર° કૈવ. ઉ. ૧૯.

૧૪૬. एतं ह वाव न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते ॥ य एवं वेद । तैत्ति २-९.

ગ્રંથ ઉલ્લેખો મળે[147] છે. એ બધાનો સંગ્રહ અહીં કરવો અશક્ય છે, પણ સમત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ચિત્તમાં જે ભાવ ઊઠે છે તેનું વર્ણન કરતાં–સામગાન કરતાં ઉપનિષદ્‌ના ઋષિ ગાય છે, 'આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! હું અન્ન છું, હું અન્ન છું, હું અન્ન છું; હું અન્ન જમનારો છું, હું અન્ન જમનારો છું, હું અન્ન જમનારો છું; હું શ્લોકકૃત્–અવાજ કરનારો–છું; હું શ્લોકકૃત્ છું, હું શ્લોકકૃત્ છું; હું સર્વથી પહેલાં ઋતમાંથી ઉત્પન્ન થયો છું; હું દેવોથી પણ પહેલાં વિદ્યમાન છું અને અમૃતનું કેન્દ્ર છું; જે મને (અન્ન) આપે છે તે એનાથી મારી રક્ષા કરે છે; (પણ જે નથી આપતો તે) અન્ન ખાનારને હું અન્નરૂપ થઈને ખાઈ જાઉં છું; હું સમસ્ત વિશ્વનો પરાજય કરું છું; મારા પ્રકાશની એક ઝલક સૂર્ય જેવી છે; જે આમ જાણે છે (તે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે).'[148]

મહાભારત રીતસર ગ્રંથબદ્ધ થયું તે અરસામાં એટલેકે આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ આસપાસ ભારતમાં ઘણા પરિવ્રાજક સંપ્રદાયો હતા. એમાંના કેટલાક તો અલગ સંપ્રદાય ન હોઈ માત્ર થોડા કર્મવિધાન દ્વારા જ પરસ્પરથી જુદા પડતા હતા. મ. ભા.ના અનુશાસનપર્વમા સંન્યાસીઓના ધર્મના વિભાગમાં આવા ઘણા પરિવ્રાજકો–ભિક્ષુઓ–મુનિઓ–યતિઓ–દ્વિજોના ધર્મોનું અર્થાત્ આચારનું કથન છે. એમાં નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મમાં પ્રથમ સર્વભૂતદયાધર્મથી શરૂઆત કરતાં, એવો મુનિ કેવો હોય એનુ વર્ણન છે. 'તે મુનિ કુટીર, પાણી, વસ્ત્ર, આસન, ત્રિદંડ, શયન, અગ્નિ અને નિવાસસ્થાનમાં

---

૧૪૭. મહત્ત્વના કેટલાક ઉલ્લેખો બૃ. ઉ ૨–૧–૨૦, મુણ્ડક ઉ ૨–૧–૧; શ્વેતા૦ ઉ. અ. ૫; શ્વેતા૦ ઉ. ૬–૧૦ થી. બૃ ઉ ૩–૭–૨૩ ઇ. ઇ.

૧૪૮. एतत्साम गायन्नास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽहमन्नादः । अह श्लोककृदहश्लोककृदहश्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य ना३भायि । यो मा ददाति स इदेव मा३वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा३द्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म् । सुवर्न ज्योतीः । य एवं वेद । तैत्ति० ३–१०

મ. ભા.માં 'મોક્ષધર્મ'ના નિરૂપણમાં 'નારાયણઉપનિષદ' અર્થાત્ આત્મઉપનિષદની ઋચાઓ કહે છે, અને સામગાન કરે છે એમ કહીને 'તૈત્તિરીય ઉપનિષદ' અને તદંતર્ગત ઉપર મૂકેલા 'સામગાન'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ભાગમાં છેવટે દેવ નારાયણ સર્વના આત્મા છે એમ કહ્યું છે.

(ચિ. ૧૪–૨૫–૧૫ થી ૧૭.)

આસક્તિ રાખતો નથી.'[૧૪૯] આ શ્લોક સાંખ્ય જેવી કોઈ પરંપરાના નિઃસંગ સાધુનો ખ્યાલ આપે છે. વળી પરમહંસ સંન્યાસીઓને કેવું પદ પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવતાં કહે છે. 'આ પદથી શ્રેષ્ઠ કે કનિષ્ઠ, પહેલાં કે પછી, બીજું કંઈ નથી. તે દુઃખથી અને સુખથી રહિત છે; સૌમ્ય, અજર, અમર અને અવ્યય છે.'[૧૫૦] આ વિધાન સમગ્ર રીતે સાચા સંન્યાસીને લાગુ પડે છે. અને વૈદિક આશ્રમધર્મના છેલ્લા અને જીવનનું લક્ષ્યબિંદુ પ્રાપ્ત કરવાની જેમાં સૌથી વધુ સરળતા છે, તેવા આશ્રમને અંતે માણસ કેવું સમત્વદર્શી પદ પ્રાપ્ત કરે છે એ બતાવવા સાથે વૈદિક દૃષ્ટિએ જેને જીવનનું લક્ષ્ય માન્યું છે તેના એક પાસાનું બને તેટલું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

બ્રાહ્મણત્વની આ ચર્ચા પછી એ અંગે રસપ્રદ અને કંઈક ઐતિહાસિક તથ્યાંશવાળી બે વિગતો આપવી અહીં પ્રસ્તુત છે.

(૧) ઈ. સ.ની પાંચમી સદી આસપાસ લખાયેલા જૈન કથાગ્રંથ 'વસુદેવહિંડી'મા બ્રાહ્મણો અને આર્યવેદની ઉત્પત્તિની કથા છે.[૧૫૧] 'ભરત-ચક્રવર્તીનું દર્શન કરવા કેટલાક લોકો રાજમહેલમાં જતા હતા તે લોકોની પ્રતિજ્ઞા હતી કે પ્રાણીઓને હણવાં નહીં. જીવોને નહિ હણવાના કારણથી એઓ 'માહણ' (બ્રાહ્મણ) કહેવાના હતા. એમનો આચારધર્મ તે શતસહસ્ર (શ્લોકવાળા ગ્રંથ)થી નિબદ્ધ કરવામાં આવ્યો.' અહીં બ્રાહ્મણોનો 'માહણ'–અહિંસક તરીકે ઉલ્લેખ છે. સામાન્યતઃ જૈન ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણોનો धिग्जातीय (प्रा धिज्जाइअ) એવો હલકા પ્રકારનો ઉલ્લેખ હોય છે. એ જોતાં આ નિર્વચન નોંધપાત્ર છે.[૧૫૨] વળી એમનો આચારધર્મ सयसाहस्सेण निबद्धा એમ છે

૧૪૯. न कुड्या नोदके सङ्गो न वाससि न चासने ।
न त्रिदण्डे न शयने नाग्नौ न शरणालये ॥ ચિ. ૧૩-૧૪૧-૮૨.

૧૫૦. अतः परतरं नास्ति नावरं न तिरोग्रतः ।
अदुःखसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ચિ. ૧૩-૧૪૧-૯૦.

૧૫૧. (૧) 'વસુદેવહિંડી' મૂળ પૃ. ૧૮૪; અનુવાદ પૃ. ૨૩૯. સોમશ્રી લંભક; (૨) ભરતચક્રવર્તીના સમયમા આ માહણો–બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા તેની થોડા હકીકતભેદે કથાઓ જૈન ગ્રંથો 'પઉમચરિય', 'આવશ્યકવૃત્તિ', 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત', 'પદ્મપુરાણ' અને 'આદિપુરાણમાં' છે. (જુઓ 'દર્શન અને ચિંતન' પુ. ૨, પૃ. ૧૧૫૬ થી)

૧૫૨. સંસ્કૃત 'બ્રાહ્મણ' શબ્દનું વાગ્વ્યાપારગત પ્રાકૃત રૂપ माहण થાય છે. મૂળ વ્યુત્પત્તિને બાજુએ મૂકીને પછી माहण શબ્દનું આ અહિંસાસંગત નિર્વચન કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે. સં. द्विजाति ઉપરથી प्रा.

તે જૈન પરંપરા અનુસાર હોવા છતાં પણ 'શતસાહસ્રી સંહિતા' તરીકે ઓળખાતા મહાભારતનું સ્મરણ કરાવે છે. 'વસુદેવહિંડી'માં[૧૫૩] ભગવદ્‌ગીતા (મા. ભા.નો એક ભાગ) વિશે ઉલ્લેખ છે, જે 'વસુદેવહિંડી'નો રચનાકાળ જેમાં ઘણો મહત્ત્વનો ગણાય. જૈન પરંપરા અનુસારના ઉપર કહેલા એકલક્ષાત્મક આચારધર્મના ગ્રંથને પરમઋષિએ ઉપદેશેલો 'આર્યવેદ' કહ્યો છે તે સાથે મ. ભા. 'કાર્ષ્ણવેદ' અને 'પાંચમો વેદ'[૧૫૪] કહેવાય છે તે અને મ. ભા.ના રચનાર વ્યાસનું એક વિશેષણ 'પરમર્ષિ'[૧૫૫] છે એ સરખાવવા જેવું છે.

જો કે 'વસુદેવહિંડી'ના કર્તાના મનમાં ચોક્કસ મહાભારત જ હશે એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે મહાભારતની અંદરના જ એક ઉલ્લેખ મુજબ પંચરાત્ર સંપ્રદાયનું શાસ્ત્ર પણ એક લાખ શ્લોકોનું હતું.[૧૫૬]

જૈન કથા ગ્રંથો 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર', 'ઉત્તરપુરાણ', અને 'પદ્મપુરાણ'માં યજ્ઞીય હિંસાની પ્રવૃત્તિ વિશે કથાઓ છે તેમાં ત્રિષષ્ટિચરિત્ર'માં રાજા વસુએ યજ્ઞીય હિંસાની તરફેણમાં અસત્ય ચુકાદો આપ્યો તેવી કથા છે.[૧૫૭] એવી રીતે મહાભારતમાં બે સ્થળે રાજા ઉપરિચર વસુની કથા છે.[૧૫૮] બન્ને સ્થળે એણે યજ્ઞીય હિંસાની તરફેણમાં મત આપ્યો અને એથી તે સ્થાનભ્રષ્ટ થયો એવી કથા છે. બન્ને અનુગમ ગ્રંથોમાંની કથાઓ પૌરાણિક છે, છતાં

દ્વિજાતિ અને તેની ઉચ્ચાર વિકૃતિએ બ્રિજાઇ થયું હશે અને તેમાંથી બ્રિજા થઈને ભાષા અપભ્રષ્ટ થવાથી, સાંપ્રદાયિકતાથી કે ભૂલથી સંસ્કૃત ટીકાકારોએ બ્રિજાઇનું, બ્રિજાઇમ અને એનું બ્રિજાતીય એવું નિર્વચન કર્યું !

૧૫૩. 'વસુદેવહિંડી' મૂળ પૃ ૫૦; અનુ પૃ ૬૦. ધનશ્રીના દૃષ્ટાંતમાં.

૧૫૪. ૧-૧-૨૦૫; ૫૬-૧૭; ૫૭-૭૪; વગેરે

૧૫૫. ૧-૧-૧૫, આદિ ક્ષેપક નં. ૧૮૫ લી. ૧; વગેરે.

૧૫૬. ૧૨-૩૨૨-૩૫, ૩૬ થી.

૧૫૭. જુઓ 'દર્શન અને ચિંતન' પુ. ૨, પૃ. ૧૧૬૬ થી (મૂળ સંદર્ભો, ત્રિષષ્ટિ૦ ગુજ. ભાષા પર્વ. ૭, સર્ગ ૨૭, પૃ. ૨૭-૩૪; ઉત્તર પુ. પર્વ ૬૭, શ્લોક ૧૫૭ થી ૪૬૧; પદ્મ પુ. દોલતરામજીકૃત હિંદી અનુ. પૃ. ૧૫૧૭ થી આગળ વગેરે).

૧૫૮. (૧) શાંતિ અ. ૩૨૪; ચિ આશ્વ૦ અ. ૯૧.

(૨) 'મત્સ્યપુરાણ'માં પણ આ પ્રકારની કથા છે. (જુઓ 'દર્શન અને ચિંતન' પુ. ૨, પૃ. ૧૧૭૦ થી. મૂળ સંદર્ભ. 'મન્વન્તરાનુકલ્પ-દેવર્ષિ સંવાદ' નામનો અધ્યાય પૃ. ૨૭૦).

પણ જે રીતે મૂકવામાં આવી છે તે જોતાં એવું લાગે છે કે મ. ભા ની કથાનું ગઠન મનાંધ નથી તેથી વધુ પ્રમાણિત ઐતિહાસિક તત્ત્વ સંઘરતું હોવા સંભવ છે. એમાની શાંતિપર્વમાંની કથા પ્રાચીન પંચરાત્ર સંપ્રદાય અનુસારની છે, તેથી એ રીતે એક જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી પણ આનું મૂલ્યાંકન કરવાની તક મળે છે. એ કથાસાર આ પ્રમાણે છે. 'રાજા વસુ ચિત્રશિખણ્ડી સપ્તર્ષિઓએ રચેલા પંચરાત્રશાસ્ત્રનો અભ્યાસી, અહિંસક, શુચિ, અક્ષુદ્ર અને અનાસક્તિપૂર્વક કર્મકરનારો હતો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં પશુઘાત કરવામા આવ્યો નહોતો. માત્ર અરણ્યમા પેદા થયેલાં ફળમૂળોથી દેવોને ભાગ આપવાનુ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.[૧૫૯] × × × હવે એક વખતે દેવો અને ઋષિઓ અર્થાત્ બ્રાહ્મણો (મ. ભા.માં બન્ને શબ્દો પ્રયોજાયા છે) વચ્ચે સંવાદ થયો.[૧૬૦] તેમાં દેવોએ બ્રાહ્મણોને કહ્યુ કે 'अजेन यष्टव्यम् એવુ વેદમા છે એનો અર્થ છાગ અર્થાત્ બકરુ જ હોમવું, બીજું પશું નહિ એવો છે.'[૧૬૧] ત્યારે બ્રાહ્મણોએ કહ્યુ કે ''અજ' એટલે બીયાં થાય છે માટે તેનાથી હોમ કરવો, તેથી બકરાને હોમવાં યોગ્ય નથી. પશુવધ, એ સત્પુરુષોનો ધર્મ નથી. વળી આ શ્રેષ્ઠ કૃતયુગમાં પશુવધ કેમ કરાય?' એટલામા અંતરીક્ષચર વસુરાજા ત્યા આવ્યો. એટલે દેવો અને બ્રાહ્મણોએ આ સર્વભૂતહિતપ્રિય યજ્ઞ કરનારો રાજા અસત્ય નહિ બોલે એમ માનીને[૧૬૨] એને પૂછ્યું કે 'યજ્ઞ શેનાથી કરવો–બકરાથી કે ઔષધિથી?' રાજાએ પૂછ્યું 'કોનો કયો મત છે:' પણ દેવોનો મત હિંસકયજ્ઞનો જાણીને દેવોના પક્ષમાં તે બોલ્યો કે 'અજ એટલે બકરાનો હોમ કરીને યજ્ઞ કરવો.' એટલે તરત જ ગુસ્સે થયેલા

---

૧૫૯. શાંતિ અ. ૩૨૩; આ વસુ ઉર્ફે ઉપરિચર ચેદિનો ધર્મશીલ રાજા હતો. પ્રાસ્તાવિક ભાગ પૂરો કરીને મ ભા ની ખરેખરી શરૂઆત તેની કથાથી જ થાય છે. (આદિ અ. ૫૭). 'ત્રિષષ્ટિ'માં 'આ વસુરાજા સ્ફટિકની અદૃશ્ય શિલા ઉપર બેસી, સત્યના પ્રભાવે આસન ઊંચું રહે છે એવી ખોટી વાત ફેલાવતો' એવો ઉલ્લેખ છે. તે સાથે મ. ભા મા ઇન્દ્રે તેને સ્ફટિકનું વિમાન આપેલુ એમ જણાવ્યું છે તે સરખાવો (૧–૫૭–૧૩, ૩૦) એનુ ખરુ નામ 'વસુ' હતુ પણ સ્ફટિકના વિમાનમાં બેસી અંતરીક્ષમાં ઉપર ફરતો તેથી 'ઉપરિચર' નામ પડ્યું હતુ.

૧૬૦. શાંતિ. અ. ૩૨૪.

૧૬૧. ૧૨–૩૨૪–૩ સાથે સરખાવો 'ત્રિષષ્ટિચરિત' (જુઓ 'દર્શન અને ચિંતન' પૃ. ૨, પૃ ૧૧૬૭.)

૧૬૨. ૧૨–૩૨૪–૮.

મુનિઓએ તેને શાપ આપીને અંતરીક્ષમાંથી નીચે પાડીને પૃથ્વીના વિવરમાં પેસાડી દીધો. પૃથ્વીના વિવરમાં પેસીને પણ એ ગજ્ન નારાયણના નામનો જાપ કરતો, અને ભક્તિ કરતો. એની ભક્તિથી અને પછીથી દર્શાવેલા બ્રાહ્મણો પ્રત્યેના માનથી (અર્થાત્ અહિંસાપરાયણતાથી) ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને તેને બ્રહ્મલોકમાં મોકલ્યો. એમ વાણીનો દોષ કરવાથી—અસત્ય બોલવાથી—વસુ અધોગતિ પામ્યો અને ભગવાન હરિની સેવા કરીને તે બ્રહ્મલોક પામ્યો.'

આશ્વમેધિક પર્વમાંની કથા આ પ્રમાણે છે.[૧૬૩] ઇંદ્રે યજ્ઞ કર્યો. યજ્ઞ દરમ્યાન પશુઓનો વધ કરવા માટે અધ્વર્યુઓએ પકડયા. ત્યારે મહર્ષિઓને દયા આવી અને ઇંદ્રને મળી તેમણે કહ્યું કે 'આવો યજ્ઞવિધિ પવિત્ર નથી.' હિંસાને કદી ધર્મ કહેવાય જ નહિ. માટે ત્રણ વર્ષનાં જૂનાં બીયાંથી યજ્ઞ કર.' એટલે શાનાથી યજ્ઞ કરવો એનો મોટો વિવાદ થયો. તેથી વિવાદથી ખિન્ન થઈને ઋષિઓ તથા ઇંદ્ર સાથે મળીને આ શંકાનો નિવેડો લાવવા વસુ રાજા પાસે ગયા. એટલે કંઈ પણ બળાબળનો વિચાર કર્યા વિના 'જે કંઈ મળે તેનાથી યજ્ઞ કરવો' એવું વસુ બોલ્યો એટલે (આ વાણીના દોષથી) એ રસાતળમાં પેસી ગયો'[૧૬૪] આ કથા પછી વ્યાસ કહે છે કે 'સંશય ભરેલાં વિષયમાં માણસ ગમે તેટલો બહુજ્ઞ હોય તો પણ તેણે (ઝટ) બોલવું જોઈએ નહિ કારણ કે પ્રમાદ કરવાથી મોટા મોટા દાનીના દાનનો પણ નાશ થઈ જાય છે' × × × દાન, ભૂતદયા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અનુક્રોશ, ધૃતિ અને ક્ષમા એ જ ધર્મ, એ જ મહાયોગ છે, એ જ સનાતનધર્મનું સનાતન મૂળ છે'[૧૬૫]

'મહાભારત'ની ઉપરની વાર્તાઓ પૈકી પહેલી પચરાત્રશાસ્ત્રો અંગેના વિભાગની છે, અને જૈન કથા સાથે એને અમુક મળતાપણું છે, તેથી કદાચ 'વસુદેવહિંડી'ના કર્તાના મનમા પચરાત્રશાસ્ત્ર પણ હોઈ શકે એ માન્યતાને બીજ એ કારણનો ટેકો છે કે 'વસુદેવહિંડી' ઉપરાંત જૈન કથાગ્રંથો 'આવસ્યકવૃત્તિ,' 'પઉમચરિય,' પદ્મપુરાણ,' 'આદિપુરાણ'મા બ્રાહ્મણો-

૧૬૩. ચિ. આશ્વ. અ ૯૧.

૧૬૪. યુધિષ્ઠિરનો (હિંસક) મહાયજ્ઞ, એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણે બશેર સાથવાનું દાન કરવાથી થયેલા મહાયજ્ઞની તુલનામાં વિસાત વગરનો છે એવું વ્યાસે બતાવ્યું તે પછી અહિંસક યજ્ઞોની શ્રેષ્ઠતા શાથી એવા રાજર્ષિ જન્મેજયના પ્રશ્ન ઉપરથી આ વસુરાજાની કથા કહેવામાં આવી છે. (ચિ આશ્વ અ. ૯૦,૯૧)

૧૬૫. एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् । ચિ. ૧૪-૯૧-૩૩, ૩૪

ત્પત્તિની કથાઓ છે ત્યાં ભગવાન ઋષભદેવ અને/અથવા તેમના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીની સાથે તેમનો સંબંધ જોડાયેલો છે. એવી રીતે પંચરાત્ર અર્થાત્ ભાગવત સંપ્રદાયના માન્ય ગ્રંથ 'ભાગવત'માં[૧૬૬] 'ઋષભદેવના સો પુત્રો પૈકી સૌથી મોટા ભરત (ચક્રવર્તી) રાજા થયા, તેમનાથી નાના નવ પુત્રો ભરતખંડના નવ (પેટા) દ્વીપોના રાજા થયા, તેમનાથી નાના બીજા નવ આત્મવિદ્યાવિશારદ શ્રમણો થયા, અને તેમનાથી નાના બાકીના ૮૧ પુત્રો મહાશ્રોત્રિય, યજ્ઞશીલ, કર્મવિશુદ્ધ, અને કર્મતન્ત્રના પ્રણેતા એવા બ્રાહ્મણો થયા હતા.' એવો ઉલ્લેખ છે એ જોતાં સાંપ્રદાયિક મતાંધતાનાં જાળાંમાંથી પણ કંઈક ઐતિહાસિક તત્ત્વ દેખાયા વિના રહેતું નથી.

(૨) બીજી વાત એ કે સામાન્ય રીતે વિદ્વાનોમાં છાપ એવી દેખાય છે કે બ્રહ્મવિદ્યા મૂળ બ્રાહ્મણોમાંથી નહિ, પણ ક્ષત્રિયોમાંથી પ્રથમ પ્રસાર પામી છે. આ માન્યતાની પાછળ એ વસ્તુ પણ રહેલી છે કે વૈદિકઅનુગમના સાત્વત સંપ્રદાયના બે અવતાર શ્રીકૃષ્ણ અને રામ, તથા જૈન અને બૌદ્ધ અનુગમોના અવતારી પુરુષો મહાવીર અને બુદ્ધ એ ચારે ક્ષત્રિય છે. તે ઉપરાત ઉપનિષદોમાં ઘણે સ્થળે અન્ન બ્રાહ્મણ મુનિઓને જ્ઞાની ક્ષત્રિય રાજાઓએ બ્રહ્મવિદ્યા શીખવી હોવાના ઉલ્લેખો છે.[૧૬૭] વળી 'મનુસ્મૃતિ' રચનાર મનુ પોતે પરંપરા અનુસાર મનુષ્ય જાતિના પ્રથમ રાજા છે[૧૬૮] જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરાઓનો મને બરાબર અભ્યાસ નહિ હોવાથી—તથા એ અનુગમો બ્રહ્મવિદ્યા ઉપર નહિ પણ એવી જ સમવિદ્યા ઉપર ભાર મૂકતા હોવાથી—એ બંનેને બાજુએ રાખી, વૈદિક પરંપરા અનુસાર એ માન્યતા પૂરેપૂરી સાચી છે કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ અને એમ લાગે છે કે એ છાપ બરાબર નથી. એક તો સંન્યાસાશ્રમ—મોક્ષાશ્રમની ગમે તેટલી મહત્તા હોય તો પણ તે તથા બીજા બંને આશ્રમો ધારણ અને પોષણ માટે ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર જ આધાર રાખે છે, અને જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ અહિંસક અને સત્યાચારી સમાજરચના ન થાય ત્યાં સુધી તમામ સત્પુરુષો થવા માગતા સજ્જનો અને પ્રજાને સંરક્ષણ

---

૧૬૬. 'ભાગવત' ૫-૪-૯ થી ૧૨; ૧૧-૨-૧૬ થી ૧૯.

૧૬૭. (૧) જુઓ રાજા પ્રવાહણ જૈવલિ અને શ્વેતકેતુ આરુણેયનો સંવાદ છાં ઉ. ૫-૩-૧ થી; બૃ. ઉ ૬-૨-૧ થી.

(૨) ઉદ્દાલક વગેરે ૭ મહાશાલ મહાશ્રોત્રિયો અને કેકયના પુત્ર રાજા અશ્વપતિનો સંવાદ છાં ઉ. ૫-૧૦-૧ થી.

(૩) ગાર્ગ્ય બાલાકિ અને કાશીરાજ અજાતશત્રુનો સંવાદ બૃ. ઉ. ૨-૧-૧થી.

૧૬૮. ૧૨-૬૭-૨૧ થી.

માટે ન્યાયી અને દૃઢ રાજદંડ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવો પડે છે. દેખીતી રીતે આ વિચારસરણી પકડેલી હોઈને તથા રાજધર્મ રજસ્પ્રધાન હોઈને અને બ્રહ્મધર્મ સત્ત્વપ્રધાન હોઈને પ્રથમમાં પ્રચાર અને આક્રમક તત્ત્વ હોય અને બીજામાં શાંત અને અંતર્મુખ તત્ત્વ હોય. આ એક મહત્ત્વના કારણે જૂના બ્રાહ્મણ[૧૬૯] ગુરુઓની પરંપરા બહાર બહુ ન દેખાતી હોય—જેમ ઘણુંખરા મહાપુરુષોની મહત્તા સ્ત્રીઓને આભારી છે. (માતા, બહેન, કોઈ, પત્ની કે પુત્રી વ. રૂપે) અને છતાંય એ ખરેખરી પ્રેરણા પાનારી સ્ત્રીઓ પશ્ચાદ્ભૂમિમાં જ રહે છે એમ, અને મકાનની મજબૂતી અને સૌંદર્યનો સૌથી મોટો આધાર મજબૂત પાયો હમેશ અદૃશ્ય જ હોય છે એમ—પણ ક્ષત્રિયોની મહત્તા અને વિદ્યાની પાછળ પણ બ્રાહ્મણગુરુઓનું બળ હોવા સંભવ છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઋષિ ઘોર આંગિરસે દેવકીપુત્ર કૃષ્ણને મનુષ્યનું જીવન એ યજ્ઞ છે એવું યજ્ઞનું હાર્દ સમજાવ્યું હતુ. એથી એમની પિપાસા-તૃષ્ણા દૂર થઈ હતી:[૧૭૦] તે પછી અંતકાળે ત્રણ મંત્ર જપવા કહ્યુ: (૧) તું અક્ષિત અર્થાત્ અવિનાશી છે, (૨) તું અચ્યુત છે, (૩) તુ અતિસૂક્ષ્મ પ્રાણ છે. એ મંત્રોને માટે પ્રમાણરૂપે વેદની બે ઋચાઓ પણ કહી. 'જગતના કારણરૂપ પ્રકાશને (જ્ઞાની) પોતાના હૃદયમાં જુએ છે અંધકાર—અજ્ઞાનરૂપી તમસ્ને દૂર કરીને ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિને જોતા, એ જ્યોતિ પોતાના આત્માની જ છે એમ જોતાં (અર્થાત્ અનુભવતા) અમે 'અહો કેવુ ઉત્તમ તેજ! કેવું ઉત્તમ તેજ!' એમ બોલતાં દેવોમા શ્રેષ્ઠ (જ્યોતિરૂપ) સૂર્યને પામ્યા'[૧૭૧]

---

૧૬૯. અહીં બ્રાહ્મણ શબ્દ જન્મ પ્રાપ્ત અર્થમા નથી જ. તેમ ક્ષત્રિયો વિષે પણ છે. ઘણા જૂના યુગમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મની શરૂઆતમાં જાતિ બદલવી એ સહેલું હતું. (જેમ ઋષભદેવના પુત્રો). વળી અજ્ઞાત જન્મવાળા (દા. ત. દ્રોણ, કૃપ જેવાઓ) પણ પોતાને બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાવતા. વળી પોતાનાં કર્મ અનુસાર (વિશ્વામિત્ર જેવા) બ્રાહ્મણ થતા. એટલે અહીં યોજેલો 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ 'બ્રહ્મવેત્તા' એવા શુદ્ધ અર્થમાં કે જન્મથી બ્રાહ્મણ એ અર્થમાં નહિ હોતાં આવા તમામ અર્થોને મિશ્ર રીતે આવરે છે. એવી રીતે 'ક્ષત્રિય' શબ્દ રાજકાજ ચલાવનાર એવા મિશ્ર અર્થમાં છે.

૧૭૦. છાં. ઉ. ૩–૧૭–૧ થી ૭.

૧૭૧. तद्धैतद् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ છાં. ઉ ૩–૧૭–૬

आदित्प्रत्नस्य रेतस. । उद्वय तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तर ९ स्वः

આ બીજરૂપ ઉપદેશને ગીતાના ઉપદેશ સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડશે કે એ બે વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય છે.

આ ઉપનિષદમાં કહેલ દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ તે જ મહાભારતમાં આદિથી અંત સુધી ગવાયેલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે કોઈ બીજા તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. પણ એ હશે એમ ધારવું કોઈ રીતે વધુ પડતું પણ નથી.[૧૭૨]

શુક્લ યજુર્વેદના દ્રષ્ટા ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય, જૂનવાણી કર્મઠ હિંસક યજ્ઞ-

---

પશ્યન્ત ઉત્તરં દેવ દેવત્રા સૂર્યમગન્મ જ્યોતિરુત્તમમિતી જ્યોતિરુત્તમમિતી ॥
છાં. ઉ. ૩-૧૭-૭.

૧૭૨. (૧) ભાગવત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે જે ગુરુકુળમાં નિવાસ કરેલો અને વિદ્યાઓ શીખેલા તે અવંતીનિવાસી ગુરુનું નામ કાશ્ય સાંદીપની હતું (ભા. પુ. ૧૦-૪૫-૩૧) યદુકુલના આચાર્યનું નામ ગર્ગ હતું (ભા. પુ. ૧૦-૪૫-૨૯) એ સાથે બૃ. ઉ.ના ગાર્ગ્ય બાલાકિ અને કાશ્ય રાજા અજાતશત્રુ વચ્ચેનો સંવાદ નામ સામ્ય હોવાથી ધ્યાનપાત્ર છે. બૃ. ઉ. ૨-૧-૧.

(૨) મહાભારતના કૃષ્ણ એ માત્ર ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક પાત્ર નથી. એમાં 'ઇતિહાસ', પુરાણ, ભક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન વ. એવાં સંમિલિત થયાં છે, એવી રીતે ગૂંથાયાં છે, એટએટલી ભાવભક્તિથી એ તરબતર છે, એટલી વીર્યવંત અનાસક્ત પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ એની આસપાસ પથરાયેલો છે કે 'આ કૃષ્ણ કોણ?' એ કહેવું અતિ જટિલ છે.

એ કૃષ્ણ શિષ્યરૂપે ઘોર આંગિરસના દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ છે, પતિરૂપે શ્રીપતિ છે, નેતારૂપે પાંડવોના નેતા અને પાર્થસારથિ છે, ધાર્મિકરૂપે ધર્મ, પુત્ર છે (૧૨-૩૨૧-૮, ૯ ક્ષ.), વાસુદેવરૂપે વસુદેવના પુત્ર છે, અને સમગ્ર વિશ્વમાં વાસ કરનાર છે. વિષ્ણુરૂપે આખા જગતમાં સંક્રમણ કરી રહેલા છે, કૃષ્ણરૂપે કાળા વર્ણના અને કાળરૂપી હળની કોશ થઈને જગતને ખેંચનારા છે, સાત્વતરૂપે સાત્વતકુલના અને સત્ત્વગુણથી કદી પણ ભ્રષ્ટ નહિ થનાર છે, ગોપીજનવલ્લભરૂપે ગોપીઓના અને ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રિય છે, નારાયણરૂપે પુરાતન મુનિ અને નરના સખા છે, ક્ષત્રિયરૂપે રાજ્યો અને સામ્રાજ્યોના સ્થાપક અને સમ્રાટોના અભિષેક કરનાર અને જુલમી સમ્રાટોના ઉચ્છેદક છે, તત્ત્વરૂપે પોતે જ બ્રહ્મતત્ત્વરૂપ છે. એમનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું એ અશક્ય-તદ્દન અશક્ય છે. એ હરનાર છે. ધારક પોષક સંવર્ધક નેતા અને સારથિ છે; જેમની સાથે ખેલી શકાય એવા બાળક છે, સ્ત્રીઓ વૈશ્યો શૂદ્રો અને અધમોના ઉદ્ધારક છે, ધર્મના સ્થાપક અને અધર્મના વિદારક છે. સાથે આ બધાથી અલિપ્ત એવા યોગેશ્વર છે.

પરંપરાના મળવાખોર વિરોધી, તત્ત્વવેત્તા અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિમાર્ગના સમન્વય-કર્તા, સમ્રાટ જનકના ગુરુ છે[૧૭૩] એમણે જેને ઈશોપનિષદ્ હિંદુધર્મનું સંપૂર્ણ દર્શન છે ગીતા એ ગાંધીજીના મતે એ ઈશોપનિષના પહેલા મંત્ર ઉપરનું ભાષ્ય છે[૧૭૪] અને મહાભારત એ ગીતા ઉપરનું ભાષ્ય છે, એમ મહાભારત આપોઆપ ઈશોપનિષદ્ભાષ્ય બને છે[૧૭૫] મ ભા મા આ યાજ્ઞવલ્ક્ય અને દેવરાતિ-દેવરાતના પુત્ર જનકનો વિસ્તૃત સંવાદ આવે છે, એના અંતે પિતામહ યુધિષ્ઠિરને કહે છે—આ એ જ ઉપનિષદ છે, જેનો પૂર્વે યાજ્ઞવલ્ક્યે રાજા જનકને ઉપદેશ કર્યો હતો[૧૭૬] બૃહદારણ્યક જોતા સ્પષ્ટ સમજાય પડે છે કે મ ભા ના અ ૩૦૬માંનો વિસ્તૃત ઉપદેશ જુદા અને ઉપનિ૰ના

---

૧૭૩ કૃષ્ણ યજુર્વેદીય વૈશંપાયન યાજ્ઞવલ્ક્યના ગુરુ—અને મામા કારણ વશાત્ વૈશંપાયનને બ્રહ્મહત્યા લાગી એના પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનમાં ભાગ લેવાની બાબતમાં ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે તકરાર થતાં, વૈશંપાયનની આજ્ઞાથી યાજ્ઞવલ્ક્યે યજુર્વેદ ઓકી નાખ્યો એને બીજા શિષ્યો તેતરનું રૂપ લઈ ચણી ગયા તેથી એ ઓકી કાઢેલી વિદ્યા તૈત્તિરીય કહેવાઈ એ પછી યાજ્ઞવલ્ક્યે સૂર્યની ઉપાસના કરીને શુક્લ યજુર્વેદ મેળવ્યો એને એનું ‘ શતપથ બ્રાહ્મણ ’ રચ્યું એ વેદ અને ‘ બ્રાહ્મણ ’ વધુમાં વધુ સુવ્યવસ્થિત છે શતપથ બ્રાહ્મણ ’ એ સર્વ ‘ બ્રાહ્મણો ’માં તદ્દન અર્વાચીન—ઇ સ પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ વર્ષ જેટલું—છે (પોરા૦ વ્યા૦ પૃ ૬૧૪ અને MWD પૃ ૧૦૪૦) એ બંને વિભાગો—શુક્લ યજુર્વેદ અને શતપથ બ્રાહ્મણ—નો અભ્યાસ કર્યા વિના એ॥ વિશે કંઈ કહેવું યોગ્ય નથી પરન્તુ અહીં તો શુક્લ યજુર્વેદના ૪૦મા-છેલ્લા અધ્યાયરૂપે આવેલ ઈશોપનિષદ્ અને શતપથ બ્રાહ્મણ ના છેલ્લા ૭ અધ્યાયરૂપે આવેલ બૃહદારણ્યક ઉપનિ૰માં અગૃહીત ઉત્તમ તત્ત્વચિંતન અને મહાભારતે એની અસર ઝીલેલી છે એને આધારે થોડું લખાણ કર્યું છે

‘ ગુરુ-શિષ્ય ’ વિશેની આ તકરારનો આછો ખ્યાલ મ ભા આપે છે અને શુક્લ યજુર્વેદ તથા શતપથ બ્રાહ્મણની રચના વિશે તથા એના તત્ત્વજ્ઞાન વિશે મ ભા મા વિસ્તારથી છે (૧૨-૩૦૬-૧ થી)

૧૭૪ જુઓ ‘ધર્મ’ (પ્રક૦ ૨) શ્લોક ૨૪ પા ટી ૨૦

૧૭૫ અહીં એક આનુષંગિક રસપ્રદ વિગત નોંધવા જેવી હોવાથી મૂકી છે ઈશ ઉ અને મ ભા મા અઢાર(૧૮)ના અંકનું મહત્ત્વ અજબ રીતે સ્વીકારાયેલું છે એ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ નં ૧

૧૭૬ શાંતિ અ ૨૯૮ થી ૩૦૬ સુધી આ સંવાદ છે અહીં નિર્દેશ કરેલા શ્લોકનો સંદર્ભ ૧૨-૩૦૬-૧૦૮ જુઓ નીચે શ્લોક ૬૯ના ઉદ્ધારણમાં

સુફ્રાબસે ખૂબ સરળ શબ્દોમાં પણ એક જ વિચારો વ્યક્ત કરે છે. એટલે કે મ. ભા.માં નિર્દિષ્ટ ઉપનિષદ્ બૃહદારણ્યક[૧૭૭] છે. અન્યત્ર પણ વ્યાસ-શુક સંવાદમાં બૃ. ઉ.નો ઉલ્લેખ છે.[૧૭૮] એ સિવાય कुरु कर्म त्यजेति च।[૧૭૯] દ્વારા ઈશોપનિષદના સમન્વયાત્મક સમદર્શી રહસ્યનો મ. ભા.માં ઉલ્લેખ છે. આમ 'બ્રહ્મથી પેદા થયેલા સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણો છે'[૧૮૦] એવી ઘોષણા કરનાર બ્રહ્મવેત્તા અને બ્રાહ્મણ યાજ્ઞવલ્ક્ય બ્રહ્મવેત્તા ક્ષત્રિય જનકરાજના ગુરુ છે. મ. ભા.માં નોંધ્યા પ્રમાણે તે દૈવરાતિ જનકના પિતા દેવરાતના પણ ગુરુ હતા.[૧૮૧]

વળી બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ ગુરુઓ પણ પોતાના શિષ્ય અને/અથવા પુત્રને વિદ્યાની પરીક્ષા માટે પોતાના માન્ય ક્ષત્રિય શિષ્ય પાસે મોકલતા હોય એવી પરંપરા હોવાનો પણ સંભવ છે. શુકદેવે ત્રણે આશ્રમના મૂળ એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રુચિ કરી નહિ, અને સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા કરી[૧૮૨] તેથી તેઓ વ્યાસ પાસેથી યોગશાસ્ત્ર અને સંપૂર્ણ કાપિલ સાંખ્યશાસ્ત્રને ગ્રહણ કરી બ્રાહ્મી શ્રીથી સંપન્ન થયા. પછી વ્યાસે તેમને મોક્ષનું રહસ્ય શીખવા પોતાના શિષ્ય મિથિલાના જનકને ત્યાં મોકલ્યા.[૧૮૩] વ્યાસના હિતોપદેશ પ્રમાણે પોતાનો યોગપ્રભાવ ગુપ્ત રાખી નમ્રતા અને સમદર્શીપણાથી શુકદેવ મિથિલા ગયા. ત્યાં તેમના સમદર્શીપણાની ખાત્રી કરીને, યયાતિની તે સંબંધી પ્રાચીન ગાથાઓ કહી સંભળાવી, જનકે તેમને તેમના સમદર્શીપણા અને બ્રહ્મદર્શીપણાનું પ્રમાણ આપ્યું[૧૮૪] અને કહ્યું કે 'તમે સર્વથી અધિક ઐશ્વર્ય, વિજ્ઞાન અને ગતિવાળા છો પણ તમે તે જાણતા નથી. કારણ તમે બાળક છો, (મને સમત્વ પ્રાપ્ત થયું છે કે નહિ એવા) સંશયવાળા છો, અને (સંસારના) ભયને લીધે તમને પરમગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી પણ હવે મેં તમારા એ સંશયનો નાશ કર્યો હોવાથી તમે શુદ્ધ વ્યવસાય કરી હૃદયની સર્વ ગ્રંથિઓને છેદી નાંખોને

૧૭૭. બૃ. ઉ. અ ૪ બ્રાહ્મણ ૧ થી ૪; બૃ ઉ.માંના આ અધ્યાયમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય સમ્રાટ જનકને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે.

૧૭૮. ૧૨-૨૩૩-૧૫, ૧૬. (સરખાવો બૃ ઉ. ૧-૫-૧૪)

૧૭૯. જુઓ 'ધર્મ' (પ્રક૦ ૨) શ્લોક ૨૩.

૧૮૦. જુઓ ઉપર પા ટી ૫૭.

૧૮૧. ૧૨-૩૦૬-૧૭ થી ૨૦.

૧૮૨ ૧૨-૩૧૧-૨૫ થી ૨૭ અને ૧૨-૩૧૨-૧ થી.

૧૮૩. ૧૨-૩૧૨-૫ થી

૧૮૪. શાંતિ અ. ૩૧૨; ૧૨-૩૧૩-૩૧ થી.

એ પરમગતિને પામશો.'[૧૮૫] એમ ગુરુદેવ કૃતાર્થ થયા.

આ સાધારણ સામાન્ય ચર્ચા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થશે કે ખરેખર બ્રહ્મવિદ્યા કઈ જાતિમાં સર્વપ્રથમ હતી એ નિશ્ચિત કરવું કઠિન છે. પણ પરમર્ષિ કવિ વ્યાસનું કહેવું એટલું જ છે કે જેમ 'બ્રહ્મનો સ્વભાવ સર્વત્ર સમ છે' એવી જ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રાદુર્ભાવ (અર્થાત્ બ્રાહ્મણત્વનો પ્રાદુર્ભાવ) સર્વત્ર સરખો છે. એ બતાવવા એમણે જાતિગત રીતે-કદાચિત્ જન્મગત વર્ણોને મજબૂત પકડી રાખનારાઓના સંતોષ માટે-બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શૂદ્ર સ્ત્રી બાળક અને છેવટે શ્વપાકમાં પણ ઊંડી ધર્મનિષ્ઠા, ઈશ્વરનિષ્ઠા, અને બ્રહ્મનિષ્ઠાનાં દર્શન પોતાની આગવી સર્જક શૈલીથી બતાવ્યાં છે.

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्याग विचक्षणाः ॥
૬-૪૦-૨ ગીતા ૧૮-૨ (૫૬)

કામ્ય (કામનાથી ઉત્પન્ન થયેલા) કર્મોના ત્યાગને જ્ઞાનીઓ સંન્યાસ જાણે છે. સર્વકર્મોના ફળના ત્યાગને વિચક્ષણ માણસો ત્યાગ કહે છે.

ત્યાગ એટલે શું ? એનુ મહત્ત્વ ઉપનિષદ્‌ના આ મંત્રોથી જણાય છે. આશ્વલાયને પિતામહ બ્રહ્મા પાસે સર્વોત્તમ બ્રહ્મવિદ્યા જાણવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યુ, "એ વિદ્યાને તુ શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ધ્યાન અને યોગ વડે જાણ. કેટલાકોએ એ અમરત્વ-બ્રહ્મવિદ્યાનુ જ્ઞાતાપણુ-, કર્મ (કાંડ), પ્રજા કે ધનથી નહિ પણ માત્ર ત્યાગથી જ પ્રાપ્ત કર્યું" છે.'[૧]

એવા ઉત્તમ ત્યાગનુ વર્ણન અનેક રીતે થાય છે એ ત્યાગ એટલે સંસારી વેશનો ત્યાગ નહિ, પણ મનમા રહેલી આસક્તિ માત્રનો ત્યાગ,[૨]

૧૮૫. ૧૨-૩૧૩-૪૪ થી ૪૬; ૧૨-૩૧૪-૭

૧. तस्मै स होवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि ॥ કૈવલ્ય ઉ. ૩
न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु ॥ કૈ. ઉ ૪

૨. આ અનાસક્તિ અમે તેવા શુભકાર્યમા પણ ચાલુ રહેવી જોઈએ અર્થાત્ શુભકાર્યમાં પણ આસક્તિ રહે તો તેમાયે વિષયધ્યાન > સંગ > કામ > ક્રોધ > સંમોહ > સ્મૃતિભ્રમ > બુદ્ધિનાશ > સર્વનાશનું (ગીતા ૨-૬૨, ૬૩) વિષચક્ર ચાલુ થઈ જાય નોઆખાલીની વિશ્રુત યાત્રા દરમ્યાન ગાંધીજીએ એક પ્રસંગ ઉપર

કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ[૩] પણ કર્મત્યાગ તો થઈ શકતો નથી. તેની કામના —આસક્તિ અભ્યાસને અંતે ત્યજી શકાય છે, તેથી સર્વકર્મોના ફળનો ત્યાગ ફળનો ત્યાગ? તો કામ જ શું કરવા કરવું? તેથી ફલેચ્છાનો ત્યાગ એમ નક્કી થયું, એટલે કે જે ફલેચ્છાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શકે તે ખરો ત્યાગી, ખરો સંન્યાસી, ખરો સાધુ બીજા શબ્દોમાં તે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે, તે સમદર્શી બની શકે

कुरु कर्म त्यजेति च।[૪] 'કર્મ કર અને ત્યાગ કર' આ બે પ્રાચીન નિષ્ઠા-

---

ટીકા લખી છે તે અહીં અનાસક્તિના એક મહત્ત્વના સીમાસ્તંભ તરીકે નોંધી છે: ગાંધીજી દેવીપુર ગયા. ત્યાંના લોકોએ એમનું ભવ્ય અને ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું. કોમી દાવાનળની આગમાં ગામડાએ આ ભવ્ય સ્વાગત કેવી રીતે કર્યું તેની ગાંધીજીએ તપાસ કરી. એ ફૂલોનું સૌંદર્ય, સજાવટની જાહોજલાલી જોઈને ગાંધીજીનું હૃદય દુઃખી થઈ ગયું. તેમણે કાર્યકર્તાઓ અને હિંદુ જનતાને ઝાડી નાંખી હારતોરા તોડાવી તેના સુતરની દડીઓ બનાવતાં નાનકડી વીસ આંટી થઈ. પણ પોતાની વ્યથા ઠાલવતા ગાંધીજી કંઈક ગુસ્સે થયા હશે, તેથી બીજે દિવસે મનુબેનની ડાયરીમા સહી કરતાં નીચે પ્રમાણે લખ્યુ: 'આમ્રુનિયા, ૧૮-૨-૪૭. આજે મારુ મન ઊકળ્યું આથી મારી અનાસક્તિ રહી છે. મને મારી ઉપર અણગમો ઊપજ્યો. અહિંસાની કદાચ ખરી પરીક્ષા થવાની, એ પણ વિચારવાજોગ લાગે છે ઈશ્વરની મહાન કૃપા છે કે મને નભાવી લે છે તુ સો ટકા જાગ્રત થા—બાપુ' (આખા પ્રસંગ માટે જુઓ 'એકલો જાને રે' પ ૧૪૪ થી ૧૪૮. ગાંધીજીના લખાણ માટે જુઓ પૃ ૧૭૭)

૩. (૧) नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वं प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
૬-૨૫-૫ (ગીતા ૩-૫)

ખરેખર કોઈ એક ક્ષણભર પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતુ નથી પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેના ગુણો પરવશ પડેલા પ્રત્યેક જણુ પામે કર્મ કરાવે છે

(૨) सरं उड्ढ सोता अहो सोता तिरिय सोता वियाहिया ।
एते सोता वियाहिया जेहिं संगति पासहं ॥
'આચારાંગ' પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ ૫-૬-૬

ઊંચી, નીચી કે તિરછી દિશામાં જાઓ—ગમે ત્યાં જાઓ સર્વત્ર કર્મ-પ્રવાહ છે, પણ જ્યાં આસક્તિ છે ત્યાં કર્મપ્રવાહની (બંધન કરતી) અસર છે એમ જાણો

૪. જુઓ 'ધર્મ' (પ્રક૦ ૭) શ્લોક ૨૪.

એનો સમન્વય કરીને 'ત્યાગ'નો અર્થ આસક્તિ વિના, ફળની આશા વિના, સંગ વિના દરેક પ્રકારના કર્મ કરવા એવો ભગવાને નિશ્ચિત મત આપ્યો છે[5] કર્મનો અર્થ વૈદિક કર્મકાંડ પણ થાય છે એને યજ્ઞનો અર્થ પ્રભુપ્રીત્યર્થે અને પોતાસહિત કોઈની પણ શુદ્ધિ અર્થે, કોઈના પણ લાભાર્થે—બીજાના હિતને મનથી પણ નુકશાન પહોંચાડવાની ઇચ્છા સિવાય—કરેલુ કામ એવી રીતે સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યો[6] ધર્મના મહત્ત્વના ચાર અંગ—યજ્ઞ, દાન અધ્યયન[7] અને તપ એ ફળાશાથી કરવામા આવે તો પિતૃયાન માર્ગમા લઈ જનાર છે[8] અને ભાવથી ભરપૂર હોય તો સિદ્ધિદાતા બને છે[9] એ ભાવ એટલે અંતરની વિશુદ્ધિમાથી ઉદ્ભવતો, સમનામાથી ઉત્પન્ન થતો, નિર્મળ નિષ્કામ નિર્મમ ભાવ એને ત્યાગની મીમાંસા કરતા ભગવાને કહ્યુ કે 'ત્યાગી, સત્ત્વગુણી, મેધાવી અને સંશયવિનાનો પુરુષ અકુશળ કર્મોનો દ્વેષ કરતો નથી અને કુશળ કર્મમા આસક્તિ રાખતો નથી (એ તો) હે અર્જુન! કરવુ જોઈએ એવી સમજણથી જે નિયત કર્મ અર્થાત્ સ્વધર્મ, સંગ અને ફળના ત્યાગપૂર્વક આચરાય છે તે ત્યાગ સાત્વિક મનાયો છે[10] જે આવો સાત્વિક

---

૫ ૬–૪૦–૬, ગીતા ૧૮–૬

૬ જુઓ ૬–૨૬–૨૩ થી (ગીતા ૪–૨૦ થી આગળ) ૬–૨૫–૯ (ગીતા ૩–૯)

૭ (૧) અધ્યયન અર્થાત્ વેદાધ્યયન એનો યજ્ઞમા સમાવેશ કરીને ગીતાએ યજ્ઞ દાન અને તપ એ ત્રણ અંગ સ્વીકાર્યાં છે (૨) ધર્મના આઠ અંગો વિષે જુઓ 'ધર્મ' (પ્રક૦ ૭) શ્લોક ૨૫ ૨૬

૮ વધુમા સરખાવો ઉદ્યોગ–ક્ષેપક ન ૨૧૩ આ ચાર દંભથી પણ સેવાય છે જ્યારે પછીના ચાર (સત્ય ક્ષમા દમ અને અલોભ) પામરોમા—અમહાત્માઓમા રહેતા નથી '

૯ જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૨૦

૧૦ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥
૬–૪૦–૧૦ (ગીતા ૧૮–૧૦)

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
૬–૪૦–૯ (ગીતા ૧૮–૯)

ત્યાગી છે તે ખરો સંન્યાસી છે,[૧૧] અને તેથી સર્વોત્તમ ભક્ત પણ છે.[૧૨] માનસિક વિકાસ પ્રક્રિયાનાં પગથિયાં બનાવતાં શ્રીકૃષ્ણે કર્મફળત્યાગને બધાંય કરતાં-ચિત્તવૃત્તિનિરોધનો યોગાભ્યાસ, ભગવાનમાં મન પરોવવારૂપી ભક્તિ, શ્રવણ મનનથી મેળવાતું જ્ઞાન, ધ્યાનરૂપી ઉપાસના એ સર્વ કરતાં—શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. કારણ જો ઉપરની બધી ચીજોને પરિણામે કર્મફલત્યાગ ન આવે, મમત્વ એટલું ને એટલું રહે તો એ બધાં એકડા વિનાનાં મીંડાં જેવાં છે.

એક જ વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિએ તપાસવાની સમજાવવાની કળાવાળા ઋષિ વ્યાસે આ ત્યાગીપણાં વિષે જુદા શબ્દોમાં આ જ વિચાર કેવી સરસ, સરળ અને સંક્ષિપ્ત રીતે મૂક્યો છે, એ નીચેનાં નમૂનારૂપ સુભાષિતોથી જોઈ શકાય છે.

'વિપ્રયોગ-વિષયો ન મળે અને તેથી ન ભોગવે-થી કંઈ ત્યાગી બનતો નથી, પણ વિષયસમાગમ થવા છતાં જે તેમાં દોષદર્શી છે તે જ વિરાગને સેવે છે, નિર્વૈર-અદ્વેષી છે અને અપરિગ્રહી છે.'[૧૩] 'જેના સર્વ આરંભો

---

૧૧ ૬-૪૦-૧૨ (ગીતા ૧૮-૧૭).

૧૨. (૧) ૬-૩૪-૧૭ થી (ગીતા ૧૨-૧૨ થી) ભક્તલક્ષણ, આખો ૩૪મો અધ્યાય (ગીતા અ. ૧૭) આ દૃષ્ટિએ જોવાયોગ્ય છે.

(૨) ભીષ્મ અ. ૨૭ અને ૨૮મા (ગીતા અ. ૫, ૬) સંન્યાસ અને કર્મયોગ, તથા સાંખ્ય અને યોગની સંક્ષેપમાં સમીક્ષા કરી તેનો સમન્વય તત્ત્વાર્થ અને આચારક્રમ બનાવ્યો છે. એ ચર્ચાનું ધ્રુવપદ સમાન અર્થમાં વપરાયેલ સમદર્શીત્વ યોગીત્વ, બ્રહ્મભૂતત્વ, કર્મફલત્યાગીત્વ અને ઈશ્વરસમર્પણભાવ છે.

૧૩. विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
विराग भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ૩-૨-૩૦

सरं वत्थगन्धमलंकार इत्थीओ सयणाणिय ।
अच्छंदा जे न भुंजंति न से चाइत्ति वुच्चइ ॥ દશ. ૨-૨.

સ્ત્રી ગંધ અલંકાર અને શયનને ઈચ્છા છતાં પરવશપણે જે નથી ભોગવતો —ન મળ્યાના કારણે—તે ત્યાગી ન કહેવાય.

जे य कंते पिए भोए लद्धे विपिट्ठि कुव्वइ ।
साहीणे चयइं भोए से हु चाइत्ति वुच्चइ ॥ દશ. ૨-૩.

જે કમનીય, પ્રિય ભોગો મળ્યા હોય છતા તેને ત્યજે છે એવો સ્વાધીન

ના (ફળની) આશાના બન્ધન વિનાના છે અને જેનાં સર્વ યજ્ઞાદિન્યજ્ઞ દાન તપ—કર્મો (ફલ) ત્યાગપૂર્વક થાય છે તે ત્યાગી છે અને તે જ બુદ્ધિમાન છે '[૧૪]

त्यागः स्नेहस्य यस्त्यागो विषयाणां तथैव च ।
रागद्वेषप्रहीणस्य त्यागो भवति नान्यथा ॥

૧૨-૧૫૬-૧૭ (૫૭)

સ્નેહનો અર્થાત્ આસક્તિનો ત્યાગ, અને તે જ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ એ ત્યાગ છે. રાગદ્વેષ વગરના મનુષ્યનો ત્યાગ બીજી રીતનો હોતો નથી[૧]

ત્યાગને જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળીને વ્યાસે એને સત્યના એક આકાર તરીકે વર્ણવતા વ્યાખ્યા આપી સત્યના આકારરૂપી એ ત્યાગ, એ શાનો ત્યાગ[૨] શ્રેય અને પ્રેય બન્નેનો વિવેક કરી વિષયાસક્તિનો—પ્રેયનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ ભાવાત્મક રીતે શ્રેયનો સ્વીકાર કરવો એવુ નામ પ્રેયનો, આસક્તિનો ત્યાગ[૨] જે ભૌતિક યોગક્ષેમની ચિંતા નથી કરતો, લાલસામા ફસાતો નથી, એવો રાગદ્વેષ વિનાનો પ્રેયનો જ ત્યાગ કરે છે એ ત્યાગ અન્યથા નથી હોતો

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥[१] ૫-૪૨ ૪ (૫૮)

હે ક્ષત્રિય! (મૃત્યુ છે પણ સત્કર્મથી દૂર કરાય છે અને

---

૧૪. यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धना सदा ।
त्यागे यस्य हुत सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ૩-૨૦૩-૪૩
= ૧૨-૧૮૨-૧૧ સર° ૬-૨૬-૧૯ (ગીતા ૪-૧૯)

૧ જુઓ 'સત્ય' (પ્રક० ૩) શ્લોક ૪૮મા સત્યના તેર આકાર પૈકી નવમો આકાર

૨ સર° કઠ ઉ ૧-૨-૧ થી ૬

૧ સર° (૧) अप्पमादो अमतपद पमादो मच्चुनो पद ।
अप्पमत्ता न मीयन्ति ये पमत्ता यथा मता ॥ ધમ્મ ૨૧

અપ્રમાદ એ અમૃતપદ (અમૃતમાર્ગ) છે અને પ્રમાદ એ મૃત્યુપદ છે અપ્રમત્ત પુરુષો મરતા નથી અને પ્રમત્તો મુવા જેવા છે: 'ધમ્મપદ'નો આખો 'અપ્પમાદવગ્ગો' આ દૃષ્ટિએ જોવા જેવો છે

(૨) સર° સમાવર્તન પછી વ્યાસના શિષ્યોએ ગુરુની પાસેથી જવાની

મૃત્યુ છે જ નહિ એ) બન્ને મત સાચા છે અને આદ્યપ્રવૃત્ત છે
મોહ એ મૃત્યુ છે એવો જ્ઞાનીઓને મત જે (મત છે તે પણ
સાચો છે) પણ હું પ્રમાદને મૃત્યુ કહું છું અને સદા-અપ્રમાદને
અમૃતત્વ કહું છું

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને વિદુરે યોગ્ય રાજનીતિનો ઉપદેશ આપ્યો તે પછી સર્વોત્તમ જ્ઞાન, જેનાથી સર્વ દ્વંદ્વો અને વિકારો મનુષ્યને બાધ કરી શકે નહિ, એનો ઉપદેશ કરવા માટે વિદુરજીએ બ્રહ્માના પુત્ર સનાતન ઋષિ સનત્સુજાતનુ મનથી ચિંતન કરીને તેમને બોલાવ્યા,[2] ધૃતરાષ્ટ્રે ઋષિને પહેલો જ પ્રશ્ન એ પૂછ્યો કે 'તમે મૃત્યુ નથી એમ કહો છો,[3] બીજી બાજુ દેવો અને અસુરોએ મૃત્યુને જીતવા-અમૃતત્વ માટે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યુ હતુ તો આમા સત્ય વાત શી છે?[4] ઋષિ સનત્સુજાતે[5] જવાબમા પોતાના મતનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતા ઉત્તર આપ્યો તેમાથી ઉપરનુ સુભાષિત લીધુ છે આમા દર્શાવેલા બે આદ્ય

આજ્ઞા માગી ત્યારે ઋષિએ છેલ્લી શિખામણ આપી 'તમે પૃથ્વી ઉપર કે દેવલોકમા ગમે ત્યા જાઓ, પણ જ્યા જાઓ ત્યા અપ્રમત્ત રહેજો, કારણ બ્રહ્મ-વેદો ભૂલવાળા છે તેથી અભ્યાસ નહિ કરો તો ભૂલી જશો' ૧૨-૩૧૫-૬

(૩) જુઓ, ઉત્તરા., અ ૧૦ મુ, 'દ્રુમપત્રક' 'હે ગૌતમ! એક સમયનો-સૂક્ષ્મતમ કાળનો-પણ પ્રમાદ ન કર,' એમ ગૌતમસ્વામીને દરેક ગાથાને અંતે અનુરોધ કરતુ ભગવાન મહાવીરનુ પ્રવચન સરખાવવા જેવુ છે.

(૪) 'આચારાગસૂત્ર' પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, ૨-૪-૧૫ 'એ રીતે કુશળ પુરુષે અપ્રમાદથી મોક્ષ અને પ્રમાદથી થતા મરણને વિચારીને તથા શરીરને ક્ષણભગુર જાણીને પ્રમાદ દૂર કરવો'

(૫) 'આચારાગ સૂત્ર', પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, ૩-૧-૯ ૩-૪-૩, ૩-૩-૪, ૩-૨-૧ ૫ સરખાવો

૨ ઉદ્યોગ અ ૪૧

૩ ૫-૪૨-૪

૪ જુઓ છા ઉ અ ૮, ખડ ૭ થી એમા દેવરાજ ઇન્દ્ર અને અસુર રાજ વિરોચન બ્રહ્મચર્ય પાળીને પ્રજાપતિ પાસે અમૃત અભય જાણવા માટે રહ્યા હતા એની કથા છે

૫ સનત્ = સર્વદા, સુજાત = સારા જન્મવાળા, સર્વદા સારા જન્મવાળા અર્થાત્ સર્વદા કુમાર રહેતા હોવાથી જરામરણથી રહિત એવુ સનત્સુજાત શબ્દનુ નિર્વચન છે

પ્રહત મતોનો ઉ નેખ નચિકેતાએ યમ આગળ કરેલો અને એ મૃત્યુનુ ગૂ રહસ્ય જાણવા માટે તમામ પ્રિય ઇચ્છાઓના પૂરક વરદાનોને વિનયપૂર્વક અવગણીને મૃત્યુને જીતવાનો વર માગેલો ૬

ઋષિએ પોતાનો ઉપદેશ આગળ ચલાવતા કહ્યુ કે મૃત્યુનો દેવ યમ એ તો આ માવસન-મનમા જ રહેલો છે એના આદેશથી ક્રોધ પ્રમાદ લોભ અને મોહ પી મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે × × તારા શરીરમા જે ક્રોધ લોભ અને મોહવાળો અ તરા મા છે તે મૃત્યુ છે આવી રીતે મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણીને જે જ્ઞાનમા સ્થિતિ કરે છે તે મૃત્યુથી ડરતો નથી કેમકે મર્ત્ય મૃત્યુની પાસે આવતા જેમ વિનાશ પામે છે તેમ મૃત્યુ જ્ઞાન પાસે નાશ પામે છે[૭] પાચ ઇન્દ્રિયો મન અને અતીત તથા અનાગતના (ક્લેશોથી) આઠ જાતના દોર પે ા થાય છે એ દોરોને ત્યજી દેવાથી માણસ સુખી-અપ્રમત્ત થાય છે[૮]

આચાર્ય શ ક વિવેક ચૂડામણિ મા મ ભા ના ઉપરના શ્લોકનો 'ભગવાન બ્રહ્મપુત્રે પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે એમ કહ્યુ છે' ૯ એ પ્રમાણે આધાર ગણીને સામાન્ય પ્રમાદીની અધોગતિ તો થાય જ છે પરતુ વિદ્વાન જ્ઞાની પણ જો સહેજ પ્રમાદ કરે તો તેની અધોગતિ કેવી રીતે થાય છે તે બતાવી સાવધાન થઈને સમત્વથી સિદ્ધિ-મોક્ષ મેળવવાનો અનુરોધ ર્યો છે[૧૦] પ્રમા નો અનર્થ દર્શાવતા જ્ઞાનીને સ્વસ્વરૂપમા પ્રમાદ જેવો મી ને કોઈ અનર્થ નથી કારણ તેનાથી (પ્રમાદથી) મોહ મોહથી અહકારયુક્ત બુદ્ધિ તેથી બધન અને તની વ્યથા થાય છે ૧૧ એમ કહ્યુ છે

---

૬ કઠ ઉ ૧-૧-૨૦ થી

૭ ૫-૪૨-૫ થી ૧૪

૮ (૧) ૫-૪૩-૨૧ રાગ દ્વેષાદિ વૃત્તિઓથી ઉત્પન્ન થતા ઇન્દ્રિ અને મનના પ્રમા તથા ભૂતકાળની સ્મૃતિના નિ ળતા યાદ કરવાથી અને ભવિષ્યની આશાનિરાશાના ધ્યાનથી થતા ક્લેશના પ્રમા

(૨) ઉદ્યોગ ક્ષેપક ન ૨૬૬ લીટી ૩ થી ૫ સત્ય ધ્યાન સમાધાન-સમાધિ ચોદ્ય-તર્ક વૈરાગ્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અસગ્રહ-અપરિગ્રહ આ અપ્રમાદના આઠ ગુણ છે

૯ વિવેકચૂડામણિ ૩૨૨ અને આગળ

૧૦ વિ ચૂ ૩૨૯ અત प्रमादान्न परोऽस्ति मृत्युर्विवेकिनो ब्रह्मविद समाधौ।
समाहित सिद्धिमुपैति सम्यक्समाहितात्मा भव सावधान ॥

૧૧ વિ ચૂ ૩૨૩

अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
मृत्युमापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम्[1] ॥ ૧૨-૧૬૯-૨૮ (૫૯)

અમૃત અને મૃત્યુ બન્ને દેહમાં જ રહેલાં છે. મોહથી મૃત્યુ મળે છે અને સત્યથી અમૃત મળે છે.

'સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરનાર આ કાળ એક સરખો પસાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે માણસે કયા કલ્યાણકારી માર્ગનો આશ્રય કરવો?'[2] એવો યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કરતાં પિતામહે એક વેદાધ્યયનરત પિતા અને તેના મેધાવી નામના વિચક્ષણ પુત્રનું આખ્યાન કહ્યું તેમાંથી ઉપરનું વચન લીધું છે.

'એક વેદપાઠી બ્રાહ્મણને મેધાવી નામનો મોક્ષધર્મ અને વ્યવહારધર્મનો જાણનાર વિચક્ષણ પુત્ર હતો. એક દિવસ પુત્રે પિતાને પૂછ્યું, 'આયુષ્ય ઝડપથી ક્ષીણ થતું જાય છે એમ સમજનારા ધીર પુરુષે શું કરવું જોઈએ એ મને કહો, એટલે હું એ મુજબ વર્તું.' પિતાએ અનુક્રમે આશ્રમધર્મ પાળવાનું કહ્યું.[3] ત્યારે પિતાને પોતાની તીવ્ર હિતબુદ્ધિનો ખ્યાલ આપવા પુત્રે

---

૧. (૧) સર૰ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥
૬-૩૧-૧૯ (ગીતા ૯-૧૯)

(૨) સર૰ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥
બ્રહ્મબિન્દુ ઉ. ૨: મૈત્રાયણી ઉ. ૪-૧૧

મનુષ્યોનાં બંધન અને મોક્ષનું કારણ (અનુક્રમે અશુદ્ધ કે શુદ્ધ) મન જ છે. જ્યારે એ મન વિષયાસક્ત થાય છે ત્યારે બંધનનું કારણ બને છે અને વિષયરહિત થાય છે ત્યારે મુક્તિનું કારણ બને છે.

(૩) = ચિ૰ ૧૨-૨૭૭-૨૯ અગ, ૩૦ ક૦: ચિ. શાંતિ. નો અ. ૨૭૭ સમીક્ષિત વાચનાએ ક્ષેપક ગણેલો છે. એ અધ્યાય અને (સમીક્ષિત વાચનામાં) શાંતિ. નો અ. ૧૬૯ બન્ને અલ્પ પાઠભેદે સરખા છે.

(૪) સર૰ सच्चस्स आणाए उवट्ठिए से मेहावी मारं तरइ ।
—આચારાંગસૂત્ર 'દર્શન અને ચિંતન' પુ. ૧નું પૃ. ૧૪
સત્યની આજ્ઞા ઉપર ઊભેલો મેધાવી માર-મૃત્યુને તરી જાય છે.

(૫) સર૰ 'આચારાંગ' પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ ૪-૨-૧, ૨.

૨. ૧૨-૧૬૯-૨ થી.

૩. અનુક્રમે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ, એમ સૂચન છે: ૧૨-૧૬૯-૬: સર૰ ઉ. સૂત્ર ૧૪-૯; જાતક ૫૦૯ ગાથા ૪.

રૂપકાત્મક ભાષામાં કહ્યું: 'ચારે બાજુથી ઘેરાયેલા આ લોક ઉપર (મૃત્યુનો) પ્રહાર થાય છે અને (આયુષ્ય હરણ કરવામાં અમોઘ રાત્રિ દિવસો) પડે છે ત્યાં તમે નિશ્ચિતની પેઠે કેમ બોલો છો?' પિતા આ ભાષા સમજી ન શક્યા તેથી પૂછ્યું કે 'તું મને આમ શા માટે બીવડાવે છે?'[૪]

પિતાની ઉત્કંઠા જોઈને પોતાના રૂપકની ભાષા છોડીને પુત્રે પ્રભાવશાળી શમ દમ વ. સાત્વિક સંપત્તિવાળી અને પરમાત્મદર્શિની, ઉત્સાહભરી, ગંગાના પ્રવાહ જેવી નિર્મળ વાગ્ધારાથી ઉપદેશ કર્યો.' 'છીછરા પાણીમાં રહેલા માછલાની જેમ મનુષ્યનું આયુષ્ય પણ અલ્પ છે, આવું સમજનારને સુખ ક્યાંથી મળે? હજુ કામનાઓ પૂર્ણ થઈ નથી ત્યાં તો માણસ મૃત્યુને ભેટે છે. કૂંણા ઘાસની શોધ કરતા નિરાંતે ફરતા ઘેટાના બચ્ચાને વરુ ની માફક તરાપ મારીને ઉઠાવી જાય એમ મૃત્યુ મનુષ્યને ઉઠાવી જાય છે.[૫] માટે જે કંઈ શ્રેય કરવું હોય તે આજે જ કરી લો, પણ વૃથા કાલવ્યય ન કરો, કારણ મૃત્યુ તમારાં કામ અધૂરાં હશે તોય તમને ઉપાડી જશે તરુણાવસ્થામાં જ ધર્મશીલ થવું કારણ જીવન નાશવંત છે મોહિત મનુષ્ય સારાં ખોટાં, ગમે એવાં કાર્યો કરીને સ્ત્રી પુત્રનું પોષણ કરે છે પણ એ પુત્રપશુમાં વ્યાસક્ત મનવાળા માણસને, સૂતેલા વાઘને મહાઓઘ-મહાપૂર તાણી જાય એમ, મૃત્યુ ઉઠાવીને ચાલતું થાય છે.[૬] વિષયવાસનાઓથી અતૃપ્ત અને કામનાઓને

---

૪. (૧) ૧૨–૧૬૯–૭ થી ૯:=(ફે) ઉ સૂત્ર ૧૪–૨૧ થી ૨૩; જુઓ 'મ. ભા. અને ઉ સૂત્ર' પૃ ૮, ૯ ઉ સૂત્રમા મ ભા ના કથાનકના જેવા વાતાવરણમાં એક કર્મકાંડી પિતા અને તેના પુત્રો (પાછળથી પત્ની પણ એ સંવાદમાં ભળે છે) વચ્ચેનો સંવાદ છે એમા આ ગાથાઓ આવે છે.

(૨) ૧૨–૧૬૯–૯ સાથે સર° ૧૨–૩૦૯–૧૭

૫. शष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्रगतमानसम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥
૧૨–૧૬૯–૧૨.=ફે. ૩૦૯–૧૯: સર° ૩૧૭–૨૪.

૬. त पुत्रपशुसमत्त व्यासक्तमनस नरम् ।
सुप्त व्याघ्र महौघो वा मृत्युरादाय गच्छति ॥ ૧૨–૧૬૯–૧૭

સર° पुप्फानि हेव पचिनन्त व्यासत्तमनस नर ।
सुत्तं गामं महोघो वा मच्चु आदाय गच्छति ॥ धम्म ४७

આસક્ત થયેલા માણસને તે (કામનાતૃપ્તિરૂપી) ફૂલ વીણતો હોય એટલામાં જ સૂતેલા ગામને મહાઓઘ તાણી જાય એમ મૃત્યુ ઉઠાવીને ચાલતું

શોધના રહેતા એને, વાઘ પશુને ઉઠાવે એમ, મૃત્યુ ઉઠાવી જાય છે.[૭] આપણા દેહની પાછળ મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ અને જનગનનાં અનેક દુઃખો લાગેલાં જ છે છતાં એ પિતાજી! તમે કેમ સ્વસ્થ બની બેઠી રહ્યા છો? ગામમાં રહી ગૃહપરિવારમાં આસક્તિ રાખવી એ તો જકડનારું દોરડું છે, પુણ્યશાળીઓ એ દોરડાને કાપી નાખે છે પણ દુ:ખો એને કાપી શકતા નથી જે મન, વચન, કાયાથી અને કશા પણ હેતુથી (ધર્મના હેતુથી પણ) હિંસા કરતો નથી તે જીવનાર્થનાશક-કલ્યાણનાશક-એક કર્મથી બંધાતો નથી ખરેખર મત્યાચરણ સિવાય મૃત્યુની ચઢી આવતી સેનાને-મોહને, મારને,[૮]-કોણ રોકી

થાવતુ થાય છે મહાઓઘ = મહાપૂર = મહાનુંભા જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ પા ટી ૮૭

'ધમ્મપદ'ની ગાથાનો કથા સાથે સંદર્ભ આ પ્રમાણે છે 'શ્રાવસ્તીના પ્રસેનજિત્તનો પુત્ર વિડૂડભે-શાક્યોની દાસીપુત્રી વાસભખત્તિયાનો પુત્ર-શાક્યોનો વિનાશ કરવા માટે ત્રણ વખત ચઢાઈ કરી પણ ત્રણે વખત ભગવાન બુદ્ધે તેને પાછો વાળ્યો-પણ ચોથી વખત પૂર્વજન્મના કર્મવિપાકને બળવાન જોઈને ભગવાન તેને રોકવા ગયા નહિ એણે કપિલવસ્તુ જઈ શાક્યોનો નાશ કરી રાત્રે અચિરવતી નદીના કિનારે પડાવ નાખ્યો એના મહાપાપને પરિણામે એ જ રાત્રે નદીમાં ભારે પૂર આવ્યું અને વિડૂડભ તથા સૈન્યને એથી ગયું ભિક્ષુઓએ આ સમાચાર સાંભળી એક દિવસ ધર્મસભામાં એની ચર્ચા કરી ભગવાને આ સાંભળી એ પૂરને તું'ના તરીકે વર્ણવી ઉપરની ગાથા કહી

૭ (૧) संचिन्वानकमेवैकं वामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्र पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ १२-१६९-१८,
= ई ३१७-२४. सर' ३०९-१९

(૨) સર' पुष्फानि हेव पचिनन्त व्यासत्तमनस नर ।
अतित्त येव कामेसु अन्तको कुरुते वस ॥ धम्म ४८

× × × તે કામોમાં અતૃપ્ત રહ્યો હોય ને જ અન્તક એને વશ કરી લે છે

(૩) સર' जहेह सीहो व मियं गहाय मच्चू नरं नेइ हु अन्तकाले,
न तस्स माया व पिया व भाया कालम्मि तम्मसहरा भवति ॥
ઉ સૂ. ૧૩-૨૨

જેમ સિંહ મૃગને લઈ જાય તેમ મનુષ્યને અંતકાળે લઈ જાય છે માતા અથવા પિતા અથવા ભાઈ તેના એક અંશનું પણ રક્ષણ કરી શકતા નથી

૮. બુ ચ પૃ ૧૫થી૧૭ મારસેનાનું વર્ણન ભગવાન બુદ્ધે 'સુત્તનિ-પાત'ના 'પધાનસુત્ત'માં આ પ્રમાણે કર્યું છે કામનાઓ, અરતિ અર્થાત

શકતું નથી, કેમકે અમૃત સત્યને આશ્રયે રહેલું છે. માટે સત્યવ્રતોનું આચરણ કરીને, સત્યયોગપરાયણ રહીને, સત્યારામ, સમ, અને સંયમી થઈને સત્ય વડે જ અન્તકને જીતવો. અમૃત અને મૃત્યુ બંને દેહમાં જ રહેલાં છે. મોહથી મૃત્યુ અને સત્યથી અમૃત મળે છે. તેથી હું તો અહિંસક, સત્યાર્થી, કામક્રોધનો બહિષ્કાર કરનારો, સુખદુઃખ પ્રત્યે સમાન અને ક્ષેમી–સુગુપ્ત–થઈને મૃત્યુને અમર્ત્યની જેમ ત્યજી દઈશ. હું શાન્તિયજ્ઞ[૯] કરીશ, સંયમી થઈશ, બ્રહ્મયજ્ઞ કરીશ અને વાગ્યજ્ઞ, મનોયજ્ઞ તથા કર્મયજ્ઞ કરીને દેવયાન માર્ગે પ્રયાણ કરનાર મુનિ થઈશ. મારા જેવો પ્રાજ્ઞ શા માટે નાશવંત ફળવાળા હિંસક પશુયજ્ઞો કરે? વિદ્યા જેવું ચક્ષુ નથી, વિદ્યા જેવું બળ નથી, રાગ જેવું દુઃખ નથી અને (કર્મફળ) ત્યાગ જેવું સુખ નથી.[૧૦] હું આત્માથી આત્મરૂપે જન્મ્યો છું, હું આત્મનિષ્ઠ છું, તેથી હું અપ્રજ રહેવા છતાંય આત્મારૂપ થવાનો છું, તેથી મને સંતાન તારશે એવી અપેક્ષા નથી[૧૧] એકલા રહેવું, સમતા, સત્ય, શીલમાં સ્થિતિ, સંપૂર્ણ અહિંસા અને સર્વ ક્રિયા(કાંડ)થી ઉપરામ પામવો એ બ્રાહ્મણનું ધન છે હે બ્રાહ્મણ! તમે મૃત્યુ પામવાના જ છો તો પછી ધન, સગાં અને સ્ત્રીનું તમારે શું પ્રયોજન છે? તમે (ચિત્તરૂપી) ગુહામાં રહેલા આત્માની શોધ કરો અને તમારા બાપદાદા ક્યાં ગયા છે તેનો વિચાર કરો'

અસંતોષ, ક્ષુધાપિપાસા, તૃષ્ણા, આળસ ભીતિ, વિચિકિત્સા–સંદેહ, અહંકાર, લાભ સત્કાર અને પૂજા, ખોટે રસ્તે મેળવેલી કીર્તિ જેને લીધે માણસ આત્મસ્તુતિ અને બીજાની અવગણના–નિંદા કરે છે (બુ ચ પૃ. ૧૫): 'આચારાંગ સૂત્ર'માં (પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ ૩–૪–૪) ક્રોધ, મોહ, દ્વેષ આદિ દોષોને મૃત્યુ–માર કહ્યા છે.

૯. શાન્તિયજ્ઞ = વિષય ભોગવવાના સંકલ્પનો હોમ આ શ્લોક પ્રમાણે સાધક પોતાનું આખું જીવન યજ્ઞમય કરવા ઇચ્છે છે; યજ્ઞના વિસ્તૃત અર્થ માટે જુઓ ૬–૨૬–૨૩ થી (ગીતા ૪–૨૩ થી) અને શિ. ૧૪–૨૧–૮ થી; ૨૫–૧૪ થી, 'મ. ભા અને ઉ. સૂત્ર' પૃ ૬૬ થી; જુઓ 'ગીતાબોધ'માં યજ્ઞ વિષેના નિબંધો પૃ ૪૫ થી આગળ,

૧૦. नास्ति विद्यासम चक्षुर्नास्ति विद्यासम बलम् ।
नास्ति रागसम दुःखं नास्ति त्यागसम सुखम् ॥
१२–१६९–३३ = १२–३१६–६

૧૧. आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोपि वा ।
आत्मन्येव भविष्यामि न मा तारयति प्रजा ॥ १२–१६९–३४.

સામાન્ય મનુષ્ય ક્રમિક વિકાસ કરે તે માટે ભારતીય સમાજે વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા કરી. પણ જ્યાંય જેને સિદ્ધિ પામવાની ઉત્કટ તાલાવેલી છે તે કાચની શીશી જેવા ક્ષણભંગુર જીવનના માથે મૃત્યુના તોળાઈ રહેલા ભયને દૃષ્ટિમાં રાખીને જે આચરવાનું છે તે આજે જ પતાવીને કૃતકૃત્ય બને. મૃત્યુનો ભય સિદ્ધાંતની જેમ અચળ સ્વીકારાય તો, એનો આશય પરમ હોવા છતાં પરિણામ ઊલટું આવે. પણ વિકાસ પામવા માટે અનુરોધ તરીકે કોઈ જ્ઞાની, પ્રમાદી અને બેભાન મનુષ્યોને સાચી સમજ અર્પિત કરે તો એનું પરિણામ ઉત્તમ આવે. આ સંવાદ પણ એ રીતે મૃત્યુનું ભીષણરૂપ દર્શાવવા સાથે એ મૃત્યુને સદાચાર, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને સમતાથી ધીર સાધક કેવી રીતે ઝડપથી જીતે તેનું પરમ સુંદર વર્ણન છે. એ સંવાદ ઉપર શ્રમણ સંપ્રદાયોની ઊંડી અસર છે, એટલે એ સંપ્રદાયોમાં રહેલાં શુભ તત્ત્વોનું સમીકરણ કરીને, હિંસક કર્મકાંડોનો મૂળભૂત ત્યાગ સૂચવીને, અનુક્રમે આશ્રમધર્મો પાળીને સિદ્ધિ મેળવવામાં લાંબા માર્ગમાં રહેલાં વિઘ્નો બતાવીને, સાત્ત્વિક ઉત્સાહવાળા એક શ્રેયાર્થી, વયે બાળક પણ વિદ્યાથી વૃદ્ધ મનુષ્યની જીવનસિદ્ધિ મેળવવાની લગનીનું નિદર્શન કરાવે છે.

न साधुना नोत असाधुना वा
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्य विद्या-
द्देवंयुक्तो मधु तद्वै परिप्लवेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५-४५-२० (६०)

नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति
नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत
प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५-४५-२१ (६१)

આ(બ્રહ્મ)નું સ્વરૂપ[1] મનુષ્યોમાં તપાસીએ-જોઈએ તો તે સાધુ જેવું કે અસાધુ સમાન-જેવું દેખાશે નહિ-મળશે નહિ. (પણ) એ બ્રહ્મનું સમાન સ્વરૂપ-સાચું સ્વરૂપ અમૃતત્વમાં-અ-

---

૧. સર૰ બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૩; ઈશ ઉ. મન્ત્ર ૨; જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ (પા. ટી. ૧૪૦ થી) તૈત્તિ. ઉ ૨-૯; આ સાથે જ વાંચો બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૨.

પ્રમાદમાં–વીતરાગભાવમાં–વીતમોહભાવમાં જણાશે એટલે આવી વૃત્તિઓવાળો યોગી જ તે મધુને મેળવવાની ઇચ્છા રાખે–મેળવી શકે. યોગીઓ તે સનાતન ભગવાનને પ્રત્યક્ષ જુએ છે.

(આવા બ્રહ્મલિપ્સુ યોગીના) હૃદયને અતિવાદો–વિચિત્રવાદો તપાવતા નથી–મુંઝવતા નથી. એને અધ્યયન નહિ કર્યાનો કે આહુતિ નહિ આપ્યાનો ખ્યાલ પણ તપાવતો નથી પણ એનું મન બ્રહ્મદશાની લઘુતાને–હળવાશને–સમતાને ધારણ કરે છે. આ પ્રજ્ઞાન(બ્રહ્મ)ને ધીર યોગીઓ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગીઓ તે સનાતન ભગવાનને પ્રત્યક્ષ જુએ છે.

ઋષિ સનત્સુજાતના બ્રહ્મવિદ્યાબોધમાં આ વચનો આવે છે.[2]

આ વચનોમાં બ્રહ્મની–પરમાત્માની–આત્માની સર્વત્ર સર્વભાવોમાં સમસ્થિતિ અને અતુલનીય અસાધારણતા બતાવી છે ઉપનિષદ્ પ્રસિદ્ધ મધુવિદ્યા, પરિવ્રાજક અને શ્રમણ થવાનું રહસ્ય તથા પ્રજ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સંક્ષેપમાં સરળ અને ભાવવાળી સમજ એમાં કરેલી છે.

'બૃહદારણ્યક'માં વિશ્વભરના પ્રાણીઓ અને પદાર્થો એકબીજાના આધારે રહેલા છે વિશ્વમાં જે કંઈ છે તે એકબીજાનું–પરસ્પરનું મધુ –મધ–આનંદ આપનાર તત્ત્વ–છે એમ કહ્યું છે.[3] જેમ મધમાખો પરસ્પર સહકારથી મળીને મધ બનાવે છે, પછી એ મધ મધમાખોને ખાવા કામ લાગે છે, એમ જગતમાં પરસ્પર સંપ અને સહકારથી સાચો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે વળી બૃ ઉ ના આ 'મધુબ્રાહ્મણ'ના પ્રથમ ચૌદ મન્ત્રોમાં અને આ દરેક પ્રાણી પદાર્થોમાં વસનાર–વ્યાપી રહેનાર પુરુષ એ જ આત્મા અમર બ્રહ્મ અને સર્વ કંઈ છે એમ કહેલું છે, નમૂનારૂપે એમાંના બે મંત્રો જોઈએ

'આ આત્મા[4] તમામ પ્રાણીઓનું મધુ છે અને તમામ પ્રાણીઓ એ આત્માનું મધુ છે જે આ આત્મામાં તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે અને જે આ આત્મા(રૂપે)[5] તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે એ જ આ આત્મા છે'

---

2 જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૬

3 (૧) બૃ ઉ ૨–૫ 'મધુબ્રાહ્મણ' આ બ્રાહ્મણમાં કુલ ૧૯ મંત્રો છે
(૨) છા ઉ અ ૩માં પણ વિસ્તારથી મધુવિદ્યા છે

4 આત્મા = પંચભૂત અને ઇન્દ્રિયોના સંઘાતવાળું શરીર (શા ભા)

5 આત્મા = બ્રહ્મ

એ અમૃત છે, એ બ્રહ્મ છે, એ સર્વ છે.[6]

'આ જે આત્મા છે તે સર્વ પ્રાણીઓનો અધિપતિ છે, બધાં પ્રાણીઓનો રાજા છે. જેમ રથના પૈડાંની નાભિ અને નેમિમાં તમામ આરા જડેલા હોય છે એમ સમસ્ત પ્રાણીઓ, સમસ્ત દેવો, સમસ્ત લોકો, સમસ્ત પ્રાણ, અને આ સર્વ આત્મામાં સમર્પિત છે—જોડાયેલાં છે—રહેલાં છે.[7]

આ મધુવિદ્યા પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્વાન બ્રહ્મવેત્તા થાય છે, સર્વાત્મા થાય છે, સર્વરૂપ થાય છે તેથી એ પૂર્ણ, પ્રજ્ઞાનવાન, અજન્મા, અજર, અમર, અભય, અચલ, ઉપાધિ વિનાનો અને સ્થૂલ—અસ્થૂલ, સૂક્ષ્મ—અસૂક્ષ્મ વિશેષણોવાળો થાય છે. ઉપનિષદોએ અને વ્યાસે આ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું અનેકશઃ વર્ણન કર્યું છે.[8]

'એ બ્રાહ્મી સ્થિતિ પામવા માટે બ્રહ્મનિષ્ઠો સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, દાન અને નિષ્કામ તપનું આચરણ કરે છે.[9] એને જાણીને મુનિ થાય છે. એ લોકની—સ્થિતિની ઇચ્છાથી પરિવ્રાજકો બધું ત્યાગીને નીકળી પડે છે. પુરાતન વિદ્વાનો સંતાનની ઇચ્છા રાખતા નહિ.[10] એ વિચારતા કે 'આપણને આ આત્માનો

---

૬. अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद५ सर्वम् ॥ બૃ. ઉ. ૨–૫–૧૪.

૭. स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ બૃ. ઉ. ૨–૫–૧૫.

૮. થોડાંક ઉદાહરણ. બ્રહ્મવેત્તાનું સામગાન. તૈત્તિ. ઉ. ૩–૧૦–૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫, (પા. ટી. ૧૪૫); सर्वज्ञः सर्ववित् મુણ્ડક ઉ. ૧–૧–૯; दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च મુણ્ડક ઉ. ૩–૧–૭; अणोरणीयान् महतो महीयान् કઠ. ઉ. ૧–૨–૨૦; अहं क्रतुरहं यज्ञः ગીતા ૯–૧૬; पितामहस्य जगतः ગીતા ૯–૧૭; समं सर्वेषु भूतेषु ગીતા ૧૩–૨૭; अविभक्तं विभक्तेषु ગીતા ૧૮–૨૦; ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ગીતા ૧૩–૧૬ ઇ. ઇ.

૯. જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૨૦.

૧૦. સંન્યાસનું ખરું હાર્દ—તમામ એષણાઓનો ત્યાગ ઉપનિષત્કારે બતાવ્યો છે. એ એષણાઓ—બધી એષણાઓ એક જ છે—નો ત્યાગ કરનાર તત્કાલીન મુનિઓને માટે ભિક્ષાચર્યા, એમના સમય પ્રમાણે, ઉત્તમ ધર્મ હતો. પણ જેઓએ આ એષણાઓનો ત્યાગ કર્યો નથી એમને માટે સંતાનોજ

લોક મળ્યો છે આપણે પ્રજા મેળવીને શું કરીશું ?' એટલે તેઓ પુત્રૈષણા, વિત્તૈષણા અને લોકૈષણા (પરલોક) છોડીને ભિક્ષાચર્યા કરતા હતા. જે પુત્રૈષણા છે એ જ વિત્તૈષણા છે અને જે વિત્તૈષણા છે એ જ લોકૈષણા છે. એ (બધી) એષણાઓ (વસ્તુતઃ એક) જ છે. 'નેતિ નેતિ'થી નિર્દેશ કરાતો આત્મા અગૃહ્ય છે, એ ગ્રહણ કરી શકતો નથી, એ અશીર્ય છે, એ શીર્ણ નથી થતો; એ અસંગ છે, એ ક્યાંય આસક્ત થતો નથી; એ બંધાયેલો નથી એટલે વ્યથિત નથી થતો તથા એનો ક્ષય નથી થતો, આત્મજ્ઞને 'મેં પાપ કર્યું, મેં પુણ્ય કર્યું' એવા બે વિચાર નથી થતા. એ બન્નેને એ તરી જાય છે. એને 'અમુક કર્યું કે અમુક ન કર્યું' એવો તાપ થતો નથી.[11]

એવો આત્મજ્ઞ શાંત, દાન્ત, ઉપરત, તિતિક્ષુ અને સમાહિત થઈને આત્મામાં જ આત્માને જોતો આત્માની લઘુતા—હળવાશને પ્રાપ્ત કરે છે.[12]

સનત્સુજાતે અહીં બ્રહ્મને 'પ્રજ્ઞાન' નામથી સંબોધ્યું છે, 'ઐતરેય ઉપનિષદ'માં 'પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ' એમ સંબોધન કરીને એના ઉપર વિવરણ કર્યું છે.[13] 'જે આ હૃદય અને મન છે, તે ઉપરાંત સંજ્ઞાન—સમ્યક્જ્ઞાનશક્તિ, આજ્ઞાન—આજ્ઞા દેનાર શક્તિ, વિજ્ઞાન—અનેક દૃષ્ટિથી જાણવાની શક્તિ, પ્રજ્ઞાન—તત્કાલ જાણનારી શક્તિ, મેધા—ડહાપણ, દૃષ્ટિ—જોવાની શક્તિ, ધૃતિ—ધૈર્ય, મતિ—બુદ્ધિ મનીષા—મનનશક્તિ, જૂતિ—અદમ્ય વેગ, સ્મૃતિ—સ્મરણશક્તિ, સંકલ્પ—સંકલ્પશક્તિ; ક્રતુ—ક્રિયામાં ફેરવાયેલી ઇચ્છાશક્તિ; અસુ—પ્રાણશક્તિ; કામ—કામશક્તિ. વશ—કાબૂમાં રાખનારી શક્તિ; એ બધાં પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મનાં નામો છે.

પોતાના આચારવિચારની પરંપરા બરાબર વિકસિત કરીને આગળ ચલાવનારા ઓથી સારા વાહકો ગણાય, તેથી જેઓ 'ત્યાગી' નથી એમને માટે પ્રજોત્પાદન એ ધર્મ છે, એટલું જ નહિ એ ધર્મથી ચ્યુત થનારને માટે 'પરલોક' પણ નથી

તેથી સંન્યાસી એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર ભારરૂપ એવો ભિક્ષુક નહિ, પણ એષણાત્યાગી, સમદર્શી, આત્મદર્શી, સમાજને સ્વાભાવિકતાથી નિર્મળ માર્ગે દોરનાર, અને આદર્શ પૂરો પાડનાર.

૧૧. બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૨.

૧૨. બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૩.

૧૩. यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ ઐત. ઉ. ૩-૧-૨.

× × × यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ઐત. ઉ. ૩-૧-૩.

'× × × × પક્ષી, સ્થાવર, જંગમ વગેરે જે કોઈ પ્રાણીઓ છે તે બધાં પ્રજ્ઞાનેત્ર છે-પ્રજ્ઞારૂપ પરમાત્માથી જ કાર્ય કરનારાં છે. પ્રજ્ઞાનમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે. લોક-બ્રહ્માંડ પ્રજ્ઞાનેત્ર છે, પ્રજ્ઞા એની પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે.'

આવા 'મધુ' 'નેતિ નેતિ' અને 'પ્રજ્ઞાન' સંજ્ઞાથી ઓળખાતા, સમાન, સર્વ સારાખોટા વિકારોથી અલિપ્ત-અસંગ, બધી શક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્મ, જેમાં બધી એષણાઓનું સમાપન કરીને માણસ આપ્તકામ બને છે.

यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥[1] १२-२४३-५ (६२)
यदा न कुरुते भाव सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥[2] १२-२४३-६ (६३)

જ્યારે આ (કોઈથી) ડરતો નથી અને જ્યારે એનાથી કોઈ ડરતું નથી, તથા જ્યારે કંઈ ઇચ્છા કે દ્વેષ કરતો નથી ત્યારે બ્રહ્મને પામે છે-બ્રહ્મવેત્તા થાય છે.

જ્યારે સર્વભૂતો પ્રત્યે (મનુષ્ય) કર્મ મન અને વચનથી પાપી ભાવ રાખતો નથી ત્યારે બ્રહ્મને પામે છે.

---

૧. =કે. ૧૨-૩૧૩-૩૩; હરિવંશ. ૧-૩૦-૪૧.

=કે. ૧૨-૧૬૮-૪૨; ૧૨-૨૧-૪અ૦; શાંતિ. પરિશિષ્ટ ૧-૪-૨૭, ૨૮; ૧૨-૨૫૪-૧૬; હરિવંશ ૧-૩૦-૪૧; સર૦ ૧૨-૧૫૪-૨૬; ૧૨-૧૬૮-૪૨ અ૦; ૧૨-૧૮૫-૪ અ૦; ૧૨-૨૩૭-૧૭ અ૦

સર૦ ૧૨-૨૫૪-૨૫, ૩૦; મનુ. ૬-૪૦.

સર૦ ૬-૩૩-૧૫ (ગીતા ૧૨-૧૫); ચિ. ૧૪-૪૬-૪૧.

સર૦ ब्रह्म संपद्यते तदा । ચરણવાળા કેટલાક શ્લોકો. ૩-૩૦-૪૧; ૬-૩૫-૩૦ (ગીતા ૧૩-૩૦) ૧૨-૭-૩૫; ૧૨-૧૭-૨૨; ૨૧-૫; ૨૩૧-૨૧; ૩૧૩-૩૬, ૩૮ ૬.

ખાસ સર૦ अभय सर्वभूतेभ्यः सर्वेषाममय यतः ।
नमस्यः सर्वभूताना दान्तो भवति ज्ञानवान् ॥ ૧૨-૨૧૩-૧૪.

જેનાથી સર્વભૂતોને અભય છે, જે સર્વભૂતોથી અભયવાળો છે, એવો જ્ઞાનવાન દાની સર્વભૂતોને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

૨. =કે. ૧૨-૧૬૮-૪૪; ૩૧૩-૩૪; શાંતિ. પરિશિષ્ટ ૧-૪-૨૯, ૩૦; હરિવંશ ૧-૩૦-૪૦ કડ; =૧૨-૨૧-૫ કડ; નારદ પરિવ્રાજક ઉ. ૩-૨૨; સર૦ ભાગવત. ૯-૧૯-૧૫.

બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે, બ્રહ્મવેત્તા થવા માટે માણસે સંપૂર્ણ અહિંસક, અને તેથી સર્વ બાજુએથી નિર્ભય, સંકલ્પ-વિકલ્પ વિનાનો, દંભ વિનાનો બની મન વચન અને કર્મથી મુદ્દાંત પાપીભાવ-હિંસકભાવને દૂર કરવો જોઈએ, એમ કહેતાં આ વચનો વ્યાસ-શુકસંવાદમાંથી લીધાં છે.[3]

આવું, આત્મવશી થતાં એકાન્તિક અને પરવશી થતાં સાપેક્ષ અભય બ્રહ્મવેત્તા થવા માટે જરૂરી છે, એ ખરું; સાથે અધઃપતિતને ઉત્થાન માટે પણ જરૂરી છે. એ દૃષ્ટિએ મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે શોકાતુર, વિપદ્મુચિત અને અભાગ મનુષ્યોને, જીવનના અનેકવિધ સંઘર્ષોથી ગભરાયેલા અને કંટાળેલા મનુષ્યોને, અને સર્વોત્કૃષ્ટ વિકાસ પામવાની ઇચ્છાવાળાઓને, એમ જુદી જુદી કક્ષાઓને અનુલક્ષીને આ 'અભય'ના વિચારથી સંપૂર્ણ અહિંસાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ અહિંસાથી બ્રહ્મ અર્થાત્ સત્ય કે ઈશ્વરને પમાય છે.

ઉપર શ્લોક ૫૯ની ઉદ્ઘાટનકથામાં મૃત્યુનું ભયપ્રદ ચિત્ર છે તે અજ્ઞાની હોય તેને સ્વતઃસિદ્ધ લાગુ પડે છે. જ્યારે જ્ઞાની અહિંસાની મંગલકારી સાધના કરતો હોઈ તેને સર્વત્ર અભય હોય છે એટલે તેને મૃત્યુની બીષણતા નહિ પણ પરમાત્માની મંગલકારી શક્તિનું અંતરમાં દર્શન થાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ નિરૂપેલાં મૃત્યુના ભયપ્રદ ચિત્રણોને એ આપેલ રીતે સમજવાં જોઈએ.

कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।
कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥[1] ૧૨-૨૪૩-૭ (૬૪)

આ જગતમાં ઇચ્છાબન્ધન સિવાય એકે બંધન નથી.

---

૩. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક૦ ૨) શ્લોક ૨૫

૧. (૧) ब्रह्मभूयाय कल्पते । ચરણવાળા થોડાક શ્લોક સરખાવો. ૬-૩૬-૨૬ (ગીતા ૧૪-૨૬): ૬-૪૦-૫૩ (ગીતા ૧૮-૫૩): ૧૨-૧૫૪-૨૫: ૨૦૮-૧૯: ચિ ૧૩-૧૪૧-૩૧: ૧૪૨-૩૩: ૧૪૩-૫૭: ચિ. ૧૪-૩૫-૧૮: ૪૨-૫૧: ૪૭-૮, ૯.

(૨) ઉપર શ્લોક ૬૨, ૬૩નુ ઉદ્ઘાટન જુઓ: એ શ્લોકોની જેમ આ પણ 'વ્યાસ-શુકસંવાદ'માંનું સુભાષિત છે.

(૩) સર૦ 'લોઢાનું, લાકડાનું કે બલ્વજ ઘાસનું જે બંધન છે તેને ધીર પુરુષો દૃઢ બંધન કહેતા નથી; મણિકુંડલમાં જે અતિ આસક્તિ, પુત્રમાં દારામાં જે અપેક્ષા છે, તેને ધીર પુરુષો દૃઢ બંધન કહે છે: જે વાળ-વળી શકાય એવું, શિથિલ-ઢીલું (છતાં) છોડવું દુષ્કર છે; એને પણ છેદીને, નિઃસ્પૃહ જનો કામસુખને છોડીને પ્રવ્રજ્યા લે છે. 'ધમ્મપદ' ૩૪૫, ૩૪૬.

(કારણકે) જે ઇચ્છાઓના બન્ધનથી મુક્ત છે તે જ બ્રહ્મને પામવા માટે યોગ્ય બને છે.

કામના, ઇચ્છા એ બધન છે એ સાથે ઇચ્છા વિના કોઈ પ્રવૃત્તિ થતી નથી એ પણ હકીકત છે છતા ધીર પુરુષો એનો વિવેક કરીને નિષ્કામ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને લાગા સમયે નિષ્કામભાવ સિદ્ધ કરે છે કામનાઓનુ બધન કેટલુ મજબૂત છે એ વર્ણવતી 'કામે ગાયેલી ગાથાઓ'–કામગીતા, મહાભારતમા સગૃહીત કરેલી છે[2] એમા મૂર્તિમત 'કામ' કહે છે, 'હુ નિર્મમત્વ (અનુરાગ) સિવાય કશાથી જીતાતો નથી જે મને (શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપી) હથિયારથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના તે હથિયારમા જ હુ (જ્ઞાનના અભિમાનરૂપે કે મે કામનાઓને જીતી એના અભિમાન વરૂપે) પ્રકટ થાઉ છુ જે મને વિવિધ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞાથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના હૃદયમા હુ જેમ જગમ પ્રાણીઓમા ધર્માત્મા પ્રસિદ્ધ થાય છે એવી રીતે, દભ વરૂપે પ્રકટ થાઉ છુ. જે મને વેદ અને વેદાન્તના સાધનોથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના હૃદયમા, જેમ સ્થાવરોમા ભૂતાત્મા અસ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ થાય છે, એમ, હુ અસ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ થાઉ છુ[?] જે સત્યપરાક્રમી મને ધૃતિથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના એ (મારી ધૃતિથી કામનાને જીતીશ) ભાન વડે જ એનામા હુ પ્રકટ થાઉ છુ, અને તે માણસ મને જાણી શકતો નથી કે કામ પ્રકટ થયો છે જે તીક્ષ્ણવ્રતવાળો મને તપથી હણવા માગે છે તેના તપમા હુ (ઐશ્વર્ય વ ઇચ્છારૂપે) પ્રકટ થાઉ છુ જે પડિત મોક્ષનો આશ્રય કરીને મારો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવા મોક્ષપ્રિય મનુષ્ય આગળ હુ નૃત્ય અને હાસ્ય કરુ છુ હુ એકલો જ સર્વ પ્રાણીઓમા અવધ્ય અને સનાતન છુ'

એમ જે મનુષ્ય ચિત્તવૃત્તિઓના વિવિધરૂપે થતા કામનિક–તૃષ્ણાયુક્ત

---

૨. (૧) શાંતિ ૧૪–૧૩–૧૨ થી ૧૮

(૨) સર' ઝીણી માયા તે જ્ઞાની છરી માટી થઈને માગે ખરી,
વળગી પડી અળગી નવ થાય જ્ઞાની પડિતને બાંધી ખાય
વળી જો કોઈને જ્ઞાન ઉપજે તો જ્ઞાની થઈને બેઠો ભગે,
અખા જે હોય નરવ્યા જોગ માયા તેનો જ કરાવે ભોગ
('અખાના છપ્પા' ૫૦૪ 'કુટકળ અંગ'મા)

૩ ગુદ્ધિ નહિ, પણ ઉપાણૂથી મનોવૃત્તિઓને કચડેલી હોઈ કામનાની અભિવ્યક્તિ અલ્પ હોય છે

પ્રકટીકરણને ક્રમશઃ સમજી લઈને નિર્મમ થવાનો પ્રયત્ન કરીને, નિર્મમ થાય છે અને કર્મના બંધનમાંથી છૂટી જાય છે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાને લાયક બને છે

सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥[1]

शां. १४-११-४ (६५)

સર્વ પ્રકારની કુટિલતા મૃત્યુપદ છે અને (સર્વ પ્રકારની સરળતા બ્રહ્મપદ છે. આટલો જ જ્ઞાનનો વિષય છે (હે યુધિષ્ઠિર!) ખાલી પ્રલાપથી શું વળવાનું છે?

યજ્ઞ તથા યજ્ઞદક્ષિણા વિષે ધર્મરાજે પ્રશ્ન પૂછતાં શાંતિબોધની શરૂઆતમાં પિતામહે આ શ્લોકથી જ્ઞાનદ્વારા થયેલી ચિત્તશુદ્ધિને ઉત્તમ ગણાવી, યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ કર્યો હતો. ભીષ્મનો શાંતિબોધ પૂરો થયો. તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા. આટલા લંબાણ શાંતિબોધ, જ્ઞાનબોધ પછી પણ ધર્મરાજનું ચિત્ત શાંત થયું નહિ,[2] એમને વ્યાસે તેમને આશ્વાસન આપ્યું. પછી શ્રીકૃષ્ણે સાંત્વન આપવાની શરૂઆત કરતાં આ ગાથા કહી. આગળ ચાલતાં કહ્યું 'તમારું કર્મ હજુ સમાપ્ત થયું નથી, તમારા (આંતર) શત્રુઓ હજુ જિતાયા નથી. તમે તમારા શરીરમાં જ રહેલા (કામક્રોધાદિ) શત્રુઓને કેમ જાણતા નથી?' એમ કહી ઇંદ્ર (ચિદાત્મા) અને વૃત્ર (અહંકાર)ના યુદ્ધનું રૂપક કહી સમજાવ્યું. એ રૂપક પ્રમાણે,[3] અહંકારરૂપી વૃત્રે ચિદાત્મારૂપી ઇંદ્ર ઉપર હુમલો કર્યો. જેમ જેમ વૃત્ર સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ હુમલો કરતો ગયો—શરીર ઉપરની અહંબુદ્ધિથી છેવટે મેં આત્માનું ઐશ્વર્ય જોયું છે એવી અહંબુદ્ધિ સુધી—તેમ તેમ ઇંદ્ર પોતાના વજ્રરૂપી વિવેકથી અહંકારને હાંકવા માંડ્યો—પણ છેવટે જ્યારે વૃત્રે ઇન્દ્રના શરીરમાં જ પ્રવેશ કર્યો—ચિદાત્માનું ઐશ્વર્ય એ 'મારું'

---

૧ (૧) =૧૨-૮૦-૨૦

(૨) सरं अमृतंकपद मृत्यु । અમૃત એ એક મૃત્યુપદ છે ૫-૪૦-૮

(૩) आर्जवं धर्ममित्याहुरधर्मो जिह्म उच्यते ।
आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ शां १३-१४२-३०

૨ ધર્મરાજની અસ્વસ્થતાના બહાને મહાભારતકાર નિર્મમ ભાવના વારંવાર પ્રબોધે છે. ધર્મરાજ તો કવિનું સાધન છે

૩ સરં ઉપર શ્લોક ૬૪ના ઉદ્ઘાટનમાં 'કામે ગાયેલી ગાથાઓ' —કામગીતા

ઐશ્વર્ય છે એવી બુદ્ધિ થઈ–કે ઇન્દ્ર બેભાન થઈ ગયો. ત્યારે વસિષ્ઠે–આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનરૂપી સર્વશ્રેષ્ઠ સંપત્તિ ધરાવનારા ગુરુ—,તેને રથંતર સામનો–અર્થાત્ અહંકારરૂપી રથ કે જેનાથી જુદાઈ જણાય છે તેને તરીને સામ્યાવસ્થા 'अहं ब्रह्मास्मि' (બૃ. ઉ. ૧–૪–૧૦)નું નિરૂપણ–ઉપદેશ કરી પ્રતિબોધ પમાડયો–ભાનમાં આણ્યો. પછી ભાનમાં આવેલો ઇન્દ્ર (વિવેક) વજ્રરૂપ અદૃશ્ય શસ્ત્રથી વૃત્રને હણી નાંખીને–સ્વરૂપાવસ્થિત થયો.[૪]

એમ વિવેકથી ગુહ્યજ્ઞાનની ઉપાસના કરતાં કરતાં છેવટે કુટિલતારહિત્વ, નિરહંકારિત્વ, સરળતા અને નમ્રતાથી મીમા પ્રાપ્ત કરવાનો અનુરોધ કરતું શ્રીકૃષ્ણનુ વ્યાખ્યાન આગળ પણ ચાલુ રહ્યુ હતુ.[૫]

નિષ્કપટભાવ જેમ તાત્ત્વિક સિદ્ધિ માટે જરૂરી છે, એમ સરળ, સુખી લૌકિક જીવન ગાળવા માટે એટલો જ જરૂરી છે. દ્યૂતમાં સતી દ્રૌપદીને જીત્યા પછી આનંદાતિરેકવાળા દુર્યોધને દ્રૌપદીને સભામાં તેડી લાવવા વિદુરને કહ્યુ. ત્યારે ધર્મબુદ્ધિ વિદુરે તેનો તિરસ્કાર કરીને, દ્યૂત તથા કપટને અંતે આવતો વિનાશ અને મહાભય કહીને, હિતવચનો સંભળાવતાં કહ્યુ હતુ,

---

૪ (૧) ઇંદ્ર અને વૃત્રના યુદ્ધની કથા વેદો અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. મ ભા માં જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા સંદર્ભોમાં એ કથા છ વખત આવે છે. તેથી તેની પ્રાચીનતા, તેનુ તત્ત્વજ્ઞાન અને તેની ઐતિહાસિક પીઠિકા વ. દૃષ્ટિએ અભ્યસનીય છે મ ભા. માં આવતી વૃત્ર કથાઓના સ્થળનિર્દેશ આ પ્રમાણે છે. આરણ્યક. અ. ૯૮, ૯૯: ઉદ્યોગ અ. ૯ થી ૧૮; દ્રોણ અ. ૯૪–૯૫ થી ૬૫; શાંતિ. અ. ૨૭૨ થી ૨૭૩ (આ અધ્યાયોની અગાઉ અ. ૨૭૦ માં વૃત્ર અને શુક્રનો, તથા અ. ૨૭૧ માં વૃત્ર અને સનત્કુમારનો એમ 'વૃત્રગીતા' નામથી જાણીતા તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક બે સંવાદો છે); શાંતિ. અ. ૩૨૯ માં; અને છઠ્ઠી કથા ઉપર આપી છે તે.

(૨) સર૰ ભાગવતમાં વૃત્રકથા છઠ્ઠો સ્કંધ અ. ૯ થી ૧૩.

(૩) સર૰ ઋગ્વેદમાં ૧–૩૨ માં ઇંદ્ર અને વૃત્રની કથા છે. એના દશમા અને અગીયારમા મંત્ર ઉપર નિરુક્તકારે ભાષ્ય કરતાં વૃત્ર એટલે મેઘ અને વરસાદ વરસવાની ક્રિયાને ઉપમાર્થે ઇંદ્ર–વૃત્ર યુદ્ધની ઉપમા આપી છે એમ કહ્યુ છે. એમાં વૃત્ર એટલે અસુર એવો ઐતિહાસિકોનો મત છે એમ ટાંક્યું છે. (જુઓ નિરુક્ત. ૨–૫–૧, ૨).

૫. શ્રીકૃષ્ણના વક્તવ્યમાંનો કેટલોક મહત્ત્વનો ભાગ ઉપર શ્લોક ૧૪, અને નીચે શ્લોક ૧૬ ના ઉદ્‌ઘાટનમાં પણ જોઈ શકાશે.

'જિહ્વ-કુટિલતા એ મહારોગ નરકદ્વાર છે[૬] એો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર એ તુ સમજતો નથી × × × નક્કી આ દુર્યોધન કુળોનો અતગામી થશે ત્યારે કવિઓ અને સુહૃદોના પથ્ય વચનો સાભળવામા આવતા નથી અને લોભ જ વધ્યા કરે છે ત્યારે દારુણ સર્વહારી વિનાશ થાય છે ' એ હિતવચનોના અનાદરથી કુરુકુળની કેવી દુર્દશા થઈ તે જાણીતુ છે

द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षर ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ।[१]

चि १४-१३-३ (६६)

બે અક્ષરથી મૃત્યુ પમાય છે અને ત્રણ અક્ષરથી શાશ્વત -બ્રહ્મ પમાય છે 'મમ' (આ મારુ છે)થી મૃત્યુ થાય છે અને 'ન મમ' (આ મારુ નથી)થી શાશ્વત-બ્રહ્મને પમાય છે

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો ઉપદેશ આગળ ચલાવતા બાહ્યત્યાગ-રાજ્ય ધન વગેરેનો ત્યાગ અને વિવેકજન્ય શરીરને શોષતો વૈરાગી ત્યાગ-નિમમત્વનો અને મનમાથી મમત્વનો-આસક્તિનો ત્યાગ એ જ સાચો સિદ્ધિદાતા છે એમ કહેતા ઉપરનુ વચન કહ્યુ પછી આગળ ચાલતા એ પ્રમાણે અનાસક્તિરૂપ બ્રહ્મ અને આસક્તિરૂપ મૃત્યુ મનુષ્યના ચિત્તમા જ રહેલા છે અને અદૃશ્ય રહીને પ્રાણીઓને લડાવ્યા કરે છે[૨] પણ જેને ચૈતન્યતત્ત્વનો અવિનાશ-અમરત્વ નિશ્ચિત હોય તેવો નિર્મમ મનુષ્ય પ્રાણીઓના શરીરનો નાશ કરી નાખતો પણ અહિંસાને પામે છે[૩] એવો નિર્મમ મનુષ્ય સ્થાવરજગમસહિત આખી

---

૬ द्वार सुघार नरकस्य जिह्म । ૨-૫૯-૧૦

૧ =૧૨-૧૩-૪, ચિ ૧૪-૫૧-૨૯
 જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૪ ૬૫ના ઉદ્ધરણ

સર૰ अह ममेति मन्त्रोऽय मोहस्य जगदान्ध्यकृत् ।
 अयमेव हि नञ्पूर्व, प्रतिमन्त्रोऽपि मोहजित् ॥

'જ્ઞાનસાર'-મોહત્યાગાષ્ટક ૪-૧

૨ (૧) ચિ ૧૪-૧૩-૪ ૫ =શે ૧૨-૧૩-૫ ૬
(૨) ચિ ૧૪-૧૩-૫ થી ૮ સુધીનો સાર અહીં મૂક્યો છે

૩ (૧) સર૰ यस्य नाहकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
 हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

૬-૪૦-૧૭ (ગીતા ૧૮-૧૭)

જેનામા અહભાવ નથી જેની બુદ્ધિ (મમત્વભાવથી) મલિન નથી

પૃથ્વીને મેળવીને તેના વડે શું કરવાનો? બીજી બાજુ વનમાં રહી વન્ય દ્રવ્યોથી આજીવિકા ચલાવતા મનુષ્યના હૃદયમાં એ વન્ય દ્રવ્યોમાં (પણ) મમતા રહી હોય તો એ મૃત્યુના મુખમાં સપડાયેલો જ છે. હે ભારત! તમે બાહ્ય અને આંતર શત્રુઓનો સ્વભાવ વિચારી જુઓ. જે પુરુષ આ વિચાર કરીને એ સ્વભાવને અજ્ઞતત્ત્વમાં જોતો નથી તે (સંસારના) મહાભયથી છૂટી જાય છે.'

આ એક ઊંચો આદર્શ મૂકજો તો ખરો, પણ એ સાથે જ એના દુરુપયોગનો-ભીમઓનો નાશ કરીને ભોગ ભોગવવાનો-કવિને ખ્યાલ છે, એટલે યુદ્ધપ્રણાલીથી ખિન્ન થયેલા અજાતશત્રુ રાજા યુધિષ્ઠિરને બધા મુદ્દાની જેમ મમત્વવતાં સહુથી નાના પાંડવ સહદેવે અક્ષરશઃ ઉપરની દલીલો કરી,

તે આ જગતને હણવા છતાં, હણતો નથી અને બંધનમાં પડતો નથી. (જુઓ નીચે 'વ્યસન' (પ્રક૦ ૧૧) શ્લોક ૧૧૯, ૧૨૦ પા. નોં. ૧૭) ગીતાના શ્લોક ઉપર મ. ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે નોંધ લખી છે: "ઉપર ઉપરથી વાંચતાં આ શ્લોક મનુષ્યને ભુલાવામાં નાંખનારો છે. ગીતાના ઘણા શ્લોકો કાલ્પનિક આદર્શને અવલંબનારા છે. તેનો સચોટ નમૂનો જગતમાં ન મળે. અને ઉપયોગને અર્થે પણ જેમ ભૂમિતિમાં કાલ્પનિક આદર્શ આકૃતિઓની આવશ્યકતા છે તેમ જ ધર્મવ્યવહારને અંગે છે. તેથી આ શ્લોકનો અર્થ આમ જ બેસાડાય: જેની અહંતા ખાખ થઈ ગઈ છે, ને જેની બુદ્ધિમાં લેશ પણ મેલ નથી, તે ભલે આખા જગતને હણે એમ કહીએ. પણ જેનામાં અહંતા નથી તેને શરીર જ નથી. જેની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ છે તે ત્રિકાળદર્શી છે. આવો પુરુષ તો કેવળ એક ભગવાન છે. તે કરતો છતાં અકર્તા છે. હણતો છતાં અહિંસક છે. તેથી મનુષ્ય પાસે તો એક ન હણવાનો અને શિષ્ટાચાર-શાસ્ત્ર-નો જ માર્ગ છે." અનાસક્તિયોગ' પૃ. ૧૭૧, ૧૭૨.

(૨) આ 'હણતો છતાં અહિંસક'નો આદર્શ દેહધારીથી સંપૂર્ણતયા અમલમાં મૂકાવો અશક્ય નથી, પછી ભલેને ઈશ્વરના અવતાર શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ કેમ ન હોય. તેથી કવિએ મ. ભા. મા બતાવ્યુ છે કે, મ. ભા. યુદ્ધમા શ્રીકૃષ્ણ નિઃશસ્ત્ર રહ્યા હતા. અને કટોકટીની ઘડીએ પણ જ્યારે અર્જુન ભીષ્મની સામે બરાબર ન લડ્યો, ત્યારે પોતાની ચાબૂક લઈને (ચક્ર નહિ-ચક્ર ધારણ કર્યાની કથા ક્ષેપક પૂરવાર થયેલી છે) શ્રીકૃષ્ણ ભીષ્મને મારવા દોડ્યા હતા (૬-૧૦૭-૫૨ થી) શ્રીકૃષ્ણે પોતે યુદ્ધ દરમ્યાન એકે મનુષ્યનો વધ કર્યો નહોતો. શ્રીકૃષ્ણને નિઃશસ્ત્ર અને વધ નહિ કરનાર બતાવીને, તેમને જ મુખે આ ઊંચો આદર્શ ગવડાવીને કવિ વ્યાસે એ આદર્શ મુજબ મમત્વરહિત થવાનો ચિત્ત કરી શકે તેટલો શ્રેષ્ઠ વિકાસ પ્રબોધ્યો છે.

ધર્મરાજાને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે 'તમે કોઈ પ્રાણીનો નાશ પણ કર્યો નથી અને કોઈની હિંસાએ કરી નથી'[૪] અને એની સાથે રાજ્ની પરંપરા ગોઠવીને કહ્યું, 'જે રાજા સ્થાવરજંગમસહિત સમગ્ર પૃથ્વીને સંપાદન કરીને તેને રૂડી રીતે ભોગવતો નથી તે રાજાનું જીવ્યું નિષ્ફળ છે '

આશામાં મારી વસ્તુને હેતુવાદાદિ વડે બગાડી શકાય છે એનું પહેલાં થતું અને અત્યારે વ્યાપક પ્રમાણમાં થાય છે, માટે વિવેકમાર્જિત પ્રજ્ઞા વડે ગુણગ્રહણ કરીને નિર્મમભાવ–અનાસક્તભાવ કેળવવો યોગ્ય છે[૫]

पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः ।
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥[१]

૧૨-૧૬૮-૧૩ (૬૭)

यथा मम तथान्येषामिति बुद्ध्या न मे व्यथा ।
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥[२]

૧૨-૧૬૮-૧૪ (૬૮)

સર્વ બાજુએથી દુઃખોવડે ઘેરાયેલા પ્રાણીઓને જો (અને વિચાર કર કે) આ આત્મા પણ મારો નથી અથવા (બીજી રીતે વિચાર કે) આ સર્વ પૃથ્વી મારી છે

જેવી રીતે આ મને લાગુ પડે છે તેવી રીતે બીજાઓને પણ લાગુ પડે છે એમ વિચારીને હું વ્યથિત થતો નથી આવી (સ્પષ્ટ) બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને હું હર્ષિત કે વ્યથિત થતો નથી

શાંતિપર્વાન્તર્ગત મોક્ષધર્મપર્વની શરૂઆતમાં યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કર્યો કે 'જ્યારે ધનનો નાશ થઈ જાય અથવા સ્ત્રી પુત્ર કે પિતાનું મૃત્યુ થાય ત્યારે કેવી જાતની બુદ્ધિ રાખીને શોક દૂર કરવો તે મને કહો

પિતામહ જવાબ આપતા કહ્યું કે અહો ! આ બધું દુઃખરૂપ છે'[૩]

---

૪ શાંતિ અ ૧૩ જુઓ ઉપર પા ટી ૧, ૨ ૧૨-૧૩-૬ અને ૯

૫ જુઓ 'મ ભા અને ઉ સૂત્ર' પૃ ૫૬, ૮૩

૧ કક=ચિ ૧૪-૩૨-૧૧ કક કક=કે ૧૨-૨૬-૧૮ અમ

૨ (૧) અમ=કે ૧૨-૨૬-૧૯ કક ચિ ૧૪-૩૨-૧૨ અમ

(૨) 'આશ્વમેધિક પર્વ' (પર્વાંક ૧૪)માંના સંદર્ભની કથા વ માટે જુઓ નીચે ટીક ૬૯

૩ શાંતિ અ ૧૬૮-૬ થી આ આખ્યાનમાંની ઘણી મહત્ત્વની ગાથાઓ

એમ વિચાર કરીને આશ્વાસન મેળવવું. પૂર્વે સેનજિત્ નામનો રાજા પુત્ર મૃત્યુ પામવાથી શોકવિહ્વળ થઈ ગયો હતો ત્યારે તેને ખિન્નવદનવાળો જોઈને તેના એક બ્રાહ્મણ મિત્રે સાંત્વન આપતાં કહ્યું કે, 'તું આમ મોહવશ શા માટે થયો છે? તું પોતે જ જ્યાં શોક કરવા લાયક છે, ત્યાં બીજાનો કેમ શોક કરે છે? તુ જેમ બીજાનો શોક કરે છે, તેમ બીજાઓ (તુ મૃત્યુ પામીશ ત્યારે) તારો શોક કરશે, અને તેઓનો વળી બીજાઓ શોક કરશે, એમ બધા તારા પુત્રની ગતિને (મૃત્યુને) પામશે. હે રાજન્! તું, હુ અને આ બીજા જે તારી સેવા ઉઠાવે છે એ બધાં—આપણે સૌ જ્યાંથી આવ્યા છીએ ત્યાં જ જવાનાં છીએ' રાજાએ પૂછ્યુ, 'એવી તે કઈ બુદ્ધિ છે, એવું કયુ તપ છે, એવી કઈ સમાધિ છે, એવુ કયુ જ્ઞાન છે, એવું કયુ શ્રુત છે, કે જેને પ્રાપ્ત કરીને હે તપોધન વિપ્ર! તમે વિષાદ પામતા નથી?' ત્યારે એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણે પોતાનુ શાંતિદાયક પ્રવચન ઉપર નોંધેલા શ્લોકોથી શરૂ કર્યું. એ પ્રવચનમા સુખ દુઃખનો વિવેક, સુખ અને દુઃખની ઉત્પત્તિ, સયોગ અને વિયોગ, જગત અને તેમા રહેલા પદાર્થોની ક્ષણભંગુરતા, પદાર્થોની માલિકી ખરેખર કોની તેનો વિવેક, તૃષ્ણા રાગ મમત્વ અને સ્નેહને ક્લેશ જોડેનો સંબધ, કાર્યકારણભાવનો અટલ નિયમ, કામના અને આસક્તિરૂપી મનોમય મૃત્યુ, એ વિશદ રીતે સમજાવીને તૃષ્ણા, રાગ, મમત્વ, સ્નેહ અને આસક્તિનો ત્યાગ કરવો, શાથી કરવો, કેવી રીતે કરવો, ત્યાગ થયો તેની કસોટી શી[4] એ બધુ વિગતે રસ પડે છતાં અલિપ્ત રહેવાય એવી રીતે બતાવી છેવટે 'પિંગલા ગીતા'[5]—પિંગલા વેશ્યાએ ગાયેલી ગાથાઓ કહી

અક્ષરશઃ 'દુઃખાર્ત રાજા સેનજિતે ગાયેલી ગાથાઓ' તરીકે ધર્મરાજાનો વિષાદ દૂર કરવા માટે મહર્ષિ વ્યાસે પોતે શાંતિપર્વના આદિમા કરેલા ઉપદેશમા સંગૃહીત કરેલી છે. જુઓ ઉપર પા. ટી ૧, ૨: નીચે જુઓ 'સંયમ' (પ્રક૦ ૧૯) શ્લોક ૧૭૯

૪. આ વિગતો આ ગ્રથમા પહેલેથી છેલ્લે સુધી છે તેથી અહીં માત્ર નિર્દેશ જ કરેલો છે

૫. ૧૨-૧૬૮-૪૬. ૪૮ થી ૫૨: પિંગલાની કથા ભાગવતમા એક અવધૂતના (પરપરાગત માન્યતા પ્રમાણે ગુરુ દત્તાત્રેય) સત્તમા ગુરુ તરીકે નોંધેલી છે. (ભાગ ૧૧-૮-૨૨ થી ૪૪): આ 'પિંગલા'નો 'બોધ્ય' ઋષિના ૭ ગુરુઓ પૈકી એક તરીકે મ ભા. ૧૨-૧૭૧-૬૧ મા ઉલ્લેખ છે: ભાગવતની કથાના પૂર્વરૂપ તરીકે, અને 'બોધ્ય' શબ્દનો અર્થ 'બોધિસત્વ' પણ થઈ શકે, એ રીતે 'બોધ્ય'ની કથા નોંધપાત્ર છે (જુઓ નીચે શ્લોક

'ખરેખર હું ઉન્મત્ત છું. કારણકે મારો અનુન્મત્ત–નિર્વિકારી–કાન્ત પહેલેથી જ મારી સમીપમાં રમણ કરે છે, પણ મેં તેને ઓળખ્યો નહિ હવે તો આ (અજ્ઞાનરૂપી) એક થાંભલા ઉપર રહેલા નવદ્વારવાળા ((૧) બે કાન, બે નસકોરાં, બે આંખ, મોં, ગુદા અને ઉપસ્થ, અથવા (૨) પાંચ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ–મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર) શરીરરૂપી ઘરને હું હાથી સ્પર્શીશ. પછી તો મારા એ પતિને 'આ મારો પતિ છે' એમ કોણ માનનાર છે? અર્થાત્ અભેદ દૃષ્ટિ થતાં હું અને મારો કાન્ત–પરમાત્મા એકરૂપ થઈશું હવે પ્રત્યક્ષ નરકસ્વરૂપી ધૂર્તો હું કે જે અકામા, પ્રતિબુદ્ધા અને જાગૃત થઈ છું તેને કામીરૂપે ફરીથી છેતરી શકશે નહિ જે સમયે પૂર્વકૃત શુભ-કર્મોનો ઉદય થાય છે, ત્યારે અનર્થ પણ અર્થરૂપ બને છે.[૬] (મારા સંબંધમાં પણ એમ થવાથી) હું સબુદ્ધા, નિરાકારા અને જિતેન્દ્રિય થઈ છું. ખરેખર આશા વગરનું પ્રાણી સુખે સૂએ છે, માટે નિરાશા પરમ સુખ છે. આશાની નિરાશા કરીને આ પિંગલા સુખે સૂએ છે'[૭] બ્રાહ્મણ મિત્રના પ્રવચનથી રાજા સેનજિત્‌નું મન ઠેકાણે આવ્યું, અને તે રાજી થયા

૬૯નું ઉદ્‌ઘાટન); જાતક નં ૩૩૦ 'સીલવીમંસ' જાતકમા પ્રવ્રજ્યા લેવાના ઇરાદે ફરતા બોધિસત્ત્વે એક ગામમા પિંગલા નામની દાસીને, કોઈ પુરુષ સાથે મળવાનું નક્કી કરેલુ તે પુ. ૫ મધ્યરાત્રિ સુધી નહિ આવતા પાછલી રાત્રે નિરાશ થઈને પિંગલા ઉંઘી ગઈ, તે જોઈને એક ગાથા બોલેલા એવી કથા છે ગાથા માટે જુઓ નીચે પા ટી ૭

૬. જેની સાથે સંકેત કરેલો તે પુ ૫ ન આવતા થયેલી નિરાશા, તેમાથી થયેલો ઉદ્વેગ, અને પછી છેવટે તેમાથી આત્માભિમુખ થવા રૂપી શ્રેષ્ઠ અર્થ પ્રાપ્ત થયો તે

૭ सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ૧૨–૧૬૮–૫૨:
=કે શાંતિ ક્ષેપક ન ૪૭૫ લીટી ૧, ૨.
જુઓ સાખ્યપ્રવચનભાષ્ય ૪–૫.
સરખાવો ભાગ ૫ ૧૧–૮–૪૪

=કે જાતક નં. ૩૩૦ ગાથા ૨
सुखं निरासा सुपति आसा फलवती सुखा ।
आसं निरासं कत्वान सुखं सुपति पिङ्गला ॥
આશા રહિત સુખે સૂએ છે. આશા ફળે છે ત્યારે સુખાવહ થાય છે. (પણ) આશાથી નિરાશ થઈને પિંગલા સુખે સૂએ છે.

कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा ।
नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्भवेत् ॥[1]

चि. १४-३२-१६ (६९)

'આ કોનુ છે? આ ધન કોનુ છે?' એવું વેદવચન છે આથી 'આ મારું છે' એવી બુદ્ધિ મને થતી નથી

---

૧ સર° મા ગૃધ कस्यस्विद्धनम् । ઈશ ઉ ૧ 'આકાંક્ષા' ન કર આ ધન કોનુ છે?' વિગેરે માટે જુઓ 'ધર્મ' (પ્ર૦ ૭) શ્લોક ૨૪ પા ટી ૨૨. ઉપર વેદવચન તરીકે મ ભા એ નોંધેલ વચન (ચારે વેદોમા નથી, અને કોઈ બૌદ્ધની જેમ જનક રાજા આ ઉક્તિ કહે છે એમ ડૉ વિન્ટર્નિટ્ઝ લખે છે (Some problems of India Literature by M Winternitz, Page 33, 34) પણ એ બરાબર નથી ઈશ ઉ 'વાજસનેયી સહિતા'—શુક્લ યજુર્વેદનો ૪૦ મો અધ્યાય છે એટલે કે વેદના સહિતા વિભાગમા આ ઉક્તિ શબ્દશ છેજ પણ કદાચ તેમ ન હોત તો પણ એ ઉક્તિ ઉપર બૌદ્ધ અસર માની લેવી એ ઉતાવળિયુ અનુમાન ગણાય કારણ આ દેશમા યોગ અને સાખ્યની બે મોટી જ્ઞાનશાખાઓ બુદ્ધ પહેલા પણ ઘણા જૂના સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે (ગીતા અ ૩/૩) ભગવાન બુદ્ધે પણ યોગમાર્ગના આચાર્યો આલારકાલામ અને ઉદ્રક રામપુત્ર પાસે અભ્યાસ કરેલો અશ્વઘોષના 'બુદ્ધચરિત'મા આ બન્નેને સાખ્યમતના આચાર્ય કહ્યા છે વળી આની સાથે શાતિ અ ૨૬૮ ગોકપિલિયમા શ્લોક ૩૯ થી ૪૪મા જે કથન છે તે અને સમગ્ર રીતે અ ૨૬૦ થી ૨૬૭ વાચતા માલૂમ પડે છે કે વેદનો સમ્યગ્જ્ઞાન કરાવનાર કોઈ પણ શાસ્ત્ર' આવો અર્થ પણ વ્યાસ કેટલીક વખત કરે છે 'વેદ' એટલે મન્ત્રો અને બ્રાહ્મણો સહિત આખુ વૈદિક સાહિત્ય એ અર્થ જાણીતો છે મ ભા ને 'કાર્ષ્ણવેદ' અને 'પાચમો વેદ' કહેવામા આવે છે એ પણ લક્ષમા રાખવુ જોઈએ (૧-૧-૨૦૫ ૧-૫૬-૧૭ ૫-૬૭-૭૪ ચિ ૧૮-૫-૬૫ ૬) શાતિ અ ૨૧૨મા જનદેવ જનક અને અ ૩૦૮મા ધર્મધ્વજ જનકને સાખ્યાચાર્ય પચશિખના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, તથા તેમના ઉપદેશથી ઉપરોક્ત જનકોએ મમત્વબુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યાનુ જણાવ્યુ છે આ બધુ જોતા कस्येदमिति कस्य स्वमिति 'કોઈ બૌદ્ધની જેમ જનક રાજા આ ઉક્તિ કહે છે' એમ માનવુ વધુ પડતુ છે એ સ્પષ્ટ છે ભગવાન બુદ્ધ કપિલવસ્તુ નગરમા જન્મેલા, એ નગરના નામ સાથે સાખ્યાચાર્ય કપિલની યાદ આવે છે કપિલને કપિલવસ્તુ સાથે કઈ સબધ હતો કે કેમ તેનુ સશોધન એ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે

'અનુગીતા' અંતર્ગત 'બ્રાહ્મણગીતા'મા એક કથા છે[2] રાજા જનકે કઈ અપરાધમા આવેલા એક બ્રાહ્મણને શિક્ષા કરવા કહ્યુ કે 'તારે મારા રાજ્યમા રહેવુ નહિ' ત્યારે બ્રાહ્મણે જનકને કહ્યુ 'તારા રાજ્યની સીમા મને કહે નરેશ હુ બીજા રાજ્યમા જવા ઇચ્છુ છુ અને શાસ્ત્ર અનુસાર તારા કહેવા પ્રમાણે હુ વર્તવા માગુ છુ' આ અર્થઘન વચન સાભળતા જનક એક મુહૂર્ત સુધી વિચારમા પડી ગયો પછી વિચારોનો મૂઝવાડો દૂર થતા એ બોલ્યો 'મારા બાપદાદાના આ રાજ્યમા ઘણા જનપદો મારે સ્વાધીન છે પણ મને એમા મારુ પોતાનુ રાજ્ય દેખાતુ નહિ મે જ્યારે રાજ્યમા કઈ ન જોયુ ત્યારે મિથિલામા શોધ કરી પણ તેમાયે કઈ મળ્યુ નહિ ત્યારે મે મારી સતતિમા શોધ કરી તો તેમાયે કઈ ન મળ્યુ એટલે મને ક્રમન-વિચારોનો ગૂચવાડો-થયુ ક્રમન દૂર થતા મારી બુદ્ધિ ઠેકાણે આવી હવે મને લાગે છે કે આ સર્વ રાજ્ય મારુ છે અથવા મારુ નથી[3] આ આત્માયે મારો નથી અથવા સર્વ પૃથ્વી પણ મારી છે હુ દ્વિજોત્તમ! હુ માનુ છુ કે જેમ આ મારા છે એમ બીજાઓનુ પણ છે માટે તારુ દિલ ચાહે ત્યા સુધી અહી રહે અને અહી રહે ત્યા સુધી તેને ભોગવ[4]

આથી બ્રાહ્મણે પૂછ્યુ કે કઈ જાતની જ્ઞાનબુદ્ધિ રાખીને તે મમત્વનો ત્યાગ કર્યો છે એ મને કહે

જનકે ઉત્તર આપ્યો જગતમા બધા કર્મ કારણોમા નાશવત છે તેથી હુ આ મારુ જ છે એવી બુદ્ધિ કરતા નથી પછી ઉપરનો ઉપનિષદ્-વચનનો ઉલ્લેખ કરતો શ્લોક ટાકીને વિસ્તારથી છતા નક્ષપમા સમજાવ્યુ કે હુ

---

૨ ચિ આશ્વ અ ૩૨

૩ જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૭ ૬૮

૪ ઈશ ઉ ના પ્રથમ મન્ત્રના ઉત્તરાર્ધનો એક અર્થ તેને નામે ત્યાગ કરીને ભોગવ કોઈના ધનનો લોભ કરીશ નહિ એ વિષે અગાઉ 'ધર્મ' (પ્રક૦ ૨) શ્લોક ૩૪ ના ઉદ્ઘાટનમા કહેવાઈ ગયુ છે અહી એ મન્ત્રનો એક જીવન્મુક્ત સિદ્ધ બીજો અર્થ કરીને પોતે જે નિર્મમત્વથી કર્મફળ-ત્યાગની બુદ્ધિથી રહે છે તેના પૂરક ભાવારૂપે-પોતાના રાજ્યમા પોતાની ભૌતિક સત્તા જ્યા આવે છે ત્યા, અનુકૂળ સામગ્રીથી બીજાને રહેવાનુ અને ભોગવવાનુ આમંત્રણ કરે છે કારણ છેવટે બેસુ કરવુ આ ધન કોનુ છે?' જેનુ છે તે ભોગવો જેને જરૂર છે તે ભોગવો પરમાત્મા જેને ભોગવવા દે તે ભોગવો' જે ચિત્તમા આવો નિર્લેપતાથી ઉત્તમ સમભાવ પ્રગટ થાય ત્યા જીવન્મુક્તિ છે અર્હત્વ છે વિદેહીપણુ છે

મારે માટે કંઈજ ઇચ્છતો નથી કે કાર્ય કરતો નથી-ઇંદ્રિયોના વિષયો તો નથી જ ભોગવતો, પરંતુ મનને-બુદ્ધિને કે વિયાગોને ય નથી ઇચ્છતો-પણ દેવો, પિતૃઓ, પ્રાણીઓ અને અતિથિઓને માટે જ સર્વ કરું છું. એટલે મન અને સર્વ મહાભૂતોને તેના વિષયો સહિત મેં વશ કર્યાં છે.'[5]

એટલે ખડખડાટ હાસ્ય કરતા બ્રાહ્મણરૂપધારી ધર્મે કહ્યું, 'આ જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ, તેમજ દુર્વાર[6] કદિ પાછું નહિ ફરનારું-આત્યંતિક ગતિવાળું, અને સત્ત્વગુણરૂપી નેમિ-ધરીથી ચાલતા એવા (ધર્મ) ચક્રનો તું એક પ્રવર્તક-મુખ્ય અનુયાતા છે.'[7]

શરૂઆતમાં નિર્મમત્વનું અભાવાત્મક રૂપ અને અંતે એનું ભાવાત્મક રૂપ બતાવતા, તેમજ નિવૃત્ત રહીને લોકસંગ્રહાર્થે જ સર્વ પ્રવૃત્તિ કરતા એવા રાજા જનકનું પુણ્યનામ ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત, જૈન શાસ્ત્રો, બૌદ્ધ શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વિદેહરાજ જનકના પાત્રરૂપે વિશ્વનાં સર્વ ભૂતમાત્રનું સહજપણે-રાગદ્વેષ વિના-કલ્યાણ કરતી ભારતની જ્વલંત સહિયારી શ્રીના એક તેજસ્વી અંશનું આપણને દર્શન થાય છે

આ જનક તે કોણ? જનકના નામે અનેક કથાઓ અનેક પ્રકારે કહેવાઈ છે સામાન્યતઃ જનક મોક્ષશાસ્ત્રકુશળ, નિઃસંગપણે રાજ્ય ચલાવતો રાજા, કે નિઃશ્રેયસાભિલાષી કે દાનવીર કે જ્ઞાનોપાસક એવી રીતે નિરૂપાયેલો છે

---

૫ જનકની આ વૃત્તિને ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે દાખલારૂપે ટાંકી છે.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ૬-૨૫-૨૦ (ગીતા ૩-૨૦)

જનકાદિ કર્મવડે જ પરમસિદ્ધિને પામી ગયા. (હે અર્જુન!) લોકસંગ્રહાર્થે પણ તારે કર્મ કરવું ઘટે છે

એવી શુદ્ધ લોકસંગ્રહી વૃત્તિથી કાર્ય કરતા મનુષ્યનું જીવન યજ્ઞમય છે એ નિષ્પાપ-વિઘસ જમનારો છે બીજા તો 'ચોર' છે (જુઓ ગીતા ૩-૧૨, ૧૩) એ પ્રમાણે ગીતામા લોકકલ્યાણાર્થે કર્મ કરતા 'કર્મયોગી' તરીકે જનકનો ઉલ્લેખ છે સંન્યાસી તરીકે નથી

૬. દુર્વાર = અનૈકાન્તિક (નીલકંઠ).

૭. त्वमस्य ब्रह्मलाभस्य दुर्वारस्यानिवर्तिनः ।

सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ॥ શં ૧૪-૩૨-૨૬.

આ 'બ્રહ્મલાભરૂપ' ચક્ર તે ગીતામાં एवं प्रवर्तितं चक्रं (૬-૨૫-૧૬; ગીતા. ૩-૧૬) થી ઉલ્લેખાયેલું યજ્ઞચક્ર. તેથી ગીતામાં યજ્ઞાર્થે કર્મ કરનારાઓનો 'જનકાદિ' શબ્દથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. જુઓ ઉપર પા. ટી ૫.

ઉપરના શ્લોકમાં નિર્દિષ્ટ જનકનો નામોલ્લેખ મળતો નથી, પણ, ચિ. ૧૪-૩૨-૨૬ ના 'સત્ત્વગુણરૂપી નેમિથી ચાલના ધર્મચક્રના પ્રવર્તક'[૮] તરીકેના ઉલ્લેખ ઉપરથી વૈદિક અનુગમ પ્રમાણે જનકવંશના પ્રથમ પુરુષ 'નિમિ'નો ખ્યાલ આવે છે. 'નિમિ' રાજાની જેમ જૈન અને બૌદ્ધ અનુગમોમાં વિદેહરાજ 'નેમિ', 'નમિ', અને 'નિમિ' અંગે કથાઓ છે. રામાયણમાં જનકવંશના પ્રાદુર્ભાવની કથા છે.[૯] એમાં નિમિ ઇક્ષ્વાકુનો બારમો પુત્ર હતો. એને વસિષ્ઠ સાથે વિખવાદ થયો હતો, તેમાં બન્નેનું મૃત્યુ થયું હતું. પછી નિમિના દેહને મથીને પુત્ર કાઢવામાં આવ્યો. એ મથવાથી નીકળ્યો માટે મિથિ, જનન થયું તેથી જનક, વિદેહ(શબ)માંથી ઉત્પન્ન થયો માટે વૈદેહ કહેવાયો. 'મિથિ' ઉપરથી એના વંશજો 'મૈથિલ' કહેવાયા.[૧૦] પાલિ 'નિમિજાતક'[૧૧]માં વિદેહરાજ નિમિની કથા છે, જેમાં એ ચક્રની નેમિની જેમ વંશનુ સમાપન કરવા અને એ પેઢી પૂરતું ચાલન કરવા (આ બન્ને કારણોથી) જન્મ્યો છે એ ઉપરથી એનું નામ નેમિકુમાર[૧૨] પાડ્યું, પણ ત્યારપછી જાતકમાં એનુ નામ 'નિમિ' જ આવે છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. મૂળ એ મખાદેવ નામનો જનક હતો, એ બ્રહ્મલોકમાં ગયો ત્યાં એને વિચાર આવ્યો કે નિર્વાણ કેમ મળે! તેથી પોતાનો વંશ નિઃશેષ થાય એ હેતુથી એ વખતના જનકની રાણીને પેટે એ જન્મ્યો. પોતાનાં સત્કૃત્યોથી એ સ્વર્ગે ગયો આનો પુત્ર (મખાદેવના વંશમાં ૮૪૦૦૦ મો) કળાર જનક થયો તે છેલ્લો જનક થયો[૧૩] ત્યાં જનકવંશ

૮. જુઓ પા ટી. ૭.

૯ વા. રા. ઉત્તરકાંડ. સર્ગ ૫૫ થી ૫૭

૧૦. વા. રા. ઉ. કાં ૫૫-૪; ૫૭-૧૯ થી ૨૧; ભાગવતમા પણ લગભગ આને મળતી કથા છે એમા 'મિથિ'ને બદલે 'મિથિલ' નામ છે. જુઓ નીચે પા ટી. ૩૩.

૧૧. (૧) જાતક નં. ૫૪૧; સરં જાતક નં ૯ 'મખાદેવ જાતક'
(૨) 'નિમિજાતક'માં ખૂબ દાન દેનાર તરીકે જનકનો ઉલ્લેખ છે. એ મ. ભા. ચિ. ૧૩-૧૩૭-૧૧મા 'જનકરાજ નિમિ બ્રાહ્મણોને દાન દઈ સ્વર્ગે ગયો હતો' એ સાથે અને બૃ. ઉ અ. ૩ અને ૪માંની કથાઓ સાથે બંધબેસતુ છે.

૧૨. જાતક ૫૪૧ (ફાઉસબોલ) પૃ ૯૬; આ જાતકને મળતી પણ ઘણી ટૂંકી વાર્તા માટે જુઓ જાતક નં. ૯ 'મખાદેવ જાતક.'

૧૩. મ ભા. શાંતિ અ. ૨૯૧ થી ૨૯૬માં વસિષ્ઠ અને કરાલ જનકનો સંવાદ છે. આ કરાલ જનકનુ મ. ભા. ની જુદી જુદી પરંપરાઓવાળી વાચનાઓની સંખ્યાબંધ પ્રતોમાં કરાળ જનક નામ છે તે નામ સામ્ય હોઈ નોંધપાત્ર છે.

સમાપ્ત થયો. 'શ્રીમદ્ ભાગવત'માં વિદેહરાજા નિમિ અને ભગવાન ઋષભદેવના મહાભાગવત નવ યોગેશ્વર પુત્રો–કવિ, હરિ, અંતરિક્ષ, પ્રબુદ્ધ, પિપ્પલાયન, આવિર્હોત્ર, દ્રુમિલ, ચમસ અને કરભાજન–નો જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને ધર્માચરણ વિષે મોહને ઉરાડી મૂકનાર પવિત્ર ઇતિહાસ–સંવાદ છે.[૧૪] 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'માં વિદેહરાજ નમિએ રાજ્ય ત્યાગીને અભિનિષ્ક્રમણ કર્યું–દીક્ષા લેવા પ્રયાણ કર્યું–ત્યારે એને 'રાજ્ય અને કામભોગો ભોગવવા, રાજ્યો જીતવાં, યજ્ઞયાગાદિ વડે યજન કરવું, અને ત્યાર બાદ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવી'[૧૫] વગેરે દલીલોથી સમજાવતા ઇન્દ્રનું નમિએ પોતાના પક્વ થયેલા વૈરાગ્યવાળી અને મમતારહિત વાણીથી નિરસન કરતાં 'જેનું કંઈ જ નથી એવા અમે સુખેથી વસીએ છીએ અને જીવીએ છીએ. મિથિલા બળતી હોવા છતાં એમાં મારું કંઈ બળતું નથી.'[૧૬] વગેરે કહીને નમિ કામભોગોથી નિવૃત્ત થઈને શ્રમણ થયો એવી કથા છે.

ઉ. સૂત્રની કથામાંના શરૂના વસ્તુને મળતી અને તદ્દન જુદા ઉપસંહારવાળી કથા મ. ભા.માં છે. એમાં વિદેહરાજ જનક ધન, સંતાન, મિત્રો, વિવિધરત્નો અને પાવનમાર્ગ (પાવન=અગ્નિ. એટલે યજ્ઞાગ્નિના યજનથી આચરાતો વૈદિક માર્ગ) છોડી, મુંડન કરાવી ભિક્ષુ થવા તૈયાર થયો હતો, તેને રાણી કૌશલ્યાએ ઉ. સૂત્રમાં જેવી ઇન્દ્ર દલીલો કરે છે તેને મળતી પણ વધારે તર્કસંગત દલીલો વડે (અકાળે) સંન્યાસી થવામાં રહેલી મૂઢતા, ભિક્ષુઓના ઢોંગ, એમનામાં રહેલી પરિગ્રહવૃત્તિ, ધર્મધ્વજ–પાખંડ, અને એની સામે આસક્તિ રહિત થઈને રાજા થવું–અસંગ બુદ્ધિથી રાજ્ય કરવું, ભીખ માગવી એ કરતાં ભિક્ષા આપનાર થવું ઇ. કેટલું શ્રેષ્ઠ છે, એ કહ્યું. તેથી જનક સંન્યાસી થતાં અટક્યો.[૧૭]

પાલિ 'જાતક' 'મહાજનક જાતક'[૧૮]માં બોધિસત્ત્વ 'મહાજનક નામનો વિદેહરાષ્ટ્રનો રાજપુત્ર થઈને જન્મે છે. અનેક કષ્ટો વેઠ્યા પછી એ મિથિલા-

૧૪. ભાગ. પુ. સ્કંધ. ૧૧. અ. ૨ થી ૫.

૧૫. ઉ. સૂ. અ. ૯.

૧૬. सुहं वसामो जीवामो जेसिं मो नत्थि किंचण ।
मिहिलाए डज्झमाणीए न मे डज्झइ किंचण ॥ ઉ. સૂ. ૯–૧૪.

જુઓ નીચે પા. ટી. ૧૯.

૧૭. સર૦ 'મહાજનક જાતક'ની નીચેના પેરાની કથામાં રાણી શીવલીનો પ્રસંગ. ઉપરાંત ઉપર ઉ. સૂ.ની કથામાંનો ઇન્દ્રનો પ્રસંગ.

૧૮. 'જાતક' નં. ૫૩૯.

નો રાજા થાય છે રાજા થયા પછી એણે એક વખત ઉદ્યાનક્રીડા કરતા ફળના ભારથી લચી પડેના એક આંબાની કેરી ખાધી કેરી બહુ સારી હતી તેથી તેના વખાણ કરી જનક ગયો એ પછી રાજાને આ આંબાની કેરી બહુ ગમી એવુ માલૂમ પડતા લોકોએ તમામ કેરીઓ સાફ કરી નાખી ઉદ્યાનમાથી પાછા વળતા આંબા ઉપર એક કેરી ન દેખાતા તપાસ કરવાથી ઉપરની હકીકતની ખબર પડી એ ઉપરથી ગત્ય ધન સપત્તિ વ ની ક્ષણિકતા સમજાતા એણે કાષાય વસ્ત્રો ધારણ કર્યા, તેથી સન્યાસી થઈને એ ચાલ્યો ન જાય માટે રાણી સીવલીએ ઘણા પ્રયાસ કર્યા દાસીનો અને પછી સત્યાભાસી દેખાવો યોજીને એણે જનકને પાછો વાળવા પ્રયત્ન કર્યા એમા એક તો મિથિલાના કેટલાક ભાગોના તૂટેલા ઘરોવાળા લત્તાને આગ લગાડી અને રાજાને વિનતિ કરી કે 'જુઓ આપની મિથિલાનો અગ્નિથી નાશ થાય છે તેને બચાવો ' ત્યારે જનકે કહ્યુ જેનુ કઈ જ નથી તેવા અમે સુખેથી વસીએ છીએ મિથિલા બળતી હોવા છતા એમા મારુ કઈ બળતુ નથી '૧૯

---

૧૯ सुसुखं वत जीवाम येसं न अत्थि किञ्चन ।
मिथिलाय डय्हमानाय न मे किञ्चि अडय्हथा ॥

જાતક અટ્ઠકથા ગ્રન્થ ૬
ફૌસમોન ૫૩૯/૧૨૫ સળંગ ગાથા ૨૪૫

અમ=દે જાતક ૫૩૯/૧૨૭ અમ ૧૨૮ અ૧ ધમ્મ ૨૦૦ અમ =દે સયુત્ત નિકાય (૧ ૫૧–૧૪૪) મહાવશ (૩ પા ૪૫૩) ઉ સૂ ૯–૧૪ ઉપર પા ગી ૧૬ અ=ધમ્મ ૧૯૭–૧૯૯ અ

(૨) માંડવ્ય ઋષિએ પ્રશ્ન કરવાથી વિદેહરાજે તૃષ્ણા વિશે ગાથાઓ ગાઈ હતી તેમા ઉપરની ગાથા અક્ષરશ છે

सुसुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ १२–२६८–४

=દે ૧૨–૧૭–૧૮ ૧૭૧–૫૬, સર° ૧૨–૨૧૨–૫૦ ધમ્મ ૨૦૦ ૧૨–૧૭–૧૮મા અલ્પ પાઠાતરે આવતો આ શ્લોક નિરાશાના આવેગમા તણાઈને ધર્મરાજ 'જનકે ગાયેલી ગાથા' તરીકે ગાય છે પણ એ જ્યાએ ધર્મરાજનો વૈરાગ્ય 'સર્વભૂતાનુકમ્પા'થી આવેલો વૈરાગ્ય નથી, પણ યુદ્ધમા સબધીજનોના ક્ષયના દુખ વડે આવેલો મુગ્ધ વૈરાગ્ય છ ઉપર (૧)મા જણાવ્યા પ્રમાણે બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમા તથા મહાભારતમા આ ગાથા જુદે જુદે સ્થળે મળે છે

એમ જનક હિમાલય બાજુ ધર્મચિંતન કરવા ચાલ્યો જાય છે. રાણી પણ પાછળ જાય છે. માર્ગમાં નારદ અને મિગાજિન એ બે ઋષિઓ એના સત્ત્વની પરીક્ષા કરે છે, તેમાં મિગાજિન તો તેને પૂછે છે: 'તને કોઈએ ઉપદેશ આપ્યો છે?' જવાબમાં 'જાતે જ પ્રવ્રજિત થયો છું. ઉપદેશ આપ્યો હોય તો એક કેરીથી લચી પડતા આમ્રવૃક્ષે–જેની કેરીઓ લોકોએ ખાઈને સાફ કરી નાખી હતી. તેને જોઈને સંપત્તિની ક્ષણિકતાનો ખ્યાલ આવ્યો.'[૨૦] આગળ જતા શીવલી રાણીને પાછી વાળવા માટે એક કુમારીની ચૂડીઓના ખખડાટનો દાખલો જનક નજરે બતાવે છે. અને કુમારીના મોંઢે એ ભેગા થતાં વિવાદ થાય છે એ જણાવતી ગાથાઓ રાણીને સંભળાવે છે.[૨૧] તોય શીવલી પાછી નથી જતી તેથી આગળ જતાં એક उसुकार = બાણુ બનાવ-

---

૨૦. 'જાતક' ૫૩૯/૧૪૩ થી ૧૪૯.; જૈન પરંપરા પ્રમાણે નમિ 'સ્વયસબુદ્ધ' કહેવાય છે તે આ સાથે સરખાવો. જૈન પરંપરા અનુસાર મિથિલાનો નમિ, કલિંગનો કરકંડુ, પાંચાલનો દ્વિમુખ અને ગાધારનો નગ્ગઈ (નગ્ગતિ–નગ્નજિત)–એ ચાર રાજાઓ 'પ્રત્યેક બુદ્ધ' 'સહસંબુદ્ધ' અથવા 'સ્વયંસંબુદ્ધ' કહેવાય છે.

ગુરુના ઉપદેશ વિના કે તપશ્ચર્યા વિના જીવનના કોઈ તીવ્ર પ્રસંગે જેમને એકાએક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે તેઓ 'સ્વયંસંબુદ્ધ' તરીકે ઓળખાય છે. એ ચારે રાજાઓને આ પ્રમાણે જ્ઞાન થયું હતુ. કરકંડુ રાજાને પોતાના પ્રિય અને બળવાન વાછડાને ઘરડો થયેલો જોઈને વસ્તુઓની પરિણામશીલતાનુ જ્ઞાન થયુ હતુ દ્વિમુખ રાજાને ઇન્દ્ર મ્હોત્સવમા પૂજાયેલા ઇન્દ્રધ્વજના દંડને કચરામા રગદોળાતો જોઈને વૈભવની અનિત્યતાનું ભાન થયું હતું. નમિરાજાને દાહજ્વર થયો હતો અને બધી રાણીઓ ચંદન ઘસવા બેઠી હતી ત્યારે એ સર્વેના કંકણનો અવાજ રાજા માટે અસહ્ય થઈ પડ્યો, એટલે રાણીઓએ હાથ ઉપર એક કકણ રાખીને ચંદન ઘસવા માડ્યું, એથી રાજાને શાન્તિ મળી. આમ જ્યા અનેક છે ત્યાં ઘોઘાટ છે અને એક છે ત્યાં શાન્તિ છે–એ પ્રમાણે ગૂઢ ચિંતનને પરિણામે નમિને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું અને નિ સગતાની શાન્તિનુ જ્ઞાન થયુ. પોતાના સૈન્ય સાથે નીકળેલા નગ્ગઈ રાજાએ ખાએલા મોરવાળા એક આંબાની મજરી મગલચિહ્ન તરીકે તોડી એના સૈનિકોએ પણ આ જોઈને એકએક મંજરી તોડવા માડી અને આંબાનુ ઠુંઠું બની ગયું આ જોઈને રાજાને રિદ્ધિની ચંચળતાનુ જ્ઞાન થયુ. (સર૦ 'જાતક'ની કથા).

(જુઓ ઉ સૂત્ર : અનુવાદ ડો સાંડેસરા. પૃ. ૬૫, ૬૬).

૨૧. 'જાતક' ૫૩૯/૧૫૬ થી ૧૬૬; જુઓ ઉપર પા. ટી. ૨૦.

નારને ત્યાં એકાગ્રના મહિનો દાખલો નજરે બતાવે છે તથા બાણુ બનાવનારની પાસે એકાગ્રના મહિની ગાથાઓ બોલાવે છે,[૨૨] પણ રાણી રીતસી પાછી જતી નથી ત્યારે છેવટે એક વન આવતાં રાણીને મૂકીને જનક અંદર ચાલ્યો જાય છે–અને પછી પાછો આવતો નથી આ કથામાં આવતો કન્યાની ચૂડીઓ તથા ઉમુકાર વાળો ભાગ શાંતિ. અ. ૧૭૧/૫૫ થી ગઢ થતા પ્રસંગ સાથે સરખાવવા જેવો છે. એમાં ધર્મરાજને તૃષ્ણાત્યાગનો ઉપદેશ આપતાં જનકે ગાયેલી ગાથા તરીકે सुसुखं बत जीवामि ભજતો શ્લોક મૂકેલો છે.[૨૩] આગળ ચાલતાં એમાં સંપાગી, ગાન્ત 'બોધ્ય' ઋષિએ[૨૪] ('બોધ્ય'નો અર્થ અહીં 'બોધિસત્ત્વ' થઈ શકે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે) નહુષને ઉપદેશનું લક્ષનુ કહેતાં–ઉપદેશ ન કરતાં[૨૫]–પિંગલા, કુરર, સર્પ, ભ્રમર, ઇષુકાર અને કુમારી એ પોતાના ૭ ગુરુઓ[૨૬] વિશે જણાવ્યુ છે.

---

૨૨. 'જાતક' ૫૩૯/૧૬૪ થી ૧૬૭.

૨૩. ૧૨–૧૭૧–૫૬: એમાં પ્રથમ ચરણ अनन्त बत मे वित्त છે, જ્યારે બાકીનાં ત્રણે ચરણ પા. ટી. ૧૯(૨)માં મૂકેલા શ્લોક પ્રમાણે છે.

૨૪. અસલ તો બૌદ્ધોમા મૈત્રેય નામના એક જ બોધિસત્ત્વ હતા. પાછળથી ઘણા ઉમેરવામા આવ્યા. (Monier Williams : Buddhism 134, 188, 189; MWD 734).

૨૫. ઉપદેશ નહિ કરવાનું કારણ બોધ્યના શબ્દોમાં, 'હું ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ કરું છુ, કોઈને ઉપદેશ કરતો નથી, (પણ) તને હું ઉપદેશનુ લક્ષણ કહું છું તેનો તું જાતે જ વિચાર કરી લેજે'

उपदेशेन वर्तामि नानुशास्मीह कराचन ।

लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं त्त्स्वय प्रतिमृश्यताम् ॥ ૧૨–૧૭૧–૬૦

સર° ગાંધીજીના મૃત્યુ પછી જાણીતા અંગ્રેજી સાપ્તાહિક Illustrated Weekly (તા. ૮–૨–૪૮)એ તેમના ફોટોગ્રાફોની હારમાળા છાપીને નીચે લખ્યું હતું; Many preach better than what they practise, but he (i.e. Gandhiji) practised better than what he preached.

૨૬. આ ૭ ગુરુઓ વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરતા ૬ શ્લોકો મ. ભા.ની કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે. ટીકાકારો અર્જુનમિશ્ર અને વિદ્યાસાગરે પણ આ ૬ ક્ષેપક શ્લોકો જેવી જ ટીકા લખી છે. એ બધાનો સાર: (૧) પિંગલાની કથાથી નિરાશા (૨) કુરરની કથાથી માંસનો કકડો મૂકી દેવાથી સુખ, અને પકડી રાખવાથી બીજાં પક્ષીઓ સાથે ઝઘડો થવાથી દુઃખ તેથી અપરિગ્રહની ભાવના. સર° જનકે ગાયેલી ગાથાઓ ૩–૨–૩૯ (જનકની ગાથાઓ સાથે

શાંતિ અ. ૨૮ માં શોક અને દુઃખમાં ગરકાવ થયેલા જનક અને અશ્મન્ બ્રાહ્મણનો સંવાદ છે,[૨૭] જેમાં બ્રાહ્મણ અશ્મનના સૌમ્ય, નીતિનિપૂણ, વિવેક-બુદ્ધિથી ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર અને ચિત્તનું ક્રમિક ઉત્થાન કરી શકાય તેવા ઉપદેશ વડે જનકનો શોક દૂર થાય છે એની કથા છે. શાંતિ. અ. ૨૭૯ થી ૨૮૭ સુધી પરાશર અને જનકનો સંવાદ છે,[૨૮] જેમાં કર્મોની ગહન ગતિ, કર્મવિપાક અને દશ ગુણવાળાં–દમ, ક્ષમા, ધૃતિ, તેજ, સંતોષ, સત્ય-વાદિત્વ, હ્રી, અહિંસા, નિર્વ્યસનીપણું અને દક્ષતા–સુખાવહ કર્મો વિષે, અહિંસાધર્મની શ્રેષ્ઠતા વિષે, (આસક્તિવાળું સર્વ પ્રકારનું) વિસ્તરણ ક્લેશ-કારી અને (અસંગ કર્મફળના ત્યાગવાળો) સંક્ષેપ આત્મહિતકારી અર્થાત્ ગમે તે પ્રકારનો સંગ્રહ જો તે સ્વાર્થી હોય તો ક્લેશકારી અને અપરિગ્રહ હિતકારી છે ઇ. ઉપદેશ છે. જૈન 'લેશ્યા' જેવા અર્થમાં 'વર્ણ'નો ઉલ્લેખ અ.–૨૮૦ માં છે.[૨૯] બૌદ્ધોની જેમ વધુ પડતા તપનો પણ નિષેધ છે.

શાંતિ. અ. ૨૯૧ થી ૨૯૬ સુધી વસિષ્ઠ અને કરાલ નામના જનકનો સંવાદ છે.[૩૦]

સર્° જાતક ૩૩૦. 'સીલવિમંસ'માં બોધિસત્ત્વે એક બાજને માંસનો ટુકડો પકડી રાખવાથી દુઃખી અને છોડી દેવાથી સુખી, અને તે જ પ્રમાણે આખા પક્ષી ટોળાંનાં બધાં પક્ષીઓની સ્થિતિ જોઈને 'અપરિગ્રહની ભાવનાનું સુખ જોયું તે કથા.) (૩) સર્પની જેમ ઘરમાં આસક્તિ વિનાનો. (૪) ભ્રમરની જેમ અદ્રોહથી આજીવિકા કરનાર, અને સર્વ સ્થળેથી સાર લેનાર. (૫) બાણ બનાવનારની જેમ એકાગ્રચિત્ત. (૬) કુમારીની ચૂડીઓના ખખડાટ ઉપરથી અનેક ત્યાં ઘોંઘાટ તથા એક ત્યાં શાન્તિ સમજીને એકલો વિચરનાર. (જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૭, ૬૮ ની પા. ટી. ૫).

(૨) જ્યાથી જ્ઞાન મળે ત્યાંથી ગ્રહણ કરવાની મનોવૃત્તિવાળા એમર્સને એક સ્થળે લખ્યું છે, 'Every man I meet is in some way my superior; and in that I can learn of him.(How to Win Friends & Influence people, P. 86)

૨૭. જુઓ 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક૦ ૨૦) શ્લોક ૯૫.

૨૮. આ જનક પરાશરનો ઉપદેશ સાંભળે છે, તે ઉપરથી કલ્પી શકાય કે વ્યાસ જેને પોતાના યજમાન તરીકે કહે છે (શાંતિ. અ. ૩૧૨) તે જનક અને આ જનક એક હોય કે પછી અહીં કહેલા જનકનો પુત્ર હોય.

૨૯. જુઓ 'મ. ભા. અને ઉ. સૂત્ર' પૃ. ૮૪, ૮૫; અને 'પરિશિષ્ટ' ૧.

૩૦. જુઓ ઉપર પા. ટી. ૧૩; જુઓ નીચે 'વિદ્યા' (પ્રક૦ ૧૪) શ્લોક ૧૩૬, ૧૩૭.

તેમાં યોગ અને સાંખ્યનો ઉપદેશ આપનાં અ. ૨૯૫ માં સાંખ્યનું છવ્વીસમું તત્ત્વ 'બુદ્ધ' (પરમાત્માના અર્થમાં) શ્લોક ૪૬ માં કહ્યું છે.[31] આગળ ચાલતાં એના અનુસંધાનમાં અ. ૨૯૬માં 'બુદ્ધ' (પરમાત્મા) અને 'બુધ્યમાન' (જીવ) વિશે કથન છે. આ 'બુદ્ધ'નું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે: (અને) છવ્વીસમું બુદ્ધ, વિમલ અપ્રમેય અને સનાતન છે. એ પચીશમા (બુધ્યમાન=જીવ) અને ચોવીશમા (પ્રકૃતિ)ને સતત જાણે છે.[32] સાંખ્ય, યોગ; ક્ષર અક્ષર; જીવ અને પરમેશ્વર; આદિનો વિવેક કરતું, કર્મવિપાકની અને બ્રહ્મજ્ઞાનની ચર્ચા કરતું, વધુ પડતા કામનિક તપનો નિષેધ કરતું વસિષ્ઠનું પ્રવચન ભારતના મુખ્ય મુખ્ય સંપ્રદાયોમાંનાં અનેક શુભ અને મનનીય તત્ત્વોનું સંમિલન છે. આ પ્રવચનના અંતે કોને કોને આ જ્ઞાન ન આપવું એમ કહેતાં કોઈ શ્રમણાચાર્યની જેમ 'વ્રતનિષ્ઠ અર્થાત્ કર્મકાંડમાં રત પુરુષને આ જ્ઞાન આપવું નહિ,[33] જેને જાણવાની અત્યંત તાલાવેલી હોય એવા માણસને આ વિશેષકારક જ્ઞાન પ્રબોધ માટે આપવું.' એમ જણાવ્યું છે. એ બધું બૌદ્ધસંપ્રદાયની અસર હોય એવી છાપ પેદા કરે છે.

આગળ ચાલતા શાંતિ અ. ૨૯૮ થી અ. ૩૦૬ સુધી યાજ્ઞવલ્ક્ય અને દૈવરાતિ જનક [34](દૈવરાતના પુત્ર) વચ્ચેનો સંવાદ છે તેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ,

---

૩૧. આ વિભાગમાં સાંખ્ય અને યોગનો ફરક 'યોગમાં પચીસ તત્ત્વ છે અને સાંખ્યમાં પચીસ ઉપરાંત છવ્વીસમુ બુદ્ધ તત્ત્વ–પરમાતત્ત્વ છે.' એ પ્રમાણે દર્શાવીને બતાવ્યો છે ૧૨–૨૯૫–૪૫, ૪૬

૩૨. षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् ।
सततं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते ॥ ૧૨–૨૯૬–૮.

૩૩. ૧૨–૨૯૬–૩૧.

૩૪. (૧) દૈવરાત જનક વિષે વા. રા. માં છે. બાલકાંડ ૬૬–૮ માં દેવોએ શિવધનુષ એને ન્યાસરૂપે આપ્યુ એમ વર્ણન છે. એની પાસેથી સીતાના પિતા 'જનક' પાસે એ વારસામાં આવ્યુ હતું (વા. રા. માં સીતાજીના પિતાનું નામ નથી) વા. રા. માં બીજે બે ઠેકાણે, અનુક્રમે મહાદેવે (બાલ ૭૫–૧૨ થી ૨૪) અને વરુણે (અયો ૧૧૮–૩૮ થી ૧૪૦) એને આપ્યું હતું એમ ઉલ્લેખ છે. વા. રા. મા બાલ. ૭૧ મા સર્ગમાં આવતી જનકવંશની વંશાવળીમાં દેવરાતનો પુત્ર બૃહદ્રથ એમ છે, અને એ નિમિની સાતમો પુરુષ હતો. નિમિ >મિથિ >ઉદાવસુ >નંદિવર્ધન >સુકેતુ >દેવરાત >બૃહદ્રથ. વા. રા. માં વંશાવળી ત્યાંથી આગળ લંબાય છે. ભાગવતમાં નામોમાં ક્વચિત્ થોડા ફરક સાથે આ વંશાવળી વધુ વિસ્તારથી આપેલી છે, એમાં કુશધ્વજને

પ્રલય, કાલગણના, યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય ઇ. વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી
છે. ત્યારબાદ પોતાના પુત્રને વિદેહરાજ્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરી જનકે[૩૪] યતિ-
ધર્મની ઉપાસના કરી–સંન્યાસ લીધો.[૩૫] આ જ્ઞાન જનકે બીજાને આપ્યું

સીરધ્વજનો પુત્ર કહ્યો છે. વા. રા. માં કુશધ્વજ સીરધ્વજનો નાનો ભાઈ છે
એ મુખ્ય ફરક છે. હવે બૃહદ્રથથી ભાગવતમાંની વંશાવળી જોઈએ. બૃહદ્રથ >
મહાવીર્ય > સુધૃતિ > ધૃષ્ટકેતુ > હર્યશ્વ > મરુ > પ્રતીપક > કૃતિરથ > દેવમીઢ >
વિશ્રુત > મહાધૃતિ > કૃતિરાત > મહારોમા > સ્વર્ણરોમા > હ્રસ્વરોમા > સીર-
ધ્વજ > (૧) કુશધ્વજ (૨) ધર્મધ્વજ પૈકી ધર્મધ્વજ > (૧) કૃતધ્વજ (૨)
મિતધ્વજ એમા કૃતધ્વજ > કેશિધ્વજ અને મિતધ્વજ > પાંડિક્ય. કેશિધ્વજ
> ભાનુમાન > શતદ્યુમ્ન > શુચિ > સનદ્વાજ > ઉર્ધ્વકેતુ > અજ > પુરુજિત્ >
અરિષ્ટનેમિ > શ્રુતાયુ > સુપાર્શ્વક > ચિત્રરથ > ક્ષેમધિ > સમરથ > સત્યરથ >
ઉપગુરુ > ઉપગુપ્ત > વસ્વનંત > યુયુધા > સુભાષણ > શ્રુત > જય > વિજય >
ઋત > શુનક > વીતહવ્ય > ધૃતિ > બહુલાશ્વ > કૃતિ. (ભાગવત. ૯–૧૩–૧૨
થી ૨૭) ભાગવતની વંશાવળી દરમ્યાન તેમાં આવતી કેટલીક માહિતી
ઉપયોગી છે. (૧) સીરધ્વજ જનકે યજ્ઞને માટે ભૂમિ ખેડતાં સીર–હળના
અગ્રમાંથી સીતા જન્મ્યાં માટે એ સીરધ્વજ કહેવાયો (ભાગ. ૯–૧૩–૧૮)
(રાજશેખરના 'બાલરામાયણ' નાટકમાં સીરધ્વજ રામ છે. MWDP.
874, 1219 etc.) અને (૨) કૃતધ્વજનો પુત્ર કેશિધ્વજ આત્મવિદ્યા-
વિશારદ હતો તથા મિતધ્વજનો પુત્ર ખાંડિક્ય કર્મતત્ત્વજ્ઞ–કર્મકાંડનો
વિશારદ હતો. એ ખાડિક્ય આત્મજ્ઞાની કેશિધ્વજથી બીને ભાગી ગયો હતો.
(ભાગ. ૯–૧૩–૨૧) વૈદિક હિંસક ક્રિયાકાંડો સામેના વિરોધનું આ બીનામાં
દર્શન થાય છે (૩) મિથિલાના રાજાઓ આત્મવિદ્યાવિશારદો અને યોગેશ્વર-
યાજ્ઞવલ્ક્યની કૃપાથી ઘરમાં રહેવા છતાં દ્વંદ્વોથી મુક્ત હતા. ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યના
નૂતનદર્શન પ્રમાણે જીવન ગાળતા અને જૂની વહેમી માન્યતાઓને ફગાવી
દેનારા હતા એ આ ઉલ્લેખથી દેખાય છે.

(૨) ભાગવતમાં યાજ્ઞવલ્ક્યને દેવરાતસુત–દેવરાતના પુત્ર કહ્યા છે!
(ભાગ. ૧૨–૬–૬૪) ભાગવતકારે સરતચૂકથી જેમ દ્વૈપાયન વ્યાસને બાદરાયણ
ને દ્વૈપાયન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયનને યાજ્ઞવલ્ક્યના ગુરુ તથા મામા માન્યા
, એવી આ પણ સરતચૂક કરેલી જણાય છે.

૩૫. 'નિમિજાતક' જાતક ૫૪૧ માં ઉલ્લેખાયેલ દરેક જનક પુત્રને ગાદી
ાંપી સંન્યાસી થતો હોય છે, એની સાથે સરખાવવા જેવું છે.

૩૬. यतिधर्ममुपासंश्च । १२–३०६–९४.

હતુ.૩૭ યાજ્ઞવલ્ક્ય જનક સંવાદને અંતે 'મહેલાં યાજ્ઞવલ્કયે જનકને જે ઉપનિષદ્‌નો ઉપદેશ કર્યો હતો તે જ આ ઉપનિષદ્ છે'૩૮ એવું વિધાન છે તે બૃહદારણ્યકને અનુલક્ષીને છે. બૃ ઉ. ના અ. ૪થામાં યાજ્ઞવલ્કયે જનકને કરેલો ઉપદેશ શાંતિપર્વના યાજ્ઞવલ્ક્યના ઉપદેશ સાથે મળતો આવે છે–અલબત્ત મ. ભા.ની ભાષા બદલી છે–તેથી એમ માની શકાય કે બૃ. ઉ ના ૪થા અધ્યાયમાં ઉલ્લેખાયેલ જનક વૈરાતિ હશે બૃ. ઉ. ના ત્રીજા અધ્યાયમાં જનક વિદેહિએ બહુ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કર્યો એની કથા છે એમાં જનકને ઇચ્છા થઈ કે ભેગા થયેલા કુરુપાંચાલના આ બ્રાહ્મણોમાં કોણ બ્રહ્મ વિષે સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રવચન કરનાર હશે? તેથી તેણે હજાર ગાયોને દરેકના શિંગડા ઉપર દસ મહોરો બાંધીને વાડામાં પૂરી. પછી તેણે બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને જે સર્વથી વધુ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તેને એ ગાયો લઈ જવા વિનંતી કરી. ત્યારે યાજ્ઞવલ્કયે પોતાના શિષ્ય સોમશ્રવા પાસે ગાયો હંકાવી એટલે ક્રોધે ભરાયેલા બીજા બ્રાહ્મણોએ–હોતા અશ્વલ, આર્તભાગ જારત્કારવ, ભુજ્યુ લાહ્યાયનિ, ઉષસ્ત ચાક્રાયણ, કહોલ કૌષીતકેય, ગાર્ગી વાચક્નવી, ઉદ્દાલક આરુણિ, વિદગ્ધ શાકલ્ય એમણે–તેની સાથે બ્રહ્મ, જ્ઞાન કર્મ, મૃત્યુ અને અમરત્વ વિષે ચર્ચા કરી.

શાંતિ. અ. ૨૧૧ અને અ. ૨૧૨ મા જનદેવ જનક અને કપિલા બ્રાહ્મણીના પુત્ર, આસુરિના શિષ્ય અને સાક્ષાત્ કપિલ ઋષિ જેવા સાંખ્યાચાર્ય પંચશિખનો સંવાદ છે તેમા મુખ્યત્વે સાંખ્યશાસ્ત્રનુ કથન છે જનદેવ જનકના ઘરમા જુદા જુદા ધર્મમતોના એકસો આચાર્યો રહેતા અને જ્ઞાનચર્ચા કરતા. પણ ઋષિ પંચશિખના ઉપદેશ પછી જનક પંચશિખની પાછળ જ ફરવા માંડ્યો. પંચશિખે એને જુદા જુદા મતોમા–આત્મવાદ, નાસ્તિકવાદ, વૈદિક કર્મકાંડવાદ, બૌદ્ધમત આદિમા૩૯–રહેલી દાર્શનિક ખામીઓ બતાવી સાંખ્યાચાર્યોનું 'સમ્યક્‌ઘ્ન'૪૦–(જેનાથી મન સમતાયુક્ત બને–નામનુ 'સર્વોત્તમ' ત્યાગશાસ્ત્ર કહી સભળાવીને જનકને પ્રતિબોધ પમાડ્યો આ જ્ઞાન

૩૭. ૧૨–૩૦૬–૧૦૫: ક્યા જનકે ભીષ્મને જ્ઞાન આપેલુ તેનો નામોલ્લેખ નથી; વિશેષ માટે જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫નુ ઉદ્‌ઘાટન પા ટી. ૧૭૩ થી ૧૮૧.

૩૮. ૧૨–૩૦૬–૧૦૮.

૩૯. બૌદ્ધમતની ખામીઓ વિશે જુઓ ૧૨–૨૧૧–૩૨ થી ૪૦.

૪૦. કેટલીક પ્રતોમાં સમ્યગ્વધ પાઠ છે ત્યાં વધ એટલે જ્યોતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુણાકાર અર્થ લઈને, જેમાં તત્ત્વોનો વારંવાર ગુણાકાર કરવામાં આવે છે તેવું સાંખ્યશાસ્ત્રનું નામ. (પં. નીલકંઠ)

સંપાદન કર્યા પછી એક વખતે મિથિલા બળતી હતી તે જોઈને જનક 'આ મિથિલા બળે છે, પણ એમાં મારું એક ફોતરું પણ બળતું નથી'[૪૧] એમ બોલ્યો હતો. તથા બધી બાજુનો વિચાર કરીને નિશ્ચિતાર્થ અને પરમસુખી થયો હતો.[૪૨]

શાંતિ અ. ૩૦૮ માં જેણે સંન્યાસનું ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે[૪૩] એવા ધર્મધ્વજ જનક અને ભિક્ષુકી સુલભાનો ૧૯૧ શ્લોકનો લાંબો રસિક ઇતિહાસ-સંવાદ છે તે મહાભારતના અત્યંત સરળ, રસિક અને ઉત્તમ ભાગોમાં સ્થાન લે એવો છે. આ ધર્મધ્વજ જનકે પોતાને સાંખ્ય અને યોગમાં કુશળ પરાશર ગોત્રના ભિક્ષુ પંચશિખના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યો છે.[૪૪]

શાંતિ અ. ૩૧૨ અને અ. ૩૧૩ માં નિખિલ યોગશાસ્ત્ર અને કાપિલ સાંખ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચૂકેલા શુકદેવ પિતા વ્યાસની આજ્ઞાથી જનકની પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા ગયા અને જનક પાસેથી 'પ્રમાણ મેળવી કૃતકૃત્ય થયા તેની કથા છે.[૪૫]

શાંતિ. અ. ૧૦૫ થી ૧૦૭ માં કોસલરાજ ક્ષેમદર્શીને વિદેહરાજે જીતી લીધો હતો એ કથા છે. આર્જવવાન રાજા ક્ષેમદર્શી કપટથી રાજ્ય જીતવા નહોતો ઇચ્છતો. પછી કાલકવૃક્ષીય મુનિના કહેવાથી (કોસલરાજના જેવા) ઉદારચિત્ત વિદેહરાજે ક્ષેમદર્શીનું સન્માન કર્યું હતું અને પોતાની પુત્રી એને આપી હતી.

જનકના ન્યાયી સુરાજ્યનુ સંક્ષેપમાં સરસ વર્ણન ૩-૧૯૮-૨૭ થી ૩૦મા મિથિલાવાસી ધર્મવ્યાધે કર્યું છે.

મ. ભા. આરણ્યક. અ. ૧૩૩ અને ૧૩૪ મા-' અષ્ટાવક્રીય 'માં-અષ્ટાવક્ર 'ઇન્દ્રદ્યુમ્નના પુત્ર' ઐન્દ્રદ્યુમ્ને તરીકે એક જનકને સંબોધે છે. આગળ જતાં

---

૪૧. अपि च भवति मैथिलेन गीतं नगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य ।
न खलु मम तुषोऽपि दह्यतेऽत्र स्वयमिदमाह किल स्म भूमिपाल ॥
૧૨-૨૧૨-૫૦.

૪૨. (૧) શાંતિ અ. ૩૦૭મા ભિક્ષુ પંચશિખ અને જનકનો સંવાદ અતિસંક્ષેપમા છે. ત્યાં જનકનુ કંઈ નામ નથી

(૨) જુઓ નીચે શ્લોક ૮૧ થી ૮૪.

૪૩. સંન્યાસ ફલિક : સંન્યાસ લીધા વિના જ સંન્યાસના ફળવાળો (અર્જુનમિશ્ર); સમ્યગ્દર્શનવાળો (નીલકંઠ).

૪૪ જુઓ નીચે 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક૦ ૨૦) શ્લોક ૧૮૫.

૪૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ નુ ઉદ્ઘાટન પા. ટી. ૧૮૨ થી ૧૮૫.

મુખ્ય જનકને 'જનકોમાં વરિષ્ઠ'[૪૬] તરીકે વર્ણવે છે, તે જનકવંશ તથા કુળ વિશે 'ગણરાજ્ય'નો ખ્યાલ આપે છે.

વિદેહરાજ જનકનો પૌત્ર-નપ્તા-સુક્રતુ એક જમાનામાં ધર્મશાસ્ત્રમાં-કાયદામાં પ્રમાણરૂપ ગણાતો હશે એમ મ. ભા. ના ઉલ્લેખ ઉપરથી લાગે છે.[૪૭] આ જનક કયો તે ખબર પડતી નથી.

વિદેહરાજની દુહિતાએ સ્ત્રીધર્મ વિશે ગાયેલી એક ગાથા મ. ભા.ના અનુશાસનપર્વમાં પ્રમાણ તરીકે ટાંકી છે. 'સ્ત્રીઓ માટે કોઈ યજ્ઞક્રિયા, શ્રાદ્ધ કે ઉપવાસની જરૂર નથી. પોતાના પતિની શુશ્રૂષા એ જ ધર્મ છે અને તેના વડે સ્ત્રીઓ સ્વર્ગને જીતી શકે છે.'[૪૮] એ વિદેહરાજની પુત્રી તે રામપત્ની સીતા છે.[૪૯] વા. રા.માં સીતા અને અનસૂયાના મિલનમાં થોડા પાઠાન્તરે આ અર્થનું વચન સીતાજીએ અનસૂયાને કહેલું છે.[૫૦]

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥

६-३७-५ (गीता १५-५) (७०)

માન અને મોહથી રહિત થયેલા, આસક્તિથી થતા દોષને જીતનારા, આત્મામાં-આત્માના જ્ઞાનમાં-નિત્ય નિમગ્ન, (સર્વ) વિષયેચ્છાઓને શમાવનારા, સુખદુઃખરૂપી દ્વન્દ્વોથી મુક્ત જ્ઞાની પુરુષો તે અવ્યય પદને પામે છે.

સમગ્ર મહાભારતમાં ઠેક ઠેકાણે અનેક રીતે અનેક વખત જુદા જુદા

---

૪૬. जनकानां वरिष्ठ । ३-१३३-१६.

૪૭. શાં. ૧૩-૪૫-૬ થી ૯.

૪૮. શાં. ૧૩-૪૬-૧૩.

૪૯. વા. રા. અયો. ૧૧૮-૯.

૫૦. ઉપરની માહિતી ઉપરાંત મ. ભા. આરણ્યક. અ. ૨--૫૮, શાંતિ. અ. ૧૦૧ વગેરે સ્થળે જનક વિશે સામાન્ય હકીકતો તથા એણે ગાયેલી ગાથાઓ છે. જૈન પ્રાચીન કથાગ્રંથ 'વસુદેવહિંડી', ગન્ધર્વદત્તાલંભક પૃ. ૧૫૩ માં મિથિલાના રાજા જનકનો ઉલ્લેખ, વૈદિક યજ્ઞમાર્ગી તરીકે છે (અનુ પૃ. ૧૯૮) તે ગ્રંથની પ્રાચીનતાના કારણે નોંધપાત્ર છે. તે ઉપરાંત એ જ ગ્રંથ-અંતર્ગત 'રામાયણ'માં, મુકાબલે અર્વાચીન એવા બીજા જૈન કથા ગ્રંથોમાં, અને પાલિ જાતક નં. ૫૪૬ 'ઉમ્મગ્ગ જાતક' વગેરે સ્થળોએ જનક વિશે હકીકતો મળે છે.

સંયોગોમાં પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેની આ સામાન્ય વ્યાખ્યા છે.

પુરુષોત્તમયોગમાં 'જેણે સનાતન પ્રવૃત્તિને પસારેલી છે તે આદિ પુરુષને હું શરણ જાઉં છું.'[૧] એમ પ્રાર્થના કરતા નિર્મમ વિવેકી ભક્ત, જ્ઞાની કે સાધકની ઉત્તમ ચર્યાના વર્ણન અગાઉ ઉપરનો શ્લોક મૂકેલો છે. એવો મનુષ્ય તે આદિપુરુષ–પરમાત્માને જ સર્વ કંઈ કરતા નિહાળે છે અને તેથી 'સર્વવિદ્'[૨] થાય છે. (અવિવેકી આ વસ્તુ સમજી શકતો નથી.[૩]) બીજા શબ્દોમાં એવા મનુષ્યનુ જીવન યજ્ઞમય હોય છે, એના જીવનના અંગ પ્રત્યંગમાં કર્મ (યોગ), જ્ઞાન અને ભક્તિની સાત્ત્વિક પ્રભા છાયેલી હોય છે.

विहाय कामान्यः सर्वान्पुंमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः[१] स शान्तिमधिगच्छति ॥

૬-૨૪-૭૧ (ગીતા. ૨-૭૧) (૭૧)

સર્વ કામનાઓને છોડીને જે પુરુષ નિઃસ્પૃહ, નિર્મમ અને નિરહંકારી થઈ વિચરે છે તે શાન્તિને પામે છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞદર્શનમાનો ઉપરનો શ્લોક ફરીથી, અપ્રમત્ત ભાવથી વિચરનારને મળતી શાન્તિનુ વર્ણન કરે છે.

નિર્મમત્વ અને નમ્રતાથી મળતી શાન્તિના ઉદાહરણરૂપે મ ભા.માં પ્રહ્લાદ અને ઇન્દ્રનો સંવાદ છે[૨]

એક વખતે રાજ્યશ્રીથી ભ્રષ્ટ થયેલા અને પાશોથી બંધાયેલી હાલતમાં શાંતચિત્ત રહેલા એવા નમ્ર, નિર્મમ, સાત્ત્વિક અને તત્ત્વવેત્તા દૈત્યરાજ પ્રહ્લાદની આ સમબુદ્ધિનુ રહસ્ય જાણવા માટે દેવરાજ શક્રે, તેમની પાસે આવીને પૂછ્યું, 'આવી શોચનીય હાલતમા પણ તમે શોક કરતા નથી અને સ્વસ્થ છો તે શાથી–પ્રજ્ઞાલાભથી કે ધૃતિમત્તાથી?'

ઇન્દ્રે પૂછવાથી પોતાની પ્રજ્ઞાનું વર્ણન કરતાં પ્રહ્લાદે નિર્મમ ભાવ પ્રક-

---

૧. ૬–૩૭–૪ (ગીતા. ૧૫–૪).
૨. ૬–૩૭–૧૯ (ગીતા ૧૫–૧૯ ક઼ડ).
૩. ૬–૩૭–૧૧ કડ (ગીતા. ૧૫–૧૧).

૧. ક = ૬–૩૪–૧૩ (ગીતા. ૧૨–૧૩); ૧૨–૨૧૫–૨૯; ચિ. ૧૪–૩૫–૧૯; ૩૮–૫; ૪૪–૨૨; ૪૬–૪૫; ૪૭–૯, ૧૫. સર્ં ૧૨–૧૫૨–૨૬, ૩૦; ૧૨–૨૯૫–૩૬; ચિ. ૧૩–૧૦૮–૫; ચિ. ૧૪–૪૦–૭.
૨. શાંતિ. અ. ૨૧૫; નીચે જુઓ શ્લોક ૭૫.

ટાવનારા તત્ત્વજ્ઞાનનું વર્ણન કરી કહ્યું કે 'હું બધી ધર્મવિધિ, પ્રાણીઓની અનિત્યતા અને બધી વસ્તુઓનું નાશવંતપણું જાણું છું. હું નિર્મમ, નમ્ર, ઇચ્છા વિનાનો, અને (કામ) બન્ધનથી મુક્ત, સ્વસ્થ[3], અવ્યયેન–પરમાત્માથી અલગ નહિ, અને પ્રાણીઓનાં ઉત્પત્તિ અને નાશનો જાણકાર છું. (મારા જેવા) કૃતપ્રજ્ઞ, દાન્ત, વિતૃષ્ણ, આશા વિનાના, અને લોકવિદ્યાના જાણકારને[4] (ગમે તે હાલતમાં) કશો શ્રમ પડતો નથી.'[5]

પછી ત્રૈલોક્યાધિપતિ ઇન્દ્ર દૈત્યેન્દ્ર પ્રહ્લાદનો સત્કાર કરી અને તેની અનુમતિ લઈને પોતાના સ્થાનમાં ગયો.

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥[1]
६-३८-१ (गीता. १६-१) (७२)

अहिंसा सत्यमक्रोध[2]स्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं[3] मार्दवं ह्रीरचापलम्[4] ॥
६-३८-२ (गीता १६-२) (७३)

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।[5]
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥
६-३८-३ (गीता. १६-३) (७४)

---

૩. સર° तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् । યોગ સૂ. ૧–૩

૪. લોકવિદ્યા =(૧) જગતના સ્વભાવનુ જ્ઞાન કરાવનાર વિદ્યા.

(૨) 'લોકવિદ્યા' એટલે સંસારના ભૌતિક અને માનસિક સબંધોના તત્ત્વનો વિચાર કરી વિવેકથી રાગદ્વેષાદિ દ્વદ્વો ઉપર કાબૂ મેળવીને સમબુદ્ધિ રાખવાનુ શીખવનાર કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્ર એના ગ્રહણીય સારને પછીથી બીજા ધર્મમતોએ પોતામા સમાવી લીધેલો, તેથી સ્વતત્ર શાસ્ત્ર તરીકે તે લુપ્ત થયું હશે. 'આચારાગ' પ્રથમ શ્રુતસ્કધ, લોકવિજય નામનુ બીજુ અધ્યયન જોવાથી આનો ખ્યાલ આવે છે.

૫. ૧૨–૨૫૫–૨૮ થી ૩૦.

૧. સર° ૩–૧૯૭–૩૮ બ.

૨. =૧૨–૩૬–૭ ક; ૬૫–૧૦ અ; ૧૮૪–૧૫ ક; વિ. ૧૩–૨૨–૧૯ અ; ૧૬૨–૨૩ અ.

૩. સર° વિ. ૧૪–૩૮–૬ ક.

૪. =૧૨–૭૧–૧૧ ક; ૧૫૪–૧૫ ક; ૩૦૧–૧૮ ક.

૫. સર° ૩–૧૯૮–૮૭. ક.

હે ભારત! અભય, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં દૃઢ નિષ્ઠા, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, આર્જવ (સરળતા), અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, અપૈશુન, ભૂતદયા, અલોલુપતા, મૃદુતા, હ્રી, અચાપલ્ય, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, શૌચ, અદ્રોહ, નિરભિમાન–આટલા ગુણોની દૈવી સંપત્તિ ઉચ્ચકુળમાં જન્મેલામાં હોય છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલી દૈવી અને આસુરિ વૃત્તિઓનું વર્ણન 'દૈવાસુરસંપદ્‌વિભાગયોગ'માં કરતાં ભગવાને દૈવી સંપત્તિરૂપે ઉપરના ગુણો વર્ણવ્યા. આમે ય ગીતામાં અને મહાભારતમાં દૈવીસંપત્તિ ઉપર અનેકશઃ ભાર મૂકેલો છે. કોઈ વખત એ સંપત્તિને સત્ય,[૬] કોઈ વખત સંયમ, કોઈ વખત તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવી છે, પણ વસ્તુતઃ એ બધું એક જ છે. તેમાંથી જે અર્થ કાઢવાનો છે તે પણ સમાન છેઃ ઉપર શ્લોક ૭૦, ૭૧ માં કહેલી જ્ઞાનીની 'શાંતિ'ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં એ સાધન છે. અહીં દૈવીસંપત્તિના નામે એની સૂચક ગોઠવણી કરી છે–ખાસ પ્રથમ 'અભય' અને છેલ્લું 'નિરભિમાન–નમ્રતા' મૂકીને. કશાયથી ડરતો (કે ડરાવતો) માણસ કંઈ શ્રેય મેળવી ન શકે. અને મેળવેલાને નમ્રતા વિના સાચવી ન શકે.[૭]

સામે આસુરિ સંપત્તિનાં–કામ, ક્રોધ અને લોભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં

૬. (૧) સર્વ તેર પ્રકારે વ્યક્ત થતું સત્ય. ૧૨–૧૫૬–૭ થી. જુઓ 'સત્ય' (પ્રક૦ ૩) શ્લોક ૪૮. (૨) સર્વ 'દમ'નાં લક્ષણ ૧૨–૧૫૪–૧૩ થી લગભગ 'દૈવીસંપત્તિ'નાં લક્ષણોથી એમાં સંયમનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે. તેમાં આવતો શ્લોક

ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्वभूताविरोधिनः ।
नास्त्विभयमस्तीह परलोके भयं कुतः ॥ ૧૨–૧૫૪–૩૩.

ભગવાન બુદ્ધ અથવા બૌદ્ધધર્મ જોડે સંબંધ ધરાવતો હોય એમ લાગે પણ તેવું નથી, સ્વતંત્રપણે વૈદિક અનુગમનું વિધાન છે. પ્રો. હોપકીન્સ તેમના The Great Epic of India P. 88. ઉપર એને ટેકો આપે છે. (૩) જુઓ નીચે 'તત્ત્વજ્ઞાન' (પ્રક૦ ૧૪) શ્લોક ૧૪૧ થી ૧૪૫. (૪) જુઓ ગીતા અ. ૧૭ અને અ. ૧૮માં દાન, યજ્ઞ, તપ, ત્યાગ, ધૃતિ ઇ.ની વ્યાખ્યાઓ.

૭. યોગ અને ક્ષેમ. આ અર્થમાં ગીતા ૯–૨૨ માં ભગવાને 'તેવા મારું અનન્ય ભાવે ચિંતન કરનારા અને મારામાં જ રત રહેલાના યોગક્ષેમનો ભાર હું ઉઠાવું છું.' કહ્યું છે તે સરખાવો.

પ્રચંડ દવો, મોજાંઓ, આંધીઓ ઉભી છે. કહેવાતી પ્રગતિની ઇચ્છાઓની ઓથે ઝેર, વેર, ગર્વ, દંભ, વાસના, સત્તાલોભ, દાનલોભ, ભોગલોલુપતા, પ્રસિદ્ધિની લોલુપતા, દૈન્ય, કૃપણુતા વ. ચિત્તમાં ગૂંચવાડો ઉભો કરતાં ખડાં છે. બાહ્ય શત્રુઓને નિંદના અને ખોળના મનુષ્યના ચિત્તમાં જ શત્રુઓ જન્મે છે, દુઃખ દે છે, તથા સ્થૂળ રૂપે પછી સામા આવે છે. પણ તેની પેદાશ તો ચિત્તમાં–પોતાનામાં થયેલી છે. પણ દૈવીસંપત્તિના આશ્રયે રહેલાં–પરમાત્માના આશરે રહેલા, શ્રીકૃષ્ણના આશરે રહેલા–તેનાથી જ દોરવાતા મનુષ્યના ચિત્તરૂપી ધર્મક્ષેત્રમાં સુહૃદોની પ્રશંસા કરતાં અને ખોળતાં સુહૃદો જન્મે છે, સુખ આપે છે તથા પછી સ્થૂળ રૂપે તેમનો સમાગમ થાય છે.[૮] ભગવાન પોતે તેનાસારથિ, નેતા સુહૃદ થઈને તેને આગળ લઈ જાય છે. છેવટ તેને તત્ત્વવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

. उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥[१]
६-२८-५ (गीता ६-५) (७१)

આત્મા વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, આત્માનાં અધોગતિ

---

૮. સર૦ પ્રચલિત 'આપ ભલા તો જગ ભલા'ની સરળ ભાવવાળી કહેવત.

૧. (૧) સર૦ आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५–३४–६२.

મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખીને આત્મા વડે આત્માને શોધવો, કારણ આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે, અને આત્મા જ આત્માનો રિપુ છે.

સૌમ્ય રાજનીતિના આ શ્લોકની સાથે એ અગાઉના શ્લોક વાંચો 'જે અર્થનો ઇશ્વર છે–પણ ઇન્દ્રિયોનો ઇશ્વર નથી–અસંયમી છે, તે ઇન્દ્રિયો ઉપરના અનૈશ્વર્યને લીધે (અર્થ) ઐશ્વર્યથી પણ ભ્રષ્ટ થાય છે'

(૨) સર૦ ૧૨–૧૨૮–૧૭, ૧૮: સામાન્ય રાજનીતિના આ શ્લોકોથી આપત્તિમાં સપડાયેલા રાજાએ પોતાના આત્માને દુઃખી નહિ કરવો, પણ ગમે તેવા ઉપાયોથી પણ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો એમ જણાવ્યું છે

(૩) સર૦ ૧–૬૭–૭: આ શ્લોકમાની દલીલોથી દુઃષન્તે શકુંતલાનું આત્મદાન માગ્યું હતું!

(૪) ચિ. ૧૩–૬–૨૭ અમ: દૈવ અને પુરુષાર્થની ચર્ચા કરતાં આ

ન કરવી, કારણ આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે, અને આત્મા જ આત્માનો રિપુ છે.

'ધ્યાનયોગ'માં પોતે પોતાની જાતને ઉન્નત કે અવનત કરી શકે છે એમ કહેતું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આ અનુભવ વચન દરેક વ્યક્તિમાં ભરેલી અવ્યક્ત અપરિમિત શક્તિનું ભાન કરાવે છે. ગીતાનો શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ

વિચાર પુરુષાર્થના સમર્થનમાં મૂક્યો છે. આ અધ્યાયમાં દૈવ અને પુરુષાર્થ બન્નેના સહયોગથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એમ દર્શાવ્યું છે.

(૫) =ૈ. સ્ત્રીપર્વ- ક્ષેપક નં. ૧૧.

(૬) સર૰ ધમ્મ૦ ૪૨, ૪૩, ૧૦૩, ૧૬૫.

(૭) સર૰ ધમ્મ૦ ૧૬૦ (अ) अत्ता हि अत्तनो नाथो को हि नाथो परो सिया । આત્મા જ આત્માનો નાથ છે બીજો કોણ નાથ હોય વ (ब) ગાથા ૩૮૦ अत्ता हि अत्तनो नाथो, अत्ता हि अत्तनो गति । આ બન્ને ગાથાઓ ઉપરની 'અટ્ઠકથા'માની વાર્તાઓ બહુ સુન્દર છે.

(૮) સર૰ ધમ્મ૦ ૧૬૫.

(૯) સર૰ ધમ્મ૦ ૩૭૯ अत्तना चोदयत्तान पटिमासे अत्तमत्तना । આત્માથી આત્માની તપાસ કરવી, આત્માથી આત્માની પરીક્ષા કરવી ઇ

(૧૦) સર૰ 'વિવેક ચૂડામણિ' ૯.

(૧૧) સર૰ બૃ ઉ ૪-૪-૨૩ જુઓ શ્લોક ૫૪, ૫૫ પા. ટી ૧૪.

(૧૨) સર૰ ઉ સૂત્ર. ૯-૩૪ થી ૩૬ વધુ માટે જુઓ 'મ. ભા. અને ઉ. સૂત્ર' પૃ. ૪૬, ૪૭ અને ૮૨ થી.

(૧૩) 'હે આત્મા! તું જ તારો મિત્ર છે. બહારનાં મિત્રોને કયાં શોધી રહ્યો છે.' 'આચારાંગ' પ્ર શ્રુતસ્કન્ધ. ૩-૩-૧૦.

(૧૪) સર૰ जैसे अनुभव लेता हूँ, पाता हूँ कि आदमी अपने आप अपने सुख दुःखका कारण है । 'नित्यमनन' પૃ. ૫૫.

(૧૫) સર૰ आदमीको अपनेको धोखा देनेकी शक्ति इतनी है कि वह दूसरोंको धोखा देनेकी शक्तिसे बहुत अधिक है । इस बातका प्रत्यक्ष प्रमाण हरेक समझदार आदमी है । 'नित्य मनन' પૃ. ૯૦.

(૧૬) विवेका ऐसा गुरु । चित्ता ऐसा शिष्य चतुर ।
जीवा ऐसा मित्र उदार । भुवनत्रयी मिळेना । સમર્થ સ્વામી રામદાસનું વચન. 'ધર્મમંથન' ૨૬: ૫ ૧૩૬, 'સાચો ગુરુ' એ લેખમાં ગાંધીજીએ ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

(૧૭) જુઓ 'ભક્તિ' (પ્રક૦ ૬) શ્લોક. ૮૭, ૮૮.

પણ એવો આત્મા અને આત્મા વચ્ચેનો જ સંવાદ છે. ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્ર એવા શરીરમાં રહેલા ઈશ્વર અને જીવ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન, સત્ત્વગુણથી સ્વચ્છ વૃત્તિ અને રજસ્ તમસ્થી મોહિત વૃત્તિઓનો, અણીના વખતે થયેલો અદ્ભુત મનોહર મનોમય સંવાદ છે. વસ્તુતઃ મ. ભા.માં અન્યત્ર થયેલા કૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં બે સ્થળે આવી રૂપકાત્મક ભાષાનો વિનિયોગ થયેલો છે. આશ્વમેધિકપર્વાન્તર્ગત અનુગીતાપર્વમાં બ્રાહ્મણગીતાના અંતમાં બ્રાહ્મણ–બ્રાહ્મણી સંવાદ અંગે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે 'મારા મનને બ્રાહ્મણ જાણ અને મારી બુદ્ધિને બ્રાહ્મણી જાણ.'[૨] એ જ પર્વમાં આગળ ચાલતાં ગુરુશિષ્ય-સંવાદના અંતે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે 'હે મહાબાહુ ! હું ગુરુ છું, અને શિષ્ય મારું મન છે એમ સમજ. તારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે જ મેં આ ગુહ્ય વાત તને કહી છે.'[૩]

ભગવાને સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે તેમ, પોતે પોતાનો મિત્ર અને શત્રુ બને છે તેના દાખલાઓ મહાભારતમાં આપેલા છે (૧) કપટદ્યૂતમાં દુર્યોધન વતી શકુનિ દાવ પછી દાવ જીતવા માંડયો ત્યારે આવી રહેલા દારુણ ભયને નીહાળીને પંડિત વિદુરે સ્પષ્ટ, કડક, અને હિતકારી વચનોથી ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને આખી કૌરવસભાને દ્યૂતના પરિણામથી ચેતવી ત્યારે અત્યંત ચીડાયેલા દુર્યોધને વિદુરને ધુત્કારી કાઢતાં કહ્યું કે, 'ગર્ભમાં સૂતેલા પુરુષને જે આજ્ઞા આપે છે તે જ એક શાસનકર્તા છે, બીજો કોઈ નહિ એની આજ્ઞાથી જેમ જળ નીચાણમાં વહી જાય છે એમ હું પણ એની પ્રેરણા પ્રમાણે કામ કરું છું.'[૪] દુર્યોધનનો શાસનકર્તા 'કામ'–મન્યુ છે એ સ્પષ્ટ છે (૨) શ્રીથી વિહીન થયેલો, સ્થાનભ્રષ્ટ અને પાશોથી બંધાયેલો હોવા છતાં નમુચિ સાગરની જેમ અક્ષુબ્ધ રહ્યો[૫] તે જોઈને શતક્રતુએ એનું કારણ પૂછતાં એણે જે થવાનું હોય છે તે થાય છે એવા ભાવનું જણાવતાં દુર્યોધન બોલ્યો હતો તે વચન ફરી સંભળાવી જણાવ્યું, કે 'હું તો એ શાસ્તા–પરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તું છું તેથી દુઃખી થતો નથી વગેરે'.[૬] નમુચિની બુદ્ધિ સામાન્ય જ્ઞાનવાળા પણ વધુ શ્રદ્ધાવાળા સાધકની છે નમુચિને એનો ખ્યાલ છે તેથી

---

૨. मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ॥ चि. १४–३४–१२

૩. अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे ।
त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं ते धनंजय ॥ चि. १४–५१–४६

૪. ૨–૫૭–૮.

૫ શાંતિ. અ. ૨૧૯; સર' ઉપર શ્લોક ૭૧ ના ઉદ્‌ઘાટનમાં કથા.

૬. ૧૨–૨૧૯–૮.

એ કહે છે, 'બધ અને મોક્ષમા શુ શ્રેય છે એ હુ જાણુ છુ, પણ તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી પણ ધર્મ્ય આશાથી હુ કર્મો કરુ છુ અને (શાસ્તા) આજ્ઞા કરે છે એ પ્રમાણે હુ વર્તુ છુ'[૭] (૩) આશ્વમેધિકપર્વાતર્ગત 'બ્રાહ્મણગીતા' મા–'સર્વના હૃદયમા રહેનો એક જ શાસ્તા છે બીજો કોઈ શાસ્તા નથી તેના સબધમા હુ કહુ છુ નીચાણવાળા પ્રદેશમા જેમ જળ વહી જાય એમ તેની આજ્ઞાથી હુ કામ કરુ છુ'[૮] વગેરે કહેતાં આ જાતની પાચ ગાથાઓ બ્રાહ્મણ ઉચ્ચારે છે એમા સર્વના હૃદયમા રહેનો તે એક જ ગુરુ, બન્ધુ શ્રોતા અને દ્વેષ્ટા–દ્વેષ કરનાર છે, એમ જણાવીને એ અગે નીચેનુ દૃષ્ટાત આપ્યુ છે—'એક સમયે દેવો ઋષિઓ, નાગો અને અસુરો પ્રજાપતિની પાસે બેઠા હતા તેમણે પ્રજાપતિને 'અમને કલ્યાણ થાય તેવુ કહો' એમ વિનતી કરી. ત્યારે બ્રહ્માએ ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ કહ્યુ આ સાભળી દરેકે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અર્થ ગ્રહણ કર્યો પ્રજાપતિના હોઠનુ ચલન વલન જોઈ ને દોડી ગયેલા તેઓ પૈકી નાગોએ દશ કરવાનો ભાવ, અસુરોએ (ધર્મનો) દભ કરવાનો ભાવ દેવોએ દાન કરવાનો ભાવ અને મહર્ષિઓએ દમ–સયમ–ભાવ ગ્રહણ કર્યો આ રીતે એક જ શાસ્તાને મેળવીને સર્પો, અસુરો, દેવો અને ઋષિઓએ જુદા જુદા ભાવો ગ્રહણ કર્યા માટે હુ કહુ છુ કે પોતે જ પોતાનો ગુરુ છે કારણ કે જે કઈ કહેવામા આવે છે તેને તે (પોતે) સાભળે છે, અર્થને ગ્રહણ કરે છે, તથા (ચિત્તમા જ) ફરી ફરીને પૂછવાથી જે સાભળ્યુ હોય અને ગ્રહણ કર્યુ હોય તે યથાતથ કહે છે એની અનુમતિ મળે ત્યારે જ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી ગુરુ, બોદ્ધા, શ્રોતા અને દ્વેષ્ટા સર્વના અતરમા જ રહેલો છે'[૯]

---

૭ ૧૨–૨૧૯–૯

૮ (૧) ચિ આશ્વ અ ૨૬

(૨) एक शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनैव युक्त प्रवणादिवोदक यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥

ચિ ૧૪–૨૬–૧ = દે ૨–૫૭–૮, ૧૨–૨૧૯–૮

જુઓ ઉપર પા ટી ૨

૯ બૃ ઉ મા અ ૫ બ્રાહ્મણ ૨ મા પ્રજાપતિના ત્રણ દિકરા–દેવો, મનુષ્યો અને અસુરોએ 'દ' શબ્દથી અનુક્રમે દમ, દાન અને દયા ગ્રહણ કર્યા એ કથા સાથેનુ વસ્તુસામ્ય સરખાવો મ ભા કારે પોતાના કથયિતવ્યનુ યોગ્ય વાહન બનાવવા કથામા જરૂરી ફેરફાર અને વિસ્તાર કર્યો છે

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥[1]

६-२८-२९ (गीता ६-२९) (७६)

બધે સમદૃષ્ટિ રાખનારો યોગી પોતાને ભૂતમાત્રમાં અને ભૂતમાત્રને પોતામાં જુએ છે

અનાસક્ત રહીને કર્મ કરતા, સાત્ત્વિકતાની સીમાએ પહોંચ્યા પછી બધે એક ચૈતન્યને—આ મનત્ત્વને સતત જોતો પુરુષ સહજ સમદર્શન કરનારો થાય છે

---

૧ (૧) અપ=ફે ૧૨-૩૧૩-૨૯ અપ, મનુ ૧૨-૯૧ અપ, કૈવલ્ય ઉ ૧૨

(૨) સર૦ જેમાં અ=ચિ ૧૪-૩૫-૧૬ ક. ૪૬-૪૯ ક, ૪૭-૬ ક

(૩) જુઓ ૧૨-૨૩૧-૨૧; ૨૩૧-૨૩, ૨૫૪-૩૨, ૨૬૧-૨૧; ચિ ૧૩-૧૧૩-૭, જુઓ 'અહિંસા' (પ્ર૦ ૪) શ્લોક ૫૧, ૫૨ પા ટી ૭, બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય ૪-૨-૧૪

(૪) સર૦ ક=ફે ૬-૨૭-૧૮ (ગી ૫-૧૮), ૨૩૧-૧૯ ક, જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ પા ટી ૧૨૮ (૨) પા ટી ૧૩૨, ૨૩૨-૩૦ બ, ચિ ૧૪-૫૧-૩૯ ક

(૫) સર૦ મનુ ૧૨-૧૨૫

(૬) સર૦ ઈશ ૧૬, બૃ ઉ ૫-૧૫-૧, ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ ની પા ટી ૧૩૩ જુઓ

(૭) સર૦ બૃ ઉ ૨-૪-૧૪ =ફે બૃ ઉ ૪-૫-૧૫ જેની દૃષ્ટિએ બધું આત્મારૂપ છે તે કોને સુંઘે અને શાનાથી સુંઘે? કોને જુએ અને શાનાથી જુએ? કોને સાંભળે અને શાનાથી સાંભળે? કોની સાથે બોલે અને શાનાથી બોલે? કોની સાથે મનન કરે અને શાનાથી કરે? કોને જાણે અને શાનાથી જાણે?

(૮) (અ) ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेष विक्रियारहितं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः ॥

(ગીતા શા ભા)

બ્રહ્માદિ સ્થાવરાન્ત ભૂતો જેઓ વિષમ છે તેમાં સમ અર્થાત્ નિર્વિશેષ વિકાર રહિત બ્રહ્મ અને આત્માના ઐક્યરૂપ દર્શન એટલે જ્ઞાન જેનું છે તે સર્વત્ર સમદર્શન—બધે સમદૃષ્ટિ રાખનારો છે (બ) બધે 'સમ' અર્થાત્ નારાયણને જુએ તે સમદર્શી (૧૨-૨૩૧-૧૯ ઉપર ટીકાકાર વાદિરાજ તીર્થ) જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ પા ટી ૧૩૨

'જે નિરંતર પોતામા જ સર્વ ભૂતોને અને પોતાને સર્વ ભૂતોમાં રહેલો જુએ છે તે પછી (આવા સમ્યગ્દર્શનને કારણે કશાથી કે કોઈથી) કંટાળતો નથી'૨ અને 'જેની દૃષ્ટિએ સર્વ ભૂતો પોતારૂપ બન્યાં છે, એવુ નિરંતર એકત્વ જોનારા વિજ્ઞાની પુરુષને મોહ કેવો અને શોક કેવો?'૩ એમ કહેતા ઈશોપનિષદના મંત્રો અને ગીતાનું ઉપરનું વચન એકબીજાના પૂરક છે. ઈશોપનિષદના મંત્રો અનુસાર આવો જ્ઞાની પુરુષ કંટાળતો નથી અર્થાત્ સર્વત્ર પ્રેમભાવ રાખનારો, પર્યાયે ભક્ત (મંત્ર ૬), અને નિરંતર એકત્વ જોનાર છે–કોઈ કોઈ વખતનું એકત્વાનુભૂતિદર્શન નહિ પણ અનુદર્શન, સતતદર્શન–એથી વીતશોકમોહ, પર્યાયે જ્ઞાની (મંત્ર ૭): એમ વ્યાપકમા વ્યાપક અર્થમાં ભક્ત+જ્ઞાની એટલે સમદર્શી.

વ્યાપકમા વ્યાપક વ્યાખ્યા પ્રમાણેનુ સમદર્શિત્વ દ્વંદ્વાત્મક જગતમા સામાન્ય વ્યવહારમા આંટીઘૂંટીઓના વખતમાં કેવી રીતે વ્યક્ત થતું હશે? મહાભારતમા સમદર્શન સ્થળે સ્થળે નિરૂપાયેલું છે. પણ અહીં એ માટે મ. ભા ના કર્તા અને મ ભા.ના પાત્રોના જનક–બન્ને રીતે, સાહિત્યિક અને ભૌતિક–કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વેદવ્યાસના કેટલાક જીવનપ્રસંગો જોઈએ. (૧) પાંડવો દ્યૂતમાં હારી વનમા ગયા. વનમાં પણ તેમને હેરાન કરવા અને બને તો મારી નાંખવાના વિચારથી દુર્યોધન વગેરે ઊપડયા. પણ ઋષિ વ્યાસને ખબર પડતાં, તેમને જતા અટકાવીને, ધૃતરાષ્ટ્રને બધા પુત્રો પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ રાખવા સમજાવીને તેમણે સુરભિનુ આખ્યાન કહ્યુ.૪ 'એક વખત ગાયોની માતા સુરભિ સ્વર્ગમા જઈને રડવા લાગી, એટલે કૃપાન્વિત થઈને ઇન્દ્રે રડવાનુ કારણ પૂછ્યું. સુરભિએ ઉત્તર આપ્યો, 'આ રૌદ્ર ખેડૂતને જુઓ! મારા દુર્બલ પુત્રને હળમા જોતરીને વારવાર પરોણો ઘોંચે છે. મારા એ પુત્રને (બળદને) થાકેલો અને બહુ માર ખાતો જોઈને મને ઉદ્વેગ થાય છે. હળને જોતરેલા બે પુત્રોમા એક મજબૂત છે અને બીજો કૃશ, અલ્પ બળવાળો અને નસો ખેંચાઈ ગયેલો છે. એટલે તેના દુઃખથી હું યે દુઃખી થઈને કકળું છું.' ઇન્દ્ર બોલ્યો, 'પણ તારે એવા હજાર પુત્રો છે, તો એમાં આ એકની જ કેમ દયા આવે છે?' સુરભિ બોલી 'હજારે પુત્રો મારે મન તો સરખા

૨. यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानम् ततो न विजुगुप्सते ॥ ઈશ ૬.

૩. यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद् विजानत ।
तत्र को मोह क शोकः एकत्वमनुपश्यत ॥ ઈશ. ७.

૪. આરણ્યક અ. ૧૦.

છે પણ આ પુત્ર દીન છે એટલે તેના ઉપર મારી વિશેષ દયા છે.' આ સાંભળી ઇન્દ્રે ખૂબ વરસાદ વરસાવ્યો એટલે હળ ચલાવી નહિ શકવાથી ખેડૂતે બળદને છૂટા કર્યા.'

આ આખ્યાન પૂરું કરીને વ્યાસે કહ્યું કે 'તમારે પણ જે દીન હોય તેના ઉપર અધિક કૃપા રાખવી જોઈએ. મારે જેવો પાંડુ પુત્ર છે, તેવા તું અને વિદુર પણ છો. તારે ૧૦૧ પુત્રો છે, પાંડુને પાંચ, તેય દીન અને દુઃખી. એટલે તેઓ કેમ સારી રીતે જીવે અને આગળ વધે એમ મારા મનમાં થયાં કરે છે. એ ઉપરાંત જો કૌરવો જીવતા રહે એમ તમે ઇચ્છતા હો તો પણ તમારા પુત્ર દુર્યોધને પાંડવો સાથે સુલેહ કરવી જોઈએ'

સર્વત્ર સંતો દીન દુઃખિયાં પ્રત્યે પક્ષપાતી રહે છે એનુ રહસ્ય સાદી રીતે સુરભિ આખ્યાનમાં જણાવ્યું છે. એટલે કે દલિતો પ્રત્યે પક્ષપાત એ વિવેકપૂત સમદષ્ટિ છે. એની સાથે એ નિયમ પણ જણાવ્યો છે કે જો માતબર દીનોને દબાવ્યા જ કરે તો તેનુ પરિણામ છેવટે માતબરના વિનાશમાં આવવાનું.

(૨) વ્યાસનો સમભાવ પુત્રો પ્રત્યે છે અને પુત્રોના ઉચ્છેદક પ્રત્યેય છે. નિશાયુદ્ધમાં પાંડવસેના, તથા પાંડવપુત્રોનો વિનાશ કરી અશ્વત્થામાએ વ્યાસાશ્રમમાં આશ્રય લીધો.[૫] ત્યા ભીમ અર્જુને તેનો પીછો પકડીને હરાવ્યો. સંયમી, શિવસંકલ્પી અર્જુને[૬] ઋષિઓના કહેવાથી પોતાના બ્રહ્માસ્ત્રનો ઉપસંહાર કર્યો. પણ પાપી અશ્વત્થામાથી તે ન બન્યું એટલે ઉત્તરાના ગર્ભ ઉપર બ્રહ્માસ્ત્રથી મંત્રેલી ઇષિકા-દર્ભની સળી મૂકી એના આ પાપકૃત્યના બદલામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી દુઃખી હાલતમાં જગત ઉપર

૫. સૌપ્તિક અ. ૧૧ થી ૧૬

૬. 'આ અસ્ત્ર પાંડવોનો વિનાશ કરનારુ થાઓ' (૧૦-૧૩-૧૮) એવો દારુણ સંકલ્પ કરીને અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્ર મૂકયુ ત્યારે ન છૂટકે, બીજો કોઈ રસ્તો બાકી ન રહ્યો ત્યારે અર્જુને 'પહેલા આચાર્યપુત્ર-અશ્વત્થામાનુ, પછી મારું અને મારા સર્વે ભાઈઓનુ કલ્યાણ થાઓ,' (૧૦-૧૪-૫) એવો સંકલ્પ કરી શિવધ્યાન કરી અસ્ત્ર મૂકયુ.

અહીં એ જણાવવુ પ્રસ્તુત છે કે અશ્વત્થામા અને અર્જુને જે બ્રહ્માસ્ત્રો મૂકયાનું વર્ણન 'સૌપ્તિક પર્વ'મા છે, તે ત્યાનુ વર્ણન જોતા ભારતયુદ્ધ દરમ્યાન ઉપયોગમાં લેવાયેલાં બ્રહ્માસ્ત્રો કરતાં જુદી જાતનાં, વિશેષ ભયંકર અને મનુષ્યો ઉપર પ્રયોગ કરવા માટે પ્રતિબંધિત હતાં. દ્રોણે અશ્વત્થામાને આ બ્રહ્માસ્ત્ર શીખવતાં એ માટે ખાસ સૂચના આપી હતી. (૧૦-૧૨-૮).

ભટકનાનો શાપ આપ્યો, અને અર્જુને તેના માથાનો અમૂલ્ય મણિ લીધો એ પછી તદ્દન દુખી થઈ ગયેલા અશ્વત્થામાએ વ્યાસની જોડે રહેવાનું નક્કી કર્યું વ્યાસે એનો તિરસ્કાર ન કર્યો[૭]

(૩) વ્યાવહારિક સમદષ્ટિ પછી, સર્વોચ્ચ સમદષ્ટિમા વ્યાસ ઓઠા ઉતર્યા તે બતાવતી કથા અત્યંત લાઘવથી, સર્વોત્તમ સમદષ્ટિની દુષ્કરતા અને (અતિશય અલ્પ) દોષનો પણ સ્વીકાર કરીને સમીક્ષા કરવાની વિવેકી દષ્ટિનો પરિચય આપવા સાથે વ્યાસના લોકસંગ્રહી સમદર્શનનુ દષ્ટાંત પૂરુ પાડે છે

પુત્ર શુકદેવને યોગ અને સાખ્યનો પૂરો અભ્યાસ કરાવીને મિથિલાના જનક પાસે વ્યાસે પ્રમાણ લેવા મોકલ્યા[૮] પ્રમાણ લઈ કૃતકૃત્ય થઈ પાછા આવેલા શુકદેવને વ્યાસે હિમાલય ઉપર બીજા ચાર શિષ્યોની સાથે સંપૂર્ણ વેદાધ્યયન કરાવ્યું, પછી વેદપારગત શિષ્યો પૃથ્વી ઉપર ગયા, અને શુકદેવને હિમાલયમા વેદાધ્યયન કરવાની આજ્ઞા આપી વેદવ્યાસ વ્યોમગંગા તરફ ગયા દરમ્યાન નારદ ઋષિએ શુકદેવને કલ્યાણકારી માર્ગ વિષે તત્ત્વોપદેશ કર્યો,[૯] પછી નારદની આજ્ઞા લઈને, ત્રણે લોકમા એકાત્મભાવ નિશ્ચિત કરીને, અવ્યય, અકુતોભય અને એકાગ્ર મનવાળા શુકદેવ પરમસિદ્ધિ માટે યોગનો આશ્રય કરીને વાયુરૂપે અંતરીક્ષમા ઊડયા એ શુકદેવને જોઈને રસ્તામા (ક્રીડા કરતી) પંચચૂડા આદિ અપ્સરાઓ વિસ્મિત થઈ પછી મલય પર્વત આગળ જતા ઉર્વશી, પૂર્વચિત્તિ વગેરે અપ્સરાઓ વિસ્મિત થઈને 'અહો આ વિપ્રની બુદ્ધિની સમતા કેવી છે! આટલી નાની ઉમરમા જ એ ચન્દ્રની જેમ આકાશમા ફરે છે! ખરેખર પિતાની શુશ્રૂષા કરીને (જ્ઞાન મેળવી) એણે આવી સર્વોત્તમ સિદ્ધિ મેળવી છે આ પિતૃભક્ત છે, દઢ તપસ્વી છે, પિતાને ઘણો જ વહાલો છે, પિતાને આના વિના કશા ઉપર મન નથી (આસક્તિ નથી) તો પણ

---

૭ આદિ ૧-૧૫૬ પ્રમાણે વ્યાસ અને કૃષ્ણ, તથા અશ્વત્થામાએ પરસ્પર શાપ આપેલા द्वैपायन केशवौ द्रोणपुत्र परस्परेणाभिशापै शशाप । અને આદિ ૨-૧૮૭મા અશ્વત્થામા અને વ્યાસાદિએ પરસ્પરને શાપ આપ્યા હતા, એવા ઉલ્લેખ છે એટલે એમ સમજાય છે કે વ્યાસે અશ્વત્થામાને તેના કુકૃત્ય માટે સખ્ત ઠપકો આપ્યો હશે અને ક્રોધી અશ્વત્થામાએ એનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હશે છતાય અશ્વત્થામાનુ આશ્રયસ્થાન તો સમદર્શી વ્યાસ જ હતા

૮ જુઓ શ્લોક ૫૪, ૫૫ના ઉદ્ઘાટનમા પા ટી ૧૮૩, શાંતિ અ ૩૦૯ થી ૩૨૦

૯ નારદનો ઉપદેશ, મ ભા મા અનેક ઠેકાણે કરાયેલા ઉત્તમ તત્ત્વોપદેશનુ ફરી એક વખત 'રી- ન'—પુનર્દર્શન છે

આને આ માટે જવા દીધો હશે?' એ પ્રમાણે વાતો કરવા લાગી. શુકદેવે આ વાત સાંભળતાં સર્વ દેવોને વિનંતી કરી કે મારામાં આસક્તિને લીધે 'હે શુક' એમ હાંક મારીને આવતા મારા પિતાને તમે જવાબ આપજો. એવી રીતે આગળ વધતા શુકદેવના માર્ગમાં મંદાકિની—આકાશગંગા—માં અપ્સરાઓ આનંદપૂર્વક ક્રીડાઓ કરતી હતી પણ, શુકદેવને શૂન્ય જેવા અને નિરાકાર જોઈને તેઓ વિવસ્ત્રા જ રહી હતી. એમ ચાર પ્રકારના લોકોને, આઠ પ્રકારના તમોગુણને, પાંચ પ્રકારના રજોગુણને, અને છેવટે સત્ત્વનો પણ ત્યાગ કરીને તે[10] નિત્ય, નિર્ગુણ, ચિહ્નરહિત, બ્રહ્મમાં નિર્ધૂમ અગ્નિની પેઠે ઝળહળતા શુકદેવે પ્રવેશ કર્યો.[11]

---

૧૦. प्रतिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा लोकांश्चतुर्विधान ॥ १२–३२०–१ ક્ક
तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पंचविधं रजः ।
ततः सत्त्वं जहौ धीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२–३२०–२

(अ) ચાર પ્રકારના લોક = જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ એ ચાર જાતની સૃષ્ટિ. (અર્જુનમિશ્ર): 'લોક'ના બદલે 'યોગ' પાઠાંતર હોય ત્યાં, અનુક્રમે મન, અહંકાર, બુદ્ધિ અને મહતત્ત્વ જીતીને પરમાત્મામાં ધારણા (વિદ્યાસાગર)

(ब) આઠ પ્રકારનો તમોગુણ = પ્રકૃતિ, મહત્, અહંકાર અને પંચભૂત એ આઠમાં (જીવનો) અહંભાવ (અર્જુનમિશ્ર). અવ્યક્ત, મહત્, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા જે અધ્યાત્મ છે તેમાં સ્વાત્મબુદ્ધિ અથવા આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યો (સિદ્ધિઓ?) (પરમાનંદ): આઠ પ્રકારની પુરીઓ (નીલકંઠ) આઠ પુરીઓ આ પ્રમાણે કહેવાય છે: પંચભૂત, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, (પાંચ) વાયુઓ, અને અવિદ્યા અણિમાદી અષ્ટસિદ્ધિનાં સ્વરૂપો (વિદ્યાસાગર). જુઓ ઉપર (પરમાનંદ)ની ટીકા

(क) પાંચ પ્રકારનો રજોગુણ = શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયોનો રાગ (અર્જુનમિશ્ર: નીલકંઠ) 'પંચવિધ'ના બદલે 'નવવિધ' પાઠ હોય ત્યાં લોભ, નિર્દયતા, સુખદુઃખનું સેવન, કઠોરતા, કામ, ક્રોધ, દર્પ, દ્વેષ, અતિવાદ—નિંદા એ નવ (નીલકંઠ): દુઃખ, ચેષ્ટા, કામ, ક્રોધ, દર્પ (વિદ્યાસાગર).

(ड) સત્ત્વ = બુદ્ધિસત્ત્વ. (નીલકંઠ) (જુઓ નીચે શ્લોક ૮૦ येन त्यजसि त त्यज । નારદ ઉપદેશના અનુસંધાનમાં)

૧૧. ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।
ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १२–३२०–३.

શુકદેવના ઉપરામ પામવાના સમાચાર મળતા જ[૧૨] મહાયોગી વ્યાસ દોડતા આવ્યા યોગગતિનો આશ્રય કરીને નિમિષમાત્રમા શુકદેવ જે માર્ગે ગયા હતા તે માર્ગે આવી પહોચ્યા અને શુકદેવને ‘હે શુક! હે શુક!’ કહીને બોલાવ્યા એમને સર્વવ્યાપી, સર્વના આત્મા અને સર્વસ્વરૂપ થયેલા ધર્માત્મા શુકદેવે તેનો પડઘો પાડ્યો[૧૩]

પછી અપાર તેજવાળા પોતાના પુત્રનો વિચાર કરતા મહર્ષિ વ્યાસ પર્વતના શિખર ઉપર બેઠા ત્યા મદાકિનીમા ક્રીડા કરતી અપ્સરાઓ મુનિને જોઈને સભ્રમમા આવી પડી, કેટલીક બેભાન જેવી થઈ ગઈ, કોઈ પાણીમા છુપાઈ ગઈ, કોઈએ કપડા પહેરવા માડયા, કોઈ વેલાઓની પાછળ સતાઈ ગઈ આ જોઈ વ્યાસ મુનિ પોતાના પુત્રની મુક્તદશા જાણીને રાજી થયા અને પોતાની આસક્તિ જોઈ (પોતાની આસક્તિના પડઘા રૂપે અપ્સરાઓ લજાઈ ગઈ તેથી) શરમાઈ ગયા શુકદેવની મુક્તદશા અને પોતાની આસક્ત દશાની આ કથા વ્યાસ, વૈશપાયનને વારવાર કહેતા હતા[૧૪]

---

૧૨ એક મહાસત્ત્વ જ્યારે ઉપરામ પામે ત્યારે એ જાતના પ્રત્યાઘાતો જગતમા પડે છે, તેનુ કાવ્યરસથી પૂર્ણ વર્ણન મહાભારતમા છે તેનો સાર (૧) રજસ, તમસથી ગ્રસ્ત જગતના અભાગ્ય સૂચક ઉત્પાતો થવા લાગ્યા વૃક્ષોની શાખાઓ ભાગવા લાગી પર્વત શિખરો તૂટી પડવા માડયા, ભયકર કડાકાઓથી જાણે હિમાલય ચીરાઈ જતો હોય એવુ જણાવા લાગ્યુ સહસ્રાશુ સૂર્ય નિસ્તેજ થયો અગ્નિ ધૂધવાતા લાગ્યો પાણીના ધરા, નદીઓ અને સાગરો ખળભળી ઉઠયા ૧૨-૩૨૦-૪ થી ૬ (૨) અને સાત્વિકતાની અભિવૃદ્ધિથી સૌભાગ્ય સૂચક શકુનો થવા લાગ્યા ઇન્દ્રે સુગધી અને રસવાળો વરસાદ વરસાવવા માડયો, પવિત્ર અને દિવ્ય સુગધવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો, હિમાલય અને મેરુના બે શિખરો જ્યા મળે છે તે શિખરોએ રસ્તો કરી આપી માન આપ્યુ દેવો ગધર્વો ઋષિઓ યક્ષો રાક્ષસો અને વિદ્યાધરના ગણોએ તેમનુ ‘સાધુ સાધુ’ શબ્દોથી સ્વાગત કર્યું વ ૧૨-૩૨૦-૭ થી ૧૫

૧૩ शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुख । ૧૨-૩૨૦-૨૩ અમ

૧૪ तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ।

सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्व्रीडितश्चह ॥ ૧૨-૩૨૦-૩૦

વ્યાસે પોતામા રહેલી આસક્તિની અને પુત્રની અનાસક્તિની કથા નારદને પણ કહેલી કારણ વૈશપાયનને નારદે પણ આ ઇતિહાસ કહેલો (૧૨-૩૨૦-૪૦ અમ) વ્યાસ તો व्यासधीर महायोगी पंच पेयु पदे पदे । (૧૨-૩૨૦-૪૦ ક્ર) અનાસક્ત જીવનચર્યાના ઉદ્બોધક, ઉદ્ધારક અને શોધક પોતાનો અલ્પ દોષ પણ મેરુ જેવો ગણીને ગાવતા હતા એ ઉપરના વચનથી સ્પષ્ટ દેખાય છે

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥[1]
૬-૨૮-૩૨ (ગીતા ૬-૩૨) (૭૭)

(૧) હે અર્જુન ! સુખ અથવા દુઃખ પોતાની પેઠે જ સર્વત્ર

---

૧. (૧) જુઓ ઉપર શ્લોક ૭૫, ૭૬: ૧૨-૨૩૧-૨૨; ૨૫૧-૧૯ થી ૨૧; ચિ. ૧૩-૧૧૩-૬ થી ૧૦; ૧૪૪-૫૭; ૫-૩૯-૫૭; ઉદ્યોગ. ક્ષેપક નં. ૨૩૮; શાંતિ. આપદ્ધર્મપર્વનું ક્ષેપક નં. ૪૨૩.

(૨) 'सर्वभूतहितेरत' મનુષ્યોનું વર્ણન કરતા શ્લોકોના સ્થળનિર્દેશ માટે જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ની પા. ટી. ૧૨૯.

(૩) अत्तान उपमं कत्वा न हनेय्य न घातये । ધમ્મ. ૧૨૯, ૧૩૦ (સર૦ ચિ. ૧૩-૧૧૩-૬) આત્માની ઉપમા લઈને ઘાત કરવો નહિ અને કરાવવો નહિ.

(૪) જેવો હું તેવાં તેઓ, અને જેવાં તેઓ તેવો હું, એમ પોતાના ઉદાહરણથી સમજીને કોઈને મારવું નહિ અને મરાવવું નહિ. 'सुत्तनिपात' ૩૭મું 'नाळकसुत्त' ગાથા ૨૭.

(૫) સર૦ 'જાતક' નં. ૫૨૭ 'ઉમ્મદન્તી જાતક' ગાથા ૨૭.

સિબિ રાષ્ટ્રમાં તિરીટ વચ્છ શેઠને ઉમ્મદન્તી નામની મદાઃપવની કન્યા હતી. એટલી રૂપાળી કે જે કોઈ તેને જુએ એ વશીભૂત થઈ સાનભાન ખોઈ બેસે. સિબિ રાષ્ટ્રના રાજા સિબિને આ કન્યા સ્વીકારવાની શેઠે વિનંતી કરી. રાજાએ કન્યા કેવી છે તે પરીક્ષા કરવા બ્રાહ્મણો મોકલ્યા. તેઓ શેઠને ત્યાં જમતાં જમતાં કન્યાને જોઈને ઘેલા થઈ ગયા. એટલે શેઠે તેમને ધક્કા મારી બહાર કાઢી મૂક્યા, તેથી ચીડાયેલા બ્રાહ્મણોએ રાજાને કહ્યું કે કન્યા તો અભાગણી (મનહૂસ) છે. રાજાએ શેઠનું માગું પાછું ઠેલ્યું.

આથી કન્યાએ રાજા ઉપર બદલો લેવાની મનમાં જ ગાંઠ વાળી. પછી શેઠે ઉમ્મદન્તીને રાજસેનાપતિ અહિપારક સાથે પરણાવી. હવે એક વખતે નગરમાં કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો ઉત્સવ હતો અને રાજા એ દિવસે નગરની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યો હતો. પોતાની પત્નીની અતીવ રૂપસમૃદ્ધિ જાણતા અહિપારકે ઉમ્મદન્તીને મના કરી કે રાજાને તારું મુખ દેખાડીશ નહિ. નહિ તો રાજા શુદ્ધિ ખોઈ બેસશે. પણ ઉમ્મદન્તીએ જૂનું વેર તાજું કરીને રાજા ઉપર ઝરૂખામાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, ઘરમાં ચાલી ગઈ. રાજા તો એનું રૂપ જોઈ પાગલ જેવો થઈ ગયો. કામાગ્નિથી બળતો રાજા મહેલે પાછો આવી વિલાપ

(સર્વભૂતોને) સરખાં થાય છે એમ જે જાણે છે (તેથી સર્વ-ભૂતહિતેરત છે) તે યોગી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

(૨) હે અર્જુન! જે મનુષ્ય બધાને પોતાના સમાન જુએ

કરવા લાગ્યો. આ ખબર પડતાં સ્વામીભક્ત સેનાપતિ, સિબિ રાજાને પોતાની પત્ની અર્પણ કરવાની વિનંતી કરવા ગયો. પણ કામાગ્નિથી બળી રહેલા સિબિ રાજાએ અતુલ ધૈર્યથી, પ્રજા પ્રત્યેની ફરજના ભાનથી, સત્પુરુષોના આચારનું ઉલ્લંઘન નહિ કરવાની વૃત્તિથી, જનગણના નેતાનું વર્તન સંપૂર્ણ નિષ્કલંક હોવુ જોઈએ એ દૃઢ ભાવનાથી વાસના ઉપર વિજયી બની, સેનાપતિની વિનંતિ નકારી. (પ્રેયસ્ અને શ્રેયસ્‌માં શ્રેયસ્‌ને જ સ્વીકાર્યું) એ વખતે (કામ) સગ્રામના મહારથિ સિબિ રાજા અને સ્વામીભક્ત અહિપારક વચ્ચે જે દીર્ઘ સંવાદ થયો એ દરમ્યાન રાજા નીચેની ગાથા બોલ્યો હતો.

> यो अत्तदुक्खेन परस्स दुक्ख
> सुखेन वा अत्तसुखं ददाति।
> यथेव इद मय्ह तथा परेसं
> सो एव जानाति स वेदि धम्म ॥ ઉમ્મ. જાતક. ગાથા. ૨૭

જે પોતાના દુઃખથી બીજાના દુઃખની અને પોતાના સુખથી બીજાના સુખની સરખામણી કરે છે, તથા સમજે છે કે જેમ મને (સુખદુઃખ) થાય છે તેમ બીજાને થાય છે, એ જ ધર્મને જાણે છે.

(૬) સર° 'બાઈબલ' નવો કરાર. (अ) માટે જે જે તમે ચાહો છે કે બીજા માણસ તમને કરે, તે તે તમે પણ તેઓને કરો; કેમકે નિયમશાસ્ત્ર તથા પ્રબોધકો (ની વાતોનો સાર) એ જ છે. 'માત્થી' ૭-૧૨; (ब) ...ને પોતાના પડોશી પર પોતાના જેવી પ્રીતિ કર. 'માત્થી' ૧૯-૧૯; (क) ... એટલે જેવી પોતા પર તેવી પોતાના પડોશી પર તુ પ્રીતિ કર; (ड) અને જેમ તમે ચાહો છો કે માણસો તમારા પ્રત્યે વર્તે તેમજ તમે પણ તેઓ પ્રત્યે વર્તો. 'લુક' ૬-૩૧.

(૭) સર° 'બાઈબલ' જૂનો કરાર. તું વેર ન વાળ, ને તારા લોકના વંશ પર ખાર ન રાખ. જેમ પોતા પર તેમજ-તેવી રીતે-તારા પડોશી પર પ્રીતિ રાખ. 'લેવીય' ૧૯-૧૮.

(૮) સર° હજરત મહમ્મદ પેગંબર સાહેબનું વચન 'પોતાને માટે જેની ઇચ્છા કરે તેજ પોતાના ભાઈને માટે ન ઇચ્છે ત્યાં સુધી તે સાચો

છે, અને સુખ હો કે દુઃખ બન્નેને સમાન સમજે છે તે યોગી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

સૌથી વધુ વ્યાપક સમત્વ સિદ્ધ કરવાનો રસ્તો બતાવતું, અને સમત્વ સિદ્ધ થયાની કસોટી બતાવતું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વચન, પ્રાણીમાત્રને પ્રાથમિકથી માંડીને ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાએ એકસરખું ઉપયોગી છે. આ એક સરળતાથી સમજી શકાય એવો સિદ્ધાંત છે—આચરવામાં ઘણો કઠણ હોવા છતાં સાવ અબુધ પણ સમજી શકે તેટલો સરળ—, પ્રાચીન કાળથી દુનિયાભરના તમામ મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ, પ્રબોધકો અને સંત મહાત્માઓ એનું પુનરુચ્ચારણ કરતા આવ્યા છે.[2]

માનતો નથી, સાચો મુસલમાન નથી.' ('એકલો જાને રે' પૃ. ૧૩૧. પેગંબર સાહેબના વચનામૃતોના સંગ્રહમાં ૧૦મું વચન.)

(૯) સર૰ अब हौं कासों बैर करौं ?

कहत पुकारत प्रभु निज मुखतें ।

'घट घट हौं बिहरौं" ॥ ध्रुव ॥

आपु समान सबै जग लेखौं ।

भक्तन अधिक डरौं ॥

श्री हरिदास कृपातें हरिकी ।

नित निर्भय विचरौं ॥ १ ॥

નિત્યમનન' પરિ૰ ૨; પૃ. ૧૮.

૨. દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ 'લોકો ઉપર પ્રભાવ પાડવા અને તેમની ચાહના જીતવા' માટે ઘણા ઉપયોગી પુસ્તક How to win friends and influence people (p. 84) મા તેના વિદ્વાન લેખક ડેલ કાર્નેગીએ લખેલો નીચેનો ફકરો, સર૰

It is as old as history Zoroaster taught it to his fire-worshippers in Persia three thousand years ago. Confucius preached it in China twenty-four centuries ago. Lao Tse, the founder of the Taoism, taught it to his disciples in the Valley of the Han. Buddha preached it on the banks of the Holy Ganges five hundred years before Christ. The sacred books of Hinduism taught it a thousand years before that, Jesus taught it

આ સામ્યયોગની સાધના જેટલી સમજવી સરળ તેટલી જ આચરવી કઠણ હોઈ (અનાસક્ત કર્મ કરનારા) જે યોગીઓ—એમના પ્રતિનિધિ તરીકે અર્જુને પ્રશ્ન કરેલા છે—પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન સમત્વ સિદ્ધિ ન મેળવી શકે તેમને 'કલ્યાણમાર્ગે જનારની કદી દુર્ગતિ થતી જ નથી'[3] અને બીજા જન્મ કે જન્મોમાં એ પોતાનું અધુરું કાર્ય આગળ ચલાવીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશે જ એવુ ઉદ્‌બોધન કરી હતાશ નહિ થવા જણાવ્યુ છે. વળી સમત્વ પ્રાપ્તિ અનેક જન્મે મળે છે એમ કહીને અધીરા થવાની ના પાડીને છેવટે 'પણ જે મારામાં મન પરોવીને મને શ્રદ્ધાપૂર્વક ભજે છે—સત્યમાં, પરમાત્મામાં, ઈશમાં, સમત્વમાં, વાસુદેવમાં—તેને બધા યોગીઓમાં હું સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી માનું છું.'[4] કહી સર્વશ્રેષ્ઠ સમત્વયોગ—સામ્યયોગ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી આચરવામાં આવે તો સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે.

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

६-३६-१९. (गीता. १४-१९) (७८)

દ્રષ્ટા (જ્ઞાની) જ્યારે ગુણો સિવાય બીજો કોઈ કર્તા નથી એમ જુએ છે અને જે ગુણોથી પર છે તેને જાણે છે ત્યારે તે

among the stony hills of Judea nineteen centuries ago. Jesus summed it up in one thought-probably the most important rule in the world: "Do unto others as you would have others do unto you."

આ વિચાર ઇતિહાસના જેટલો પ્રાચીન છે. ઝોરોસ્ટરે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં તેમના અગ્નિપૂજકોને ઈરાનમાં આ વિચાર શીખવાડ્યો હતો. કોન્ફ્યુશીયસે આનો ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ચીનમાં ઉપદેશ કર્યો હતો, તાઓઇઝમના સ્થાપક લાઓ–ત્સે એ હાનની ખીણમાં બોધ કર્યો હતો. બુદ્ધે પવિત્ર ગંગા કિનારે ખ્રિસ્તના ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં આનો ઉપદેશ કર્યો હતો. હિંદુધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકોએ એનાથી પણ એક હજાર વર્ષ અગાઉ આ વિચાર પ્રબોધ્યો હતો, જિસસે ૧૯૦૦ વર્ષ પહેલાં જુડીયાના ખડકો ઉપર ઉપદેશ કર્યો હતો. જિસસે કદાચ વિશ્વના સર્વથી વધુ ઉપયોગી નિયમનો એક જ વિચારમાં સંક્ષેપ કર્યો હતો: "જે જે તમે ચાહો છો કે બીજા માણસ તમને કરે તે તે તમે પણ તેઓને કરો"

૩. જુઓ ૬–૨૮–૪૦ (ગીતા. ૬–૪૦); ૬–૨૮–૪૧થી.
૪. ૬–૨૮–૪૭ (ગીતા. ૬–૪૭).

મારા ભાવને પામે છે.[1]

આ શ્લોક ગીતાના 'ગુણત્રયવિભાગયોગ'માં ભગવાને નિર્મમત્વ અને તેના વડે સમત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો સાંખ્યશાસ્ત્ર મુજબનો એક વિશેષ માર્ગ બતાવ્યો છે તેમાંથી લીધો છે. જે સ્પષ્ટ રીતે સતત જોતો હોય કે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો અર્થાત્ પ્રકૃતિ એ કર્તા છે, અને પોતે (અર્થાત્ આત્મા) કંઈ કરતો નથી, તેવા મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે મમત્વ હોય નહિ.[2] એટલે સ્વાભાવિકપણે તેનુ વર્તન જનક વિદેહી જેવું, પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણ અર્થે હોય.[3] આમ પ્રકૃતિથી પર એવું જે પરતત્ત્વ પોતાનામાં વસી રહેલું છે, તેને જે જાણે છે એ 'મારા રૂપ–ભગવદ્રૂપ' થાય છે, એટલે કે તે પરતત્ત્વ અને પોતે એક જ છે એમ સમજે છે. આ વિચારને જુદી પ્રણાલિથી રજૂ કરીને આગળ ચાલતાં સમજાવ્યુ કે 'અધિષ્ઠાન, કર્તા, જુદાં જુદાં સાધન, જુદી જુદી ક્રિયા અને પાંચમું દૈવ, દરેક કર્મનાં એ પાંચ કારણ છે. આવી રીતે પાંચે કારણથી દરેક કાર્યની પ્રવૃત્તિ અને તેનુ પરિણામ આવે છે, છતાં જડ અસંસ્કારી બુદ્ધિને લીધે જે પોતાને જ કર્તા માને છે, તે દુર્મતિ કંઈ સમજતો નથી.'[4] આ જ વિચાર શાંતિપર્વ 'નારાયણીય'માં 'પુરુષ, પ્રકૃતિ, સ્વભાવ,' કર્મ અને દૈવ એ કર્મનાં, પાંચે કારણોમા સર્વત્ર હરિજ રહેલો છે.'[5] એવી રીતે મૂકીને નિર્મમત્વ, અને નિરહંકારીપણાનો બોધ કરેલો છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્ય જે કોઈ દષ્ટિથી જુએ તે દષ્ટિથી: (૧) તે કર્તા છે જ નહિ પણ સાક્ષીરૂપે વર્તનારો છે: (૨) તે કર્તા હોય તો પણ એનું કર્તૃત્વ અતિઅલ્પ અને બહારની તથા અંદરની પાર મુખ્ય બાબતોના પેટામાં રહેલી અસંખ્ય વસ્તુઓ ઉપર આધારિત છે અને સ્વતંત્ર કર્તૃત્વ

---

૧. 'ગુણોને કર્તા જોનારાને અહંભાવ હોય જ નહિ. તેથી તેનાં કામ બધાં સ્વાભાવિક હોય ને શરીરયાત્રા જોગા જ હોય અને શરીરયાત્રા પરમાર્થને કારણે જ હોવાથી તેના કાર્યમાત્રમાં નિરંતર ત્યાગ અને વૈરાગ્ય હોવા જોઇએ. આવો જ્ઞાની સહેજે ગુણોથી પર એવા નિર્ગુણ ઈશ્વરને કલ્પે ને ભજે.' ગાંધીજી, 'અનાસક્તિયોગ' ૧૪–૧૯ ઉપરની નોંધ.

૨. જુઓ ઉપર 'નિર્મમત્વ' વિષે શ્લોક ૬૬.

૩. જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૯.

૪. ૬–૪૦–૧૩થી૧૬. (ગીતા. ૧૮–૧૩ થી ૧૬).

૫. ૧૨–૩૩૫–૮૨, ૮૩. શ્લોક ૮૨ અને ૮૩ની વચ્ચે આવતું ક્ષેપક નં. ૮૯૪=કે. ગીતા. ૧૮–૧૪.

કહેવા કરતાં પરાધીન કર્તૃત્વ કહેવું વધુ યોગ્ય થઈ પડે; (૩) સ્વતંત્ર કર્તૃત્વ કહેવું હોય તો, જે આ પાંચે કારણોમાં અનુસ્યૂત રહેલું છે, એ બધાનો સરવાળો થઈને તેની અંદર અને બહાર પણ રહેલું છે તે મહાયોગી, હરિ નારાયણ પ્રભુરૂપી (ચૈતન્ય) તત્ત્વ છે–જે સર્વના મનના વિચારોને જાણે છે પણ જેના વિચારને કોઈ જાણતું નથી, તેનું કર્તૃત્વ છે.[૬]

તેથી મનુષ્ય, મમત્વ અને અહંકાર જેટલા પ્રમાણમાં રાખે છે, તેટલા પ્રમાણમાં અણસમજુ અને દુર્બુદ્ધિવાળો છે. પોતાના કર્તૃત્વરૂપી–હું કરું છું તેવી–દુર્બુદ્ધિ જેણે છોડી દીધી છે, જે વિવેકપૂત સદ્બુદ્ધિવાળો થયો છે એવો નિરંહકારી, નમ્ર અને તત્ત્વનો નિશ્ચય કરનારો, કંઈ પણ કર્મથી લેપાતો નથી, તે આ જગતને હણે તોય હણતો નથી[૭] અને બંધનમાં પડતો નથી.'

આ ગુણાતીત, નિર્મમ, નમ્ર, સદ્બુદ્ધિવાળાને કયા આચાર વિચારથી ઓળખી શકાય? એના જવાબમાં ભગવાને આપેલું ગુણાતીત વર્ણન, એ બ્રહ્મીભૂત, જ્ઞાની, ભક્ત, સમદર્શી અને સંયમીનું વર્ણન છે. ઉપર ટપકે જોતાં જુદી લાગતી વિચારસરણી પકડીને આગળ વધતા ગમે તે શ્રેયોર્થીનો આખરી મુકામ તો એક જ છે. જુઓ 'ગુણાતીત, સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસનાં કાર્ય રૂપ પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ પ્રાપ્ત થાય તો તેનો દ્વેષ નથી કરતો કે ન પ્રાપ્ત થાય તો આકાંક્ષા નથી કરતો; ગુણોની ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ ચાલે પણ એ તો અવિચળ અને સ્થિર રહે છે; સુખદુઃખમાં સમાન બુદ્ધિ, સ્વસ્થ, માટીનું ઢેફું, પથ્થર અને સોનામાં, પ્રિય અને અપ્રિયમાં, નિંદા અને સ્તુતિમાં, માન અને અપમાનમાં, મિત્ર અને દુશ્મન પ્રત્યે સમાન બુદ્ધિવાળો, ધીર, (ગુણો સર્વ કરે છે એમ સમજવાથી કામ્ય કર્મોનો) ઉદ્યોગ નથી કરતો '[૮]

છેવટે આ ગુણાતીતપણું સરળતાથી એકનિષ્ઠ ભક્તિયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. ભક્તિયોગ એટલે ભગવાનને જ બધું સમર્પણ કરીને, પોતે

---

૬. पञ्चकारणसख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः ।
तत्त्व जिज्ञासमानाना हेतुभि सर्वतोमुखैः ॥ १२–३३५–८३
तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ।
सब्रह्मणाना लोकानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ८४
साख्याना योगीना चापि यतीनामात्मवेदिनाम् ।
मनीषित विजानाति केशवो न तु तस्य ते ॥ ८५

૭. ગીતા. ૧૮–૧૭, જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૬ પા. ટી. ૩.

૮. ૬–૩૬–૨૨ થી ૨૭ (ગીતા. ૧૪–૨૨ થી ૨૭).

શૂન્યવત્ થઈને, કર્મ કર્યા કરવાં તે. કર્મ તો દેહીમાત્રને વળગેલાં જ છે, પણ જે ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરે છે તે ગુણોને ટપી જાય છે, ગુણાતીત થાય છે, અને ઈશ્વરભાવને પામે છે, પરમાત્મામાં શમી જાય છે.

क्षमारित्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटाकराम् ।
त्यागवाताध्वगां शीघ्रां बुद्धिनावा नदीं तरेत् ॥[1]

१२-३१६-३९ (७९)

त्यज धर्ममधर्मं च उमे सत्यानृते त्यज ।
उमे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥[2]

१२-३१६ ४० (८०)

(હે શુકદેવ!) ક્ષમારૂપી હલેસાંવાળી, ધર્મમાં સ્થિરતારૂપી રાંઢવાંવાળી, ત્યાગરૂપી સઢવાળી, ઝડપી, સત્યમયી બુદ્ધિરૂપી નૌકાથી (આ સંસારરૂપી) નદીને તરી જવી.

તું ધર્મ અને અધર્મને છોડી દે, સત્ય અને અસત્ય બન્નેનો ત્યાગ કર, (અને) સત્ય તથા અસત્ય બન્નેનો ત્યાગ કર્યા પછી જેના વડે (આ બધું) ત્યજે છે તેનો (શુભ સંકલ્પ કરનાર બુદ્ધિનો) પણ ત્યાગ કર.

ઉપરામ પામતાં પહેલાં શુકદેવને દેવર્ષિ નારદે ઉપદેશ કર્યો હતો તેમાંથી ઉપરનાં બન્ને આજ્ઞાવચનો લીધાં છે[3] શરૂમાં ભગવાન સનત્કુમારનો ઉલ્લેખ કરી વિદ્યા, સત્ય, ત્યાગથી સુખ અને આસક્તિથી દુઃખ થાય છે તે બતાવી કામ, ક્રોધ, મોહ, આસક્તિ અને પ્રમાદથી બચવાનું જણાવી; સંયમપૂર્વક અપરિગ્રહી રહી અહિંસા પાળવાથી શ્રેયપ્રાપ્તિ થવાનું દેવર્ષિએ કહ્યું. પછી (શુકદેવને મિષે આખી માનવજાતને ઉદ્દેશીને) આસક્તિને લીધે દુઃખી દુઃખી થઈ રહેલા સંસારનાં દુઃખો વર્ણવતાં, સંસારને નદીનું રૂપક આપી તેમાંથી

---

૧. મ. ભા.માં આ અગાઉનો શ્લોક વાંચો

रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां रसावहाम् ।
गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहाम् ॥ १२–३१६–३८

(આ સંસારરૂપ નદી) રૂપવિષયના કાંઠાવાળી, મન રૂપી પ્રવાહવાળી, સ્પર્શવિષયના બેટવાળી, રસવિષયના વહેણવાળી, ગંધવિષયના કીચડવાળી, શબ્દવિષયના જળવાળી, અને સ્વર્ગના માર્ગ પ્રત્યે મહાકષ્ટે વહેનારી છે.

૨. =૧૨–૩૧૮–૪૪; સર° ૧૨–૧૬૮–૪૩; ૨૬૮–૧૧.

૩. જુઓ ઉપર શ્લોક ૭૬, પા. ટી. ૮, ૯.

તરવાની આજ્ઞા કરતાં ઉપરના શ્લોકો કહ્યા. આગળ ચાલતાં ધર્મ અને અધર્મ વ.ને કેવી રીતે ત્યજવા તે જણાવ્યું. 'ધર્મને અસંકલ્પથી–કામનિકતા ગાળ નાંખીને, અધર્મને અહિંસાથી, સત્ય અને અનૃતને બુદ્ધિથી અને પરમતત્ત્વ નિશ્ચય વડે બુદ્ધિનો ત્યાગ કર.'[૪] ત્યારબાદ ચોવીસ તત્ત્વોવાળું મળમૂત્ર માંસ ભરેલું રોગનું નિવાસસ્થાન શરીર, તેની નાશવંત અવસ્થા, પચીસમું પુરુ તત્ત્વ, વ્યક્ત અને અવ્યક્તની વ્યાખ્યા, સંયમી અને સર્વત્ર આત્માને જ જોતા દેહધારીની પરિતૃપ્તિ અને નાશ નહિ પામનારી પરાવરનું દર્શન કરનારી જ્ઞાન શક્તિ (વાળો સંયમી), જનસમાજમાં રહેવા છતાં પણ મોહ કે અશુભથી લેપાતો નથી વ. વર્ણવી તીર્થવિત્ ભગવાને[૫] કહેલો કર્મનો નિયમ ઉપદેશ્યો, પછી શોક, ભય અને દુઃખનો નાશ કરવાના ઉપાય કહી[૬] નિંદા સ્તુતિની આસક્તિનો ત્યાગ કરી અત્યંત વિનમ્રતાથી વિચરવાથી, અધ્યાત્મમાં જ પ્રેમ રાખવાથી, નિરપેક્ષ નિર્મમ અને કેવળ આત્માની જ સહાયથી–પરમાત્માની સહાયથી– વિચરનાર સુખી થાય છે એમ જણાવ્યું. આગળ ચાલતાં અવિવેકી બુદ્ધિથી જેને સુખમાં દુઃખનો ભાસ, અને દુઃખમાં સુખનો ભાસ થાય છે તેનું પ્રજ્ઞા, સુનીતિ કે પુરુષાર્થ કંઈ રક્ષણ કરી શકતાં નથી એમ ચોકખું જણાવી, પોતાના વહાલા આત્માનો જરા, મરણ અને રોગથી ઉદ્ધાર કરવા પ્રબળ પ્રયત્નશીલ થઈ મોહજનકમાં ફસાયા વિના દ્વંદ્વ રહિત સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરવા મહેનત કરવાનું કહ્યું અને છેલ્લે त्यजधर्ममधर्मं એ શ્લોક ફરીથી સંભળાવીને દેવર્ષિએ પ્રવચનની પૂર્ણાહુતિ કરી.[૭]

---

૪. त्यज धर्ममसकल्पादधर्मं चाप्यहिंसया ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ ૧૨–૩૧૬–૪૧

જુઓ ઉપર શ્લોક ૭૬. પા. ટી. ૯ (ક).

૫. (૧) તીર્થવિત્ = મોક્ષોપાયવિત્ (નીલકંઠ); સકલશાસ્ત્રાર્થવિત્ (વિદ્યાસાગર).

(૨ ક) અગાઉ ઉપદેશના આરંભે ૧૨–૩૧૬–૫ માં સનત્કુમારનો ઉલ્લેખ છે તેથી તીર્થવિત્ ભગવાન સનત્કુમાર એમ અર્થ લઈ શકાય; (૨ ખ) કર્મનો નિયમ નિરૂપી કર્મચક્રમાંથી છૂટવાનો અનુરોધ કરી નવાં કર્મબંધોને સંયમ અને તપથી દૂર કરવાનો ઉપદેશ છે, તેથી તીર્થવિત્ ભગવાન એટલે જૈન તીર્થંકર ભગવાનનો ઉલ્લેખ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે.

૧૨–૩૧૬–૫૩ થી ૫૯: જુઓ નીચે 'કર્મ' (પ્રક૦ ૮) શ્લોક ૧૦૯.

૬. જુઓ 'સુખદુઃખ' (પ્રક૦ ૧૨) શ્લોક ૧૨૬.

૭. ૧૨–૩૧૮–૪૪.

પરમબુદ્ધિમાન શુકદેવે આ પ્રવચનનો ધૈર્યપૂર્વક વિચાર કરી યોગથી દેહસંબંધ છોડીને અગ્નિ જેવા સૂર્યમાર્ગ–દેવયાનમાર્ગમાં સ્થિતિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી નારદની અનુજ્ઞા લઈને શુકદેવ શિષ્ટાચાર માટે પિતા વ્યાસ પાસે આવ્યા. પિતાને પ્રણામ અને પ્રદક્ષિણા કરીને પરમગતિ પામવાની આજ્ઞા માગી. (જ્ઞાની છતાંય પુત્રસ્નેહમાં રક્ત) મહાત્મા ઋષિએ 'હે પુત્ર ! તને જોઈને મારી આંખો પ્રસન્ન કરી લઉં ત્યાં સુધી ઉભો રહે', એમ કહ્યું. પણ શુકદેવ તો શિષ્ટાચાર અને વિનયથી આવ્યા હતા. તે તો નિરપેક્ષ, નિસ્નેહ અને મુક્તબંધન થયા હતા, અને મનમાં મોક્ષગતિનો જ વિચાર કરેલો હતો તેથી પિતાને છોડીને–પિતાની અનુચિત જણાયેલી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને–ચાલી નીકળ્યા.[૮]

એમણે નારદે છેવટે આજ્ઞા કરી હતી એ પ્રમાણે ધર્મ, અધર્મ, (સાપેક્ષ) સત્ય, અસત્ય અને બુદ્ધિસત્ત્વ બધાંનો ત્યાગ કરીને એ બધાથી પર જે તત્ શબ્દથી ઉલ્લેખાતું નિત્ય, નિર્ગુણ ચિહ્નરહિત બ્રહ્મતત્ત્વ છે તેમાં પ્રવેશ કર્યો.[૯]

---

૮. જુઓ મહત્ત્વનો કયા ભાગ ઉપર શ્લોક ૭૬ ના ઉદ્‌ઘાટનમાં પા. ટી. ૭ થી.

૯. (૧) જુઓ ઉપર 'ઉપક્રમ' (પ્રક૦ ૧) શ્લોક ૨ 'ભગવાન સત્, અસત્ અને એ બન્નેથી પર છે..'

(૨) જુઓ શં ૧૪–૨૪–૧૩ થી ૧૭. 'નારદ–દેવમત સંવાદ.' એમાં જેનું હર્ષ–આનંદરૂપ છે એ ઉદાન સંજ્ઞાવાળું પરમબ્રહ્મ (સર૦ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં 'ઉદાન'નો અર્થ 'આનંદ' કે 'અંતરનો આનંદ' થાય છે. MWD P. 184 ત્રિપિટકોમાં, સુત્તપિટકમાં 'ખુદ્દકનિકાય'ના ૩ જા પેટા વિભાગનું નામ 'ઉદાન' છે. બીજો પેટાવિભાગ એટલે 'ધમ્મપદ'. બુ ચ. પૃ. ૨૮૧) કેવી રીતે દ્વંદ્વાતીત છે એ નારદે કહ્યું છે. 'અહોરાત્રરૂપ (અર્થાત્ વિદ્યા–અવિદ્યા કે સુષુપ્તિ જાગૃતાવસ્થા કે ઉત્પત્તિ–પ્રલય. નીલકંઠ) દ્વંદ્વની વચ્ચે હુતાશન–શુદ્ધ બ્રહ્મ છે. (સાપેક્ષ) સત્ય અર્થાત્ કાર્ય અને અસત્ય અર્થાત્ કારણ એ દ્વંદ્વની વચ્ચે હુતાશન છે. જેનાથી કર્મવિસ્તાર થાય છે એ (સંકલ્પરૂપી) વ્યાન અને સમાનથી, જેનું સમતા લક્ષણ છે એ (બ્રહ્મ) ઊર્ધ્વ છે. શાન્તિ માટે આ ત્રણેની એકતા સમજવી જોઈએ, કારણ કે શાન્તિ એટલે સનાતન બ્રહ્મ, ઉદાનના આ શ્રેષ્ઠ રૂપને બ્રાહ્મણો જાણે છે.' શં. ૧૪–૨૪–૧૪ થી ૧૭.

(૩) સર૦ બૃ. ઉ. ૩–૭–૩ થી એમાં વિગતે સર્વ તત્ત્વોમાં રહેલો છતાં તેનાથી અલગ, સર્વને જાણનારો, પણ કોઈ તેને નહિ જાણનાર એવા આત્માનું વર્ણન.

क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे
ततोनिमित्ते च फले विनष्टे ।
अलेपमाकाशमलिङ्गमेव-
मास्थाय पश्यन्ति महद्व्यसक्ता ॥[1]
१२-२१२-४६ (८१)

यथोर्णनाभि परिवर्तमान
स्तन्तुक्षये तिष्ठति पात्यमान ।
तथा विमुक्त प्रजहाति दु ख
विध्वसते लोष्ट इवाद्रिमच्छेन् ॥[2]
१२-२१२ ४७ (८२)

यथा रुरु शृङ्गमथो पुराण
हित्वा त्वच वाप्युरगो यथावत् ।[3]
विहाय गच्छत्यनवेक्षमाण
स्तथा विमुक्तो विजहाति दु खम् ॥
१२-२१२-४८ (८३)

द्रुम यथा वाप्युदके पतन्त-
मुत्सृज्य पक्षी प्रपतत्यसक्त ।
तथा ह्यसौ सुखदु खे विहाय
मुक्त पराद्‌र्ध्यां गतिमत्यलिङ्ग ॥
१२-२१२ ४९ (८४)

---

१ સર° बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृत ।
६-२४ ५० (ગીતા ૨-૫૦)

૨ (૧) આ શ્લોકમા દર્શાવેલા વિચારના પૂરક જેવી ધમ્મ ની ૩૪૭ મી ગાથા સરખાવો પોતાની કરેલી જાળમા કરોળીઓ પડે છે એમ જે રાગા સક્તો વહેણમા પડે છે એને પણ છેદીને સર્વ દુ ખને છોડીને અપેક્ષા વિનાના લોકો ચાલી નીકળે છે

(૨) કરોળીયો નિર્લેપ છે એવી ઉપમા પણ આપેલી છે ૧૨-૧૮૭-૪૮

(૩) સર° મુક્તિ વિરોગાધીઓના વિયોગ નિત્યમનન , ૩૦ થી ૩૬

૩ (૧) સર° બૃ ઉ ૪-૪-૭ મ ભા ૫-૩૨-૧૪ ૪૦-૨

(૨) સર° સુત્તનિપાત 'નુ પહેલુ સુત્ત 'ઉરગસુત્ત સમત્વ સિદ્ધ કરેના ભિક્ષુનુ 'સાપ જેમ જીર્ણ થયેલી અને જૂની કાચળી ઉતારી નાખે છે તેમ ઇહપરલોક છોડી જાય છે એ સ્વરૂપથી દરેક ગાથાના અતે વર્ણન કર્યું છે

(સમત્વ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા આત્મવિદ્નાં) પુણ્ય જ્યારે ક્ષીણ થાય છે અને પાપ દૂર થાય છે, અને (પુણ્યપાપનાં) નિમિત્તથી થતાં ફળનો નાશ થાય છે, ત્યારે નિર્લેપ આકાશ જેવો તે સંગરહિત અને (સંપ્રદાયના) ચિહ્નરહિત મનુષ્ય[૪] મહત્‌ને–બ્રહ્મને જુએ છે.

જેવી રીતે (તાંતણા ઉપર) ફરતો કરોળિયો તાંતણાનો નાશ થતાં પડીને સ્થિર થાય છે, તેવી રીતે વિમુક્ત પુરુષ પણ, જેમ માટીનું ઢેકું ખડક સાથે અથડાઈને ભાંગી જાય છે તેમ, પોતાનાં દુઃખથી મુક્ત થાય છે.

જેવી રીતે રુરુમૃગ પોતાનાં જીર્ણ શિંગડાં યથાવત્ મૂકીને અને સર્પ પોતાની કાંચળી યથાવત્ ઉતારીને કોઈ ન જાણે તેમ ચાલ્યો જાય છે તેવી રીતે મુક્ત પુરુષ પણ દુઃખોનો ત્યાગ કરે છે.

જળમાં તૂટી પડતા વૃક્ષ ઉપરનું પક્ષી તે ઉપર આસક્તિ નહિ રાખતાં જેમ ઊડી જાય છે, તેમ મુક્તપુરુષ પણ (વર્ણ, આશ્રમ કે સંપ્રદાયના)[૫] ચિહ્ન વિનાનો થઈને તથા સુખદુઃખનો ત્યાગ કરીને પરમગતિને પામે છે.

જનદેવ જનક અને સાંખ્યાચાર્ય પંચશિખના સાંખ્યમત અનુસારના જ્ઞાનસંવાદના[૬] ઉપસંહારમાં મોક્ષના તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ, સર્વ આસક્તિનો ત્યાગ કરીને, બ્રહ્મભાવને પામે છે તેનું ઉપરના શ્લોકોથી ઉપમાઓ આપીને વર્ણન કર્યું છે.[૭]

એ સંવાદની શરૂઆતમાં એકસો ધર્માચાર્યોને ઘરમાં રાખીને જ્ઞાનશ્રવણ કરતા જનદેવ જનકને, આચાર્ય પંચશિખે મનનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા

---

૪. અલિઙ્ગ = અહંકાર અને મમકાર રૂપી લિઙ્ગરહિત આત્માને (મનુષ્ય) જુએ છે. (પરમાનંદ); લિઙ્ગદેહ વિનાનો (વાદિરાજતીર્થ); જુઓ નીચે પા. ટી. ૫ અને ૧૧.

૫. અથવા '(પરબ્રહ્મની જેમ) ચિહ્ન વિનાનો થઈને' એવો અર્થ પણ થઈ શકે. સર૰ ૧૨–૩૨૦–૩.

૬. શાંતિ. અ. ૨૧૧, ૨૧૨. જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૯. પા. ટી. ૩૮, ૩૯.

૭. કુલ ૭ શ્લોકો છે (૧૨–૨૧૨–૪૩ થી ૪૯) તે પૈકી ચાર ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

જિજ્ઞાસુઓ, જુદા જુદા મતોમાં દર્શાવેલી દાર્શનિક બાબતોથી ગૂંચવાડામાં પડીને 'આમ હશે કે આમ નહિ હોય' એવા તર્કવિતર્કો કરીને કંઈ પ્રાપ્ત કરતા નથી અને, કાં તો ઝાડની જેમ છ્ર્યુ અર્થાત્ જડ થઈ જાય છે, અથવા હાથીને માવત જે બાજુ દોડાવે તેમ દોડે છે, એમ (પોતાના સાંપ્રદાયિક) આગમ પ્રમાણે ખેંચાયા કરે છે, (વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યા વિના ગુરુ કે શાસ્ત્ર કહે તે જ ખરું એમ આગ્રહપૂર્વક માની ને પરવશપણે કાર્ય કરે છે) અને દુઃખી થાય છે વગેરે સમજાવ્યું.

પછી જનક દર્શનશાસ્ત્રોની ખામીઓના આધારે 'બધું ઉચ્છેદનિટ છે એવુ લાગે છે તો જ્ઞાન કે અજ્ઞાન, પ્રમાદ કે અપ્રમાદ એ બધું સરખું જ છે' એમ આક્ષેપ કરી મોક્ષના રૂપ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. કવિ પંચશિખે એને શાંત પાડતાં 'મોક્ષ માટેનાં કર્મ એ ઉચ્છેદનિષ્ઠ–આત્મનાશરૂપ નથી, કે ભાવનિષ્ઠ–અમુક સ્વરૂપ છે એવુ–પણ નથી. એકબીજાથી ભિન્ન છતાં અન્યોન્યાશ્રયથી કાર્ય કરતો પંચભૂત, ઇન્દ્રિયો, તેના વિષયો, ચેતના, મન, ત્રણ પ્રકારની વેદના-જનિત-જ્ઞાનવૃત્તિ, સુખદુઃખમિશ્ર, સુખ અને દુઃખ,–એ બધો ગુણસમુદાય કે જેનાથી મનુષ્યને તમામ (વ્યાવહારિક અને/અથવા કર્મકાંડી) કર્મો અને અર્થતત્ત્વાર્થનો નિશ્ચય થાય છે, તેને જે મનુષ્ય આત્મભાવે જુએ છે તે એવા અસમ્યગ્દર્શનને લીધે પોતાના અનંત દુઃખનુ શમન કરી શકતો નથી. પણ જો એ ગુણસમુદાયને અનાત્મ છે એમ ઓળખાને 'હું' અને 'મારું' એમ કરતો નથી તેની દુઃખપરંપરા કયા આધારે ટકી રહે!' ત્યારબાદ 'અહંતા' તથા 'મમતા'માંથી અને એ રીતે દુઃખમાંથી છોડાવનાર 'સમ્યક્જ્ઞાન' નામનું ત્યાગશાસ્ત્ર પંચશિખે કહી સંભળાવ્યું 'સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવો' એમ જણાવ્યું છે; પણ જેઓ મિથ્યાવિનીત છે[૮] તેઓને તો એ ત્યાગ દુઃખાવહ થાય છે. (બધાં શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશેલ) કર્મકાંડો, વ્રતો, તપ અને યોગ, તથા સર્વત્યાગ એ અનુક્રમે દ્રવ્યત્યાગ, ભોગત્યાગ, (વિષયી) સુખત્યાગ અને સમત્વપ્રાપ્તિ અર્થે છે.[૯]...અધ્યાત્મચિંતકો કહે છે કે ઇન્દ્રિયો, મહાભૂતો વગેરે સમુદાય ક્ષેત્ર

---

૮. જુઓ ઈશ ૧, ૨; ગીતા ૧૮–૧૧ न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક૦ ૨) શ્લોક ૨૪ની પા. ટી. ૧૯. તેથી મિથ્યાવિનીત = કર્મનો ત્યાગ કરવો એટલે કર્મફળમાં રહેલી આસક્તિનો ત્યાગ કરવો એમ સમજ્યા વિના, આળસુ બનનાર.

૯. द्रव्यत्यागे तु कर्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि ।
सुखत्यागे तपोयोगः सर्वत्यागे समापना ॥ ૧૨–૨૧૨–૧૮
એમાંના 'સમાપના' પદના અર્થ ટીકાકારોએ આ પ્રમાણે નોંધ્યા છે: શરીર

કહેવાય છે અને મનમાં જે 'ભાવ' છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે.[૧૦] આમ સર્વ પ્રાણીઓ સ્વભાવ પ્રમાણે જ વર્તન કરે છે, એમાં ઉચ્છેદ કેવો અને શાશ્વત કેવું ? જેવી રીતે નદીઓ સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી પોતાના નામરૂપને છોડી દે છે અને પોતાના નામરૂપને ફરીથી પ્રાપ્ત કરતી નથી એવી રીતે સત્ત્વસંક્ષય (પંચભૂતાદિથી બુદ્ધિ સુધીનાં તત્ત્વોનું મૂલતત્ત્વમાં અયુગપદ્‌ભાવ-ઉપરામ) થાય છે. આવી રીતે પોતાના વ્યક્તિત્વનું પ્રવિલોપન કરનારને મૃત્યુ પછી, ફરીથી (નામરૂપની) સંજ્ઞા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? એમ અપ્રમત્ત રહીને આત્માની ખોજ કરતો મોક્ષપરાયણ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, જેમ જળથી સીંચાયેલું કમલ-પત્ર ભીંજાતું નથી એમ અનિષ્ટ એવાં (સારાં ખોટાં) કર્મફળોથી લેપાતો નથી. જ્યારે આવો આત્મશોધક પ્રજાનિમિત્તના અને દેવનિમિત્તના (આ લોક અને પરલોકના લાભ માટે કરાતાં કામનિક કર્મોના) દૃઢ પાશોથી મુક્ત થાય છે તથા સુખ અને દુઃખ બન્નેનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે મુક્ત થઈને અલિઙ્ગ-ચિહ્નરહિત[૧૧] પરમ ગતિને પામે છે. એ શ્રુતિ અને આગમપ્રમાણોથી, મંગળ સાધનોની[૧૨] મદદથી જરા અને મૃત્યુના ભયનો ત્યાગ કરીને નિરાંતે ઊંઘી જાય છે,[૧૩] ઇત્યાદિ પંચશિખે કહેલું આ અમૃતપદ સાંભળ્યા પછી, બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરીને નિશ્ચિતાર્થ થયેલો જનક પરમસુખી અને વીતશોક

છૂટતાં સંસારની સમાપ્તિ (અર્જુનમિશ્ર). ત્યાગની સમાપ્તિ (અર્થાત્ અના-સક્તિની પરા કાષ્ઠા) (નીલકંઠ); સંસાર નિર્વૃત્તિ (વિદ્યાસાગર); સમ્યગ્ આપના અર્થાત્ ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે (વાદિરાજતીર્થ)

૧૦. ૧૨-૨૧૨-૪૦; ભાવ = અભાવથી જુદો આત્મા તરીકે કહેવાતો ભાવ (અર્જુનમિશ્ર); ઇન્દ્રિયોને જે તે વિષયોમાં પ્રવર્તાવનાર સ્વપરપ્રકાશ આત્મા (પરમાનંદ); સર્વ દેહવ્યાપારનો સાક્ષી (વાદિરાજતીર્થ)

૧૧. અલિઙ્ગ = પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિયાત્મક લિઙ્ગશરીર વિનાનો (નીલકંઠ); લિઙ્ગ શરીરના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને (પરમાનંદ); જુઓ ઉપર ૧૨-૨૧૨-૪૬ અને ૪૯નો અનુવાદ.

૧૨. મઙ્ગલૈઃ મંગળ સાધનોથી = યજ્ઞેશ, અચ્યુત, ગોવિન્દ, માધવ, અનન્ત, કેશવ ભગવન્નામોનાં કીર્તનથી (અર્જુનમિશ્ર; પરમાનંદ); શમ વગેરે મંગળ સાધનો (નીલકંઠ); નિગમો (વિદ્યાસાગર).

૧૩. ૧૨-૨૧૨-૪૪, ૪૫; આખું 'સમ્યગ્દર્શન' શાસ્ત્ર. જુઓ ૧૨-૨૧૨-૧૬ થી ૫૨; અહીંથી પછીના ચાર શ્લોકો ઉપર ૮૧ થી ૮૪ સુધીના ક્રમાંકે મૂકેલા છે.

ધર્મનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એની બુદ્ધિ અનાસક્ત થઈ.[૧૪]

મુક્ત પુરુષના આ વર્ણન સાથે શ્રી અરવિંદનો 'મુક્ત' વિશેનો વિચાર સરખાવવા જેવો છે. 'મુક્ત માનવીને અંગત સ્વાર્થ હોતા નથી: તે વસ્તુઓને પોતાની મિલકત ગણતો નથી. તે કોઈ વસ્તુની લાલસા કરતો નથી, કોઈની ઈર્ષ્યા કરતો નથી, પણ દિવ્ય ચેતના જે કંઈ અર્પે છે તેને એ આવકારે છે; જે કંઈ એની પાસે આવે છે તેના પ્રત્યે આસક્તિ રાખ્યા વિના કે તેનો તિરસ્કાર કર્યા વિના એ તેનો સ્વીકાર કરે છે; જે કંઈ એની પાસેથી ચાલ્યું જાય છે તેને એ શોક, પશ્ચાત્તાપ કે ખોટની લાગણી કર્યા વિના, જગતની ઘટનાઓની ઘટમાળમાં જવા દે છે. એનું હૃદય અને આત્મા સંપૂર્ણ સંયમિત હોય છે તેઓ (એના હૃદય અને આત્મા) પ્રત્યાઘાત અને કામનિકતાથી મુક્ત હોય છે; બાહ્ય વસ્તુઓના સ્પર્શથી એમનામાં ક્ષુબ્ધ પ્રતિક્રિયા થતી નથી.'[૧૫]

આવી વિમુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ આયુષ્ય જ્યાં સુધી દેહપાત ચાલે ત્યાં સુધી લોકસંગ્રહાર્થે–વિમુક્તાવસ્થા પહેલાં આત્મશુદ્ધિ માટે અને પછી લોકસંગ્રહાર્થે–કર્મ કર્યે જવા જોઈએ: એ મહાભારતકારનો નિશ્ચિત મત છે.

> यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
> न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥[1]
> ६-३८-२३ (गीता १६-२३) (८५)

---

૧૪. ૧૨-૨૧૨-૫૦; જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૯ની પા. ટી. ૪૦.

૧૫. 'The Liberated man has no personal hopes; he does not seize on things as his personal possessions; he receives what the divine Will brings him, covets nothing, is jealous of *none*; what comes to him he takes without repulsion and without attachment; what goes from him he allows to depart into the whirl of things without repining or grief or sense of loss. His heart and self are under perfect control : they are free from reaction and passion, they make no turbulent response to the touches of outward things' ('Shri Aurobindo came to me' P. 179. Shri Aurobindo's message is quoted in the book.)

૧. આ પછીનો શ્લોક વાંચો 'તેથી શું કરવું અને શું ન કરવું એનો

જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિ[2] છોડીને સ્વચ્છંદીપણે વર્તે છે, તે નથી સિદ્ધિ મેળવતો, નથી સુખ મેળવતો કે નથી પરમ ગતિ મેળવતો.

. દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગમાં ભગવાને પ્રથમ દૈવી વૃત્તિઓ ગણાવી–ફક્ત ગણાવી જ કારણ તેનું વિસ્તારથી ગીતામાં વર્ણન છે–પછી આસુરિવૃત્તિઓનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં આસુરિવૃત્તિઓ કઈ કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે, એ વ્યક્ત થવાના ત્રણ રસ્તા–કામ, ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ કરવાનું કહી પછી આસુરિવૃત્તિઓના સપાટામાંથી બચવા માટે શાસ્ત્ર અનુસાર વર્તવાનો ઉપરના શ્લોકથી અનુરોધ કર્યો. કારણ કે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવાથી આસુરિવૃત્તિઓના આકારો ઓળખી શકાય, કાબૂમાં રાખી શકાય, અને અંતે નિર્મૂળ કરી શકાય.

અગાઉના શ્લોકો અને તેના ઉદ્‌ઘાટનમાં અહંતામમતારહિત, સમદર્શી, આત્મૌપમ્યથી વર્તનાર, અને મુક્ત પુરુષોના લક્ષણો વિષે આવ્યુ. એ છતાં એ લક્ષણો વાંચવા કે વિચારવા માત્રથી કંઈ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, આ જીવન જટિલ છે. સામાન્ય આપત્તિઓ તો હોય જ પણ શું કર્તવ્ય છે કે શું અકર્તવ્ય છે એ નક્કી કરવુ વિષમ થઈ પડે એવા કટોકટીના પ્રસંગોએ, આ સમદર્શીપણુ કે આત્મૌપમ્ય જે રીતે સચવાય તેને અનુરૂપ વર્તન કરવામાં આવે તે શાસ્ત્રવિધિ

પણ એવું વર્તન કેવી રીતે થાય? કારણ ધર્મની ગતિ તો સૂક્ષ્મ, અને પારવિનાની ઘણી શાખાઓવાળી છે મહાત્મા પુરુષો પણ કોઈ કોઈ વખત અહીંના સમયે નિર્ણય જતા મૂઝવાયા છે મહાભારતમા બતાવ્યુ છે એમ દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે[૪] ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા માન્ય વિદ્વાન અને મોભાદાર પુરુષો શૂન્ય થઈને બેસી રહ્યા ત્યારે વિકર્ણ જેવા એક તેજસ્વી યુવાને નીતિ, ધર્મ અને સત્યને અનુસરીને નિર્ભય વાત ઉચ્ચારી[૫] 'પુરુષ અર્થનો દાસ છે અને અર્થ કોઈનોય દાસ નથી' એમ કહેતા ભીષ્મ, દ્રોણ,

નિર્ણય કરવામાં તારે શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવુ. શાસ્ત્રવિધિ શુ છે તે સમજીને તારે અહીં કર્મ કરવુ જોઈએ' ૬–૩૮–૨૪ (ગીતા. ૧૬–૨૪)

૨. શાસ્ત્રવિધિનો અર્થ ધર્મને નામે મનાતા ગ્રંથોમાં કહેલી અનેક ક્રિયાઓ નહિ પણ અનુભવજ્ઞાનવાળા સત્પુરુષોએ ખેડેલો સંયમમાર્ગ "અનાસક્તિયોગ' ૧૬–૨૩ ઉપર ગાંધીજીની નોંધ.

૩. सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका । ૩–૨૦૦–૨;
સર્ગ ૨–૬૦–૪૦; ૧૨–૨૫૪–૩૬.

૪. સભા. અ ૬૦, ૬૧ ૫

૫ પ્રસંગ માટે જુઓ નીચે 'વ્યસન' (પ્રક૦ ૧૧) શ્લોક ૧૧૯, ૧૨૦.

કૃપ અને શલ્ય, 'સેવા તો શ્વાનવૃત્તિ જેવી છે'[૬] એ સ્મૃતિની ઉક્તિ સમજવા છતાં શા માટે દુર્યોધનની સેવા નહોતા મૂકી દેતા ? ચારે બાજુથી ભીંસમાં આવેલા સત્યવાદી ધર્મરાજ શાથી લાચારીપૂર્વક સત્યભાગી શબ્દો બોલ્યા ?[૭] આવાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો મ. ભા.માં અને આજેય દરેકના જીવનમાં ક્યાં નથી અનુભવાતાં ? તેથી આંટીઘૂંટીઓમાં પણ પોતાને યોગ્ય માર્ગે દોરી જનાર શાસ્ત્રવિધિ–અનુભવસિદ્ધ યુક્તિ–અનાસક્ત રહીને કાર્ય કરવાના 'કર્મ-યોગશાસ્ત્ર'નો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, ઋષિ વ્યાસે પ્રબોધ કર્યો.

લગભગ સર્વનાશના અંતે શોક, દુઃખ અને તમસથી બેભાન જેવા થયેલા અને પશ્ચાત્તાપ કરતા ધૃતરાષ્ટ્રને[૮] સંજયે કહ્યું, 'હે ભારત ! જેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રાનુસારિણી છે તેઓ મોહ પામતા નથી.[૯] હે નરાધિપ ! આપના નિગ્રહ અને અનુગ્રહ બન્ને જાણીતાં છે. પુત્રરક્ષણને માટે આટલી બધી (એમના ઘોર અન્યાયોમાં ટેકો આપવા જેટલી) અનુવૃત્તિ–અનુસરણ–સાંભળવામાં આવી નથી. હશે, થયું તે થયું હવે તમારે શોક કરવો નહિ... ' આમ કહી લોભવશ ચિત્તથી કરેલાં કાર્ય કેવા પ્રલયકારી ખાડામાં ફેંકી દે છે એ વ્યક્ત કર્યું છે.

આ 'કર્મયોગશાસ્ત્ર' અનાસક્ત રહીને કર્મ કરવાના શાસ્ત્રવિધિને છોડીને, કોઈ સાધક કેવળ શ્રદ્ધાથી જ (પરમાત્માનું) યજન કરે તો ? કેવળ શ્રદ્ધામાં મોટાં ભયસ્થાન રહેલાં છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણે 'શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ'[૧૦]માં સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા અને ઈશ્વરાર્પણ કર્મ–અનાસક્ત કર્મનો વિનિયોગ કરી બધાં કર્મો અનાસક્તિથી અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાનું ભારપૂર્વક વિધાન કરી, '(કર્મ-યોગ) શાસ્ત્રવિધિ'નો પુરસ્કાર કર્યો છે.

> इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
> विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥[१]
>
> ६-४० ६३ (गीता १८-६३) (८६)

---

૬. સેવા શ્વવૃત્તિરાખ્યાતા । મનુ ૪-૬.

૭. પ્રસંગ માટે જુઓ ઉપર 'સત્ય' (પ્રક૦ ૩) શ્લોક ૪૯.

૮. ૧-૧-૧૦૧ થી.

૯. યેષા શાસ્ત્રાનુગા બુદ્ધિર્ન તે મુહ્યન્તિ ભારત । ૧-૧-૧૮૪ થી આગળ..

૧૦. ભીષ્મ અ. ૩૯ (ગીતા. અ. ૧૭).

૧. (૧) ક=૧-૨૨૪-૧૫ ક; ૫-૧૨૩-૧૭ ક; સર° ૧-૬૮-૧૯ ક; યથેચ્છસિ તથા કુરુ, 'તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર', એ સામાન્ય કહેવત જેવું વાક્ય છે. જુઓ (૧) બ્રાહ્મણ મંદપાલ ખાંડવદાહ પ્રસંગે, ખાંડવવનમાં ફસાયેલા

આમ ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય જ્ઞાન મેં તને કહ્યું. એ બધાનો સારી રીતે પૂર્ણ વિચાર કરીને તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર.

આખું ગીતાશાસ્ત્ર પૂર્ણ કરીને (એમ કરીને મહાભારતનું સારતત્ત્વ પૂરું કરીને કવિએ) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, બધા ધર્મો,[૨] અનુભવો, વાદોનું ગીતારૂપે દોહન કરી પોતાની વિવેકબુદ્ધિને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરવા અર્જુનને કહ્યું. ભગવાનના પાત્ર મારફતે મહાકવિ વ્યાસે કોઈ પણ મતના ફાંસલામાં ફસાયા વગર, તેમાં રહેલાં ઉન્નતિકારક તત્ત્વનું ગ્રહણ કરવાની જાગ્રત વિવેકબુદ્ધિનો પુરસ્કાર કર્યો છે. જેનાથી મોટી કટોકટી ભાગ્યે જ હોય, અને જ્યાં ભારે ધાંધલમાં ગમે તે નિર્ણય અચૂક કરવો જ પડે એવા સંયોગમાં, અર્જુનને સાંખ્યશાસ્ત્રી,

પોતાની પ્રથમ (પક્ષીયોનિવાળી) પત્ની જરિતાથી થયેલા ચાર પુત્રો પ્રત્યેના પ્રેમથી, એમને મળવા જવા તૈયાર થયો, ત્યારે દ્વિતીય (માનવયોનિવાળી) પત્ની લપિતાએ ઈર્ષ્યાથી મેણાં માર્યાં. એટલે મંદપાલ તેને જવાબ આપતાં અંતમાં આ વાક્ય (૧-૨૨૪-૧૫) કહીને ખાંડવવનમાં ગયો. (૨) શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા કૌરવ સભામાં ગયા એ વખતે પરશુરામ, કણ્વ, નારદ, શ્રીકૃષ્ણ અને બીજા દુર્યોધનને યુદ્ધ નહિ કરવા અનેક દાખલાદલીલોથી સમજાવ્યો. તે પછી દ્રોણાચાર્યે તેને ઘણુ સમજાવ્યો, છેવટે ઉપરનું यथेच्छसि तथा कुरु (૫-૧૨૩-૧૭ ડ) વાક્ય સંભળાવી 'તને આ સંબંધમાં ફરીથી કહેવાનો મને ઉત્સાહ નથી' કહીને તેની જડતા તથા હીનતા ઉપર આક્ષેપ કર્યો. (૩) બાળક ભરત ૭ વર્ષનો થયો. એટલે કણ્વઋષિએ શકુંતલા અને ભરતને દુષ્યન્તની પાસે મોકલ્યાં. રાજાનો યથાયોગ્ય આદર કરી શકુંતલાએ, અગાઉનો કરાર યાદ કરાવી (જુઓ 'સત્ય' (પ્રક૦ ૩) શ્લોક ૪૩, ૪૪) ભરતને યુવરાજ બનાવવા કહ્યું. પછી રાજાને યાદ હતુ છતાંયે શકુંતલાનુ અપમાન કરી 'गच्छ वा तिष्ठ वा काम यद्वापीच्छसि तत्कुरु । (૧-૬૮-૧૯ ક ડ) કહ્યું.

(૨) પાંડવોને દ્યૂતમાં જીતી તેમની રાજ્યલક્ષ્મી હજમ કરવાની વાત ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધને સમજાવી ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે 'તુ કહે છે તે મને રુચતું નથી પણ હે રાજા! તને જે ગમે તે કર!' यत्ते प्रिय तत्क्रियता नरेन्द्र। (૨-૫૧-૧૪ બ) કહ્યું હતું.

૨. મ. ભા, તથા ગીતામા અનેક 'વાદો'નો સંગ્રહ છે. ગીતામાં એ 'વાદો' કે ધર્મમતોના શુભ તત્ત્વોનું કુશળતાથી સંક્ષિપ્ત સમીકરણ કર્યું છે. ભારતના પ્રાચીન ધર્મમતો માટે જુઓ ઉપર 'અહિંસા' (પ્રક૦ ૪) શ્લોક ૫૨, ૫૩ પા. ટી. ૪.

બુદ્ધિયોગી, કર્મયોગી, સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગુણાતીત, તત્ત્વજ્ઞાની, ભક્ત, નિર્મમ, સમદર્શી બ્રહ્મનિષ્ઠ અને ત્યાગી ઇત્યાદિ થવાની જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુએથી આજ્ઞા કર્યા પછી પણ, એ આજ્ઞાઓને અંધશ્રદ્ધાથી નહિ પણ વિવેકબુદ્ધિથી સ્વીકારવા કહ્યું. અંધશ્રદ્ધાથી સ્વીકારનાર એકાંગી થઈને આ બધીય આજ્ઞાઓનું તત્ત્વ-અનાસક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

અને અનાસક્તિ શરૂથી જ પ્રાપ્ત કરવાનું કેટલું બધું દુષ્કર છે? એ લક્ષમાં રાખીને યથેચ્છસિ તથા કુરુ। કહ્યા પછી પણ ભગવાને છેલ્લી સૂચના કરી જેનાથી માણસનો રસ્તો સરલ બને. 'મારામાં મન લગાડ, મારો ભક્ત થા, મારે માટે યજ્ઞ કર, મને નમસ્કાર કર. (એમ કરવાથી) તું મને જ પામીશ એ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે. તું મને પ્રિય છે. બધા ધર્મોનો ત્યાગ કરીને એક મારું જ શરણ લે. હું તને બધાં પાપોથી મુક્ત કરીશ. શોક ન કર.'[3]

પોતાની અનુપમ ભક્તિથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને પૂરું પચાવનાર આપણા મધ્યકાલીન ભક્તકવિ સંત તુલસીદાસે વ્યાસના વિચારોને 'રામાયણ'માં પોતાની ચમત્કારિક શૈલીમાં ગૂંથીને મૂકયા છે. તે સરખાવવા જેવા છે. 'એક વખત ગુરુ વસિષ્ઠ, બ્રાહ્મણો અને નગરવાસીઓને આમંત્રણ આપી બોલાવીને જન્મમરણનો નાશ કરનારા ભગવાન રઘુનાથજીએ પ્રવચન કર્યું:[4] 'હે સમસ્ત નગરજનો! સાંભળો હું હૃદયમાં મમત્વ લાવીને કહેતો નથી, તેમ જ (હું કહું છું તેમાં) અનીતિ કે પ્રભુતા પણ નથી: માટે સાંભળો અને જો ઠીક લાગે તો તે પ્રમાણે વર્તો. તે જ મારો સેવક છે અને તે જ મને અતિ પ્રિય છે, કે જે મારી આજ્ઞા માને છે. હે ભાઈઓ! જો હું કંઈ અનીતિ કહેતો હોઉં તો ભય છોડીને મને અટકાવજો.[5] × × × મારો દાસ કહેવડાવી

---

૩. मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
૬-૪૦-૬૫ (ગીતા. ૧૮-૬૫)

અને ગીતા. ૯-૩૪ અને (૬-૩૧-૩૪) જુઓ નીચે 'ભક્તિ' (પ્રક૦ ૬) શ્લોક ૮૯.

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥
૬-૪૦-૬૬ (ગીતા ૧૮-૬૬)

૪. તુલ. રામા. ૭-૬૪-૧, ૨.

૫ सुनहु सकल पुरजन मम बानी । कहउँ न कछु ममता उर आनी ॥ ३
नहिं अनीति नहिं कछु प्रभुताई । सुनहु करहु जो तुम्हहि सोहाई ॥ ४

મનુષ્ય આશા રાખે-ઉપાસના રાખે-તો એનો (મારામાં) વિશ્વાસ ક્યાં છે? ઘણી વધારીને શી વાત કહું? ભાઈઓ હું આચરણને જ વશ છું '૬

सोइ सेवक प्रियतम मम सोइ । मम अनुसासन मानै जोई ॥ ५
जो अनीति कछु भाषौं भाई । तौ मोहि बरजहु भय बिसराई ॥ ६

તુ૦ રામા ૭-૬૪-૩ થી ૬

ઉક્ત ચોપાઈથી રામચંદ્રજી લોકોને સાચી વાતમાં ગમે તેવા મહાપુરુષ સમક્ષ પણ અભય રાખવા કહે છે

६ मोर दास कहाइ नर आसा । करइ तौ कहहु कहा बिस्वासा ॥ ३
बहुत कहउँ का कथा बढ़ाई । एहि आचरन बस्य मैं भाई ॥ ४

તુ૦ રામા ૭-૬૭-૩, ૪

રામચંદ્રજીનું પ્રવચન ૭-૬૪-૩ થી ૭-૬૮-૦ સુધી ચાલ્યું છે, એમાં ભક્તના ગુણોનું રસાળ વર્ણન છે ગીતાનો ભક્ત એનાથી ભિન્ન નથી

૬

ભક્તિ

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥[1]

६-३२-१० (गीता १०-१०) (८७)

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥[2]

६-३२-११ (गीता १०-११) (८८)

એમ મારામાં તન્મય રહેનાર અને પ્રીતિપૂર્વક ભજનારને હું બુદ્ધિયોગ–સમત્વ બુદ્ધિ–આપું છું. તેથી તેઓ મને પામે છે.

તેમની ઉપર અનુકમ્પા કરવા માટે, તેમના અંતઃકરણમાં રહેલો હું પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપ વડે તેમના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંધકારનો નાશ કરૂં છું.

ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા'ના પ્રકરણમાં ૭૫મા શ્લોકમાં[3] જણાવ્યું છે કે 'પોતે જ પોતાની જાતનો ઉદ્ધાર કરવો' એ સિદ્ધાંત તેના પૂરક વિચાર સહિત અહીં અનન્યભક્ત ઉપરની ભગવાનની કૃપા તરીકે મૂકવામાં આવ્યો

---

૧ (૧) ગાંધીજીએ શ્રી મનુબહેન ગાંધીને ડોશીનો મોહ છોડવાનું સમજાવતાં, સેવાભાવી અને નિર્દોષ કાર્ય કરનાર ભક્તને ઈશ્વરે જોઈતી બધી શક્તિઓ આપી હોય છે એમ કહી, પ્રમાણરૂપે ૬–૩૧–૨૨ (ગીતા ૯–૨૨) અને આ બન્ને શ્લોકો ટાંકી, ૬–૩૨–૧૧ ઉપર ખૂબ ઊંડો વિચાર કરવાનું જણાવ્યું એ આખો પ્રસંગ મનનીય છે જુઓ 'એકલો જાને રે' પૃ ૨૬ થી ૨૮

(૨) સર૰ ઈશ મન્ત્ર ૭ (જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' શ્લોક ૭૫ પા ટી ૩) અનુદર્શન કરનારને મોહ કેવો, શોક કેવો?

(૩) સર૰ ભાગવતનો મંગળ શ્લોક જુઓ ઉપર 'સત્ય' શ્લોક ૪૮, પા ટી ૨૧

૨ સર૰ ૧૨–૨૭૦–૧૧

૩ ૬–૨૮–૫

છે ગીતામાં અને મહાભારતમાં[૪] તત્ત્વનિરૂપણ અને ઉદાહરણોથી બનાવવામાં આવ્યું છે કે માણસ જેવી સંપત્તિના સંપર્કમાં આવે, તેના વડે પરાધીન થઈને મન મળ્યું છે આસુરિ સંપત્તિના સંપર્કમાં આવેલો પછીથી કામ અને ક્રોધને વશ થઈને અનિચ્છાએ પરાણે પાપ કરે છે,[૫] તેવી જ રીતે જે ભગવાનને ઓળખવાની સાધના કરવાની ઇચ્છાથી દૈવીસંપત્તિના સંપર્કમાં આવે છે તે પણ અવશપણે, પરમગતિને પામે છે[૬]

'જેનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ લાગી ગયું છે, જેની ઇંદ્રિયો ભગવાનને જ ઓળખે છે અને જે એને વિશે જ પરસ્પર જ્ઞાન આપવા લેવામાં અને વાતો કરવામાં સંતોષ પામે છે અને મુદિત થાય છે,[૭] એવા દૈવીસંપત્તિના સંસર્ગમાં આવેલા ભક્તને ભગવાન સમત્વબુદ્ધિરૂપી અવિચળ બુદ્ધિયોગ આપે છે

આમ બંને સંપત્તિના સંપર્કમાં આવેલા અવશપણે કાર્ય કરે છે પરંતુ કોઈ પણ જીવ એક જ જાતની સંપત્તિવાળો નથી એ બંને જાતની સંપત્તિઓને ધારણ કરનાર (સાપેક્ષ) સત્ય અને અસત્ય તથા મન, બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોથી પર એવો ચૈતન્યદેવ અંતરમાં બિરાજે છે[૮] એ દેવ અતિપાપી સર્વપાપીથીયે પાપી એવો જીવ પણ જ્યારે ભગવાનાભિમુખ થવા માગે છે ત્યારે તેને દુરિતોથી છોડાવે છે સુવિનના માર્ગે લઈ જાય છે અને છેવટે મન્નેથી પર એવી ગતિએ પહોંચાડે છે અવશપણે–પાપ અને પુણ્ય બંનેમાં વર્તતો આ મનુષ્ય પાપથી કેમ છૂટે " એ પ્રશ્ન છે પાપથી છૂટે છે એ હકીકત છે એ ભગવાનની ચમત્કારિક વિભૂતિ છે

---

૪ જુઓ બ્રહ્મવિદ્યા સ્તોત્ર ૭પનું ઉદ્ઘાટન

૫ જુઓ ૬–૨૫–૩૬ થી ૪૧ (ગીતા ૩–૩૬ થી ૪૧)

૬ જુઓ ૬–૨૮–૪૦ થી ૪૫ (ગીતા ૬–૪૦ થી ૪૫)

૭ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्त परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥
૬–૩૨–૯ (ગીતા ૧૦–૯)

૮ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्य परं मन ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धे परतस्तु स ॥ ૬–૨૫–૪૨
(ગીતા ૩–૪૨) = સર૰ ૧૨–૨૪૦–૨
સર૰ મડ ઉ ૧–૩–૧૦ ૨–૩–૭

૯ સર ૬–૬–૩૬ (ગીતા ૪–૩૬) ૬–૩૧–૩૦ (ગીતા ૯–૩૧)

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥[1]

૬-૩૧-૩૪ (गीता. ९-३४) (૮૯)

મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારે માટે યજ્ઞ કર, મને નમસ્કાર કર, એટલે મારા પરાયણ થઈ આત્માને મારામાં જોડીને તું મને પામીશ.

'રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ' (વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ગૂઢ વસ્તુઓમા શ્રેષ્ઠ)માં આ શ્લોક છેલ્લે આવેલો છે. ગીતામાં અન્યત્ર આને મળતા આવતા વચનને 'સર્વગુહ્યતમ' કહ્યુ છે.[2] એ વિદ્યાનુ વર્ણન કરતા એને ભગવાને વિદ્યાઓમા શ્રેષ્ઠ,[3] ગૂઢ વસ્તુઓમા શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષ અનુભની શકાય તેવી, ધાર્મિક, (પ્રમાણમા) સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવી,[4] અને અવિનાશી કહી છે. એ વિદ્યાનુ હાર્દ, સર્વ શરીરોમાં વાસ કરનાર એક અંતર્યામી–વાસુદેવને પીછાનવો, અને એને સર્વપ્રવૃત્તિઓનો આદિથી અંત સુધી પ્રવર્તક, સર્વમાં ઓતપ્રોત છતા અસંગ અને અમરત્વ તથા મૃત્યુરૂપ સુદ્ધા જાણીને એનુ પૂજન કરવુ એ છે આવા ભગવદ્ભક્તના, અનન્ય ભાવે ભક્તિ કરનારા, સમત્વના ઉપાસક, કર્મકૌશલ જાણનારા બુદ્ધિયોગીનુ (સર્વ પ્રકારનુ) યોગક્ષેમ સ્વય ભગવાન ઉઠાવે છે.[5]

---

૧ અમક = દે. ૬-૪૦-૬૫ અમક; જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' શ્લોક ૮૬, પા. ટી ૩

૨. જુઓ ઉપર પા. ટી ૧; જુઓ ગીતા ૧૮-૬૪ (૬-૪૦-૬૪).

૩. ૬-૩૧-૨ (ગીતા. ૯-૨)

૪. આમ તો દરેક વસ્તુ આચરવામા અઘરી છે ના ત જેઓ સન્માર્ગે ટેવાયા હોય તેઓને ઉન્માર્ગે જવુ અઘરુ છે ઉન્માર્ગવાળાને સન્માર્ગે આવવું અઘરુ છે છતાય જેઓને સીધા રસ્તે આવવુ છે, તેઓને માટે આ ધર્મ વિશેષ સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવો અથવા ઓછો અઘરો છે એવો ભાવ છે.

૫. अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

૬-૩૧-૨૨ (ગીતા ૯-૨૨) સર° ૧૨-૩૩૬-૬૭

યોગક્ષેમ = (૧) અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવી અને પ્રાપ્ત વસ્તુ સાચવવી. એના ઉપરથી રૂઢ અર્થ પ્રમાણે સાંસારીક જરૂરીયાત

(૨) અનન્યભક્ત નિર્ભય અને નમ્ર હોઈ બધું શ્રેષ્ઠ અને ગૂઢ મેળવે

એમ આ રાજવિદ્યાને અનુસરીને ભગવત્પરાયણ રહેનાર ભક્ત ભગવાનને પામે છે, એવો એનો ઝોક છે.

[१] [२] [३]
मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥

६-३३-५५ (गीता ११-५५) (९०)

છે. (જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' શ્લોક ૭૩ થી ૭૪ની પા. ટી. ૭).

(૩) યોગ એટલે નિરંતર બ્રહ્મનિષ્ઠા, તેનો ક્ષેમ એટલે આધ્યાત્મિકાદિ ઉપદ્રવ રહિતના સારાંશ કે બ્રહ્મનિષ્ઠાનું મનનકાર્ય (શંકરનંદી).

(૪) બીજા બધા ભક્તોના યોગક્ષેમને ભગવાન જ ચલાવે છે ને? હા ચલાવે છે, પરંતુ તેમાં આ વિશેષ છે—જેઓ બીજા ભક્તો છે, તેઓ તો પોતાને માટે યોગક્ષેમ ઇચ્છે છે, પરંતુ અનન્યદર્શીઓ તો પોતાને માટે યોગક્ષેમ નથી ઇચ્છતા, ખરેખર! તેઓ પોતાના જીવનમાં કે મરણમાં (ગીધ જેવી) આકાંક્ષા નથી કરતા, તેઓ તો કેવળ ભગવાનના જ શરણવાળા છે, એટલા માટે ભગવાન જ તેમના યોગક્ષેમને વહે છે (શંકરાચાર્ય)

(૫) બૌદ્ધ મત મુજબ 'યોગક્ષેમ' એટલે નિર્વાણ. જુઓ ધમ્મ. ૨૩: દીઘનિકાય ૩-૬-૩ (૫): પચાવુધ જાતક ૫૫. કચનક્ખન્ધ જાતક ૫૬.

(૬) જુઓ તુલસીકૃત 'રામાયણ' અરણ્યકાંડ ૫૦ મા દોહા પછી ચો. ૪ થી ૧૦, તે પૈકી નીચેની સરખાવો:

सुनु मुनि तोहि कहउँ सहरोसा । भजहिं जे मोहि तजि सकल भरोसा ॥४
करउँ सदा तिन्ह कै रखवारि । जिमि बालक राखइ महतारी ॥५

(રામચંદ્રજી બોલ્યા) હે મુનિ! સાંભળો, હું તમને સહર્ષ કહું છું કે, જે સઘળા ભરોસા છોડીને કેવળ મને જ ભજે છે, તેની હું જેમ માતા બાળકની રક્ષા કરે, તેમ સદા રક્ષા કરું છું

૧. આ શ્લોકને માન્ય ટીકાકારોએ સર્વ શાસ્ત્રનો સાર કહ્યો છે જુઓ:—

(૧) अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूत: अर्थः निःश्रेयसार्थं अनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्य उच्यते— હવે સર્વ ગીતા શાસ્ત્રનો સારભૂત અર્થ જે મોક્ષને માટે છે તે અનુષ્ઠાનપણાને યોગ્ય હોવાથી તેનો સંગ્રહ કરી કહેવાય છે. (શંકરાચાર્ય)

(૨) હવે શાસ્ત્રસર્વસ્વનો સંગ્રહ કરી દેખાડે છે (નીલકંઠ)

(૩) હવે અર્જુનને સકલ ગીતાર્થનો સાર શો છે તે ટૂંકામાં કહે છે (ટિળક: ગીતા રહસ્ય પૃ ૭૮૩).

(૪) (ભક્તિનો) રસ પેદા થયો છે કે નહિ એ જાણવાની કસોટી

હે પાર્થ ! જે મારે અર્થે કર્મ કરે છે, મારા પરાયણ રહે છે, મારો ભક્ત છે, આસક્તિ છોડે છે, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દ્વેષ—વેર રહિત છે તે મને પામે છે[૪]

(અગીઆરમા અધ્યાયનો) છેલ્લો શ્લોક છે ૫૫ (જાઓ 'ગીતાબોધ' પૃ ૧૦૩)

(૫) જેને જગતમા કોઈની સાથ વેર નથી, જે તટસ્થ રહીને જગતની નિરપેક્ષ સેવા કરે છે, જે જે કંઈ કરે છે તે મને અર્પતો રહે છે, મારી ભક્તિથી જે ભરેલો છે, જે ક્ષમાવાન નિઃસંગ, વિરક્ત અને પ્રેમાળ એવો ભક્ત છે તે પરમેશ્વરના હાથમાનુ હથિયાર બને છે આવો એ (સત્રાર્થ) સાર છે (વિનોબા ભાવે, 'શાસ્ત્રઆવ્ય'ને ટાંકતા 'ગીતા પ્રવચનો' પૃ ૧૬૦)

૨ मत्कर्मकृत् = લૌકિક અને વૈદિક કર્મ તથા સર્વ ચેષ્ટા માત્ર પણ મારે માટે કરે છે પણ અન્ય સ્વાર્થ માટે નથી કરતો તે (શાંકરભાષ્ય)

૩ પૃ ૧ જેને માટે કર્મ કરે છે તેજ ફળને પામે છે બીજાને નથી પામતો જે મારે માટે કર્મ કરે છે તે મને જ પામે છે એટલે હું જ તેના કરેલા કર્મના ફળરૂપ ઉત્તમ ગતિ જેનો છુ એવો તે मत्परम અથવા તેજ મારો રક્ષક, તે જ મારા આશ્રયયોગ્ય તે જ પ્રાપ્તવ્ય તે જ આધાર, અને તે જ અમારી ગતિ છે એમ નિરતિશય પ્રીતિવડે હું જ જેને ઉત્કૃષ્ટ છુ તે मत्परम અથવા—આનાથી પર થયો પમાય છે તે એટલે ઇંદ્રિય, તેમની વૃત્તિ જેની મત્પરા છે એટલે કે જેની સર્વ ઇંદ્રિયોની વૃત્તિ સર્વત્ર આત્મગ્રહણ કરવાવાળી તે मत्परम (શંકરનંદી) હું જ પરમ પ્રાપ્તવ્યપણાવડે જેને નિશ્ચિત છુ પણ સ્વર્ગાદિ નથી તેવો તે मत्परम (મધુસૂદની)

૪ સર° શંકરાચાર્યના 'પરાપૂજા' સ્તોત્રમા ભગવાનના અર્થે કર્મ કરતા ભક્તની આરાધનાનું વર્ણન

आत्मा त्वं गिरिजा मति सहचरा प्राणा शरीरं गृह
पूजा ते विविधोपभोगरचना निद्रा समाधिस्थिति ।
संचारस्तु पदो प्रदक्षिणविधि स्तोत्राणि सर्वा गिरो
यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिल शंभो तवाराधनम् ॥ १०

આત્મા તમે છો બુદ્ધિ પાર્વતી છે, પ્રાણો આપની સાથે ફરનારા અનુચર છે, શરીર મંદીર છે વિવિધ ઉપભોગોની રચના આપની પૂજા છે, નિદ્રા એ સમાધિની સ્થિતિ છે મે પગની ચાલ આપની પ્રદક્ષિણા છે, બધી વાણી આપના સ્તોત્રો છે આમ હું જે જે કર્મ કરું છુ તે સઘળ હે શંભો! આપની આરાધના છે

વિશ્વરૂપ બતાવ્યા પછી ગભરાઈ ગયેલા અર્જુનને સૌમ્ય મનુષ્ય સ્વરૂપ બતાવી, ભગવાને કહ્યું કે 'વેદ, તપ, દાન કે યજ્ઞથી મારું તેં કર્યું એવું વિશ્વરૂપ દર્શન થઈ શકે નહિ. તે તો ફક્ત અનન્ય ભક્તિથી જ થાય.'[૫] એ અનન્ય ભક્તિનું રૂપ દર્શાવતાં ભગવાને ઉપરનું સર્વસારસંગ્રહી સિદ્ધાન્તવચન ઉચ્ચાર્યું.

એ સિદ્ધાંતવચનનો સ્પષ્ટ અર્થ, સર્વને આકર્ષી રહેલા સર્વત્ર વસી રહેલા કૃષ્ણ વાસુદેવની પ્રીતિ અર્થે, સંપૂર્ણ અનાસક્ત પ્રેમભાવથી એ સર્વસુહૃદના નિર્દેશ પ્રમાણે કાર્ય કરીને તદ્રૂપ થવું

આધ્યાત્મિક વ્યવહાર તેમજ સામાન્ય વ્યવહારમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાના માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, એ સરળ રસમય પ્રસંગ આધ્યાત્મિક કક્ષામાં પણ લાગુ પડે છે. 'યુદ્ધની તૈયારી માટે પાડવ-કૌરવોએ જુદા જુદા રાજાઓ પાસેથી સહાય મેળવવા દૂતો મોકલવા માડયા પણ શ્રીકૃષ્ણની સહાય મેળવવા અર્જુન જાતે જ ગયો, ગુપ્તચરો પાસેથી આ વાત સાભળીને દુર્યોધન પણ વાયુવેગી ઘોડાઓ જોડેલા રથમા બેસીને આનર્તનગરી-દ્વારકા ગયો બન્ને એકી સાથે દ્વારકામા પ્રવેશ્યા ત્યા ખબર પડી, શ્રીકૃષ્ણ સૂઈ રહ્યા છે. છતાંય તેઓ શય્યાગૃહ-સૂવાના ઓરડામા ગયા તેમા દુર્યોધન (ઉતાવળથી) પહેલાં પ્રવેશ કરી શ્રીકૃષ્ણના ઓશીકા આગળ સુદર આસન પર બેઠો ત્યારે મહામના અર્જુન (શાન્તિથી) પછી પ્રવેશ્યો અને વિનયપૂર્વક હાથજોડી ભગવાનના ચરણ બાજુ ઉભો રહ્યો શ્રીકૃષ્ણ જાગ્યા બન્નેનુ સ્વાગત કર્યું પછી દુર્યોધને પોતે પહેલાં આવ્યો છે, માટે સજ્જનોના આચાર મુજબ, પોતાને જ મદદ કરવા વિનંતી કરી માધવે 'એ વાત સાચી છે' એમ જણાવી આગળ ચલાતાં કહ્યું, 'તમે પ્રથમ આવ્યા છો અને અર્જુનને મે પ્રથમ દીઠો છે તેથી હુ બન્નેને મદદ કરીશ. મારી પાસે એક અબજ ગોપોનું 'નારાયણ' નામનું મહા પ્રબળ સૈન્ય છે. તેથી એક તરફ યુદ્ધમા દુરાધર્ષ એક અબજ ગોપસૈનિકો અને બીજી તરફ શસ્ત્ર નહિ ઉઠાવનારો અને યુદ્ધ નહિ કરનારો એવો હુ રહીશ હે પાર્થ! એ બેમાંથી તને જે વધારે ગમતુ હોય તે માગી લે, કારણ ધર્મ પ્રમાણે પ્રથમ તારી (અર્જુન દુર્યોધનથી નાની ઉમરનો હતો તેથી) ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી જોઈએ '

એમ કહેતાં જ ધનંજયે નિઃશસ્ત્ર કેશવને માગી લીધા. દુર્યોધને કરોડાના ગોપસૈન્યને કૃષ્ણને સૈન્ય અને શસ્ત્રો વિનાના કરી નાખ્યા છે એમ સમજીને હવે 'જય મારો જ છે' એમ માનતો દુર્યોધન હરખાતો હરખાતો હસ્તિનાપુર ગયો

---

૫. ૬-૩૩-૫૩, ૫૪ (ગીતા. ૧૧-૫૩-૫૪).

એના ગયા પછી ભગવાને પૂછ્યુ કે 'યુદ્ધ નહિ કરનાર, મને તે ' વિચારથી માગી લીધો ?' ત્યમ પણ આત્મસામર્થ્યના ભાનવાળા અર્જુને ક 'હે પુરુષોત્તમ! તમે એ બધાયને હણવા સમર્થ છો એમા શંકા નથી એવ રીતે હું એકલો જ એ બધાને હણવા સમર્થ છુ પણ તમે જગતમાં કીર્તિમાન છો તેથી તમને યશ મળશે, અને હું યશનો અર્થી છુ એટલે તમને મારા ત મારા સારથિ થાઓ એવી ઝંખના મારા ચિત્તમાં સદાય રહે છે લાંબા સમયની એ ઇચ્છિત કામનાને તમારે પૂરી કરવી જોઈએ '[૬] ભગવાને અર્જુનની પોત સાથેની સ્પર્ધાને અભિનંદી તેનુ સારથિપણું કરવાનુ સ્વીકારી તેનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો

આ કથા ઉપર કંઈ ટીકાટિપ્પણની જરૂર નથી કરોડોના સશસ્ત્ર ગોપ-સૈન્યવાળા દુર્યોધન એટલે કે ઇન્દ્રિયોની અસંખ્ય કામનિક વૃત્તિઓ સહિતની આસુરિ સંપત્તિનો અધિનાયક અને નિઃશસ્ત્ર, સાક્ષીભૂત, કીર્તિમાન, એક જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સહાયવાળા અર્જુન એટલે કે ભગવાનને જ પરમ ગણતા દૈવી સંપત્તિના અધિનાયક એ બેમાથી કોનો વિજય થયો એ સર્વવિદિત છે

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥
૬-૪૦-૫૫ (ગીતા ૧૮-૫૫) (૬૧)

હું કેવો અને કોણ (શું) છું એ ભક્તિ વડે મને (ભક્ત) યથાર્થ જાણે છે, અને એથી મને યથાર્થ જાણીને પછી મારામા પ્રવેશ કરે છે

ચારે પ્રકારના ભક્તો—આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાનીમા જે છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાની ભક્ત છે, તે વાસુદેવ એ જ પોતાનો આત્મા છે એમ યથાર્થ સમજે છે[૧] અને તેથી આસક્તિરહિત કર્મ કરતા કરતા, છેવટે દેહ પડયા પછી શુકદેવની જેમ ભગવદ્રૂપ થાય છે

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥
૬-૩૩-૨૦ (ગીતા. ૧૧-૨૦) (૬૨)

---

૬ ઉદ્યોગ અ ૭

૧ જુઓ ૬-૨૯-૧૫ થી ૧૭ (ગીતા ૭-૧૫ થી ૧૭)

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।[1]
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥
६-३३-३८ (गीता ११-३८) (९३)

આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેના અંતરમાં અને સર્વ દિશાઓમાં તમે એકલા જ વ્યાપી રહેલા છો. હે મહાત્મન્! આ તમારું અદ્‌ભૂત ઉગ્ર રૂપ જોઈને ત્રણે લોક અત્યંત વ્યથિત થયા છે.

તમે આદિ દેવ છો, પુરાણ પુરુષ છો, તમે આ વિશ્વનું આશ્રયસ્થાન છો, તમે જાણનાર અને જાણવા યોગ્ય છો, અને પરમ ધામ છો. હે અનન્તરૂપ! આ જગતમાં તમે વ્યાપી રહ્યા છો.

'મારા એક અંશથી આ આખા જગતને હું ધારણ કરી રહેલો છું'[2] એમ ભગવાનની પાસેથી સાંભળીને, એમનુ જગતને ધારણ કરી રાખનારું આદિરૂપ જોવાની અર્જુને ઇચ્છા દર્શાવતા, ભગવાને પોતાનુ વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, ભગવાનનુ એ પ્રચંડ, જગહળતું, દિવ્ય વિરાટરૂપ જોઈને ગભરાઈ ઉઠેલા અર્જુને સ્તુતિ કરી તેમાંથી પ્રથમ શ્લોક–(૬–૩૩–૨૦) લીધો છે.

ત્યારબાદ અર્જુનના પૂછવાથી 'હુ લોકોનો નાશ કરનાર વૃદ્ધિ પામેલો કાળ છુ. માટે તુ નિમિત્તમાત્ર થઈને યુદ્ધ કર'[3] એમ ભગવાને આજ્ઞા કર્યા પછી, ધ્રૂજતા, વારવાર નમસ્કાર કરતા, અને બીતા અર્જુને પ્રણામ કરીને ફરીથી સ્તુતિ કરી તેમાથી બીજો શ્લોક–(૬–૩૩–૩૮) લીધો છે

'વિશ્વરૂપદર્શનયોગ'નો એ આખો અધ્યાય કાવ્ય છે એમા ફિલસૂફી નથી, પણ કેવળ ઈશ્વરની સહાયવાળા ગદ્‌ગદિત, મૃદુ મનુષ્યના હૃદયમા ઉભી થતી ઊર્મિઓનું પ્રચ ડ મ થન, દર્શ ન અને અ તે થતા પ્રતિબોધનું એ કાવ્ય છે.[4] આ અધ્યાય વારંવાર વાંચતાં ભક્ત હૃદયને થાક ચડતો નથી. અને સહાય, આલંબન, સ્થૈર્ય, સ્નેહ, ભક્તિ વ ભાવો ખીલે છે. એનો આનંદ મૂળ કે અનુવાદ જોવામાં છે, વિવેચનમાં નથી

૧. બ=૬–૩૩–૧૮ બ (ગીતા ૧૧–૧૮ બ).
૨. ૬–૩૨–૪૨ (ગીતા. ૧૦–૪૨).
૩. ૬–૩૩–૩૨, ૩૩ (ગીતા ૧૧–૩૨, ૩૩).
૪. ૬–૩૩–૫૫ (જુઓ ઉપર શ્લોક ૯૦).

૭

ગાર્હસ્થ્ય

यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।
तमेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥
चि. १३-४४-२६ (९४)

देवदत्तां पतिर्भार्यां वेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
स दैवीं मानुषीं वाचमनृतां पर्युदस्यति ॥[1]
चि. १३-४४-२७ (९५)

ભાર્યા અને પતિએ વિવાહ માટે પરસ્પર મંત્રણાથી અને સંકેતથી વિવાહ કર્યો હોય તે અને વળી જે સગાંસંબંધીઓએ નક્કી કર્યો હોય તેને પણ (વિદ્વાનો) શ્રેષ્ઠતર માને છે.

(આવું સંમતિથી લગ્ન કરનાર) પતિ પોતાની ધર્માનુસાર પ્રાપ્ત ભાર્યાને ઈશ્વરદત્ત સમજે છે એટલે એ (લગ્ન સંબંધમાં) દૈવી (વેદો) કે માનુષી (સ્મૃતિ) વાણીને અસત્ય સમજીને (વિધિનિષેધોને) ત્યજી (પણ) દે છે.

વિવાહધર્મ કથનમાં મ ભા.કારે પાંચ પ્રકારના વિવાહ–બ્રાહ્મ, ક્ષાત્ર, ગાંધર્વ, આસુર અને રાક્ષસ[2]–વર્ણવ્યા પછી, સૌથી શ્રેષ્ઠતર વિવાહ વરકન્યાએ

---

૧. અ = મનુ ૯–૯૫ અ.

૨. બ્રાહ્મ = વરના શીલ, વર્તન, વિદ્યા, કુળ અને કર્મ–કામધંધાને બરાબર તપાસીને ગુણસંપન્ન વર સાથેનો વિવાહ ચિ ૧૩–૪૪–૩, ૪: ક્ષાત્ર = ઉપર વર્ણવેલા ગુણવાળા વરને કન્યાને સ્વીકારવા પહેરામણી વ. આપી અનુકૂળ બનાવી કરેલો વિવાહ ચિ. ૧૩–૪૪–૮, ૫: ગાંધર્વ = માતાપિતાની સંમતિ પ્રમાણે નહિ પણ વરકન્યાની પોતાની પસંદગીથી કરવામાં આવે તે ચિ ૧૩–૪૪–૫, ૬: આસુર = વિક્રયથી કરવામાં આવેલું લગ્ન ચિ. ૧૩–૪૪–૭: રાક્ષસ = મારામારી અને કાપાકાપી કરીને બળાત્કારે, રડતી કન્યા સાથે કરેલું લગ્ન તે રાક્ષસ કે પૈશાચ ચિ ૧૩–૪૪–૮; આમાં પ્રથમના ત્રણ ધર્મ્ય છે અને બાકીના બે અધર્મ્ય છે. ચિ. ૧૩–૪૪–૯, ૧૦ મનુસ્મૃતિમાં બ્રાહ્મ,

પરસ્પર મંત્રણા અને સંકેતથી કરેલો, અને વડિલોએ નક્કી કર્યો હોય એ બન્ને છે એમ જણાવ્યું. અર્થાત્ સ્નેહલગ્ન ઉત્તમ છે; સાથે જે વરકન્યા વડિલોની હિતબુદ્ધિ અનુસારનાં લગ્ન કરે તે એમ બન્ને પ્રકારનાં લગ્ન ઉત્તમ છે. પરસ્પર સ્નેહ વિનાના લગ્નને મનુનું[3] પ્રમાણ આપી અધર્મજનક અને ધર્મને વ્યર્થ કરાવનાર કહ્યું છે. વળી કોઈ (વિધિનિષેધોમાં નહિ માનનાર વિચારવંત) માણસ પોતાની પત્નીને ધર્માનુસાર મેળવે અને પછી જો કોઈ જાતની વૈદિક કે સ્માર્ત વિધિઓ છોડી દઈને લગ્ન કરે તો તેથી કંઈ અધર્મ થતો નથી. એમ પણ ચોકખું જણાવ્યું છે. લગ્ન અંગેના આ વિચારો આજે પણ તદ્દન આધુનિક લાગે છે એ સ્પષ્ટ છે.[4]

ધર્માનુસાર લગ્ન એટલે કયો ધર્મ? અથવા કયા ધર્મને અનુલક્ષીને પત્ની સાથે સહધર્માચરણ કરવાની આજ્ઞા અપાઈ છે?[5] આમ તો સહધર્માચરણ તર્કસંગત નથી અને અનેક દૃષ્ટિએ અશક્ય છે. લગ્નનો ધર્મ-હેતુ ધર્મને અર્થે સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાનો છે એ નથી ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ માટે કે નથી કોઈ કામ્ય હેતુ માટે. ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ જેવો હેતુ હોય તો તે ગૌણ છે તેથી કોઈ વિચારવંત મનુષ્ય એવા ધર્મને માટે પ્રજોત્પત્તિના ઉદાત્ત હેતુથી લગ્ન કરે, અને પ્રચલિત 'ધાર્મિક' કે 'સામાજિક' વિધિઓ, રૂઢિઓ અને રિવાજોને ફગાવી દે તો તે કંઈ અધર્મિષ્ઠ બનતો નથી, ધર્મિષ્ઠ જ રહે છે, જો એ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ કે કામ્યગુણોની પ્રાપ્તિની આશામાં લપટાય નહિ તો.

આ વિવાહધર્મકથનમાં પછીથી સૌથી વધુ ભાર વરની ગુણવત્તા ઉપર—ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણેના–શ્રેષ્ઠત્વ ઉપર ભાર મૂકેલો છે[6] અને કન્યાનું

દૈવ, આર્ષ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ એવા આઠ જાતના વિવાહોનું વર્ણન છે મનુ ૩-૨૧ થી

૩. न ह्यकामेन संवासं मनुरेवं प्रशंसति ।
अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृषा धर्मकोपनम् ॥ ચિ ૧૩-૪૪-૨૩.

૪. હાલ 'સીવીલમેરેજ એક્ટ'ના આશ્રયે થતા લગ્નોને આ વિચાર સાથે સરખાવી શકાય

૫. આ પ્રશ્નો અને તેના નિવારણ માટે જુઓ 'અષ્ટાવક્ર-દિક્‌સંવાદ' ચિ. અનુ. અ ૧૯ થી ૨૧: એમાંના નીચેના ઉલ્લેખો ખાસ જુઓ ચિ. ૧૩-૧૯-૧ થી ૧૯ અને ૮૮ થી ૯૧.. આખોયે સંવાદ એક શ્રેયાર્થી, ધર્માર્થી અને કામના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા મથતા સરળ મનુષ્યના ચિત્તનું દર્શન કરાવે છે

૬. ચિ. ૧૩-૪૪-૨૮ થી.

જેમાં સહુથી અધિક શ્રેય થતું હોય તેવા વર સાથે વિવાહ કરવો તે જ બધા (વિવાહ) ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. એ માટે કોઈને વાગ્દાન કર્યું હોય, કોઈ પાસેથી પત્નું લીધું હોય, કે શુલ્ક લીધું હોય તો પણ વિવાહ ફોક કરી શકાય છે. એમ કન્યાના હિત માટે વિવાહ ફોક કરવો પડે તેને અસત્ય ભાષણનો દોષ લાગતો નથી એવું સ્પષ્ટ જણાવતાં "આપને (અર્થાત્ વર પક્ષને) કન્યા આપીશ એવું પહેલાં બોલ્યા ન હોય, અથવા બોલ્યા હોય, અથવા અવશ્ય આપીશ જ એમ બોલ્યા હોય, પણ જ્યાં સુધી પાણિગ્રહણ ન થયું હોય ત્યાં સુધી (વર અને કન્યા પક્ષવાળા) અન્યત્ર માગાં કરી શકે છે"૭ કહીને લગ્ન થાય ત્યાં સુધી સારા વરની પસંદગી કરવાનો કન્યાનો હક-ધર્મ, સૌથી વધુ મહત્ત્વનો બતાવ્યો છે.

> भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
> प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥[1]
>
> ૪-૨૦-૨૭ (૯૬)

ભાર્યાનું રક્ષણ કરવામાં આવે તો પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે અને પ્રજા-સંતતિ-નું રક્ષણ કરવાથી આત્માનું રક્ષણ થાય છે.

મત્સ્યદેશના નગરમાં પાંચાલી સહિત પાંડવો ગુપ્તવાસમાં રહેતા હતા તે દરમ્યાન એક વખત દેવકન્યા જેવા રૂપવાળી દ્રૌપદીને જોઈને વિરાટનો સેનાપતિ અને સાળો કીચક તેનામાં આસક્ત થયો, અને જેમ કોઈ શિયાળ સિંહણની ઇચ્છા કરે એમ તેણે દ્રૌપદીને લોભાવવા માંડી[?] સતી દ્રૌપદીએ એને પરસ્ત્રીની ઇચ્છાથી પાપીજનોનો ત્યાગ કરવા સમજાવ્યું, પોતાના પાંચ ગંધર્વ પતિઓ (અર્થાત્ પાંડવો) તરફનો ભય બતાવ્યો, અને તેનો તિરસ્કાર કર્યો. પણ કામાતુર કીચક પોતાની બેન રાજરાણી સુદેષ્ણા પાસે ગયો અને કૃષ્ણા પોતાને મેળવી આપવા માટે કાકલૂદી કરી સુદેષ્ણાએ રખેને રાજા વિરાટ દ્રૌપદીથી મોહિત થાય તો પોતાને નુકશાન થાય એ બીકે અને કીચકનું કાર્ય થાય એ બન્ને વિચારથી કીચકને ત્યાં દ્રૌપદીને મોકલવાની યુક્તિ ગોઠવી. અનાથ દ્રૌપદી સત્યની અને ભગવાન સૂર્યની પ્રાર્થના કરતી કરતી કીચકના ભવને ગઈ કીચકે તેની આગળ પોતાનો પાપી મનોભાવ પ્રકટ કરતા, દ્રૌપદી કીચકને ધક્કો મારીને રાજસભામાં દોડી ગઈ. કીચકે તેની પાછળ જ રાજસભામાં દોડી દ્રૌપદીનો ચોટલો પકડીને લાત મારી માનિની દ્રૌપદીએ રાજા

૭ વિ ૧૩-૪૪-૩૪, ૩૫

૧. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૦૦, ૧૦૧

વિરાટ અને તેની સંસદના સભ્યોને આ માટે ઠપકો આપ્યો. પણ ધર્મરાજની સમય વર્તવાની શીખામણથી ન્યાય મેળવ્યા વિના જ રડતી રડતી સુદેષ્ણાના ભવને પાછી ફરી. રાત્રે પોતાના દુઃખનું નિવારણ શાથી થાય તેનો વિચાર કરીને, એ ભીમસેન પાસે ગઈ. ત્યાં પાંડવોને પડતાં દુઃખો માટે શોક કરી, પોતાની પહેલાંની ઉન્નત અવસ્થા સાથે હાલની અવનતિ સરખાવી ખૂબ વિલાપ કરી, ભીમને કીચકનો વધ કરવા પ્રેરતાં ઉપરનું વચન કહ્યું અને ઉમેર્યું કે 'હું કીચકને વશ થવા કરતાં તો ભીમસેન! વિષ ઘોળીને તમારી આગળ મરવાનું પસંદ કરીશ.' ભીમસેને પાંચાલીને આશ્વાસન આપી તથા કીચકને વ્યર્થ લોભાવીને મારવાની યુક્તિ બતાવી વિદાય કરી. એ અનુસાર ભીમસેને કામાંધ કીચક અને તેના ૧૦૫ ભાઈઓનો સંહાર કરી નાંખ્યો.[૨]

પત્નીના સ્વમાનનું, શીલનું તથા એ દ્વારા ભાવિ પેઢીના સ્વમાન અને ઉન્નતિનું રક્ષણ કરવાનુ આ સુભાષિતથી દર્શાવ્યુ છે. પત્નીનું માનરક્ષણ પતિ તરફથી થવું જરૂરી છે. સાથે પોતાના શીલના રક્ષણ માટેની દ્રૌપદીની ઉત્કટ ભાવનાનું, તેજસ્વિતાનુ, બુદ્ધિનુ અને વિપત્તિમા પડેલા પતિઓની મનોદશાને સમજવાની ઈચ્છાનું, સ્ત્રીઓએ મનન કરવુ એટલુ જ આવશ્યક છે.

> अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
> भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मित्रं मरिष्यतः ॥[१]
>
> १-६८-४० (९७)

> कान्तारेष्वपि विश्रामो नरस्याध्वनिकस्य वै ।[२]
> यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः परा गतिः ॥[३]
>
> १-६८-४३ (९८)

---

૨. જુઓ 'કીચક વધ'ની કથા. વિરાટ અ, ૧૩ થી ૨૩.

૧. (૧) સર૰ શાંતિપર્વમા 'લુબ્ધક કપોતીય'મા ધર્માત્મા કપોતે ગાયેલી પત્નીપ્રશંસા કરતી ગાથાઓ ૧૨–૧૪૨–૬ થી ૧૦, અને ક્ષેપક નં. ૩૬૬ થી ૩૬૯માંની ગાથાઓ.

(૨) સર૰ સ્ત્રીપ્રશંસા કરતી જાતક ન. ૫૩૪ 'મહાહંસ' જાતકની ગાથા ૩૧ થી ૩૩. એ પૈકી ૩૨ મી ગાથા જુઓ 'તેઓમા જ (સ્ત્રીઓમાં) ક્રીડા પ્રતિષ્ઠિત છે, તેઓ જ રતિનો આધાર છે, તેમનામા બીજ અંકુરિત થાય છે, તથા તેમનાથી પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાનો પ્રાણ આપીને પણ તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કયો મનુષ્ય તેમનાથી વિરક્ત થશે?'

૨. આ બે શ્લોકો સાથે સર૰ 'નલોપાખ્યાન'માં દમયંતીનાં વચન

दह्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।[2]
ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्ताः सलिलेष्विव ॥

१-६८-४९ (९९)

ભાર્યા મનુષ્યનું અર્ધાંગ છે, ભાર્યા સર્વશ્રેષ્ઠ સખા છે, ભાર્યા ત્રિવર્ગ-ધર્મ, અર્થ અને કામ-નું મૂળ છે, (અને) ભાર્યા મરતાની (પતિની અંત સમયની પણ) મિત્ર છે.

પ્રવાસી જનને પત્ની વનમાં પણ વિશ્રામ આપનારી છે, વળી જે પત્નીવાળો છે તે જ વિશ્વાસપાત્ર છે, માટે પત્ની પરમ ગતિ છે!

માનસિક સંતાપોથી બળીઝળીને રહેલા અને વ્યાધિથી દુઃખી થયેલા મનુષ્યો જેમ તાપથી અકળાયેલા (ઠંડા) પાણીથી આહ્લાદ પામે તેમ પોતાની પત્નીઓમાં આહ્લાદ પામે છે.

દુષ્યન્તે શકુન્તલાને નકારો દેતાં, શરમિંદી થયેલી, અને ચીડાયેલી છતાં નપના તેજથી ક્રોધને કાબૂમાં રાખીને શકુન્તલાએ પ્રવચન કર્યું તેમાં એણે સ્ત્રીનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં સાચાં, પ્રતાપી અને સ્વમાની વચનો ઉચ્ચાર્યાં તેમાંથી ઉપરના ત્રણ શ્લોકો લીધા છે.[4] શકુન્તલાના પ્રભાવશાળી વક્તવ્યદ્વારા વ્યાસે કરેલી સ્ત્રી પ્રશંસા અજોડ છે; આવો, એમાંના થોડા નમૂનારૂપ વચનો જોઈએ. 'સત્કારપાત્ર એવી હું આપની પતિવ્રતા ભાર્યા સ્વયં સામે આવીને ઊભી છું છતાં તમે મારો સત્કાર નથી કરતા? આ સભામાં તમે મને હલકટ સ્ત્રીની

૩-૫૮-૨૬, ૨૭ અને નળનો જવાબ ૩-૫૮-૨૯. : દમયંતી : મહારાજ! તમે ઘોર વનમાં પ્રથમના સુખોને સંભારતા થાકથી અને ભૂખથી રીબાઇ રહ્યા હશો ત્યારે હું તમારી ગ્લાનિને દૂર કરીશ. સર્વ દુઃખોમાં ભાર્યા જેવું (ઉત્તમ) એકે ઔષધ નથી એવો (નિષ્ણાત) વૈદ્યોનો મત છે, આ હું તમને સત્ય કહું છું.' નળ: 'દમયંતી! સુમધ્યમા! તું કહે છે એ તદ્દન યથાર્થ છે. દુઃખી માણસ માટે ભાર્યા જેવો કોઈ મિત્ર નથી અને એના જેવું કોઈ ઔષધ પણ નથી,'

૩. સુશીલ પત્ની પતિને જીવનમાં વિશ્રામ તો આપે જ છે, તદુપરાન્ત તેને સમાજમાં વિશ્વાસપાત્ર પણ બનાવે છે. આજે પણ આ હકીકત અનુભવ-સિદ્ધ છે. પત્ની વિનાનાને લોકો ઘર ભાડે આપતાં ડરે છે!

૪, કથા માટે જુઓ ઉપર 'સત્ય' શ્લોક ૪૩, ૪૪નું ઉદ્ઘાટન.

જેમ શાથી જુઓ છો ? શું હું વેગનમાં ગેડું છું ? શું તમે મને નહિ સાંભળો ?[૫] × × × તે જ પત્ની છે જે ગૃહકાર્યમાં દક્ષ છે, પ્રજાવાળી છે, પતિને પ્રાણ સમજનારી છે અને પતિવ્રતા છે.[૬] × × × પ્રિયંવદા પત્ની એકાન્તમાં મિત્રરૂપ છે, ધર્મકાર્યોમાં પિતા જેવી છે અને દુઃખમાં માતા જેવી છે.[૭] × × × પંડિતો કહે છે કે આત્મા પોતે જ પોતા થકી પુત્ર રૂપે જન્મે છે, તેથી પુત્રવતી પત્નીને એણે માતાની જેમ (આદરથી) જોવી.[૮] × × × અતિશય ક્રોધ ચડ્યો હોય તો પણ ડાહ્યા માણસે પત્નીને કદી અપ્રિય કહેવું નહિ, કારણ કે રતિ, પ્રીતિ અને ધર્મ એ ત્રણે એને આધીન છે.[૯] સ્ત્રીઓ એ આત્માને જન્મ લેવાનું પવિત્ર સનાતન ક્ષેત્ર છે, અને સ્ત્રી વિના સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઋષિઓમાં પણ શી શક્તિ છે ?[૧૦]...' વગેરે

આ સુભાષિતોમાં દર્શાવ્યા છે, તેવા ગુણો જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત કરતાં, દ્રૌપદી, દમયંતી, સાવિત્રી, ગાંધારી, વિદુરા, કુન્તી વગેરે ઉચ્ચ કક્ષાનાં સ્ત્રી પાત્રો મારફતે કવિ વ્યાસ મહાભારતનાં સેંકડો પાના ઉપર સ્ત્રીત્વ અને માતૃત્વની ભાવનાનાં, ઔદાર્યયુક્ત કુટુંબપ્રેમના અને સ્ત્રીઓની ધારણાશક્તિ તથા પ્રેરણાશક્તિનાં ચિત્તને ઊર્ધ્વગામી કરતાં જાજ્વલ્યમાન તેજ કિરણો પાથરે છે.

न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।
शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥
१-६८-५५ (१००)

अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥[१]
१-६८-६२ (१०१)

---

૫. ૧-૬૮-૩૩, ૩૪.

૬. ૧-૬૮-૩૯.

૭. सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ ૧-૬૮-૪૨.

૮. आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्माद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ૧-૬૮-૪૭.

૯. सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्रूयादप्रियं बुधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥ ૧-૬૮-૫૦.

૧૦. आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।
ऋषीणामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामामृते प्रजाः ॥ ૧-૬૮-૫૧.

૧. =દે. નિરુક્ત ૩-૧-૪ (મૂળ ઉલ્લેખ શતપથ બ્રા. ૧૪-૯-૪-૨૬);

આલિંગન કરાતા શિશુ સંતતિના સ્પર્શથી જેવું સુખ થાય છે તેવું સુખ (ઉત્તમ) વસ્ત્રો, સ્ત્રીઓ અને જળના સ્પર્શથી પણ થતું નથી.

'તું મારા અંગેઅંગમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, મારા હૃદયમાંથી જન્મ્યો છે, પુત્ર નામે હું પોતે જ છું એવો તું સો શરદો જીવ.'

પુત્રસહિત પોતાનો પરિત્યાગ કરતા દુષ્યન્તને સમજાવતાં, શકુંતલા પોતે ચાલી જવા તૈયાર થઈ, પણ બાળકપુત્ર ભરતને સ્વીકારવા વિનંતી કરતાં ઉત્કટ અપત્યપ્રેમ દર્શાવતી દલીલો કરી તેમાંથી ઉપરના બે શ્લોકો લીધા છે. એમાંનો બીજો શ્લોક તો જાતકર્મસંસ્કાર વખતે બોલાતો વેદમંત્ર છે.

'પુત્રસ્પર્શથી અધિક સુખદાયી સ્પર્શસુખ દુનિયાભરમાં છે જ નહિ'[2] એમ બોલતી શકુંતલાએ એનું કારણ દર્શાવતાં કેટલાક અતિ સુંદર સુભાષિતો દુષ્યન્તને કહ્યાં. 'તમારા અંગોમાંથી આ, બીજો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે નિર્મળ સરોવરમાં પડેલા તમારા પ્રતિબિમ્બ જેવા આ મારા પુત્રને જુઓ.[3] જેમ ગાર્હપત્ય અગ્નિમાંથી આહ્વનીય અગ્નિ લેવાય છે, એમ તમારાથી આ પુત્ર જન્મ્યો છે, તમે એક હતા તે આ પુત્રથી બે રૂપ થયા છો.'[4]

સામાન્ય મનુષ્ય માટે ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં લેવા અને જીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યોનો વિકાસ કરવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ યોજાયો. એમાં પતિ-પત્ની બન્ને પરસ્પર સદ્ભાવ, પ્રેમ, સહકાર તથા રક્ષણ આપે અને સમાજોપયોગી બને એ રીતે જીવે એમ કલ્પાયું, એ સદ્અભિલાષાઓ વિકસિત થતી રહે (સ્વર્ગ મળે)

અમ=કૈ. બૃ ઉ ૬-૪-૯માં; આ મંત્ર ઉપકર્મસંસ્કાર વખતે બોલાય છે. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૦૩ પા. નો ૩. આ મન્ત્ર પછીનો બીજો શ્લોક સાથે જ વાંચો

पौत्रो हि त्वदधीनो मे सतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्व जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥ १-६८-६३.

'મારી આબાદી અને અક્ષય સંતતિ તારે આધીન છે માટે હે વત્સ! તુ સુખપૂર્વક સો શરદો જીવ.'

२. पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ १-६८-५७.

३. त्वदङ्गेभ्य. प्रसूतोऽय पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मान द्वितीय पश्य मे सुतम् ॥ १-६८-६४.

४. १-६८-६५.

અને મનુષ્ય પોતાની અસદ્વાસનાઓમાંથી છૂટે (નરકમાંથી છૂટે[૫]) એના સતત ચાલક બળ તરીકે (તત્કાલીન સમાજવ્યવસ્થાને અનુલક્ષીને) પુત્રને પસંદગી મળી, મહત્ત્વ મળ્યું.[૬] તેથી ઔરસ પુત્ર ન હોય તેવાઓ, અન્ય રીતે પુત્રપ્રાપ્તિ કરીને પોતાની વિકસતી અભિલાષાઓ ભવિષ્યમાં પાર પડતી રહે તે માટે પ્રયત્ન કરતા (આજેય કરે છે) તથા એમ કરીને ચિત્તમાં રહેલી પ્રેમની તથા બીજાને કંઈક અર્પણ કરવાની સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિને પોષણ આપતા.

જેઓ પૂર્ણ આત્મનિષ્ઠ થયા હોય તેઓને માટે આ વિચારણા નથી,[૭] પણ બહુજનસમુદાય, જે પાપા પગલી ભરે છે, તેને યોગ્ય માર્ગે ક્રમવાર આગળ વધવા માટે, ચિત્તને મૃદુ બનાવવા માટે, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમને ખીલવવા માટે, ભાવિ પેઢી, સમાજ, દેશ અને વિશ્વને ઊર્ધ્વગામી કરવા માટે, ઉત્કટ સંતાનપ્રેમ દિવ્ય રસાયનની ગરજ સારે છે.

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥[१]

चि. १३-४५-११ (१०२)

જેવો પોતાનો આત્મા છે તેવો પુત્ર છે, અને પુત્રી પુત્રના સમાન છે. તેથી એવી પુત્રી જાતે (જીવતી) બેઠી હોય ત્યાં સુધી (ભાઈ, ભત્રીજા વગેરે) બીજો કોઈ ધનને કેમ લઈ શકે?

તત્કાલીન સમાજવ્યવસ્થાને અનુલક્ષીને કુળ અને વંશની પ્રણાલિઓ ચલાવનાર, યશ અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર તરીકે પુત્રને પસંદગી મળવાથી,

---

૫. पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १-६८-३८;
मनु. ९-१३८.

૬. (૧) પુત્રી પણ પુત્ર સમોવડી છે, પરંતુ સમાજવ્યવસ્થા પ્રમાણે વંશની ધુરા પુત્રે વહન કરવાની તેથી પુત્રને પસંદગી મળી. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૦૨; જુઓ ૧-૬૯-૭૭.

(૨) મ. ભા.માં 'શકુન્તલોપાખ્યાન'માં મનુનું પ્રમાણ આપી પાંચ જાતના પુત્ર કહ્યા છે; સ્વપત્નીથી થયેલો, લબ્ધ, ક્રીત, વિવર્ધિત અને કૃત. પણ હાલની મનુસ્મૃતિમાં બાર જાતના પુત્રોનું વર્ણન છે! (મનુ. ૯-૧૫૮ થી જુઓ); જ્યારે ચિ. અનુશાસનપર્વમાં વીસ જાતના પુત્રોનું વિગતથી વર્ણન છે. (ચિ. ૧૩-૪૯-૧ થી ૨૭).

૭. જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' શ્લોક ૫૯, પા. ટી. ૧૧.

૧. = મનુ. ૯-૧૩૦.

એ પિતાના ધનનો સીધો વારસ મનાયો પણ કોઈ પુત્રીવાળો અપુત્ર મરણ પામે તો શું થાય? એ પ્રશ્ન ઊભો કરીને મહાભારતમાં સંગૃહીત કાયદાશાસ્ત્રે પુત્ર અને પુત્રી બન્નેને સમાન ગણીને, અપુત્ર પિતાના ધનનો વારસો પુત્રીને જ મળે, બીજો કોઈ લઈ શકે નહિ એમ ઉપરના શ્લોકથી જણાવ્યું છે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું કે (જેમ પિતાનું ધન પુત્રને મળે એમ) માતાનું ધન પુત્રીને મળે અને અપુત્ર માતામહનું ધન દૌહિત્રને મળે કારણ પુત્ર અને દૌહિત્રમાં ધર્મ પ્રમાણે-કાયદા અનુસાર-કંઈ ફરક નથી, અને એ પિતાને તેમજ માતામહને શ્રાદ્ધમાં પિંડદાન કરે છે [2] (વળી જ્યાં અપુત્ર પિતાએ પુત્રીને પુત્ર તરીકે રાખી હોય અને પછી પુત્ર થાય) તેવા કોઈ પ્રસંગમાં સંતાનો પૈકી પુત્ર પણ પુત્રીની સાથે જ (વારસો) ઇચ્છી શકે જ્યારે ઔરસ પુત્ર સિવાય) અન્ય કોઈ જાતના પુત્ર કરતાં-દત્તકાદિ પ્રકારના-પુત્રી શ્રેષ્ઠ છે આમ છતાં જે કન્યાનો વિક્રય કરવામાં આવ્યો હોય તેના પુત્રને ધર્મદષ્ટિએ માતામહનો વારસો આપવો જોઈએ નહીં [3] કારણ કે કન્યાવિક્રયથી થયેની પ્રજા અધર્મિષ્ઠ હોય છે, એમ કહ્યું છે [4]

એમ પુત્ર અને પુત્રી બધી રીતે સમાન છે જે થોડો ફરક છે તે સામાજિક વ્યવસ્થાને લીધે કરવામાં આવ્યો છે, નહિ કે ભેદભાવને લીધે

---

૨ ચિ ૧૩-૪૫-૧૨ થી ૧૬, ચિ ૧૩-૪૫-૧૨ = કે મનુ ૯-૧૩૧ ચિ ૧૩-૪૫-૧૩ કડ = કે મનુ ૯-૧૩૩ અને વગેરે મનુસ્મૃતિ અને મ ભા મા પુત્રીના વારસા અંગે વિચારો લગભગ સરખા છતાં મ ભા કાર અસંદીગ્ધ રીતે પુત્રીને ઔરસ સિવાયના તમામ પુત્રો કરતાં શ્રેષ્ઠ કહે છે, અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સ્મૃતિ કરતાં વિશેષ સન્માન તથા સમભાવ બતાવે છે

૩ કન્યાના કે વરના-બન્નેના વિક્રયનો મ ભા ના સ્મૃતિકાર વિરોધ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ મનુએ ગણાવેલા આઠ વિવાહો પૈકીના આર્ષ વિવાહમાં વરપાસેથી લેવામાં આવતા ગોમિથુન-ગાય બળદ-રૂપી ધનને (મનુ ૩-૨૯) લેવાના રીવાજને પણ 'એ સનાતન ધર્મ નથી' કહીને નિંદ્ય ગણ્યો છે (ચિ ૧૩-૪૫-૨૦) 'કોઈ અન્ય મનુષ્યને પણ વેચવો ન જોઈએ ત્યાં પોતાની પ્રજાને કેવી રીતે વેચી શકાય? એવા વિક્રયથી પ્રાપ્ત થયેના એ અધર્મમૂલક ધનથી કશો ધર્મ થતો નથી' (ચિ ૧૩-૪૫-૨૩) એ કહ્યું છે મ ભા એ પોતાના આધારમાં 'ધર્મશાસ્ત્રોમાંના ધર્મને જાણનારા અને ધર્મસેતુથી નિબદ્ધ એવા પુરાવિદો અર્થાત્ નિષ્ણાતો-યમે ગાયેલી ગાથાઓ કહે છે' એમ નોંધ્યું છે (ચિ ૧૩-૪૫-૧૭)

૪ ચિ ૧૩-૪૫-૧૫, ૧૬

पुत्रपौत्रसमाकीर्णो जननीं यः समाश्रितः ।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ॥

૧૨-૨૫૮-૨૬ (૧૦૩)

(મનુષ્ય) પુત્રપૌત્રોથી વીંટળાયેલો હોય અને પૂર્ણ સો વર્ષનો થયો હોય તો પણ માતાની પાસે આવતા એ બે વર્ષના બાળકની જેમ વર્તે.

માતૃપ્રેમની સર્જીવનીનુ વર્ણન કરતુ આ હૃદયગમ સુભાષિત વિશ્વ-સાહિત્યમા અજોડ સ્થાન લે એવુ માતૃત્વનુ ભવ્ય સ્તુતિકાવ્ય છે પુત્રની દૃષ્ટિએ માતાનુ આવુ નિરૂપણ સાહિત્યમા વિરલ છે પિતાનુ ગૌરવ ઘણુ મોટુ છે, પણ માતાનુ સ્થાન તેના પ્રેમ અને મેરાથી અજોડ છે,[1] આંગિરસ કુળના મેધાતિથિ ગૌતમને ચિરકારી નામનો બહુ વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનારો બુદ્ધિશાળી દીકરો હતો જો કે ટૂકી દૃષ્ટિના દુર્બુદ્ધિ માણસો એને આળસુ કહેતા! એક સમયે ઇન્દ્રે તેની માતા (અહલ્યા)ને છેતરી તેનુ શીલ ખડિત કર્યું ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા એના પિતા ગૌતમે બીજા કોઈ પુત્રને આજ્ઞા નહિ કરતા ચિરકારીને 'તારી માતાને મારી નાખ' એવી આજ્ઞા કરી, પણ ચિરકારી જેનુ નામ! એણે વિચાર કર્યો કે 'મારે એવો રસ્તો કાઢવો

---

૧ (૧) જુઓ શાતિ અ ૨૫૮

(૨) આના વિરોધમા વા રા બાલકાડ સર્ગ, ૪૮, ૪૯મા આવતી અહલ્યાકથા સરખાવો ના રામાયણની કથા મ ભા ના મુકાબલે તદ્દન સામાન્ય કક્ષાની અને જેમાથી કઈ વિશેષ જાણવાનુ ન મળે એવા ગપ્પા જેવી છે

(૩) તુલસીકૃત રામાયણમા આવતો આ પ્રસગ ઘણો ટૂકો છે, પણ ઉત્કટ ભક્તિરસથી મનને ભરી દેનારો છે બાલકાડ દોહા ૨૩૯થી આગળ

(૪) સર સ્નાન કરવા ગયેલી રેણુકા માર્તિકાવતના રાજા ચિત્રરથમા મનથી આસક્ત થઈ, એ કારણે ભાર્ગવ જમદગ્નિની આજ્ઞાથી પુત્ર પરશુરામે માતાનુ મસ્તક કાપી નાખ્યું પણ પછી પિતાએ વર માગવા કહેતા 'માતા ફરી જીવતી થાય અને અને વધ વ પ્રસગની સ્મૃતિ ન રહે ઇ' એવુ વરદાન માગ્યુ, એની કથા (આરણ્યક અ ૧૧૬) એ કથા કરતા ચિરકારીની કથા, માર્દવ, માતૃપ્રેમ, પિતૃપ્રેમ, વિનય, વિવેકબુદ્ધિ વગેરેમા અનેકશ ચડે એવી છે ભાર્ગવ જમદગ્નિની ઉપરોક્ત કથા મ ભા માની જ બીજી વાર્તા જોતા (ચિ અનુ અ ૯૫, ૯૬) કોઈ જુની સરળ લોકકથાનુ ચારણો અને પૌરાણિકો દ્વારા થયેલુ રૂપાતર હોવાનો ભાસ થાય છે

જોઈએ કે જેથી પિતાની આજ્ઞા પળાય અને માતૃવધનું પાપ કરવું ન પડે. પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ પરમ ધર્મ છે, તો માતૃરક્ષણ એ સ્વધર્મ છે. એક તો સ્ત્રી અને તેમાંય મા, તેને વધ કરીને કોણ સુખી થાય? અને પિતાની અવજ્ઞા કરવાથી કોણ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય? પોતાના શીલ ચારિત્ર્ય, ગોત્ર અને કુળના ધારણ માટે પિતા પુત્રને જન્મ આપે છે. પિતા જ મારા રૂપે પુત્ર થઈને પુનઃ જન્મ્યા છે એ હું જાણું છું. વળી જાતકર્મસંસ્કાર[2] તથા ઉપકર્મસંસ્કારમાં પિતા જે (વેદમંત્રોથી) આશીર્વાદ આપે છે તેથી એમના મહાન ગૌરવને નિશ્ચય થાય છે. પિતા સંતાનનું પોષણ કરે છે, અધ્યયન કરાવે છે તેથી એ શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે. વેદોમાં પણ 'પિતા જે કહે તે ધર્મ છે' એવું નિશ્ચિત કરેલું છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પિતા વાત્સલ્યથી મદદ કરે છે. અરે ફૂલ પોતાના ડીંટાને છોડી દે છે, ફળ પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષને છોડી દે છે, પણ પિતા તો સ્નેહને લીધે દુઃખી થતા પુત્રને ત્યજી દેતા નથી,[4] એટલે તો પિતા જે કંઈ કહે તેને વિચાર કર્યા વિના અમલ કરવો જ જોઈએ. પણ હવે માતૃગૌરવને વિચાર કરતા જણાય છે કે, શરીરના આ પંચભૂત રૂપી સંઘાતનું મૂળ કારણ માતા છે. જેમ અરણિ અગ્નિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, એમ માતા પુત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. માતા દુઃખી થયેલા મનુષ્યને શાંતિ આપે છે. માણસ શ્રીવિહીન થયો હોય પણ જ્યાં 'ઓ મા!' એમ બોલતો ઘરમાં પેસે કે તેનો શોક જતો રહે છે, અને (શોકથી આવેલું) વાર્ધક્ય પણ અસર કરી શકતું નથી. એ પુત્રપૌત્રોથી વીંટળાયેલો હોય અને પૂરાં સો વર્ષનો થયો હોય તો પણ માતાની પાસે આવતાં બે વર્ષના બાળકની જેમ વર્તી શકે છે.[5] પોતાનો પુત્ર ગમે તેવો સમર્થ, અસમર્થ, કૃશ કે પુષ્ટ હોય પણ માતા તો તેનું વિધિપૂર્વક રક્ષણ કરે જ છે, માટે માતા જેવું કોઈ

૨. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૦૧.

૩. (૧) જાતકર્મસંસ્કાર=જન્મ પછી નાલચ્છેદન અગાઉ (अश्माभव, परशुर्भव व.) મંત્રો સાથે નવજાત બાળકને સુવર્ણ, મધ, અને ઘી ચટાડવાનો સંસ્કાર. (મનુ. ૨-૨૭, ૨૯ અને પં. નીલકંઠ).

(૨) ઉપકર્મસંસ્કાર=ઉપનયનસંસ્કાર પછી ગુરુગૃહેથી પાછા આવેલા પુત્ર પ્રત્યે (आत्मा वै पुत्रनामासि व.) મંત્રોથી પિતા આત્મભાવ પ્રદર્શિત કરે તે સંસ્કાર (પં. નીલકંઠ) જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૦૧.

૪. मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ।
क्लिश्यन्नपि सुतस्नेहैः पिता स्नेहं न मुञ्चति ॥ ૧૨-૨૫૮-૨૨.

૫. ઉપર નોંધેલું સુભાષિત ૧૦૩.

પોષણ કરનાર નથી. જ્યારે માતાનો વિયોગ થાય છે ત્યારે માણસ વૃદ્ધ અને દુઃખી થાય છે અને જગત શૂન્ય જેવું ભાસે છે. માતા જેવી છાયા નથી, માતા જેવી ગતિ નથી, માતા જેવું રક્ષણ નથી અને માતા જેવી પ્રપા-પરબ નથી.[૬] માતા કુખમાં ધારણ કરે છે માટે ધાત્રી, જન્મ આપે છે તેથી જનની, અંગનું પોષણ કરે છે માટે અંબા, વીરપુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી વીરસૂ અને બાળકની શુશ્રૂષા કરે છે માટે શુશ્રૂ કહેવાય છે, આવું અમજ્જનાગ કયો સચેતન પુત્ર પોતાની માતાનો વધ કરે? વળી પુત્ર સ્ત્રીનું ભરણ કરે છે તેથી ભર્તા કહેવાય છે અને પાલન કરે છે તેથી પતિ કહેવાય છે. જેનામાં આ ગુણો નથી હોતા તે પુરુષ ભર્તા યે નથી અને પતિયે નથી. (પિતા ગૌતમે આ બન્ને ગુણોનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોવાથી તે પતિધર્મથી ચલિત થયા છે, માટે એમની આજ્ઞાનું પાલન શી રીતે કરવું?) વળી બળાત્કારને લીધે સ્ત્રી વ્યભિચાર-રૂપી અપરાધ કરે છે તેમાં બળાત્કાર કરનાર પુરુષનો જ અપરાધ છે, સ્ત્રીનો નથી, તેમાંએ આ બનાવમાં તો પતિરૂપ ધારી ઇન્દ્રને, પતિ ધારીને માતાએ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. તેથી બધો વિચાર કરતાં માતા કે જે સ્ત્રી જાતિ છે, તેનું અધિક ગૌરવ જોઈને અને અક્કલવિનાના પશુઓ પણ માતાનો વધ નથી કરતાં એ જોઈને, મારે માતાનો વધ કરવો જોઈએ નહિ. પિતા એક સ્થળે રહેલા દેવોના સમુદાય જેવા છે, (એની પાસે જતા પુત્રને કંઈક ડર રહે છે) જ્યારે માતા કે જે મર્ત્યો અને દેવો બન્નેના સમુદાયરૂપ છે તેની પાસે પુત્ર સ્નેહથી જાય છે.'

આમ ચિરકારી પોતાના નામ પ્રમાણે ઊંડો વિચાર કરતો હતો, તે દરમ્યાન તપ કરવા ગયેલા મેધાતિથી ગૌતમને શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા ધૈર્યના પ્રભાવથી, શાંતિથી વિચાર કરતાં, પસ્તાવો થવા લાગ્યો 'આ બનાવમાં મારી પત્નીનો લેશ પણ અપરાધ નથી અથવા ધર્મદૃષ્ટિએ આમા મારી સ્ત્રીનો, મારો કે ઇન્દ્રનો યે અપરાધ નથી પણ (ધર્મ આચરવામા થયેલા) પ્રમાદનો અપરાધ છે. ઈર્ષ્યામાંથી સર્વ વ્યસનો-દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે એમ ઊર્ધ્વરેતા મુનિઓ કહે છે. ખરેખર, ઈર્ષ્યાથી ક્ષિપ્ત થઈને હું દુષ્કૃતના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છું. જે મારા તરફથી ભરણપોષણને પાત્ર હોઈ ખરેખરી ભાર્યા હતી એવી સાધ્વી સ્ત્રીની મેં હત્યા કરી છે. અરેરે! મને આમાંથી કોણ તારશે? જો ચિરકારી આજે ખરેખર ચિરકારી થાય તો જ પાપમાંથી બચાય. ઓ ચિરકારિક! તારું કલ્યાણ થાઓ, ઓ ચિરકારિક! તારું ભલું થાઓ. તું બધાં કામ

૬. नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रपा ॥ १२-२५८-२९.

વિચારીને જ કરે છે તેમ આજે ય ચિરકારિક થજે. પુત્ર ચિરકારિક ! આજે તારા નામનું સાર્થક કરી મારું, તારી માતાનું, મેં ઉપાર્જન કરેલા તપનું અને તારું પોતાનું આ પાપથી રક્ષણ કર.' એમ સંતાપ કરતા કરતા મહર્ષિ ગૌતમ પાછા આવ્યા. પિતાને જોઈને ચિરકારી (તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોવાથી) પગમાં પડ્યો અને (માતા ઉપરનો ક્રોધ દૂર કરવા માટે) વીનવવા માંડ્યો. ગૌતમ ચરણમાં પડેલા પુત્રને અને સ્તબ્ધ ઊભેલી પત્નીને જોઈ અતિશય ખુશ થયા. પુત્રને ઉઠાડી બે હાથ વડે ખૂબ ભેટ્યા, ક્યાંય સુધી મસ્તક સૂંઘ્યું, બહુ વખાણ કર્યા એમ 'ચિરંજીવ' એવી આશીર આપી.

માતાને સુખ આપવાની પુત્રની ફરજ, અને પુત્રને દુઃખી જોઈને માતાને થતું અનહદ દુઃખ, વર્ણવતાં, વનવાસ જતાં ભગવાન રામચંદ્રે માર્ગમાં લક્ષ્મણને અનેક વચનો કહ્યાં હતાં, એ પૈકી નીચેનું વચન વેધક છે, 'હે સૌમિત્રિ ! હું (આનંદને બદલે) માતાને અનંત શોક આપી રહ્યો છુ, તેથી કોઈ પણ સ્ત્રી મારા જેવા (દુઃખ દેનાર) પુત્રને જન્મ આપશો નહિ'[૭]

એ પ્રમાણે પુત્રને સુખી જોઈને માતાને થતું અનહદ સુખ અને માતાને જીવતાં જ સુખ આપવાની પુત્રની ફરજ વિષે ગુજરાતના મધ્યકાલીન યુગનો નીચેનો પ્રસંગ સરખાવવા જેવો છે. મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાળ સંઘપતિ થઈને શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયા હતા. ત્યાં એક સૂત્રધાર શિલ્પીએ એમની માતા કુમારદેવીની લાકડાની મૂર્તિ આપી. એટલે મન્ત્રીશ્વર દુઃખાર્ત થઈને મોટેથી રડવા લાગતાં, એમના ગુરુ 'મલધારી' નરચન્દ્રસૂરિએ માળવા જીતીને પાછા આવતા, રાજા સિદ્ધરાજે પોતાના વિજયથી જો મા જીવતી હોત તો કેટલી રાજી થાત એમ દુઃખી થઈને ઉચ્ચારેલો શ્લોક– 'જેને માતાના મૃત્યુ પછી આટલું બધું મહાભાગ્ય સાંપડે એવા મારા જેવા (સુખ નહિ દેનાર) પુત્રનો કોઈ પણ સ્ત્રી જન્મ આપશો નહિ'[૮]–સંભળાવીને આશ્વાસન આપ્યું હતું.

મ. ભા.માં આ બન્ને પ્રસંગોથી તદ્દન જુદી રીતે યુદ્ધમાં હારેલો પુત્ર સંજય જ્યારે હતોત્સાહ થઈને સૂઈ રહ્યો હતો તેને પાણી ચડાવતાં માતા વિદુરાએ, 'અરે ! તારા જેવા અમર્ષ વિનાના, નિરુત્સાહી, નિર્વીર્ય અને શત્રુઓને

૭. मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् ।
सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकम् ॥ વા. રા. ૨–૫૩–૨૧.

૮. मा स्म सीमन्तिनी कापि जनयेत् सुतमीदृशम् ।
बृहद्भाग्यफलं यस्य मृतमातुरनन्तरम् ॥
પ્રબન્ધકોશ અથવા ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ.

રાજી કરનારા પુત્રને કોઈ પણ સ્ત્રી જન્મ આપશો નહિ.'[૯] એમ કહ્યું હતું, ત્યાં પુત્રે પોતાના પરાક્રમ અને ઉત્સાહથી માતાને ખુશ કરી સુખ આપવું, એવું ઉદ્બોધતો પ્રસંગ છે.

૯. निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ ५-१३१-२८
આ શ્લોક સાથે સરં
निरुत्साहं निरानन्दं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ હિતોપદેશ ૨-૭.

૮
અર્થદ્રોપ

अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् ।
धिगर्थान्यत्कृते हीदं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ॥ ६-९२-५ (१०४)

હે નરશ્રેષ્ઠ! અર્થને માટે (જ) આવું (યુદ્ધમાં મનુષ્યવધરૂપી) કુત્સિત કર્મ કરાય છે. જેને લીધે આવો જ્ઞાતિક્ષય કરવો પડે છે તે અર્થને ધિક્કાર છે.

આ શ્લોક, ભારત યુદ્ધના આઠમા દિવસે અર્જુનપુત્ર ઇરાવાન મરાયો, એ સમાચાર અર્જુનને મળતાં, વિષાદગ્રસ્ત થઈને અર્જુને ઉદ્ગારો કાઢ્યા તે પૈકીનો છે. ક્ષત્રિયોની આજીવિકારૂપી રાજ્ય–અર્થને પ્રાપ્ત કરવા માટે, પોતાનાં જ સંબંધીજનોની હત્યા કરવાની પ્રવૃત્તિ, છેવટે તો અર્થની, અર્થની લાળ રહેવી આસક્તિપ્રેરિત અને ઈર્ષ્યામૂલક હોઈ અનેક નિંદ્ય કર્મો કરવાની ફરજ પાડે છે[1]

આજના સંકુલ સંઘર્ષયુક્ત યુગમાં એ પ્રાચીન યુગ કરતા વિસ્તૃત રીતે, અનેક ક્ષેત્રોમા અને લગભગ દરેક વ્યક્તિને સ્પર્શે એવી રીતે અર્થ માટે થતી નિંદ્ય અને કુત્સિત કર્મો કરવાની પ્રવૃત્તિ સુવિદિત છે

કુત્સિત કર્મો નહિ કરવાં એવી સાત્ત્વિકતા, ક્ષત્રિયની રગેરગમાં ઊતરેલી ભોગપિપાસા તૃપ્ત કરવા સારુ અને આજીવિકા માટે અનિવાર્ય હિંસક રાજસિકતા, અને નૈષ્કર્મ્યનેજ સાત્ત્વિકતા સમજનારી તામસિકતાના સંઘર્ષમા અટવાતા અર્જુનને, સ્વભાવજન્ય ભોગવૃત્તિ અને હિંસક રાજસિકતા એની પાસે એક નહિ તો બીજે રૂપે હિંસક વિકર્મો કરાવશે જ એમ સમજાવી, આ યુદ્ધમાં રહેલી સ્વજન પ્રત્યેની આસક્તિને ત્યજીને ન્યાયીપણે

---

૧ (૧) ૬–૯૨–૧ થી ૧૨ સુધીના અર્જુનના ઉદ્ગારો સાથે સર° ૬–૨૩–૩૨ થી ૩૮ (ગીતા ૧–૩૨ થી ૩૮)

(૨) સર° ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે કહેલ વચન ૬–૨૪–૩૫ (ગીતા ૨–૩૫) भयाद्रणादुपरत मस्यते त्वा महारथा ના જવાબરૂપે વિષાદ પછી અર્જુને યુદ્ધ કરી લેવાનો પાકો નિર્ણય કર્યો તે દર્શાવતુ અર્જુન વચન

अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ।
युद्ध ममैभिरुचित ज्ञातिभिर्मधुसूदन ॥ ६–९२–१०,

જે પોતાનું છે તે મેળવવા માટે ભગવાને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો, તથા તામસિકતામાંથી છોડાવ્યો. એમ હોવા છતાં કંઈ કુત્સિત કાર્ય સારું થતું નથી. એનો મૂળભૂત દોષ અસમાન અન્યાયી અર્થરચનામાં છે, તેથી સમાજના ઘટકરૂપ દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. એના સર્જનમાં બધાય સપડાયેલા છે એમ બતાવવા અર્જુનના ઉપરના વાક્ય દ્વારા કવિએ અન્યાયી અર્થવ્યવસ્થાપ્રવર્તન પ્રત્યે ઊંડું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું છે. એ દુઃખનું નિવારણ, બીજાં સર્વ દુઃખોના નિવારણ માટે વ્યાસે પ્રબોધેલો અનાસક્ત કર્મયોગ દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત થતાં, આખા સમાજનું ધોરણ ઊંચું આવતાં થઈ શકે. ત્યાં સુધી દરેક શ્રેયોર્થી વ્યક્તિએ બીજાઓ શું કરે છે તે જોયા સિવાય, વિવેકી આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અનાસક્ત કર્મયોગ આચરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એવું સાચું મૂલ્યાંકન કરનારો ઝવેરી હૃદયમાં બેઠેલો છે.

अतश्च धर्मिभिः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥[1] ૩-૨-૪૭ (૧૦૫)

આથી ધાર્મિક પુરુષો અર્થની ઉપેક્ષાની પ્રશંસા કરે છે, (કારણ કે) કાદવ (લગાડીને પછી) ધોવો તે કરતાં, દૂરથી તેનો સ્પર્શ ન કરવો એ વધુ સારું છે.

---

૧. (૧) અમ અને કડની વચ્ચે વાચો ક્ષેપક નં. ૧૦.

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वर तस्य निरीहता । = દે શાંતિ. પરિશિષ્ટ ૧–૪ લીટી ૩૫.

(૨) હેમચન્દ્રાચાર્યે 'યોગશાસ્ત્ર' (૨–૧૦૮)માં 'દ્રવ્ય પરિગ્રહમાં ત્રસરેણુ જેટલો પણ ગુણ નથી અને દોષો તો પર્વત જેવા મોટા છે' એમ કહ્યું છે. તેની વૃત્તિમાં ક્ષેપક ન ૧૦ (દે) સહિત प्रक्षालनाद्धि० ટાંક્યું છે. 'યોગશાસ્ત્ર'માં મ. ભા. ની ઉત્તર તરફની કોઈ વાચનામાંથી એ શ્લોક ઉધૃત કરવામાં આવ્યો હશે.

(૩) ક્ષેપક નં. ૧૦ અને કડ=હિતોપદેશ ૧–૧૮૨; પંચતંત્ર ૨–૧૫૭.

(૪) તૃષ્ણાત્યાગ વિષે વિદેહરાજે ગાયેલી ગાથાઓ પૈકી ૧૨–૨૬૮–૯ ઉપરની ટીકામાં પં. નીલકંઠે ઉપર ટાંકેલ ક્ષેપક નં. ૧૦ અને प्रक्षालनाद्धि० અવતીર્ણ કર્યાં છે

(૫) 'બ્રહ્મસૂત્ર' ઉપરના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે, બ્રહ્મનુ શ્રુતિ 'નેતિ, નેતિ' એમ વર્ણન કરે છે, તે અંગે થતા કુતર્કોનો નિષેધ કરતાં प्रक्षालनाद्धि० એ વખત ટાંક્યું છે. (બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ૩–૨–૨૨)

ઉપરની વિગતો જોતાં प्रक्षालनाद्धि० પ્રચલિત લોકોક્તિ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

દ્યૂતમાં હારેલા પાંડવો અરણ્યવાસ માટે જતાં, કેટલાક બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો પણ તેમની સાથે જવા માંડ્યા.[૨] ત્યારે તેમનુ પોષણ કરવા માટે પોતાની પાસે પૂરતું ધન નહિ હોવાને લીધે શોકાતુર ધર્મરાજે બ્રાહ્મણોને સાથે નહિ આવવાની વિનંતિ કરતાં, યોગ અને સાંખ્યમાં કુશળ શૌનકે ચિંતાત્યાગ, તૃષ્ણાત્યાગ, સંતોષ અને ધનસંચયની અનર્થકારિતા વિષે ધર્મરાજાને અનેક રીતે સમજણ પાડી, તેમાંથી ઉપરનુ સુભાષિત લીધું છે. અર્થદોષ વિષેના શૌનકના પ્રવચનખંડનો સાર આ પ્રમાણે છે: 'ધનવાનને રાજા, ચોર, સ્વજનો, પાણી, અગ્નિ ઇત્યાદિનો કાયમ ભય રહે છે.[૩] જેમ માંસને આકાશમાં પક્ષીઓ, જમીન ઉપર શ્વાપદો, અને પાણીમાં મત્સ્યો ખાઈ જાય છે એમ ધનવાનને ખાઈ જનારા સર્વત્ર તૈયાર હોય છે.[૪] વળી અર્થ જ કેટલાકને અનર્થરૂપ બને છે. અર્થથી કલ્યાણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારાને કલ્યાણ મળતું નથી, તેથી બધી જાતની અર્થપ્રાપ્તિ મનના મોહને વધારનારી છે.[૫] કૃપણતા, દર્પ, માન, ભય અને ઉદ્વેગ એ દેહધારીઓને અર્થને લીધે પેદા થતાં દુઃખો છે એમ પ્રાજ્ઞો સમજે છે. અર્થ ઉપાર્જન કરવામાં દુઃખ છે, સાચવવામાં દુઃખ છે, નાશ થાય તોય દુઃખ છે અને વપરાય તોય દુઃખ છે!

---

૨. પ્રસગ માટે જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૪.

૩. સર૰ यल्लभसे निजकर्मोपात्तं वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ॥
अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः सर्वत्रैषा विहिता नीतिः ॥
(દ્વાદશપંજરિકાસ્તોત્ર ૧, ૨; મોહમુદ્ગરઃ ૨૮, ૨૯)

પોતાનાં (શુભ) કર્મથી મળી આવેલું જે ધન તુ મેળવે તેથી ચિત્તને આનંદમાં રાખ. અર્થને નિત્ય અનર્થ માન; ખરેખર તેનાથી રજમાત્ર પણ સુખ નથી. ધનવાનોને પુત્રથી પણ ભય હોય છે એ નીતિ બધે જાણીતી છે.

૪. (૧) ૩-૨-૩૯=કે. હિતોપદેશ. ૧-૧૮૨.

(૨) સર૰ જાતક ૩૩૦ 'સીલવિમંસ'માંનો કથા ભાગ; જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' શ્લોક ૬૯ પા. ટી. ૨૫.

૫. સર૰ 'હું તમને ખચીત કહું છુ કે દ્રવ્યવાનને આકાશના રાજ્યમાં પેસવુ કઠણ છે. વળી હું તમને ફરીથી કહું છુ કે દ્રવ્યવાનને દેવના રાજ્યમાં પેસવા કરતાં સોયના નાકામાં થઈને ઊંટને જવું સહેલ છે.' 'બાઈબલ નવોકરાર' માથ્થી ૧૯-૨૩-૨૪; (કે) માર્ક. ૧૦-૨૩ થી ૨૫ અને લુક ૧૮-૨૪-૨૫.

અરે પૈસા માટે લોકો બીજાનો જીવ પણ લે છે! પૈસાનો ત્યાગ કરવો દોહ્યલો છે, એ તો પાળેલા શત્રુઓ છે, માટે એના નાશની ફીકર ન કરવી.[૬] યૌવન, રૂપ, જીવિન, દ્રવ્યસંચય, ઐશ્વર્ય અને પ્રિયજનો સાથેનો વાસ અનિત્ય હોઈ પંડિતે એની મમતા ન સેવવી. દુઃખરૂપ હોવાથી મનુષ્યે એ અર્થોનો સંચય ન કરવો અને એના ત્યાગથી થતા ક્લેશને સહન કરવો, કારણ કોઈ પણ સંચય કરનારો ઉપદ્રવ વિનાનો જણાતો નથી. માટે હે યુધિષ્ઠિર! જો તમારે ધર્મ જ મેળવવો હોય તો અર્થની ઇચ્છાથી મુક્ત થઈ જાઓ.[૭] .

ધર્મને માટે ધનની નહિ, પણ અર્થ અને કામ જેનું ફળ છે તેવા ધર્મની—નીતિની આરાધના કરવા વિષે શાંતિપર્વમાં આવતું 'કુંડધારોપાખ્યાન' અહીં સરખાવવા જેવું છે. યુધિષ્ઠિરે પિતામહને પ્રશ્ન કર્યો કે 'વેદોમાં ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, પણ એ ત્રણેમાંથી શાની પ્રાપ્તિ શ્રેષ્ઠ છે તે કહો.' એટલે ભીષ્મદાદાએ 'કુંડધારોપાખ્યાન' કહ્યું[૯]

---

૬. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૦૪; વિશ્વયુદ્ધોથી માંડીને અતિશય નાનામાં નાના સંઘર્ષ સુધી તપાસતાં આ તૃષ્ણામૂલક હિંસાવૃત્તિનો ખ્યાલ આવશે

૭. (૧) એ પછી ધર્મરાજે, ધર્મ માટે અર્થ મેળવવાની પોતાની ઇચ્છા શાથી છે એ શૌનકને કહેતા, ઋષિ શૌનકે 'ધર્મ' વિષે પ્રવચન કર્યું (જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' શ્લોક ૫૬ થી ૬૧ સુધી)

(૨) સર૦ 'અનર્થકારી રસ્તે પેદા કરેલા અર્થથી કરેલ દાન કે યજ્ઞનું ફળ મળતું નથી' કહેતા વચનો ચિ. ૧૪–૯૧–૩૦, ૩૧

(૩) સર૦ મ. ભા 'અનુશાસન' પર્વમાં લગભગ ચુંમોતેર અધ્યાયમાં દાનમાહાત્મ્ય વર્ણવ્યા પછી દાન કરતા 'દમ' શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું છે તે. ચિ ૧૩–૭૫–૧૧ થી ૧૮.

(૪) સર૦ ધનના દોષ છે. છતા અનેક કષ્ટો વેઠીને માણસો એનું ઉપાર્જન કરવા મથ્યા કરે છે! તેથી ન્યાયથી ઉપાર્જિત કરેલું દ્રવ્ય ભલે અલ્પ હોય પણ દેશ, કાળ અને પાત્ર જોઈને તેનું નિષ્કામભાવે દાન કરવામાં આવે તો તે અનન્તફળ આપનારું થાય છે એમ કહીને વ્યાસે પાંડવોને સંભળાવેલું મુદ્ગલોપાખ્યાન (૩–૨૪૬–૨૭ થી ૩૪ અને અ. ૨૪૭, ૨૪૮); સર૦ ૬–૩૯–૨૦ (ગીતા. ૧૭–૨૦)માની સાત્ત્વિક દાનની વ્યાખ્યા.

૮. સર૦ નીચે 'ભારતસાવિત્રિ' (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૯૨.

૯. શાંતિ અ. ૨૬૩.

'કોઈ એક નિર્ધન બ્રાહ્મણે મનમાં વિચાર કર્યો કે 'હું ફળની ઈચ્છા રાખીને ધર્માચરણ કરીશ.' પણ ફલેચ્છાવાળો (કર્મકાંડી) યજ્ઞોવાળો ધર્મ ધન વિના થઈ શકતો નથી એમ સમજીને તેણે તપ અને દેવોનું પૂજન કરવા માંડયું. પણ તેને કંઈ ધન મળ્યુ નહિ. એટલે તેને લાગ્યું કે લોકોએ ભક્તિ કરી કરીને દેવોને જડ બનાવી દીધા છે, માટે જે દેવ જડ ન થઈ ગયો હોય એવાની પૂજા કરીએ તો કંઈ મળે. એવામાં એણે દેવોના અનુચર કુંડધાર જલધર-મેઘને જોયો. એને જોતાં જ બ્રાહ્મણને એના ઉપર ભક્તિ થઈ, અને તેનું પૂજન શરૂ કર્યું. થોડા સમય પછી પૂજનથી તુષ્ટ થઈને તેને પ્રત્યુપકાર કરી આપવાનું કુંડધારે વચન આપ્યુ.

પછી એક રાત્રે કુંડધારની કૃપાથી સ્વપ્નામાં બ્રાહ્મણે મણિભદ્ર દેવ અને તેની યક્ષસભા જોઈ. એમાં શુભકર્મવાળા મનુષ્યોને રાજ્ય અને ધન આપવાનું અને અશુભકર્મવાળાઓ પાસેથી પાછું લઈ લેવાનું કાર્ય ચાલતું હતું. એવામાં મહાતેજસ્વી કુંડધાર મેઘ આવ્યો અને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. મણિભદ્ર દેવે 'શી ઇચ્છા છે?' પૂછતાં કુંડધારે પોતાનો બ્રાહ્મણ ભક્ત અને મિત્ર 'ધાર્મિક બને, એની બુદ્ધિ ધર્મમાં જ રમણ કરે, ધર્મ પ્રમાણે જીવન ગુજારે, અને ધર્મને સર્વથી ઉત્તમ માને' એવો વર માંગ્યો. મણિભદ્રે રાજ્ય અને વિવિધ સુખો, જે ધર્મનાં જ ફળ ગણાય છે તે અપાવવા કહ્યું. પણ જલધરે તો પોતાના ભક્ત માટે 'એ ધર્માત્મા થાય અને એની બુદ્ધિ ધર્મમાં જ રમણ કરે' એવું ખૂબ દુર્લભ વરદાન મેળવ્યું.

સવાર પડતા સ્વપ્નમાથી જાગેલા બ્રાહ્મણે તો પોતાનાં એનાં એ જ ફાટેલાં તૂટેલાં લૂગડાં જોયા એટલે સ્વપ્નમાની યક્ષસભામાંના બનાવનો વિચાર કરી ચીડથી મારાં આટલાં બધા સુકૃતોને જો કુંડધારે ન જાણ્યાં તો બીજો કોણ જાણશે?' એમ બોલીને (નિ઼ષ્કામ) ધર્માચરણ કરવા તે વનમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તપ કરતાં કરતાં એને ધર્માચરણમાં આનંદ પડવા માંડયો. એમ ઘણો વખત પસાર થયા પછી બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે 'અત્યારે જો હું કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થાઉં તો તેને જોઈએ તેટલું ધન આપી શકું. મારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ,' પોતાનું આવું સામર્થ્ય જોઈને એ હર્ષથી પ્રફુલ્લિત થઈને પુનઃ તપમાં લાગી ગયો. એમ કરતાં વિશેષ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં 'અત્યારે હું પ્રસન્ન થઈને કોઈને રાજ્ય આપી દઉં તો તે તરત જ રાજા બની જાય, અને મારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ.' તે આવો વિચાર કરતો હતો તેવામાં જ તેના તપોયોગથી અને તેના ઉપરના સુહૃદભાવથી આકર્ષાઈને સાક્ષાત્ કુંડધારે દર્શન દીધું. કુંડધારે તેને રાજાઓની દુઃખમય અને નરકમાં

પામનારી ગતિ દર્શાવી અને મુખની વાતમાથી કામ, ક્રોધ લોભ ભય મ નિદ્રા, તન્દ્રા અને આળસમા ડૂબી રહેના દુ ખી થના મનુષ્યો મનાવ્યા અને ક્યુ કે 'તે મારુ ભાવથી પૂજન કર્યું છતા ય જો તને દુ ખ આપનાર રાજ્ય કે ધન અપાવ્યા હોત તો એ કઈ જાતનો અનુગ્રહ ગણાત? સ્વર્ગના દ્વાર તો મનુષ્યો માટે ખાસ બધ રહે છે કારણ દેવોને મનુષ્યો તરફથી (આ અમારુ સ્થાન નઈ લેશે?) એવો ભય હોય છે એમને દેવો ની આજ્ઞાથી કામ ક્રોધાદિ મનુષ્યોને બધી બાજુએથી ઘેરીને વિ. કરે છે દેવોની અનુજ્ઞા વિના કોઈ ધાર્મિક થઈ શકતો નથી તુ પણ એમની આજ્ઞાથી તપ વડે રાજ્ય અને ધન આપી શકે એવો શક્તિશાળી થયો છે'

આ સાભળતા જ બ્રાહ્મણે મેઘના ચરણમા માથુ મૂકી કામ અને લોભને આધીન થઈ અગાઉ તેમના ઉપર ઈર્ષ્યા કરી હતી તે મ ન ક્ષમા માગી અને છેવટે (નિ કામ) ધર્માચરણ કરતા પરમગતિને પામ્યો

આખ્યાન પૂરુ કરીને ધર્મની શ્રેષ્ઠતા બતાવના ભીષ્મે ક્યુ આ જગતમા દેવો બ્રાહ્મણો સ પુ ા મનુષ્યો અને ચારણો ધાર્મિક પુરુષોની જ પૂજા કરે છે ધનાઢ્યોની કે કામીઓની નહિ (હે રાજા!) તમારા ઉપર પણ દેવો સુપ્રસન્ન છે કારણ કે તમારી બુદ્ધિ ધર્મમા રમણ કરે છે ધનમા વિવિધ વાઠાઓ પૂરનારા સુ ની માત્ર એક કણ રહેલી છે ત્યારે ધર્મમા તો પરમ સુખ રહેલ છે'[10]

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्य महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवै ॥[1]

६-४१-३६ (१०६)

अतस्त्वा क्लीबवद्वाक्य ब्रवीमि कुरुनन्दन ।
हतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥[2]

६-४१-३७ (१०७)

---

१० देवता ब्राह्मणा सन्ता यक्षा मानुषचारणा ।
धार्मिका पूजयन्तीह न धनाढ्यान्न कामिन ॥ १२-२६३-५४
सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्त धर्मे रता मति ।
धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परम सुखम् ॥ १२-२६३ ५५

१ (१) = ६-४१-५१ (દ્રોણ બોલે છે) ६-४१-६६ (કૃપ બોલે છે) ६-४१-७७ (શલ્ય બોલે છે) (२) सर॰ हितोपदेश ३-७८

२ सर॰ ६-४१-५२ (દ્રોણ બોલે છે) ६-४१-६७ (કૃપ બોલે છે) ६-४१-७८ (શલ્ય બોલે છે)

(ભીષ્મ યુધિષ્ઠિરને કહે છે) પુરુષ અર્થનો દાસ છે પણ અર્થ કોઈનોય દાસ નથી હે મહારાજ! એ (કહેવત) સત્ય છે, (અને) કૌરવોએ મને અર્થથી બાંધી લીધો છે

એટલે જ હે કુરુનન્દન! હુ આવુ નપુસક જેવુ વચન બોલુ છુ હુ અર્થથી હરાયેલો છુ, તેથી હે કૌરવ્ય! તુ યુદ્ધ (મા મદદ) સિવાય બીજુ શુ ઇચ્છે છે?

યુદ્ધ કરવા પાડવ-કૌરવની સેનાઓ સજ્જ થઈને સામસામી ઊભી રહી[3] યુદ્ધના વાદિત્રો વાગવા માડ્યાં[4] એ સમયે યુધિષ્ઠિર કવચ છોડી નિશસ્ત્ર થઈને રથમાથી ઊતરી પડ્યા અને હાથ જોડીને પગપાળા પૂર્વાભિમુખે પિતામહ ભીષ્મ વગેરેને અભિનદન કરવા ચાલ્યા[5] ત્યા ભીષ્મ દ્રોણ કૃપ અને શલ્ય એ ચાર પૂજ્ય વડિલોને અનુક્રમે અભિવાદન કરતાં એ દરેકે ઉપરના વચનો ઉચ્ચારી પાડવોને જિતવાની આશિષ આપી હતી 'જેમને સાક્ષાત્ શતક્રતુ પણ જીતી શકે નહિ' તેવા વીર હોવા છતા તેઓ ભયાનક આર્થિક પકડથી કેવી રીતે થઈ ગયા હતા!

તેમા ય ભીષ્મ જેવા ઉદાત્ત ધીર મહાનુભાવ ધાર્મિક અને મૃત્યુવિજેતા આજન્મબ્રહ્મચારી સજ્જન પણ આર્થિક ફાસલામા કેવી કઢગી રીતે ફસાયા હતા એ આ ઉક્તિથી અને યુદ્ધ દરમ્યાન દુર્યોધન તેમનુ અપમાન કર્યાં કરતો હતો તે ઉપરથી સમજાય છે (આ વચનો આજે મહાભારતના યુગ કરતા યે વિશેષ વાસ્તવિક છે એ બીના ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી) જો કે ભીષ્મ પોતે કાયદેસર-ધર્મપ્રમાણે કઈ બાજુ રહેવુ ન્યાયપુરસર છે તે સભવત પૂરેપૂરુ સ્પષ્ટ નહિ જોઈ શકયા હોય દ્રોણ અને કૃપ સેવક હતા તેથી દુર્યોધનના પક્ષમાં જોડાયેલા શલ્યને ભોળવીને તેનુ સન્માન કરીને ઉપકાર નીચે મૂકવામાં આવ્યો હતો એટલે એ સમયની સામાન્ય રાજનીતિ

---

૩ ભીષ્મ અ ૪૧

૪ ૬-૪૧-૩ (સર૦ ૬-૨૩-૧૩ ગીતા ૧-૧૩)

૫ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરતા અગાઉ વડિલોની અનુમતિ લેવી એવો પ્રાચીન રિવાજ હતો અહીં તો બધા ગુરુઓ શત્રુપક્ષમા હતા! પણ ધર્મરાજ તો અજાતશત્રુ હતા યુદ્ધે ચડતા હતા પણ દિલમા શત્રુભાવ નહોતો બરાબર આવો જ પૂજ્યભાવ જ્યારે પરશુરામ અબાનો પરાણે સ્વીકાર કરાવવા ભીષ્મ સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યા ત્યારે ભીષ્મે એમના પ્રત્યે બતાવ્યો હતો (૫-૧૮૦-૧૧ થી ૧૭)

મુજ્જ્યના ખ્યાલોથી ભરમાઈને કમને તે દુર્યોધન તરફ ગયેલો.[૬] ભીષ્મની બાબતમાં એવું નહોતું. ભીષ્મ તો કૌરવોના પિતામહ હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુના યે પાલક હતા. પ્રાજ્ઞ અને પંડિત મનાતા હતા. પણ કાયદાની બારીકીમાં ક્યાંક અટવાઈ પડેલા.[૭]

પણ ધનની ભીંસી નાંખતી પ્રચંડ પકડના ખ્યાલવાળા દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે મંત્રણા કરીને પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં બાળી નાંખી તેમનું કાસળ કાઢવાની યોજના કરી.[૮] તેમાં પ્રજાજનો કે ભીષ્મ વગેરે ડખલ ન કરે તે માટે, અર્થ તથા માનથી પ્રજાજનો અમાત્યો વગેરેને સત્કારીને પક્ષમાં લઈ લેવા, ભીષ્મ તો સતત મધ્યસ્થ છે (પણ પગાર આપણો ખાય છે તેથી ધર્મની સૂક્ષ્મ ગતિમાં અટવાવાના), દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પોતાના પક્ષમાં છે, તેથી દ્રોણ અને તેમના સાળા કૃપ બન્ને (સગાઈના સંબંધથી અને સેવક હોવાથી) પક્ષમાં આવી જ જવાના, એક વિદુર જો કે ગુપ્ત રીતે પાંડવોને મળી ગયેલા છે પણ એમનો પગાર આપણને આધીન છે, અને એ એકલા પાંડવોને માટે કંઈ ઉપજાવી શકશે નહિ એવી વિશ્વાસપૂર્વક ગણત્રી કરીને આખી યોજના દુર્યોધને અમલમાં મૂકી હતી પરંતુ એકલા વિદુરે એ યોજનાને ઉથલાવી પાડી હતી. એ પછીથી યે દુર્યોધને આર્થિક લાલચની પોતાની જૂની રમતનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો હશે જ પણ તત્ત્વદર્શી વ્યાસે તો આ મહાનુભાવો પાસે આવી લાચારીભરેલી ઉક્તિઓ બોલાવીને, સમાજમાં જે વિચિત્ર, અસંસ્કારી, અન્યાયી અર્થવ્યવસ્થા ચાલે છે તેનાથી કેવી હીન પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે તે બતાવી તેને મજબૂત હાથે તોડવા પ્રેરણા કરી છે.[૯]

---

૬. ઉદ્યોગ અ. ૮.

૭. ભીષ્મે 'અપ્રજ હોવા છતાંય મને સ્વર્ગ મળશે' એમ કહી પ્રચલિત લોકમાન્યતાને દૂર કરી પિતા ખાતર આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યું હતું. પણ બીજા અતિ અટપટા સામાજિક મુદ્દાઓમાં તે અધર્મ થાય છે એમ જાણતા છતાંય ગૂંચવાતા અને 'ધર્મની ગતિ સૂક્ષ્મ છે' કહી એનો નિર્ણય કરી શકતા નહિ. સર૰ દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે, દ્રૌપદીના પ્રશ્નોનો ભીષ્મ પ્રત્યુત્તર. ૨–૬૦–૪૦ થી: ૨–૬૨–૧૪ થી.

૮. ૧–૧૩૦–૧ થી ૨૦.

૯. વિષ્ટિ માટે કૌરવસભામાં જતા શ્રીકૃષ્ણને ધર્મરાજાએ પોતાની પરિસ્થિતિ સમજાવતું અને દૂતકાર્યમાં માર્ગદર્શક બનતું પ્રવચન સંભળાવ્યું, તેમાં શંબરનું પ્રમાણ આપી ધનની મહત્તા દર્શાવેલી તેમાંનો થોડોક ભાગ સર૰ 'શંબર કહે છે કે જે દશામાં આજના અને કાલ સવારના ભોજનનું

ત્યારે આ ફાંસલામાંથી કોઈ છટક્યું હતું કે કેમ ? હા, જ્યાં મોભાવાળા મહાનુભાવ ઉત્તમવર્ણના ભીષ્મ અને પંડિતો નિષ્ફળ ગયા, ત્યાં નમ્ર, મહાપ્રાજ્ઞ, દાસીપુત્ર વિદુર, અને તેમનાથી ય નીચી કક્ષાનો ધૃતરાષ્ટ્રનો વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ,[10] યથાશક્તિમતિ છૂટા રહ્યા હતા. મહામાત્ય વિદુરે સેવક હોવા છતાં કદિયે પોતાનો ન્યાયી અવાજ રૂંધાવા દીધો નહોતો નમ્રતા, વિવેક, ધાર્મિકતા અને સમય તથા લોકોનુ વલણ જાણીને એમણે પોતાની મર્યાદા અનુસાર દુર્યોધનને, ધૃતરાષ્ટ્રને, કૌરવોને અને આખી કૌરવસભાને નીડરપણે હિતવચનો સંભળાવ્યાં હતાં, ન્યાયી અને બુદ્ધિગાળી વર્તન રાખવાને પ્રેરણા કર્યા કરી હતી એ માટે અનેક અપમાનો વેઠ્યાં હતાં, પણ એમણે તો બદલામાં સદાય આશ્વાસનોની જ લહાણી કરી હતી અને વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ ? એ સામાન્ય, સ્મૃતિ અનુસાર ઊતરતી કક્ષાનો[11] અને એકસો કૌરવ ભાઈઓના વર્ચસ્વમાં જેનું અસ્તિત્વ પણ જેવું દેખાવું થઈ પડે એવો, છતા ન્યાયી તથા ધીમાન અને નીડર. ગુરુજનોને અભિવાદન કરી રહ્યા પછી, યુધિષ્ઠિરે સૈન્યોની વચ્ચે ઘાંટો પાડીને કહ્યું કે 'જેઓ અમને સહાય કરવા ઇચ્છતા હશે તેમને અમે સ્વીકારીશુ.' તરત જ યુયુત્સુ (સમાજે માની લીધેલું) અર્ધદાસત્વ, દેખાઈ આવતી જ દુર્યોધનની સરસાઈ વગેરેને ફગાવી દઈને પાંડવોના પક્ષમાં આવ્યો આવ્યો.[12] અને 'મને લાગે છે કે તારાથી જ ધૃતરાષ્ટ્રની શ્રાદ્ધક્રિયા અને

ઠેકાણું ન હોય તેનાથી વધુ દુઃખદાયક દશા બીજી કોઈ નથી (વિચક્ષણ પુત્રો) ધનને જ પરમધર્મ કહે છે કારણ ધનના આધારે જ બધુ ટકેલું છે. ધનવાનો જ આ જગતમાં ખરુ જીવે છે, નિર્ધનો તો મરેલા જ છે. વગેરે' ૫-૭૦-૨૨ થી ૨૩, અને આગળ

૧૦. ગાંધારી સગર્ભાવસ્થામાં હતી, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રની પરિચર્યા કરતી એક વૈશ્યાથી યુયુત્સુ જન્મ્યો હતો (૧-૧૦૭-૩૫ થી ૩૬).

૧૧. ચિ. ૧૩-૪૯-૭, ૮; મનુ. ૧૦-૧૦; સામાન્યતઃ વિદુર અને યુયુત્સુ અનુલોમ પદ્ધતિ અનુસારના પુત્રો ગણાય. પણ સ્મૃતિના કેટલાંક વિધાનો અનુસાર, તેઓની કક્ષા અત્યંત હીન ગણી શકાય જોકે મ ભા ના સ્મૃતિકારે વર્ણસંકરતુ ખૂબ લખાણથી વર્ણન કરતાં વચમાં, સંકરત્વ અને શુદ્ધત્વ તપાસવા માટે શુદ્ધ આચારને જ મુખ્ય ગણાવ્યો છે ધાર્મિક મનુષ્ય સંકરજાતિના ઘેર હોય તો પણ તેને શુદ્ધયોનિ અને અનાચારી, ક્રૂર શુદ્ધવર્ણના ઘેર હોય તો પણ તેને સંકર ગણવો એમ કહીને, એક રીતે સ્મૃતિ વિધાનની હાંસી કરી છે. જુઓ ચિ. ૧૩-૪૮-૪૦ થી ૫૦.

૧૨. ૬-૪૧-૮૯ થી ૯૪: પાંડવોએ યુયુત્સુને આગળ કરી ધૃતરાષ્ટ્રને

પ્રજાનનું જળવાઈ રહેશે ' એવી યુધિષ્ઠિરની ભવિષ્યવાણીને તેણે સાચી પાડી.

આ સિવાય એક ત્રીજી વ્યક્તિ હતી, જે અર્થદાસત્વથી તો મુક્ત હતી પણ તેના વિવિધ પ્રલોભનો, મર્યાદાઓ અને પકડથી માહિતગાર હતી તથા તેને તોડી નાંખવા કટિબદ્ધ હતી. એ હતા દાશાર્હ શ્રીકૃષ્ણ. તેઓ વિષ્ટિ કરવા આવી રહ્યા છે એવું સાંભળી જેમ ગમ્યને સત્કારથી પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો એમ દુર્યોધને તેમના માર્ગમાં ઠામ ઠામ રમણીય સભાસ્થળો તથા ખાવાપીવા અને વિભવની અમૂલ્ય સામગ્રીઓ ગોઠવી,[13] પણ કેશવ તો તેની સામે નજર પણ નાંખ્યા સિવાય સીધા જ હસ્તિનાપુર ચાલ્યા આવ્યા.[14] શ્રીકૃષ્ણ વૃકસ્થલમાં પહોંચ્યા તથા હસ્તિનાપુરમાં બીજી સવારે આવવાના હતા ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે શ્રીકૃષ્ણને લોભાવવા વિદુરની સાથે તેમને અતિશય માનપાન અને અમૂલ્ય ભેટો આપવાનો કાર્યક્રમ વિચાર્યો.[15] પણ વિદુરે ચોકખું સંભળાવ્યું કે, 'શ્રીકૃષ્ણ તો એટલું માનપાન તો શું પણ આખી પૃથ્વી સુદ્ધાં સમર્પણ કરવા યોગ્ય છે. પણ તમે જે અર્પણ કરવા ધારો છો તે ધર્મથી કે પ્રેમભાવથી નહિ પણ એમને ઠગવા માટે અને નાણાથી ફોડવા માટે કરો છો. પણ તમે ધન, ખટપટ કે નિંદાવડે કૃષ્ણને અર્જુનથી જુદા નહિ પાડી શકો. એ તો જળથી ભરેલો કુંભ, પગ ધોવાનું પાણી અને કુશળપ્રશ્ન એ સિવાય તમારી કોઈ ચીજની સામે પણ નહિ જુએ[16] માટે જે ઉદ્દેશથી માનાર્હ શ્રીકૃષ્ણ અહીં આવે છે તે શાંતિરૂપી આતિથ્યથી એમનો સત્કાર કરો, ઇ.'[17]

આ બાજુ શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા, કૌરવોએ અને પ્રજાએ ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. તેઓ કૌરવોને મળ્યા અને વિદુરના મહેલે ઊતર્યા.[18] પછી

શ્રાદ્ધતર્પણ કર્યું હતું (જુઓ વિ ૧૫-૩૯-૧૨ થી) યુયુત્સુને રાજ્ય સોંપી અર્થાત્ સંરક્ષક નીમી પાંડવોએ મહાપ્રસ્થાન કર્યું ત્યારે બાળક કૌરવ પરિક્ષિત અને યાદવ વજ્રને અનુક્રમે હસ્તિનાપુર તથા ઇંદ્રપ્રસ્થના રાજ્યાસને બેસાડયા હતા. (વિ. ૧૬-૧-૬).

૧૩. ઉદ્યોગ अ. ૮૩.

૧૪. ૫-૮૩-૧૮.

૧૫. ઉદ્યોગ अ. ૮૪, ૮૫

૧૬. अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैष्यति जनार्दनः ॥ ૫-૮૫-૧૩.

૧૭ ૫-૮૫-૧૪ થી ૧૬.

૧૮. ઉદ્યોગ अ. ૮૭.

વિદુર, કુંતીફોઈ વગેરે સાથે વાતો કરીને દુર્યોધનના પ્રાસાદમાં આવ્યા. દુર્યોધને એમનો સત્કાર કરી ભોજન માટે નિમંત્રણ આપ્યુ.[૧૯] કેશવે ન સ્વીકાર્યું. એટલે દુર્યોધને બન્ને પક્ષને સહાય આપનારા અને બન્ને પક્ષના હિતેચ્છુ ચક્ર ગદાધર કૃષ્ણને નિમન્ત્રણ પાછું ઠેલવાનું કારણ પૂછતાં, શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, 'હું કામથી, સંરંભથી (ક્રોધ, આડાઈ વ), દ્વેષથી, ધન માટે, હેતુવાદથી–દલીલોથી–કે લોભથી ધર્મનો કોઈ રીતે ત્યાગ કરું એમ નથી. હે રાજન્! ઉત્તમ પ્રેમસંબંધ હોય કે આપદ્‌કાળ આવ્યો હોય તો પારકાને ત્યાં અન્ન જમાય. પણ તમે અમારા ઉપર ઉત્તમ પ્રીતિ ધરાવતા નથી, તેમ અમે અન્ન ન મળે એવી આપત્તિમા આવ્યા નથી.[૨૦] તમે ધર્મનિષ્ઠ પાંડવોનો દ્વેષ કરો છો

---

૧૯. (૧) ઉદ્યોગ અ. ૮૯: ૫–૮૯–૧૧ થી.

(૨) ગુજરાતી કહેવત 'ધાનનું માર્યું નીચું જુવે અને ડાંગનુ માર્યું ઊંચું જુવે' મુજબ દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને જમાડવા ઇચ્છતો હતો.

૨૦. (૧) नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।

न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ ૫–૮૯–૨૪

= કે. ૫–૪૯–૧૫ યુધિષ્ઠિર માટે સંજયોક્તિ: ૫–૧૭૮–૧૧

ભીષ્મની પોતા માટેની ઉક્તિ: સર૰ ૩–૧૯૮–૪૦

(ધર્મવ્યાધના પ્રવચનમાં)

सम्प्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।

न च संप्रीयसे राजन्न चाप्यापद्गता वयम् ॥ ૫–૮૯–૨૫.

ઉપરના સંદર્ભો પૈકી યુધિષ્ઠિર માટે કહેવાયેલ ઉક્તિમા (૫–૪૯–૧૫) તેઓ માની લીધેલા (સાપેક્ષ) સત્યનો ત્યાગ નહિ કરે એવો ભાવ છે: જ્યારે ભીષ્મની ઉક્તિમાં (૫–૧૭૮–૧૧) પોતે ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ ન કરે એમ છે; શ્રીકૃષ્ણ, (૫–૮૯–૨૪) 'ધર્મ'—વિશ્વને ધારણ કરનાર મૂળ નિયમનો ત્યાગ પોતે નહિ કરે એવો એમનો ભાવ છે; ધર્મવ્યાધે (૩–૧૯૮–૪૦) ગમે તેવા કારણથી પણ કલ્યાણકારી ધર્મ નહિ છોડવાનો ઉપદેશ કરતા આ વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે.

(૨) જયદ્રથે દ્રૌપદીનુ હરણ કર્યા પછી ચઢી આવતા પાંડવોની ઓળખ આપતા દ્રૌપદીએ અર્જુન માટે કહેલું વચન સરખાવો ૩–૨૫૪–૧૩; જુઓ 'ભારતસાવિત્રી' (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૯૨.

(૩) ભીમસેનની યુધિષ્ઠિર માટેની ઉક્તિ માટે જુઓ ઉપર 'સત્ય' (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૯, પા. નો. ૨ (૩).

(૪) જુઓ નીચે 'ભારતસાવિત્રી' (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૯૪.

(એવા ધર્મનિષ્ઠોનો) જે દ્વેષ કરે છે તે મારો દ્વેષ કરે છે અને જે તેમને અનુસરે છે તે મને અનુસરે છે, એવો મારો અને એમનો એકાત્મભાવ છે એમ તમે સમજી જાઓ વળી જે શ્રેષ્ઠ ગુણવાળા મહાત્માઓનો કામ, ક્રોધ, અને મોહથી દ્વેષ કરે છે તથા તેનું ધન લઈ લેવાની દાનત રાખે છે તે ક્રોધી અને અવશ અંતઃકરણવાળા પાસે લક્ષ્મી ચિરકાળ ટકતીયે નથી બીજી બાજુ જે ગુણવાન જના અપ્રિય પુરુષને પોતાના પ્રિય વર્તનથી વશ કરે છે તેનો યશ ચિરકાળ ટકે છે તમારું બધું અન્ન દુષ્ટોના મળથી ખરડાયું છે માટે મારે જમવા જેવું નથી મેં તો એકના વિદુરનું અન્ન જમવું એવો નિર્ણય કર્યો છે'[21]

એમ વાતચીત કરી શ્રીકૃષ્ણ વિદુરને ત્યાં પાછા ફર્યા ત્યાં મળવા આવેલા કૌરવ નેતાઓને મળ્યા અને પછી વિદુરના બનાવેલા શુદ્ધ પવિત્ર, અને ગુણવાળા ભોજનો બ્રાહ્મણોને પ્રથમ અર્પીને જમ્યા, જમીને રાત્રે વાતો કરતા લોકમાનસના જાણકાર વિદુરે વિષ્ટિ કરવાથી કંઈ અર્થ સરે એમ નથી, માટે વિષ્ટિ કરવા ન જવું એવી શ્રીકૃષ્ણને શાણી સલાહ આપી[22] કૃષ્ણે વિદુરના વચનોને અભિનંદીને કહ્યું,[23] 'તમારી વાત ખરી છે પણ જ્યારે આખી દુનિયા લડીને નાશ પામવા તૈયાર થઈ છે ત્યારે જે માણસ એને મૃત્યુપાશમાંથી મુક્ત કરશે તે અતિશય શ્રેષ્ઠ ધર્મને પામશે[24] શક્તિ અનુસાર માણસ ધર્મકાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરે અને છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો પણ એનું પુણ્ય મળે છે જ એમાં શંકા નથી[25] ધર્મવેત્તાઓ (આવા પ્રસંગોએ) સમજે છે કે માણસ (લડાઈ કરવાનું) પાપકૃત્ય મનથી ચિંતવે પણ કર્મમાં

---

૨૧ सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मति ॥ ५-८९-३२

૨૨. ઉદ્યોગ અ ૯૦

૨૩ ઉદ્યોગ અ ૯૧

૨૪ पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५-९१-५

૨૫ धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या न चेच्छक्नोति मानव ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशय ॥ ५-९१-६

જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૭) શ્લોક ૨૪ની પા ટી ૧૬ સર૦ ૬-૨૪-૪૭ (ગીતા ૨-૪૭)

સર૦ ધર્મરાજે સલાહ પૂછતા જનાર્દને વિષ્ટિ કરવાની સલાહ આપતા ભગવાન અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચેના સંવાદ અને વિદુર-કૃષ્ણસંવાદનું સાદૃશ્ય ૫-૭૦-૭૯ થી ૮૮

ન ઉતારે તો તેનું ફળ મળતું નથી, માટે વિનાશ પામવા તૈયાર થયેલા કૌરવો અને સંબંધીઓ વચ્ચે સંપ કરાવવા હું નિષ્કપટભાવે યત્ન કરીશ. જે માણસ સંકટમાં ફસાયેલા મિત્રને સહાય કરતો નથી, તે નૃશંસ છે. અને જે અકાર્ય કરતા મિત્રને પૂરા જોરથી ચોટલી પકડીને પાછો વાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે કોઈના કહેવામાં આવતો નથી. માટે મારે દુર્યોધનને તથા એના મંત્રીઓને સમર્થ, શુભ અને ધર્માર્થવાળાં હિતવચનો કહેવાં જરૂરી છે. મારાં હિતવચનો માટે દુર્યોધન શંકા ઉઠાવશે તો પણ મારા હૃદયમાં કર્તવ્ય બજાવ્યાની ઋણ-મુક્તિનો આનંદ થશે.[26] વળી મૂર્ખ, અધર્મજ્ઞ અને અમુહૃદ માણસો પછીથી એમ ન કહી જાય કે 'કૃષ્ણ શક્તિશાળી હતો, પણ એણે ક્રોધે ભરાયેલા કૌરવ–પાંડવોને વાર્યા નહિ. જો મારાં હિતવચનોને મૂર્ખ દુર્યોધન નહિ સાંભળે તો તેના નસીબમાં હશે તે થશે. પણ જો હું પાંડવોના હિતને નુકશાન કર્યા વિના સલાહ કરાવું તો, મેં પુણ્યકાર્ય કર્યું ગણાય અને કૌરવો મૃત્યુના જડબામાંથી છૂટી જાય. હું કુરુસભામાં દૈવી પ્રેરણાવાળી, ધર્મયુક્ત, અર્થ-વાળી અને અહિંસક વાણી બોલીશ, જો તેને સમજીને કૌરવો મારું સન્માન કરશે તો તો રૂડું છે: નહિ તો જેમ સિંહની સામે બીજાં પશુઓ ઊભાં રહી શકતાં નથી એમ ક્રોધાયમાન થયેલા મારી સામે કોઈ રાજા (યુદ્ધમાં) ઊભો રહી શકશે નહિ '[27]

જેના જોઈએ એ કરતાં વધુ ગુણ ગવાય છે, જેના પાશમાં ભલાભલા જ્ઞાની, પંડિતો, મહાનુભાવો આવી ગયા છે, કંઈ હજારો વર્ષોથી સમાજ જેના કુપ્રભાવ વડે દૂષાતો અને દૂષતો આવ્યો છે, એ અર્થ, સાધનસંપત્તિ, પૈસા, સત્તા જેના વડે મેળવી શકાય છે, જેના માટે અર્થની ખેવના રાખવામાં આવે છે એવુ અને એનાથીએ ઊંચી કક્ષાનુ અપ્રતિમ સુખ જેનાથી મળે છે, તે સર્વને ધારણ કરી રાખનાર ધર્મને અભિમુખ, ધર્માભિમુખ થવા માટે મહર્ષિ વ્યાસે

૨૬. हिते प्रयतमान मा शङ्केद्दुर्योधनो यदि ।
हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्य च भविष्यति ॥ ५–९१–१४.

૨૭. ૫–૯૧–૨૧:

વિદુરને અનુલક્ષીને 'કદાચ દુર્યોધન તેના દગાખોર સાગ્રીતોની સલાહ મુજબ મને પકડવા ધારશે, અથવા તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવશે તો હું તેને બરાબર પહોંચું એમ છું, માટે ફીકર ન કરશો ' એમ દર્શાવવા આ વાક્ય કહ્યું છે. દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા આવે ત્યારે કેદ પકડવા એવો વિચાર કરેલો (ઉદ્યોગ અ. ૮૯) વિષ્ટિ કાર્ય દરમ્યાન પણ શ્રીકૃષ્ણને પકડવા પ્રયત્ન કરેલો (ઉદ્યોગ અ. ૧૨૮).

અર્થના દોષોનું ભીષણ દર્શન કરાવીને પ્રબોધ કર્યો છે. એ અર્થદોષદર્શનથી હજુ ઊંચે ચડવાની શરૂઆત કરતા સાધકને (અને સમાજને) માટે ઈશોપનિષદના પ્રથમ બે મંત્રોનું રહસ્ય નિરાળી, સરળ દૃષ્ટિથી ખુલ્લું કર્યું છે. કોઈના ધનની વાસના રાખ્યા વિના તેને નામે ત્યાગ કરીને ભોગવો. અને એમ આ લોકમાં કાર્ય કરતાં સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખો.'[૨૮] ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વર્તનમાં હૃદયમાંથી ઊતરી ગયેલી આ ત્યાગભાવનાનું કાર્યપરિણત બળવાનરૂપ દેખાય છે.

---

૨૮. ઈશ. મન્ત્ર ૧, ૨. મૂળ મન્ત્રો જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૪, પા. નોં. ૧૭.

૯
કર્મ

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।[1]
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

६-४०-४६ (गीता. १८-२६) (१०८)

જેનાથી પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, જેનાથી આ બધું વ્યાપ્ત છે, તેને (બ્રહ્મને) સ્વકર્મથી સંતુષ્ટ કરીને મનુષ્ય સિદ્ધિ-પૂર્ણત્વ પામે છે.

ગીતાના આ શ્લોકથી ભગવાનની જ્ઞાનનિષ્ઠ ભક્તિવાળી ઉપાસના કરવી એવું વ્યાપક, એકાગ્ર અને મર્મગ્રાહી દૃષ્ટિએ સૂચવાયું છે. 'સર્વત્ર વાસુદેવ રહેલા છે,'[2] અને તેનાથી પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એ સમજીને પોતાના સ્વધર્મરૂપી સ્વકર્મથી પરમાત્માનું પૂજન કરવાથી, પુણ્ય પરમતત્ત્વની જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિને મેળવે છે. અધિકારભેદે માણસ (૧) ઈશ્વરથી જુદું કંઈ નથી, પોતે સુદ્ધાં એમાં સમાઈ જાય છે એમ સમજીને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ,—ઇષ્ટ-અનિષ્ટ, મિત્ર-અમિત્ર, સુખ-દુઃખ વ.મા—રાખે, તેમાથી મમભાવ દૂર કરી આત્મભાવને પ્રકટાવે (૨) સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અંતર્યામી ભગવાન વિરાજમાન છે, સર્વ સ્થાવર જગ્યાએ પણ ઈશ્વર વસી રહેલા છે એમ સમજી પોતાની એક-એક પ્રવૃત્તિ એનાં પૂજન અર્થે થતી રહે[3] એમ પ્રયત્ન કરીને આત્મભાવના

---

૧. °येन सर्वमिद ततम् ।=६-२४-१७ બ (ગીતા. ૨-૧૭ બ); ૬-૩૦-૨૨ ડ (ગીતા. ૮-૨૨ ડ); ૧૨-૫૯-૮૦ બ; ૨૩૧-૨૦ ડ.

ઉપરના ઉલ્લેખો પૈકી ગીતાના ઉલ્લેખો આત્મતત્ત્વને અનુલક્ષીને છે. ૧૨-૨૩૧-૨૦ નો ઉલ્લેખ વ્યાસ-શુક સંવાદમાંનો છે, તથા આત્મતત્ત્વને અનુલક્ષીને છે. ત્યાં થોડા પાઠાંતરથી ગીતાના કેટલાક શ્લોકો અને કઠોપનિષદ વ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રબોધતા ગ્રંથોમાંના શ્લોકો આ શ્લોકની આસપાસ મૂકેલા છે; જ્યારે ૧૨-૫૯-૮૦ 'રાજ્યનીતિ'—તે પ્રજાનુ પાલન કરતી અને જીવનનાં દરેક પાસાંઓને સ્પર્શતી હોઈ,—ને અનુલક્ષીને છે.

૨. वासुदेवः सर्वमिति । ६-२९-१९ ક (ગીતા. ૭-૧૯ ક).

૩. જુઓ ઉપર 'ભક્તિ' (પ્રક. ૬) શ્લોક ૯૦, પા. નો. ૪માં 'પરાપૂજા' સ્તોત્રમાંનુ ભક્તની આરાધનાનું વર્ણન.

પ્રકરીકરણને પ્રાપ્ત કરે, અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિને મેળવે.

બન્ને રીતે સાધના કરનાર પુરુષનું ચિત્ત વિશાળ, પ્રેમાળ, સમાન, કોમળ, દૃઢ, ભવ્ય, અને શુદ્ધ ભાવોથી ભરપૂર રહે છે.

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ चि. १३-१-७४ (१०९)

કુંભાર જેમ માટીના પિંડામાંથી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું (પાત્ર) બનાવે છે, તેવી રીતે પોતે કરેલા કર્મને મનુષ્ય ભોગવે છે.[1]

'શાંતિપર્વ'ના વિસ્તૃત શાંતિબોધ પછી પણ ભીષ્મને બાણશય્યામાં સૂતેલા જોઈને, ધર્મરાજા વિકળ થઈને, પોતાને લીધે પિતામહને આવું ઘોર દુઃખ સહન કરવું પડે છે, અને પોતે સગાંઓની હત્યાનું પાપ કર્યું વગેરે બાબતોનો વિચાર કરી શોક કરવા લાગતા પિતામહે 'ગૌતમી–લુબ્ધક–મૃત્યુ અને કાલનો ઇતિહાસ–સંવાદ'[2] કહી સંભળાવ્યો. એમાં અંતે આવતાં સુભાષિતોમાંથી ઉપર્યુક્ત વચન લીધું છે.

વૃદ્ધા ગૌતમીનો પુત્ર સર્પદંશથી મૃત્યુ પામતાં અર્જુનક નામનો પારધિ સાપને બાંધીને મારી નાંખવા તૈયાર થયો. ગૌતમીએ તેને આ પાપકર્મથી અટકાવતાં કહ્યું, 'સાપને મારવાથી મારો પુત્ર પાછો નહિ મળે એક જીવના જીવને મારીને નરકમાં લઈ જાય એવું કર્મ કોણ બાંધે?'[3] પારધિએ જવાબ

१. सर्° जैसे अनुभव लेता हूँ, पाता हूँ कि आदमी अपने आप अपने सुखदुःखका कारण है ।' 'નિત્ય મનન' ११–१–૪૫. પૃ. ૫૫.

'ऐसा होते हुअे आदमी सुखी दुःखी क्यों होता है ?'

એજન. १२–१–૪૫ પૃ. ૫૬.

'बात यह है कि आदमी अैसे विचार करना नहीं चाहता । अिसलिये मानना है अैसे विचार करनेकी फुरसत ही नहीं है ॥'

એજન. १३–१–૪૫ પૃ. ૫૭.

'अगर हम सच्चा जीवन व्यतीत करना चाहते हैं तो मानसिक आलस्य छोडकर हमें मौलिक विचार करना होगा । परिणाम यह होगा कि हमारा जीवन बहुत सरल हो जायगा ।' એજન. १४–१–૪૫. પૃ. ૫૮.

२. ચિ. १३–१–१६ થી.

३. ચિ. १३–१–२१ થી २३.

આપ્યો 'હે ગુણઅગુણને જાણનારાં દેવિ! ગુરુજનોને સર્વની પીડાથી દુઃખ થાય છે, એ હું જાણું છું. પણ તમારો ઉપદેશ સ્વસ્થને અમર કરે. શમાર્થીઓ (કંઈ અનિષ્ટ બનતાં) એને કાળની ગતિ કહે છે. અર્થવેત્તાઓ (શત્રુઓનો બદલો લઈ) તરત શોકમુક્ત થાય છે. અને મોહવશ અજ્ઞાનીઓ 'હાય! સુખનો નાશ થઈ ગયો' એમ શોક કરે છે. માટે આ સર્પને મારીને તમે પુત્રશોકને ત્યજી દો.'[૪] ગૌતમીએ તો '*બ્રાહ્મણ અક્રોધી હોય અને ધર્માત્માઓ* ગમે તે હાલતમાંએ સજ્જન રહે છે' એમ કહી સર્પને છોડી દેવા આગ્રહ કર્યો.[૫] એમ ગૌતમી અને પારધીએ ઘણા લાંબા વખત સુધી સર્પને છોડવા અને મારવાની ચર્ચા કરી એ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં સર્પે મનુષ્યવાણીથી કહ્યું, 'આ બાળકને હું મૃત્યુની આજ્ઞાથી ડંખ્યો છું. કંઈ ક્રોધ કે કામનાથી ડંખ્યો નથી એટલે તેનો દોષ મૃત્યુને માથે છે. અથવા જેમ માટીનું વાસણ બનાવવામાં વપરાતાં લાકડી, ચાકડો, કુંભાર અને ક્રિયાઓ, કાં તો કુંભાર પ્રયોજક છે, કે એ સર્વે અન્યોન્યનાં પ્રયોજક છે, એ પ્રમાણે આ બાળકના મૃત્યુમાં પણ કાર્યકારણભાવનો સંદેહ છે તેથી હું વધયોગ્ય નથી છતાંય તારે મને અપરાધી માનવો હોય તો હું, બાળક અને મૃત્યુ એ આખા સમુદાયને અપરાધી માન અગર મને બાળકની હત્યાનું કારણ માનતો હોય તો, મને પ્રેરનાર બીજો (મુખ્ય) અપરાધી (મૃત્યુ) છે એમ સમજ. જેમ યજ્ઞમાં હોમ કરવાનું ફળ ઋત્વિજોને મળતું નથી (પણ યજમાનને મળે છે) એવી રીતે આ પાપનું ફળ મને મળવું જોઈએ નહિ'[૬] આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં ત્યાં મૃત્યુ આવ્યું અને સર્પપ્રત્યે બોલ્યું, 'કાળની પ્રેરણાથી મેં તને પ્રેર્યો હતો. એટલે બાળકના મૃત્યુમાં હું કે તું કોઈ કારણ નથી હું કાળને વશ છું અરે પ્રાણીમાત્ર અને તેમની પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ અને વિકૃતિ બધું કાળને વશ છે માટે તો આ જગત કાલાત્મક કહેવાયું છે. આ તું પણ જાણે છે તો પછી મને શા માટે દોષ ઓઢાડે છે?'[૭] સર્પે જવાબ આપ્યો 'હું તને નિર્દોષ કે સદોષ નથી કહેતો. વળી કાળ દોષિત હોય તો પણ એનો દોષ જોવાની મારી ઇચ્છા નથી, તેમ આપણો એ અધિકાર પણ નથી. મારે તો જેમ મારા ઉપરનો દોષ દૂર કરવો છે એમ તારા ઉપરનો દોષ પણ દૂર

---

૪. ચિ ૧૩-૧-૨૪ થી ૨૪.

૫ ચિ. ૧૩-૧-૨૬, ૨૭ થી ૩૨.

૬. ચિ ૧૩-૧-૩૩ થી ૪૭

૭. ચિ. ૧૩-૧-૪૮ થી ૫૭.

કરવો છે'[૮] પછી પારધિને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે 'તેં મૃત્યુનું વચન સાંભળ્યું હવે તો મને નિરપરાધને છોડી દે' પારધિએ મૃત્યુને ધિક્કારના સર્પ અને મૃત્યુ બંનેને બાળકના મૃત્યુ કારણ જાણી સર્પને મારી નાખવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો[૧૦] મૃત્યુએ વળી પારધિને કાળની પ્રેરણાનું ભાન જણાવ્યું ત્યારે પારધિએ ધર્મસંશય પૂછ્યો, 'જો કાળકૃત છે તો મને હર્ષ અને ક્રોધ થાય છે એનું શું કારણ?'[૧૧] આ ધર્મસંશયનું નિરાકરણ નહોતું થયું તેવામાં સ્વયં કાળ ત્યાં આવી પહોંચ્યો[૧૨] અને બોલ્યો 'હે લુબ્ધક! હું મૃત્યુ કે સર્પ કોઈ બાળકના મૃત્યુના અપરાધી નથી, કારણ અમે પ્રાણીઓના મરણના પ્રયોજક નથી આ બાળકનું કર્મ અમને પ્રેરક હતું તેથી એ કર્મ જ એનું વિનાશ હેતુ થયું છે અમે બધાય કર્મવશ છીએ[૧૩] લોકો કર્મરૂપી વારસવાળા છે, કર્મથી (ભવાન્તરનો) સંબંધ જણાય છે કર્મો જેમ અન્યોન્યને પ્રેરે છે તેમ અમે પણ (કર્મ વડે) અન્યોન્યને પ્રેરણા કરીએ છીએ[૧૪] કુંભાર જેમ માટીના પિંડમાંથી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું પાત્ર બનાવે છે તેવી રીતે પોતે કરેલું કર્મ મનુષ્ય ભોગવે છે[૧૫] જેમ તડકો અને છાંયડો એ કાયમ સુસંબદ્ધ છે તેમ કર્મ તથા કર્તા પોતાના કર્મથી

---

૮ ચિ ૧૩-૧-૫૮ થી ૬૦

૯ ચિ ૧૩-૧-૬૧

૧૦ ચિ ૧૦-૧-૬૨ થી ૬૫

૧૧ ચિ ૧૩-૧-૬૬ થી ૬૮

૧૨ ચિ ૧૩-૧-૬

૧૩ ચિ ૧૩-૧-૭૦ થી

૧૪ कर्मदायादवाँल्लोकः कर्मसम्बन्धलक्षणः ।
कर्माणि चोदयन्तीह यथाऽन्योन्यं तथा वयम् ॥ ચિ ૧૩-૧-૭૩
સર૰ (૧) यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ૧૨-૧૭૮-૧૬
= ચિ [illegible]

સુસંબદ્ધ છે.[16] તેથી બાળકના મૃત્યુમાં હું, મૃત્યુ, તું (પારધિ) કે વૃદ્ધા બ્રાહ્મણી કોઈ કારણ નથી, પણ માત્ર બાળક (નું કર્મ) કારણ છે.'[17]

આ સાંભળતાં બ્રાહ્મણીએ પારધિને કહ્યું, 'જેમ બાળક પોતાનાં કર્મથી મૃત્યુ પામ્યો, એમ મારાં કર્મને લીધે મારો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો છે તો હવે સર્પને છોડી દે.'[18] પછી બધાં સ્વસ્થાનકે ગયાં.

આખ્યાયિકા પૂરી કરીને ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને સમજાવ્યુ કે સ્વકર્મને અનુસરીને લોકો ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી યુદ્ધ તેં કે દુર્યોધને નહિ પણ (કર્મ વડે) પ્રેરાયેલા કાળે કરાવ્યુ છે એમ સમજ (અને શાંતિ રાખ).'[19]

'કર્મ' નિરૂપતા મહાભારતના આ અતિશય સુંદર અને સંહિતા જેવા આખ્યાનમાં ચાર જાતની શ્રેણી બતાવી છે. (૧) (ગૌતમી જેવા) શાંત, સમભાવી થવા મથનાર, પણ જ્ઞાની નહિ, (૨) અર્થવિદ્–પ્રતિકાર કરનાર શઠ પ્રતિ શાઠ્યમ્‌માં માનનાર, (૩) તામસિક–'હાય દુઃખ આવ્યુ. સુખનો નાશ થઈ ગયો' એમ પરિતાપ કરનાર, (૪) કર્મના કાયદામાં–કાર્યકારણભાવમા શ્રદ્ધાવાન આ ચાર શ્રેણી પછીની એક પાંચમી શ્રેણી બાકી રહી જાય છે, કાર્યકારણભાવનુ રહસ્ય જાણનાર સર્વવિત્, એ શ્રેણીનો આ આખ્યાનમાં સમાવેશ નથી કર્યો. આમાં તો 'કાર્યકારણભાવ' છે, માટે સ્વકર્મ સુધારવા પ્રયત્ન કરો, અને જે શુભ અશુભ જે થાય તે કર્મવિપાક છે એમ સમજી, હર્ષ કે ક્રોધ વગર સમભાવ રાખો, એ ઉદ્‌બોધન કરેલું છે.

કર્મબંધનોમાથી છૂટવા માટે તીર્થવિત્ ભગવાને[20] કરેલા ઉપદેશનો

---

૧૬ यथाच्छायातपौ नित्यं सुसम्बद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च सम्बद्धावात्मकर्मभिः ॥ શિ. ૧૩–૧–૭૫.
સર° ૧૨–૧૭૪–૯.

૧૭ શિ. ૧૩–૧–૭૬.

૧૮. શિ. ૧૩–૧–૭૮, ૭૯.

૧૯. શિ. ૧૩–૧–૮૦ થી ૮૨.

૨૦. જુઓ 'ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) શ્લોક ૭૯, પા. નોં. ૬: તીર્થવિત્ ભગવાન એટલે જૈન તીર્થંકર ભગવાનનો ખ્યાલ આવે છે. અહીં મૂકવામાં આવેલો કર્મનો નિયમ, મ. ભા ની પરિપાટી મુજબ–જેમ ઉપનિષદ અને વેદોનું રહસ્ય સરળતાપૂર્વક મૂક્યું છે એમ–સરળતાપૂર્વક જૈન આગમોનું રહસ્ય ટૂંકાણમા પ્રકટ કરે છે. અને જ્યાં જે કંઈ સારું હોય તે આત્મસાત્ કરવાની ઉચ્ચ પ્રણાલિનુ તેજસ્વી ઉદાહરણ રજુ કરે છે.

સંગ્રહ અન્યત્ર મ. ભા.માં છે તે આ સાથે વાંચવાથી કર્મના નિયમનું કેટલુંક રહસ્ય આપમેળે જ સ્ફુટ થશે.[૨૧] 'પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેલો આત્મા આદિ અંતથી રહિત, અવ્યય, અકર્તા અને અમૂર્ત છે, એમ ભગવાન તીર્થવિતે કહ્યું છે.[૨૨] પોતે કરેલાં કર્મથી કાયમ દુઃખી રહેતું પ્રાણી એના પ્રતિધાત માટે અનેક પ્રાણીઓને હણે છે. તેનાથી બીજાં અનેક (હિંસક) કર્મો એકઠાં કરે છે, અને જેમ રોગી અપથ્યાહારથી વધુ રોગિષ્ઠ થાય છે એમ ફરીથી (હિંસક કર્મવિપાકથી) દુઃખી થાય છે.[૨૩] કાયમ મોહમાં ફસાઈને, જેમ વલોણાથી દહીં મથવાની ક્રિયા થાય છે (વલોણાને બાંધવામાં, મથવામાં અને પાછું છોડવામાં આવે છે) એમ એ કર્મ ઉદય વડે 'સુખ' એવી સંજ્ઞાવાળાં દુઃખોમાં બંધાય છે, મથાય છે અને છૂટો થાય છે. એમ સંસારમાં ચક્રની જેમ ફરીને બહુ વેદના પામે છે.[૨૪] (હે શુકદેવ!) તું એ (કર્મ) બન્ધમાંથી નિવૃત્ત થા, (નવાં) કર્મથીયે નિવૃત્ત થા, સર્વવિત્ તથા સર્વજિત્ થા અને (સંસારના) ભાવોને ત્યજીને સિદ્ધ થા[૨૫] સંયમથી નવાં અને તપના બળથી બીજાં (કર્મ) બધીને[૨૬] દૂર કરી અનેક પુ ગો નિર્બાધ અને

---

૨૧. સમગ્ર રહસ્ય તો અનુભવથી સ્ફુટ થાય

૨૨. अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि स्थितमव्ययम् ।
अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ॥ ૧૨–૩૧૬–૫૩.

૨૩. ૧૨–૩૧૬–૫૪, ૫૫.

૨૪. ૧૨–૩૧૬–૫૬, ૫૭.

૨૫. स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ।
सर्ववित्सर्वजित्सिद्धो भव भावविवर्जितः ॥ ૧૨–૩૧૬–૫૮.

આ શ્લોકમાંનાં 'સર્વવિત્' અને 'સર્વજિત્' પદો તીર્થંકર ભગવાન 'સર્વજ્ઞ' અને 'જિન' કહેવાય છે તે સાથે સરખાવો

૨૬. (પા. નોં. ૨૭માંનો મૂળ શ્લોક આ નોંધ સાથે વાંચો) નવ પ્રકારના સર્ગ બન્ધો વિશે ૧૨–૨૯૮–૧૬ થી ૨૧ મા છે પ્રધાન, બુદ્ધિ, આહંકારિક, માનસ, ભૌતિક, બહુચિન્તાત્મક, ઐન્દ્રિયક, (પ્રથમ) આર્જવક અને (દ્વિતીય) આર્જવક આ નવ સર્ગબન્ધનો દૂર થાય એટલે અવ્યક્તમાં–મૂલતત્ત્વમાં ઉપરામ પમાય. પણ આ શ્લોક જૈનપરંપરા વ્યક્ત કરે છે તેથી અને વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ પણ જૈનપરંપરાસંમત અર્થને પુષ્ટ કરે છે તેથી અહીં ઉપરના નવસર્ગબન્ધને લાગુ કરવાની ભ્રાંતિ કરવી ન જોઈએ

સુખોદયી સિદ્ધિને પામ્યા છે.'૨૭

ટૂંકામાં આત્યંતિક હિતકારી હોય તેવાં કર્મો–અર્થાત્ રાગદ્વેષથી રહિત અનાસક્ત ચર્યા–કરવાથી કર્મબંધોથી છુટાય છે અને ઇચ્છાનુસાર ગતિ મળે છે

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥[1]

૬-૨૫-૬ (*ગીતા.* ૩-૬) (૧૧૦)

જે (મનુષ્ય) કર્મેન્દ્રિયોને રોકે છે પણ મનથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ચિન્તવન કરે છે[2] તે વિમૂઢાત્મા[3]

---

૨૭. संयमेन नव बन्ध निवर्त्य तपसो बलात् ।
सप्राप्ता बहवः सिद्धिमप्यगाधा सुखोदयाम् ॥ ૧૨-૩૧૬-૫૯.

સર° 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર' અ. ૬, સૂત્ર ૧૧ થી ૨૬; આખો અ. ૯ મો. પૈકી સૂત્ર ૧ થી ૩ જુઓ.

आस्रवनिरोधः संवर । ૧ આસવ (કર્મબંધ)નો નિરોધ કરવો તે સંવર.

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरिषहजयचारित्रै ॥ ૨

એ સંવર ગુપ્તિ, સમિતિ, યતિધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજય અને ચારિત્ર વડે થાય છે

तपसा निर्जरा च । ૩ તપ વડે નિર્જરા અને સંવર થાય છે.

આ શ્લોકમાંના 'સંયમ' પદનો અર્થ નીલકંઠે 'ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપી સંયમથી' એમ આપ્યો છે; જૈન પરિભાષા મુજબ સામાયિક (રાગદ્વેષ વિરહિતપણું), છેદોપસ્થાપન (જુના વ્રતોમાં દોષ આવતાં તે છેદીને નવેસરથી પંચમહાવ્રતનુ સ્થાપન–પાલન), પરિહાર વિશુદ્ધિ (જૈન સાધુઓના અઢાર માસ સુધી કરવાના તપનો એક પ્રકાર), સૂક્ષ્મસંપરાય (કષાયો સૂક્ષ્મ રીતે હોય), અને યથાખ્યાત (કષાયો નિર્મૂલ થયા હોય), એમ ચારિત્રના પાંચ પ્રકારના સંયમ વડે પડતા પાંચ ભેદ છે. (તત્ત્વા. સૂ. ૯–૧૮) બાહ્ય અને આભ્યંતર તપના ભેદોનું પણ (તત્ત્વા સૂ. ૯–૧૯ થી ૪૪) સુધી વિસ્તારથી કથન છે; વધુ માટે 'જૈન દૃષ્ટિએ સંયમ' અંગે પં. સુખલાલજીએ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ૯–૪૯ ઉપર વિસ્તારથી લખ્યું છે, તે જુઓ.

૧. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૧૨.

૨. બાહ્યેંદ્રિયોને કર્મ કરવા નહિ દઈને બેસે છે (તથા) ઇંદ્રિયોના વિષયોને સંભારતો, હું કર્મસન્યાસવાળો છું, અને કૃતાર્થ છું એમ અભિમાન રાખતો નિષ્કર્મ થઈને બેસે છે. (મધુસૂદની. શાંકરનન્દી).

૩. વિમૂઢ એટલે કાર્ય અને અકાર્યમાં વિવેક રહિત આત્મા–મન છે

મિથ્યાચારી—ઢોંગી[4] કહેવાય છે.

અનાસક્ત રહીને કર્મ કરવાં એ સંયમીથી જ શક્ય છે, તેથી સહેલો રસ્તો કાઢવા, કર્મેન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખીને—દેખીતી રીતે કર્મ નહિ કરીને—જે માણસ મનથી જે તે વિષયનું સ્મરણ કરે છે તે માણસ ઢોંગી છે, દંભી છે. છતાં ય સાધકને, ચિત્તના કષાયો દૂર થયા ન હોય ત્યાં લગી,—શરૂથી તે લગભગ સિદ્ધિ મળે ત્યાં લગી—આ વ્યાખ્યા મુજબ 'પોતે દંભી તો નથી ?' એવો પ્રશ્ન થયા કરવાનો. ખરેખર અપૂર્ણતા હોય પણ સાધક તેને દંભરૂપ ન બનાવે. નિષ્ઠાવાન સાધક માટે એ અપૂર્ણતા જ એના ઉત્થાનનું પગથિયું બને છે. જુદી રીતે જોઈએ તો મકાન બાંધવા માટે જરૂરી પાલખો, પછીથી છોડવાની જ હોય છે, નકામી હોવા છતાં અડચણ કરતી છતાં એ તત્પૂરતી જરૂરી છે, એમ સાધના દરમ્યાન આવતી કષાયોની અડચણો (અર્થાત્ અપૂર્ણતા) એ પોતાની ચિત્તશુદ્ધિની કમોટી બને છે, કેટલું ઉત્થાન થયું તે દર્શાવે છે; એ અડચણો જવાની છે એ નિશ્ચિત છે, છતાં તત્પૂરતી જરૂરી છે; એ દૃષ્ટિથી નિષ્ઠાવાન સાધક ઢોંગ કરતો દેખાય છતાં ઢોંગી કે દંભી નથી પરંતુ એ જે પૂર્ણ થવા મથે છે એવો અપૂર્ણ છે.

પણ 'કર્મયોગ'માંનો ઉપરનો શ્લોક તો જેઓ જાણીજોઈને લોકોને પોતે કેવા સદાચારી, સાચા છે એ દેખાડવાની વૃત્તિથી, અથવા તો કશાકના ડરથી, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને લોકો જુએ એમ સયમિત રાખે છે, અથવા બીકને લીધે ફરજિયાત સંયમ રાખે છે પણ મનમાં તો જે તે વિષયોનું રટણ સતત ચાલુ રાખે છે, લાગ મળે તો ઇંદ્રિયોથી વિષય ભોગવીયે લે છે તેવા અધૂરા, અને અધૂરાપણું એ જ પૂર્ણપણું છુ એવું મનાવનારા મિથ્યાચારી—દંભીઓના વર્ણન અંગે છે. તદુપરાત જેઓ કર્મત્યાગથી જ સુખ મળે છે એવું માનીને બધા કર્મોને ત્યજી દેવાં જોઈએ એવું પ્રતિપાદન કરે છે તેમને પણ ચેતવે છે કે કોઈ પણ દેહધારી કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો જ નથી,[5] અને જેઓ કર્મ છોડવાનો દાવો કરે છે તેઓ મિથ્યાચારી બન્યા વિના રહેતા નથી; માટે નિષ્કામપણે કર્મો કરવાં.

જેનું એવો. (શંકરનન્દી): રાગદ્વેષાદિ વડે જેનું અંતઃકરણ દૂષિત છે એવો. (મધુસૂદની).

૪. અસદાચાર, કપટાચાર, આત્મવંચક છે એમ સજ્જનોથી કહેવાય છે (શંકરનન્દી).

૫. જુઓ ૬–૨૫–૪, ૫, ૮ (ગીતા ૩–૪, ૫, ૮).

जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥

१-१७१-११ (१११)

જે શક્તિમાન જાણવા છતા પણ પાપને રોકતો નથી તે ઈશ હોય તો પણ (પાપ) કર્મથી લેપાય છે

કાર્તવીર્ય-ક્ષત્રિયોએ, પિતા કૃતવીર્યના મૃત્યુ બાદ ધનની જરૂર પડતા, પિતાએ જેમને ખૂબ ધાન્યાદિ દ્રવ્યાદિની દક્ષિણાઓ આપી હતી તે પુરોહિત ભાર્ગવોને રંજાડવા માંડ્યા અને છેવટે તેમનો વધ કરવા માંડ્યો[1] એ વખતે પૃથ્વી ઉપર શક્તિશાળી પુરુષો અને રાજાઓ હતા, પણ દરેકે પોતાનું જીવતર વહાલું ગણ્યું અને અન્યાયથી થતા વધનો સામનો ન કર્યો એમ ભાર્ગવો તો ડરથી નાસતા ફરતા હતા પણ કેટલાક વખતે ઔર્વ ભાર્ગવ જન્મ્યા એમણે કાર્તવીર્યોને પરાજિત કર્યા અને પછી પોતાના બાપદાદાઓનું ભયંકર આપત્તિમાથી કોઈ પણ માણસ રક્ષણ કરનાર ન નીકળ્યો એથી કુપિત થઈ આખી દુનિયા (મા વખના ક્ષત્રિયોનો) નાશ કરવાનો નિર્ણય કરીને તેઓ તપ કરવા લાગ્યા ત્યારે ઔર્વના દિવંગત પિતૃઓએ એને આવા તપ અને તેજને લાંછન લગાડનારા ક્રોધમાથી વાર્યો[2] એને ઔર્વે પોતાના કોપનુ કારણ જણાવતા વચનો કહ્યા એમા ઉપરનો શ્લોક આવે છે એમા ઔર્વે આગળ ચાલતા કહ્યુ કે 'હુ સમર્થ છુ છતા ય જો આ અન્યાયની ઉપેક્ષા કરીશ તો ફરીથી અત્યાચાર થવાનો ભય ઉભો રહેશે'[3] છતાય પિતૃઓના અત્યંત આગ્રહથી બ્રાહ્મણ ઔર્વે ક્રોધ ત્યાગ કર્યો

ઔર્વ મારફતે આ વિચાર મૂકીને નિષ્કામ કર્મયોગના એક મહત્ત્વના પાસાનુ વ્યાસે નિદર્શન કરાવ્યુ છે નિષ્કામ કર્મયોગ એટલે આળસભર્યો યોગ નથી, પણ જે જેટલો શક્તિશાળી છે, તે પોતાના ગજા જેટલો પૂર્ણ પ્રયત્ન કરે એવો પ્રયત્નયોગ, સ્વધર્મપાલનયોગ પણ છે[4] એક શક્તિશાળી સમર્થ ને શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય તરીકે શ્રીકૃષ્ણે મહાયુદ્ધ અટકાવવા અને શાંતિ કરાવવા

૧ આદિ અ ૧૬૯ થી ૧૭૧, આ કથા ભાર્ગવ પરશુરામે કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુનને મારી નાખ્યો તથા એકવીસ વખત પૃથ્વી નિક્ષત્રી કરી, વગેરે કથાનકોના પૂર્વરૂપ જેવી છે

૨ ૧-૧૭૦-૨૨

૩ ૧-૧૭૧-૧૪

૪. ૬-૨૪-૪૭ (ગીતા ૨-૪૭)

નિ'કામ ભાવે સબળ અને નિ'કપટ પ્રયત્ન કર્યો હતો.[૫] પણ મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અવતાર તરીકે ય નિરૂપાયેલા છે. ભગવાનને માટે કંઈ અશક્ય નથી જ. તેથી સર્વશક્તિમાન જેવું વિશેષણ છે એવા ભગવાને પાંડવ-કૌરવોનો વિનાશ અટકાવ્યો નહિ, તેથી ભારતયુદ્ધના અંતે સતી ગાંધારી દ્વારા શ્રીકૃષ્ણને "તમે સમર્થ હોવા છતાં પાંડવો અને ધાર્તરાષ્ટ્રોના વિનાશની ઉપેક્ષા કરી છે ૬."[૬] કહેવડાવી સમગ્ર યદુકુળનો નાશ થાય અને સ્વયં શ્રીકૃષ્ણને પણ કુત્સિત મૃત્યુ મળે એવો શાપ અપાવીને 'ભગવાન-ઈશ હોય તો પણ જો એ પાપને રોકે નહિ તો (સ્વધર્મ આચરે નહિ તો) કર્મથી લેપાય છે' એ વિચાર સ્પષ્ટ કર્યો છે. એમાં માનુષ પાત્ર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ પૂરો નિષ્કામ પ્રયત્ન કરવાથી કર્મથી લેપાતા નથી અને દૈવી પાત્ર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ અધૂરો પ્રયત્ન કરવાથી કર્મથી લેપાય છે, એ કહી, કર્મના નિયમમાં કોઈ અપવાદ નથી તથા નિષ્કામ કર્મયોગની સિદ્ધિ માટે પૂરો પ્રયત્ન-શક્તિથી ઓછો કે વધુ નહિ પણ શક્તિ જેટલો-અનિવાર્ય છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અને વાસુદેવ પાસે તટસ્થ બુદ્ધિથી, આ શાપનો સ્વીકાર કરાવીને, તેમ જ ગાંધારીને પ્રત્યુત્તર આપતાં નીચે પ્રમાણે કહેવડાવ્યુ છે. 'હવે ઉઠો ! અને શોક દૂર કરો. તમારા અપરાધથી જ કૌરવો માર્યા ગયા છે તમારો પુત્ર (દુર્યોધન) દુરાત્મા, ઈર્ષ્યાળુ અને ખૂબ અભિમાની હતો. હવે એ નિ'ષ્ઠુર, કઠોર વેર કરનારા અને વૃદ્ધોની શીખામણનુ ઉલ્લંઘન કરનારા દુર્યોધનના દુષ્કૃત્યોને સારાં માની એ પોતે જ કરેલા દોષોનુ મારામાં શા માટે આરોપણ કરો છો ?[૭] [illegible]રણ પામ્યુ હોય કે નાશ પામ્યું હોય એનો જે શોક કર્યા કરે દુઃખમાંથી દુઃખ એવો બે પ્રકારનો અનર્થ મેળવ્યા કરે છે

૫. જુઓ ઉપર 'અર્થદોષ' (પ્ર. ૮) શ્લોક ૧૦૬, ટ પા. નોં. ૧૩ થી.

૬. ૧૧-૨૫-૩૬ થી ૪૨: યાદવોના વિનાશની કથા ' છે: ટીકાકાર નીલકંઠે અત્રે ટાંકેલું વચન સર૰

अनिरस्तः परध्वंसो याति शक्तमुपेक्षकम् ।
कुलध्वंसप्रसूतार्तिर्गांधार्या इव केशवम् ॥

જે પુરુષ પોતે શક્તિમાન હોય છતાં બીજાઓના નાશને નથી અને ઉલટો તેની ઉપેક્ષા કરે છે, તેના ઉપર, જેમ ગાંધારી દુઃખ કેશવ ઉપર આવી પડ્યું, એમ પોતાનો નાશ આવી પડે

૭. (૧) ૧૧-૨૬-૧ થી ૪.

(૨) સર૰ ગુજરાતી કહેવત 'હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગ્યાં.'

દુષ્કૃત્યોનું ફળ પણ દુષ્કૃત્ય છે, કેમકે સતી ગાંધારીએ દીકરાને અટકાવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ પૂરો નહિ; પુત્રસ્નેહથી સમબુદ્ધિમાં આવેલી ક્ષતિને લીધે, પરિણામ શું હોઈ શકે તે જાણવા છતાં, તે કર્તવ્ય (સ્વધર્મ) આચરી શક્યાં નહિ, તેથી કાર્યકારણભાવના નિયમને આધીન થઈને સાધ્વી હોવા છતાં પુત્રોના સમૂળ ઉચ્છેદથી થયેલા શોકને પ્રાપ્ત થયાં એમ કવિએ નિરૂપિત કર્યું છે.[૮]

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
६-२५-७ (गीता. ३-७) (११२)

પણ હે અર્જુન! જે (વિવેકવાળા) મનથી ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને આસક્તિરહિત થઈને કર્મયોગનું આચરણ કરે

૮. સતી ગાંધારીને પણ પોતે **પૂરો** પ્રયત્ન નહિ કરેલો એમ લાગેલું તેથી, કુંતી અને દ્રૌપદી તેમને મળવા આવ્યાં ત્યારે પોતે તો શોકાતુર હતાં જ પણ દ્રૌપદીને ધીરજ આપતાં તેમણે કહ્યું, (બધા પુત્રો મરી જવાથી) 'જેવું તને દુઃખ થાય છે એવું જ મને થાય છે તો આપણને કોણ આશ્વાસન આપશે? મારા જ અપરાધને લીધે આપણા ઉત્તમ કુળનો વિનાશ થયો છે.'

यथैव त्व तथैवाह को वा माश्वासयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्य विनाशितम् ॥ ११-१५-२०.

આ છતા પણ ગાંધારીનો પુત્ર-પતિને વારવાનો પ્રયત્ન અને ન્યાય-પરાયણના દુન્યવી સામાન્ય ગજે માપતા અનુપમેય અને અપ્રતિમ જ રહ્યાં હતાં. દ્રૌપદીને દાસી ભાવમાંથી મુક્ત કરવામાં તેમનો મુખ્ય ફાળો હતો. દુર્યોધનને 'જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય' કહીને કદી આશીર્વાદ નહોતો આપ્યો. પણ એમની સત્ત્વશીલતા જોતાં સંભવતઃ વ્યાસ (ઉપર જુઓ 'ધર્મ' પ્રક. ૨ શ્લોક ૩૬). એમની પાસે મોટા બલિદાનની અપેક્ષા રાખતા હશે. દા. ત, સૉક્રેટીસ, ક્રાઇસ્ટ, ગાંધીજીના બલિદાન એ કંઈ ગજા ઉપરવટનાં નહોતાં-તેમના દેહ પડ્યા છતાંય. અર્થાત્ જે શ્રમ કરવાથી સમતુલા-સમત્વયોગ ન સચવાય તે કર્મ ગજા ઉપરવટનું અને **પરધર્મ** ગણાય, જ્યારે લૌકિક દેહાંત થવા છતાંય જો ચિત્ત સ્થિર રહી શકે, તો તે કર્મ શક્તિ મુજબનુ અને **સ્વધર્મ** ગણાય, આવા આશયથી શ્રીકૃષ્ણની જેમ ગાંધારીને ય કવિએ, શક્તિ મુજબ પાપ અટકાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરવાથી સ્વધર્મત્યાગથી થતા કર્મથી લેપાતાં બતાવ્યા છે. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૩.

છે તે (મનુષ્ય) શ્રેષ્ઠ છે[1]

ઉપર શ્લોક ૧૧૦મા જણાવેલો કર્મેન્દ્રિયોને રોકતો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી વિષય ચિંતન કરતો મિથ્યાચારી, અને શ્લોક ૧૧૧મા જણાવેલ અપકૃત્યને અટકાવવા (વિવેક, જ્ઞાન અને પુરુષાર્થથી) સમર્થ છતા નહિ અટકાવનાર, એ બને કરતા, જે મનુષ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વિવેકથી ઉત્પન્ન થતા જતા ચિત્તના કાબૂમા રાખીને, અનાસક્તપણે પોતાના ગજા મુજબ કર્તવ્ય કર્મો આચરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે એમ અનાસક્તપણે પ્રયત્ન કરતા, પર્યાયે યજ્ઞાર્થે કર્મ કરતા, પરમાત્માની ભક્તિ અર્થે કર્મ કરતા, માણસ જનક જેવો નિર્વિકારી, નિર્મમ, સમ, વિદ્વાન અને સ્વધર્મનિષ્ઠ બને છે[2]

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥
६-२६-१८ (गीता ४ १८) (११३)

કર્મમા જે અકર્મ જુએ છે અને અકર્મમા જે કર્મ જુએ છે, તે મનુષ્યોમા બુદ્ધિમાન છે, યુક્ત–યોગી છે અને સપૂર્ણ કર્મ કરનાર છે

જાત જાતના કર્મો, જુદી જુદી રીતે કરાય છે એજ પ્રમાણે કર્મ-વિપાકો પણ જુદી જુદી રીતે થાય છે નિવૃત્તિની વાત થાય છે, પણ કોઈ પણ પ્રાણી સતત નિવૃત્ત રહી શકતુ નથી, તેમ પોતાની શક્તિની મર્યાદા કેટલી, કયુ કર્મ પાપ કે કયુ પુણ્ય શુ કરવાથી (કર્મબધનમાથી) નિવૃત્તિ ગણાય અને શુ કરવાથી પ્રવૃત્તિ કહેવાય વગેરે બાબતો અગે મોટો ગૂચવાડો ઊભો થવા સભવ છે, વસ્તુત ગૂચવાડો પ્રવર્તે છે કર્મ અગેના એ ગૂચવાડાને દૂર કરી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ 'કર્મ' એ શુ છે એની ગણના કરતા વચનો ભગવાને ગીતાના ૪ થા જ્ઞાનકર્મસન્યાસયોગ ના અધ્યાયમા કહ્યા, એમાથી ઉપરનુ વચન લીધુ છે આ વિચારને વિશદ રીતે સમજવા ઉપરના સુભાષિતની

---

૧ હે અર્જુન ! આ એક આશ્ચર્ય છે તે તુ જો કે, પુરુષ કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વ્યાપારવાળી રાખે છે તે પુરુષાર્થ શૂન્ય થાય છે અને જે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી–અર્થાત્ ભોગચિંતન રોકીને કર્મેન્દ્રિયોને વ્યાપાર વાળી રાખે છે તે પોતાના પુરુષાર્થમા કૃતિત થાય છે (મધુસૂદની) (ગીતા ૩–૬, ૭નો નિર્ગલિત અર્થ ટીકાકારે કર્યો છે જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૧૦)

૨ (૧) જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) શ્લોક ૬૯

(૨) જુઓ ગીતાનો આખો ત્રીજો અધ્યાય

અગાઉ આવેલા બે શ્લોકો જોઈએ. 'કર્મ શું અને અકર્મ શું એ બાબતમાં કવિઓ–વિદ્વાનો, શાણા પુરુષો–ને પણ ભ્રમ થાય છે; માટે જે જાણવાથી તું (સંસારના કર્મબંધોરૂપી) અશુભથી મુક્ત થઈશ તેવું કર્મ હું તને કહું છું. કર્મની ગતિ ગહન છે–ગૂઢ છે, તેથી કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેને (એના તત્ત્વને) બરાબર જાણવાં જોઈએ.'[1]

ત્યારે ગીતા અર્થાત્ મહાભારત મુજબ અત્રે 'કર્મ' ઇત્યાદિનો અર્થ શો છે! 'કર્મ' એટલે કામનિક કર્મ, જેનો સુખ–દુઃખરૂપી વિપાક થાય જ છે. 'વિકર્મ' એટલે નિષિદ્ધ કર્મ, આ વિકર્મ અર્થાત્ નિષિદ્ધકર્મ બહુરૂપી છે, અને માણસને સૌથી વિશેષ ભ્રમમાં નાંખે છે. દા. ત. (૧) કોઈ કામનિક આશયથી હિંસક અને ખોટું કૃત્ય કરનારને જે માણસ સમત્વબુદ્ધિના ભ્રમથી શાંત રીતે જોઈ રહે છે, અટકાવવા પ્રયત્ન કરતો નથી એ દેખીતી રીતે અકર્મ કરતો છતા વિકર્મ આચરે છે[2] (૨) હિંસક કે ખોટા કૃત્યનો એના જેવા જ હિંસા અને અસત્યથી શઠ પ્રતિ શાઠયમ્‌ના નીતિવાદને અનુસરી જે પ્રતિકાર કરે છે તે બીજી જાતનુ વિકર્મ આચરે છે. (૩) દરેક પ્રકારની હિંસા, અન્યાય અસત્યાચરણ આદિ વિકર્મ છે જ એ કહેવાનુ ન હોય 'અકર્મ' એટલે ફલાસક્તિરહિત થઈને શુદ્ધ સમત્વબુદ્ધિથી, લોકસંગ્રહાર્થે, સ્વાન્તઃસુખાય થતાં કર્મો. આમ કર્મના ત્રણ પ્રકાર–કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ–નું તાત્ત્વિક જ્ઞાન મેળવીને વિદ્વાન મનુષ્ય (અનાસક્તિથી થતા) કર્મને પારખી તેનો વિપાક કે બંધ નહિ હોવાથી અકર્મ તરીકે ઓળખે છે, અને (આસક્તિને લીધે રાખેલી) નિવૃત્તિને પારખી તેનો વિપાક કે બંધ થાય છે તેથી એ નિવૃત્તિને કર્મ તરીકે ઓળખે છે. આવા વિદ્વાને કર્મનુ પૂર્ણ રહસ્ય જાણી લીધેલું હોઈ એ બુદ્ધિમાન છે, સપૂર્ણકર્મ કરી ચૂકેલો છે–અર્થાત્ ખરો નિવૃત્ત છે, અને પરમાત્મા સાથે ઐક્ય અનુભવતો હોઈ યોગી છે. વળી બધાં કર્મો શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમા પર્યવસાન પામતા હોઈ એ જ્ઞાની છે[3] કર્મનુ રહસ્ય પૂર્ણપણે

---

૧. किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिता ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥
૬–૨૬–૧૬ (ગીતા. ૪–૧૬)

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्य बोद्धव्य च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्य गहना कर्मणो गति ॥
૬–૨૬–૧૭ (ગીતા. ૪–૧૭)

૨. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૧૧.

૩. सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ૬–૨૬–૩૩ (ગીતા. ૪–૩૩)

જાણનાર જ્ઞાનીપંડિતના લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણે ઉપરના સુભાષિત (૬–૨૬–૧૮) પછી કહ્યાં છે, એ એમની અાર્ષવાણીમાં જ અહીં જોવાં જરૂરી છે. 'જે પુરુષનાં સર્વ કર્મો કામના અને (સ્વાર્થી) સંકલ્પ વિનાનાં છે,[૪] તથા જેનાં કર્મો (તત્ત્વ) જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી ગયાં છે,[૫] તેને તત્ત્વજ્ઞો પંડિત કહે છે. જેણે કર્મનું (હું કરું છું એવું) કર્તૃત્વાભિમાન અને ફલાકાંક્ષા તજ્યાં છે, જે સર્વદા સંતુષ્ટ અને સ્વાધીનવૃત્તિવાળો છે, તે કર્મમાં ખૂબ પ્રવૃત્ત હોય–રચ્યોપચ્યો હોય તો પણ કંઈ જ કરતો નથી.[૬] જે આશારહિત છે, ચિત્ત અને આત્મા (અર્થાત્ શરીર) ને જે સંયમમાં રાખનાર છે,[૭] જેણે પરિગ્રહમાત્ર ત્યજી દીધો છે, અને જેનું કેવળ શરીર જ કર્મ કરે છે તે, કરતો છતાં કિલ્બિષને પ્રાપ્ત થતો નથી,[૮] જે અનાયાસે–સહેજે મળે તેનાથી સંતુષ્ટ, દ્વંદ્વોથી પર થયેલો, મત્સર વિનાનો છે,[૯] જે સફળતા અને નિષ્ફળતાને વિષે સમબુદ્ધિ–તટસ્થ છે તે (કર્મ) કરવા છતાંયે બંધાતો નથી. જે આસક્તિવિનાનો છે, જે (કર્મ અકર્મ અને વિકર્મના બંધનોથી) મુક્ત છે, જેનું ચિત્ત (કર્મના રહસ્યરૂપ) જ્ઞાનમાં સ્થિર થયેલું છે અને જે યજ્ઞાર્થે જ આચરણ કરે છે,

૪ એટલે કે પ્રવૃત્તિમાં લોકસંગ્રહાર્થે જ કર્મો હોય અને નિવૃત્તિમાં જીવનયાત્રા ચલાવવા જ કર્મો થતાં હોય. (શંકરાચાર્ય)

૫ કર્મમાં અકર્મનું અને અકર્મમાં કર્મનું દર્શન તે જ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ (શંકરાચાર્ય)

૬ એટલે કે તેને કર્મનું બંધન ભોગવવું નથી પડતું (ગાંધીજી, અનાસક્તિયોગ પૃ ૪૮)

૭ यतचित्तात्मा, चित्तं अन्तःकरणं आत्मा बाह्य कार्यकारणसंघात तौ उभौ अपि यतौ संयतौ येन स । ચિત્ત એટલે અંતઃકરણ અને આત્મા એટલે બહારનો કાર્યકારણ સંઘાત–દેહ અને ઇંદ્રિયો વગેરે આ બંનેનો જેણે સંયમ કર્યો છે તે યતચિત્તાત્મા (શંકરાચાર્ય)

૮ જેનો 'હું' શૂન્યતાને પામ્યો છે તેનું શરીર જ માત્ર કામ કરે છે. ઊંઘતા મનુષ્યનું શરીર જ માત્ર કામ કરે છે એમ કહી શકાય. જે કેદી બળાત્કારને વશ થઈ અનિચ્છાએ હળ હાંકે છે તેનું શરીર જ કામ કરે છે. જે સ્વેચ્છાએ ઈશ્વરનો કેદી બન્યો છે તેનું પણ શરીર જ માત્ર કામ કરે છે, પોતે શૂન્ય થયો છે. પ્રેરક ઈશ્વર છે (ગાંધીજી 'અનાસક્તિયોગ' પૃ ૪૮, ૪૯)

૯ નિર્વૈરબુદ્ધિ (શંકરાચાર્ય) દ્વેષવિનાનો (ગાંધીજી 'અનાસક્તિયોગ' પૃ ૪૯)

તેના સમગ્ર કર્મ[10] લય પામે છે '[11]

अश्रद्धया हुत दत्त तपस्तप्त कृत च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥
६-३९-२८ (गीता १७-२८) (११४)

હે પાર્થ ! જે યજ્ઞ, દાન, તપ કે બીજુ કાર્ય અશ્રદ્ધાથી થાય તે અસત્ (નકામુ) કહેવાય છે, તે આ લોકમા કે પરલોકમા (કામનુ) નથી

યજ્ઞ દાન, તપ તથા બીજા સર્વ કર્મો શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર થતા હોય, પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો એ સર્વ નકામા થઈ પડે છે,[1] એમ કહેતો ગીતાના 'શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ'ના અ તે આવતો આ શ્લોક શ્રદ્ધા અને ભાવનાની કિંમત બતાવે છે અધ્યાયના આરભે અર્જુને 'શાસ્ત્રવિધિ છોડીને કોઈ સાધક કેવળ શ્રદ્ધાથી જ (પરમાત્માનુ) યજન કરે તો[2]' એવો પ્રશ્ન કરેલો તેના જવાબમા ભગવાને સર્વપ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ ત્રિવિધ શ્રદ્ધા-સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક-પૈકીની શ્રદ્ધા વડે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓ અનુસાર વર્તે છે, અને જેવી જેની શ્રદ્ધા એવો એ થાય છે કહીને શાસ્ત્રવિધિ-

---

१० सह अग्रण फलेन वर्तते इति समग्र कम । ફલસહિત રહેનારા કર્મ એટલે સમગ્ર કર્મ (શ કરાચાર્ય)

११ यस्य सर्वे समारम्भा कामसकल्पवर्जिता ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माण तमाहु पण्डित बुधा ॥
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्ग नित्यतृप्तो निराश्रय ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति स ॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रह ।
शारीरं केवल कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥
यदृच्छालाभसतुष्टो द्वद्वातीतो विमत्सर ।
सम सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतस ।
यज्ञायाचरत कर्म समग्र प्रविलीयते ॥ ६-२६-१९ थी २३
(ગીતા ૪-૧૯ થી ૨૩) (સર° ૬-૪૦-૯ ગીતા ૧૮-૯)

१ सर° तान्येव भावोपहतानि कल्क । १-१-२१०
(જુઓ ઉપર 'ઉપક્રમ' પ્ર૦ ૧ શ્લોક ૨૦)

२ જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) શ્લોક ૩૨નુ ઉદ્‌ઘાટન પા નો ૧૦

અનાસક્તપણે, કર્મફળ ત્યાગની ભાવના રાખીને કર્મ કરવાનો આચાર–છોડીને કેવળ શ્રદ્ધાના જોરે યજન કરવામાં રાજસિક અને તામસિક ભાવો પ્રબળ થઈ પડવા સંભવ છે એ બતાવ્યું છે. છતાં શ્રદ્ધા વિનાનો શાસ્ત્રવિધિ લુખ્ખો અને તામસિક બનવાનો સંભવ છે જ. તેથી (સાત્ત્વિક) શ્રદ્ધા અનિવાર્ય છે એ ઉપરના શ્લોકથી બતાવ્યું છે. શ્રદ્ધાના ગંગાજળથી હૃદયના મેલ ધોવાય છે. ચિત્તતંત્રમાં ઉત્સાહ, સ્વ અને પરમાં વિશ્વાસ પેદા થાય છે. એનાથી અનેકવિધ ગૂંચવાડા, અંધકાર અને અડચણો દૂર થાય છે. એટલે એની મર્યાદા અને અનિવાર્યતા સમજાવી ભગવાને અનાસક્તિ સાથે એનો વિનિયોગ કરી સર્વ કર્મો શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાનું વિધાન કર્યું છે.[૩]

---

૩. શ્રદ્ધાની મહત્તા માટે જુઓ 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૪૧ પા. નોં. ૧૨.

૧૦

કાળ

न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ।
कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थ दर्शनम् ॥[1] २–७२–११ (११५)

કાળ કંઈ દંડ ઉગામીને કોઈનું માથું ફોડતો નથી. પણ આવું વિપરીત અર્થદર્શન એ જ કાળનું બળ છે.

'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ'ની કહેવત સંભવતઃ જેમાંથી નીકળી હશે એવું, આત્મનિરીક્ષણમાંથી ઉદ્ભવેલું, પોતાની દીનતા અને પક્ષપાતી વિપરીત બુદ્ધિ માટે શોક દર્શાવતું. આ વચન બીજી વખત દ્યૂત ખેલાયા પછી અન્યાયથી હારીને દ્રૌપદી સહિત પાંડવો વનમાં ગયા ત્યારે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે સંજય સાથે કરેલા વાર્તાલાપમાંથી લીધું છે. પાંડવો વનમાં જવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર ચિન્તાતુર અને વ્યગ્ર થઈ જતાં, સંજયે ટકોર કરી કે 'તમે પાંડવોને કાઢી મૂક્યા અને ધનથી ભરેલી વસુંધરાને પામ્યા છો, પછી ફીકર શાની કરો છો?' ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું જેને પાંડવો જેવા યુદ્ધશૂર અને (શ્રીકૃષ્ણ જેવા) મિત્રોવાળા મહારથીઓ જોડે વેર થયું હોય તેઓ નિશ્ચિન્ત ક્યાંથી હોય?'[2] સ્પષ્ટવક્તા સંજયે જવાબમાં 'ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર વ. એ વારવા છતાં દ્રૌપદીનું અપમાન કરવા રૂપી તમારા સુકૃત (!)થી મહાન વેર થશે અને દુનિયાનો સપરિવાર નાશ થશે ઇ.'[3] કહેતાં લોભી, પુત્રસ્નેહમાં અંધ ધૃતરાષ્ટ્રે હૃદય ખોલ્યું અને, 'દેવો જે મનુષ્યને પરાભવ આપવા ઇચ્છે છે, તેની બુદ્ધિને હરી લે છે, તથા તે દક્ષિણ દિશાને અર્થાત્ મૃત્યુને જુએ છે.[4] બુદ્ધિ કલુષિત થાય અને વિનાશ ઉપસ્થિત થાય

---

૧. ૨–૭૨–૨, ૩. ૨. ૨–૭૨–૪. ૩. ૨–૭૨–૫ થી ૭.

૪. यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ २–७२–८=५–३४–७८
सर्° न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ५–३५–३३
= કે. ઉદ્યોગ. ક્ષેપક નં. ૧૯૨: પંચતંત્ર ૩–૧૮૨.
દેવો કંઈ પશુપાલકો–ભરવાડોની જેમ હાથમાં લાકડી લઈને રક્ષણ કરતા નથી, પણ જેનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે તેને બુદ્ધિસંપન્ન કરે છે.

ત્યારે નીતિ જેવી લાગતી અનીતિ હૃદયમાંથી દૂર ખસતી નથી.[૫] જે માણસનો વિનાશ થવાનો હોય તેને અનર્થો અર્થરૂપે અને અર્થો અનર્થરૂપે ભાસે છે, તથા તે જ એને પસંદ પડી જાય છે,'[૬] એમ કહી ઉપરનું વચન કહ્યું. આગળ ચાલતાં દ્રૌપદીને સભામાં દેવાયેલું દુઃખ વર્ણવ્યું, દ્રૌપદીને જ્યારે સભામાં ઘસડી આણવામાં આવી ત્યારે ગાંધારી સહિત ભરતોની સ્ત્રીઓએ ભયંકર રુદન સાથે વિરોધ કરેલો, અપશુકનો થયેલા; વિદુરની પ્રેરણાથી પાંચાલીને પોતે વરદાન આપેલાં, પણ વિદુરનાં ધર્મ અને અર્થવાળાં વચનોને પુત્રહિતની કામનાથી પોતે માન્યાં નહિ વગેરે બીના કહી.[૭]

આ સુભાષિતમાં અહીં 'કાલ' શબ્દ કર્મના કાયદાને અનુસરીને ફરતો (changing) સમય, એ અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે, અને 'વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ'નો વિચાર, એ વિપરીત બુદ્ધિના સૂત્રધારના પોતાના આત્મનિરીક્ષણ મારફતે કવિએ મૂક્યો છે, ધૃતરાષ્ટ્ર, સાચું હિત સમજવા છતાં, આસક્તિને લીધે દીન તથા નિર્બળ બન્યા હોય તેવા બધા મનુષ્યોની મનોદશાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.[૮] અને કયું આચરણ ન્યાયી છે તેની ખબર હોવા છતાં એ પ્રમાણે

---

૫. बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ૨–૭૨–૯, = ૫–૩૪–૭૯
= કે. ૫–૧૪૧–૪૪; પંચતંત્ર ૩–૧૮૪.

૬. ૨–૭૨–૧૦; ૧૦ અ ન = કે. ૧૨–૧૦૫–૩૭ કડ.

૭. ૨–૭૨–૧૨ થી ૩૬; ધૃતરાષ્ટ્રના વચનોથી જણાય છે કે મ. ભા. માં કવિએ અગાઉ મૂકેલો દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણનો ચમત્કારવાળો પ્રસંગ (સભા. અ. ૬૧) દ્રૌપદીનું સામાજીક અને વ્યક્તિગત ધર્મશીલતાએ રક્ષણ કર્યું તેનું કાવ્યમય વર્ણન કરે છે.

વસ્તુતઃ ગાંધારી જેવી સતી અને બીજી કુરુકુળની સ્ત્રીઓનાં ભૈરવ રુદન (૨–૭૨–૧૯), બ્રાહ્મણોનો અન્યાય સામેનો કોપ (૨–૭૨–૨૦), અને ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, સોમદત્ત, બાહ્લિક અને વિદુર આદિનો સજ્જડ વિરોધ (૨–૭૨–૨૩ થી ૨૫) તથા દુઃખી, ક્રોધિત છતાં તેજસ્વી પાંચાલીનુ તેજ (૨–૭૨–૧૭, ૧૮)—એ બધાંને લીધે, દુર્યોધન નીતિધર્મની ચોક્કસ મર્યાદા ઉલ્લંઘી શક્યો નહિ. મતલબ કે સમાજ દુર્યોધનને અસરકારક રીતે અટકાવવા જેટલો સબળ નહોતો, છતાં એને સો ટકા બેફામ વર્તવા દેવા જેટલો નિર્બળ પણ નહોતો. ધર્મશીલતા હતી, આજની જેમ જ પૂરી સબળ નહિ તેમ અત્યંત નિર્બળ નહિ. પૂરી સબળતાનો આદર્શ વિદુર અને દ્રૌપદીના પાત્રથી વ્યાસે સમાજ સામે મૂક્યો.

૮. ૨–૭૨–૩૫, ૩૬.

વર્તવાની અશક્તિને વિપરીત બુદ્ધિ અને વિનાશના કારણભૂત ગણાવે છે. અલબત્ત, અનાસક્તિ સિવાય શક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય એ પણ એ પ્રસંગમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

> सर्वे क्षयान्ता निचयाः
> पतनान्ता समुच्छ्रयाः ।
> संयोगा विप्रयोगान्ता
> मरणान्तं च जीवितम् ॥[1] ११-२-३ (११६)

સર્વ સંચયોનો અંત ક્ષય છે, સર્વ ઉન્નતિઓનો અંત પતન છે, સર્વ સંયોગનો અંત વિયોગ છે, અને જીવનનો અંત મરણ છે.

ભારતયુદ્ધને અંતે ભયંકર પ્રણાશ થયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રને 'અમૃતસરખાં વચનોથી આહ્લાદ'[2] આપતા, વિદુરે કરેલા ઉપદેશમાંથી સર્વવસ્તુઓની અનિત્યતા અને પરિણામશીલતા, બતાવી વૈરાગ્ય-પ્રબોધતું ઉપરનું સુભાષિત લીધું છે. વિદુરે આશ્વાસન પ્રવચનમા પ્રચલિત માન્યતા અનુસાર, શાસ્ત્રાધારો ટાંકીને ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવ્યું કે (૧) કૌરવો સહિત યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામનાર સર્વ ક્ષત્રિયો સ્વર્ગમાં ગયા છે અને ઇન્દ્રના અતિથિ થયા છે.[3] વળી યજ્ઞ, તપ અને વિદ્યાથી પણ જેવું સ્થાન મળતુ નથી તેવું સ્થાન યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા શૂરવીરોને મળે છે[4] (૨) અનેક જન્મોમાં મનુષ્યને હજારો માતાપિતા, પુત્રપત્નીઓ આદિનો સબંધ થઈ ગયેલો છે, પણ તેઓ કોનાં થયાં અને આપણે કોનાં થયાં? દુનિયામાં હજારો શોકનાં અને ભયનાં સ્થાનો છે, પણ તે શોક અને ભય મૂઢપુરુષમા જ પ્રવેશે છે, પંડિતમાં નહિ.[5] (૩) કાળને કોઈ વહાલું કે

૧. =કે. ૧૨-૨૭-૨૯; ૩૧૭-૨૦; ચિ ૧૪-૪૪-૧૯.
=કે રામાયણ ૨-૧૦૫-૧૬; ૭-૫૨-૧૧.
=કે ગોભિલસ્મૃતિ ૩-૪૩; કથાસરિત્સાગર ૫૧-૨૬ કડ, ૨૭ અમ; દિવ્યાવદાન (કોવેલ) પા. ૨૭.
સર° ૫-૨૬-૪૪, ૪૫; ૧૨-૨૬-૩૧.

૨. ૧૧-૨-૧.

૩. ૧૧-૨-૯ થી ૧૦.

૪. ૧૧-૨-૧૧; સર° ઉપર 'ઉપક્રમ', (પ્રક. ૧) શ્લોક ૨૦ એમાં સિદ્ધિની વાત છે, અહીં યુદ્ધમા મૃત્યુની.

૫. ૧૧-૨-૧૭, ૧૩ જુઓ નીચે 'ભારતસાવિત્રી' (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૯૧, ૧૯૨.

દ્વવનું નથી, તેમ કાળ કોઈ રથજે મધ્યસ્થ પણ નથી: એ તો સર્વને ખેંચ્યાં જ કરે છે.[૬] (૪) જીવન, રૂપ, યૌવન, દ્રવ્યસંચય, આરોગ્ય અને પ્રિયજનો સાથેનો વાસ એ બધાં અનિત્ય છે, એટલે એમાં જ્ઞાની માણસે લાલસા રાખવી નહિ.[૭] (૫) જાનપદિક દુઃખ—સાર્વજનિક દુઃખ માટે એકલાએ શોક કરવો નહિ. શોક કરી કરીને માણસ કદાચ મરી જાય, તો પણ એ દુઃખ દૂર થવાનું નથી. પણ દુઃખ આવી પડે ત્યારે પોતાનામાં જે પરાક્રમ હોય તો તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ, એ જ એનું ઔષધ છે.[૮] (૬) દરેકને પૂર્વકૃત કર્મ પ્રમાણે શુભ અશુભ ફળ મળે જ છે એમ સમજવું.[૯]

વિદુરનાં અર્થઘન અને દરરોજની જીવનયાત્રામાં ઉપયોગી વચનો સાંભળતાં ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક ઓછો થયો.[૧૦] અને એણે અનિષ્ટનો સંયોગ, તથા ઇષ્ટનો વિયોગ થવાથી થતાં દુઃખોનાં નિવારણ માટે પ્રશ્ન કર્યો એટલે વિદુરે કાર્યકારણભાવ સમજાવા કહેતાં, સ્વકર્મથી સ્વર્ગ, સુખ, દુઃખ વગેરે મળે છે, તથા કર્મને આધીન રહીને માણસ કેળના જેવા નિઃસાર સંસારના ભારને (મોહથી) અવશપણે કે (જ્ઞાનથી) સ્વતંત્રપણે વહન કરે છે વગેરે સમજાવ્યું. એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે સંસારની ગહનતા સમજવા માટે પ્રશ્ન કર્યો. વિદુરે પ્રાણીઓના ગર્ભાધાનથી માંડીને જન્મ, જન્મ પછી સ્વકર્મવડે બંધાયેલા પ્રાણીને થતા ગ્રહો અને વ્યાધિઓના ઉપદ્રવો, સંગસ્વાદથી ઇન્દ્રિયવિષયોનું તીવ્ર આસક્તિપૂર્વક સેવન અને તેમાંથી થતાં બંધન, વિવિધ દુઃખો, છતાંય સ્વાદની અતૃપ્તિ, એ બધું વર્ણવીને અફસોસ વ્યક્ત કર્યો,[૧૧] 'આમ રડાફૂટા કરતા મરણપ્રાપ્તિ! હાય! એમ પોતાના જ હિત તરફની ગાઢ ઉપેક્ષા! અહોહો! કેટલું આશ્ચર્ય છે કે લોભને વશ થવાથી લોભ, ક્રોધ અને મદવડે ઉન્મત્ત થઈને લોકો પોતાના આત્માને ઓળખતા નથી અને પોતાનો નાશ કરે છે! પોતાની કુલીનતાનાં બણગાં ફૂંકે છે. અને બીજાની અકુલીનતાની નિંદા કરે છે! ધનના અભિમાનથી ગર્વિત થઈને દરિદ્રોની ઠેકડી ઉડાવે છે! બીજાઓને મૂર્ખા કહે છે, પણ જાતને વિચારતા નથી બીજાને શિક્ષણ આપવા જાય છે, પણ પોતે

---

૬. ૧૧–૨–૧૪.

૭. ૧૧–૨–૧૫: =કે. ૩–૨–૪૫: ૧૨–૩૧૭–૧૪.

૮. ૧૧–૨–૧૬, ૧૭: સર° નીચે 'સુખદુઃખ' (પ્રક. ૧૨) શ્લોક ૧૨૬. સર° ૧૨–૩૧૭–૧૫.

૯. ૧૧–૨–૨૭, ૨૩

૧૦. સ્ત્રીપર્વ અ. ૩.

૧૧. સ્ત્રીપર્વ અ. ૪.

સમજુ થવાની ઇચ્છા કરતા નથી ! આવા અપૂર્વ જીવલોકમાં આ સર્વ (પ્રવચન)નું તત્ત્વ સમજી લઈને ધર્મપાલન કરનારા પુરુષો પરમગતિને પામે છે.'[12]

સંસારની વિચિત્રતાઓનું વર્ણન અને ધર્મપાલનનું મહત્ત્વ સાંભળી, ઉત્કંઠિત થઈને ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન કર્યો, 'જો આ ગહન ધર્મ બુદ્ધિથી સમજી શકાય એવો હોય તો તમે મને આખો બુદ્ધિમાર્ગ વિસ્તારપૂર્વક કહો.'[13] જવાબમાં વક્તાશ્રેષ્ઠ વિદુરે વિશ્વના સર્વ ધર્મોને એક સરખી રીતે ઊર્ધ્વ કરનાર જગતવિખ્યાત 'મધુબિન્દુ' દૃષ્ટાંત કહ્યું.'[14] 'કોઈ એક દ્વિજ એક સમયે

૧૨. ૧૧-૪-૧૧ થી ૧૫.

૧૩. (૧) यदिदं धर्मगहनं बुद्धया समनुगम्यते ।

एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ ११-५-१.

આ શ્લોકમાં આવતું 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ બૌદ્ધમાર્ગની યાદ આપે છે. બૌદ્ધોમાં 'બુદ્ધમાર્ગ' પદ બૌદ્ધ અનુગમ માટે વપરાયેલું છે (MWD P. 733 col 3) અહીં હવે પછી મૂકેલું 'મધુબિન્દુ' દૃષ્ટાંત મનુષ્યની મૂલગામી બુદ્ધિશક્તિનો પરિચય આપે છે. વળી એણે ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદ, કર્મકાંડ, કર્મવાદ અને ક્ષણિકવાદ ઉપર ઊંડી અસર પાડી હોવા સાથે એ બધાંયથી સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો પરિચય આપનાર છે. એ જોતાં ભારતમાં બુદ્ધ પહેલાં 'બુદ્ધિમાર્ગી'-ઓનો પંથ હોવા સંભવ છે. બોધિસત્ત્વની પૂર્વજન્મની કથાઓ એની પૌરાણિક ઢબની સાક્ષી છે. ભગવાન બુદ્ધ બુદ્ધિમાર્ગીઓની પરંપરામાં છેલ્લા વિકસિત પ્રભાવશાળી આચાર્ય હોય.

(૨) ૧૨-૨૩૭-૩૪ પરાશર-જનક સંવાદમાં 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ આવે છે.

૧૪. સ્ત્રીપર્વ, અ. ૫, ૬; માનવમનની સહજ ઉત્ક્રાંતિશીલતાને કારણે દરેકમાં રહેલું સારું ગ્રહણ કરવાની અને પોતામાં રહેલું સારું આપવાની પ્રવૃત્તિ હજારો વર્ષથી વિશ્વમાં સતત ચાલુ રહેલી છે એનું એક ઘણું સુંદર અને રસિક ઉદાહરણ મ. ભા. સ્ત્રીપર્વ અ. ૫ થી ૬ માં આવતું 'મધુબિન્દુ' દૃષ્ટાંત છે આ કથાનું જૈન રૂપાંતર સંઘદાસગણિકૃત 'વસુદેવ હિંડી' (ઇ. સ. ની ૫મી સદી)માં, દિગમ્બર અમિતગતિના 'ધર્મપરીક્ષા' ગ્રંથ (ઇ. સ. ૧૦૧૭)માં, આચાર્ય હેમચન્દ્રના 'સ્થવિરાવલિ ચરિત' (૧૨ મી સદી)માં અને બીજા અનેક જૈન ગ્રંથોમાં આવે છે. આ કથાનાં બૌદ્ધ રૂપાંતરો 'અવદાનો'નાં ચિનાઈ અનુવાદોમા મળ્યાં છે. એના ઉપરથી આ કથાએ બૌદ્ધ-ખ્રિસ્તી કથાગ્રંથ 'બારલામ અને જોઆસફ' (Barlaam & Joasaph) તથા વિશ્વવિખ્યાત ગ્રાણિકથાગ્રંથ 'કલિલગ વ દમનગ' (પંચતંત્ર'ના પહેલવી, ફારસી, સીરિયન

જેમાં સ્વયં મૃત્યુદેવ પણ બી મરે એવા દુર્ગમ વનમાં આવી ચડ્યો.[15] એમાંનાં હિંસક પશુઓથી[16] બચવા એણે ચારે બાજુ ફાંફાં મારવા માંડ્યાં, પણ કશું આશ્રયસ્થાન દેખાયું નહિ. એટલામાં એણે એક ભયંકર સ્ત્રીને પોતાના બાહુઓ પહોળા કરીને ફરતી જોઈ,[17] અને પાંચ પાંચ માથાંવાળા પર્વત જેવા મોટા નાગો જોયા.[18] આ સર્વથી ગભરાઈ ને નાસતાં નાસતાં બ્રાહ્મણ વનમાં ઘાસ અને વેલાઓથી ઢંકાયેલા એક કૂવામાં ગબડી પડ્યો[19] અને અંદરના વેલાઓમાં ઊંધા મસ્તકે લટકવા માંડ્યો. લટકતાં લટકતાં નીચે જોયું તો કૂવામાં એક મહાનાગ હતો.[20] અને ઊંચે જોયું તો કૂવાના મુખ પાસે એક છ મોં વાળો, અર્ધો કાળો અને અર્ધો ધોળો, તથા બાર પગવાળો ધીમે ધીમે (ક્રમેણ) આગળ ધપતો હાથી,[21] તથા જેને આધારે એ લટકતો હતો એ

નુવાદોનું નામ) દ્વારા રસ્તો કર્યો હશે. યુરોપની લગભગ બધી ભાષાઓમાં ા ગ્રંથોના પહેલવી, અરબી, કે સીરિયન અનુવાદો ઉપરથી અનુવાદ થયા. . રુકર્ટ (P. Ruckert) નામના જર્મને આ વિષે જર્મનમાં કવિતા ખી છે. જર્મનીમાં એક એક બાળક પણ આ કાવ્ય દ્વારા ઉપરની કથાને ણે છે. આમ દુનિયાની ઘણીખરી માનવપ્રજાઓમાં ફરેલી આ કથાએ ાહ્મણો, બૌદ્ધો અને જૈનોની જેમજ સમાન રીતે મુસ્લિમો, યાહુદીઓ અને ખ્રસ્તીઓનું ઊર્ધ્વીકરણ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપેલો છે. (જુઓ, 'મ. ા. અને ઉ. સૂત્ર' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫, ૬ વિગતથી મૂળ ઉલ્લેખ માટે જુઓ ome Problems of Indian Literature by Dr. Winternitz). 28 to 30 & pp. 65 to 67)

૧૫. ૧૧–૫–૩ થી મૂળ ઉલ્લેખની સાથે એ પછીના અધ્યાયમાં રૂપકાર્થ સો છે તેના સાર્થ ઉલ્લેખ અત્રે પા. નોંધોમાં નોંધ્યા છે. દુર્ગમ વન=ગહન સાર ૧૧–૬–૫.

૧૬. ૧૧–૫–૩ થી; હિંસ્ર પશુઓ=વ્યાધિઓ ૧૧–૬–૬.

૧૭. ૧૧–૫–૮; ભયંકર સ્ત્રી=વર્ણરૂપ વિનાશિની જરા અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થા –૬–૬.

૧૮. ૧૧–૫–૯; રૂપકાર્થમાં પાંચ માથાંવાળા નાગોનો અર્થ નથી. વિષય ભોગવનારી મનોવૃત્તિઓ એવો અર્થ લઈ શકાય.

૧૯. ૧૧–૫–૧૦ થી; કૂવો=દેહ ૧૧–૬–૭.

૨૦. ૧૧–૫–૧૩; મહાનાગ=કાળ ૧૧–૬–૭.

૨૧. ૧૧–૫–૧૪; છ મુખવાળો અને બાર પગવાળો હાથી=છ ઋતુ બાર માસવાળો સંવત્સર ૧૧–૬–૯.

સમજુ થવાની ઈચ્છા કરતા નથી। આવા અધુર જીવલોકમા આ સર્વ (પ્રવચન)નુ તત્ત્વ સમજી લઈને ધર્મપાલન કરનારા પુરુષો પરમગતિને પામે છે'[12]

સસારની વિચિત્રતાઓનુ વર્ણન અને ધર્મપાલનનુ મહત્ત્વ સાભળી ઉત્કંઠિત થઈને ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન કર્યો, 'જો આ ગહન ધર્મ બુદ્ધિથી સમજી શકાય એવો હોય તો તમે મને આખો બુદ્ધિમાર્ગ વિસ્તારપૂર્વક કહો'[13] જવાબમા વક્તાશ્રેષ્ઠ વિદુરે વિશ્વના સર્વ ધર્મોને એક સરખી રીતે ઊર્ધ્વ કરનાર જગતવિખ્યાત 'મધુબિન્દુ' દૃષ્ટાંત કહ્યુ'[14] 'કોઈ એક દ્વિજ એક સમયે

---

૧૨ ૧૧-૪-૧૧ થી ૧૫

૧૩ (૧) यदिद धमगहन बुद्धया समनुगम्यते ।
एतद्विस्तरश सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशस मे ॥ ૧૧-૫-૧

આ શ્લોકમા આવતુ 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ બૌદ્ધમાર્ગની યાદ આપે છે બૌદ્ધોમા બુદ્ધમાર્ગ' પદ બૌદ્ધ અનુગમ માટે વપરાયેલુ છે (MWD P 733 col 3, અહીં હવે પછી મૂકેલુ 'મધુબિન્દુ' દૃષ્ટાંત મનુષ્યની મૂલગામી બુદ્ધિશક્તિનો પરિચય આપે છે વળી એણે ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ, કર્મકાડ કર્મવાદ અને ક્ષણિકવાદ ઉપર ઊડી અસર પાડી હોવા સાથે એ બધાયથી સ્વતત્ર બુદ્ધિનો પરિચય આપનારુ છે એ જોતા ભારતમા બુદ્ધ પહેલા 'બુદ્ધિમાર્ગી'ઓનો પથ હોવા સભવ છે બોધિસત્ત્વની પૂર્વજન્મની કથાઓ એની પૌરાણિક ક્રમની સાક્ષી છે ભગવાન બુદ્ધ બુદ્ધિમાર્ગીઓની પરપરામા થયેલા વિકસિત પ્રભાવશાળી આચાર્ય હોય

(૨) ૧૨-૨૩૭-૩૪ પરાશર-જનક સવાદમા 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ આવે છે

૧૪ સ્ત્રીપર્વ અ ૫ ૬ માનવમનની સહજ ઉત્ક્રાંતિશીલતાને કારણે દરેકમા રહેલુ સારુ ગ્રહણ કરવાની અને પોતામા રહેલુ સારુ આપવાની પ્રવૃત્તિ હજારો વર્ષથી વિશ્વમા સતત ચાલુ રહેલી છે એનુ એક ઘણુ સુદર અને રસિક ઉદાહરણ મ ભા સ્ત્રીપર્વ અ ૫ થી ૬મા આવતુ 'મધુબિન્દુ' દૃષ્ટાંત છે આ કથાનુ જૈન રૂપાતર સઘદાસગણિકૃત 'વસુદેવ હિંડી' (ઈ સ ની ૫મી સદી)મા દિગમ્બર અમિતગતિના 'ધર્મપરીક્ષા ગ્રથ(ઈ સ ૧૦૧૭)મા આચાર્ય હેમચન્દ્રના સ્થવિરાવલિ ચરિત' (૧૨ મી સદી)મા અને બીજા અનેક જૈન ગ્રથોમા આવે છે આ કથાના બૌદ્ધ રૂપાતરો 'અવદાનો'ના ચિનાઈ અનુવાદોમા મળ્યા છે એના ઉપરથી આ કથાએ બૌદ્ધ-ખ્રિસ્તી કથાગ્રથ 'બારલામ અને જોઆસફ (Barlaam & Joasaph) તથા વિશ્વવિખ્યાત પ્રાણિકથાગ્રથ 'કલિલગ વ દમનગ' (પચતત્ર'ના પહેલવી, ફારસી, સીરિયન

જેમાં સ્વયં મૃત્યુદેવ પણ બી મરે એવા દુર્ગમ વનમાં આવી ચડ્યો.[૧૫] એમાંનાં હિંસક પશુઓથી[૧૬] બચવા એણે ચારે બાજુ ફાંફાં મારવા માંડયાં, પણ કશું આશ્રયસ્થાન દેખાયું નહિ. એટલામાં એણે એક ભયંકર સ્ત્રીને પોતાના બાહુઓ પહોળા કરીને ફરતી જોઈ,[૧૭] અને પાંચ પાંચ માથાંવાળા પર્વત જેવા મોટા નાગો જોયા.[૧૮] આ સર્વથી ગભરાઈ ને નાસતાં નાસતાં બ્રાહ્મણ વનમાં ઘાસ અને વેલાઓથી ઢંકાયેલા એક કૂવામાં ગબડી પડ્યો[૧૯] અને અંદરના વેલાઓમાં ઊંધા મસ્તકે લટકવા માંડ્યો. લટકતાં લટકતાં નીચે જોયું તો કૂવામાં એક મહાનાગ હતો.[૨૦] અને ઊંચે જોયું તો કૂવાના મુખ પાસે એક ૭ મોં વાળો, અર્ધો કાળો અને અર્ધો ધોળો, તથા બાર પગવાળો ધીમે ધીમે (ક્રમેણ) આગળ ધપતો હાથી,[૨૧] તથા જેને આધારે એ લટકતો હતો એ

અનુવાદોનું નામ) દ્વારા રસ્તો કર્યો હશે. યુરોપની લગભગ બધી ભાષાઓમાં આ ગ્રંથોના પહેલવી, અરબી, કે સીરિયન અનુવાદો ઉપરથી અનુવાદ થયા. પી. રુકર્ટ (P. Ruckert) નામના જર્મને આ વિષે જર્મનમાં કવિતા લખી છે. જર્મનીમાં એક એક બાળક પણ આ કાવ્ય દ્વારા ઉપરની કથાને જાણે છે. આમ દુનિયાની ઘણીખરી માનવપ્રજાઓમાં ફરેલી આ કથાએ બ્રાહ્મણો, બૌદ્ધો અને જૈનોની જેમજ સમાન રીતે મુસ્લિમો, યાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓનું ઊર્ધ્વીકરણ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપેલો છે. (જુઓ, 'મ. ભા. અને ઉ. સૂત્ર' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫, ૬. વિગતથી મૂળ ઉલ્લેખ માટે જુઓ Some Problems of Indian Literature by Dr. Winternitz pp. 28 to 30 & pp. 65 to 67).

૧૫. ૧૧-૫-૩ થી મૂળ ઉલ્લેખની સાથે એ પછીના અધ્યાયમા રૂપકાર્થ કરેલો છે તેના સાર્થ ઉલ્લેખ અત્રે પા. નોંધોમા નોંધ્યા છે. દુર્ગમ વન=ગહન સંસાર ૧૧-૬-૫.

૧૬. ૧૧-૫-૩ થી: હિંસ્ર પશુઓ=વ્યાધિઓ ૧૧-૬-૬.

૧૭. ૧૧-૫-૮; ભયંકર સ્ત્રી=વર્ણરૂપ વિનાશિની જરા અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થા ૧૧-૬-૬.

૧૮. ૧૧-૫-૯; રૂપકાર્થમાં પાંચ માથાંવાળા નાગોનો અર્થ નથી. પંચવિષય ભોગવનારી મનોવૃત્તિઓ એવો અર્થ લઈ શકાય.

૧૯. ૧૧-૫-૧૦ થી; કૂવો=દેહ ૧૧-૬-૭.

૨૦. ૧૧-૫-૧૩; મહાનાગ=કાળ ૧૧-૬-૭.

૨૧. ૧૧-૫-૧૪; ૭ મુખવાળો અને બાર પગવાળો હાથી=૭ ઋતુ અને બાર માસવાળો સંવત્સર ૧૧-૬-૯.

વેલાઓને[૨૨] કાપી નાંખતા કાળા અને ધોળા ઉંદરોને જોયા.[૨૩] ત્યાં આજુ-બાજુ મહાભયંકર ભમરાઓ, જેને અજ્ઞાનીઓ ઇચ્છે છે એવા સ્વાદિષ્ટ મધવાળા મધપુડાઓમાં રહેતા હતા. એ મધપુડાઓમાંથી અનેક મધધારાઓ ઝરતી હતી.[૨૪] આવી ભયંકર, કઠોર અને દુઃખી હાલતમાં પણ આ બ્રાહ્મણ, એ મધધારાઓને એકસરખી રીતે પીધા કરતો હતો અને જરાયે તૃપ્ત નહોતો થતો ! એટલું જ નહિ પણ જીવન ઉપરનાં ઘોર સંકટો—વનનાં શિકારી પશુઓ, પરમ ઉગ્ર સ્ત્રી, કૂવામાં રહેલો નાગ, બહાર રહેલો હાથી, ઉંદરો વેલા કાપી નાંખે તો કૂવામાં પડી જવાનો ભય વગેરે—હોવા છતાંય એ તો અતૃપ્ત રહીને મધધારાઓને પીવાની જ ઇચ્છા કર્યા કરતો અને પોતે મરશે કે જીવશે એનો ખેદ નહોતો કરતો !' રૂપક છોડતાં અંતે વિદુર કહે છે 'સંસારચક્રના આવા તેના પરિભ્રમણને જાણીને જેઓ એનાં બંધનોને (અનાસક્તિથી) છેદી નાંખે છે તેઓ જ વિદ્વાનો છે.'[૨૫] વળી ઉપરના રૂપકને અનુસરીને વ્યાખ્યા કરતાં સંસારરૂપી દુર્ગમ વનમાં માણસ તૃષ્ણામૂલક દુઃખો ભોગવે છે, એ વર્ણવતાં ઉપનિષત્પ્રસિદ્ધ અને વ્યાસ મ. ભા.ના માળખામાં પોતાની આગવી રીતે વિકસાવેલો વિચાર રજુ કરે છે. 'પ્રાણીઓનું શરીર એ રથ છે, બુદ્ધિ સારથિ, ઇંદ્રિયો ઘોડા અને કર્મબુદ્ધિ અર્થાત્ મનને લગામ કહેવામાં આવે છે. એમાં ઇંદ્રિયોરૂપી ઘોડાના વેગની પાછળ જે દોડે છે તે આ સંસારચક્રમાં ચક્રની જેમ ફર્યા કરે છે પણ જે બુદ્ધિરૂપી સારથિ વડે ઇંદ્રિયોરૂપી ઘોડાઓને કાબૂમાં રાખે છે તેઓ સસારચક્રમાં પાછા ફરતા નથી ..[૨૬] સ્થિરસંયમવાળો આત્મા

૨૨. ૧૧-૫-૧૦ થી ૧૨, ૧૯; વેલાઓ = જીવવાની આશા ૧૧-૬-૮.

૨૩. ૧૧-૫-૧૯: કાળા ધોળા ઉંદર = રાત્રિ દિવસો ૧૧-૬-૧૦

૨૪. ૧૧-૫-૧૫ થી; ભમરા અને મધધારાઓ = જાતજાતની કામ-વાસનાઓ અને તેના રસ જેમાં મનુષ્ય ડૂબેલો રહે છે ૧૧-૬-૧૦, ૧૧.

૨૫ ૧૧-૬-૧૨: રૂપકાર્થ પા નોં. માં છે

૨૬. ૧૧-૭-૧૩ થી ૧૫ અથ સર્વ કઠ. ઉ. ૧-૩-૩, ૪, ૯.

વ્યાસે આ વિચારને ઉપનિષદમાંથી પ્રેરણા મેળવીને (જુઓ કઠ ઉ. ૧-૩-૧૦; ૨-૩-૭) ગીતા ૩-૪૨ માં આ વિચારમાં ઇંદ્રિયો, મહાભૂતો, મન અને બુદ્ધિથી આત્માને ચઢીઆતો કહેલો છે. વળી આત્મા રથી છે એ વિચાર રથ-રથીની આ ઉપમા સાથે અન્યત્ર બે સ્થાને આવે છે. (૩-૨૦૨-૨૧; ૫-૩૪-૫૭) એને આગળ વધારીને મહાભારતમાં કૃષ્ણને-સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વશક્તિ-માન નારાયણને (અર્થાત્ આત્માને) સારથિ તરીકે અને એના સનાતન સખા અર્જુનને (અર્થાત્ નર, જીવ કે બુદ્ધિને) સંસારની કલ્પના થઈ શકે એટલી

અર્થાત્ બુદ્ધિ જેવી રીતે પોતાને દુઃખોથી છોડાવે છે તેવી રીતે પરાક્રમ, સાધનસંપત્તિ, મિત્ર કે સુહૃદ્જન પણ છોડાવી શકતાં નથી.૨૭ માટે હે ભારત! તમે મૈત્રીભાવમાં સ્થિર થઈને શીલ પ્રાપ્ત કરો. જે દમ, ત્યાગ અને અપ્રમાદ રૂપી બ્રાહ્મી ઘોડાવાળા અને શીલરૂપી લગામવાળા માનસિક રથમાં આરૂઢ થાય છે તે મૃત્યુનો ભય ત્યજીને બ્રહ્મલોકમાં પ્રયાણ કરે છે.૨૮

૧૨–૨૭–૨૯ માં ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ વગેરેનો અધર્મથી વધ કર્યો અને પોતાની રાજ્યપ્રાપ્તિ અર્થે અભિમન્યુ આદિ પુત્રોને મરાવી નાંખ્યા, એવા પ્રકારનો શોક, યુદ્ધ જીત્યા પછી કરતા યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસન આપવા, સંયોગ તથા વિયોગ પ્રાણીઓના કપાળમાં લખેલો જ છે, અને પાણીના પરપોટાની જેમ જન્મ મરણ થયા જ કરે છે વગેરે સમજાવતાં આ શ્લોક વેદવ્યાસે કહ્યો હતો.

જડીબૂટીઓમાં, સંઘર્ષોમાં દોરતા વર્ણવીને શ્લેષ કર્યો છે. એ બધાંનો સાર શીલ, અપ્રમાદ, સંયમ અને જ્ઞાન વડે, પોતામાં ઉત્પન્ન થઈને કાર્યશીલ બનતી સર્વશ્રેષ્ઠ, મંગલકારી, મહાન ઉદ્ધારક શક્તિ વડે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો તે છે. કૃષ્ણ–અર્જુનને અપાયેલી નારાયણ તથા નરની ઉપમા સાથે વેદમાં કૃષ્ણ એટલે રાત્રિ અને અર્જુન જે શુક્લ છે, એટલે દિવસ એવી (સતત જોડાયેલો જોડકાની) ઉપમા આપેલી છે તે સરખાવો. કાલવાદ, ઇતિહાસ અને રૂપક વગેરે દૃષ્ટિઓથી કૃષ્ણ–અર્જુનની આ ઉપમા ઘણો રસ જગાવે એવી છે.

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ॥

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥

ઋગ્વેદ. ૬–૯–૧; નિરુક્ત. ૨–૬–૨૧–૪

(સર્વ પ્રાણીઓની) જાણવા યોગ્ય (અનન્ત પ્રવૃત્તિઓ) સાથે કાળી રાત્રિ અને ધોળો દિવસ આકાશ અને પૃથ્વી ઉપર ફર્યા કરે છે.

ઊગતા રાજાની (સૂર્યની) માફક વૈશ્વાનર અગ્નિ (પણ) (પોતાના) તેજથી અન્ધકારનો નાશ કરે છે.

૨૭. न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्र न सुहृज्जनः ।
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः ॥ ૧૧–૭–૧૮.

સર૦ 'માતા પિતા એનું ન કરે અથવા અન્ય સગાં એનું ન કરે એટલું શ્રેય સમ્યક્ લગાડેલું ચિત્ત એને કરે છે.' ધમ્મ. ચિત્તવગ્ગો ૪૩–૧૧.

૨૮. ૧૧–૭–૧૯, ૨૦.

ઉપરના બન્ને પ્રસંગોથી તદ્દન જુદા સંયોગોમાં, યુવાન, ઉત્સાહી શુકદેવને નારદે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો એમાં પણ આ શ્લોક (૧૨-૩૩૭-૨૦) આવે છે.[૨૯]

શિ. ૧૪-૪૪-૧૯, અનુગીતાપર્વમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ પ્રકરણોમાં નામરૂપવાળી વસ્તુઓનું તત્ત્વતઃ વર્ણન કરતાં, બ્રહ્માએ ગીતાના દસમા અધ્યાય, 'વિભૂતિયોગ'ની જેમ, કોણ કોનું આદિ છે એ કહ્યા બાદ સર્વનું આદિ અને અંત એક અવ્યક્ત બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. તે પછી દરેક વસ્તુને વિનાશશીલ વર્ણવી આ શ્લોક કહીને 'સર્વનો અંત છે, એક જ્ઞાનનો અંત નથી. માટે શુદ્ધ જ્ઞાનથી પ્રશાન્તાત્મા, જિતેન્દ્રિય, નિર્મમ અને નમ્ર મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે,'[૩૦] એમ જણાવ્યું.

રામાયણ ૨-૧૦૫-૧૬માં શ્રી રામ, પિતામરણ અને રામવનવાસથી દુઃખી થયેલા ભરતને આશ્વાસન આપે છે ત્યાં અને ૭-૫૨-૧૧માં લોકાપવાદથી સીતાત્યાગ કર્યા પછી દુ.ખી રામને લક્ષ્મણ આશ્વાસન આપે છે ત્યાં પણ આ શ્લોક આવે છે.[૩૧]

પતન, દૈન્ય, કાર્પણ્ય, હીનતા અનુભવાય અને માથે દુઃખનાં ઝાડ ઊગે તો એ ઘાણી રહે એવા પ્રસંગોમાં અથવા જ્યારે દુન્યવી સમૃદ્ધિના એકચક્રી સામ્રાજ્ય ઉપર અભિષેક થવાની તૈયારી હોય, અથવા જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને પોતાની બુદ્ધિ, વિનય, જ્ઞાન, ઉત્સાહ અને તેજથી પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ધરાવતો પચીસ વર્ષનો યુવાન બ્રહ્મીભૂત થતો હોય, એવા દરેક પ્રસંગે એકધારી શાંતિ, કરુણા, અનાસક્તિ, પ્રેમ, શીલ, ચારિત્ર્ય પ્રબોધતું અજ્ઞાન હટાવતું, અભિમાન દૂર કરતી નમ્રતા અને સમતા આપતો વૈરાગ્ય પ્રબોધતું અનેક શિખામણોના હાર્દ સમું આ સુભાષિત 'કાલવાદ'નુ દેખાય છે. વિદુરનું સમગ્ર પ્રવચન 'કાલ'ને અનુલક્ષીને છે. કાલવાદ એ, જે રીતે મહાભારતમાં 'કાલ'ના ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતાં, બુદ્ધિશાળી અને જ્ઞાની આચાર્યોએ, સમય, કર્મનો કાયદો, ઈશ્વરકર્તૃત્વ, નિયતિ, જગતનો સ્થૂલ વ્યવહાર, જગતની પાર રહેલુ વિભીષણ જણાતુ પણ ખરેખર કરુણાકારી રૂપ, અને તત્ત્વજ્ઞાનની તત્કાલીન શાખાઓ એ સર્વનું સક્રિય અનુભવથી શોધન કરીને પ્રકાશિત કરેલો તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદાર સપ્રદાય હશે પરમકવિ વ્યાસે એ કાલવાદને મહાભારતમા સરસ રીતે સમાવી દીધો છે એનુ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ ગીતાના અગીઆરમા

---

૨૯ નારદના ઉપદેશ માટે જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) શ્લોક ૭૯

૩૦. શિ ૧૪-૪૪-૨૧, ૨૨

૩૧ રામાયણનો આ સાતમો 'ઉત્તરકાંડ' પ્રક્ષિપ્ત મનાય છે

અધ્યાયનો 'વિશ્વરૂપદર્શનયોગ' છે, જેમાં ભગવાન પોતાને 'લોકોનો ક્ષય કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધિ પામેલા કાળ'[૩૨] તરીકે ઓળખાવે છે, અને અર્જુનને 'નિમિત્તમાત્ર' થઈને કાર્ય કરવા કહે છે.[૩૩] કાલ કે કાળનો સીધો ઉલ્લેખ કરતા થોડાક જાણવાયોગ્ય ઉલ્લેખો નીચે આપ્યાં છે[૩૪]: (૧) 'વિધાતાએ નિર્મેલા માર્ગને કોઈ ઓળંગી શકતું નથી, આ કાળ જન્મ, મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખનું મૂળ છે. કાળ પ્રાણીઓને રાંધે છે (અથવા પકવે છે), કાળ પ્રજાઓનો સંહાર કરે છે, અને એ સંહારતા કાળને પુનઃ કાળ જ શાંત કરે છે. જગતમાં કાળજ શુભ અશુભ ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે. કાળ સર્વનો લય કરે છે અને પુનઃ સર્જન કરે છે. પ્રતિબંધરહિત થઈને કાળ સર્વ પ્રાણીઓમાં એકસરખી રીતે ફરે છે.'[૩૫] (૨) સંવત્સરચક્ર અર્થાત્ કાળચક્રને જાણનાર પરમ

---

૩૨. कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्त । ६–૩૩–૩૨ (ગીતા. ૧૧–૩૨)

ભક્ત હૃદયમાં આ શબ્દોથી (ઈશ્વરથી) ભય (તમામ વસ્તુઓથી) અભય, વિનમ્રતા, પ્રેમ અને તટસ્થભાવની રોમહર્ષિણી ઊર્મિઓનાં અજાયબ સ્પંદન થાય છે.

૩૩. निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् । ૬–૩૩–૩૩ (ગીતા. ૧૧–૩૩)

૩૪. આ દાખલાઓ 'કાલવાદ'ની ફિલસૂફીના ઓકના નિર્દેશક છે. એટલાથી એનો સાધારણ આછો ખ્યાલ આવી શકે, અભિપ્રાય બાંધી ન શકાય.

૩૫. विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।

कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ ૧–૧–૧૮૭.

कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः। (સર° ૧૨–૨૧૭–૩૯)

(कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः) । (ક્ષેપક નં. ૬૧)

निर्दहन्तं प्रजाः काल कालः शमयते पुनः ॥ ૧–૧–૧૮૮

આ શ્લોકના અર્ધ અને ક્ષેપક નં. ૬૧ સહિતનો એક શ્લોક બનાવીને 'નંદીસૂત્ર'ના સૂત્ર ૪૬ની વૃત્તિ (પૃ. ૨૧૪/૧)માં, ૩૬૩ ધર્મપંથીનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં કાલવાદીઓના તત્ત્વજ્ઞાનના નમૂના રૂપે ટાંકયો છે.

कालो विकुरुते भावान्सर्वाल्लोके शुभाशुभान् ।

कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः ।

कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ ૧–૧–૧૮૯

કાલવાદની વિસ્તૃત ફીલસફી માટે ખાસ જુઓ શાંતિ. અ. ૨૨૦; વળી જુઓ શાંતિ. અ. ૨૧૭, ૨૨૦; ચિ. ૧૬–૮–૩૨ થી; નીચે પા. નોં. ૩૭.

કવિ છે એવી માન્યતા છે.[૩૬] એનો અર્થ એ કે જે માણસ કાળની ગતિ જાણીને આયુષ્યનો વૃથા વ્યય થવા નહિ દેતાં સદ્‌વ્યય કરે છે એ જ્ઞાની છે. (૩) (વ્યાસ શુકને કહે છે) પોતાનાં કર્મોથી ચાળણી જેવા થયેલા આ જીવલોકને તું જો અને હે પુત્ર! જે મેં કહ્યુ છે તે પ્રમાણે આચરણ કર. આ મનુષ્ય લોકને કર્મભૂમિ સમજીને એમાં પ્રવેશ કરી, પરલોકની ઇચ્છાવાળાએ શુભ-કર્મોનું આચરણ કરવું,[૩૭] કારણકે કાળ માસ અને ઋતુરૂપી કડછીથી, સૂર્યરૂપી અગ્નિમાં રાત્રિદિવસરૂપી ઇંધણાં નાખીને સર્વકર્મનિષ્ઠાના ફળરૂપી સાક્ષીએ પ્રાણીઓને બળાત્કારે રાંધે છે.[૩૮] (૪) એ (કાળ જ) સર્વનો ઈશ થઈને બીજાઓ દ્વારા આજ્ઞા કરાવે છે.[૩૯]

---

૩૬. षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वण ।
यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कवि ॥ ૩-૧૩૩-૨૧:
સર૰ ૧૨-૨૧૭-૪૬ થી.

આ સાથે જુઓ ૩-૧૩૩-૨૨; વળી જુઓ ૧-૩-૧૫૦ થી ૧૫૩ અને ૧-૩-૧૭૨ થી ૧૭૫ ઇ. આ ઉલ્લેખો સાથે સરખાવો. (ઋગ્વેદ ૨-૧-૩-૬; યજુર્વેદ ૨-૪૧; ઋગ્વેદ ૧-૧૬૪-૯ થી ૧૪; ૧-૨૨-૧૬૪-૪૮; અથર્વવેદ ૧૦-૮-૪;) વળી જુઓ નિરુક્ત ૪-૪-૨૬, ૨૭-૫, ૬ માં ઋગ્વેદના મંત્રો ૧-૧૬૪-૨, ૧૧, ૪૮ ઉપર (ગો. બ્રા. ૧/૫/૫ તથા ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૧/૧; ૨/૧૭ વ ઉલ્લેખો સાથે)નું વિવરણ.

સર૰ काल कलयतामहम् । ૬-૩૨-૩૦ (ગીતા. ૧૦-૩૦).

૩૭. ૧૨-૩૦૯-૮૮, ૮૯.

૩૮. मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण भूतानि काल पचति प्रसह्य ॥ ૧૨-૩૦૯-૯૦

સર૰ આરણ્યક પરિશિષ્ટ ૧ (૩૨) લીટી ૬૯ થી ૭૨. બધાય મતોની જેમ કાલવાદમા પણ ખામીઓ છે તેમાંની કેટલીક શાંતિ. અ. ૧૩૭મા વિસ્તારથી બતાવવામા આવેલી છે.

૩૯. स एवेशश्च भूत्वेह परैराज्ञाप्यते पुनः । ચિ. ૧૬-૮-૩૫.
જુઓ ઉપર પા. નોં. ૩૫

'કાલવાદ' અંગેના આ શ્લોકો સાથે સર૰
લવ નિમેષ પરમાનુ જુગ બરષ કલપ સર ચંડ ।
ભજસિ ન મન તેહિ રામ કહઁ કાલુ જાસુ કોદંડ ॥
તુલસી. રામા લંકા. દો. ૧

લવ, નિમેષ, પરમાણુ, યુગ, વર્ષ અને કલ્પ જેમનાં ચંડ બાણો છે અને કાલ જેમનું ધનુષ છે, તે શ્રીરામને હે મન! તું કેમ ભજતું નથી?

૧૧

વ્યસન

वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥

૫-૧૩૭-૮ (૧૧૭)

પાપ કરવામાથી વારવામા આવે તો પણ પાપાત્મા પાપ કરવાનુ ઇચ્છે છે અને પાપ કરવાની પ્રેરણા કરવામા આવે તો પણ શુભાત્મા શુભને જ ઇચ્છે છે

શ્રીકૃષ્ણવિષ્ટિ પ્રસગે ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે વડીલો દુર્યોધનને યુદ્ધમાથી નિવૃત્ત થવા અને (પૂરો નહિ તો) થોડો પણ ન્યાય સાચવવા સમજાવતા હતા, તેમા દ્રોણે ઉપરનુ વાક્ય કહી દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિરની સરખામણી કરી આચાર્ય દ્રોણના પ્રવચનમા સત્યવાદી અર્જુન પ્રત્યેનો પુત્ર કરતાયે અધિક વાત્સલ્યભાવ, દુર્યોધનની શઠતા અને નાસ્તિકતા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર, અને આમ હોવા છતાય કદાચ યુદ્ધ થાય તો આવા વિનમ્ર અર્જુનની સાથે (ધર્મપાશથી બધાયેલા હોઈ) પોતાને યુદ્ધ કરવુ પડશે એવા વિચારથી થતું અકથ્ય દુઃખ વ્યક્ત થાય છે[1] ઉપરનુ વચન કહ્યા પછી સરખામણી આગળ ચલાવતા દ્રોણગુરુએ કહ્યુ છે 'તે કપટથી પાડવોને દુખી કર્યા છતા તેઓ તારુ પ્રિય કરવાનુ ઇચ્છે છે તોય તારામા રહેલા (દ્વેષાદિ) દોષો તો તેમનુ અહિત કરવા તત્પર રહે છે'[2] આમ છતાય જેમની ઉન્નતિ ઇચ્છતા હોઈએ એવા

૧ ભીષ્મ, દ્રોણ આદિ વિદ્વાન સજ્જનો અને કૃષ્ણમા આ ફરક મૂળભૂત છે આ બને મહાનુભાવો સત્યવસ્તુસ્થિતિ અને શાશ્વત ધર્મ સમજવા છતા પ્રચલિત રૂઢિ નીતિનિયમો અને કાયદાના કલેવરને ધર્મ માની બેઠા હતા તેથી દ્વિધામા પડીને, ન્યાય બાજુ ઓળગીને છેવટે અન્યાય બાજુ ગયા! પણ શ્રીકૃષ્ણ જે શાશ્વતધર્મ અને સત્યના અપૂર્વ પરખદા હતા, તે બધી પરિસ્થિતિનુ તોલન કરીને, સમય અને શક્તિનો વિચાર કરીને, અનાસક્તપણે લોકસગ્રહની ઉદાર દૃષ્ટિ રાખીને અન્યાય રોકવા માટે પોતાની શક્તિના બૂદેબૂદ જેટનો પૂરો પ્રયત્ન કરતા હતા

૨ ૫-૧૩૭-૯ થી

સુહૃદો જો વ્યસનાર્ણવમાં ડૂબી જતા હોય તો તેમના હિતેચ્છુએ જે કરવું જોઈએ તે કરવાની ઇચ્છાથી હું તને પુનરુક્તિ કરીને કહું છું કે 'હે વીર! યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળી કૌરવોની વૃદ્ધિ માટે શાંત થા પુત્રો, અમાત્યો અને સૈન્ય સહિત પરાભવ ન પામ' વગેરે કહીને આચાર્યે યુદ્ધવિરામ માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો.[૩]

આ સુભાષિત અશુભ માનસ અને શુભમાનસ વચ્ચેનો ફરક સરળ રીતે વ્યક્ત કરે છે. બન્ને માનસવાળા મનુષ્યો અવશપણે પોતાની પ્રવૃત્તિ કર્યે જ જાય છે, એ કહેવા સાથે એનો આશય એ છે કે, પ્રબળ પ્રયત્ન કરવાથી અશુભ માનસ શુભમાં જરૂર પરિવર્તિત થાય; સાથે જ અશુભ માનસ પ્રત્યે ધિક્કાર દર્શાવીને પાપીપુણ્ય પ્રત્યે સમભાવ તથા સહાનુભૂતિ રાખવાનું પણ તે લાઘવથી સૂચવે છે.

न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥[१]

૩-૧૯૮-૪૨ (૧૧૮)

પાપીની સામે પાપી ન થવું. સર્વદા સજ્જન જ રહેવું. (કેમકે) જે પાપી પાપ કરવાનું ઇચ્છે છે તે પોતાની જાતથી જ હણાયેલો છે.

બ્રાહ્મણ કૌશિકના પ્રશ્ન ઉપરથી ધર્મવ્યાધે પ્રવચન કર્યું તેમાં આ સુભાષિત આવે છે[૨] પાપીની સામે પણ સજ્જન શાથી રહેવું, એનું કારણ આપતા ધર્મવ્યાધ કહે છે, 'હે દ્વિજોત્તમ! તમે લોભને જ પાપનું મૂળ સમજો.

---

૩. ૫-૧૩૭-૨૧, ૨૨

૧. 'પાપ' એ સાપેક્ષ અર્થવાળું પદ છે. નિરપેક્ષપણે સર્વત્ર સમદષ્ટિ રાખે એ જ નિષ્પાપ છે. બીજા ઓછાવત્તા અંશે પાપી તથા પુણ્યશાળી છે.

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ ૬-૩૫-૨૮
(ગીતા. ૧૩-૨૮)

ઈશ્વરને સર્વત્ર સમભાવે રહેલો જે મનુષ્ય જુએ છે તે, પોતે પોતાને હણતો નથી અને તેથી પરમ ગતિને પામે છે. અર્થાત્ સર્વત્ર ઈશ્વરને જોનારો હોઈ, વિકારી નહિ બનવાથી, પોતાનો શત્રુ નથી બનતો, તેથી કલ્યાણપદને પામે છે.

૨. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૨, પૃ. ૨૭.

અલ્પશ્રુત લોભિયા માણસો જ પાપ કરે છે. એવા અધર્મીઓ ઘાસથી ઢંકાયેલા કૂવાની જેમ ધર્મના ડોળથી (પાપને) ઢાંકે છે, તેઓ સંયમ વિશે અને પવિત્ર કાર્યો વિશે ધર્મને નામે તડાકા લગાવે છે. તેઓમાં બધું હોય છે—માત્ર શિષ્ટાચાર અર્થાત્ સજ્જનોનો આચાર જ દુર્લભ હોય છે.'[૩] શિષ્ટાચાર એટલે શું? યજ્ઞ, દાન, તપ, વેદ, સત્યમાં સ્થિતિ: કામ, ક્રોધ, દંભ, લોભ, કપટને કાબૂમાં રાખી ધર્મમાં સંતુષ્ટતા: સદાચારપાલન, ગુરુશુશ્રૂષા, અક્રોધ, દાન, દમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ધૈર્ય, નમ્રતા, સત્ય, અહિંસા આદિ ગુણોથી બુદ્ધિયોગનું અનુશીલન વગેરે શિષ્ટાચાર છે.[૪] વળી સંક્ષેપમાં શિષ્ટાચારવાળા ધર્મનું લક્ષણ કહેતાં જણાવ્યું છે, 'શિષ્ટાચારવાળા જેને સેવે છે એ સત્ય જ શ્રેષ્ઠ છે. આચાર એ સત્પુરુષોનો ધર્મ છે અને સજ્જનો (શિષ્ટ-) આચારરૂપી લક્ષણવાળા છે.[૫]...જે કર્મનો આરંભ ન્યાયયુક્ત હોય એ જ ધર્મ કહેવાય છે, અને જેનો આરંભ અનાચારયુક્ત છે તે અધર્મ છે એવું શિષ્ટાનુ અનુશાસન છે.'[૬]

આમ (માત્ર) પાપી અને (માત્ર) સજ્જન પુરુષોનાં વર્ણન બતાવ્યાં; પણ પાપી પ્રત્યે સજ્જન જ રહેવું એ શાથી? એનું એક કારણ એ કે 'શીલ વિનાનો માણસ પણ શીલવાન થઈ શકે છે અને પ્રાણીઓની હિંસા કરનારો પણ પુનઃ ધાર્મિક થાય છે.' આ જ વિચારને ગીતામાં વિકસાવીને કહેવાયું છે, 'બધા પાપીઓમાં તું મોટામાં મોટો પાપી હોય તો પણ (તત્ત્વ) જ્ઞાનરૂપી નૌકા વડે બધાં પાપોને તરી જઈશ'[૭] અને 'મોટો દુરાચારી પણ જો અનન્યભાવે મને ભજે તો તેને સાધુ (થયેલો) માનવો, કારણ કે હવે એનો સત્સંકલ્પ છે'[૮] એટલે કે જેનાથી વિશેષ પાપી કોઈ છે જ નહિ, એવામાં પણ જ્ઞાનની ઝલક, પરમાત્માની ઓળખ, અને શુદ્ધ કરી

---

૩. ૩–૧૯૮–૫૪, ૫૫

૪. ૩–૧૯૮–૫૭ થી.

૫. सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ૩–૧૯૮–૭૦

૬. आरंभो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ૩–૧૯૮–૭૨

૭. अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ૬–૨૬–૩૯ (ગીતા. ૪–૩૬)

૮. अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ૬–૩૧–૩૦
(ગીતા. ૯–૩૦)

શકે છે. એ જ રીતે ગમે તેવા મહાન શિષ્ટમાં પણ નાની મોટી ખામીઓ રહેવાની જ, અને તેથી એવા શિષ્ટને તો પાપ, દુરિત કેવી રીતે આત્માને હણી નાંખે છે તેનો વિશેષ ખ્યાલ હોઈ, ચિત્તમાં પાપીની દશા પ્રત્યે કરુણાભાવ અને પોતાનામાં રહેલી ખામીઓના દર્શનથી પાપી પ્રત્યે કક્ષાભેદે નમ્રતામૂલક સહાનુભૂતિ, અનુકંપા, ઉપેક્ષા, મૈત્રીભાવ અને સમભાવ જાગ્રત થાય છે.' એ શી રીતે પાપીને તિરસ્કારે? વ્યાસે પોતાનાં સંખ્યાબંધ મહાનુભાવ પાત્રો દ્વારા (પોતાસહિત) શિષ્ટોમા રહેલી ખામીઓ કક્ષાભેદે, વિભિન્ન ક્ષેત્રકાળમાં કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે એ વારંવાર બતાવીને, આદર્શ સ્થિતિ સહિત વ્યાવહારિક સ્થિતિમાંયે અન્યાય અને અત્યાચાર સામેનો વિરોધ જરાયે નરમ બનાવ્યા વિના, પાપીઓનો તિરસ્કાર કરીને નહિ, બદલો લઈને નહિ, પણ તેમના પ્રત્યે સમભાવ તથા સુહૃદભાવ આચરી શકાય છે અને આચરવો જોઈએ એમ કહ્યું છે. આપણા યુગમાં મ. ગાંધીજીએ નોઆખાલી અને દિલ્હીમા કોમવાદ સામે આપેલી અવિસ્મરણીય લડત, વ્યાસનાં અર્થાત્ વિશ્વના તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષના અઢી ત્રણ હજાર વર્ષ પછી પાકેલાં સર્વોત્તમ ફળો પૈકીનું, જેનો રસ બહુ મોટા કહેવાતા માણસો પણ ગ્રહણ નહોતા કરી શકયા, એવું અત્યંત મિષ્ટ ફળ છે.

चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम् ।
मृगयां पानमक्षांश्च ग्राम्ये चैवातिसक्तताम् ॥[१]
२-६१-२० (११९)

---

૧. સર્° (૧) ૩-૧૪-૭

(૨) સ્ત્રી, પાસા અર્થાત્ જુગાર, મૃગયા, મદ્યપાન, કઠોર વાણી, વધુ પડતી કઠોર શિક્ષા, ધનનો દુરુપયોગ વ્યસનમાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ સાત દોષોથી સ્થિર રાજાઓ પણ ઘણું કરીને નાશ પામે છે. ૫-૩૩-૭૩, ૭૪.

(૩) હિતોપદેશ ૩-૧૧૫.

(૪) મનુ. ૭-૫૦ થી ૫૨. એમા મદ્યપાન, જુગાર, સ્ત્રી અને મૃગયા એને મહાવ્યસન-કષ્ટતમ, અને શિક્ષા, કઠોર વાણી તથા ધનનાં દુરુપયોગને વ્યસન—કષ્ટ કહ્યા છે. આ સાત વ્યસનો અનુક્રમે છેલ્લેથી એક એકથી ચઢિયાતાં છે વળી આગળ ચાલતાં 'વ્યસન અને મૃત્યુ' એ બેમાં વ્યસન વધુ દુઃખપ્રદ છે, કારણ વ્યસની મૃત્યુ પામ્યા પછી અધોગતિ પામે છે જ્યારે અવ્યસની સ્વર્ગમાં જાય છે. મનુ. ૭-૫૩: ઉપરાંત મનુસ્મૃતિમાં લોભ જેનુ મૂળ છે એવાં કામથી ઉત્પન્ન થતાં દસ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ વ્યસનોના ગણ વિષે (મનુ. ૭-૪૫ થી ૪૯) છે. એનો સારસંગ્રહ ઉપરના સાત વ્યસનોમાં થાય છે.

एतेषु हि नरः सक्तो धर्ममुत्सृज्य वर्तते ।
तथायुक्तेन च कृतां क्रियां लोको न मन्यते ॥[2]

२-६१-२१ (१२०)

ઓ નરશ્રેષ્ઠો ! રાજાઓ માટે મૃગયા, મદ્યપાન, જુગાર અને અતિવિષયાસક્તિ એ ચાર વ્યસન કહેવાય છે.

એ બધામાં આસક્ત થયેલો મનુષ્ય ધર્મને વેગળો મૂકીને વર્તે છે. અને તેવા અયોગ્ય મનુષ્યે કરેલી ક્રિયાને લોકો માન્ય રાખતા નથી.

પહેલી વારના દ્યૂતમાં ધર્મરાજ દ્રૌપદીને હારી ગયા.[3] પછી પાંચાલીને બલાત્કારે ઘસડીને સભામાં લાવીને વિવસ્ત્રા કરવાનો પ્રયત્ન થયો, દાસી કહીને તથા બીજી અનેક રીતે એ આદરણીય સન્નારીને સંતાપવામાં આવી. ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય માટે દ્રૌપદીએ ભીષ્માદિ કુરુવૃદ્ધો અને સભાસદોને પ્રશ્ન કર્યો. એ સમયે 'ધર્મની સૂક્ષ્મતા'નું કારણ આપી ભીષ્મ છૂટી પડ્યા.[4] ધૃતરાષ્ટ્ર, દ્રોણ, કૃપ અને વિદુર સુદ્ધાં (દુર્યોધનની શેહ અને કાયદાની બારીકીમાં ગૂંચવાઈને) કંઈ બોલી શક્યા નહિ, ત્યારે બીજા સભાસદોનું તો એક અક્ષર બોલવાનું ગજું જ શું હતું ?[5] યુધિષ્ઠિર સૂનમૂન બેઠા હતા, અકળાયેલો ભીમસેન એમનું

---

૨. સરં હાલના સમયમાં દસ્તાવેજોમા 'સપૂર્ણ અક્કલ હુંશિયારીથી અને બીનકેફથી' ઇ. લખવામાં આવે છે, તે

૩. સભા. અ. ૬૦ થી.

૪. ૨-૬૦-૪૦ થી ૪૨ ભીષ્મે આ પ્રમાણે કારણો આપેલાં 'નિર્ધન મનુષ્ય હોડ બકી શકતો નથી, અને સ્ત્રીઓ પતિને વશ છે તેથી, પાંડવ ધર્મરાજે 'હું જિતાયો છું' કહ્યું છે તેથી, અને શકુનિએ કપટ કર્યું છે એમ તેઓ માનતા નથી તેથી ધર્મની સૂક્ષ્મતાને કારણે હું પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકતો નથી.'

૫. બરાબર અત્યારની જેમ જ મોંશરમ, અને શેહથી કોઈ સાચી બાજુ તરફ બોલી શકતું નહોતું. વિદુર પણ વિકર્ણ જેવા કાચી ઉમરના પણ ન્યાયી જુવાનિયાની શરૂઆત પછી જ બોલી શક્યા ! ત્યાં સુધી મૌન રહેલા ! સત્ય અને ન્યાયનું પ્રકટીકરણ ગમે ત્યાં, ગમે તેવા નાના મનુષ્ય મારફત પણ થઈ શકે છે, એનું આ એક વિશેષ ઉદાહરણ છે, અને વ્યાસે તેને વિશિષ્ટ રીતે ઉઠાવ આપ્યો છે.

અપમાન કરતો હતો, સંયમી અર્જુન એને વારતો હતો,[૬] ત્યારે 'અરણી-માંથી પ્રકટેલો અગ્નિ અરણીને જ બાળી મૂકે છે, 'આ તો આડું વહેરે છે,' 'દ્રુપદાત્મજા ધર્મથી જીતાયેલી છે એમ આ સભાસદો માને છે માટે કંઈ બોલતા નથી,' 'આ તો પ્રાજ્ઞવાદિક મહામૂર્ખ છે.' વગેરે કટાક્ષવચનો સહન કરીને પણ દુર્યોધનના નાના ભાઈ વિકર્ણે દ્રૌપદીનું દુઃખ જોઈને સભાસદોને ન્યાયસંગત બોલવા જણાવ્યું.[૮] એણે ભીષ્મ, વિદુર, અને પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર સુદ્ધાંને વિચારપૂર્વક ઉત્તર આપવા વિનંતીઓ કરી પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. ત્યારે નિરાશાથી બે હાથ ઘસીને નિઃશ્વાસ નાંખતાં, વિકર્ણ બોલ્યો, 'હે રાજાઓ! તમે ભલે પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપો, હું તો મને જે ન્યાયસંગત લાગે છે તે અહીં કહીશ જ.'[૯] આમ કહીને દ્રૌપદી શાથી જીતાયેલી નથી તે વર્ણવતાં ઉપર ટાંકેલાં સ્મૃતિનાં બે સુભાષિતોથી રાજાઓને કર્તવ્યવિમુખ થતા અટકવા તેણે વિનંતી કરી.[૧૦] આવાં વ્યસનમાં ફસાયેલો જે કંઈ કરે

૬. ૨–૬૧–૧ થી.

૭. ૨–૬૧–૨૬ થી; આ મેણાં ક્રોધમૂર્છિત કર્ણે મારેલાં.

૮. ૨–૬૧–૧૧ થી.

૯. विब्रूत पृथिवीपाला वाक्य मा वा कथचन ।
मन्ये न्याय्य यदत्राह तद्धि वक्ष्यामि कौरवा ॥ ૨–૬૧–૨૯

૧૦. ૨–૬૧–૨૨ થી. વિકર્ણની દલીલો, (૧) ધર્મરાજે (દ્યૂત)ના વ્યસનમાં આવીને તેમજ જુગારીઓથી ઉશ્કેરાઈને દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી હતી તેથી એમનું મન ઠેકાણે ન કહેવાય. (૨) દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોની સામાન્ય પત્ની છે (તેથી એકલા યુધિષ્ઠિર હોડમાં મૂકી ન શકે.) (૩) યુધિષ્ઠિર પોતે જીતાઈ ગયા પછી એને દાવમાં મૂકી છે. (એટલે કે પોતે પરાધીન થયા પછી એમને દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકવાની સત્તા રહી જ નહોતી).

ભીષ્મની 'ધર્મની સૂક્ષ્મતા' અંગે ગૂંચવણ, વિકર્ણની દલીલો તથા દુર્યોધન, કર્ણ આદિ જેના ઉપર મુસ્તાક હતા તે 'ધર્મ' જોતાં તત્કાલીન સમાજરચનામાં સ્ત્રી તથા નાનાભાઈઓ કે પુત્રો એ પતિ, મોટાભાઈ કે પિતાની મિલકત છે એવી માન્યતા હતી એવું દેખાય છે. એ કાયદામાં ખામી છે એમ ભીષ્મ સમજી શકતા, પણ ઉકેલ નહોતા કરી શકતા, એનું એક કારણ રાજ્યશાસન એમને કાયદા મુજબ જ ચલાવવાનું હતું તે હોય. (અમદાવાદમાં થોડાં વર્ષ પહેલાં આવા મુદ્દાને લીધે શ્રી રવિશંકર મહારાજ અને સંતમાલજીની સાક્ષીઓ હોવા છતાં એક ખૂનીને, કોર્ટે 'ખૂની આ જ છે' એ કાયદા મુજબ પુરવાર નથી થઈ શકતું, એમ કહીને છોડી મૂક્યો તેનો

તે વ્યગ્ર હાલતમાં થયેલું હોઈ લગભગ ગાંડા માણસે કરેલા કૃત્ય જેવું છે, એટલે તેની કંઈ કિંમત-કાયદા પ્રમાણે ય નથી, એ બતાવી કર્તવ્યાભિમુખ થવા સમજાવ્યું. વિકર્ણની ન્યાયી વાત સાંભળતાં, અત્યારસુધી મૂંગા બેઠેલા સભ્યોમાં એની પ્રશંસા અને કપટદ્યૂત ખેલનાર શકુનિની નિંદા થવા માંડતાં ખૂબ ઘોંઘાટ થયો.[11]

મ.ભા.કારે મૃગયાસક્ત પાંડુરાજાથી થઈ ગયેલું કામાસક્ત મૃગના વધ જેવું અપકાર્ય,[12] મદ્યપાનથી યાદવોનો નાશ,[13] તથા દ્યૂત અને વિષયાસક્તિથી કૌરવોનું નિકંદન નીકળી ગયું[14] વગેરે બતાવી આ ચારે વ્યસનોથી થતી

અખબારી અહેવાલ આવેલો તે યાદ આવે છે.) એ કાયદો સમાજને સુનિયત અને સુવિનિત રાખે ત્યાં સુધી જ ઉપયોગી છે, એમ મ. ભા. ના સંખ્યાબંધ પ્રસંગાલેખનોથી સ્પષ્ટ થાય છે. કાયદાની આ ગૂંચમાં યુધિષ્ઠિર, અર્જુન પણ ગૂંચવાયેલા હતા (૨-૬૨-૮, ૯, ૨૧ ઇ.) વિદુરે પછી કાયદાની ગૂંચ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે (૨-૬૩-૧૮, ૧૯) પણ વિકર્ણની દલીલો શ્રેષ્ઠ છે. ફરીથી દ્યૂત રમાડવાનો ધૃતરાષ્ટ્રે નિર્ણય કરતાં તેનો વિરોધ વિકર્ણે પણ કરેલો. (૨-૬૬-૨૬) આવા ન્યાયી વિકર્ણને ભીમસેને બીજા કૌરવ ભાઈઓની સાથે મારી નાંખ્યો, એ પ્રસંગને બરાબર માવજત નથી મળી, એવું માનનાર કોઈ કવિએ, વિકર્ણનો વધ કર્યો ત્યારે ભીમસેનને તેની દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ સમયની ન્યાયપ્રિયતા સંભારી બહુ શોક કરતો અને સર્વ કૌરવ ભાઈઓનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે જ ન છૂટકે એનો વધ કરવો પડે છે એવું કહેતો બતાવ્યો છે. (જુઓ દ્રોણ. અ. ૧૧૨ મા ક્ષેપક નં. ૮૦).

૧૧. ૨-૬૧-૨૫ ૧૨. આદિ. અ. ૧૦૯.

૧૩. યાદવોનો નાશ ન થાય એ ઇચ્છાથી, યાદવો આહુક, જનાર્દન (કૃષ્ણ), (બલ) રામ અને બભ્રુએ દ્વારકાનગરમા યાદવો કે બીજા કોઈ નગરવાસીએ સુરા કે આસવનુ પાન નહિ કરવાનુ ફરમાવ્યુ હતું. જે આ ફરમાનનો ભંગ કરે તેને સગાંસબંધી સહિત શૂળીએ ચઢાવવાની સજા જાહેર કરી હતી. ચિ. ૧૬-૧-૨૯ થી ૩૧; પણ એક વખતે યાદવો સહકુટુંબ પ્રભાસ ગયા. એ તો મદ્યનિષેધ વિનાનો પ્રદેશ હતો! એટલે દારૂ પણ સાથે લીધો ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં બલરામ સહિત બધા યાદવોએ દારૂ પીધો. પછી અંદરઅંદરના વિખવાદના કારણે અને દારૂના નશાને લીધે યાદવકુળનો સંહાર થયો. ચિ. મૌસલ અ. ૩.

૧૪. આખું સભાપર્વ દ્યૂત અને વિષયાસક્તિની વાત કહે છે; વળી જુઓ આરણ્યક અ. ૪૯ થી ૭૮ 'નલોપાખ્યાનપર્વ'.

પડની બતાવી છે. આ વ્યસનો રાજાઓને વળગના હોવાનું કહ્યું છે, પણ સામાન્ય મનુષ્યને એટલાં જ ભાન ભૂલાવનારાં છે, અને એમાંની વાત આજે પણ એટલી જ સાચી છે. આજે ય 'ટુરીઝમ' ખીલવવા માટે શિકાર તથા મદ્યનિષેધવાળા વિસ્તારોમાં પણ મદ્યપાનને અપાતું ઉત્તેજન, (બીજા વિસ્તારોની તો વાત જ ક્યાં કરવાની!) દ્યૂતનો તદ્દન આધુનિક વ્યવસ્થિત અને અર્થકારણનો એક અનિવાર્ય ભાગ થઈ પડેલો પ્રકાર સટ્ટો, શબ્દરચના વ્યૂહો રીતસરનો જુગાર, ફીચર, અને વિષયાસક્તિ વધારનારી જીવનપ્રવૃત્તિઃ પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યાં આવતાં વ્યસનોથી ઉત્પન્ન થયેલી દુઃખપરંપરાને હજુ ઘણાં વર્ષો સુધી અકબંધ જાળવી રાખશે એ નક્કી છે. છતાં એની જૂની પકડ ઢીલી થતી જાય છે એ પણ નિઃશંક છે.

મ.ભા ના યુગમાં કોઈ પણ ક્ષત્રિયને આવાહન કરવામાં આવે તો દ્યૂત કે યુદ્ધનો ઇન્કાર કરવો તે અધર્મ અથવા કાયરતા ગણાતી. પાંડવ ધર્મરાજા દ્યૂતનો ઇન્કાર કરી અધર્મ નહોતા કરવા ઇચ્છતા, સાથે અત્યંત સરળ, અને કપટથી અજાણ હોઈ દુર્યોધનની જાળમાં, દ્રૌપદી અપમાનનો તીવ્ર પ્રસંગ બન્યા પછી યે બીજી વાર ફસાયા. આવા પ્રસંગોથી વ્યાસ સૂચવે છે કે દક્ષતા, તીવ્ર કલ્પનાશક્તિ અને તેજ એ ધાર્મિકતાનાં અંગ છે, એ ગુણો વિનાની ધાર્મિકતા અનેક દુઃખ તથા અધર્મોનો જન્મ આપી શકે. શ્રીકૃષ્ણમાં એ ત્રણે ગુણ હતા, અને દ્યૂત ખેલાયુ એ વખતે જો પોતે, 'શાલ્વ સાથે યુદ્ધમા રોકાયેલા ન હોત અને દ્વારકામાં હોત તો હસ્તિનાપુર આવીને,[૧૫] ધૃતરાષ્ટ્રને

---

૧૫. આરણ્યક અ. ૧૪. વાસુદેવ પાંડવોને મળવા વનમાં ગયા ત્યાં વાતચિત કરતાં એમણે આ કહ્યુ હતું; દ્રૌપદીને વસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણે ચીર પૂર્યાનુ કથાનક અનેક ભક્તકવિઓ અને પુરાણીઓએ જુદા જુદા ભાવોથી ભરેલી ભાષાઓમાં અભિવ્યક્ત કરીને મ. ભા. માં પાછળથી દાખલ કરેલું છે. એ બીના સમીક્ષિત વાચના જોતા સામાન્ય વાચક પણ સહેલાઈથી સમજી શકે એટલી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. વળી મૂળ વાચના પ્રમાણે દ્રૌપદીનું તેની અંગત અને સમાજમાં રહેલી તેજસ્વિતા તથા ધર્મશીલતાએ રક્ષણ કર્યું હતું, તેનું સંક્ષિપ્ત, સાદી અને વેગવાળી શૈલીમાં જે વર્ણન છે, તે ભગવાને ચીર પૂર્યાના કથાનક કરતા ઘણું વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. અને શ્રીકૃષ્ણની આ ઉક્તિથી એમનું વસ્ત્રાહરણના પ્રસંગથી અજાણપણું દેખાય છે તે પણ બંધબેસતુ છે. (વધુ માટે જુઓ ઉપર 'કાલ' (પ્રક. ૧૦) શ્લોક ૧૧૫, પા નોં ૭, પૃ ૨૫૭ અને નીચે 'યુદ્ધ-નિરર્થકતા' (પ્રક. ૧૩) શ્લોક ૧૩૦, ૧૩૧, પા નોં ૧૨ (૩).

નવને દાખલો આપીને, દ્યૂતથી શરૂ થતી દોષવાળી સતત પ્રસંગધારાઓ સમજાવીને,[૧૬] દ્યૂતના દોષો બતાવીને, અને છેવટે મારું કહ્યું ન માનનારા સુહૃદના વેશમાં રહેલા (કૌરવોના શકુનિ આદિ) દુહૃદોને હણી નાંખીને પણ દ્યૂત અટકાવત'[૧૭] એમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું હતું, તે ધર્મને ખરા રૂપમાં જોવાની અને એ પ્રમાણે આચરવાની એમની ઈશ્વરી શક્તિનું નિર્દેશક છે.

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥[૧]

૫-૩૩-૧૩ (૧૨૧)

બળવાનથી દબાયેલા દુર્બળ અને હીનસાધન પુરુષને, જેનું ધન હરાઈ ગયું હોય તેને, કામીને અને ચોરને ઉજાગરા થાય છે.

ઉપપ્લવ્ય શહેરમાં પાંડવોની છાવણીમાં દૂતકાર્ય કરીને નિપુણ રાજપુરુષ, તત્ત્વવેત્તા, વફાદાર સેવક અને સ્પષ્ટવક્તા સંજય રાત્રે પાછો હસ્તિનાપુર આવ્યો.[૨] આવીને રાત્રે જ તે ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યો, સમાચાર નિવેદન કર્યા, વફાદાર સુહૃદ સેવક જ કહી શકે એવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને એના મંત્રીઓનાં કુકૃત્યોની કુરાજનીતિ, લોભ અને અધર્મની નિંદા કરી, આવનારા ભયની ચેતવણી આપી, યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા, દયા અને ધર્મબુદ્ધિની પ્રશંસા

---

૧૬. શાસ્ત્રકોવિદો ચારે વ્યસનોને (નિંદાપાત્ર) કહે છે તેમાંય દ્યૂત-નિષ્ણાતો તેના દોષોનું ખાસ વર્ણન કરે છે (એ દોષો તો એક જ દિવસમાં દ્રવ્યનાશ, સંકટ આવ્યા વિના રહેજ નહિ, ભોગવ્યા વગર અર્થનાશ અને સરવાળે બચતમાં વાક્પારુષ્ય અર્થાત્ ગાળાગાળી ૩-૧૪-૮, ૯)

૧૭. શ્રીકૃષ્ણને માનુષ પાત્ર ઉપરાંત મોટે ભાગે દૈવી પાત્રરૂપે મૂકીને વ્યાસે મોટો લોકસંગ્રહ કરેલો છે. શ્રીકૃષ્ણ બધું પૂરેપૂરું સમજી શકતા, તે પ્રમાણે આચરતા અને એ માટે આવાં 'દુહૃદોને હણવાના' વિધાનો પણ કરતા. ખરેખર તો આ રચનાર વ્યાસ એ બધું સમજી ચૂકેલા હતા પણ પોતે કદી આવું વિધાન કરતા નહિ કારણ સ્પષ્ટ છે માણસ ગમે તેટલો મહાન હોય તોય અધૂરો છે, તેથી આવું પ્રબળ વિધાન ભગવાન પાસે કરાવીને, વિવેકથી બધું સમજનાર વિદ્વાને તો નમ્રતા, ક્ષમા, અહિંસા અને દયા જ રાખવાની છે એમ આડકતરી રીતે બતાવ્યું છે. ભગવાન જેટલું સંપૂર્ણ સમજનાર લોકોને હણી શકે, બીજો નહિ. (જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૭) શ્લોક ૬૬, પા. નો. ૩ (૧) પૃ ૧૫૩).

૧. સર્ગ ૧૦-૪-૨૧.

૨. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૩૧, પૃ. ૪૧.

કરી, 'અત્યારે રથના વેગથી અથડાઈને થાકી ગયો છું', એટલે સવારમાં અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરનો સંદેશો કહીશ' કહીને ઘેર ગયો.[3]

આથી ધૃતરાષ્ટ્રને ફીકર થવાથી ઊંઘ ઉડી ગઈ, અને મહામાત્ય વિદુરને તેણે મળવા બોલાવ્યા.[4] આવતાવેંત જ દીર્ઘદર્શી મહાપ્રાજ્ઞ વિદુરે આ વચન કહ્યું અને ઉમેર્યું કે 'તમે પારકું ધન હજમ કરવાની ઇચ્છાથી તો વ્યથિત નથી થયાને?'[5] અને પછી સૌમ્ય સુરાજનીતિ અને લોકયાત્રા પ્રબોધતું 'વિદુરનીતિ' નામથી પ્રખ્યાત નીતિશાસ્ત્ર તેમણે કહી સંભળાવ્યું.

આ સુભાષિતમાં કહ્યા તે સિવાયના પણ કેટલાક માણસોને ઉજાગરા થાય છે, એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે.[6] કૌરવ પરાજયથી અને પિતાના મૃત્યુથી બળતા અશ્વત્થામાએ પાંડવોને રાત્રે ઊંઘમાં જ મારી નાંખવાનો વિચાર કૃપાચાર્યને જણાવ્યો. 'અત્યારે આરામ લઈ સવારમાં યુદ્ધ કરીશું' એમ એમણે કહેતા અશ્વત્થામાએ પાંડવો તથા પાંચાલો ઉપરનો ક્રોધ દર્શાવીને કહ્યું કે 'રોગીને, ક્રોધાવિષ્ટને, અર્થાત્ ચિંતન કરનારને અને કામનાવાળાને નિદ્રા ક્યાંથી આવે?[7] જુઓ મને આજે એ ચારે પ્રાપ્ત થયાં છે તેમાં ય ક્રોધ મારી નિદ્રાનો નાશ કરી નાખે છે.'[8]

આખું મહાભારત વ્યસનો, વ્યસનોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો, તથા વ્યસનોનું પણ જે મૂળ છે એવા નિદ્રા ઉડાડી મૂકનારા ઉપર વર્ણવેલાં કારણોને આમૂલ સમજાવી તેનું ઉન્મૂલન અનાસક્ત કર્મયોગ દ્વારા કરવા કહેતું રૂપકાત્મક ઇતિહાસ-કાવ્ય છે. એમાં માનવ ચિત્તમાં ઊઠતી હીન લાગણીઓના પછડાટો, તુમુલ ઘર્ષણો, તીવ્ર પ્રત્યાઘાતોને સરખા રાખવાની તાલીમ આપતું, વિશાળ સાહિત્ય સંગૃહીત છે.

---

૩. ૫-૩૨-૩૦. ૪ ઉદ્યોગ. અ. ૩૩.

૫ कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे ॥ ૫-૩૩-૧૪

૬. સૌપ્તિક. અ. ૪

૭. आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च ।
अर्थांश्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुन: ॥ ૧૦-૪-૨૧

આ શ્લોક સાથે સર૰ લોકસાહિત્યનો દૂહો

નીંદર ના'વે ત્રણ જણાં
કહો સખિ ! કિયાં ?
પ્રીતવછોયાં, બહુરણાં,
ખટકે વેર હિયા. 'પરકમ્મા' પૃ. ૬.

૮. ૧૦-૪-૨૨.

१२

સુખદુ:ખ

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ६-४०-३६
(गीता १८-३६) (१२२)

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥[1] ६-४०-३७
(गीता. १८-३७) (१२३)

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ६-२८-२१
(गीता ६-२१) (१२४)

---

१. (१) सच्चा सुख बाहरसे नहीं मिलता है, अंतरसे हि मिलता है ।
'नित्यमनन' पृ. ७२ (ता ९-१२-४४)

(૨) ચિત્તપ્રસન્નતા માટે જુઓ 'સયમ' (પ્રક ૧૯) શ્લોક ૧૬૮ થી ૧૭૦; અને ૬-૨૪-૬૫ થી ૬૮ (ગીતા. ૨-૬૫ થી ૬૮)

(૩) સર° સુખ, સયમ અને તૃષ્ણાત્યાગના સબધ માટે જુઓ નીચે 'સયમ' (પ્રક ૧૯) શ્લોક ૧૫૯

(૪) આ સાથે રાજસિક અને તામસિક સુખ કેવુ હોય તે જુઓ.

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ६-४०-३८
(ગીતા ૧૮-૩૮)

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ६-४०-३९
(ગીતા. ૧૮-૩૯)

ઇંદ્રિયો અને તેના વિષયોના સયોગથી ઉત્પન્ન થતુ–એટલે કે વૈષયિક આધિભૌતિક સુખ–જે પ્રથમ અમૃત જેવુ અને પરિણામે વિષ જેવું હોય છે તે સુખને રાજસ કહેલુ છે. અને જે પ્રથમ તથા પરિણામે આત્માને–બુદ્ધિને મોહમાં નાખે છે, તથા જે નિદ્રા, આળસ, અને (સ્વધર્મ અને કર્મ પાલનના) પ્રમાદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સુખને તામસ કહ્યુ છે.

જેના અભ્યાસથી (પુરુષ) રમણ કરે છે અને જેથી દુઃખના અન્તને પામે છે.

જે શરૂઆતમા વિષ જેવુ લાગે છે, પરિણામે અમૃત જેવુ હોય છે, જે આત્મજ્ઞાનની (કે પોતાની બુદ્ધિની) પ્રસન્નતામાથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોય છે, તે સાત્ત્વિક સુખ કહેવાય છે

જે આત્યંતિક સુખ છે, તે બુદ્ધિથી જ ગ્રહણ કરી શકાય તેવુ અને અતીદ્રિય છે, તેને જાણીને એમા સ્થિર થયેલો તત્ત્વથી કદી પણ ચળતો નથી

ગીતાના અઢારમા અધ્યાય 'મોક્ષ સન્યાસયોગ'મા ત્રિવિધ સુખો વર્ણવતા ભગવાને (૧) આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિ અથવા (૨) પોતાની બુદ્ધિની પ્રસન્નતામાથી ઉત્પન્ન થતા સુખને સાત્ત્વિક અને ઉચ્ચ કક્ષાનુ સુખ કહ્યુ એ દોઢ શ્લોક તથા છઠ્ઠા અધ્યાય 'ધ્યાનયોગ'મા સાચુ સુખ શુ છે એ વર્ણવતા શ્લોકો પૈકી પહેલો શ્લોક ઉપર ઉદ્ધૃત કર્યો છે 'ધ્યાનયોગ'મા સાચા સુખની વ્યાખ્યાને આગળ લબાવતા કહ્યુ છે, 'વળી જે પામ્યા પછી બીજા કોઈ લાભને એ (સાધક) અધિક માનતો નથી અને જેને વિષે સ્થિર થયેલાને મહાદુઃખથી પણ ડગાવી શકાતો નથી તે દુઃખના સ્પર્શ રહિત-દુઃખવિયોગ સ્થિતિને 'યોગ નામની સ્થિતિ જાણવી એ યોગને દૃઢતાપૂર્વક અને કટાળ્યા વિના આચરવો'[૨] અને પછી '(આમ યોગ સાધીને) પ્રશાતચિત્ત વિકાર શમાવેલો અને બ્રહ્મભૂત થયેલો નિષ્પાપ યોગી અવશ્ય ઉત્તમ સુખને પામે છે'[3] આની રીતે સાચુ અને સર્વોત્તમ સુખ આત્મનિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિની પ્રસન્નતામાથી જ ઊપજે છે એમ આદર્શ સુખ તથા તેને પામવાનો આદર્શ રસ્તો વ્યાસ ભગવાને બતાવ્યો પણ જ્યા સુધી ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિથી બધાયેલો દેહ ઇદ્રિયો અને મન વળગેલા છે ત્યા સુધી સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક ત્રણે ગુણોવાળી પ્રવૃત્તિ અવશ્ય કરવી જ પડવાની એવે વખતે

---

૨ (અ) य लब्ध्वा चापरं लाभ मन्यते नाधिकं तत ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ ६-२८-२२
(ब) ६-२८-२३ (ગીતા ६-२३) (ગીતા ६-२२)

3 प्रशान्तमनस ह्यन योगिन सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजस ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ ६-२८-२७
(ગીતા ६-२७)

સુખના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર આરોહણ કરવાની ઉત્કટતાથી કે લાલચથી આમાંઈને અવિવેકથી સુખ અને દુ ખમા વિપર્યાસ બુદ્ધિ થાય તો, એવી વ્યક્તિ કે સમાજનુ (તત્કાલીન) પતન થવાનુ[૪] પછી ઉત્થાન તો થાય, પણ એ ગાળામા વૃથા કાળવ્યય, શ્રમવ્યય અને દુ ખ થવાના એવુ ન થાય એ માટે લોકકલ્યાણ અને જીવનયાત્રા બન્નેનો પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર-ઓછો કે વત્તો નહિ, કારણ બન્નેથી કુપરિણામ આવે છે-વિચાર કરી નિ'કામ ભાવે આચરણ કરનાર, સુખદુ ખનુ રહસ્ય જોતો થાય છે, એમાની વિપર્યાસ દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થતી જાય છે, પરિણામે સાચુ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે

न नून परदुःखेन कश्चिन्म्रियति संजय ।
यत्र द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवामि न म्रिये ॥[१] ७-८-९ (१२५)

હે સ જય ! ખરેખર કોઈ પણ પારકાના દુ ખથી મરી જતુ નથી, કારણ કે દ્રોણને હણાયેલા સાભળ્યા છતા હુ જીવુ છુ, મરી જતો નથી

ભારતયુદ્ધના દસમા દિવસે અજિત ભીષ્મ અને પ દરમા દિવસે એવા જ અજિત દ્રોણનુ મૃત્યુ સાભળતા, શોકથી મૂર્છાઈ જઈને ધૃતરાષ્ટ્રે શોકોદ્‌ગાર કાઢતા લાગણીઓની તદ્દન વાસ્તવિક ગતિ બતાવતુ સુભાષિત કહ્યુ ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના હૃદયને 'અશ્મસાર-પથ્થરના જેવુ સુદૃઢ કારણ કે આવા દુ ખદાયક

---

૪ (૧) કાયમી પતન ન થઈ શકે, કારણ મૂળમા કલ્યાણનિષ્ઠા રહેલી છે
સર૦ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ६–२८–४०
(ગીતા ૬–૪૦)

(૨) ભારતના આવા ઉત્તમ આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન તથા એની સાથે જ જોડાઈને રહેલો કર્મયોગ, બુદ્ધિયોગ અને સમત્વયોગનો વારસો છતા એનો વિનિયોગ કરવાના સામાન્ય પ્રજાના, એ પ્રજામાથી જન્મેલા દ્વિતીય કક્ષાના નેતાઓ, સતો, આચાર્યો અને ભક્તોના પૂરા સામર્થ્યના અભાવે, ભારત સૈકાઓથી વિદેશી આક્રમણ, દુ ખ દારિદ્ર, વિખવાદથી દલિત થતુ આવ્યું છે, અને થઈ રહ્યુ છે પ્રસગોપાત્ત ગીતાના ઉપરની ઉક્તિને અનુસરીને એ જ સામાન્ય પ્રજામાથી આ જ્ઞાન-યોગનો વિનિયોગ કરનારી બુદ્ધ, મહાવીર, શ કરાચાર્ય અને ગાધીજી જેવી ઐતિહાસિક તથા શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન, વ્યાસ, શુકદેવ, ઋષભદેવ જેવી અર્ધ ઐતિહાસિક-પૌરાણિક, પણ સાત્ત્વિક ઐતિહાસિક પાત્રો જેમાથી સર્જાય છે એવી અદ્‌ભુત વ્યક્તિઓ જન્મી

१ सर० भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा किं नु जीवामि सजय ॥ ७–१०–४५

સમાચાર સાંભળ્યા છતાં એના સેંકડો ટૂકડા થઈ જતા નથી,' એમ કહ્યું.[२] સાચી વાત છે. પારકા દુઃખથી કોણ મરે છે? ધૃતરાષ્ટ્રને તો ભીષ્મ-દ્રોણ જેવાની મદદથી યુધિષ્ઠિરની ઝળકતી રાજ્યલક્ષ્મી પડાવી લેવી હતી. એ મદાર તૂટી પડ્યો એનું દુઃખ હતું. હજુ છોકરા તો લડવા તૈયાર હતા, કર્ણ અને શલ્ય હતા, ગણનાપાત્ર સૈન્ય હતું છતાં એ અપરાજેય મહારથીઓ પડ્યા તેથી એ રાજ્યલક્ષ્મીની આશા ધૂળમાં મળવા જેવી હાલત થઈ એમ લાગ્યું એનું દુઃખ હતુ; દ્રોણપતનનું નહિ! છતાં દ્રોણ ઉપર એમની વિદ્યા અને શક્તિને લીધે પ્રેમ તો હતો જ, એટલે દ્વિધામાં કૂટાતા ધૃતરાષ્ટ્રે રજસ્ તમસ્થી ઘેરાયેલાઓના મુખમાંથી જે ઉદ્‌ગાર નીકળે તે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો. વળી આગળ ચાલતાં આત્મનિરીક્ષણ કર્યું, શ્રીકૃષ્ણને લોકના ગુરુ અને લોકના સનાતન નાથ અને દિવ્યરૂપે ઓળખ્યા, પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરવા ભક્તિપૂર્વક એમનાં કર્મોનું કીર્તન કર્યું[3] ભગવાનનાં ઉત્તમ ચરિત્રોનુ, જુલ્મી રાજાઓને તેમણે જીતી લીધા તેનુ, અને કૌરવસભામાં કરેલી આશ્ચર્યજનક વિષ્ટિનું કીર્તન કર્યું.[४]

---

૨. (૧) ૭-૮-૧૦; સર° કર્ણવધ પછીના (૮-૫-૨૪, ૩૪) તથા શલ્યવધ અને દુર્યોધન પતન પછીના (૯-૨-૪) ધૃતરાષ્ટ્રના ઉદ્‌ગાર. એમાં એમણે પોતાના હૃદયને 'વજ્રસારમય' કે 'વજ્રાદ્દૃઢતર' કહ્યુ છે; ભીષ્મપતન પછીના (૬-૧૫-૫૩) અને દુર્યોધન સહિત સોયે પુત્રો માર્યા ગયા ત્યાર પછીના (૧૦-૧-૧૦) ઉદ્‌ગારોમા પોતાના હૃદયને 'અદ્રિસારમય' કહ્યું છે.

(૨) સર° અભિમન્યુના વધ પછી વિલાપ કરતાં અર્જુને પોતાનું હૃદય ચીરાઈ જતુ નથી માટે તેને એ વખત 'વજ્રસારમય' કહ્યુ છે. (૭-૫૦-૪૯; ૫૦-૫૪).

(૩) હૃદયને 'અશ્મસારમય' કે 'વજ્રસારમય'ની ઉપમા આપવી તે એક લોકકહેવતનો જ પ્રયોગ છે. જુઓ નીચે 'સંયમ' (પ્રક. ૧૯) શ્લોક ૧૭૯, પા. નોં. ૯.

(૪) સર° सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णं इदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।
विदीर्यते यन्न सहस्रधाद्य वज्राहतं शृंगमिवाचलस्य ॥
(વા રા. સુંદરકાંડ ૨૮-૪)

સીતા પોતાના માટે આ શ્લોક બોલે છે. (સર° વા. રા સુંદર કાંડ ૨૬-૬).

૩. ૭-૯-૭૨, ૭૩,

૪. દ્રોણ અ. ૧૦. આ અધ્યાયમાં કૃષ્ણના પૌરાણિક અને અતિમાનુષ કર્મોનુ ભક્તિભાવવાળું કીર્તન છે. આસુરી ચક્રમાં ફસાયેલા બાળક આત્માની મનઃસ્થિતિનુ પણ તેમાં વર્ણન છે.

વળી ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, 'જેનો યન્તા-સારથિ હૃષીકેશ છે, જેનો અર્જુન યોદ્ધો છે એવા રથની સામે યુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષીઓનો કયો રથ ટકી શકે ?[૫]... અર્જુનમાં નિત્ય વિજય અને કૃષ્ણમાં શાશ્વત કીર્તિ છે. મોહિત અને મૃત્યુપાશમાં સપડાયેલો દુર્યોધન આ જાણતો નથી. વળી એ પ્રાચીન દેવો નરનારાયણ જે એક જ આત્મારૂપ છે એ મનુષ્યલોકમાં બે રૂપે થયા છે, અને ધારે તો મનથી જ આપણી સેનાનો નાશ કરે એમ છે, પણ મનુષ્યરૂપમાં હોઈ એવું ઇચ્છતા નથી: એવા કૃષ્ણ-અર્જુનને દુર્યોધન જાણતો નથી... બ્રહ્મચર્ય, વેદાધ્યયન, (કર્મકાંડી) ક્રિયાઓ કે શસ્ત્રોથી કોઈ મૃત્યુનું વારણ નથી કરી શકતું. (એ ભીષ્મ દ્રોણના મૃત્યુથી સમજાય છે). પૂર્વે યુધિષ્ઠિરની જે રાજ્યલક્ષ્મીની અમે ઈર્ષ્યા કરતા હતા તેને ભીષ્મ અને દ્રોણના વધથી ત્યાં જ રહેવાની (જાણે કે) અમે અનુમતિ આપીએ છીએ ! ખરેખર મારા વાંકથી કૌરવોનો આ નાશ થઈ રહ્યો છે. મનુષ્યો પ્રત્યે અધર્મ નહિ આચરનાર (યુધિષ્ઠિરમાં) સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મે આશ્રય કર્યો છે તેથી ક્રૂર કાળે સર્વ વિનાશ કરવા માંડ્યો છે.[૬] મનસ્વી પુરુષ મનમાં ધારે છે કંઈ અને થાય છે કંઈ, એ દૈવને લીધે જ બને છે એમ હુ માનું છું તેથી અમારા ઉપર આ અપરિહાર્ય દુઃખ આવી પડ્યું છે. હવે હે સંજય ! તું યુદ્ધનો હેવાલ કહેવા માંડ.[૭] એમ શોક કરતા ધૃતરાષ્ટ્રનું માનસ ચિત્રણ કરીને કવિએ (૧) ભૌતિક હાર ખાતા ઈર્ષ્યાળુ, જિતે ત્યારે પુરુષાર્થની અને હારે ત્યારે દૈવની ગતિ વર્ણવતા ચિત્તની ડામાડોળ સ્થિતિનું અને સ્થૈર્ય માટે ભગવાનનું શરણ લેતા મનુષ્યનું તથા (૨) ચિત્તરૂપી કુરુક્ષેત્રમાં હાર ખાતી રાજસ-તામસ વૃત્તિઓ નિરીક્ષણ કરીને નર અને નારાયણ, આત્મા અને પરમેશ્વર બન્નેને (કંઈક) ઓળખે છે, એમની કિંચિત્ ઝલક નીહાળે છે, પોતાનો નિશ્ચિત નાશ પારખે છે, અને (છતાં દુઃખ, શોક, ઈર્ષ્યા, લોભને લીધે) આખર સુધી લડી લેવા તૈયાર થાય છે તેનું; અને (૩) પારકા દુઃખથી કોઈ મરતું નથી, કારણ કે સ્વાર્થી પોતાના સ્વાર્થ તરફ જોતો હોઈ એનું દુઃખ પોતાના સ્વાર્થનાશનું હોય છે. તત્ત્વદર્શી લોકગતિને પારખતો હોઈ એને દુઃખ નથી

---

૫. यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः ।
रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेद्रथः ॥ ૭-૬૭-૩૬
સર. ૬-૪૦-૭૮ (ગીતા. ૧૮-૭૮)

૬. प्राप्तः प्रकृतितो धर्मो नाधर्मो मानवान्प्रति ।
क्रूरः सर्वविनाशाय कालः समतिवर्तते ॥ ૭-૧૦-૪૯

૭. ૭-૧૦-૩૮ થી ૫૧.

થતુ આ બે સ્થિતિની મધ્યમા રહેનારાને કદાચિત્ જે સુખદુઃખ થાય છે, તે તત્ત્વત સ્વાર્થ, કે અનુકંપા–અનુક્રોશને લીધે થતુ હોઈ પૂર્ણતયા પોતાનુ કે બીજાનુ નહિ પણ મિશ્ર પ્રકારનુ હોય છે. એમ દર્શાવેલુ છે. આ કારણથી દ્રોણ–ભીષ્મ તો ગયા, પણ પછી દુર્યોધન સહિત સોયે દીકરા તેમના પુત્રો સહિત માર્યા ગયા અને ભીમના કટાક્ષો સહેવા પડતા હતા, તોય ધૃતરાષ્ટ્ર જીવતા રહ્યા હતા।

> भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
> चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥[1]
>
> १२-२१७-१२ (१२६)

દુઃખ દૂર કરવાનું ઔષધ એ છે કે એની ચિન્તા ન કરવી ચિન્તા કરવાથી તે દૂર થતુ નથી, પણ ઊલટું ઘણુ વધે છે

શુકદેવ પરમગતિ પામ્યા તે પહેલાં નારદે તેમને તત્ત્વોપદેશ કર્યો,[2] એમાથી કોઈપણ જાતના દુઃખનુ નિરાકરણ લાવી શકે તેવો અને તદ્દન આધુનિક માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પણ કસાયેલો આ વિચાર ઉદ્ધૃત કર્યો છે[3] જ્યારે પણ દુઃખ આવી પડે ત્યારે–વૈયક્તિક કે સાર્વજનિક[4]–તેને શક્તિ હોય તે મુજબ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, પણ ફિકર ન કરવી [illegible]

---

૧ =કે ૧૧-૨-૧૭ કથીક જુઓ ઉપર 'કાળ' (પ્રક ૧૦) શ્લોક ૧૧૬, પૃ ૨૫૯

૨ જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) શ્લોક ૭૬ પૃ ૧૮૨

૩ ફીકર દૂર કરવા માટે આધુનિક 'શાસ્ત્ર' જેવા દરરોજના વ્યવહારઉપયોગમા આવે તેવા ડેલ કાર્નેગીના પુસ્તક How to stop worrying and start livingમાના કેટલાક સોનેરી નિયમો સરખાવો 'When fate hands us a lemon, let's try to make a lemonade' (P 167) 'Let's forget our own unhappiness-by trying to create a little happiness for others "When you are good to others, you are best to yourself"' (P. 167, 'Remember, no one was ever killed by lack of sleep It is worrying about insomnia that does the damage-not the insomnia' (P 237) etc

૪ જુઓ વૈયક્તિક માટે ૧૨-૩૧૭-૧૧, સાર્વજનિક માટે ૧૨-૩૧૭-૧૫ જુઓ ઉપર 'કાળ' (પ્રક ૧૦) શ્લોક ૧૧૬, પૃ ૨૫૯

આરોગ્યનાશ, બીજી અનેક જાતની સમૃદ્ધિ—યૌવન, રૂપ, જીવન, પ્રિયજનનો સહવાસ ઇત્યાદિ—નો નાશ, અપ્રિયની સંપ્રાપ્તિ, પ્રિયજનનું મૃત્યુ, વિરહ અથવા નાશ, એ તથા મોહ, લોભ જનિત દુઃખોને આ ઉપાય વડે દૂર કરવાં.

પણ એ ફિકર કયી તાલીમ મળી હોય તો ન થાય? 'માનસિક દુઃખોનો પ્રજ્ઞાથી અને શારીરિકનો ઔષધોથી નાશ કરવો. વિજ્ઞાનનું—અનુભવ-સિદ્ધ જ્ઞાનનું આજ સામર્થ્ય છે, માટે (દુઃખના સમયે) છેક બાળકના જેવા ન થવું.'[૫] આવી વિજ્ઞાનરૂપી સામર્થ્યવાળી પ્રજ્ઞા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને એને આખરી લક્ષ્ય શું હોય? સૃષ્ટિક્રમનું ઊંડું અવગાહન.[૬] અવગાહનથી જીવનમાં 'સુખ' કરતાં 'દુઃખ' વિશેષ છે એવું દર્શન. એમાંથી સુખ-દુઃખની અસ્થિરતા, ચડતી-પડતી સર્વેની નાશવંત સ્થિતિનો ખ્યાલ અને (વિષયપ્રાપ્ત) સુખો પરત્વે નિર્વેદથી આવતા સંતોષથી[૭] સુખ, તથા તૃષ્ણાથી દુઃખનું દર્શન. એ માટે (સાત્વિક) ધૃતિથી શિશ્ન અને ઉદરના વેગને, (સ્વચ્છ) ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી હાથ અને પગના વેગને, (શુદ્ધ) મનથી આંખ અને કાનને તથા (સાચી) વિદ્યા વડે મન તથા વાણીના વેગને રોકીને,[૮] નિંદા, સ્તુતિ અને પ્રણય ઉપરની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને—અનાસક્ત થઈને કેવળ નમ્રપણે જીવન જીવવું.[૯] બીજા શબ્દોમાં આત્માનુચિંતનમાં આનંદ મેળવતાં, અપેક્ષા તથા લોભ વિનાના થઈને કેવળ પોતાના (ચારિત્ર્યના) આલંબનથી વિચરણ કરવામાં સુખ છે એવો અનુભવ.[૧૦] આ છે પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિનાં અને તેના સર્વોચ્ચ લક્ષ્યાંક ખરા સુખનાં સોપાન. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, તેથી જે લોકો આને સમજ્યા વિના સુખ અને દુઃખમાં ભ્રાન્તિ ઉભી કરે છે તેઓનું (સામાન્ય)

---

૫. प्रज्ञया मानस दुःख हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्य न बालैः समतामियात् ॥ १२–३१७–१३
= કે. ૩–૨૦૬–૧૫.

૬. જુઓ શાંતિ. અ. ૩૧૭, ૩૧૮.

૭. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૨૭, પૃ. ૨૮૬.

૮. धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपाद च चक्षुषा ।
चक्षुः श्रोत्र च मनसा मनो वाच च विद्यया ॥ १२–३१७–२८
= કે. ૫–૪૦–૨૨

જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૫૪, ૫૫. પા. નોં. ૪૬ (પહેલી નોંધ).

૯. ૧૨–૩૧૭–૨૯.

૧૦. ૧૨–૩૧૭–૩૦.

પ્રજ્ઞા, નીતિ કે પુરુષાર્થથી કંઈ રક્ષણ થતું નથી માટે જેણે જ્યાં હોય ત્યાં પોતાની કક્ષા અને અધિકાર જોઈને, સુખદુઃખ વિવેક કરીને પ્રજ્ઞા તથા (ખરું) સુખ મેળવવા અપ્રતિહત પ્રયત્ન કરવો.[11]

આ તત્ત્વોપદેશ કંઈ સંસારત્યાગ કરી આળસુ થઈને જગતને દુઃખરૂપ સમજી ત્યાગીને 'સાધુ' થઈ જવાનો નથી, પરન્તુ કામનાઓ ત્યાગીને અનાસક્તપણે લોકકલ્યાણાર્થે જીવનયાત્રાને સંપૂર્ણ સમતાપૂર્વક એટલે કે સંપૂર્ણ સુખપૂર્વક ગુજારવાની કળાની ચરમ સીમા બતાવવા માટેનો છે. એના ઉપદેષ્ટા દેવર્ષિ નારદ, 'જેમનું નામ સ્મરણ કરવાથી દિવ્ય લોકો મળે છે'[12] એમનું ગુણસંકીર્તન શાંતિપર્વ અ ૨૨૩ મા तस्मात्सर्वत्र पूजित:। એ અંતિમ પાદવાળા ૧૮ શ્લોકો અને બીજા થોડાક શ્લોકોથી આપી છે. તેનાથી સમજી શકાય છે કે આ તત્ત્વોપદેશ આચારમાં મૂકનારમાં કયા કયા ગુણો કયી કયી રીતે વિકસતા હશે સામાન્યત: શીલ, ચારિત્ર્ય, દક્ષતા, વિદ્વત્તા અને અક્રોધ, મોહ, લોભ આદિ સજ્જનોમાં જ વસે તેવા સદ્ગુણો સિવાયના કેટલાક હૃદય સોંસરા ઊતરે તેવા સદ્ગુણો પૈકી થોડાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—'તે (નારદ) સર્વ સંગોમાં આસક્ત નથી, પણ જાણે (અજ્ઞાનીઓને) આસક્તિવાળા હોય એવા દેખાય છે તેમનો સંશય દીર્ઘજીવી નથી, એ મહાન વક્તા છે, એ માન મેળવવા માટે સમાધિ કરતા નથી, કદી આત્મસ્તુતિ કરતા નથી, ઈર્ષ્યા વિનાના, દૃઢસભાષણ કરનારા, પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, માયા-ની નિંદા કર્યા વિના દુનિયાની વિવિધ (ચીલાચાલુ) પ્રવૃત્તિઓ અને સંસર્ગવિદ્યા (સંઘિજ્ઞાન)માં કુશળ થયેલા છે, કોઈ પણ આગમની-ગુરુપરંપરા, શાસ્ત્રપરંપરાની-અસૂયા કરતા નથી, તપથી આજીવિકા કરતા નથી, સમયનો સદ્વ્યય કરનારા છે, મનને વશ રાખનારા છે, કૃતશ્રમ, કૃતપ્રજ્ઞ, સમાધિ કરવાથી સદાય અતૃપ્ત, નિયમસ્થ અને અપ્રમત્ત[13] છે

---

૧૧ सर्वं सुखदु:खविपर्यासो यदासमुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १२-३१८-१

૧૨ ૧૨-૨૨૩-૩

૧૩ असक्त सर्वसंगेषु सक्तात्मेव च लक्ष्यते ।
अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात्सर्वत्र पूजित ॥ १२-२२३-१६
समाधिर्नास्य मानाय नात्मानं स्तौति कर्हिचित् ।
अनीर्ष्युर्दृढसभाषस्तस्मात्सर्वत्र पूजित ॥ १७
लोकस्य विविधं वृत्तं प्रकृतेश्चाप्यकुत्सयन् ।
संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजित: ॥ १८
नासूयत्यागमं कंचित्स्वं तपो नोपजीवति ।

સ્થિરબુદ્ધિ અને અનાસક્ત[૧૪] છે: એવા સર્વગુણસંપન્ન, દક્ષ, શુચિ, બહાદુર, સમયને પારખનારા અને નયશાસ્ત્રને જાણનારા (નારદ) ઉપર કોને પ્રેમ ન થાય ?'[૧૫] આમાં સ્પષ્ટ રીતે નારદને આસક્ત જેવા જણાતા છતાં, અનાસક્ત રહીને બધું કાર્ય કરનારા અને આત્મિકની જેમ જ તમામ ભૌતિક વિદ્યાઓના કુશળ જ્ઞાતા તરીકે વર્ણવેલા છે. એ જ પ્રમાણે નારદનું ગુણવર્ણન કરનાર સર્જક વ્યાસમાં અને વ્યાસના સર્વશ્રેષ્ઠ પાત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં આ ગુણોનો સુમેળ મહાભારતમાં પાને પાને દેખાય છે.

અલબત્ત આ ઉપદેશ સુખ મેળવવા માટે જ છે, તેથી જુદા જુદા પ્રસંગે દુઃખમાં દટાઈ ગયેલાઓને, કે શોકમાં ગરકાવ થયેલાઓને તેમાંથી મુક્ત કરવા વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ થાય છે તેવી રીતે મ.ભા.માં પણ એનો ઉપયોગ થયેલો છે. એટલે કોઈ કોઈ વખત એ અંગે અન્યથાભાવ થતો હોય એવી અવળી સમજ પ્રવર્તે છે.[૧૬] એટલે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની ઈતર શાખાઓમાં આ વિચારોનો ઉપયોગ કદાચ સંસારનો એકતરફી ત્યાગ કરીને 'સાધુ' થવા માટે અને પ્રવૃત્તિ ફક્ત જીવનગુજારા પૂરતી જ કરવા માટે થયો હોય, પણ મ.ભા.કારે પ્રવૃત્તિ ફક્ત લોકસંગ્રહાર્થે, અને નિરામય જીવનધારણ લોકસંગ્રહ થઈ શકે એ માટે હોય, એવી ચોક્કસ ધારણાથી આ વિચારોનો ઉપયોગ કરેલો હોઈ એમાં સર્વ વિદ્યાઓ—આત્મિક અને ભૌતિક—નો પૂર્ણ વિકાસ, અલબત્ત સમાજને અર્થે, કરવાનો અનુરોધ કર્યો છે, કે જેમાં ચાલુ અને આવતી પેઢીઓનાં બધી જાતના સુખ વણી રહેલા છે

अङन्यरालो बदयात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजित ॥ १९

कृतश्रम कृतप्रज्ञो न च तृप्त समाधित ।

नियमस्थोऽप्रमत्तश्च तस्मात्सर्वत्र पूजित ॥ २०

આ સાથે સર૰ સભા. પરિશિષ્ટ ૧, પેમેજ ૨ મા (નારદગુણવર્ણન).

૧૪. स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा । ૧૨–૨૨૩–૨૨ ક.

૧૫. त सर्वगुणसपन्न दक्ष शुचिमकातरम् ।

कालज्ञ च नयज्ञ च क प्रिय न करिष्यति ॥ १२–२२३–२३

૧૬. દુઃખી ધૃતરાષ્ટ્રને વિદુરનો ઉપદેશ સ્ત્રી. અ. ૨–૧ થી; ગાંધારીને શ્રીકૃષ્ણનો સ્ત્રી. અ. ૨૬–૧ થી.

યુધિષ્ઠિરને ભીમસેને શાંતિ. અ. ૧૬ મા આવા વિચારો ભારપૂર્વક દર્શાવીને રાજ્ય સ્વીકારવા વિનંતિ કરી, તે રાજસિક દુરુપયોગનુ ઉદાહરણ છે. વ્યાસ આમ વ્યવહારુ દાખલાઓથી એક જ વસ્તુના પરસ્પર વિરોધી ઉપયોગ કેમ થઈ શકે તે દર્શાવીને, બની શકે તેટલુ વધુ શુભ ગ્રહણ કરવાનુ, પરોક્ષ રીતે વારંવાર સૂચવ્યા કરે છે.

असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥[1]
३-२०६-२० (१२७)

મૂર્ખો અસંતોષી હોય છે જ્યારે પંડિતો સંતોષી હોય છે અસંતોષ–તૃષ્ણા–નો છેડો જ નથી, જ્યારે સંતોષ એ પરમ સુખ છે આ (સંતોષ) માર્ગના પ્રવાસી શોક કરતા નથી અને પરમ ગતિને જુએ છે

આ અર્થના સુભાષિતો નારદના પ્રવચનમાં અને મહાભારતમાં અન્યત્ર હોવા છતાં, અહીં ધર્મવ્યાધની કૌશિક સાથેની છેલ્લી વાતચીતમાંનું વાક્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે, કારણ અન્ય પ્રસંગોની અપેક્ષાએ વ્યાધનો પ્રસંગ વધુ પ્રેરક છે

બાપદાદાના સમયથી ચાલ્યો આવતો માંસ વેચવાનો આ ક્રૂર ધંધો ધર્મવ્યાધ સંતોષ તથા ધૈર્યથી કરતો ધંધાની ક્રૂરતાને લીધે થતો વિષાદ એણે જ્ઞાનથી દૂર કરેલો પણ બ્રાહ્મણ કૌશિક એનું 'ધર્મ'ના અંગોનું પ્રવચન સાંભળી સુપ્રસન્ન થયો એને કૌશિકે શૂદ્ર નહિ પણ બ્રાહ્મણ માન્યો છતાં શૂદ્રયોનિમાં જન્મવાનું કારણ પૂછતાં, વ્યાધે પૂર્વજન્મમાં એક ઋષિને ભૂલથી બાણ મારતાં એમનો શાપ તથા એ દુષ્કર્મનું ફળ જણાવતાં, કૌશિકે વ્યાધની દયા ખાઈ આશ્વાસન આપતાં ખેદ નહિ કરવાનું સૂચવતાં તે અત્યારે પણ બ્રાહ્મણ જ છે એમ કહ્યું એને કૃતજ્ઞ વ્યાધે કૌશિકના આશ્વાસન અંગે કહ્યું પણ કહ્યા સિવાય દુઃખ દૂર કરવા શું કરવું, શોક કરવાથી સંતાપ વધે છે, પણ સુખદુઃખ દૂર કરીને જ્ઞાનતૃપ્ત થવાથી (ખરું) સુખ મળે છે[2] તે

---

૧ (૧) ધર્મવ્યાધની કથા માટે જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૨, પૃ ૨૩

(૨) = ३–२–४४, ११–२–२०, १२–३१७–१९, २१

(૩) सर° १२–२१–२

(૪) सर° चि १३–१६२–४८

(૫) सर° आरोग्य परमा लाभा सन्तुट्ठी परमं धनं ।
विस्सासपरमा ञाती निब्बानं परमं सुखं ॥ धम्म २०४

આરોગ્ય પરમ લાભ છે સંતોષ પરમ ધન છે, જેનમાં વિશ્વાસ હોય તે મોટું સગું છે નિર્વાણ પરમ સુખ છે

૨ જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૨૬, પૃ ૨૮૨ ધર્મવ્યાધનો ઉત્તર નારદના પ્રવચન જેવો છે

જ્ઞાનનાં આ સુભાષિત કહીને,[3] વિષાદ અને નિર્વેદ જે (ઝેરી) સાપની માફક ઇચ્છેગુઠે તેને ગમે તેવા વિષમ સમયમાં યે ત્યાગ કરીને ઉત્સાહપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને દુઃખમાંથી છૂટવું જોઈએ એમ કહી, પોતે કૃતઘ્ન, કાર્યાકાંક્ષી-સમયની રાહ જોનારો, અને આ બધુ બરાબર સમજનારો કોઈ જરાયે સીદાતો નથી એમ જણાવ્યું.

આ પ્રસંગથી વ્યાસે એક મોટો માનસશાસ્ત્રીય કોયડો ઉકેલ્યો છે. દયા ખાનારા, ચીખાઉ, મીઠાબોલા, ઉપકાર નીચે આવેલા સુહૃદો સારું લગાડવા માટે દેખીનાં દુઃખનાં કારણો મનાવી મનાવી નજર સમક્ષ લાવીને, મનુષ્યના મનની આળી જગાને અડીને એક જાતનું વિષાદપૂર્ણ સુખ અને મિથ્યાભિમાન પોષે છે, તેનું ધર્મવ્યાધ જેવા તત્ત્વદર્શીઓ માઠું ખોટું કર્યા સિવાય, મીઠી સ્થિતિની મૃદુ, મીઠી, તેજસ્વી, માર્મિક રીતીએ નિરાકરણ કરી સ્વ-પરનું ઉત્થાન સાધે છે.

વ્યાધના જવાબ પછી તેનો આભાર માની, તેને અંગેની બધી ફિકર ત્યજીને (ઉપદેશનો સદુપયોગ!) તેનુ મંગળ વાંછી તથા (પોતે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં) તેની પ્રદક્ષિણા કરીને કૌશિક ઘેર જઈ માબાપની સેવા કરવા લાગ્યો.[4]

દરેક પ્રસંગને અનુસરીને 'સંતોષ'ના જુદી જુદી ભૂમિકાના અર્થો હોઈ શકે, પણ તેનો સાચો અર્થ તૃષ્ણા કે જે છીપતી નથી તેનાથી ઉપરામ એ છે.

સંતોષના આ સાત્ત્વિક વિચારની સામેનો રાજસિક વિચાર મ.ભા.માં કવિએ અસાધારણ કુશળતાથી અનેક સ્થળે તેના સારા નરસા પાસા સાથે મૂક્યો છે. 'અસંતોષ એ શ્રીનુ મૂળ છે.[5] માટે હુ તેની જ (અસંતોષની)

---

૩. ૩-૨૦૮-૨૧ થી: વિષયી સુખોમા નિર્વેદ-કંટાળો અર્થાત્ વૈરાગ્ય જોઈએ (જુઓ ઉપર 'ધર્મ' શ્લોક ૩૯પૃ ૫૫ પા નો ૩ મા વ્યાધવચન) અને સાત્ત્વિકતા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નોમા અનિર્વેદ-ઉત્સાહ જોઈએ. તેથી ઉપર 'ધર્મ' શ્લોક ૩૯ના ઉલ્લેખ જેવા સ્થળે આવના 'નિર્વેદ' પદ અને અહી પ્રયોજાયેલા 'નિર્વેદ' પદના શબ્દાર્થનો ભેદ સમજવો જોઈએ. અર્થાત્ વિષયોથી નિર્વેદ ખરો, પણ પરમ પુરુષાર્થથી નિર્વેદ નહિ. એટલા માટે તો ભગવાને પણ ગીતામાં 'યોગ'ને કંટાળ્યા વિના આચરવાથી દુઃખવિયોગરૂપી સુખ મળે છે એમ કહ્યુ. (જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૨૨ થી ૧૨૪પા. નોં. ૩, પૃ. ૨૭૮).

૪. ૩-૨૦૬-૨૭ થી ૩૦.

૫. असंतोषः श्रियो मूलं तस्मात्तं कामयाम्यहम् ।
समुच्छ्रये यो यतते स राजन्परमो नयी ॥ २-५०-१८
સંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૩ પા. નોં. ૫ (૪).

કામના કરું છે, હે રાજન્ ! જે ઉન્નતિ માટે (ધર્મ કે અધર્મ) પ્રયત્ન કરે છે તે જ પરમ નીતિજ્ઞ છે.' એમ કહીને ધર્મરાજની રાજ્યલક્ષ્મી પડાવી લેવાને ઇચ્છતો દુર્યોધન; હાર ખાઈને દીન થયેલા અને તેથી યુદ્ધથી ઉપરામ પામેલ સંજયને રાજધર્મ સમજાવતાં 'નાની નદી જલદી ઊભરાઈ જાય છે, ઊંદરનો ખોબો જલદી ભરાઈ જાય છે, અને સંતોષમાં રહેતો કાપુરુષ પણ અલ્પ વસ્તુથી તુષ્ટ થઈ જાય છે;[7] સંતોષ અને અનુક્રોશ–દયા એ બન્ને શ્રીનો નાશ કરે છે,'[8] એમ કહીને પાણી ચઢાવતી માતા વિદુરાનો પ્રસંગ; અને વિષણ્ણ યુધિષ્ઠિરને કાયર વૈરાગ્યમાંથી પાછા વાળવા દ્વૈપાયન વેદવ્યાસે ક્ષાત્રધર્મ વર્ણવતાં એ ધર્મને 'લક્ષ્મી (પ્રાપ્ત કરવા) પ્રત્યે અસંતોષી'[9] કહ્યો છે તે પ્રસંગ; એ સર્વમાં 'અસંતોષ'નાં અધોમુખી અને વિકાસમુખી રૂપોનું દર્શન, તેમાં રહેલી ખામીઓ સમજવા સહિત બુદ્ધિશક્તિને વધુ પાણીદાર બનાવે એવી રીતે, કરાવેલું છે.

વળી 'સંતોષ' એટલે તૃષ્ણાથી ઉપરામ અર્થ હોઈ, તેનો અર્થ કદાપિ પ્રમાદ, કે આળસ નથી. તેથી તૃષ્ણા, ઈર્ષ્યા અને આશા વિનાની ઉદ્યોગપરાયણતા તો જોઈએ જ. તેથી વિદુરનીતિમાં ધૃતરાષ્ટ્રને ધીરજ આપતાં કહ્યું છે કે 'અનિર્વેદ–કંટાળવું નહિ તે, અર્થાત્ ઉત્સાહ શ્રીનું અને દુઃખનાશ તથા સુખનું મૂળ છે. ખેદ નહિ કરનારો મહાન થાય છે અને અત્યંત સુખ ભોગવે છે.'[10]

---

૬. જુઓ ઉપર 'ગાર્હસ્થ્ય' (પ્રક. ૭) શ્લોક ૧૦૩ પા નોં ૯ પૃ. ૨૨૫; 'વિદુરાપુત્રાનુશાસન' કુંતીએ પાંડવોને યુદ્ધોત્સાહ ટકી રહે અને વિશેષ સતેજ થાય માટે શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે પાંડવોને સંદેશા રૂપે કહેવડાવેલું. જુઓ નીચે 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક ૨૦) શ્લોક ૧૮૭.

૭. सुपूरा वै कुनदीका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनैव तुष्यति ॥ ५–१३१–८
=પંચતંત્ર ૧–૨૫.

૮ संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ॥ ५–१३१–३१

૯. असंतोषः श्रियं प्रति । १२–२३–१०.

૧૦. अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्नुते ॥ ५–३९–४४

સર૦ સીતા શોધ કરતાં કંટાળેલા હનુમાને આવા વિચારથી પુનઃ ઉત્સાહિત થઈને સીતાને શોધ્યાં.

अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ।
अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥
વા. રા સુંદરકાંડ, ૧૨–૧૦

આ સાથે મહાભારતકારે સુખ અને દુઃખ અંગેની બે-માર્મિક વ્યાખ્યાઓ આપી છે, એ વ્યાસના, શ્રીકૃષ્ણના (અને અર્વાચીન મહાપુરુષ ગાંધીજીના) આચારના પ્રકાશમાં અહીં જોવી ખૂબ પ્રસ્તુત છે. 'સંયમી સુખે ઊંઘે છે, સુખપૂર્વક જાગ્રત થાય છે, દુનિયામાં સુખપૂર્વક ફરે છે અને એનું મન પ્રસન્ન રહે છે'[11] તથા 'જે (આશ) સ્પર્શજન્ય ભોગો છે, તે જ દુઃખના મૂળ કારણ છે. એ ભોગો આદિ અને અંતવાળા હોવાથી હે કૌંતેય ! સમજુ પુરુષ તેમાં રાચતો નથી'[12]

---

११ सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं पर्येति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ॥ १२-१५४-१७

१२ (१) ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ ६-२७-२२
(ગીતા ૫-૨૨)

(૨) સર્ગ નીચે 'સંયમ' (પ્રક ૧૯) શ્લોક ૧૬૭

૧૩
યુદ્ધ–નિરર્થકતા

जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥[1]

૫–૭૦–૫૯ (૧૨૮)

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥[2] ૫–૭૦–૬૩ (૧૨૯)

---

૧. = કે. અવદાનશતક

= કે. ધમ્મ. ૨૦૧ जयं वेरं पसवति दुक्खं सेति पराजितो ।
उपसन्तो सुखं सेति हित्वा जयपराजयं ॥

કોશલનરેશ પ્રસેનજિત્ કાશી જીતવા માટે અજાતશત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતાં ત્રણ વખત હાર્યો એટલે ખાવુંપીવું છોડીને 'અરે! દૂધમલ છોકરાને પણ હું હરાવી ન શક્યો' એમ શોક કરતો પથારીમાં પડ્યો રહેવા લાગ્યો. આ વાત ભિક્ષુઓએ ભગવાન બુદ્ધને જણાવતાં ભગવાન ઉપરની ગાથા બોલ્યા.

૨. (૧) જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૪૧, પા. નોં, ૧ પૃ ૫૯ ઉપરનો શ્લોક न हिंस्यात्सर्वभूतानि

(૨) સર૰ न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाचन ।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो ॥

ધમ્મ ૫ = જાતક નં. ૩૭૧ દીધિતિજાતક ગાથા ૬

અહીંઆં કદી પણ વૈરથી વૈર શમતું નથી. અવૈરથી–પ્રેમથી શમે છે: એ સનાતન ધર્મ છે. એ ઉપરાંત ધમ્મ.ની ગાથા ૩, ૪ (જાતક નં. ૩૭૧ ગાથા ૪, ૫).

બે શોક્યો દ્વેષને કારણે અનેક જન્મો સુધી પરસ્પર બદલો લેતી લેતી બુદ્ધના સમયમાં યક્ષિણી અને કુલકન્યા થઈને શ્રાવસ્તીમાં જન્મી. કન્યા મોટી થતાં પતિગૃહે ગઈ. પછી ત્યાં એને બે બાળક થતાં તેમને યક્ષિણી આવીને ખાઈ ગઈ. ત્રીજી વખત પિયરમાં સુવાવડ કરી, બાળક મોટું થતાં સ્ત્રી પતિ સાથે પતિગૃહે જવા નીકળી. માર્ગમાં જેતવન મહાવિહારની પાસે બેસીને બાળકને ધવડાવતી હતી ત્યાં યક્ષિણીને આવતી દેખીને, ડરની મારી તે સ્ત્રી ભગવાનની પાસે દોડી ગઈ અને તેમના ચરણકમળમાં પુત્રને રાખીને બોલી,

જય વૈરને ઉત્પન્ન કરે છે, પરાજિત પુરુષને દુઃખ થાય છે. પ્રશાન્ત પુરુષ જય પરાજય છોડી દઈને સુખે સુવે છે.

'ભગવાન! આને જીવનદાન આપજો.' યક્ષિણીને સુમન દેવતાએ જેતવનના દ્વાર ઉપર રોકી રાખી હતી. ભગવાને આનંદને મોકલી તેને બોલાવી મંગાવી કહ્યું, 'તું આમ કેમ કરે છે? જો તું મારી સન્મુખ ન આવી હોત તો તમારી શત્રુતા કલ્પો સુધી ચાલુ રહેત. વૈરને બદલે વૈર શા માટે રાખે છે? વૈર તો અવૈરથી શાન્ત થાય છે, નહિ કે વૈરથી.' એમ કહીને ઉપરની ગાથા કહી. ગાથા સમાપ્ત થતાં યક્ષિણી સ્રોતાપન્ન-'ધર્મપ્રવાહમાં પડેલી'—થઈ. ભગવાનના કહેવાથી પેલી સ્ત્રી તેને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ અને પ્રથમ ખાવાપીવાનું પ્રદાન કરીને તેનું પૂજન કરવા માંડી. હાલ પણ લોકો કાલી યક્ષિણીને પૂજે જ છે.

(અટ્ઠકથાકારે આમાં ધર્મકથા, લોકકથા, તથા દેવીપૂજાનો મેળ બેસાડી દીધેલો દેખાય છે).

(૩) સર° શાંતિ. અ. ૧૩૭. 'બ્રહ્મદત્તપૂજની સવાદ'માં પૂજની—ચકલીની વૈર શમે જ નહિ, એવી દલીલો. (આ અધ્યાય સાથે હરિવંશ ૧-૨૦-૮૦ અને જાતક નં. ૩૪૩ કુન્તની-જાતક સરખાવો).

(૪) સર° "સત્યાગ્રહનાં મૂળ તત્ત્વો સ્વીકારો એટલે મેં કહ્યાં એ પરિણામો તેમાં રહેલાં જ છે એમ જોઈ શકાશે. એનો અમલ કરવો એ મુશ્કેલ અથવા અશક્ય છે એમ દલીલ કરીને આવી અમૂલ્ય વસ્તુને ઉડાવી ન શકાય. શસ્ત્રબળના બીજા અખતરાઓ તો હજારો વર્ષથી થતા જ આવ્યા છે. તેનાં કડવાં પરિણામો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. ભવિષ્યમાં તેમાથી મીઠાં પરિણામો ઉપજવાની આશા થોડી જ બાંધી શકાય. અંધારામાથી જો અજવાળું ઉત્પન્ન કરી શકાતું હોય તો વૈરભાવમાથી પ્રેમભાવ પ્રકટાવી શકાય." (ગાંધીજી, 'દ. આ. ના સ નો ઇતિહાસ' પ્ર. ખંડ (પ્ર. આ.) પૃ. ૨૫૩; 'અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ' (પ્ર. આ. પૃ. ૮૪).

(૫) સર° પડોશીઓ ઉપર પ્રીતિ કરવાના અને વૈરી ઉપર દ્વેષ કરવાના પુરાણા ઉપદેશના સ્થાને વૈરીઓ ઉપર પણ પ્રેમ અને દૂભીલાઓનું ભલું કરવાનું ઉદ્બોધતો ઇસુ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ. માત્થી ૫-૩૮ થી ૪૮: લુક ૬-૨૭ થી ૩૮ વળી સર° 'ત્યાર પછી પીતરે તેની પાસે આવીને કહ્યું કે, 'ઓ પ્રભુ, મારો ભાઈ મારી વિરુદ્ધ કેટલી વાર અપરાધ કરે, ને હું તેને માફ કરું? શું સાત વાર સુધી?' ઇસુએ તેને કહ્યું, કે 'સાત વાર સુધીતું હું તને નથી કહેતો, પણ સિત્તેરગણી સાત વાર સુધી' (અર્થાત્ ૭૦ × ૭ = ૪૯૦ વાર અર્થાત્ સદાય ક્ષમા જ કરવી) માત્થી. ૧૮-૨૧, ૨૨.

હે કેશવ! વૈરથી વૈર શમતું જ નથી હે કૃષ્ણ! એ તે હવિષ હોમવાથી અગ્નિ જેમ વધુ પ્રજ્વલિત થાય છે તેમ (વૈરથી વૈર) વધે છે

દૂતકાર્ય કરી સંજય પાછો ગયો તે પછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને પાંડવોની રક્ષા કરવાની વિનંતિ કરતા સનાહ માગી, પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું[3] એમાં અજાતશત્રુ ક્ષમાશીલ રાજાએ તટસ્થતાથી પોતાની વર્તણૂકની અને ધૃતરાષ્ટ્ર સહિત કૌરવોની લોભી વર્તણૂકની સમીક્ષા કરી, ફક્ત પાંચ ગામ પ્રણિપાત પૂર્વક તથા શાંતિથી લઈને આજીવિકા ચલાવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી,[4] (૧) ધનલોભથી અધર્મ અને છેવટે દારિદ્ર, (૨) સામાન્યતઃ દારિદ્ર તથા દોષકૃત દારિદ્રમાથી ઉપજતા દોષો, મોહ અને અધઃપાત અને (૩) એ દોષોમાથી પ્રજ્ઞાવડે થતી હ્રીમૂલક ઉત્થાનપ્રક્રિયા કહી વળી આગળ ચાલતા જણાવ્યું, 'ન્યાયી લક્ષ્મી કોઈ પણ સયોગોમા છોડવી ન જ જોઈએ એ મેળવવા (૧) સુનેહશાંતિથી કૌરવો પાસેથી પાંચ ગામ મેળવવા કે (૨) રૌદ્રકર્મથી એમનો વધ કરવો—એ બે માર્ગ રહ્યા પણ અનાર્ય, શત્રુ અને સબંધ વગરનાઓનો ય વધ ન કરવો જોઈએ તો પછી આર્ય, અશત્રુ અને સંબંધી ઓનો વધ કેમ થાય? છતા ય વિરોધી ક્ષત્રિયોના વધ કરવાથી જીવવાનો સ્વધર્મ કે જે અધર્મ હોય તો પણ કેવો વિચિત્ર છે![5] ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયને માછલું માછલાને અને કૂતરું કૂતરાને મારીને જીવે છે એ પરંપરાગત ધર્મ તો જુઓ![6] વળી યુદ્ધમા કંઈ જય પરાજય પોતાની ઇચ્છાનુરૂપ નથી મળતા, એમા કોઈ વખત શૂરવીરોને કાયરો મારી જાય છે, યશસ્વીઓને અયશસ્વીઓ હરાવી જાય છે યુદ્ધ સર્વથા પાપરૂપ છે, એમા કયો હણનારો પોતે હણાતો નથી? એમા માર્યા ગયેલાને જય–પરાજય સરખા છે, પરાજય પામ્યા પછી

૩ ૫–૭૦–૧ થી ૩૯ યુધિષ્ઠિરપ્રવચન સાથે સર૰ સામાન્યતઃ ક્રોધી અને યુદ્ધના હિમાયતી ભીમસેને પણ ભરતોના નાશ કરતા દુર્યોધનના હાથ નીચે જો શાંતિથી રહી શમાતુ હોય તો પોતે નમ્રતાપૂર્વક તેને અનુસરશે એમ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યુ હતું (ઉદ્યોગ અ ૭૨) અર્જુને પણ શ્રીકૃષ્ણને બને ત્યાં સુધી સનાહસંપ કરાવવા કહ્યુ હતુ (ઉદ્યોગ અ ૭૬)

૪ જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૩૯નુ ઉદ્‌ઘાટન, પૃ ૫૫

૫ ૫–૭૦–૪૪, ૪૫

૬ તત્કાલીન ક્ષાત્ર આજીવિકા, કે જે મૂળ સમાજના રક્ષણના હેતુથી ઘડાઈ હતી એટલે કે જે ધર્મ હતો, તેમાં રહેલી નિંદ્યતાનુ વર્ણન ૫–૭૦–૪૬ થી

જીવતા રહેવું એ તો મરણથીયે ભૂંડું છે, તો જે વિજયી થાય છે તેનો પણ પરાજય જ (થયો છે) એ નક્કી છે (એમ માનવું). વળી એમાંથી વૈર–પ્રતિવૈરનું વિષચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. શત્રુનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવાથી એ વિષચક્રનો અન્ત આવી શકે, પણ એવો મૂલઘાત નૃશંસતર કાર્ય છે. અમો (ન્યાયપ્રાપ્ત) રાજ્ય છોડીએ તો, એ તો મરણ જેવું જ ગણાય. આમ અમે રાજ્ય છોડવા માગતા નથી તેમ કુલક્ષય પણ ઇચ્છતા નથી. માટે સુલેહશાંતિ થાય તો સારૂ. શાંતિના ઉપાયો તૂટી પડતાં દારુણ યુદ્ધ ચાલુ થાય છે. એમ થાય તો અમારે (પણ યુદ્ધમાં) પરાક્રમ કરવું પડશે.

(છતાં ય યુદ્ધ કેવું ઘૃણાપાત્ર છે!) પંડિતો યુદ્ધને નેસડામાંની કૂતરાંની લડાઈની ઉપમા આપે છે.[૭] (ધ્વજ ફરકાવવી તે) પૂંછડી હલાવવી, (ઈર્ષ્યાપૂર્વક ઝેરી નજરે જોવું તે) દાંતિયાં કરવાં, (પરનિંદા અને આત્મશ્લાઘા તે) ઘુરકાટ–પ્રતિરાવ, (વ્યૂહરચના કરવી તે) વિવર્તન, અને (સિંહનાદ કરવો તે) દાંત દેખાડીને ભસવું, એવાં (શ્વાનયુદ્ધનાં) લક્ષણો સાથે (માનવ) યુદ્ધ ચાલુ થાય છે! એ યુદ્ધમાં જેમ બળવાન કૂતરો નબળાનું માંસ ખાય છે, એ જ પ્રમાણે મનુષ્યોના યુદ્ધમાં બળવાન નબળાનું આમિષ–ધન ખાઈ જાય છે,[૮] એમાં જરાય ફરક પડતો નથી માટે હે કૃષ્ણ! અમને એવી સલાહ આપો કે અમે અર્થ અને કામથી ભ્રષ્ટ થઈએ નહિ, યુદ્ધથી કુલક્ષય થાય નહિ, 'નમનાર દુર્બલ છે' એવો દોષ નમવા છતા અમારા ઉપર આવે નહિ

૭ ૫–૭૦–૭૧

૮. लाङ्गूलचालन क्ष्वेड' प्रतिरावो विवर्तनम् ।
दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्ध प्रवर्तते ॥ ५–७०–७१
तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ५–७०–७२

સર° ભૂમિપરાયણ રાજાઓ, માસના કકડાને માટે કૂતરાઓ જેમ ખેંચાખેંચ કરે છે, એમ અન્યોન્ય ખેંચાખેંચ કરે છે એવી ઉપમા (૬–૧૦–૭૧). યુદ્ધવર્ણન શરૂ કરતાં અગાઉ ભુવનકોશ વર્ણવતા સંજયે આગળ ચાલતાં ભૂમિને માટે યુદ્ધ ન કરવામા આવે તો તે કેવું ફળ આપે છે તે કહ્યું.

'હે મહારાજ! (ધૃતરાષ્ટ્રને અનુલક્ષીને વાત છે) હે નરપુંગવ! જો આ દોષરહિત ભૂમિની સમ્યગ્ સાચવણી થાય તો એ (પ્રાણીમાત્રને) પિતા, માતા, પુત્ર, અને આકાશ તથા સ્વર્ગરૂપ જ થઈ પડે.'

पिता माता च पुत्रश्च खं द्यौश्च नरपुंगव ।
भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिनी ॥ ६–१०–७४

અને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય.૯ તમે અમને પ્રિય છો, અમારું પ્રિય કરનારા છો, સર્વકર્મોની ગતિના જ્ઞાતા છો. તમારા જેવો સર્વનિશ્ચયને જાણનારો અમારો બીજો કોણ સુહૃદ છે?'૧૦ આ વક્તવ્ય સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે સમાધાનની વાટાઘાટ કરવા જવાનો વિચાર જણાવતાં ધર્મરાજે એમને વિનંતી કરી, 'ત્યાં જઈને હે વિષ્વક્સેન! એવું કહેજો કે જેથી અમે સર્વ સલાહસંપથી નિર્મળ મનવાળા થઈને આનંદથી સાથે વસીએ એવું થાય.'૧૧

આમ યુદ્ધ થયાં પહેલાં, યુદ્ધ, કલહ, અને વિગ્રહથી ઉપસ્થિત થતી આપત્તિઓનો અને યુદ્ધમાં સમાયેલી નિંદ્ય હિંસા આદિનો કુશાગ્ર બુદ્ધિ, કલ્પના, નાનાં નાનાં યુદ્ધોનો અનુભવ, સ્વભાવજન્ય ક્ષમાશીલતા અને પૂર્વના તથા સમકાલીન અહિંસાવાદી આચાર્યો-પંડિતોના મતો વગેરેથી વિચાર કરીને, મનુષ્યને આજીવિકાનું ન્યાયપ્રાપ્ત સાધન જોઈએ, એ સાધન કોઈ પડાવી લે તો તેનો વિરોધ કરવો, છતાં તડજોડ કરીને દારિદ્રના દોષોમાં ફસાવાય નહિ તેટલું ઓછામા ઓછું હિંસા વિના પાછું મળતું હોય તો તે સ્વીકારી લેવા તૈયાર રહીને; ક્ષમાશીલ રહીને, પણ દુર્બળતાની ઉપાસના ન કરીને; અને સ્વયં ભગવાનને સલાહકાર રાખીને, આ વિશિષ્ટ કોયડાનો ઉકેલ કરવાનો ભાર ધર્મરાજે ભગવાન ઉપર નાખ્યો.૧૨

अनर्थो ह्यर्थसंकाशस्तथार्थोऽनर्थदर्शनः ।
जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥[1] १०-१०-१२(१३०)

---

૯. ૫-૭૦-૭૩ થી

૧૦. ૫-૭૦-૭૮.

૧૧. ૫-૭૦-૮૯ થી.

૧૨. (૧) દરેક દાખલામા ભગવાન (અર્થાત્ પોતાનુ સ્થિતપ્રજ્ઞ અંતઃકરણ, કે જેનું અંતઃકરણ સ્થિતપ્રજ્ઞ થયુ હોય તેવી વ્યક્તિ) સલાહકાર રહે એવુ કવિનુ સૂચન છે

(૨) કવિએ કરેલો અનાસક્ત રહીને યુદ્ધ કરવાનો ઉકેલ તત્કાલીન જ્ઞાનવિકાસ અનુસાર બરાબર હતો પણ સાથે જ એ જ્ઞાનવિકાસની મર્યાદા એટલી જ હતી એ સમજીને એનું મૂલ્યાંકન થવું જરૂરી છે. અહિંસક અનાસક્ત યુદ્ધની કલ્પના ગાંધીજીએ આ વિચારસરણીને આગળ લંબાવીને વિકસાવી છે

૧. સર૰ (૧) ધર્મરાજના ૧૦-૧૦-૯ થી ૧૩ સુધીનાં આ શ્લોકને મળતાં વિલાપવચનો 'અરેરે! દિવ્યદૃષ્ટિવાળાઓ પણ લાભ કયાં છે તે જોઈ શકતા નથી જુઓ પરાજય પામેલા શત્રુઓ જીત્યા છે અને જય પામેલા અમે જિતાયા છીએ. ભાઈઓ, વયસ્યો, પિતાઓ, પુત્રો, સુહૃદગણો, બંધુઓ,

सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा प्रियान्सुतान् ।
जयोऽयमजयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे ॥ १२-१-१५ (:३१)

અમાત્યો અને પૌત્રોનો સંહાર કરી સર્વને જીત્યા પછી અમે પરાજિત થયા છીએ. જે દુર્મતિ જીત્યા પછી પણ આપત્તિમાં પડેલાની જેમ તપ્ત થાય છે તે પોતાને કેવી રીતે જીતાયેલો માને? કારણ એ તો (પોતાને) જાણે કે શત્રુઓથી જિતાયેલો માને છે! ૪.'

(૭) સ્વ° ગાંધીજીએ "સ્વાતંત્ર્ય" (Independence) શીર્ષક નીચે લખેલા (Harijan 5-5-46) લેખમાં 'સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એટલે રામરાજ્ય અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર પરમેશ્વરનુ રાજ્ય અર્થાત્ (૧) 'રાજકીય' એટલે કોઈ પણ રૂપની બ્રિટિશ સેનાની ગેરહાજરી (૨) "આર્થિક" એટલે કોઈ પણ રૂપની બ્રિટિશ કે હિંદી મૂડીની પકડમાંથી મુક્તિ. બીજા શબ્દોમાં ગરીબમાં ગરીબ પણ પોતે પૈસાદારમાં પૈસાદાર સમાન છે એવો પોતાને માની શકે, અને (૩) 'નૈતિક' એટલે તમામ જાતના સંરક્ષણ દળોથી મુક્તિ,' જણાવી આગળ ચાલતાં 'મારી રામરાજ્યની કલ્પના બ્રિટિશ સેનાને બદલે રાષ્ટ્રિય સેના કબ્જો લે એ વિચારને રદ બાતલ ગણે છે. જે દેશ ભલે પછી એના રાષ્ટ્રીય દળોની મદદથી શાસન કરતો હોય તે કદીયે નૈતિક રીતે સ્વતંત્ર હોઈ ન શકે, અને તેથી એનો સર્વથી નબળો કહેવાતો પ્રજાજન કદીએ તેની સર્વોચ્ચ નૈતિક ઊંચાઈએ પહોંચી જ ન શકે

'જો કે મી. ચર્ચીલે બ્રિટિશરો માટે લડાઈ જીતી એમ કહેવાય છે, પણ એમણે એમના એબર્ડીનના ભાષણમાં એક ઉદ્દામવાદી અહિંસક સુધારકના દૃષ્ટિબિંદુથી શાણા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે (.. Uttered words of wisdom from the standpoint of a radical non-violent reformer) કોઈ પણ સજ્જ લડવૈયો જાણતો હોય છે એમ, એ જાણે છે કે બે (વિશ્વ) યુદ્ધોએ આપણી પેઢી માટે શું શોધન કાઢ્યુ છે.' પછી મી ચર્ચીલના ભાષણમાં માનવચિત્તમાં રહેલી વૈરવૃત્તિ માટે કાઢેલા ભગ્નાશાના (pessimistic) સૂર સામે ચેતવના એ નિરાશ-અનાસક્ત, આશાવાદી મહાત્માએ કહ્યુ છે. 'હુ પ્રજાને એમના ભાષણ પાછળ રહેલા ભગ્નાશાના સૂર સામે ચેતવુ છુ સદૈદ પૂર્ણી જેવો થઈ જાય ત્યાં સુધી માણસે સહન કરેલો રક્તપાત જો એને એટલું શીખવાડી શકે કે આપણે બીજા માણસોનુ લોહી લઈએ તેને બદલે આપણે છૂટથી લોહી આપીએ એ (લોહી લેવાના) હલકટપણા કરતાં કેટલું બધું ઉમદા કાર્ય છે, તો (આ રક્તપાત) નિષ્ફળ ગયેલો ગણાશે નહિ.'

લેખના અંતે (એ સમયે કેબીનેટ મીશન ભારતમાં હતું) જો કેબીનેટ

(કોઈવાર) હાનિ–અનર્થ લાભ જેવી હોય છે અને લાભ

મીશન દ્વારા આઝાદી મળે તો, આઝાદ થયા પછી, ભારત પોતાની અહિંસક (રાજ)નીતિને વધુ સૂક્ષ્મ બનાવી, મહાકષ્ટે મેળવેલી પોતાની સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ, કહેવાતા વિજય છતાં એના જ, ભારથી ચગદાઈ મરતા જગતને એ ભારમાંથી છોડાવીને, વિશ્વનુ પ્રથમ (નંબરનુ) રાષ્ટ્ર બનવાનો પ્રયત્ન કરે એવી આશા વ્યક્ત કરી છે. (લેખ લખ્યા તા. ૨૯–૪–૪૬. 'હરિજન'માં છપાયો તા. ૫–૫–૪૬).

આ લેખની પાદનોધમાં મી. ચર્ચીલનું તા. ૨૯–૪–૪૬ ના 'સ્ટેટ્સમેન' (Statesman)મા છપાયેલું એબર્ડીન (Aberdeen)નુ ભાષણ આપ્યુ છે. ભાષણમા એ વિશ્વયુદ્ધોએ મનુષ્ય હૃદયમાંથી સદ્‌ભાવ (Grace) અને સંસ્કૃતિ (Culture)નુ નખ્ખોદ કાઢ્યાનું, સલાહસંપથી રહેવાની સામાજીક વૃત્તિનો નાશ કર્યાનુ, સાયન્સે મૃત્યુમુખી વિગ્રહના ભીષણ ઝંઝાનિલથી ઘસડાઈને મનુષ્યના હાથમા મૂકેલા વિનાશકારી સાધનો–કે જે સાધનો એની સમજશક્તિ અને સદ્‌ગુણોનો વિકાસ થયો તે કરતાં અનેક ઘણાં વધુ બળવાન છે—તેનુ, જે જગતમા વધુ પડતું ઉત્પાદન એ કોયડો હતું ત્યાં અનેક પ્રજાઓ અને દેશો દુષ્કાળની ભૈરવ પકડ નીચે આવી રહ્યા છે તેનુ, આ સંકટોથી મનુષ્યની માનસિક શક્તિઓના વળેલા કચ્ચરઘાણનુ, તમામ (સારા) પ્રેરક બળોના તાત્કાલિક નીકાલનુ, અને નવા આંચકા અને કલહોને અસભ્યના જંગલીઓને અનુરૂપ બન્યા સિવાય સહન કરી શકવાની આવેલી અશક્તિનુ કરુણ બયાન છે. અને ઘણાયે દેશોમા પ્રવર્તતા પાક્ષીક કલહો, અથવા એક બીજાની વિચારસરણી સામે યાંત્રિક રીતે તૈયાર થયેલા અને હાડે ઝનૂની માણસો ઘૂરકે છે તેથી, તથા સામાન્ય માણસો બીજા પ્રત્યે જ્યારે માયા, નીડરતા અને સેવાભાવ દર્શાવે છે છતા તેમને સેના, પક્ષસંધીઓ અને સિદ્ધાંતોથી નિરંકુશ અને દયાહીનપણે જાણે તેઓ શહેનશાહો અને મહારાજાઓના યુગમા જીવતા હોય એવી રીતે હાંકવામા આવે છે તેનુ નિરાશાજનક ચિત્ર દોરી, આહ રજુ કરી છે કે 'હાલના જેટલી શ્વાસ લેવાની જગ્યાની જરૂર ક્યારેય નહોતી પડી, (યુદ્ધની ભયાનક માંદગીમાંથી) સુખપૂર્વક સાજા થવાની, ઈશ્વર (દૈવી વૃત્તિઓ ?) અને મનુષ્ય વચ્ચેની સુલેહની'—(There never was a time when breathing space was more needed, a blessed convalescence, a truce of God and man)

Vide Non-violence in Peace & War Vol. II P. 88 to 90.

હાનિ જેવો હોય છે. (એ મુજબ) આ વિજય પરાજય જેવો છે અને તેમનો (કૌરવોનો) પરાજય વિજય જેવો છે.

હે ભગવાન્! સુભદ્રાપુત્ર (અભિમન્યુ) અને દ્રૌપદીના પ્રિય પુત્રોને (યુદ્ધમાં અમારા રાજ્યલોભથી) મરાવી નાંખીને મેળવેલો આ વિજય મને પરાજય જેવો લાગે છે.

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માએ, વિજેતા પાંડવોની છાવણીમાં વિજયને લીધે નિરાંતે ઊંઘતા દ્રૌપદીના પુત્રો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સમેત સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાંખ્યો અને માત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ એમાંથી બચી શક્યો હતો, એણે એ સમાચાર મંગળને માટે શિબિરની બહાર વસેલા યુધિષ્ઠિરને પહોંચાડ્યા,[૨] પછી યુધિષ્ઠિરે શોકાતુર થઈને ખૂબ વિલાપ કર્યો[૩]

૨. દીર્ઘદર્શી રાજનીતિજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામા (અથવા કૌરવ તરફી) બાકી રહી ગયેલા પૈકી કોઈ) તરફથી કદાચ રાત્રિહુમલો થાય એવો ખ્યાલ આવવાથી, તથા સંકટ આવ્યું ન હોય ત્યારે બીજાઓ ફીકરમાં મૂકાય નહિ એ હેતુથી પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યા સિવાય પાંડવોને માંગલિક કૃત્યો કરવા માટે શિબિરની બહાર વસવા સલાહ આપી. અને બહાર ગયા પછી સૌમ્ય નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર–ગાંધારીને આશ્વાસન આપવા હસ્તિનાપુર ગયા હતા. (ચિ. ૯–૬૨–૩૮ થી ૬૬) શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામાના રાત્રિહુમલાની શંકા હતી તે એમણે ધૃત.–ગાંધારી આગળ હસ્તિનાપુરમાં વ્યક્ત કરી છે. (ચિ. ૯–૬૩–૭૧ થી ૭૫).

૩. યુધિષ્ઠિરવિલાપમાં વ્યાસે, એમની શૈલી પ્રમાણે ત્રિવિધ શ્લેષ કરીને, ઊંઘમાં માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓનો એમના પ્રમાદ માટે શોક કરતાં, એ યુદ્ધ-પ્રમાદની સાથે જીવનસંગ્રામમાં લગભગ છેલ્લી ઘડી સુધી કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણા સાથે અડગ યુદ્ધ કરી વિજેતા બન્યા પછી, પ્રમાદ કરનાર, યશસ્વી પણ પ્રમાદથી અયશસ્વી બની બેસનારાઓનો અને દેશવિદેશમાં ધન પેદા કરી ઠેઠ સુધી અપ્રમત્તપણે પાછા આવતાં આખરે પ્રમાદી બની બેસનારાઓનો પણ ઉપમા દ્વારા શોક કર્યો છે. (૧૦–૧૦–૧૬ થી ૨૩)

સર૦ न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि—
वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नरं समन्ता—
त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १०–१०–१९

પ્રમાદ જેવો આ જીવલોકમાં મનુષ્યોનો કોઈ વધ છે જ નહિ. પ્રમાદીનો

(કોઈવાર) હાનિ-અનર્થ લાભ જેવી હોય છે અને લાભ

મીશન દ્વારા આઝાદી મળે તો, આઝાદ થયા પછી, ભારત પોતાની અહિંસક (રાજ)નીતિને વધુ સૂક્ષ્મ બનાવી, મહાકષ્ટે મેળવેલી પોતાની સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ, કહેવાના વિજય છતાં એના જ, ભારથી ચગદાઈ મરતા જગતને એ ભારમાંથી છોડાવીને, વિશ્વનું પ્રથમ (નંબરનું) રાષ્ટ્ર બનવાનો પ્રયત્ન કરે એવી આશા વ્યક્ત કરી છે. (લેખ લખ્યા તા. ૨૯-૪-૪૬. 'હરિજન'માં છપાયો તા. ૫-૫-૪૬).

આ લેખની પાદનોંધમાં મી. ચર્ચીલનું તા. ૨૯-૪-૪૬ ના 'સ્ટેટ્સમેન' (Statesman)માં છપાયેલું એબર્ડીન (Aberdeen)નું ભાષણ આપ્યું છે. ભાષણમાં બે વિશ્વયુદ્ધોએ મનુષ્ય હૃદયમાંથી સદ્ભાવ (Grace) અને સંસ્કૃતિ (Culture)નુ નખ્ખોદ કાઢયાનું, સહવાસ-સંપથી રહેવાની સામાજીક વૃત્તિનો નાશ કર્યાનુ, સાયન્સે મૃત્યુમુખી વિગ્રહના ભીષણ ઝંઝાનિલથી ઘસડાઈને મનુષ્યના હાથમાં મૂકેલા વિનાશકારી સાધનો—કે જે સાધનો એની સમજશક્તિ અને સદ્ગુણોનો વિકાસ થયો તે કરતાં અનેક ઘણાં વધુ બળવાન છે—તેનુ, જે જગતમાં વધુ પડતુ ઉત્પાદન એ કોયડો હતું ત્યાં અનેક પ્રજાઓ અને દેશો દુષ્કાળની ભૈરવ પકડ નીચે આવી રહ્યા છે તેનું, આ સંકટોથી મનુષ્યની માનસિક શક્તિઓના વળેલા કચ્ચરઘાણનુ, તમામ (સારા) પ્રેરક બળોના તાત્કાલિક નીકાલનુ, અને નવા આંચકા અને કલહોને અમનના જંગલીઓને અનુરૂપ બન્યા સિવાય સહન કરી શકવાની આવેલી અશક્તિનું કરુણ બયાન છે. અને ઘણાયે દેશોમાં પ્રવર્તતા પાક્ષીક કલહો, અથવા એક બીજાની વિચારસરણી સામે યાંત્રિક રીતે તૈયાર થયેલા અને હાડે ઝનુની માણસો ધૂરકે છે તેથી, તથા સામાન્ય માણસો બીજા પ્રત્યે જ્યારે માયા, નીડરતા અને સેવાભાવ દર્શાવે છે છતાં તેમને સેના, પક્ષબંધીઓ અને સિદ્ધાંતોથી નિરંકુશ અને દયાહીનપણે જાણે તેઓ શહેનશાહો અને મહારાજાઓના યુગમાં જીવતા હોય એવી રીતે હાંકવામા આવે છે તેનુ નિરાશાજનક ચિત્ર દોરી, આહ રજુ કરી છે કે 'હાલના જેટલી શ્વાસ લેવાની જગ્યાની જરૂર કયારેય નહોતી પડી, (યુદ્ધની ભયાનક માદગીમાથી) સુખપૂર્વક સાજા થવાની, ઈશ્વર (દૈવી વૃત્તિઓ?) અને મનુષ્ય વચ્ચેની સુલેહની'—(There never was a time when breathing space was more needed, a blessed convalescence, a truce of God and man)

Vide Non-violence in Peace & War Vol. II P. 88 to 90.

હાનિ જેવો હોય છે. (એ મુજબ) આ વિજય પરાજય જેવો છે અને તેમનો (કૌરવોનો) પરાજય વિજય જેવો છે.

હે ભગવાન્! સુભદ્રાપુત્ર (અભિમન્યુ) અને દ્રૌપદીના પ્રિય પુત્રોને (યુદ્ધમાં અમારા રાજ્યલોભથી) મરાવી નાંખીને મેળવેલો આ વિજય મને પરાજય જેવો લાગે છે.

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માએ, વિજેતા પાંડવોની છાવણીમાં વિજયને લીધે નિરાંતે ઊંઘતા દ્રૌપદીના પુત્રો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સમેત સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાંખ્યો અને માત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ એમાંથી બચી શક્યો હતો, એણે એ સમાચાર મંગળને માટે શિબિરની બહાર વસેલા યુધિષ્ઠિરને પહોંચાડયા,[2] પછી યુધિષ્ઠિર શોકાતુર થઈને ખૂબ વિલાપ કર્યો[3]

---

૨. દીર્ઘદર્શી રાજનીતિજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામા (અથવા કૌરવ તરફી) બાકી રહી ગયેલા પૈકી કોઈ) તરફથી કદાચ રાત્રિહુમલો થાય એવો ખ્યાલ આવવાથી, તથા સંકટ આવ્યું ન હોય ત્યારે બીજાઓ ફીકરમાં મૂકાય નહિ એ હેતુથી પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યા સિવાય પાંડવોને માંગલિક કૃત્યો કરવા માટે શિબિરની બહાર વસવા સલાહ આપી. અને બહાર ગયા પછી સૌમ્ય નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારીને આશ્વાસન આપવા હસ્તિનાપુર ગયા હતા. (શ. ૯-૬૨-૩૮ થી ૬૬) શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામાના રાત્રિહુમલાની શંકા હતી તે એમણે ધૃત-ગાંધારી આગળ હસ્તિનાપુરમા વ્યક્ત કરી છે. (શ. ૯-૬૩-૭૧ થી ૭૫).

૩. યુધિષ્ઠિરવિલાપમા વ્યાસે, એમની શૈલી પ્રમાણે ત્રિવિધ શ્લેષ કરીને, ઊંઘમાં માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓનો એમના પ્રમાદ માટે શોક કરતાં, એ યુદ્ધ-પ્રમાદની સાથે જીવનસંગ્રામમાં લગભગ છેલ્લી ઘડી સુધી કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણા સાથે અડગ યુદ્ધ કરી વિજેતા બન્યા પછી, પ્રમાદ કરનાર, યશસ્વી પણ પ્રમાદથી અપયશસ્વી બની બેસનારાઓનો અને દેશવિદેશોમાં ધન પેદા કરી ઠેઠ સુધી અપ્રમત્તપણે પાછા આવતાં આખરે પ્રમાદી બની બેસનારાઓનો પણ ઉપમા દ્વારા શોક કર્યો છે. (૧૦-૧૦-૧૬ થી ૨૩)

સર૰ न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि—
	द्वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नरं समन्ता—
	त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १०-१०-१९

પ્રમાદ જેવો આ જીવલોકમાં મનુષ્યોનો કોઈ વધ છે જ નહિ. પ્રમાદીનો

તેમાંથી ઉપરનાં સુભાષિતો પૈકી પહેલું (૧૦-૧૦-૧૨) લીધુ છે બીજું સુભાષિત (૧૨-૧-૧૪) મૃત્યુ પામેલાં સંબંધીજનોની ઉત્તરક્રિયા માટે હસ્તિનાપુરની બહાર ગંગા કિનારે સપરિવાર રહેતા યુધિષ્ઠિરને, મળવા આવેલા દ્વૈપાયન, નારદ વગેરે ઋષિઓએ કુશલપ્રશ્ન પૂછતાં, યુધિષ્ઠિરે પોતાના (રાજ્ય) લોભથી થયેલા મહાસંહારનું દુઃખ વર્ણવતાં વિજયને પરાજય સમાન લેખતાં બોલેલાં વચનો પૈકીનુ છે.[૪]

વિષ્ટિ માટે પ્રયાણ કરતાં પહેલાં ધર્મરાજે શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધનાં શા પરિણામો આવે એ જણાવી યુદ્ધનિંદા કરેલી તે બરાબર સાચી પડી.[૫] એમણે વર્ણવ્યા કરતાએ વિશેષ પ્રણાશ, અધર્મ, દુઃખ, આંસુ અને કલહનો એમણે અનુભવ કર્યો. અંધકારમય ભાવિ નીહાળ્યું. પ્રણાશ તે કેવો? પાંચે પાંડવોના

અર્થો સર્વ તરફથી ત્યાગ કરે છે અને એને અનર્થો સર્વ તરફથી આવી મળે છે.

इन्द्रोपमान्पार्थिवपुत्रपौत्रा—
न्यद्याविशेषेण हृतान्प्रमादात् ।
तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धा
सन्ना कुनद्यामिव हेल्मानाः । १०-१०-२३

(વિદેશમાંથી) સમૃદ્ધ થઈ સમુદ્ર તરીને પાછા આવતા વ્યાપારીઓ (પ્રમાદથી) અવગણના કરીને જેમ નાની નદીમાં ડૂબી જાય, એમ આ ઇન્દ્ર જેવા પરાક્રમી રાજપુત્રો અને રાજપૌત્રો ખાસ કરીને પ્રમાદથી માર્યા ગયા છે

૪. इद तु मे महद्दुःख वर्तते हृदि नित्यदा ।
कृत्वा ज्ञातिक्षयमिम महान्त लोभकारितम् ॥ १२-१-१४

ધર્મરાજને દુઃખ મહાસંહારનું નહોતું. પણ પોતાના લોભને લીધે મહાસંહાર થયો તેનુ હતુ. ગીતાગાયકે પ્રબોધેલ, ન્યાયી રીતે માત્ર ભાગ માટે અનાસક્તિપૂર્વક નિમિત્તમાત્ર થઈને તેઓ યુદ્ધ નહોતા લડયા. પણ ન્યાય ઉપરાંત ચિત્તમાં વસેલો ભોગ ભોગવવાનો, સમ્રાટ થવાનો, મૂર્ધાભિષિક્ત શત્રુઓનાં મસ્તક ચરણ નીચે ચાંપવાનો લોભ પણ અમુક અંશે કારણભૂત હતો. એ લોભની વાસના ફળીભૂત થઈ, પણ જાણે કે કુળનો અને ક્ષત્રિયોનો સમૂલોચ્છેદ થયો હોય એવા સંહાર પછી એ લોહીયાળ વિજય પછી મેળવેલી કુરુસામ્રાજ્યની લક્ષ્મી કોના માટે મેળવી એવો પ્રશ્ન તદ્દન નિર્લોભ થવા મથતા લોભી ધર્મરાજના—ખરેખર તો એક ઊર્ધ્વમુખી થવા ઇચ્છતા માનવના કૂણા હૃદય આગળ આવીને ખડો થયો.

૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૨૮, ૧૨૯, પૃ. ૨૯૦ થી.

એકે દીકરો બચ્યો નહિ. પૌત્ર પણ નહિ. (પ્રપૌત્રનો જન્મ નહોતો થયો) પાંચ પતિથી થયેલા પાંચ પુત્રોમાંથી દ્રૌપદીનો એકે પુત્ર ન બચ્યો.[૬] તેના પતિ સિવાયનાં બધાં સગાંવહાલાં યુદ્ધની આગમાં હોમાયાં. ગાંધારીને સો પુત્રો હતા છતાં જાણે પેટ જ માંડયુ નહોતું એ દશા આવી. જીતનાર અને હારનાર બન્ને સરખાં! કુંતી તો આ બેની જેમ પુત્રમૃત્યુનો પ્રકટ શોક પણ નહોતી કરી શકતી. ગૂઢોત્પન્ન કર્ણની ઉદકદાનક્રિયા કરવા યુધિષ્ઠિરને કહેતાં જાણે એ શરમથી ભોંયમાં ભંડારાઈ જતી હતી. 'સહોદર ભાઈએ (અર્જુને) ભાઈનો ઘાત કર્યો છે' જાણતાં યુધિષ્ઠિર રૂના ઢગલામાં આગ ચંપાઈ હોય એવા દુઃખી થઈ ગયા અને દ્રૌપદીના તીક્ષ્ણ ઉપાલંભોએ[૭] એ ઉદાત્ત મહારાજાના

---

૬. દ્રૌપદીને પાંચ પતિની કથા, હિમાલયની કેટલીક જાતિઓમાં પ્રચલિત બહુપતિત્વની પ્રથાનું ચિહ્ન છે. તદુપરાંત એ સામાજીક માળખાનો મ. ભા. કથામાં શ્લેષ કરવા ઉપયોગ થયો હોય એમ લાગે છે–પણ વધુ તો કંઈક, પંચેન્દ્રિયોથી વિષયો ભોગવતી ચિત્તની ધર્મનો આશ્રય કરતી ગર્વિષ્ઠ વૃત્તિના રૂપક જેવી લાગે છે. એના પાંચે પુત્રો અર્થાત્ વિષયો નાશ પામ્યા એવું બેસાડી શકાય?

૭. દ્રૌપદીના ઉપાલંભ "હે રાજા! ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે પોતાના પુત્રો યમને અર્પણ કરી તમે સંપૂર્ણ પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરી તે હવે આનંદથી ભોગવજો! હે પાર્થ! તમે કુશળ રહ્યા છો, અને આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય મેળવીને આનંદ કરો છો, એટલે મત્તમાતઙ્ગગામી સૌભદ્ર અભિમન્યુને સંભારતા યે નથી? ઉપપ્લવ્યમાં મારી સાથે રહીને, શૂરવીર પુત્રોને ક્ષાત્ર ધર્મ પ્રમાણે હણાયેલા સાંભળીને તમે તેમનું સ્મરણ નથી કરતા એ બહુ ક્રૂર છે! પાપકર્મ કરનાર દ્રૌણી–અશ્વત્થામાએ ઊંઘતા સૈન્યને કાપી નાંખ્યું એમ સાંભળીને હુ તો દિલમાં આગ ચાંપ્યાની જેમ શોકથી બળી જાઉ છુ.' ૪ ૧૦–૧૧–૧૦ થી ૧૩. આ શોકકર્ષિત રાણીને આશ્વાસન આપતાં પોતાનુ અકથ્ય દુઃખ દબાવતાં ધર્મરાજે શું નહિ અનુભવ્યું હોય? (૧૦–૧૧–૧૮, ૧૯)

પુત્રો અને ભાઈભાંડુઓની સંપૂર્ણ કતલ પછી શોક કરતી દ્રૌપદીને ચીતરી કવિએ સ્ત્રી સ્વભાવની વિલક્ષણતા બતાવી છે. વિષ્ટિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને ધર્મરાજ, ભીમ અને અર્જુને જ્યારે સુલેહ કરાવવા ભાર દઈને કહ્યું, (ત્યારે સહદેવ તથા સાત્યકીએ યુદ્ધ ઉપર જ ભાર મૂકેલો અને કદાચ ધર્મરાજ નહિ લડે તો પોતે એકલાજ લડી લેશે એમ જુસ્સાદાર ભાષામાં જણાવેલું, નકુલે બન્ને તરફી શાણી વાત કહેલી (ઉદ્યોગ અ. ૭૮) એ વખતે દ્રૌપદીએ (ઉદ્યોગ અ. ૭૯) પોતાના ગૌરવ અને કૌરવોએ કરેલા અપમાનની યાદ તાજી કરી,

દિલમાં શી શી વ્યથા પેદા કરી હશે, અને એમણે શી રીતે જીરવી હશે તે તો જે એટલો ઉદાત્ત હોય તે જ કહી શકે.

અને રણભૂમિમાં ફરતાં ગાંધારીએ કરેલું ઘોર દર્શન? એનું વૃત્તાંત

કેશવને યુદ્ધ કરી-પાપી દુઃશાશન અને દુર્યોધનને દંડ દેવા જોરદાર વિનંતી કરી હતી. (જાણે કે યુદ્ધ એટલે સામાન્ય પ્રજાજનને એકતરફી દંડવા જેટલું સહેલું હોય એ રીતે!) એણે કહ્યું, "પૃથ્વી ઉપર મારા જેવી કોઈ સોહાગણ હશે? હું દ્રુપદરાજની પુત્રી, યજ્ઞવેદીમાંથી હું જન્મી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન, કૃષ્ણ! તમારી સખી, અજમીઢ કુળના પાંડુની પુત્રવધૂ, પાંચ ઇન્દ્ર જેવા પાંડવોની પટરાણી, પાચ મહારથી પુત્રોની માતા, સગાઈની દૃષ્ટિએ અભિમન્યુની જેમ એ પણ ધર્મ મુજબ તમારા ભાણેજ, આવી (ગૌરવશાળી) હું તેને પાંડવોના દેખતાં, અને કેશવ તમો જીવો છો છતાં, પાંડવો જેવા (પરાક્રમી) પાંચાલો અને વૃષ્ણીઓ પણ જીવતા છે છતાં, સભામાં ઘસડીને મારો ચોટલો ચૂંથવામાં આવ્યો! પાપીઓની સભામાં દાસી બની અને અક્રોધી રહીને પાંડવો જોઈ રહ્યા! ત્યારે 'ત્રાહિ મામ્! ગોવિન્દ!' એવું મેં તમારું મનમાં ચિંતન કર્યું હતું. × × × ધર્મ પ્રમાણે હું ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીષ્મ બન્નેની પુત્રવધૂ છતાં મને દાસી બનાવી! ધિક્કાર છે ભીમસેનના બળને અને ધિક્કાર છે અર્જુનના ધનુર્ધારીપણાને કારણ દુર્યોધન એક મુહૂર્ત પણ જીવવા પામ્યો છે! × × ×' વળી પોતાનો સુંદર નીલ કેશપાશ ડાબા હાથમાં પકડી કૃષ્ણને બતાવી બોલી 'જ્યારે શત્રુઓ સાથે સંધિ કરવા ઇચ્છો ત્યારે દુઃશાશને વીંખેલા આ ચોટલાને યાદ કરજો! કૃપણ ભીમ અર્જુન હમણાં સધિ ઇચ્છે છે. ભલે (એમને સંધિ કરવા દો). મારા વૃદ્ધ પિતા તેમના મહારથી પુત્રો અને મારા પાચ મહાપરાક્રમી પુત્રો અભિમન્યુને આગેવાન કરીને લડી લેશે. 'જ્યા સુધી દુઃશાસનના એ કાળા કર્મ કરનારા હાથને ધૂળમાં રગદોળાતો નહિ જોઉં ત્યાં સુધી મારા હૃદયને ક્યાથી શાતિ મળશે? × × ×'

(ઉદ્યોગ અ. ૮૦-૨૦ થી ૨૬, ૩૦, ૩૩ થી ૩૯ વ.)

આટલો પાનો ચઢાવતી દ્રૌપદી એ બધું ભૂલીને શોકથી મૂઢ થઈને ધર્મરાજને ઉપાલંભ આપવા માંડી તે મનુષ્ય સ્વભાવની વિલક્ષણતા ઉપરાંત 'અમે જીતીશું', એમ ધારીને (મનમા અમે બધાં અક્ષય, અક્ષત રહીશું એવો ભાવ રાખીને યુદ્ધ કરતા જીત્યા પછી એ જીત પરાજય કરતાં ખાસ ચઢિયાતી નથી હોતી એવા હૃદયદ્રાવક ઘોર અનુભવનો તાદૃસ્ય ચિતાર રજુ કરે છે. (આ પ્રસંગમા દ્રૌપદીનો ઓરમાન પુત્ર અભિમન્યુ ઉપરનો સ્નેહ અને અનુભૂત વિશ્વાસ જે રીતે વ્યક્ત થાય છે, એ મનનીય છે.)

વર્ણન ? અમર્ષી દુર્યોધન, વિદ્દ્માન્ય સુંદર વિકર્ણ, ગર્વિષ્ઠ દુઃશાસન, શરીર દુર્મુખ, સિંહ જેવો દમ અને ઉત્કટ નવયુવાન અભિમન્યુ, દીર્ઘગામી મહારથી કર્ણ, મનસ્વી જયદ્રથ, વાસુદેવની સ્પર્ધા કરતો શલ્ય, પાર્વતીય પ્રદેશનો વૃદ્ધ મહારથી ભગદત્ત, વીરશયનમાં સૂતેલા પિતામહ દેવવ્રત ભીષ્મ, ઇંદ્ર અને પરશુરામ જેવા અસ્ત્રવેત્તા દ્રોણ અને દ્રુપદ, વિરાટ વગેરે બીજા અનેક રાજા, મહારાજા, મહારથીઓ અને ક્ષત્રિયોનાં મુડદાંને ફોલતાં ગીધ, કાગડાઓને ઉરાડવા એમની પત્નીઓ નિંષ્ફળ પ્રયત્ન કરતી હતી, અને ખેંચી જતાં કૂતરાં તથા શિયાળિયાંને હાંકી મૂકવા વ્યર્થ મહેનત કરતી હતી એનું કરુણ વર્ણન વાંચનાર–સાંભળનારની આંખમાંથી આંસુધારા કઢાવે છે.[૮] આ કરુણતાની અવધિ યૂપધ્વજ મહારથી ભૂરિશ્રવાની પત્નીઓ પૈકી એક અર્જુને કાપી નાખેલા એના હાથને ઉત્સંગમા લઈને એ હાથે કરેલી શૃંગારલીલાઓ વર્ણવતાં કૃષ્ણની સમીપમાં અર્જુને કરેલા અધર્મ કૃત્યને ફિટકાર આપતાં કરેલા ક્રંદનમાં આવે છે.[૯]

આ ક્રંદનો, વિલાપો, ફિટકારો, અધર્મકૃત્યોના આઘાતો, ભૂતકાળના

---

૮. સ્ત્રીપર્વ અ. ૧૬ થી.

૯. भार्या यूपध्वजस्यैषा करसंमितमध्यमा ।
क्रुत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ११–२४–१६
अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दकः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ १७
वासुदेवस्य सांनिध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ १८
किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन ।
अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ॥ १९
इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना । २० અમ

'આ યૂપધ્વજ ભૂરીશ્રવાની પાતળી કટીવાળી પત્ની પતિના હાથને ખોળામાં રાખી કરુણ વિલાપ કરે છે, 'આ એ જ હાથ છે જે (મારી) કટીમેખલાને ખેંચતો હતો, પુષ્ટ સ્તનોનું મર્દન કરતો હતો; નાભિ, ઉરુ જઘનને સ્પર્શ કરીને નીવીબંધને છોડતો હતો, એને તમે જ્યારે બીજા સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલા અને પ્રમત્ત હતા ત્યારે અક્લિષ્ટકર્મ કરનારા અર્જુને વાસુદેવની સાંનિધ્યમાં કાપી નાખ્યો છે ! તો હે જનાર્દન ! સંસદોમાં તમે કે સ્વયં કીરીટી (અર્જુન) અર્જુનના આ મહાન કાર્યની (!) શી રીતે પ્રશંસા કરશો ?' એમ ફિટકાર આપીને એ વરાંગના સ્તબ્ધ થઈને બેસી રહી છે.'

(રાજસિક) સુખોનાં દુઃખદાયક સ્મરણો, એના પ્રત્યાઘાતો, સળગની ચિંતાઓ, ગવાતાં સામગાનો અને નિઃશ્વાસો શાનું ફળ હતું?[૧૦] ઈર્ષ્યા અને લોભનું યુદ્ધ તો એનું સ્થૂળ સ્વરૂપ હતું. ધૃતરાષ્ટ્રે પાળેલી અને કર્ણ–શકુનિએ પોષેલી ઈર્ષ્યાનું નિવારણ શી રીતે કરવું એ મોટો કોયડો હતો. જુદી જુદી રીતે એનો ઉકેલ કરવા પ્રયત્ન થયો. શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવે અનાસક્ત રહીને યુદ્ધ કરવાનો સાચો સૈદ્ધાંતિક નિર્ણય કર્યો. પણ (હિંસક) યુદ્ધ કદીયે અનાસક્ત રહીને લડાય ખરું?[૧૧] એ શુદ્ધ ધર્મ સાચવી રાખીને જીતી શકાય ખરું? એનાં આનુષંગિક દૂષણો ન હોય એમ બને ખરું? યુધિષ્ઠિર (દૈવીસંપત્તિના પક્ષ) પાસે એમનાં લોભનાં ક્રંદન કરાવી, યુદ્ધ દરમ્યાન અનેક પ્રસંગોએ અને છેવટે દુર્યોધન તથા મુત્સદ્દી શ્રીકૃષ્ણના વચનોથી કવિએ આ બધાય પ્રશ્નોનો ઉત્તર 'ના'માં આપ્યો છે.[૧૨]

---

૧૦. સામસૂક્તોનું ગાન મૃત્યુ પામેલાની પાછળ જ થતું. તથા એનો દેવ પિતૃ ગણાય છે તેથી સામધ્વનિને અમાંગલિક માનવામાં આવેલો છે (જુઓ મનુ. ૪–૧૨૪ ૪.) મ. ભા. યુદ્ધના અંતે કેટલાક મોટા યોદ્ધાઓની પાછળ સામગાન થયેલું. (૧૦–૨૬–૩૯, ૪૦ ૪.)

૧૧. યુધિષ્ઠિર–વિષાદનાં આવાં સુભાષિતો ઉપર જ આ ઉદ્ઘાટન છે.

૧૨. (૧) સમગ્ર યુદ્ધ દરમ્યાન બન્ને પક્ષે કપટથી અનેક વખત યુદ્ધ કર્યું હતું તે યુદ્ધ વર્ણન કરતાં પ્રકરણોમાં છે. એમાંના મોટા ભાગના પ્રસંગોનું સંક્ષિપ્ત ક્ષોભક વર્ણન ગદાયુદ્ધના નિયમથી વિરુદ્ધ વર્તી શ્રીકૃષ્ણની શીખામણથી અર્જુને કરેલી સંજ્ઞા સમજી જઈ ભીમસેને દુર્યોધનની સાથળો ભાંગી નાંખ્યા પછી થયેલા દુર્યોધન–શ્રીકૃષ્ણના સંવાદમાં છે. એમાં દુર્યોધને કૃષ્ણને, 'કંસના દાસનો પુત્ર' (कंसदासस्य दायाद) ચિ. ૯–૬૧–૨૭ કહી, પાંડવોના અધર્મ યુદ્ધના અને કપટયુદ્ધના દાખલા આપ્યા. શિખંડીને આગળ કરી ભીષ્મને પાડ્યા, અશ્વત્થામા હાથી મરાવી દ્રોણને નિઃશસ્ત્ર કરી નાંખ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમનો વધ કર્યો, અર્જુનનો નાશ કરવા રાખેલી કર્ણની શક્તિનો ઘટોત્કચ ઉપર ઉપયોગ કરવા ફરજ પાડી (આ અધર્મ નહોતો પણ બુદ્ધિપૂર્વકની યુક્તિ હતી), હાથ કપાયેલો ભૂરિશ્રવા અનશન લઈને બેઠો હતો ત્યારે તેને સાત્યકીએ મારી નાંખ્યો, કર્ણના અશ્વસેનથી અધિષ્ઠિત બાણને વ્યર્થ બનાવ્યું (આ પણ બુદ્ધિની ચતુરી હતી), રથનું પૈડું ભૂમિમાં પેસી જતાં દુઃખાર્ત્ત અને વ્યગ્ર કર્ણને મારી નાંખ્યો, એ બધા દાખલાઓ આપી દુર્યોધને કહ્યું કે 'જો તેં અમારી સાથે ઋજુ યુદ્ધ કર્યું હોત તો તારો વિજય થાત જ નહિ. તેં અનાર્યેજ કપટ માર્ગ વડે સ્વધર્મથી યુદ્ધ કરતા અમારો અને બીજાઓનો ઘાત કરાવ્યો છે.'

તો બીજી બાજુ આ બહારના વિગ્રહ કરતાંય ચિત્તમાં સદૈવ ચાલતા દૈવાસુર સંપત્તિઓના વિગ્રહને એનાથી વિશેષ આકરો ગણાવ્યો છે, અને

ચિ. ૯–૬૧–૨૮ થી ૩૯. જવાબમાં વાસુદેવે, દુર્યોધનનાં જન્મારાનાં અપકૃત્યો વર્ણવ્યાં. શકુનિની સલાહ અને લોભથી પાંડવોને સ્વરાજ્ય ન આપ્યું, ભીમને ઝેર ખવડાવ્યું, લાક્ષાગૃહમાં માતાની સાથે પાંડવોને સળગાવવાનો પ્રયત્ન, રજસ્વલા દ્રૌપદીનાં દ્યૂત સમયે સભામાં (વસ્ત્ર) ખેંચ્યાં, દ્યૂતકળાથી અજ્ઞાન ધર્મરાજને દ્યૂતનિષ્ણાત શકુનિ દ્વારા કપટથી જીતી લીધા, વનમાંય તૃણબિન્દુના આશ્રમ નજીક જયદ્રથ પાસે દ્રૌપદીને દુઃખી કરાવી, યુદ્ધમાં એકલા બાળક અભિમન્યુને અનેક જણાએ ભેગા થઈ રેંસી નાંખ્યો, આ અને એવાં કારણોથી તેને મારી નાંખ્યો છે એમ કહીને જણાવ્યું, 'અમે જે અનીતિ કરી છે એમ તું કહે છે, એ તારા લીધે જ અમારે કરવી પડી છે. તેં બૃહસ્પતિ અને ઉશનસનો ઉપદેશ સાંભળ્યો નથી, વૃદ્ધોનું સેવન કર્યું નથી, કોઈનું હિતવચન સાંભળ્યું નથી. ફક્ત લોભ, અતિશય બળ અને તૃષ્ણાથી વશીભૂત થઈને અકાર્યો જ કર્યાં છે એનો વિપાક હવે ભોગવ.' (ચિ. ૯–૬૧–૩૯ થી ૫૦) જવાબમાં દુર્યોધને ગર્વથી પોતાની સિદ્ધિઓ, અધ્યયન, દાન, પૃથ્વીનું શાસન, શત્રુઓનો પરાજય, રાજાઓને દુર્લભ એવા દેવયોગ્ય ભોગો ભોગવ્યા, અને ક્ષત્રિયો જેવા મરણની ઇચ્છા કરે તેવું યુદ્ધમાં મૃત્યુ, વર્ણવી કહ્યું 'હું તો સુહૃદો સાથે સ્વર્ગે જઈશ, પણ તમે તો નષ્ટસંકલ્પ થઈ (બાંધવો માર્યા જવાથી) શોકમાં જીવશો.' (ચિ. ૯–૬૧–૫૧ થી ૫૪)

દુર્યોધનનાં આ વાક્યો બહાર પડતાં કવિએ એનું કાવ્યમય અભિનંદન કરી, વાસુદેવ સહિત પાંડવોને વ્રીડિત થતા–શરમાઈ જતા–બતાવ્યા છે (ચિ. ૯–૬૧–૫૫ થી ૫૮) (વ્યાસ તટસ્થ છે. દુર્યોધનની વાતમાં જેટલું તથ્ય હતું તેટલું એને માન આપ્યું અને શ્રીકૃષ્ણ જેમને પૂજનીય પરમેશ્વરના અવતાર બતાવ્યા છે તેમને પણ એમના મુત્સદ્દી તરીકેના પાત્રાલેખનમાં કરેલા અધર્મ બદલ શરમિંદા બનાવ્યા છે.)

પણ શ્રીકૃષ્ણ તો પ્રખર રાજનીતિજ્ઞ હતા. એ શરમાયા પણ ગભરાયા કે લોચવાયા નહિ. એમણે તો મેઘ અને દુંદુભિ જેવા ગંભીર સ્વરે (લોચવાતા પાંડવપક્ષના રાજાઓ પ્રત્યે) કહ્યું કે, 'ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ અને ભૂરિશ્રવા વ. અતિશીઘ્રઅસ્ત્ર ફેંકનારા મહારથીઓને ઋજુયુદ્ધથી મારી શકાય જ નહિ એવા એ પરાક્રમી હતા. માટે હે રાજાઓ! મેં આવા (અધર્મી) ઉપાયોનો આશરો લીધો. અન્યથા પાંડવોનો કદાપિ વિજય થાત નહિ. આ સર્વ મહાત્માઓ અતિરથીઓ હતા અને સ્વયં લોકપાલો પણ તેમને ધર્મ(યુદ્ધ)થી હણી

જેમાં બાણો: સેવકો કે બંધુઓનું કામ પડતું નથી અને એકલાએ જ લડવું પડે છે એવા યુદ્ધમાં મનને જીતીને કાબૂમાં લેવાનો અનુરોધ કર્યો છે.[13]

શકે એમ નહોતું. એવી જ રીતે ગતક્લમ અને હાથમાં ગદા પકડેલા દુર્યોધનને દંડધારી કાળ પણ ધર્મથી મારી શકે એમ નહોતું. માટે તમારે આવો વિચાર જ ન કરવો કે અમે શત્રુઓને અન્યાયથી માર્યા છે. પૂર્વકાળમાં અસુરોનો વિનાશ કરવા દેવોએ આ જ (કપટ) માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો. બીજા અનેક સત્પુરુષોએ પણ એ જ માર્ગનુ અનુસરણ કર્યું છે, તેથી બીજા સર્વ લોકો હજુ તે જ માર્ગને અનુસરે છે! માટે બધા જઈને આરામ કરો. ચિ. ૯–૬૧–૫૯થી ૬૮. (સરં શ્રીકૃષ્ણના વચન સાથે યુદ્ધ પહેલાં અર્જુને 'અમે તો આર્જવવાળા યુદ્ધથી શત્રુઓને જીતીશું' (૫–૧૯૫–૧૫) એમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું હતું તે! કવિએ બતાવ્યું છે કે સજ્જનોનો સદ્‌નિર્ણય યુદ્ધમાં ટકી શકે નહિ. જુઓ ઉપર 'સત્ય' (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૯, પા. નોં. ૫, પૃ. ૮૨.)

(૨) અધર્મી શત્રુઓનો અધર્મ કરીને પણ સજ્જનોએ વિનાશ કરવો એવી પરિસ્થિતિ ગાંધીજી સુધી ચાલુ રહી, પરિણામે સજ્જનોને પણ અમુક અંશે કપટવિદ્યા શીખવી પડતી, એટલે ચિત્તમાં સ્ત્રીશક્તિઓની ગડ બેસતી નહિ. એટલે ધર્મીઓનો પણ અધર્મનો આશ્રય લેવાથી બન્ને રીતે નબળો પડતો, ધર્મ પૂરો આચરાય નહિ અને અધર્મ આચરવાથી સામો મજબૂત બને! સજ્જનોએ આચરવાના શુદ્ધ સાધનવાળા માર્ગ તરફનો દરવાજો, જે બંધ હતો તે ગાંધીજીએ ખોલી આપ્યો.

(૩) ઉપર 'વ્યસન' (પ્રક. ૧૧) શ્લોક ૧૧૮ પૃ. ૨૬૮ અને એ જ પ્રકરણના શ્લોક ૧૧૯, ૧૨૦ના ઉદ્‌ઘાટન પૃ ૨૭૮, ૨૭૫ (પા. નોં. ૧૭)માં આવતા શ્રીકૃષ્ણ વાક્યમાં જે વિચાર વિરોધ જેવુ દેખાય છે, તેનુ કારણ પણ આ શ્લોકોનુ ઉદ્‌ઘાટન સમગ્રતયા વાંચવાથી સમજી શકાશે.

૧૩. (૧) દીનમનસ્ ધર્મરાજને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

यच्च ते द्रोण भीष्माभ्या युद्धमासीदरिन्दम ।
मनसैकेन योद्धव्य तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥

ચિ. ૧૪–૧૨–૧૨=કે. ૧૨–૧૬–૨૦

यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बन्धुभिः ।
आत्मनैकेन योद्धव्य तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥

ચિ. ૧૪–૧૨–૧૪=કે ૧૨–૧૬–૨૧

'હે અરિન્દમ! દ્રોણ અને ભીષ્મની સાથે તમારે જે યુદ્ધ થયું હતું તેવું જ યુદ્ધ હમણાં તમારી પાસે ઉપસ્થિત થયું છે, જેમાં તમારે એકલાએ મન સાથે લડવાનુ છે

'જેમાં બાણો, સેવકો કે બંધુઓનુ કામ પડતુ નથી તેવું આત્માની

પરમઋષિ વ્યાસે વૈયક્તિક ચિત્તમાં થતા ઘર્ષણને સત્યના આધારવાળી અહિંસાથી કેમ જીતવું એ પૂરી સફળ રીતે બતાવ્યું છે, પણ વૈયક્તિક ચિત્તનાં આંતરિક ઘર્ષણો મોટા પાયા ઉપર સામૂહિક ચિત્ત-ક્ષોભ પેદા કરી એમાંથી તીવ્ર અસમાધાન, કટુતા, હિંસા, દમન અને અન્યાય જન્માવે તો તેનું સમાધાન અહિંસક માર્ગોએ થાય કે કેમ તે તેઓ બતાવી શક્યા નથી. અનાસક્તિપૂર્વક યુદ્ધ એનો એક આદર્શની દૃષ્ટિએ ખરો ઉકેલ છે ખરો, પણ એ તો ભૂમિતિની આદર્શ 'લીટી' કે લોલકની વજનવિનાની આદર્શ 'દોરી' જેવો છે. વ્યવહારમાં કદીયે એ સંપૂર્ણતયા અમલમાં આવી શકે નહિ એટલે તો યુદ્ધની તૈયારી ન થાય એ માટે, તૈયારી દરમ્યાન, યુદ્ધ દરમ્યાન, યુદ્ધાંતે, અને તે પછીનાં છત્રીસ વર્ષોનો ઇતિહાસ મ.ભા.માં આલેખાયેલો છે એ બધામાં, યુદ્ધથી થતી ખાનાખરાબી, રુદન, અને નૈતિક હ્રાસની લંગાર દર્શાવી છે. અને એમ વેદવ્યાસ યુદ્ધની નિરર્થકતા અને પ્રેમની સર્વોપરીતા દર્શાવીને અટક્યા છે. યુદ્ધના વિકલ્પે શું, એ પ્રશ્નનો એમણે ઘણો વિચાર કર્યો છે, વિસ્તૃત ચર્ચા-વિચારણાઓથી મ.ભા.માં એ વ્યક્ત થાય છે, પણ સૂત્રધાર શ્રીકૃષ્ણને નિઃશસ્ત્ર રહેતા દેખાડીને ભવિષ્યના નરોત્તમ (નર) ઉપર એમણે પ્રશ્નનો ઉકેલ છોડી દઈને સંતોષ માન્યો જણાય છે[૧૪]

(મનની) સાથે એકલાએ લડવાનું યુદ્ધ તમારી પાસે ઉપસ્થિત થયું છે.'

(શાંતિપર્વના આને મળતા શ્લોકો ભીમસેન ધર્મરાજને કહે છે, પણ ત્યાં ભીમની ભોગલોલુપતા મુખ્ય હોઈ, એ એક જ વસ્તુના જુદી જાતના ઉપયોગનું ઋષિ વ્યાસે આપેલું ઉદાહરણ બને છે)

(૨) सरं जो सहस्स सहस्साण संगामे दुजए जिणे ।

एग जिणेज अप्पाण एस से परमो जओ । ઉ સ્. ૯-૩૪ ५.

દસ લાખ યોદ્ધાઓને દુર્જય સંગ્રામમાં કોઈ જીતે, એના કરતાં પોતાની જાતને જીતે એ ઉત્તમ જય છે.

=ર્ફે. ધમ્મ. ૧૦૩ यो सहस्स सहस्सेन सङ्गामे मानुसं जिने ।

एकं च जेय्यमत्तान स वे सङ्गामजुत्तमो ॥

જે સંગ્રામમાં દસ લાખ મનુષ્યોને જીતે, તેના કરતા પોતાની જાતને જીતે તે ઉત્તમ યોદ્ધો છે. (વધુ માટે જુઓ 'મ. ભા અને ઉ. સૂત્ર' પૃ. ૪૬, ૪૭, ૮૨ થી.)

૧૪. આ વસ્તુ વ્યાસની ખામી નહિ, પણ ખૂબી છે જે વસ્તુ એ દેશકાળમાં શક્ય નહોતી, અને સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાંતિ ક્રમથી જ શક્ય બને તેમ હતી, એ તરફ એમણે અનધિકૃત પ્રયત્ન કર્યો નથી, એ વસ્તુ જ મહાસિદ્ધિ

વ્યાસે બાકી રાખેલા એ પ્રશ્નનો ઉકેલ મહાત્મા ગાંધીજીએ, વ્યાસની જ પદ્ધતિએ ચિત્તને ઉત્ક્રાંત કરીને, ઉકેલવા પ્રચંડ પ્રયત્ન કર્યો. અલબત્ત, એમાં ઘણી ખામીઓ રહી હોવા છતાં બળની માનવતાને સંપૂર્ણ કે બહુ અંશે નહિ, છતાંય સહેજે ઓછી મહત્ત્વની નહિ એવી સફળતા મળી. એ સફળતાનું માપ તાત્કાલિક સિદ્ધિથી નહિ, પણ રામ, કૃષ્ણ, વ્યાસ, બુદ્ધ, મહાવીર[15] વગેરેએ જેનું બીજારોપણ, સંવર્ધન અને સંગોપન કર્યું હતું એવા અવૈર-પ્રેમના મહાસિદ્ધાંતરૂપી વાડીમાંથી એક વિશિષ્ટ ફળ ઉતારી, ભવિષ્ય માટે દુનિયા સમસ્ત બચવાનું આશ્રયસ્થાન બની શકે એવી શક્યતાનું સફળ, આશાસ્પદ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે તેનાથી નીકળી શકે. તાત્કાલિક સિદ્ધિ પણ એટલી તેજસ્વી છે કે એણે ભારતને લશ્કરી રક્તપાત વિના સ્વતંત્ર કર્યું,[16] આજુબાજુનાં એશિયાઈ રાષ્ટ્રોને સ્વતંત્ર બનાવવામાં સહાય કરી, અને સામાજિક ગુણવત્તાનાં મૂલ્યોનું ઊંચું લક્ષ્યાંક પ્રજા સામે મૂક્યું, અહિંસાની અપરિમેય શક્તિનું અને સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માની અસીમ સત્તાનું કિંચિત્ દર્શન કરાવ્યું. પ્રજાના ચિત્તમાં

છે; ગાંધીજીએ ગીતાકારે ભૌતિક યુદ્ધનું ઉદાહરણ કેમ લીધું એનો એમની લાક્ષણિક નમ્રતાથી (શ્રીકૃષ્ણની પણ નમ્રતા એ લાક્ષણિક ગુણ હતો. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' પ્ર. ૨, શ્લોક ૩૬, પૃ. ૪૯) ખુલાસો કરીને, 'ગીતા સૂત્રગ્રન્થ નથી. ગીતા એક મહાન ધર્મકાવ્ય છે. તેમાં જેમ ઊંડા ઊતરો તેમ તેમાંથી નવા ને સુન્દર અર્થો મેળવો. ગીતા જનસમાજને સારુ હોઈ તેમાં એક જ વસ્તુને ઘણી રીતે કહી દીધી છે. એટલે ગીતામાં આવેલા મહાશબ્દોના અર્થ યુગેયુગે બદલાશે ને વિસ્તાર પામશે. ગીતાનો મૂળ મંત્ર કદી નહિ બદલાય. એ મંત્રને જે રીતે સાધી શકાય તે રીતે જિજ્ઞાસુ ગમે તે અર્થ કરે.

'ગીતા વિધિનિષેધ બતાવનાર પણ નથી એકને સારુ જે વિહિત હોય તે બીજાને સારુ નિષિદ્ધ હોય. એક કાળે કે એક દેશમાં જે વિહિત હોય તે બીજે કાળે, બીજા દેશમાં નિષિદ્ધ હોય. નિષિદ્ધ માત્ર ફલાસક્તિ છે, વિહિત અનાસક્તિ છે.' ('અનાસક્તિયોગ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૮.)

૧૫. ગાંધીજી સહિત આ બધા મહાપુરુષોને વ્યક્તિ નહિ, પણ આખા સમાજની ઉત્ક્રાંત દૈવીવૃત્તિના નિદર્શક મહાત્માઓ સમજવા. એમની મારફતે સમાજે પોતાના વિકસિત દૈવી ગુણો ફેલાવ્યા, એ ગુણોની જડ માનવતાની ભૂમિમાં હતી અને છે. એમાંથી એ જન્મ્યા, પ્રેરણા પીધી, અનેકશઃ કરી પાછી આપી અને વિકસાવી.

૧૬. કોમી વિદ્વેષ અને રક્તપાત થયેલો, તે અને બીજા ઘણા મુદ્દાઓ 'અહિંસક સત્યાગ્રહ'ના શસ્ત્રમાં રહેલા શોધનના પુષ્કળ અવકાશના નિદર્શક છે.

રહેલી દૌરાત્તિઓ અન્યાયનો સામુદાયિક સામનો અહિંસાપૂર્વક સફળતાથી કરી શકે છે, અને સત્યપ્રતિષ્ઠિત અહિંસક બળ એ જગતમાં આવેલી સર્વોત્તમ શક્તિ છે એ બનાવી, હવે પછી જન્મનારા પુરુષોત્તમો અર્થાત્ સાચા માનવો મહાભારતના વ્યાસે મૂકેલા કોયડાનો જેમ ગાંધીજીએ વ્યાસાદિ મહાત્માઓના ખભા ઉપર ઉભા રહીને ઉકેલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો તેમ ગાંધીજીના (અને એવા બીજા જ્ઞાન અજ્ઞાન દૃષ્ટાઓના) ખભા ઉપર ઉભા રહીને વિશેષ સારો ઉકેલ કરશે એવી આશા જન્માવે છે. એટલે ચિત્તમાં અહિંસા પ્રત્યે અપ્રતિહત ઉત્સાહ-અનિર્વેદ જાગે છે અને ભાવિ પેઢીઓ માટે યુદ્ધને બદલે યુદ્ધની વિનાશકારિતામાંથી છૂટી સ્નેહ પામવાની મંગળ નોબતના સુમધુર સૂર સંભળાય છે.[17]

---

૧૭. (૧) ગાંધીજી ગીતામાંથી બળ મેળવતા અને કદી નિરાશ નહોતા થતા. સર' 'મહાભારતકારે ભૌતિક યુદ્ધની આવશ્યકતા સિદ્ધ નથી કરી: તેની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. વિજેતાની પાસે રુદન કરાવ્યું છે, પશ્ચાત્તાપ કરાવ્યો છે ને દુઃખ સિવાય બીજું કંઈ રહેવા દીધું નથી' ('અનાસક્તિયોગ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૬)

'ગીતા ધર્મ-દર્શક કોષ છે; આત્માની ગૂંચો ઉકેલનારી પ્રચંડ શક્તિ છે; દુઃખિયાનો આધાર છે, મૂર્છામાંથી જગાડનાર છે એમ જે માને છે તેને જ ગીતાગાન મદદ કરી શકે છે...' ('ગીતાપદાર્થકોષ' પ્રસ્તાવના પૃ ૫)

'હું તો મારી બધી મુશ્કેલીઓમા ગીતામાતા પાસે દોડી જાઉં છું ને આજ લગી આશ્વાસન મેળવી શક્યો છું' ('ગીતાબોધ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૩): 'એવી એક પણ ધર્મની ગૂંચ નથી કે જેનો ઉકેલ ગીતા ન કરી શકે. આપણી ઓછી શ્રદ્ધાને લીધે આપણને તે વાંચતાં સમજતાં ન આવડે તે જુદી વાત છે.' ('ગીતાબોધ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૫)

(૨) વ્યાસે શોધેલા કર્મફલ-આસક્તિ ત્યાગના સિદ્ધાંત અનુસાર ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનું તદ્દન નવું શસ્ત્ર શોધ્યું. જેમ આઇન્સ્ટાઇનના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત અનુસાર એટમબોમ્બ, અને તેમાંથી એના મૃત્યુ બાદ હાઇડ્રોજન બોમ્બનાં નવાં હથિયાર, યુદ્ધ પ્રેમીઓએ શોધ્યાં છે એવી રીતે.

૧૪

વિદ્યા

सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥[1]

૫-૪૦-૫ (૧૩૨)

સુખાર્થીને વિદ્યા ક્યાંથી હોય અને વિદ્યાર્થીને સુખ ક્યાંથી હોય? માટે સુખાર્થીએ વિદ્યાને ત્યજવી અને વિદ્યાર્થીએ સુખ ત્યજવું.

'વિદુરનીતિ'નો સમારોપ કરતાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને જુદા જુદા વિષયોને લગતી શિખામણો, તે તે વિષયો અંગેનાં સુભાષિતોથી આપતાં વિદ્યાર્જન માટે જેને લહેર કહેવામાં આવે છે તેવી પ્રમાદી પ્રવૃત્તિઓ છોડી કેવળ વિદ્યાની ઉપાસના કરવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવ્યું છે. આ શ્લોકની અગાઉ વિદ્યાર્જનમાં આડચરૂપ શત્રુઓ નીચે મુજબ જણાવ્યા છે. 'અસૂયા એ ખરેખર મૃત્યુ છે અને નિંદા શ્રીનો નાશ કરનાર છે. તથા (ગુરુની) અશુશ્રૂષા, ઉતાવળ અને (આત્મ) શ્લાઘા એ વિદ્યાના ત્રણ શત્રુઓ છે.'[2]

વિદ્યા વગેરેનાં સંરક્ષણ માટે મ ભા માં ઓછામાં ઓછા બે સ્થળે આવતુ આ સુભાષિત અનેક રીતે મનનીય છે. 'કાયમ ક્રોધ(ના આવેગ)થી તપનું રક્ષણ કરવું, મત્સરથી શ્રીનું રક્ષણ કરવું, વિદ્યાનુ માનઅપમાનથી રક્ષણ કરવું અને પ્રમાદથી આત્માનું રક્ષણ કરવું.'[3]

---

૧ = દે. 'વૃદ્ધ ચાણક્ય' ૧૦–૩.

૨. (૧) असूयैकपद मृत्युरतिवाद श्रियो वध ।
अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्याया शत्रवस्त्रयः ॥ ૫–૪૦–૪.

(૨) સર° આ શ્લોક પછી આવતું ઉદ્યોગ. ક્ષેપક નં. ૨૪૦.

'આળસ, મદમોહ, ચાપલ્ય, વાતોડિયાપણુ, ઉદ્ધતાઈ (स्तब्धता) અભિમાન અને લોભલાલસ્ય (अत्यागित्व) એ સાતને સદાય વિદ્યાર્થીઓના દોષ માનવામા આવ્યા છે.

૩. नित्य क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मान तु प्रमादत ॥ ૩–૨૦૩–૪૦

વિદ્યાર્થીએ, વિદ્યાર્જન કરવાવાળાએ સુખશીળીયા ન થવું. એનો અર્થ એવો નથી કે વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપ્રદાન કરનારાઓએ નાહક દુઃખી કરવા. મ.ભા.ની તદ્દન શરૂઆતમાં આયોદ ધૌમ્ય[૪] અને તેમના ત્રણ શિષ્યો ઉદ્દાલક આરુણિ[૫] ઉપમન્યુ અને વેદની કથા આવે છે. ગુરુ ધૌમ્ય એ શિષ્યોને વધુ પડતાં સખ્ત કામ બનાવીને કસતા. એ પૈકીના ઉપમન્યુને આકરી કસોટીના અંતે અશ્વિનીકુમારોએ વર આપતાં 'તારા ઉપાધ્યાયના તો લોખંડ જેવા કાળા દાંત છે પણ તારા તો સુવર્ણમય દાંત થશે.[૬] તું ચક્ષુષ્માન થઈશ અને તું શ્રેયને પામીશ' એમ કહી એના ઉપાધ્યાયની નિંદા કરી હતી. ઉદ્દાલક આરુણિને ગુરુએ ખેતરમાં પાણીની કયારડી બાંધવા મોકલેલો. કયારડીની જગા એવી વિચિત્ર કે આરુણિ પોતે જ માટીની જગ્યાએ સૂઈ રહ્યો ત્યારે પાણી રોકાયેલું! ત્રીજા શિષ્ય વેદને ગુરુએ (પેલા બે શિષ્યો સમાવર્તન લઈ ઘેર ગયા પછી પણ) લાંબા સમય સુધી ગુરુકુલમાં ગોંધી રાખ્યો: તેણે બળદિયાની જેમ ટાઢ, તાપ, ભૂખ તરસ વગેરે સહન કરી અનુકૂળ રહી ગુરુની સેવા ઉઠાવી. આ ત્રણે શિષ્યોને આવી કડક પરીક્ષા પછી ગુરુએ વિદ્યા આપેલી! આ શિષ્યો ઘેર ગયા પછી તેમણે પોતાના શિષ્યો પ્રત્યે આયોદ ધૌમ્ય જેવી કડકાઈ નહિ પણ દયા, માયા બતાવી હશે, તે વેદ વિષેના મ.ભા.ના ઉલ્લેખથી જણાય છે.[૭] એ ઉલ્લેખ પ્રમાણે ગુરુગૃહેથી સમાવર્તન લઈ ગૃહસ્થાશ્રમી થયેલા વેદને પણ ત્રણ શિષ્યો હતા. છતાંય 'તમે કામ કરો કે ગુરુશુશ્રૂષા કરો' એવું કશુંય એ શિષ્યોને કહેતો નહિ કારણકે ગુરુકુળવાસનાં

(ધર્મવ્યાધના અધ્યાત્મવિચાર અંગેના પ્રવચનમાં).

=૬. ૧૨-૧૮૨-૧૦ (ભૃગુ-ભારદ્વાજ સંવાદમા ભૃગુના બ્રાહ્મણાદિ વર્ણનાં લક્ષણો કહેતા પ્રવચનમાં.)

૪. આદિ અ. ૩: આ કથા મ. ભા. ના તદ્દન આદિ સ્તરોમાંની કથાઓ પૈકીની એક છે. અને વેદોના પૂરા અભ્યાસ સિવાય એને બરાબર સમજવી અશક્ય છે. તેથી રસિક અભ્યાસી માટે ઉત્તમ મસાલો પૂરો પાડે એવી છે.

૫. આ આરુણિ તે જ નચિકેતા તથા શ્વેતકેતુના પિતા ઉપનિષત્પ્રસિદ્ધ ઉદ્દાલક આરુણિ હોય એવો સંભવ લાગે છે. (જુઓ ૧-૩-૨૯ પૃ.)

૬. 'જેમ સંભળાય છે એમ कार्ष्णायसा दन्ताः એટલે જૂની નિર્દયતા સૂચવે છે અને हिरण्मया ए. 'તું શિષ્યો પ્રત્યે દયાળુ થઈશ' એમ સૂચવે છે.' મ. ભા. ચિ.ની આવૃત્તિના સંપાદકનો અર્થ.

૭. આરુણિ કે ઉપમન્યુના વર્તન વિષે આ જગ્યાએ બીજો વિશેષ ઉલ્લેખ નથી.

દુઃખોથી એ પરિચિત હોઈ શિષ્યોને ક્લેશ આપવા ઇચ્છતો નહોતો.[૮]

તો 'સુખાર્થીને વિદ્યા ક્યાંથી હોય' એનો અર્થ શું? અધ્યાપક વ્યાસે ગુરુ તરીકે એનો ઉત્તર આપ્યો છે.[૯] ચાર શિષ્યો અને પુત્ર શુકદેવને અધ્યયન કરાવી તૈયાર કર્યા બાદ, શિષ્યોએ હિમાલય પર્વતથી ઊતરી પૃથ્વી ઉપર-મેદાનોમાં-જઈ વેદોને અનેકધા કરવાની, જ્ઞાન વિસ્તરણ કરવાની આજ્ઞા માગી. એટલે ગુરુએ એક જ વાક્યમાં અર્થઘન હિતકારી ઉત્તર આપ્યો, 'તમને જ્યાં સારું લાગે ત્યાં, પૃથ્વી ઉપર કે દેવલોકમાં, ગમે ત્યાં જાઓ પણ જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારે (અધ્યયનમાં) અપ્રમાદ જ રાખવો. કારણ કે વેદ-તો પ્રચુર છળવાળો છે' અર્થાત્ જ્ઞાનોપાસનામાં સતત જાગ્રત નહિ રહો તો વિદ્યા વિસ્તરણ તો દૂર રહ્યું પણ ગરબડગોટા થશે.

એમ અધ્યાપકોને ઉદ્દેશીને શિષ્યોને કસવા પણ દુઃખી નહિ કરવા અને વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને સુખશીળીયા નહિ પણ સદા ખડતલ અને સદા અપ્રમત્ત રહેવાનો વ્યાસમુનિનો આદેશ છે.

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ।[१]

३-१३३-११ (१३३)

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥[१] (१)

३-१३३-१२ (१३४)

૮. ૧-૭-૮૩ થી.

૯. કથાનક વગેરે માટે જુઓ નીચે શ્લોક ૧૪૦.

૧. ૩-૧૩૩-૧૧ = ચિ. ૯-૫૧-૪૯ કડ. ૫૦ અમ.
= કે મનુ ૨-૧૫૬; ધમ્મ. ૨૬૦.

૧ (૧) ૩-૧૩૩-૧૨; = ૧૨-૩૧૦-૬. શુકચરિત્રની શરૂઆત ભીષ્મ પિતામહે આ શ્લોકથી પ્રસ્તાવના કરીને કરી છે. = કે. મનુ. ૨-૧૫૪; સર્વ ધમ્મ. ૨૬૧, તથા ૨૫૯, ૨૬૨, ૨૬૩

'ધમ્મપદ'ની ગાથાઓ ૨૬૦, ૨૬૧ ઉપરની અટ્ઠકથાનો સાર આ પ્રમાણે છે:

'લકુણ્ટક ભદ્દિય સ્થવિર ઠીંગણા હતા. એક વખત ત્રીસ ભિક્ષુઓ આરણ્ય (?) ભગવાનનાં દર્શન કરવા જેતવનમાં આવ્યા. એ સમયે લકુણ્ટક ભદ્દિય સ્થવિર ભગવાનને વન્દના કરીને પાછા જતા હતા. આ ભિક્ષુઓ આવતાં ભગવાને પૂછ્યું, "તમે એક સ્થવિરને જતાં જોયા કે?"

માથે પળિયાં આવવાથી કંઈ સ્થવિર થવાતું નથી, પણ બાળક હોવા છતાં જે જ્ઞાની છે તેને દેવો સ્થવિર–વૃદ્ધ જાણે છે.

ઘણાં વર્ષ થવાથી, પળિયાંથી, ધનથી કે સગાંસંબંધીઓથી (મનુષ્ય) મહાન ગણાતો નથી પણ ઋષિઓએ નિયમ કર્યો છે કે જે જ્ઞાની હોય તે અમારામાં મહાન છે.

ઉદ્દાલક આરુણિએ નિયમનિષ્ઠ શિષ્ય કહોડને પુત્રી સુજાતા પરણાવી.[2] એ સગર્ભા થઈ. હવે એક વખતે અધ્યયન કરતા પિતાને 'તમે આખી રાત અધ્યયન કરો છો પણ તે સમ્યગ્ થતુ નથી' એમ ગર્ભસ્થ પુત્રે ખોડ કાઢી. તેથી ગુસ્સે થઈને પિતાએ તેને આઠ ઠેકાણે વાંકો–અષ્ટાવક્ર થવાનો શાપ આપ્યો. દરમ્યાન સંતાન જન્મે ત્યારે ખર્ચની જોગવાઈ માટે કહોડ જનકની સંસદમાં ગયો. ત્યાં બંદી સાથેના વિવાદમાં હારી જવાથી બંદીએ તેને પાણીમાં ફેંકી દીધો.[3] એ વાતને બાર વર્ષનાં વહાણા વાયાં અહીં સુજાતાને પુત્ર

"ભગવન્! અમે સ્થવિરને તો નથી જોયો પણ એક શ્રામણેર જતો હતો"

"ભિક્ષુઓ એ શ્રામણેર નથી, સ્થવિર છે."

"ભગવન્! એ ખૂબ ઠીંગણો છે"

"ભિક્ષુઓ! વૃદ્ધ થવાથી કે સ્થવિરના આસન ઉપર બેસવા માત્રથી સ્થવિર નથી કહેવાતો, પરંતુ જે આર્યસત્યોનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મહાજનસમુહને (આખી પ્રજાને) માટે અહિંસક થયો છે, એ સ્થવિર છે.' ભગવાને એમ કહીને ધમ્મ ની બે ગાથાઓ કહી

न तेन थेरो सो होति येनस्स पलितं सिरो ।
परिपक्को वयो तस्स मोघजिण्णो ति वुच्चति ॥ २६०
यम्हि सच्चं च धम्मो च अहिंसा सयमो दमो ।
स वे वन्तमलो धीरो सो थेरो ति पवुच्चति ॥ २६१

માથે પળિયાં આવ્યાથી માણસ સ્થવિર થતો નથી; તેની વય પરિપક્વ થઈ છે; તે વૃથા જીર્ણ કહેવાય છે.

જેનામાં સત્ય, ધર્મ, અહિંસા, સંયમ અને દમ હોય તે જ મળ વિનાનો ધીર સ્થવિર કહેવાય છે.

૨. 'અષ્ટાવક્રોપાખ્યાન' આરણ્યક અ. ૧૩૨ થી ૧૩૪.

૩. બંદી હારતા બ્રાહ્મણોને પાણીમાં ફેંકી દેતો પણ ખરેખર તો એના પિતા વરુણના બાર વર્ષના યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો જોઈતા હતા ત્યાં મોકલી દેતો

પ્રસવ્યો અને તે માતામહ ઉદ્દાલકને ત્યાં ઊછરવા માંડ્યો. માતામહનેજ પિતા સમજતા અષ્ટાવક્રને સમવયસ્ક મામા શ્વેતકેતુ સાથે અકસ્માત લડવાડ થતાં આ બીનાની ખબર પડી. ખબર પડી એટલે ગર્ભવિદ્વાન અષ્ટાવક્ર મામા શ્વેતકેતુને લઈ ને જનકને ત્યાં વિવાદ કરવા ઉપડયા. રાજસંસદના માર્ગમાં (ગણરાજ્યના રાજાઓ પૈકી) એક જનક ભેટી જતાં તેની સાથે દલીલ કરી પોતાને પ્રથમ જવા રસ્તો મેળવ્યો. પછી સંસદમાં બાળકોને જવા નહિ દેતા દ્વારપાળને, 'અમે વૃદ્ધ, (બ્રહ્મચર્ય) વ્રતધારી, વેદના પ્રભાવવાળા, (ગુરુની) શુશ્રૂષાપરાયણ, જિતેન્દ્રિય, અને વેદાંતમાં (જ્ઞાનાગમ) નિપુણ છીએ, બાળક નથી તેથી સંસદમાં પ્રવેશ કરવાના અધિકારી છીએ...શરીર વધે તેથી કંઈ મોટાપણું આવતુ નથી એ તો શામળાની કાલેલી ગાંઠ જેવું છે. જે નીચું તથા નાનુ છતાં ફળ આપે છે તે જ્ઞ મોટું છે. પણ જે ફાલેલું છતાં ફળવિનાનું છે તે મોટું નથી...'[૪] વગેરે કહી ઉપરનાં બે સુભાષિતો તથા બીજી દલીલો સંભળાવી રાજસભામાં પ્રવેશ મેળવ્યો. પણ આ તો જનકની સંસદ. જનકે પણ તેની કસોટી કરી અને તેમની માંગણી મુજબ યજ્ઞશાળામાં વિવાદ માટે જવા દીધા. ત્યા વિવાદ કરી તેણે (વરુણ પુત્ર) બન્દીને હરાવ્યો, અને પિતા સહિત બીજા અનેક બ્રાહ્મણોને વરુણાલયમાંથી પાછા મેળવ્યા. પિતા કહોડે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું, 'આટલા માટે જ મનુષ્યો પુત્રને ઇચ્છે છે. જે હું ન કરી શક્યો તે પુત્રે કર્યું. નિર્બળને પણ બળવાન, બાળ (મૂર્ખ)ને પણ પંડિત અને અવિદ્વાનને પણ વિદ્વાન પુત્ર જન્મે છે.'[૫] પછી પુત્રનુ અભિનંદન કરી, બાળક પુત્રની જ્ઞાનપ્રાપ્ત મહત્તાનો સ્વીકાર કર્યો, તથા પરોક્ષ રીતે પોતાની ભૂલનો તેણે સ્વીકાર કર્યો.

શલ્યપર્વની કથામાં દાનવોના વિનાશાર્થે હાડકાં અર્પનાર દધીચ ઋષિના યુવાન પુત્ર સારસ્વતે બાર વર્ષની અનાવૃષ્ટિના સમયમાં વેદોનો નિયમિત સ્વાધ્યાય કરીને વેદો જાળવી રાખ્યા હતા.[૬] અનાવૃષ્ટિ પૂરી થતાં આજીવિકા માટે બીજે ચાલી ગયેલા ઋષિઓ પાછા આવ્યા. એ બધા સંકટને લીધે સ્વાધ્યાય નહિ બનવાથી વેદો ભૂલી ગયા હતા. એમણે સારસ્વતને વેદોનું અધ્યાપન કરવા વિનંતી કરી સારસ્વતે કહ્યુ, 'તમે વિધિપુરઃસર શિષ્ય થાઓ

હતો. એ વાતની અષ્ટાવક્રે બંદીને હરાવ્યો ત્યારે ખબર પડી. (૩-૧૩૪-૨૪, ૨૫, ૩૧ ૪)

૪. ૩-૧૩૩-૬, ૭, ૯ ૪

૫. ૩-૧૩૪-૩૩, ૩૪.

૬. ભિ શલ્ય. અ ૫૧.

એટલે શીખવાડુ.' એટલે ઋષિઓ બોલ્યા 'પુત્ર! તુ તો હજુ બાળક છે, અમે કેવી રીતે તારા શિષ્યો થઈએ?' જ્યાગમાં ન તેન સ્થવિરો મવતિ (વિ. ૯-૫૧-૪૯ કક, ૫૦ અગ) વગેરે કહી એમને સમજ પાડતાં સાઠ હજાર ઋષિઓ, આ બાલબ્રહ્મર્ષિના નિયમનમાં રહીને અભ્યાસ કરવા માંડયા

આમ આવાં કથાનકો દ્વારા વિદ્યાની મહત્તા દુનિયાદારીની દષ્ટિએ મોટી ગણાતી અનેક વસ્તુઓ અને મોટી ઉંમર કરતાં વિશેષ છે, એ સ્પષ્ટ કર્યું છે.[૭]

> क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
> विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
> नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे
> तत्प्रज्ञानं प्रथम पण्डितस्य ॥ ५-३३-२२ (१३५)

ઝડપથી સમજી જાય છે, લાંબા સમય સુધી (બીજાની વાત) સાંભળે છે, હેતુ સમજે છે પણ સ્વાર્થવશ થઈને (કાર્ય) કરતો નથી, પૂછ્યા વગર બીજાની વાતમા માથું મારતો નથી-(આ સર્વ) પંડિતનું પ્રથમ લક્ષણ છે.

યુદ્ધનાં ઘનઘોર વાદળ ઘેરાયા હતા, ચિંતાથી બળી રહેલા ધૃતરાષ્ટ્રની નિદ્રા ઉડી ગઈ હતી ત્યારે મનની શાંતિ માટે વિદુરને બોલાવી કંઈ ધર્મ અને પરમકલ્યાણકારી સંભળાવવા કહેતા, દીર્ઘદર્શી વિદુરે પંડિતના લક્ષણોથી વક્તવ્યની શરૂઆત કરી, તે પૈકીનુ આ વચન છે પંડિતના લક્ષણ પૂરા થયા પછી મૂર્ખના લક્ષણો પણ વિદુરે કહ્યા છે અને એમ ભાવાત્મક તથા અભાવાત્મક રીતે બુદ્ધિની કુશાગ્રતા અને વિદ્વત્તા કેવી હોવી જોઈએ તે સમજાવ્યુ છે આ પંડિતલક્ષણ કથન પૈકીના નીચેના બે સુભાષિત ઉપરના વચન સાથે ખાસ વાચવા જેવાં છે 'જે પોતાના સન્માનથી રાજી થતો નથી, અપમાનથી તપી જતો નથી અને ગંગાના ધરા જેવો અક્ષોભ્ય છે તે પંડિત કહેવાય છે. જે સર્વ પ્રાણીઓના (જન્મ મરણના) તત્ત્વનો જ્ઞાતા છે, સર્વ કર્મોના યોગનો-કર્મના નિયમનો જાણકાર છે અને મનુષ્યોના (સામ, દામ, ભેદ અને દંડરૂપી ચાર) ઉપાયોનો સમજનાર છે તે પંડિત કહેવાય છે'[૧]

૭ જુઓ ઉપર 'વ્યસન' (પ્રક ૧૧) શ્લોક ૧૧૯, ૧૨૦, વિકર્ણનુ દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણ પ્રસંગનુ પ્રવચન, પૃ ૨૭૦ થી

१. न हृष्यत्यात्मसमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ५-३३-२

यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः ।
न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥[1]

१२-२९३-२४ (१३६)

तत्त्वज्ञ सर्वभूताना योगज्ञ सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञा मनुष्याणा नर पण्डित उच्यते ॥ ५-३३-२७

१ (१) सर॰ स्थाणुरय भारहार किलाभूदधीत्य वेद न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकल भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥
यद् गृहीतमविज्ञात निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥

નિરુક્ત ૧-૬-૧૮

વેદાધ્યયન કરીને (વેદના શબ્દોની આવૃત્તિઓ કરીને) જે એનો અર્થ જાણતો નથી, તે ખરેખર સ્થાણુ (ખેતરમાના ચાડિયા) જેવો, ભાર વહન કરનારો છે પણ જે અર્થનો જાણકાર છે તે સકળ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે અને જ્ઞાન વડે પાપ રહિત થઈને સ્વર્ગ મેળવે છે

જેવી રીતે સુકા લાકડાને અગ્નિ સિવાય ફેંકવામા આવે તો કદિ પણ બળી શકતા નથી એવી રીતે સમજ્યા વિના જે (જ્ઞાન) ગ્રહણ કરવામા આવે છે તે (પોપટિયા) રટણ જેવુ (નિષ્ફળ) છે

(૨) (अ) સર॰ શ્રીકૃષ્ણવિષ્ટિ પછી પાડવોને ઉત્સાહ માટે શ્રીકૃષ્ણ મારફતે સદેશો કહેવડાવતા કુન્તીએ યુધિષ્ઠિરને ઉદ્દેશીને કહેલુ વચન

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चित ।
अनुवाकहता बुद्धिधर्ममेवैकमीक्षत ॥ ५-१३०-६

હે રાજન્! જેમ (વેદ ગોખનારા) મન્દ અને મૂર્ખ શ્રોત્રિયની બુદ્ધિ વેદની (વેદના શબ્દોની) આવૃત્તિથી હણાઈને તેને જ ધર્મ જુએ છે—માને છે, એમ તુ પણ કેવળ એક ધર્મને જ જુએ છે

કુન્તીએ, સમજ્યા વગર અધ્યયન કરતા શ્રોત્રિયની નિંદા કરી છે, તેમ ધર્મરાજ (ક્ષમાશીલ હોઈ), ક્ષાત્રધર્મથી ચ્યુત થઈ, કાયમ વનમા ભટકવા જેવી નિવૃત્તિનો ધર્મ જેવો દેખાતો તામસી અધર્મ, ન સ્વીકારે પણ ક્ષત્રિય વિહિત રાજસિક ધર્મનો (એ પણ સાત્વિક ધર્મની અપેક્ષાએ અધર્મ જ છે) આશ્રય કરે એ હેતુથી આ વચન કહ્યું છે

(૨) (ब) સર॰ અરણ્યવાસ દરમ્યાન ભીમસેને યુધિષ્ઠિરને કહેલા વચન પૈકી 'જેનો ધર્મ માત્ર ધર્મને અર્થે જ છે, તે પડિત નથી પણ કેવળ

भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः ।
यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥
१२-२९३-२५ (१३७)

જે વેદ અને શાસ્ત્રોના ગ્રન્થ ધારણ કરવામાં–મુખ પાઠ કરવામાં તત્પર રહેતો હોય પણ એને જો ગ્રન્થના અર્થતત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોય તો એનું ગ્રન્થધારણ વૃથા છે.

જે (ગ્રન્થ ધારણ કરીને) ગ્રન્થનો અર્થ ન જાણે તે તો ભાર ઉપાડનારો છે, પણ જે (શાસ્ત્ર)ગ્રન્થાર્થતત્ત્વજ્ઞ–ગ્રન્થના તત્ત્વસહિત અર્થને જાણનાર છે તેનું ગ્રન્થાધ્યયન વૃથા–નિષ્ફળ થતું નથી.

વસિષ્ઠ અને કરાલ જનકના સનાતન પરબ્રહ્મ વિષેના સંવાદમાંથી આ

ભોગવનારો છે. જેમ અંધ માણસ સૂર્યપ્રભાને જાણતો નથી એમ એ ધર્મ-રહસ્યને જાણતો નથી' ૩–૩૪–૨૩, ભીમની લોલુપતા સ્પષ્ટ છે

(૩) યાજ્ઞવલ્ક્ય–દૈવરાતિ જનકના સંવાદમાં જનકને, અગાઉ વિશ્વાવસુ ગંધર્વે ઋષિને પૂછેલા વેદરહસ્ય સંબંધી ૨૪ પ્રશ્નો અને આન્વીક્ષિકી વિદ્યા અંગેના ૨૫મા પ્રશ્નના જવાબ આપેલા, તેનો અહેવાલ આપ્યો છે એમાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહેલા વચનો સર° 'હે ગંધર્વસત્તમ! જેઓ વેદાર્થરૂપ વેદ્ય–આત્મતત્ત્વને જાણતા નથી તેઓ ચ્યુત થઈને જન્મમરણ પામે છે સાંગોપાંગ–અંગ ઉપાંગ સહિત વેદો અને પાંચમો વેદ–ઇતિહાસ પુરાણનું અધ્ય-યન કર્યું હોય પણ જો માણસ વેદ દ્વારા જાણવાયોગ્ય (વેદ્ય=આત્મતત્ત્વ)ને ન જાણતો હોય તો તે વેદનો ભાર વહન કરનારો છે–વેદિયો ઢોર છે! ઘી મેળવવાની ઇચ્છાથી જે ગધેડીના દૂધને વલોવે છે, તેને ઘી નહિ પણ વિષ્ટા જેવો દુર્ગંધી પદાર્થ મળે છે, એવી રીતે જે વેદવેત્તા–વેદ ભણેલો, વેદ્ય અને અવેદ્ય (પુરુષ અને પ્રકૃતિ, કે ચેતન, અને જડનો વિવેક)ને જાણતો નથી તે કેવળ અતિમૂઢ છે અને જ્ઞાનનો ભાર વહન કરનારો ગણાય છે માટે સદાય તત્પર અન્તરાત્મા વડે વેદ્ય અને અવેદ્યને બરાબર જોવા જેથી પુનઃ પુનઃ જન્મમરણ થાય નહિ' ૧૨–૩૦૬–૪૭ થી ૫૧

(૪) સર° तुम्मे त्थ भो भारधरा गिराणं अट्ठं न जाणाह अहिज्ज वेए ।
ઉ સૂ ૧૨–૧૫

(યજ્ઞ કરતા બ્રાહ્મણો પ્રત્યે યક્ષ) 'અરે! તમે વાણીનો ભાર ઉપાડનારાછો, કેમકે વેદાધ્યયન કર્યાં છતાં તેના અર્થને જાણતા નથી!'

એ શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરેલા છે. સાંખ્યશાસ્ત્રની કેટલીક તાત્ત્વિક ચર્ચા તથા માણસોની અજ્ઞાનદશાની પ્રવૃત્તિઓ અંગેના વસિષ્ઠના વિવેચન પછી, જનકે પૂર્વપક્ષ રજુ કરતાં, વેદ અને શાસ્ત્રપ્રમાણ ટાંકીને, કહ્યું કે 'સ્ત્રી–પુરુષ સંબંધ જેવો જ સાંખ્યનો પ્રકૃતિ–પુરુષ સંબંધ માલુમ પડે છે, તેથી પ્રકૃતિ–પુરુષના એ અનાદિ સંબંધને લીધે એમ દેખાય છે કે મોક્ષધર્મ હશે જ નહિ, તો મોક્ષ ઇચ્છનારા અમને અનામય, દેહરહિત, અજર, દિવ્ય, અતીન્દ્રિય અને અનીશ્વર, મોક્ષ વિષે કહો.'[2] આનો ઉત્તર આપતાં ઋષિ વસિષ્ઠે જનકના વેદ અને શાસ્ત્રનાં પ્રમાણોનો સ્વીકાર કર્યો અને 'હે નરેશ્વર! તેં વેદ અને શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો છે, પણ તુ એ ગ્રંથોના તત્ત્વને યથાવત્ જાણતો નથી'[3] એમ કહીને ઉપરનાં સુભાષિતો સંભળાવ્યાં. આગળ ચાલતાં યોગ અને સાંખ્યની એકતા બતાવી, જેમ ઋતુઓ અમૂર્ત છતાં તેમના કુદરતમા થતા ફેરફારરૂપ કાર્યથી ઋતુઓનુ અનુમાન થાય છે, એમ પ્રકૃતિનું અને પરમાત્માનું ગુણ અને નિર્ગુણપણાથી અનુમાન થાય છે[4] તથા પ્રાકૃત વિષયોનો અને અજ્ઞાન-આત્મભ્રાંતિનો ત્યાગ કરવાથી અવ્યક્ત, ચિહ્નરહિત પરમાત્માને જ્ઞાનીઓ જાણે છે એ હકીકત સમજાવી.[5]

---

૨. ૧૨–૨૯૩–૧૨ થી ૨૧.

૩. ૧૨–૨૯૩–૨૨ થી.

૪. ૧૨–૨૯૩–૨૯ થી અને અ. ૨૯૪ થી.

૫. કરાલ જનકે વસિષ્ઠ આગળ મૂકેલો 'સ્ત્રી–પુરુષ સંબંધ સાથે પ્રકૃતિ-પુરુષ સંબંધને' સરખાવતો પ્રશ્ન ખૂબ ઊંડો અને ભારતના બુદ્ધિમાન દાર્શનિકોને હજારો વર્ષથી મૂંઝવતો આવ્યો છે. એ શંકાનુ યથાયોગ્ય નિરસન હજુ સુધી થયું નથી. અહીં ઋષિ વસિષ્ઠ 'પુમાન્ કે અપુમાન્ (પુરુષ કે સ્ત્રી અને નપુંસક) વગેરે ત્રિગુણાત્મક ભેદો પ્રકૃતિના છે, અને પુરુષ–વિભુ તો પુમાન્ કે અપુંમાન કંઈ નથી' (૧૨–૨૯૩–૩૬) વગેરે કહી આ સંબંધોની સરખામણી ન થાય અને પ્રકૃતિ–પુરુષનો સંબંધ અનાદિ હોવા છતાં પુરુષ–પરમાત્મા અલિપ્ત છે એવું દર્શાવવા અછડતો પ્રયત્ન કરી, પછી સાંખ્ય–યોગની તાત્ત્વિક ચર્ચામાં ઊતર્યા છે જો કે રહસ્યાર્થ સમજવા માટેનાં વચનો કહેવા દ્વારા એમણે તર્કની જાળમાં ગૂંચાયા વિના આચારધર્મને યાદ રાખવાના મ. ભા.ના સળંગ વિચારસૂત્રને અભિવ્યક્ત કર્યું છે, છતાં આ મૂળ પ્રશ્નનું નિરસન થતું નથી

ગીતામાં પણ જુદે જુદે સ્થળે (અ. ૩, ૭, ૧૪ ઇ.) સાંખ્યના જુદા જુદા આચાર્યો દ્વારા પ્રવર્તિત પ્રકૃતિ–પુરુષ સિદ્ધાંતનો જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આચારની અભિવૃદ્ધિ કરનારો સુંદર વિનિયોગ કરેલો છે, પણ કુશળ દાર્શનિક કે શાસ્ત્રના

કવિએ ગ્રંથાધ્યયનની સાથે એના શબ્દો જ નહિ, પણ શબ્દોની પાછળ રહેલા તત્ત્વ, ભાવ અને રહસ્ય સમજવા ઉપર ભાર મૂકી સમજાવ્યુ છે કે, રહસ્ય જાણ્યા વિનાનુ અધ્યયન એ તો વ્યર્થ ભાર ઉપાડવા જેવુ કાર્ય છે. એ છતા એકલા અધ્યયનની પણ એની કક્ષાએ કિંમત છે, કારણ અધ્યયન પહેલુ છે, રહસ્યજ્ઞાન પછી છે, તેથી વ્યાસશુકસંવાદમાં, સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓની અનુક્રમે એકબીજાથી વિશિષ્ટતા વર્ણવતા છેવટે ધર્મજ્ઞો શ્રેષ્ઠ, તેમાંય ધર્મજ્ઞ ઉપરાંત વેદજ્ઞ, તેમાંય વેદનુ (વેદાર્થનુ) પ્રવચન કરી જાણનારા[૬] અને તેમાંય આત્મજ્ઞને સર્વશ્રેષ્ઠ કહ્યો છે કારણ કે તે જન્મમરણના સંબંધને યથાવત્ જાણે છે. (વળી આવો આત્મજ્ઞ) જે (પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપી) બન્ને ધર્મને જાણે છે એ પૂર્ણ, સર્વધર્મવેત્તા, ત્યાગી, સત્યસંકલ્પ, ક્ષાન્ત અને ઈશ્વર-ઐશ્વર્યશાળી છે, એ પ્રમાણે કહ્યુ.[૭]

અને એમ શાબ્દિક અધ્યયન તથા સાર્થ અધ્યયનનુ યથાયોગ્ય મૂલ્ય દર્શાવી, અધ્યયન માત્રનુ શ્રેષ્ઠ પર્યવસાન આત્માને જાણવામા છે એવો અભિપ્રાય આપેલો છે[૮]

शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः ॥

१०-५-१ (१३८)

સાધકને મૂંઝવતા આ મૂળભૂત પ્રશ્નનો ચોક્કસ ઉકેલ ત્યા પણ દેખાતો નથી જો કે સાખ્યસિદ્ધાતમા આ ખામી દેખાવા છતા, એ ખોળનાર પ્રથમ ઋષિ, અજોડ મહાકવિ, દ્રષ્ટા અને વિજ્ઞાની છે એમા શકા નથી આ જોયા પછી એમ લાગે છે કે

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता ॥ ગીતા ૧૮-૪૮
(મ ભા ૬-૪૦-૪૮)

એ ગીતા વાક્ય કેટના વ્યાપક પ્રમાણમા સાચુ છે!

૬ ૧૨-૨૨૯-૧૧ થી

૭ प्रवक्तॄणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ।
आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ॥ १२-२२९-२०
धर्मद्वय हि यो वेद स सर्व सर्वधर्मविद् ।
स त्यागी सत्यसंकल्प स तु क्षान्त स ईश्वर ॥ २१
જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૫૪, ૫૫ પૃ ૯૯ થી.

૮. સર૰ सा विद्या या विमुक्तये ।

અજિતેન્દ્રિય (અને તેથી) દુર્મેધ મનુષ્ય સાભળવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો પણ ધર્મ અને અર્થને સપૂર્ણ રીતે જાણી શકતો નથી, એવો મારો મત છે

'વળી જે મેધાવી હોય તે પણ જ્યા સુધી વિનય ન શીખે ત્યા સુધી ધર્મ કે અર્થના સિદ્ધાત વિષે કશુયે જાણી શકતો નથી '[1] ક્રોધથી ધૂધવાતા અને રાત્રે ઊઘમા જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સહિત આખી પાડવસેનાનો નાશ કરવાનુ કહેતા અશ્વત્થામાને, તેના મામા કૃપાચાર્યે આવા સારાસારનો વિવેક શીખવનારા ઉત્તમ વચનોથી સાત્વન આપના પ્રયત્ન કર્યો આ વસ્તુને કૃપે ફરીથી વ્યતિરેક દ્વારા સૂચિત કરી 'મેધાવી અને જિતેન્દ્રિય મનુષ્ય જો સાભળવાની ઇચ્છા રાખે તો તે સર્વ આગમોને જાણી શકે છે અને શાસ્ત્રોના ગ્રાહ્ય વિષયોનો વિરોધ કરતો નથી '[2] આગળ ચાલતા કૃપે અશ્વત્થામાને પાપકર્મથી વિરમવા માટે અનેકશ સમજાવ્યો, પણ એ સમજ્યો નહિ અને ઉપરના સુભાષિતમા કહેલી હકીકતને સાચી પાડી

આ સાથે જ આવો ઉપદેશ કરનાર કૃપાચાર્ય, પણ (સાથી પોતાપ્રત્યે શકિત ન થાય તે તથા બીજા અનેક વ્યક્ત—અવ્યક્ત કારણોસર) અશ્વત્થામાએ કરેલા રાત્રિસહારના સક્રિય ભાગીદાર થયા હતા એ બનાવ મનુષ્યના ચિત્તની ચચળતા, વિવશતા, સગની અસર અને વિલક્ષણતા બતાવી, જ્ઞાનીને પણ સદા અપ્રમત્ત રહેવાનુ સૂચવે છે

---

૧ ૧૦-૫-૨, આ શ્લોક પછી આવતા ક્ષેપક ન ૧૪ના બે શ્લોકો સરળ ઉપમા દ્વારા દુર્મેધ અને પ્રાજ્ઞની સરખામણી કરે છે થોડા પાઠ ફેરે આ બન્ને શ્લોક 'ધમ્મપદ' (ગાથા ૬૪, ૬૫) મા મળે છે

चिरं ह्यपि जड शूर पण्डित पर्युपास्य ह ।
न स धर्मान्विजानाति दर्वी सूपरसानिव ।
मुहूर्तमपि त प्राज्ञ पण्डित पर्युपास्य ह ।
क्षिप्र धर्मान्विजानाति जिह्वा सूपरसानिव । સૌપ્તિક ક્ષેપક ન ૧૪

કડછી જેમ દાળના રસને જાણી શકતી નથી એમ શૂર છતા જડ મનુષ્ય લાબા સમય સુધી પડિતની ઉપાસના કરે તોપણ ધર્મ (તત્ત્વ)ને જાણી શકતો નથી

પણ જેમ જીભ દાળના રસને તરત જ જાણી જાય છે એમ પ્રાજ્ઞ મનુષ્ય પડિતની એક મુહૂર્ત પણ ઉપાસના કરે તો તરત જ ધર્મ (તત્ત્વ)ને જાણી લે છે

૨ ૧૦-૫-૩

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका
न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ १-८५-२३ (१३९)

(વેદનું) અધ્યયન કરીને પોતાને પંડિત માનતો જે મનુષ્ય વિદ્યા વડે પારકાના યશને હણે છે, તેના લોકો નાશવંત બને છે અને વેદો (અર્થાત્ વેદોનું જ્ઞાન) તેને ફળ આપતા નથી.

અભિમાન કરવાથી યયાતિનું સ્વર્ગમાંથી પતન થયું હતું.[1] સજ્જન દાદિત્રોની મધ્યમાં પતન પામ્યા પછી યજ્ઞ કરતા દૌહિત્રોને પૂજ્યાથી સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યો ગર્વને લીધે પતન પામે છે એ કહી બધી જાતની બડાશ, ડંફાસ કે અભિમાન એ ભયરૂપ હોઈ એ ત્યજી દેવાથી, મનમાં રહેલા અભિમાનનું ભોજન કરનાર અર્થાત્ નમ્ર મનીષીઓ પરમ કલ્યાણને પામે છે, એમ જણાવનાં વચનો યયાતિએ કહ્યાં એમાથી વિદ્યાનુ અભિમાન નહિ કરવા વિષેનુ વચન લીધુ છે. યયાતિનાં વચનોમાં સ્વાનુભવના આધારે, તપ, દાન, શમ, દમ, હ્રી, આર્જવ અને સર્વભૂતાનુકમ્પાના ગુણો અભિમાનથી નાશ પામે છે; વેદજ્ઞાન ફળ આપતું નથી. અગ્નિહોત્ર, મૌન, અધ્યયન અને યજ્ઞ જે મંગળકારી કર્મો છે તે અભિમાનથી ભયપ્રદ બને છે, માટે સત્કાર થતાં આનંદિત થવું નહિ અને અપમાન થતા સંતાપ કરવો નહિ, એ વિગતો ટૂંકાણમાં મુદ્દાસર સમજાવીને પંક્તિએ પંક્તિએ નમ્રતાનુ અનુશીલન પ્રબોધ્યુ છે.[2]

न नियोज्याश्च यः शिष्या अनियोगे महाभये ।
यथामति यथापाठं तथा विद्या फलिष्यति ॥
१२-३१४-४४ (१४०)

(વળી) તમારે શિષ્યોને (તેમને માટે) જે કાર્ય અયોગ્ય હોય અને મહાભયજનક હોય તેવું કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરવી નહિ. જેવી જેની બુદ્ધિ તથા જેવુ જેનું અધ્યયન હશે તે પ્રમાણે વિદ્યા ફળશે.

મહર્ષિ વેદવ્યાસે તેમના ચાર શિષ્યો, સુમંતુ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ અને

---

૧. યયાતિ કથા માટે જુઓ ઉપર 'સત્ય' (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૫, પૃ ૬૯ થી.

૨. ૧-૮૫-૨૨ થી ૨૯

પૈલ તથા પુત્ર શુકદેવ આ પાંચે જણાને[1] અધ્યયન કરાવી શ્રેષ્ઠ (વિદ્યાર્થીઓ) બનાવ્યા. છતાં એમણે સર્વશ્રેષ્ઠ થવાની ઇચ્છાથી ઉપાધ્યાયને વિનંતી કરી કે 'અમારા પાંચ સિવાય આપનો છઠ્ઠો શિષ્ય વેદજ્ઞાનમાં અમારા જેટલી ખ્યાતિ ન પામે એવો વર આપો.' શિષ્યોનુ વચન સાંભળી વેદાર્થતત્ત્વવિત્, પરલોકાર્થચિન્તક બુદ્ધિમાન્ ગુરુ વ્યાસે, સર્વશ્રેષ્ઠ તરીકે પંકાવા માટે શું જરૂરી છે તે જ કહી, એમની સર્વશ્રેષ્ઠ થવાની લાગણીની કદર કરી અને સર્વશ્રેષ્ઠ થવાની ઇચ્છામાં રહેલા સ્વાર્થ માટે શિષ્યોને મુદ્દલ દોષ દીધા સિવાય, સ્વાર્થનો કાંટો એની મેળે દૂર થઈ જાય અને શ્રેષ્ઠત્વ આવે એવી શિખામણ દીધી.[2] સમાવર્તન પછી અધ્યાપક બનનારા આ શિષ્યોને સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાપક બનવા માટે અનિવાર્યપણે જરૂરી, નીચેની સૂચનાઓ આપી. '(શબ્દ) બ્રહ્મ-વેદ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનારા બ્રહ્મનિષ્ઠ-બ્રાહ્મણને વેદાધ્યયન કરાવજો. તમે થોડા છો તે અનેક થાઓ અને જગતમાં વેદોનો વિસ્તાર (પ્રચાર અને જ્ઞાનવિસ્તાર બન્ને અર્થમાં) કરો. (પ્રચાર કરવો)[3] છતાંયે જે શિષ્ય ન હોય-વિદ્યાર્થી

---

૧. વેદ અને ઇતિહાસ-પુરાણ શીખનારા આ પાંચ શિષ્યો ઉપરાત, માત્ર ઇતિહાસ-પુરાણ શીખનાર સૂત લોમહર્ષણ નામનો છઠ્ઠો શિષ્ય હતો એણે નૈમિષારણ્યમા વસતા બ્રાહ્મણોને મહાભારત સંભળાવેલું (૧-૧૩-૬, ૭) મહાભારતની બે શ્રુત પરંપરા (૧) વ્યાસ > વૈશંપાયન > ઉગ્રશ્રવા > શૌનક (૧-૧-૧૫ થી ૧૯ પ્ર.) (૨) વ્યાસ > લોમહર્ષણ > ઉગ્રશ્રવા > શૌનક (૧-૧૩-૬, ૭) પૈકી એકમાં એનુ નામ છે એટલે ચાલુ મહાભારત એ વૈશંપાયન તેમજ સૂત લોમહર્ષણ એ બન્નેએ પ્રકાશિત કરેલ મહાભારત-સંહિતાનુ મિશ્રરૂપ છે.

૨. વ્યાસના શિષ્યોનું વચન સ્વાર્થી લાગે છે, પણ દરેક વિદ્યાર્થીની પોતે ગુરુનો સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી થાય એવી થવાની તમન્ના હોય છે એવી આ લાગણી છે. વળી પોતાની લાગણી સરળપણે ગુરુ આગળ વ્યક્ત ન કરે તો ક્યાં કરે? તેથી એમનુ વચન સ્વાર્થી હોવા છતાં એ સ્વાભાવિક અને વ્યાપક લાગણી વ્યક્ત કરે છે. વ્યાસે એ દોષ વિષે કંઈ નહિ કહીને એમને સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાપક બનવા માટે જરૂરી સૂચનાઓ આપી, એમને સર્વશ્રેષ્ઠ બનવાનો રસ્તો બતાવ્યો અને આડકતરી રીતે એમની લાગણીમાં રહેલી મોહગ્રંથિ ઘર્ષણ વિના દૂર થાય એવો પાઠ આપ્યો. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દોષ દૂર કરવા અને મૈત્રીભાવ સ્થાપવા એમ બન્ને રીતે આડકતરી પદ્ધતિ, ઘણી અસરકારક અને બીજી બધી પદ્ધતિઓ કરતાં સરવાળે ઉત્તમ સાબિત થયેલી છે તે નોંધવુ અહીં પ્રસ્તુત છે.

૩. ૧૨-૩૧૪-૪૦ થી.

ન હોય, બ્રહ્મચર્ય વ્રતવાળો ન હોય અને અકૃતાત્મા હોય તેને વિદ્યા ન આપવી. માટે શિષ્યના ગુણો બરાબર જાણી લેવા. જેનું ચારિત્ર્ય ન જાણ્યું હોય તેને કદાપિ વિદ્યા આપવી નહિ. જેમ શુદ્ધ સુવર્ણની તપાવી, કાપી અને કસીને પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, તેમ શિષ્યોના કુલ, ગુણ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરી પરીક્ષા કરવી.'[૪] એ પછી ઉપર ટાંકેલું વચન કહી, શિષ્યોને કસવા ખરા, પણ એમને અનુચિત કે મહાભયંકર કાર્ય ન બતાવવું એવી ચોખવટ કરી છે.[૫] કારણ વિદ્યા ગ્રહણ કરવા માટે જોઈતી ચારિત્ર્યશીલતા, ખંત, ખડતલ-

૪. (૧) यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिघर्षणैः ।
परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ ૧૨-૩૧૪-૪૩.

સર૦ ગરુડપુરાણ ૧૧૨-૩; ચાણક્ય રાજનીતિ ૫-૨.

સર૦ ધર્મપરીક્ષા કરવા વિષે કોઈ જૈન વિદ્વાનનું સુભાષિત: સંભવતઃ હરિભદ્રસૂરિ કે ધર્મકીર્તિનું હશે.

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथैव धर्मो विदुषा परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन तपोदयागुणैः ॥

'अहिंसादिग्दर्शन' પૃ. ૩૭

જેમ કસીને, કાપીને, તપાવીને અને કૂટીને સુવર્ણની ચાર રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે છે એ જ પ્રમાણે શ્રુત, શીલ, તપ અને દયાના ગુણોથી વિદ્વાનો ધર્મની પરીક્ષા કરે છે.

(૨) સર૦ विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ।
× × ×
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

નિરુક્ત ૨-૧-૪.

વિદ્યાએ બ્રાહ્મણ પાસે આવીને કહ્યું કે 'હું તારો નિધિ છું અને તું મારું સંગોપન કરજે. અને મને અસૂયા કરનારને, અનૃજુ-કપટીને અને અસંયમીને કદિ પણ આપીશ નહિ. એમ કરવાથી હું (તારા અને બીજાઓ માટે) વીર્યવતી થઈશ.' × × × જે વિપ્રો મન, વચન, કર્મથી અધ્યાપક-ગુરુનો આદર કરતા નથી તેઓ જે રીતે ગુરુને ફળતા નથી એવી જ રીતે વિદ્યા પણ તેઓને ફળતી નથી. × × ×

(૩) જુઓ નીચે 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક. ૨૦) શ્લોક ૧૮૯, ૧૯૦.

૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૩૨, પૃ. ૩૦૯.

પણું વગેરે ગુણો હોય તો ગુરુએ એમને યોગ્યતા પ્રમાણે વિદ્યા આપવી જોઈએ, નાહક દુઃખી ન કરવા જોઈએ. પછી તો જેવી જેનામાં બુદ્ધિની તેજસ્વિતા તથા સમજશક્તિ હશે અને જેવું અધ્યયન કરશે તે પ્રમાણે વિદ્યા ઓછું કે વત્તું ફળ આપનારી થશે. વળી આ વચનથી લાયક અધ્યાપક જો શિષ્યોને યોગ્ય રીતે કસીને લીધા હશે તો તે વિદ્યા ગુરુને ઉત્તમ અધ્યાપક તરીકે પ્રતિષ્ઠા અપાવશે, અને ઉત્તમ અધ્યાપક દ્વારા શિક્ષણ મેળવેલા કસાયેલ લાયક વિદ્યાર્થીઓ મારફત વીર્યવતી વિદ્યાનું તેજ એમના અને સમાજના જીવનમાં પ્રકટ થઈ સફળ થશે, એવો સર્વોત્તમ થવાના વરદાનની, માંગણીનો ગુરુ વ્યાસે શિષ્યોને આપેલો સુયોગ્ય અનુભૂત ઉત્તર છે.

તત્ત્વજ્ઞાન

[1]अमानित्व[2]मदम्भित्व[3]महिंसा [4]क्षान्ति[5]रार्जवम् ।
[6]आचार्योपासनं [7]शौचं [8]स्थैर्य[9]मात्मविनिग्रहः ॥
६-३५-७ (गीता. १३-७) (१४१)

[10]इन्द्रियार्थेषु वैराग्य[11]मनहंकार एव च ।
[12]जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
६-३५ ८ (गीता. १३-८) (१४२)

[13]असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
[14]नित्यं च [15]समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
६-३५-९ (गीता. १३-९) (१४३)

[16]मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
[17]विविक्तदेशसेवित्व[18]मरतिर्जनसंसदि ॥
६ ३५-१० (गीता १३-१०) (१४४)

[19]अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं [20]तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥[1]
६-३५-११ (गीता १३-११) (१४५)

અમાનિત્વ,[2] અદંભિત્વ, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, આચાર્યની

---

૧. પં. કાશીનાથ વામન લેલેના મરાઠી પુસ્તકમાં એમણે આ સદ્ગુણોના વિરોધી ગુણો બતાવતા શ્લોકો 'ભાષ્યોત્કર્ષ દીપિકા'માંથી ટાંક્યા છે (ભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્ય ભાગ ૫, પૃ ૭૪૭, ૭૪૮)

૨ (૧) ગીતાના આ શ્લોકોની યાદ સાથે લખાયેલી તુલસીરામાયણની

સેવા, શૌચ, સ્થૈર્ય, આત્મસંયમ, ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, નિરહંકારીપણું, જન્મ મરણ જરા વ્યાધિ દુઃખ અને દોષોનું (સતત) અવલોકન, પુત્ર, સ્ત્રી ઘર વગેરેમાં મોહમમતાનો અભાવ, પ્રિય અને અપ્રિય બનાવોમાં ચિત્તની કાયમી સમતા, મારે (અર્થાત્ ભગવાનને) વિષે અનન્યધ્યાનથી એકનિષ્ઠ ભક્તિ, એકાન્ત અર્થાત્ શુદ્ધ સ્થળનું સેવન, (લોલુપ) જનસમૂહમાં અરતિ,[3] આધ્યાત્મિક જ્ઞાન નિત્ય છે તેવી સમજ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનનું (આત્મજ્ઞાનનું, ચૈતન્ય તત્ત્વના જ્ઞાનનું) દર્શન–આ બધું જ્ઞાન કહેવાય છે, આ સિવાય બીજું તે અજ્ઞાન છે.

ચોપાઈઓ સર°

ग्यान मान जहँ एकउ नाहीं । देख ब्रह्म समान सब माहीं ॥
कहिअ तात सो परम बिरागी । तृन सम सिद्धि तीनि गुन त्यागी ॥

તુલ. રામા., અરણ્યકાંડ ૨૨–૭, ૮.

જ્યા માન આદિ એકે દોષ નથી એ જ્ઞાન છે, અને જે સર્વમા સમાનરૂપે બ્રહ્મને જુએ છે, તથા જેણે સર્વ સિદ્ધિઓ અને ત્રણ ગુણોને તણખલાની જેમ ત્યજી દીધા હોય તે હે તાત! શ્રેષ્ઠ વૈરાગ્યવાળો છે

(૨) સર° मिथ्याज्ञानसे हम हमेशा डरते रहें । मिथ्याज्ञान वह है जो हमको सत्यसे दूर रखता है या करता है। 'નિત્યમનન' પૃ. ૧૫. તા. ૨-૧૨-૪૮.

(૩) સર° 'રૂપું નહિ પણ મારું શિક્ષણ લો : ચોખ્ખા સોના કરતાં વિદ્યા સંપાદન કરો. કેમકે જ્ઞાન માણેક કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; સર્વ મેળવવા ધારેલી વસ્તુઓ તેની બરાબરી કરી શકે નહિ ' 'બાઇબલ' (જૂનો કરાર) નીતિવચનો ૮–૧૦, ૧૧.

૩. (૧) अरतिर्जनसंसदि । પદોનો અર્થ શંકરાચાર્યે આ પ્રમાણે આપ્યો છે. अरति अरमणं जनसंसदि, जनाना प्राकृतानां संस्कारशून्याना अविनीतानां संसत् समवाय' जनससत्; न संस्कारवता विनीतानां संसत्, तस्याः ज्ञानोपकारित्वात्। જન એટલે પ્રાકૃત, સંસ્કારશૂન્ય, અવિનીત લોકો. તેમની સંસદ એટલે સમૂહ, સભા એમાં અરતિ એટલે અપ્રીતિ. અહીં સંસ્કારી અને વિનીતોના સમૂહમાં અપ્રીતિનો અર્થ નથી કેમકે તેઓ તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઉપકારી છે.

(૨) શંકરાચાર્યના વચનની યથાર્થતા मच्चित्ता ૬–૨૨–૯ (ગીતા. ૧૦–૯)ના શ્લોકથી દેખાય છે. જુઓ ઉપર 'ભક્તિ' (પ્રક. ૬) શ્લોક ૮૭, ૮૮ પા. નોં. ૭ પૃ. ૨૦૫.

ગીતાના તેરમા ‘પ્રકૃતિપુરુષવિવેકયોગ’ અધ્યાયમાં શરૂઆતમાં ક્ષેત્ર–શરીર, જ્ઞાન–તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્ઞેય–આત્મા, પરમાત્મા વિષે પ્રવચન કરતાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ જ્ઞાન એટલે શું ? એ દર્શાવતાં વચનો કહ્યાં તે ઉપર ટાંક્યાં છે. એમાં ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે આ લક્ષણોથી જે ઊલટું છે તે અજ્ઞાન છે. ઉપલક રીતે જોતાં એવું લાગવાનો સંભવ છે કે અમાનિત્વ વગેરે જ્ઞાન કેવી રીતે કહેવાય ? જ્ઞાનના રૂઢ અર્થમાં એ જ્ઞાન નથી. ખરેખર તો આ વીસે સદ્‌ગુણો ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસાધન છે. એ સદ્‌ગુણોનું પ્રકટીકરણ, અનુશીલન, અને વિકાસ થતાં એમનું પર્યવસાન જ્ઞેય એટલે કે આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનમાં થાય છે, માટે એ જ્ઞાન છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ પહેલે જ દિવસે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? તેથી આ જ્ઞાનસાધનો દ્વારા પ્રાધાન્ય જ્ઞેય અર્થાત્ પરમાત્મા, જે સ્વયં જ્ઞાન છે, જ્ઞેય અને જ્ઞાન (–સાધન) વડે જાણી શકાય એવા અને સર્વના હૃદયમાં વસી રહેલા છે, તેમને અનુક્રમે જાણી શકાય છે,[૪] માટે એને ‘જ્ઞાન’ નામ આપ્યું છે

સંક્ષેપમાં, આચાર તથા જ્ઞાનનો–અનુભવ અને તર્કનો, વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનનો–સમન્વય કરીને તત્ત્વજ્ઞાન–તત્ સંજ્ઞક પરમાત્મા તેના યથાર્થ રૂપની સમજણ પાડનાર વિદ્યા–ની વ્યાખ્યા બનનાર આ જ્ઞાનસાધનો પર્યાયે દૈવીસંપત્તિ,[૫] દમ,[૬] સત્ય,[૭] સ્થિતપ્રજ્ઞ,[૮] વગેરેનાં જ લક્ષણો છે, અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો દરેકે દરેક સાધન એ ચોક્કસ દિશા સૂચવતો બધાય ગુણોનો સમુચ્ચય છે એ સમુચ્ચય કેવળ અધ્યયનથી નહિ પણ ભક્તિભર્યા હૃદયથી થતા આચરણ, સંશોધન, અધ્યયન અને આચાર્યોપાસનના એકસામટા અને વિભક્ત સેવનથી ગ્રહણ થઈ શકે છે

(તત્ત્વ)જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર આ લોકમાં કંઈ છે જ નહિ.[૯] ‘જ્ઞાનમાં સર્વ કર્મો પર્યવસાન પામે છે;'[૧૦] ‘સર્વ પાપીમાં પાપી પણ જ્ઞાનરૂપી નાવ

---

૪. ज्ञान ज्ञेय ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ ૬–૩૫–૧૭ (ગીતા ૧૩–૧૭)

૫ ૬–૩૮–૧ થી ૩.

૬. ૧૨–૧૫૪–૫ થી; સર૦ ૬–૨૬–૩૮ (ગીતા ૪–૩૯).

૭ ૧૨–૧૫૬–૮, ૯ ૪; જુઓ ઉપર ‘સત્ય’ (પ્રક૦ ૩) શ્લોક ૪૮, પા. નોં. ૬ પૃ ૭૬.

૮. ૬–૨૪–૫૫ થી ૭૨ (ગીતા ૨–૫૫ થી ૭૨)

૯ ૬–૨૬–૩૮ (ગીતા ૪–૩૮)

૧૦ ૬–૨૬–૩૩ (ગીતા. ૪–૩૩)

વડે પાપ (રૂપી સમુદ્ર)ને તરી જાય છે;'[11] 'જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મ (બન્ધનને) બાળી મૂકે છે.'[12] વગેરે વાક્યોથી ભગવાને તત્ત્વજ્ઞાનનું વાસ્તવિક, તમસથી પર પરમજ્યોતિરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવનારું પાસું બતાવી, અર્જુનના મિષે, ટૂંપાતી માનવતાને વીર્યવંત આલંબન આપ્યું છે. આ જ્ઞાનરૂપી આલંબનમાં પરસ્પર પ્રેમભાવ, મૈત્રીભાવ પણ આસક્તિનો અભાવ, અત્યંત નિરભિમાનીપણું પણ આત્માની–પોતાની અવહેલનાનો અભાવ, પુત્ર, પત્ની, અત્યંત સ્નેહી મિત્રાદિ અને ઘરબાર વ. મિલ્કતોમાં પ્રીતિઅને આત્મભાવ–અભિષ્વઙ્ગનો અભાવ પણ પુત્ર, પત્ની મિત્ર સહિત સારાયે બ્રહ્માંડમાં–અને જો અનેક બ્રહ્માંડો હોય તો તેઓમા–વિલસતા વિશાળ પરમાત્મા સાથે પ્રીતિ અને આત્મભાવ, હર્ષ અને ક્રોધ રહિત ઉત્કૃષ્ટ સમત્વ સ્થિતિ, લોલુપ જનો સાથે ભળવામાં અપ્રીતિ પણ નમ્રપણું હોઈ તેઓ પ્રત્યે સમભાવ વગેરે અંતર્ગત હોઈ એ સ્વસંચાલિત ઉત્થાનતંત્ર બન્યું છે, તથા વ્યક્તિગત કક્ષાએ તેનો પૂરો વિકાસ કરતુ અને સમષ્ટિગત કક્ષાએ કર્મફલ–અનાસક્તિના સિદ્ધાંત અનુસાર પરમાત્માની સત્તાની અપરિમિત શક્તિની ઝાંખી કરાવતી ઉત્તરોત્તર મહાન થતી શોધો કરતા શોધકોને આદિથી અંત સુધી લક્ષ્યબિંદુ ઉપર સ્થિર રાખતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પાયાનો મંત્ર બન્યુ છે.

---

૧૧. ૬–૨૬–૩૬ (ગીતા. ૪–૩૬).
૧૨. ૬–૨૬–૩૭ (ગીતા. ૪–૩૭).

૧૬

સજ્જન-દુર્જન વિવેક

प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥[1]

૧-૬૯-૧૦ (૧૪૬)

જેમ હંસ પાણીમાંથી દૂધ ગ્રહણ કરે છે તેમ પ્રાજ્ઞપુરુષ, બોલનાર મનુષ્યની શુભ અશુભ વાણીમાંથી ગુણવાળા વાક્યનું ગ્રહણ કરે છે

રાજા દુષ્યન્તે, ભરતને લઈને આવેલી શકુંતલાને, નિષ્ઠુરતાથી અપમાની, તેના માતાપિતા ઉપર આક્ષેપ કરી, ચાલ્યા જવાનું કહ્યું[2], ત્યારે માનિની પતિતા શકુંતલાએ જવાબ આપતા, સજ્જન દુર્જનના લક્ષણો કહ્યા, તેમાંથી આ વચન લીધું છે[3] આગળ ચાલતા સજ્જન અને દુર્જનની સરખામણી કરીને શકુંતલાએ કહ્યુ, 'બીજાની નિંદા કરતા સજ્જનને જેમ પરિતાપ થાય

---

૧ સર૦ તુલસી રામા

जड चेतन गुन दोषमय, बिस्व कीन्ह करतार ।

संत हंस गुन गहहिं पय, परिहरि बारि बिकार ॥ બાલકાંડ દોહો ૭

કિરતારે જડ-ચેતન વિશ્વને ગુણદોષમય રચ્યું છે, તેમાં સતરૂપી હંસ દોષરૂપી જળ ત્યજીને ગુણરૂપી દૂધ ગ્રહણ કરે છે

૨ જુઓ ઉપર 'સત્ય' (ગ્રંક ૩) શ્લોક ૪૩, ૪૪ પૃ ૬૫ થી, અને નીચે શ્લોક ૧૫૪, પૃ ૩૪૨ વગેરે

૩ (૧) સર૦ શકુંતલાના વક્તવ્યમાનું મૂર્ખ અર્થાત્ દુર્જન લક્ષણ

मूर्खो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।

अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव सूकरः ॥ ૧-૬૯-૯

(૨) સર૦ 'વિદુરનીતિ'નું સુભાષિત

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।

एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ५-३४-४२

વિદ્યાનો મદ, ધન મદ અને ત્રીજો કુલીનતાનો મદ એ ઉદ્ધતોને મદ-નશારૂપ છે, પણ એ જ સજ્જનોને (એનાથી ઉલટુ) દમ-સંયમરૂપ છે

છે, એમ બીજાની નિંદા કરતા દુર્જન સતુષ્ટ થાય છે ![4] વૃદ્ધોને અભિવાદન કરીને જેમ સજ્જનો શાન્ત થાય છે એમ સારા માણસની નિંદા કરીને મૂર્ખ શાન્ત થાય છે। પોતાના દોષ નહિ જાણનારા અને પારકા દોષને જોનારા મૂર્ખો ચેનથી જીવે છે, અને બીજાઓ જે કાર્યમા મૂર્ખોને અયોગ્ય ગણે છે, તે કાર્ય માટે મૂર્ખાઓ સજ્જનોને અયોગ્ય ગણે છે। વળી આ દુનિયામા આના જેવુ એકે હાસ્યપાત્ર નથી કે જ્યા દુર્જન બીજાને દુર્જન કહે છે અને પોતાને સજ્જન કહે છે। સત્યધર્મથી ચ્યુત થયેલા માણસથી નાસ્તિક પણ, કોપેના ઝેરી સાપથી બીએ એમ, બીએ છે તો આસ્તિક માણસનુ તો કહેવુ જ શુ ?[5]

શકુતલાએ કરેલી સરખામણી જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી દૈવી અને આસુરી સપત્તિની, સયમ અને અસયમની, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની સરખામણી છે કવિએ આ સરખામણીથી બતાવ્યુ છે કે પારલૌકિક અને સાધુજીવન માટે જ માત્ર, દૈવી સપત્તિ અર્થાત્ સદ્ગુણોની જરૂર નથી પણ સુખી ચિંતામુક્ત લોકયાત્રા-ભૌતિક જીવન જીવવા માટે પણ એની જ જરૂર છે જ્યા જ્યા જેટલા જેટલા પ્રમાણમા દૈવીસપત્તિ, સયમ, ધર્મનો નિષેધ છે એટલા પ્રમાણમા કલહ, લડાઈ, દુ:ખ, અસતોષ, અને અવનતિ રહેવાના તથા જ્યા જેટલા પ્રમાણમા એનુ અનુશીલન છે એટલા પ્રમાણમા સપ, સુમેળ, સુખ, સંતોષ અને ઉન્નતિ વસવાના ગીતાના અતે સજયે 'જ્યા યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે અને ધનુર્ધર પાર્થ છે ત્યા શ્રી, વિજય, અવિચળ ભૂતિ-સપત્તિ અને નીતિ-ભૌતિક જીવન જીવવાની કળા છે, એવો મારો મત-સિદ્ધાત છે,'[6] એમ

---

૪ अन्यान्परिवदन्साधुर्यथा हि परितप्यते ।
तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जन ॥ १-६९-११

૫ ૧-૬૯-૧૨ થી ૧૫

૬ (૧) यत्र योगेश्वर कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धर ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ६-४०-७८
(ગીતા ૧૮-૭૮)

(ગીતાનો આ છેલ્લો શ્લોક છે)

આ શ્લોકમા આવતા 'યોગેશ્વર કૃષ્ણ' અને 'ધનુર્ધારી પાર્થ' પદ બે અર્થમા પ્રયોજાયેલા દેખાય છે (૧) રાજનીતિના નિષ્ણાત અને શસ્ત્રવિદ્યાના નિષ્ણાત (૨) અનુભવસિદ્ધ અકુઠિત જ્ઞાન અને તે જ પ્રમાણે આચરણ કરતી ક્રિયા

(૨) જુઓ નીચે 'ભારતસાવિત્રી' (પ્રક ૨૧) શ્લોક ૧૯૩ નુ ઉદ્ઘાટન

કર્યું છે તે સમગ્ર જીવનને, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આત્મિકથી માંડીને સ્થૂલાતિસ્થૂલ ભૌતિક જીવન સુધીને, એકધારુ લાગુ પડે છે.

આમ શાશ્વત સુખ મેળવવા માટે ગોઠવાયેલા સિદ્ધાંતોને, વિવિધ રીતે, વિવિધ કક્ષાનાં માણસો, કેવી રીતે આચરી શકે, તે ભાગના વિવિધ લક્ષણો દ્વારા વ્યક્ત કર્યાં છે. ગ્રંથનાનુ વક્તવ્ય જ્ઞાન મેળવવાની શરૂઆત કરતા જિજ્ઞાસુ માટે અત્યંત સરળ રીતે, નિરસનના ઉલ્લેખથી[૭] શરૂ થતા, ગુણગ્રાહકતાથી સંચિત થતા અને આચારથી વિકસના જ્ઞાનભંડારની વિપુલ શકયતા પ્રત્યે ઉત્સાહપ્રેરક દિગ્દર્શન કરે છે

आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥[१]

३-२८१-४१ (१४७)

---

૭ (૧) અર્જુનને વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનો —ગીતાજ્ઞાનનો—બોધ લેવાનો અધિકારી માન્યો તેનું કારણ ભગવાને શ્રીમુખે જણાવ્યુ છે તે સર૰

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ ६–३१–१ (ગીતા ૯–૧)

તુ અસૂયા વિનાનો—નિંદા નહિ કરનારો, પરગુણમા દોષદર્શન નહિ કરનારો—હોવાથી તને હુ ગુહ્યતમ, અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન આપીશ, જે જાણીને તુ અશુભમાંથી મુક્ત થઈશ

(૨) જયશીલતાનુ ઉત્તમ રહસ્ય, સત્ય, આનૃશંસ્ય, ધર્મ અને ઉદ્યમ એ ચાર ગુણ છે, અને આ ગુણો, સમૂહ, બળ તથા વીર્યથી અનેકશઃ ચઢીયાતા છે આ રહસ્ય જેવાતેવાને જણાવાય નહિ તેવુ હોવા છતા અર્જુને ધર્મરાજને યુદ્ધ શરૂ થયા પહેલા 'તેઓ અસૂયા વિનાના—અદોષદર્શી હતા' તેથી કહી સંભળાવ્યું હતુ આજ રહસ્ય પૂર્વે પિતામહે (બ્રહ્માએ) મહેન્દ્રાદિ દેવોને કહ્યુ હતું અને તેને ઋષિ નારદ, ભીષ્મ અને દ્રોણ જાણતા હતા, ૬–૨૧–૭ થી ૧૦

૧. સજ્જન અંગેના થોડા ઉલ્લેખો સર૰

(૧) गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ५–३४–४४

જ્ઞાનીઓનો આધાર સજ્જન છે, સજ્જનોનો આધાર પણ સજ્જન છે, અને અસજ્જનો—દુર્જનોનો આધાર પણ સજ્જન છે, પરન્તુ અસજ્જન—દુર્જન સજ્જનનો આધાર (કદી) હોતો નથી

सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥
३-२८१-४२ (१४८)

सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ३-२८१-४६ (१४९)

---

(૨) यादृशैः सन्निवसति यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पुरुषः ॥ १२-२८८-३२

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १२-२८८-३३ (ઇત્યાદિ)

પુરુષ જેવાની સાથે વસે છે, જેવાઓનુ સેવન કરે છે અને જેવો થવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેવો થાય છે.

જો સત્પુરુષનુ સેવન કરે તો સજ્જન થાય છે, તપસ્વીનો સહવાસ રાખે તો તપસ્વી અને ચોરનો સહવાસ રાખે તો ચોર થાય છે જેમ વસ્ત્ર (જેવા જોડે સંપર્કમા આવે તેવુ) રગીન થાય છે એમ પુરુષને પણ (સગનો) રગ લાગે છે.

(૩) ततो दुःसङ्गमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् ।
सन्त एतस्य छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः ॥ ભાગ ૧૧-૨૬-૨૬
सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ॥ ભાગ ૧૧-૨૬-૨૭

(શ્રી ભગવાન ઉદ્ધવને કહે છે) એટલા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે ખરાબ સગ મૂકી દઈને સજ્જનનો સગ કરવો કેમકે સજ્જન પોતાના વચનોથી એના મનની આસક્તિને કાપી નાખે છે. જેઓ અપેક્ષારહિત, મારામા ચિત્ત રાખનારા, પ્રશાન્ત, સમદર્શી, નિર્મમ, નમ્ર, (હર્ષ શોક વ) દ્વંદ્વોથી રહિત અને અપરિગ્રહી છે તેઓ સજ્જન છે.

(૪) જુઓ તુલસી રામા અરણ્યકાડ દોહા ૭૩ પછી ચોપાઈ ૫ થી ૯, દોહા ૭૪ અને ચોપાઈ ૧ થી ૮.

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥[२] ३-२८१-४७ (१५०)

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ३-२८१-४९ (१५१)

મનુષ્યને જેવો સજ્જનમાં વિશ્વાસ હોય છે તેવો (વિશ્વાસ) પોતાનામાં પણ નથી હોતો. તેથી સર્વ મનુષ્યો ખાસ કરીને સજ્જન સાથે પ્રીતિ ઇચ્છે છે.

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સુહૃદ્ભાવથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મનુષ્યો ખાસ કરીને સજ્જનનો વિશ્વાસ કરે છે.

સજ્જનો સદૈવ શાશ્વતી ધર્મવૃત્તિવાળા હોય છે, સજ્જનો સીદાતા નથી તેમ દુઃખી થતા નથી; સજ્જનોનો સજ્જનો સાથેનો સમાગમ અફળ જતો નથી; સજ્જનથી સજ્જનને ભય થતો નથી.

સજ્જનો જ સત્યથી સૂર્યને ગતિમાન કરે છે, સજ્જનો ધરતીને તપવડે ધારણ કરે છે, હે (યમ) રાજ! સજ્જનો ભૂત ભવિષ્યના આધાર–ગતિ છે, સજ્જનોની મધ્યે સજ્જન સીદાતો નથી.

સત્પુરુષોનો પ્રસાદ નિષ્ફળ જતો નથી, તેઓ (કોઈનાય) અર્થનો નાશ કરતા નથી તેમ માનખંડન પણ કરતા નથી, કારણ આ (પ્રસાદ, અર્થ અને માન) સજ્જનમાં નિત્ય રહેલાં છે તેથી સજ્જનો રક્ષણ કરનારા હોય છે.

અરણ્યવાસ દરમ્યાન દ્રૌપદી ઉપર મોહિત થયેલા જયદ્રથે તેનુ હરણ

---

૨. સરં ઉપર 'સત્ય' (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૫, પૃ ૬૯ વાળું યયાતિ-વાક્ય. નમ્રતાથી પવિત્ર થયેનો સજ્જન યયાતિ, સજ્જનોની પરંપરાને અનુરૂપ શબ્દો બોલ્યો છે.

કર્યું.[3] મૃગયા કરી પાછા ફરેલા પાંડવો પછી જયદ્રથને કેદ કરી દ્રૌપદીને પાછી લઈ આવ્યા. પણ દયાળુ ક્ષમાશીલ યુધિષ્ઠિરે જયદ્રથને 'તારી બુદ્ધિ ધર્મમાં સ્થિર રહો અને તારું મન કદીય અધર્મ તરફ ન વળો'[4] એમ કહીને છોડી મૂક્યો. પછી આ દુઃખદ બનાવથી ખિન્ન થયેલા ધર્મરાજાને ઋષિ માર્કંડેયે 'રામોપાખ્યાન'[5] કહી આશ્વાસન આપ્યુ. ત્યારે દુઃખને અળગું કરી ઉદાત્તચિત્ત યુધિષ્ઠિરે ઋષિને પૂછ્યું 'આ દ્રૌપદી જેવી પતિવ્રતા અને મહાભાગ્યવતી કોઈ સ્ત્રી તમે પૂર્વે સાંભળી કે જોઈ છે ખરી કે?'

એટલે મહર્ષિ માર્કંડેયે 'સાવિત્ર્યુપાખ્યાન'[6] સંભળાવ્યું. મદ્રના સત્યપ્રતિજ્ઞ જિતેન્દ્રિય પણ નિઃસંતાન રાજા અશ્વપતિએ, અઢાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળી ઉપાસના કરતાં, અઢાર વર્ષ પૂરા થતાં દેવી સાવિત્રી પ્રસન્ન થયાં, અને યથેપ્સિત વરદાન માંગવા કહ્યું. રાજાએ કુલતારક અનેક પુત્રો માંગ્યા. પણ સાવિત્રી દેવીએ એક જ તેજસ્વી પુત્રી થવાનું વરદાન આપ્યું અને કહ્યું કે તારે કંઈ જ ઉત્તર આપવાનો નથી કારણ કે પિતામહ બ્રહ્માજીના આદેશથી જ હું આ શબ્દો બોલી રહી છું.

કેટલોક વખત વીત્યા બાદ અશ્વપતિની પટ્ટરાણી માલવીએ એક તેજસ્વી કન્યાનો જન્મ આપ્યો. સાવિત્રીની કૃપાથી એ જન્મી હતી તેથી તેનું નામ સાવિત્રી રાખ્યું ધીરે ધીરે કન્યા યુવાન થઈ. પણ આ તેજસ્વી કન્યાનું કોઈએ માંગું કર્યું નહિ કારણ બધાય તેના તેજ આગળ ઝાંખા પડી જતાં હતાં. તેથી રાજાએ એક વખત સાવિત્રીને કહ્યુ કે 'બહેન! તારા ગુણોથી અંજાઈને કોઈ તારુ માંગું કરતુ નથી તેથી તુ જાતે જ તારા જેવા ગુણવાન ભર્તારને ખોળી લે તુ જેને પસંદ કરે તેને વિષે મને ખબર આપજે એટલે હું વિચાર કરીને તેની સાથે તને પરણાવીશ' એટલે શરમાતી સાવિત્રી વૃદ્ધ મંત્રીઓને સાથે લઈને વર ખોળવા ગઈ. ફરતાં ફરતા એણે શાલ્વદેશના ધર્માત્મા અને સત્યવાદી પણ અંધ તથા પદભ્રષ્ટ રાજા દ્યુમત્સેનના તેજસ્વી, બુદ્ધિમાન, શૂરવીર, ક્ષમાશીલ, દાતા, બ્રાહ્મણભક્ત, રૂપવાન, પ્રિયદર્શન અને સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર સત્યવાનને પસંદ કર્યો, અને પછી પિતા પાસે પાછી ફરી, પોતાની પસંદગી નિવેદન કરી એ વખતે ત્યાં બેઠેલા નારદઋષિએ સત્યવાનના ગુણોની પ્રશંસા કરી પણ એ અલ્પાયુષી છે—બરાબર એક વર્ષે એનુ

---

૩. આરણ્યક અ. ૨૪૮ થી ૨૫૬.

૪. धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ ૩-૨૫૬-૨૩.

૫. આરણ્યક અ. ૨૫૭ થી ૨૭૬.

૬. આરણ્યક અ. ૨૭૭ થી ૨૮૩.

મૃત્યુ છે એમ જણાવ્યું. એટલે અશ્વપતિએ પુત્રીને બીજો વર શોધવા કહ્યું. પણ દૃઢનિશ્ચયી સત્ત્વશીલા સાવિત્રી બોલી, 'ભાગ એક જ વખત વહેંચાય, કન્યા એક જ વખત અપાય અને 'આપું છું' એક જ વખત કહેવાય, આમ આ ત્રણે વાત એક વખત જ થાય.૭ તેથી સત્યવાન દીર્ઘાયુ હો કે અલ્પાયુ, સગુણ હો કે નિર્ગુણ પણ મેં તો એને જ સ્વામી કર્યો છે. હું બીજાને વરીશ નહિ. મનથી નિશ્ચય કર્યા પછી એ વચનરૂપે બોલાય છે અને પછી કાર્ય કરવામાં આવે છે, એટલે આ બાબતમાં મારું મન જ પ્રમાણ છે.' સાવિત્રીનાં નિશ્ચયશીલ વચનો સાંભળી ઋષિ નારદ અને અશ્વપતિએ તેને સત્યવાન સાથે લગ્ન કરવાની અનુમતિ આપી, અને રાજાએ વિવાહની તૈયારી કરવા માંડી.

પછી ચોકખો દિવસ જોઈને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ, પુરોહિતો અને પુત્રી સાવિત્રીને સાથે લઈને અશ્વપતિ, દ્યુમત્સેનના આશ્રમમાં ગયો, તથા સાવિત્રીને સ્વધર્મ અનુસાર એમની પુત્રવધૂ તરીકે સ્વીકારવા વિનંતી કરી. અંધ દ્યુમત્સેને પોતે રાજ્યભ્રષ્ટ અને તપસ્વીનું જીવન ગાળતા હોઈ, સાવિત્રી વનની કઠણ જીંદગી શી રીતે સહન કરી શકશે ? એમ સામો સવાલ કરતાં, અશ્વપતિએ કહ્યું, 'સુખ અને દુઃખ તો આવે છે અને જાય છે, એ વાત હું તથા મારી પુત્રી જાણીએ છીએ. માટે મારા જેવાને આવું વચન કહેવું યોગ્ય નથી. હું તો લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને જ આવ્યો છું. તો મારી આશાનો ભંગ ન કરશો. હું આપને મૈત્રીપૂર્વક પ્રણામ કરું છું. હું તો પ્રેમથી આવ્યો છું માટે મને ના ન પાડશો ' એટલે દ્યુમત્સેને લગ્નને અનુમતિ આપી, અને સત્યવાન-સાવિત્રીનુ વિધિપૂર્વક લગ્ન થયુ. લગ્નમાં પુત્રીને યથાયોગ્ય કરિયાવર કરી અશ્વપતિ પોતાને ભવને ગયો.

આ બાજુ સત્યવાન-સાવિત્રી પણ મનની ઇચ્છા પ્રમાણે લગ્ન થવાથી રાજી થયાં. પિતાના ગયા પછી સાવિત્રીએ બધા આભૂષણો ઉતારી નાંખ્યાં અને વલ્કલ તથા કાષાય વસ્ત્રો પહેરી લીધાં. તથા પરિચર્યા, વિનય, સંયમ અને દરેકનું કામ કરીને બધાંયનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. એણે સાસુને ચાકરી અને પહેરવા ઓઢવાનાં વસ્ત્રોથી, સસરાને દેવ જેવા સત્કાર તથા સંયમિત વાણીથી, અને પતિને પ્રિય વાણીથી, નિપુણતાથી, શાંતિથી અને એકાંત ઉપચારોથી પૂર્ણ સંતોષ આપ્યો. આમ એ કુટુંબને ક્લ્લોલ કરતાં કરતાં કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. માત્ર એકલી સાવિત્રી જ નારદનું વચન મનમાં ઘૂંટી

---

૭. सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत ॥ ૩-૨૭૮-૨૫.

ઘૂંટીને કરમાયા કરતી હતી.

એમ કરતાં કરતાં સત્યવાનના મૃત્યુને ચાર દિવસ બાકી રહ્યા. એટલે સાવિત્રીએ ત્રિરાત્રવ્રત કર્યું.[૮] સસરા દ્યુમત્સેને એને આવું કઠોર તપ કરતાં વારી પણ વિનયવતી દ્રઢનિશ્ચયી સાવિત્રીએ કહ્યું, 'પિતાજી! મેં દ્રઢ નિશ્ચયપૂર્વક વ્રત આરંભ્યું છે, અને દ્રઢ નિશ્ચયથી જ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે એટલે હું પણ આ વ્રતને પાર ઉતારીશ માટે સંતાપ ન કરશો.' એટલે તેની નિષ્ઠા જોઈને દ્યુમત્સેન બોલ્યા 'તું વ્રત છોડી દે એવું તો હું કોઈ રીતે કહી શકું એમ નથી. મારા જેવાએ તો તને 'તું વ્રતને પાર કર' એમ કહેવું જોઈએ.'

હવે સાવિત્રીએ લાકડાની જેમ ઊભી રહીને વ્રત કરવાનું શરૂ કર્યું. પછી સત્યવાનના મરણની આગલી રાત તો એણે જેમ તેમ દુઃખપૂર્વક વીતાવી. સવારે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હોમ કર્યો અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો અને સાસુ સસરાને અનુક્રમે અભિવંદન કરી નિયમપૂર્વક ઊભી રહેતાં સર્વેએ 'તું અખંડ સૌભાગ્યવતી રહેજે' એવો આશીર્વાદ આપ્યો. ધ્યાનયોગપરાયણ સાવિત્રીએ 'એમ જ થજો' કહીને આશીષ સ્વીકાર્યા અને સત્યવાનની મૃત્યુઘડીની વાટ જોવા માંડી. દરમ્યાન સાસુ સસરાએ વ્રત પૂરું થયું હોવાથી એને ભોજન કરવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ સાવિત્રીએ કૃતકામ થયા પછી જ ભોજન કરવાનું જણાવ્યું. આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં સત્યવાન ખાંધે ફરશી મૂકી વનમાં જવા નીકળ્યો. એને જોતાં જ સાવિત્રીએ પોતાને સાથે લઈ જવા વિનંતી કરી. સત્યવાને એક તો તે સુકોમળ અને તેમાંય વ્રત ઉપવાસથી શિથિલ હોઈ શી રીતે વનના કષ્ટકારક રસ્તા ઉપર ચાલી શકશે? એમ કહ્યું. પણ સાવિત્રીએ આગ્રહ જારી રાખ્યો. એટલે સત્યવાને વડીલોની આજ્ઞા મેળવવા કહ્યું. સાવિત્રીએ સાસુ સસરાને અભિવંદી પતિ સાથે વનમાં જવાની આજ્ઞા માંગી એમણે 'સાવિત્રીએ પુત્રવધૂ તરીકે ઘરમાં આવ્યા બાદ કદીયે કશાયની માંગણી કરી નથી તો આ વખતે એની કામના ભલે પૂરી થાઓ' એમ કહી જવાની રજા આપી અને શીખામણ આપી કે 'પુત્રી! રસ્તામાં સત્યવાનનું ધ્યાન રાખજે.'

આમ જવાની રજા મળતાં સાવિત્રી સ્વામીની સાથે હસતા મુખે પણ દૂભાતા હૃદયે જવા નીકળી. રસ્તામાં એને સત્યવાન પ્રેમથી રમણીય વનસમૃદ્ધિ બતાવતો હતો, પણ મૃદુગામિની સાવિત્રી તો હૃદયના બે ભાગ કરી એક ભાગથી જાણે મૃત્યુને જોતી હતી અને બીજાથી સ્વામીની પાછળ પાછળ જતી હતી.

---

૮. આજુબાજુનો સંદર્ભ જોતા આ વ્રતમાં ત્રણ રાત્રિના ઉપવાસ અને જાગરણ કરવાનું વિધાન દેખાય છે.

પછી સમર્થ સત્યવાને ફળો વીણીને ટોપલો ભર્યો અને લાકડાં ચીરવા માંડ્યાં. લાકડાં ચીરતાં ચીરતાં એને પરસેવો થઈ ગયો અને થાકથી માથામાં ભારે ભોંકાય એવી વેદના થવા માંડતાં એ સાવિત્રી પાસે આવ્યો અને સૂવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. એટલે સાવિત્રી પતિને ખોળામાં સુવારી નારદમુનિનાં વચન અનુસાર દિવસ, સમય ક્ષણ વ.નો મેળ મેળવવા માંડી. એટલામાં તો એણે સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા, શ્યામ અને હાથમાં પાશ પકડીને સત્યવાન તરફ તાકી રહેલા યમરાજને જોયા. સાવિત્રીએ એમની ઓળખાણ અને આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. યમે સત્યવાન ધાર્મિક, રૂપાળો અને ગુણોનો સાગર હોઈ પોતાના દૂતોને નહિ મોકલતાં એને લેવા માટે જાતે જ આવ્યા છે એમ કહીને, સત્યવાનના દેહમાંથી જીવને બલાત્કારે ખેંચી તથા બાંધીને દક્ષિણ દિશા તરફ જવા માંડ્યું. એટલે નિયમવ્રતસિદ્ધા પતિવ્રતા સાવિત્રી પણ યમની પાછળ ચાલવા માંડી.

પાછળ ચાલી આવતી સાવિત્રીને યમરાજે પાછી વળવા સમજાવ્યું અને કહ્યું કે 'તું સ્વામીની ઉત્તરક્રિયા કર જ્યાં સુધી પાછળ આવી શકાય ત્યાં સુધી તું આવી છે.' પણ તપસ્વિની, ગુરુભક્ત, પતિવ્રતા, નિયમનિષ્ઠ, પ્રેમાળ અને મીઠી સાવિત્રીએ અંતરના ઊંડાણમાંથી નીકળતા મધુર, તત્ત્વસ્પર્શી, દૃઢ અને ધર્મપૂત વચનોથી યમરાજ-ધર્મરાજને પ્રસન્ન કરી મૂક્યા અને એમની પાસેથી અનુક્રમે સસરાને દૃષ્ટિપ્રાપ્તિ, સસરાને રાજ્યપ્રાપ્તિ, પિતાને સો પુત્રોની પ્રાપ્તિ, પોતાને સત્યવાનથી ઔરસ સો પુત્રોની પ્રાપ્તિ અને છેવટે સત્યવાનના જીવનનું અપ્રતિમ વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું. સાવિત્રીના એ બુધબુદ્ધિવર્ધન, મનોનુકૂળ, મહાન અર્થવાળા, ભવ્ય, ગાર્હસ્થ્યની મધુર સુગંધથી મહેકતા, ધર્મ તથા સજ્જનતાના પ્રભાવથી સુશોભિત અને શાંત શીતળ જીવનરસના ફુવારા ઉડાડતા વક્તવ્યમાંથી ઉપરનાં પાંચ સુભાષિતો લીધા છે. યમરાજાને એણે આપેલા મહાન પ્રત્યુત્તરો તર્કબદ્ધ હોવા સાથે સર્વને ઊંચે લઈ જનારી ધર્મની કરુણા, પ્રેમળતા અને દૃઢ ધારણા શક્તિઓ, અને સંતોની સંગતિ, મૈત્રિ તથા એમના હૃદયમાં રહેલા ધીરોદાત્ત સૌહાર્દભાવનું કાવ્યગાન કરે છે[૯] એ ગાન માનવ-

---

૯. संत हृदय नवनीत समाना, कहा कविन्ह परि कहै न जाना ।
निज परिताप द्रवइ नवनीता, पर दुख द्रवहिं सुसंत पुनिता ॥

તુલસી. રામા. ઉત્તરકાંડ. દોહા ૧૯૮ પછી ચોપાઈ ૭, ૮.

'સંતોનાં હૃદય તો માખણ જેવા કોમળ હોય છે' એમ કવિઓએ કહ્યું પણ એમને કહેતા ન આવડ્યું. માખણ તો પોતાના તાપથી-દુઃખથી દ્રવી જાય છે પણ પરમપવિત્ર સંતો તો પારકાના દુઃખ-તાપથી દ્રવી જાય છે.

ચિત્તની કોમળમાં કોમળ લાગણીઓના સીમાપ્રદેશ સુધીની મોજણી કરે છે પણ એનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી. સાવિત્રીનું એ આહ્લાદક, સાત્વિક, મનોરમ કાવ્યગાન વિશ્વસાહિત્યનો અમર ભાગ બન્યું છે.[૧૦]

---

૧૦. (૧) 'સાવિત્ર્યુપાખ્યાન'ના અંગ્રેજી અનુવાદ આર. ટી. એચ. ગ્રીફીથ (1852, and Idylls from the Sanskrit, Allahabad 1912, pp. 113 ff) અને જે. મુઇર (એડીનબર્ગ, ૧૮૮૦) એ કરેલા છે. જર્મનમાં એફ. બોપ (F. Bopp 1829), એફ. રૂકર્ટ (F. Ruckert, in "Brahmanische Legenden" 1836) અને એચ. સી. કેલનરે (H. C. Kellner, Reclams Universal bibliothek, 1895) અનુવાદ કર્યાં છે. હોલ્ટ્ઝમન (Holtzmann)ના Das Mahabharata II પૃ. ૯૨ થી આનો અનુવાદ છે. અને ફર્ડીનાન્ડ ગ્રાફ સ્પોર્ક (Ferdinand Graf Sporck) હર્મન ઝુમ્પે (Hermann Zumpe)ના સંગીત નિયોજન સાથે જર્મન રંગભૂમિ માટે નાટક લખ્યું છે. (His of Ind Lit. Vol. I P. 399 n. 2)

(૨) ડૉ. વિન્ટર્નીટ્ઝ આ આખ્યાન વિષે લખે છે. '... But whoever it was who sang the song of Savitri, whether a Suta or a Brahman, he was certainly one of the greatest poets of all times Only a great poet was capable of placing this noble female character before us so that we seem to see her before our eyes. Only a true poet could have described in such a touching and elevating manner the victory of love and constancy, of virtue and wisdom, over destiny and death, without even an instant falling into the tone of the dry preacher of morality And only an inspired artist could have produced as if by magic such wonderful pictures before us .. And we see all these pictures in the splendid setting of a primeval Indian forest, whose deep stillness we seem to feel, and whose delicious fragrance we seem to breathe, when we surrender ourselves to the magic of this incomparable poem' × × ×

'The poem has frequently been translated into

આમ પતિના જીવનને પાછું મેળવી સાવિત્રી જ્યાં એનો દેહ પડચો હતો ત્યાં પાછી આવીને ખોળામાં માથું મૂકી બેઠી. થોડીવારમાં જાણે પ્રવાસેથી પાછો આવ્યો હોય એમ સત્યવાન ચૈતન્યવાળો થઈ સાવિત્રીની તરફ પ્રેમપૂર્વક જોવા માંડચો. પછી સાવિત્રીને ઠપકો આપ્યો કે 'મોડી રાત થઈ ત્યાં સુધી મને કેમ ન જગાડચો? મારાં વૃદ્ધ માબાપ મારા વિના જીવ કાઢી નાંખશે અને તો હું પણ જીવી નહિ શકું' એમ કહી રડવા માંડચો. સાવિત્રીએ સત્યવાનને મીઠા શબ્દોથી ધીરજ અને આશ્વાસન આપી સવારમાં બધો વૃત્તાંત જણાવીશ એમ કહ્યું. અને પછી સત્યવાનનાં આંસુ લૂછી બોલી 'જો મેં કંઈ તપ તપ્યું હોય, દાન દીધું હોય અને હોમહવન કર્યાં હોય તો મારાં સાસુ, સસરા અને ભર્તારને આ રાત્રિ સુખદાયી થાઓ! પૂર્વે વિનોદમાંયે હું કદી અસત્ય વચન બોલી હોઉં એવું મને સ્મરણ નથી, તો તે સત્ય વડે મારાં સાસુ, સસરા આજે જીવંત રહો.' છતાંય માતૃપિતૃભક્ત સત્યવાન માબાપને મળવા અધીરો થઈને તત્કાળ આશ્રમમાં જવાનુ કહેવા માંડચો. એટલે સાવિત્રીએ ઊઠી વાળનો અંબોડો બાંધી, સત્યવાનને બે હાથે ઉભો કર્યો. એના શરીરને સાફ કર્યું, ફળના ટોપલાને બીજા દિવસે લઈ જવાનો નિર્ણય કરી એક ઝાડની ડાળીએ લટકાવી દીધો અને પતિને કંઈ ઇજા ન થાય એ હેતુથી ફરશીને પોતે ઝાલી. પછી પતિના એક હાથને પોતાના ડાબા ખભા ઉપર રાખીને અને જમણા હાથથી સ્વામીને આલિંગી રહીને, જંગલની વિશાળ સુંદર વનરાજીમાંથી ડોકિયાં કરતી ચમકતી ચાંદનીથી રળિયામણા લાગતા રસ્તા ઉપર એ ધીરે ધીરે આશ્રમ તરફ ચાલવા માંડી માર્ગમાં સત્યવાન પણ બરાબર સ્વસ્થ થઈ ગયો અને એમ કરતાં કરતાં બન્ને જણાં આશ્રમમાં બેઠેલા સત્યવાનના ચિંતાતુર પણ દૃષ્ટિપ્રાપ્ત પિતા, વૃદ્ધ માતા અને એમને અશ્વાસન આપતા તપસ્વીમંડળને મળ્યાં. બધા એકબીજાની ખબરઅંતર પૂછી રાજી થયા અને સાવિત્રીની પ્રશંસા કરવા માંડયા.

સામાન્ય રીતે મૃત્યુના અને ન્યાયના દેવ તરીકે ભયંકર અને ક્રૂર મનાતા યમદેવનું પાત્ર આ આખ્યાનમાં ખૂબ સજ્જન, 'સજ્જનથી સજ્જનને ભય થતો નથી' એવું, ન્યાય એટલે કાયદાનો જડ ન્યાય નહિ પણ કરુણાથી તરબોળ અહિંસા, અનુગ્રહ, દાનનો પુરસ્કાર કરતાં વાકચોનું અભિનંદન કરતું

Europeon languages including German. But all translations, adaptations and imitations can only give a feeble idea of the *incomparable* charm of the Indian *poem*'
(His. of Ind. Lit Vol. I P. 398 399)

ઉદાત્ત પાત્ર છે. આ સજ્જનને સજ્જન સાવિત્રી પોતાની નિષ્ઠા, તપ, ધર્મ અને પ્રેમના બળથી, પ્રસન્ન કરી, સજ્જન સત્યવાનનું જીવન પાછું મેળવી આવી છે.

કવિએ 'સાવિત્ર્યુપાખ્યાન' દ્વારા સુખી, સતત વિકસતા, ઊર્ધ્વગામી, આનંદપૂર્ણ ગૃહસ્થજીવન માટે જરૂરી ગુણો, કે જે ગુણો દુઃખને સંયમના તેજથી સુખમાં ફેરવનારા છે, તેમનું લાઘવયુક્ત દર્શન કરાવ્યું છે. સતી સાવિત્રી એ ગુણો ઉપરની દૃઢ શ્રદ્ધાના જોરે જ અલ્પાયુષી પણ ગુણસાગર સત્યવાનને વરવાનો નિશ્ચય કરે છે. એ અનિત્ય એવાં રાજ્ય, ધન, મોભો કે આયુષ્યથી લોભાતી નથી. પણ સર્વ સુખોની મૂળભૂત પ્રતિષ્ઠા જેવા સદ્‌ગુણોને પસંદ કરે છે, આચારમાં મૂકે છે, અને એના બળથી પાર ઊતરે છે. આ જોતાં જાણે કે કઠઉપનિષદમાં નિરૂપાયેલી યમ અને નચિકેતાની કથાનો સાર, સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્યના દરરોજના જીવનમાં સરળ રીતે ઉપયોગી બની શકે તેવી રીતે કવિએ આ આખ્યાનદ્વારા ઊતારી બતાવ્યો છે. બાળક નચિકેતા પણ પિતાને મિથ્યાદાનના દોષમાંથી બચાવવા, પિતાના ક્રોધનો ભોગ બની યમગૃહે જાય છે.[11] ત્યાં ધન, રાજ્ય, પુત્ર પૌત્રો, મોભો અને લાંબા આયુષ્યની લાલચોથી નહિ લોભાતાં, ખુદ મૃત્યુ જેવા ગુરુને પ્રાપ્ત કરી એમની પાસેથી, શ્રેય અને પ્રેયનો વિવેક સમજી, અનિત્ય તત્ત્વોમાં ઓતપ્રોત રહેલા નિત્ય તત્ત્વને બરાબર સમજી, આત્મવિદ્યા અને યોગનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપનિષદ્‌ના યમરાજ પણ સજ્જનસંગતિ અને મધુરવાણીના ફળને સમજનારા અને શ્રેયના ઉપાસકો માટે મંગલકારી સજ્જન છે. પણ ઉપનિષદની ગૂઢ વાણી ઝીલવી સહેલી નથી. મહાકવિ વ્યાસે અનિત્ય, કામભોગોની પ્રચુરતાવાળા ગૃહસ્થજીવનમાં, સદ્‌ગુણો અને શ્રેયોભિમુખ વૃત્તિ વડે મૃત્યુના દેવને પ્રસન્ન કરતી સાવિત્રી ચીતરી, સત્ય સંયમ અને સત્સંગતિ વડે, પ્રેયને છોડી, શ્રેયને પ્રાપ્ત કરી, તંદુરસ્ત કુટુંબજીવનને અજવાળતી, આત્માની દિવ્ય પ્રભાનું દર્શન કરાવી ઉપનિષદ્‌નો અર્થ વિસ્તાર કર્યો છે; અને સૂચવ્યું છે કે સિદ્ધિ મેળવવા સંસારત્યાગ જ કરવો જોઈએ એવું નથી, પરિપક્વ, સુસંપન્ન, શ્રેયને પસંદ કરનાર સજ્જન આશ્રમ ગમે તે સ્થળે સિદ્ધિ મેળવે જ છે. એ સજ્જનતાથી સ્વયં મૃત્યુને જીતી શકે છે તો પછી બીજાની વાત જ ક્યાં રહી?

> न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
> अपि चापिहितः श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥[1]

૧૨-૨૭૬-૨૦ (૧૫૨)

---

૧૧ જુઓ કઠ ઉ.

૧. (૧) = ૬. ૩-૧૯૮-૪૬.

असन्नुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥
१२-२७६-३१ (१५२)

મૂર્ખ માણસ કેવળ આત્મપ્રશંસા કરવા છતાં પણ જગતમાં દીપી નીકળતો નથી, જ્યારે વિદ્વાનને કોતરમાં ઢાંકી રાખ્યો હોય તો પણ પ્રકાશી નીકળે છે.

અસત્ શબ્દ મોટેથી બોલવામાં આવ્યો હોય તો પણ શાન્ત પડી જાય છે; જ્યારે સુભાષિત ધીમેથી બોલવામાં આવ્યુ હોય તો પણ જગતમાં દીપી નીકળે છે.

મૂર્ખ અને વિદ્વાનની, મિથ્યાશબ્દ અને સુભાષિતની સરખામણી કરતા આ બે શ્લોકો, 'જે (મુમુક્ષુ હોવા છતાં) શાસ્ત્રોનો તત્ત્વજ્ઞ નથી, જેનું મન કાયમ સંશયશીલ છે અને જેણે (યમ, નિયમાદિ) વ્યવસાય નથી કર્યો તેવાનું શ્રેય શી રીતે થાય?'[૨] એવો યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કરેલો તેના જવાબમાં પિતામહે મુનિ ગાલવ અને દેવર્ષિ નારદનો, કલ્યાણપ્રાપ્તિનુ દિગ્દર્શન કરાવતો પુરાતન ઇતિહાસસંવાદ કહ્યો તેમાંથી લીધા છે.

---

(૨) સર° "The highest men are calm, silent, unknown. They are the men who really know the power of thought; they are sure that even if they go into a cave and close the door and simply think five true thoughts and then pass away, these five thoughts of theirs will live throughout eternity" (સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદના પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ વિચારક રોમે રોલાં કૃત જીવનચરિત્રમાંથી 'મહાદેવભાઈની ડાયરી'માં (પુ. ૧, પૃ. ૨૩૬) ટાંકેલી કંડિકામાંથી) સૌથી મહાન મનુષ્યો પ્રશાંત, મૌન રાખનારા અને (જગતને) અજ્ઞાત હોય છે. વિચારોમાં શુ શક્તિ છે તેનું ખરેખર જ્ઞાન તેમને જ હોય છે. તેઓને ખાતરી હોય છે કે તેઓ જો ગુફામાં (સર° શબ્દ એનો એક અર્થ 'ગુફા' પણ થાય છે તે) જઈને બેસે અને તેનાં દ્વાર બંધ કરીને ફક્ત પાંચ જ સાચા વિચારો કર્યા પછી મૃત્યુ પામે તો પણ તેમના તે પાંચ વિચારો અનંત કાળ સુધી જીવંત રહેશે.

૨. શાંતિ. અ. ૨૭૬–૧ થી.

મુનિ ગાલવે નારદઋષિને પૂછ્યું કે 'હે ભગવાન ! બધા પથો (આશ્રમો) ભિન્ન ભિન્ન આચારો ઉપદેશે છે,[૩] અને 'આ શ્રેયસ્કર છે, આ શ્રેયસ્કર છે,' એમ કહે છે કેવળ પોતાનાં શાસ્ત્રોને જ, શાસ્ત્રોવડે અભિનંદન આપનારા પથોના આચાર્યો અને અનુયાયીઓને જોઈને, અમે પણ સ્વશાસ્ત્રોમા પરિતુષ્ટ રહીએ છીએ અને શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, કદાચ એક જ શાસ્ત્ર હોત તો તો કલ્યાણમાર્ગ બરાબર વ્યક્ત થાત, પણ ઘણા શાસ્ત્રોને લીધે જ કલ્યાણમાર્ગ ગૂઢ થઈ ગયો છે આથી મને શ્રેયનો ઉપદેશ કરો; હુ આપને શરણે આવ્યો છુ.' ઉત્તર આપતા દેવર્ષિએ કહ્યું, 'વિદ્યમાન ચાર (મુખ્ય) ધર્મમતોનો અભ્યાસ કરતા,[૪] એક બીજાથી વિરુદ્ધ કથન કરવામાં આવ્યું હોવા છતાં, દરેક મત સમ્યક્ત્વ પ્રત્યે લઈ જાય છે, અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવુ જણાય છે દરેક શાસ્ત્રમાં મનીષીઓએ, કલ્યાણકારી શકારહિત, મિત્રોનો અનુગ્રહ કરનાર શત્રુઓનો નિગ્રહ કરનાર, ત્રિવર્ગ–ધર્મ, અર્થ કામ–ને પુષ્ટ કરનાર કર્મ કરવાનુ કહ્યુ છે ' અને આગળ ચાલીને આ ઉપદેશોનો અર્થ સમજાવતાં દેવર્ષિ બોલ્યા, 'પાપકર્મથી નિવૃત્તિ, સદૈવ સારાં કામમા પ્રવૃત્તિ, સજ્જનો સાથે સદાચારથી વર્તન, સર્વભૂતો પ્રત્યે માર્દવ, વ્યવહારમાં સરળતા, મધુર વાણી, દેવ પિતૃ અને અતિથિઓને અન્નવિભાગનુ અર્પણ, પોષ્યવર્ગનુ પોષણ કરવાનો ત્યાગ ન કરવો, સાચું બોલવુ, સત્યનુ રૂપ જે સમજવુ કઠણ છે તે–જે પ્રાણીમાત્રનુ અત્યંત હિત કરે તે સત્ય–સમજી લેવુ, અહંકારત્યાગ–નમ્રતા, પ્રણય–આસક્તિવાળા પ્રેમ–ઉપર અંકુશ, સતોષ, એકાંતસેવન, ધર્મપૂર્વક વેદ અને વેદાંગોનુ અધ્યયન, અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા રાખવી એ શ્રેયના રૂપ છે '[૫] વળી શ્રેય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારને ઉપયોગી આચારોનુ કથન કર્યા બાદ સજ્જન દુર્જનનો

૩. (૧) ધર્મપથોને માટે આશ્રમ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે તે નોંધપાત્ર છે. વળી જૂના સમયમાં કેટલાક મતો એક જ આશ્રમ, એ જ આશ્રમ કે ચારે આશ્રમોમા માનનારા હતા તેમનો ઉલ્લેખ પણ ત્યા હોઈ શકે બન્ને રીતે આ સવાદનુ હાર્દ તો એનું એ જ રહે છે

૪. (૧) ૧૨–૨૭૬–૧૨ થી

(૨) અહીં ઉલ્લેખાયેલ ચાર મુખ્ય ધર્મમતો આ હોઈ શકે ૧ ક્રિયાવાદી (=આત્મવાદી, પેટાભાગ ૧૮૦), ૨ અક્રિયાવાદી (=અનાત્મવાદી પેટાભાગ ૬૭); ૩ અજ્ઞાનવાદી (પેટાભાગ ૬૭); અને ૪ વૈનયિક (=વિનયવાદી પેટાભાગ ૩૨) કુલ ૩૬૩ જુઓ ઉપર 'અહિંસા' (પ્રક. ૪) શ્લોક ૫૨, ૫૩, ૫૮ ટી ૪ પૃ ૮૮, ૮૯

૫. ૧૨–૨૭૬–૨૬ થી.

એ બતાવતા કહ્યું, 'બીજાની નિંદા કરીને પોતાના કામની શ્રેષ્ઠતા ન બતાવવી પણ પોતાના ગુણોથી શ્રેષ્ઠ થવું. આત્મસંભાવિત-જાતે જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ બેઠેલાઓ સદ્‌ગુણ વગરના હોય છે, છતાં બીજા ગુણવાન મનુષ્યો ઉપર દોષોના આક્ષેપ કરી તેમને નિંદે છે. આવા માણસો અભિમાનથી છકી ગયેલા હોઈ એમને સાચી વસ્તુ કહેવામાં આવે તો પણ પોતાને બીજાઓ કરતા વિશેષ ગુણવાન માને છે પરન્તુ જે કોઈનીય નિંદા નથી કરતો અને આત્મપ્રશંસા પણ નથી કરતો એવો ગુણસંપન્ન ડાહ્યો માણસ જ મહાન યશને પામે છે આપણે જોઈએ છીએ કે પુષ્પોનો પવિત્ર સુગંધ પોતાની પ્રશંસા કર્યા વિના જ બધે ફેલાય છે, અને તેજસ્વી સૂર્યનારાયણ પ્રશંસા કર્યા વિના જ આકાશમાં પ્રકાશે છે. એવી જ રીતે જેઓ આત્મશ્લાઘા કરતા નથી તેઓની કીર્તિ જગતમાં ઝગઝગી ઊઠે છે, નહિ કે આત્મશ્લાઘા કરનારની' પછી ઉપર મૂકેલા એ સુભાષિતો કહીને આગળ ચલાવ્યું, 'મૂઢ અને ગર્વિષ્ઠ માણસો સારવિનાનું બહુ બોલે તો પણ તે તો જેમ દિવસે સૂર્ય દેખી શકાય છે, એમ એમના ગર્વિષ્ઠ અંતરાત્માને પ્રકટ કરે છે એટને તો શ્રેયોભિલાષીઓ જુદા જુદા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી પ્રજ્ઞા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને પ્રજ્ઞાલાભ એ જ પ્રાણીઓને માટે સર્વોત્તમ લાભ છે એમ મને લાગે છે' એ પછી સજ્જન અને દુર્જનની સંગતિથી થતી સારી ખોટી અસરોનો ઉલ્લેખ કરી, એવા જ પ્રદેશમાં વસવાની સલાહ આપી કે 'જ્યા સજ્જનો વસતા હોય, જ્યાનો રાજ્યકર્તા ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતો હોય, અને કામભોગો ભોગવવાના સર્વ સાધન હોવા છતા એનો ત્યાગ કરનારા હોય ત્યા વસવું' અને છેવટે 'આત્માના શ્રેયનું બુદ્ધિ વડે વર્ણન કરવું અશક્ય છે, છતા મે કહ્યું તે પ્રમાણે સન્માર્ગે ચાલીને મહેનત કરનારો માણસ અવશ્ય મહાન શ્રેયને પામે છે' કહી પ્રવચનની પૂર્ણાહુતિ કરી

આ ઇતિહાસ-સંવાદદ્વારા મહાભારતકારે અનરસતા અને સ રાગરહીન કેવી દૃષ્ટિ રાખીને ચાલે તથા કેવું આચરણ કરે તો પંથ તથા આશ્રમોની વાડાબંધીમાંથી છૂટી તત્ત્વને અને શ કારહિત બની શ્રેય પ્રાપ્ત કરે તે બતાવ્યું છે, અને એવું શ્રેય પ્રાપ્ત કરવા માટે મુખ્યત્વે પરનિંદા અને આત્મશ્લાઘાનો ત્યાગ સૂચવ્યો છે સાથે જ આ ગુણો સત્સંગ સિવાય કેળવાય જ નહિ તે કહેતા કવિના આ વચનો યાદગાર છે 'જેણે સર્વ આરંભોનો ત્યાગ કર્યો હોય અને જે કંઈ આવી મળે તેના ઉપર જ આજીવિકા ચલાવતો હોય, તો તેવો માણસ પણ પુણ્યવાનોના સંગથી વિમલ પુણ્ય અને પાપીના સંગથી પાપ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ પાણી, અગ્નિ કે ચાંદનીના સ્પર્શથી મનુષ્યને ઠંડક કે

ગરમી લાગે છે એવી રીતે સજ્જન કે દુર્જનના સંગથી અમે પાપ અને પુણ્ય, બન્નેને ઉત્પન્ન થતા જોયા છે [६]

राजन्सर्पपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥[१]

१-६९-१ (१५४)

હે રાજન્! તમે પારકાના સરસવ જેવડા છિદ્રો જુઓ છો

---

६ निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवन ।
पुण्य पुण्येपु विमल पा। पापेपु चाप्नुयात् ॥ १२-२७६-३७
अपामग्नेस्तथेन्दोश्च स्पर्शं वेदयते यथा ।
तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयो पापपुण्ययो ॥ १२-२७६-३८

१ (१) सर° परवाच्यपु निपुण सर्वो भवति सर्वदा ।
आत्मवाच्य न जानीत जानन्नपि विमुह्यति ॥ ८-३०-८७

બધા બીજાઓની વાતો કરવામા-નિંદા કરવામા સદા નિપુણ થઈ જાય છે કોઈ પોતાનો દોષ જોતુ નથી અને જોતુ હોય તો એને દોષ ગણતુ નથી

(२) સર° (નૃશસ માણુસ) જેમા બીજાઓનો કઈ દોષ હોય તેની આગી વાતને જાહેર કરી દે છે અને કોઈ બાબતમા પોતાના અને બીજાના સમાન દોષ હોય તો પણ આજીવિકા માટે સામાનો ઘાત કરાવી નાખે છે ૧૨-૧૫૮--

(३) सुदस्स वज्जमञ्ञेस अत्तनो पन दुद्दस ।
परेस हि सो वज्जानि ओपुनाति यथा भुस ।
अत्तनो पन छादेति कलिं व कितवा सठो ॥ धम्म २५२

બીજાનો દોષ જોવો સહેલો છે, પણ પોતાનો દોષ જોવો મુશ્કેલ છે માણસ બીજાના દોષો ભૂસાની પેઠે ઊપણે છે, પણ પોતાનો દોષ, શઠ જુગારી બીજા જુગારીથી પોતાનો હારનો દાવ સતાડે તેમ સતાડે છે

(४) સર° ઉપર અમ=જાતક ન ૩૭૪ 'ચુલ્લધનુગ્ગહ' જાતકની ગાથા

(५) 'અને તુ તારી આખમાનો ભાગિયો ધ્યાનમા ન લાવતા તારા ભાઈની આખમાનુ તણખુ શા માટે જુએ છે? અથવા તુ તારા ભાઈને કેમ કહેશે કે તારી આખમાનુ તણખુ મને કાઢવા દે પણ જો તારી પોતાની જ આખમા ભાગિયો છે? ઓ ઢોગી પહેલા તું પોતાની જ આખમાથી ભાગિયો કાઢ, અને ત્યારપછી તારા ભાઈની આંખમાથી તણખુ કાઢવાનુ તને સારી પેઠે સૂઝશે' 'બાઈબલ' નવો કરાર, માથી ૭-૩ થી ૫.=દે લુક ૬-૪૧ થી ૪૩

પણ પોતાનાં બીલાં જેવડાં છિદ્રો જોવા છતાં પણ જોતા નથી!

રાજા દુષ્યન્તે શકુંતલાનું અપમાન કરી તેનાં માતાપિતા વિશ્વામિત્ર-મેનકા ઉપર આક્ષેપ કર્યો ત્યારે શકુંતલાએ એની પરછિદ્ર જોવાની હીનવૃત્તિ માટે ઠપકો આપતાં આ વચન કહ્યું.[2] અને દુષ્યન્ત તથા પોતાની સરખામણી કરી ઉદાહરણ આપ્યું કે 'મેનકા દેવોની છે અને દેવો મેનકાના છે. તેથી મારો જન્મ તમારા કરતાં ચઢિયાતો છે. વળી તમે ધરતી પર જ ચાલો છો જ્યારે હું અંતરિક્ષમાં ફરી શકું છું એ મારો અને તમારો મેરુ તથા સરસવ જેવો ભેદ તો જુઓ! હું મહેન્દ્ર, કુબેર, યમ અને વરુણના ભવનોમાં જઈ શકું છું, એ મારા પ્રભાવને જુઓ! આ સાચી વાત હું તમને દૃષ્ટાન્તરૂપે કહી રહી છું, દ્વેષથી નથી કહેતી માટે એ બદલ ક્ષમા કરશો.'[3] અને એમ દુષ્યન્તને બીજાના દોષ જોવાની વૃત્તિમાંથી પાછા હટવા એણે દ્વેષ વિના, સરળ ભાવે સાચી વાત કરી.

દુષ્યન્તની પરછિદ્ર જોવાની વૃત્તિ સાથે દ્રોપદીની પરગુણ જોવાની સજ્જન-વૃત્તિ સરખાવવી જરૂરી છે. પ્રજાપ્રત્યેની જવાબદારીના ભાનથી શકુંતલાને પાછી ઠેલતો પણ તે સાથે જ સુખ અને વૈભવમાં આળોટતો દુષ્યન્ત જાણે કે છિદ્રાન્વેષણથી પોતાની સાધુતા સાબિત કરવા જાય છે! જ્યારે પાંડવો સહિત દુઃખના દરિયામાં ડૂબેલી, નાથવતી છતાં અનાથ દ્રોપદી ભયાનક વસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે પણ ધર્મરાજના દોષથી વિપત્તિ સરજાયેલી જોવા છતાં, પણ ગુણદર્શન કરીને એનું સત્શીલ આપમેળે જ પ્રકાશિત કરે છે[4]

---

૨. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૪૬, પૃ ૩૨૭

૩. ૧-૬૯-૨ થી ૫.

૪. (૧) સર૰ मनसि वचसि काये पुण्यपीयूष पूर्णा -
त्रिभुवनमुपकार श्रेणिभि प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणुन् पर्वतीकृत्य नित्य
निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त ॥
ભર્તૃહરિ, 'નીતિશતક', ૭૯

જેઓ મન, વચન અને કાયાનાં પુણ્યરૂપી અમૃતથી પૂર્ણ છે, જેઓ ત્રણે ભુવનને ઉપકારોની હારમાળાથી પ્રસન્ન કરે છે, કાયમ બીજાના પરમાણુ જેવડા ગુણોને પર્વત સમાન ગણીને પોતાના હૃદયમાં પ્રફુલ્લ થાય છે એવા સંતો કોઈક જ હોય છે.

(૨) न ब्रूते परदूषण परगुण वक्त्यल्पमप्यन्वह ।
सतोष वहते परर्द्धिषु पराबाधासु धत्ते शुचम ।

ક્ષાત્રધર્મની રૂઢ માન્યતાથી જુગાર રમવાનું સ્વીકારી, શરૂમાં ક્રમને રમતા અને પછી 'હાર્યો જુગારી બમણુ રમે' એ ન્યાયે એના નશામાં આવી, બધું રાજ્ય, ધન અને ભાઈઓને- દાવમાં ગુમાવ્યા પછી છેવટે ધર્મરાજાએ દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકી અને હાર્યા. ત્યારે નિર્લજ્જ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજી થઈને 'શું આપણે જિત્યા? શું આપણે જિત્યા?'[૫] એમ બોલવા માંડ્યો. દુઃશાસન કર્ણ વગેરે ખુશ થયા. અને ભીષ્મ, દ્રોણ આદિ દુઃખી થઈ ગયા. પંડિત વિદુરે દુર્યોધનની જુગારી વૃત્તિની કહી શકાય તેટલા સખ્ત શબ્દોમાં ઝાટકણી કાઢી.[૬] પણ દુર્યોધન જેનું નામ! એની આજ્ઞાથી દુઃશાસન એકવસ્ત્રા, અધોનીવી અને શરણું લેવા માટે ધૃતરાષ્ટ્રના અંતઃપુર તરફ દોડી જતી દ્રૌપદીને, રાજસૂય યજ્ઞમાં મંત્રપૂત જળથી સીંચાયેલા તેના દીર્ઘ, નીલ કેશપાશને પકડીને બળાત્કારે સભામાં ઘસડી લાવ્યો[૭] ત્યાં હેરાળાઈ ગયેલી, દુઃખ અને શરમથી નીચી દૃષ્ટિવાળી, રોતી અને મદદ માટે કૃષ્ણને, કૃષ્ણ, હરિ, જિષ્ણુ અને નર શબ્દોથી પોકાર પાડતી દ્રૌપદીને, 'પ્રથમ ધર્મરાજ એમની જાતને હારી બેઠા હતા કે મને?' એવા એના પ્રશ્નનો જવાબ યુધિષ્ઠિર પાસેથી મેળવવા કહેવામાં આવ્યુ ત્યારે એ તેજસ્વી સતી પોતાને મોઢે જાહેરમાં બીજાઓની આગળ ધર્મરાજનું ભૂંડું બોલાવવાની કૌરવોની ઇચ્છા સમજતી, દુઃશાસનને 'મને નવસ્ત્રી કરીશ નહિ' એમ વારતી, ભરતવંશી ક્ષત્રિયોને, ભીષ્મને અને દ્રોણને આ ઉગ્ર અન્યાય મૂગે મોઢે સહીને એમાં મૂક સંમતિ આપવા માટે ઠપકો આપતી, અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની ધર્મનિષ્ઠા તથા ગુણોને યાદ કરી, સભામાં એમણે કેવા સંયોગોમાં જુગાર ખેલી નાંખ્યો હશે તેનો તથા એમની દુઃખી સ્થિતિનો વિચાર કરી એમના પ્રત્યે પ્રેમ, માન અને અદબ દાખવતી

स्वश्लाघा न करोति नोज्झति नय नौचित्यमुल्लङ्घय

त्युक्तोप्यप्रियमक्षमां न रचयत्येतच्चरित्र सताम् ॥ 'સિન્દુરપ્રકર' ૬૪

સજ્જનોનુ ચારિત્ર્ય જ એવું હોય છે કે તેઓ પરદોષ બોલતા નથી, પણ પરગુણ અલ્પ હોય તો પણ હમેશાં કહે છે. પારકી ઋદ્ધિ પ્રત્યે સંતોષ રાખે છે-ઈર્ષ્યા નથી કરતા,-પરંતુ પરપીડાથી શોક ધારણ કરે છે-દુઃખી થાય છે: આત્મશ્લાઘા નથી કરતા, વિનયનો ત્યાગ કરતા નથી, ઔચિત્યનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી અને અપ્રિય સાંભળવા છતાં અક્ષમા કરતા નથી-ક્ષમા જ કરે છે.

૫. ૨-૫૮-૪૧.

૬. સભા અ ૫૯.

૭ ૬ ૧૪ થી

દ્રૌપદી આ શબ્દો બોલી હતી, 'ધર્મ જેને નિપુણો જ પામી શકે એવો સૂક્ષ્મ છે. ધર્મપુત્ર રાજા એવા ધર્મમાં સ્થિર રહેલા છે. (તેથી આવા) આત્મીય પતિના ગુણોને છોડીને તેમના પરમાણુ જેટલા દોષનેય હું જીભાએ આવવા દેવા ઇચ્છતી નથી.'૮

ગમે તેવા, વિફળ કરી નાંખના સંયોગોમાંય, મનની સમતુલા સાચવીને, વિવેકથી ગુણદોષ સમજીને ગુણ જ જોવાની દ્રૌપદીવૃત્તિ વિકાસક્રમે વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક, સામાજિક અને તેનાથી ઊંચી કક્ષાએ વિશ્વનાં સુખ, શાંતિ સમૃદ્ધિનું મૂળ છે, સાચા અર્થમાં ધર્મ છે.

---

૮. धर्मे स्थितो धर्मसुतश्च राजा
धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोपलभ्यः ।
वाचापि भर्तुः परमाणुमात्र
मिच्छामि दोषं स्वगुणान्विसृज्य ॥ २–६०–३१

१७
યોગ

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा[1] ॥

६-२८-२३ (गीता. ६-२३) (१५५)

દુઃખના સંયોગથી રહિત તે સ્થિતિને 'યોગ' નામની સ્થિતિ

---

૧. (૧) સર૰ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । (આ 'પાતંજલ યોગદર્શન'નું બીજુ સૂત્ર છે)

यह पातजल योगदर्शनका पहला सूत्र है। योग चित्तवृत्तिका निरोध है, यानी हमारे दिलमें अुठते तरंगो पर अंकुश रखना, अुन्हें दबा देना, यह योग हुआ। २९-११-'४४

जिसके चित्तमें तरंग अुठते ही रहते हैं वह सत्यके दर्शन कैसे कर सकता है? चित्तमें तरंगका अुठना समुद्रके तूफान जैसा है। तूफानमें जो सुकानी सुकान पर काबू रख सकता है वह सलामत रहता है। अैसे ही चित्तकी अशांतिमें जो रामनामका आश्रय लेता है वह जीत जाता है। ३०-११-'४४ 'नित्यमनन' पृ. १२, १३.

(૨) જુઓ ઉપર 'સુખદુઃખ' (અંક ૧૨) શ્લોક ૧૨૨ થી ૧૨૪ પા ટી ૨, પૃ ૨૭૮

(૩) સર૰ उत्सेक उदधेर्यद्वत् कुशाग्रेणैकबिन्दुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद् भवेदपरिखेदतः ॥ आगमशास्त्रम्

(માંડૂક્યોપનિષદની કારિકા) ३-४१;

(ગોડપાદાચાર્યની આ ઉક્તિને 'પંચદશી' (૧૧-૧૦૯) તથા ગીતાની મધુસૂદની ટીકા (૬-૨૩) મા મનનો સયમ કરવામા જરા પણ કંટાળો ન આવે તે માટે પ્રમાણ તરીકે ટાંકી છે). દર્ભની અણી ઉપર એકેક બિન્દુ ચડાવી સાગરને ઉલેચવામાં જેવો ઉત્સાહ હોવો જોઈએ, એવા ઉત્સાહથી કંટાળ્યા વિના પ્રયત્ન કરનાર મનનો નિગ્રહ કરે છે

(૪) સર૰ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ કઠ ઉ. ૨-૩-૧૧

(મનબુદ્ધિ સહિત પાંચે) ઇન્દ્રિયોની (આત્મામાં) સ્થિર ધારણાને યોગ કહે છે. એ પ્રાપ્ત થતાં સાધક અપ્રમત્ત બને છે. કારણ કે યોગ એટલે

જાણવી. આ યોગ કંટાળા વિનાના ચિત્તથી–ઉત્સાહથી–દૃઢતાપૂર્વક આચરવો.

ચિગનગાર્થીની જેમ માણસ્માતને વળગેલું દુઃખ દૂર કરવું તેનું નામ યોગ આપેલો છે। એને શ્ર૭ સમગ્ર મહાભારત જુદી જુદી રીતે, દૃષ્ટિએ આ યોગ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોની છણાવટ કરે છે ગીતામા આ છણાવટ એની ચરમ સીમાએ પહોચી છે ગીતામા સમત્વબુદ્ધિયોગી[2]; સ્થિતપ્રજ્ઞ[3], કર્મયોગી[4]; કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમા કર્મ જોનાર[5]: 'હું' પણાનુ આત્મનિષ્ઠ વિલોપન કરનાર[6]; કર્મફળ ત્યજીને શાંતિ મેળવનાર[7], કામક્રોધના વેગને આ જીવનમા જ બરાબર કાબૂમા રાખનાર[8]; જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્ત મા. નિર્વિકારી, સયમી અને માટીનુ ઢેફુ, પથ્થર તથા સોનામા સમબુદ્ધિવાળો[9] ઇત્યાદિ લક્ષણોથી યોગીનુ ઠેર ઠેર વર્ણન કર્યું છે ગીતાના અઢારે અધ્યાયને દરેક વિષયની સાથે અંતે 'યોગ' શબ્દ લગાડીને ઓળખવામા આવ્યા છે વળી આખા ગીતાશાસ્ત્રને પણ 'યોગ' કહ્યુ છે[10]

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને અજ્ઞાનનો ક્ષય

(૫) ગીતાપ્રબોધિત આ યોગને ધર્મવ્યાધ સત્ય અહિંસા, કર્મફળઆશા અને બધનના ત્યાગ, જ્ઞાન, સયમ અને અપરિગ્રહના સમીકરણ જેવો ગણાવતા કહેલુ વચન સ૦ यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन्।

त विद्याद्‌ब्रह्मणा योग वियोग योगसंज्ञितम् ॥ ૩–૨૦૩–૪૪

ઉપપત્તિ કરાવનાર ગુરુ પણ એને ચળાવી શકે નહિ તેવા (વિષયોના) વિયોગવાળા યોગને બ્રહ્મયોગ સમજવો

૨ ૬–૨૮–૩૯ થી (ગીતા ૨–૩૯ થી)
૩ ૬–૨૪–૫૫ થી (ગીતા ૨–૫૫ થી)
૪ ૬–૨૫–૩ ધ (ગીતા ૩–૩ ધ)
૫ ૬–૨૬–૧૮ ધ (ગીતા ૪–૧૮ ધ)
૬ ૬–૨૭–૮ થી (ગીતા ૫–૮ થી)
૭ ૬–૨૭–૧૨ (ગીતા ૫–૧૨)
૮ ૬–૨૭–૨૩ (ગીતા ૫–૨૩); ૬–૨૮–૧ (ગીતા ૬–૧)
૯ ૬–૨૮–૮ (ગીતા ૬–૮)
૧૦ व्यास प्रसादाच्छ्रुतवानेतद्‌गुह्यमहं परम् ।
योग योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयत स्वयम् ॥
૬–૪૦–૭૫ (ગીતા ૧૮–૭૫)
(સંજય બોલ્યો) શ્રી વ્યાસની કૃપા વડે સાક્ષાત્ યોગેશ્વર કૃષ્ણના શ્રીમુખેથી મે આ ગુહ્ય પરમયોગને કહેવાતો સાંભળ્યો

ગીતામાં આખા જગતમાં વ્યાપી રહેલા અને સર્વ પ્રાણીઓના આધાર છતા કોઈ પ્રાણીના આધારે જે નથી એવા ભગવાનના યોગૈશ્વર્યનુ વર્ણન કરવામા આવેલુ છે.[૧૧] એવી જ રીતે મહાભારતમા અનેક સ્થળે ધ્યાનયોગ,[૧૨] જપયોગ,[૧૩] જ્ઞાનયોગ[૧૪] વગેરેનુ વર્ણન આવે છે. અને આ યોગોનુ વર્ણન કરતા કેટલેક સ્થળે યોગ અને સાંખ્ય (શુદ્ધ કક્ષાએ) એક જ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યુ છે[૧૫]

અહીં ઉપર મૂકેલા 'ધ્યાનયોગ'ના ગીતામત્રમાં પ્રતિપાદિત 'દુઃખથી વિયોગ કરાવનાર યોગ' આ બધા યોગોનુ એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી સમુચ્ચય કરી નિરૂપણ કરે છે અને સાચા સુખના માર્ગે કંટાળ્યા વિના અપ્રતિહત પ્રયત્ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે.

क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात्कामं संकल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ १२-२६६-५ (१५६)
अप्रमादाद्भयं रक्षेच्छ्वासं क्षेत्रज्ञशीलनात् ।
इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥
१२-२६६-६ (१५७)
भ्रमं प्रमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।
निद्रां च प्रतिभां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥
१२-२६६-७ (१५८)

(મુમુક્ષુ) ધીર ક્ષમાથી ક્રોધનો અને સંકલ્પના ત્યાગથી કામનો ઉચ્છેદ કરવો. સત્ત્વગુણના સેવનથી (પ્રમાદ કે ધ્યેયમાં

---

૧૧ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावन ॥
६-३१-४, ५ (ગીતા ૯-૪, ૫)

૧૨. શાંતિ અ ૧૮૮.

૧૩ શાંતિ અ ૧૮૯થી

૧૪. શાંતિ. અ ૨૦૮.

૧૫. एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥
६-२७-५ (ગીતા. ૫-૫)
સર° ૧૨-૨૯૩-૩૦૬૬; ૩૦૪-૪૬૬ તથા ૬-૨૮-૨ (ગીતા ૬-૨)

અસ્થિરતારૂપી) નિદ્રાનો ઉચ્છેદ કરવો.

અપ્રમાદ–સતત જાગૃતિથી (દરેક જાતના) ભય સામે રક્ષણ કરવું, આત્માના જ્ઞાનથી શ્વાસની–સમય અને શક્તિની પર્યાયે જીવનની–રક્ષા કરવી અને ઇચ્છા, દ્વેષ તથા કામનિકતાને ધૈર્યથી વિસર્જન કરવાં.

(તત્ત્વજ્ઞાનના) અભ્યાસ વડે ભ્રમ–વિપરીત જ્ઞાન, પ્રમોહ–વ્યાકુળતા, ગભરાટ, અને આવર્ત–સંશયરૂપી ભમરીનું વિનિવર્તન કરવું. અને (ધ્યેયમાં અસ્થિરતારૂપ) નિદ્રા તથા (પરમાત્મા સિવાયના અન્ય વિષયોમાં આસક્તિરૂપ પ્રતિભાનું જ્ઞાનાભ્યાસથી તત્ત્વવેત્તા થઈને વિનિવર્તન કરવું.

'ઉપાય કરવાથી મોક્ષ થાય છે. પણ ઉપાય કર્યા વિના થતો નથી એમ કહ્યું છે. તો કયા ઉપાયથી મોક્ષ મળે તે મને યથાન્યાય કહો.'[1] એવા ધર્મરાજના પ્રશ્નના જવાબમાં પિતામહે 'હે મહાપ્રાજ્ઞ! તમે ખૂબ હોંશિયાર છો, એટલે પ્રયત્નપૂર્વક સદાય નવું નવું શોધ્યા જ કરો છો,'[2] એમ કહીને મોક્ષ પામવાનો એક જ માર્ગ સમજાવ્યો ભીષ્મનુ એ પ્રવચન યોગાચારનું સંક્ષેપમાં છતાં લગભગ બધા મુદ્દાઓને આવરી લઈને વિવેચન કરે છે, તેમાંથી ઉપરના ત્રણ શ્લોકો લીધા છે. એમાં આગળ ચાલતાં હિત, મિત અને પાચક ભોજનથી ઉપદ્રવો અને રોગોનો;[3] સંતોષથી લોભ તથા મોહનો; તત્ત્વદર્શનથી વિષયોનો; અનુક્રોશથી અધર્મનો, ઉપેક્ષાથી ધર્મનો.[4] ભવિષ્યના વિચાર ઉપર કાબૂ રાખીને આશાનો; આસક્તિના ત્યાગથી ધનનો. પદાર્થોનું અનિત્યત્વ જોઈને સ્નેહનો; (આત્મ-)યોગથી ભૂખનો; કરુણાથી અભિમાનનો; ઉદ્યોગથી તન્દ્રાનો; વસ્તુતત્ત્વના નિશ્ચયથી કુશંકાનો; મૌનથી બહુ બોલવાનો, વગેરે પ્રકારે જુદા જુદા અપકારક ભાવોનો ઉપકારક ભાવોના સ્થાપનથી નિરાસ કરી, યોગ-સાધનો વડે મનબુદ્ધિને શુદ્ધ કરી જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ક્રમે ક્રમે આત્મશાંતિ મેળવવાનો અનુરોધ કર્યો છે. વળી આ સર્વનો સાર, ધ્યાન, અધ્યયન, દાન, સત્ય, હ્રી,

---

૧. ૧૨–૨૬૬–૧.

૨. ૧૨–૨૬૬–૨.

૩. ૧૨–૨૬૬–૯થી.

૪. (૧) ધર્મ આચરવામાં આસક્તિ નહિ જોઈએ. ધર્મ પ્રત્યે રહેલી આસક્તિનો ઉપેક્ષાથી ત્યાગ કરવો. (૨) ધર્મ અને અધર્મરૂપી બન્ને દ્વંદ્વોનો ત્યાગ એ આત્યંતિક આદર્શ હોઈ યોગીએ અનુક્રમે વિકસિત થઈ ધર્મ પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવી.

આર્જવ, ક્ષમા, શૌચ, આહારશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયસંયમ, એ દશ સાધનો તેજ વધારનારાં, પાપ નાશ કરનારાં, સંકલ્પ સિદ્ધ કરનારાં અને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારાં છે, એવું કહીને આપ્યો છે.[૫] અને ઉપરથી સમારોપ કરતાં, આ જ વાત જુદા શબ્દોમાં મૂકી વધારામાં અદૈન્ય, નમ્રતા અને નિષ્ઠા રાખવાથી પ્રસન્ન, વિમલ અને પવિત્ર મોક્ષમાર્ગે જવાય છે એમ પ્રબોધ્યું છે.[૬]

ઉપરનાં સુભાષિતો પૈકી સુભાષિત ૧૫૮ માં આવતો 'પ્રતિભા'ને દોષ તરીકે વર્ણવતો અર્થ કેટલાક વાચકોને નવીન લાગશે. પણ યોગમાર્ગમાં આ અર્થ પ્રચલિત છે. 'પાતંજલ યોગદર્શન'નાં સૂત્રો આ અર્થનું સમર્થન કરે છે. એ સૂત્રો પ્રમાણે યોગીને યોગમાં આગળ વધતાં જે સિદ્ધિઓ આવી મળે છે તેમાં પ્રતિભાથી થતા ત્રિકાળજ્ઞાનની પણ એક સિદ્ધિને ગણાવી છે. જેમ ત્રિકાળજ્ઞાન વડે મનની ઇંદ્રિયને બધું જ્ઞાન થાય છે, એવી રીતે યોગીની શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના અને ઘ્રાણ એ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અનુક્રમે દિવ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધને જાણે છે.[૭] પણ જો યોગી વિવેકજ્ઞાનની પરમસિદ્ધિ ન મેળવે અને આ સિદ્ધિઓમાં લપટાઈ જાય તો એની મહેનત વ્યર્થ જાય છે. તેથી અહીં 'પ્રતિભા'ને-તેમાંથી મળતી સિદ્ધિઓના આકર્ષણરૂપી આડશને, દોષ તરીકે વર્ણવી છે.[૮]

---

૫. ૧૨-૨૬૬-૧૫, ૧૬.

૬. ૧૨-૨૬૬-૧૮, ૧૯.

૭. प्रातिभाद्वा सर्वम् । યોગસૂત્ર ૩-૩૪ । અથવા પ્રતિભાદ્વારા થતા જ્ઞાનથી સર્વ પ્રકારનું-અતીત અનાગતનું જ્ઞાન થાય છે.

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते । યોગસૂત્ર ૩-૩૭

એથી (બુદ્ધિમાં સંયમ કરવાથી) પ્રાતિભ-યોગથી શુદ્ધ બનેલા મનને થતુ સર્વ જ્ઞાન, શ્રવણ-કાનનું, વેદન-ત્વચાનુ, આદર્શ-આંખનું, આસ્વાદ-રસનાનુ અને વાર્તા (वर्तते गन्धविषये એ વ્યુત્પત્તિથી) ઘ્રાણેન્દ્રિયનું ઐશ્વર્ય મળે છે.

૮. તે समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः । યોગસૂત્ર ૩-૩૮

તે બધાં (પ્રતિભા વ. ઐશ્વર્યો) પરમસિદ્ધિમાં વિઘ્નરૂપ છે અને વ્યુત્થાન દશામાં-બાહ્ય વ્યવહારમાં સિદ્ધિરૂપ છે.

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् । યોગસૂત્ર ૩-૫૫

સંસાર સાગરથી તારનારું અને સર્વવસ્તુઓને સર્વપ્રકારે ક્રમ વિના એકી વખતે વિષય કરનારું જ્ઞાન વિવેકજન્ય જ્ઞાન કહેવાય છે.

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति । યોગસૂત્ર ૩-૫૬

બુદ્ધિ અને પુરુષની સમાન શુદ્ધિ થવાથી કૈવલ્યપ્રાપ્તિ થાય છે.

१८

શીલ

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥[1]

१२-१२४-६४ (१५९)

यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन ॥

१२-१२४-६५ (१६०)

સર્વ પ્રાણીઓનો મન, કર્મ વચનથી દ્રોહ ન કરવો, દયા રાખવી અને દાન કરવું-એવું શીલ પ્રશંસાપાત્ર છે.

પોતાના જે કાર્ય અથવા પુરુષાર્થથી બીજાનું હિત ન થાય, અને જે કરવાથી શરમાવું પડે તેવું કર્મ કદી કરવું નહિ.

---

૧. (૧)=કે. ૧૨-૧૫૬-૧૯; જુઓ ઉપર 'સત્ય' (પ્રક ૩) શ્લો. ૪૮ પૃ. ૭૭; સત્યની અહિંસા તરીકેની અભિવ્યક્તિ

(૨)=કે. ૩-૨૮૧-૩૪; 'સાવિત્ર્યુપાખ્યાન'મા યમ સાથેના સંવાદમાં સજ્જનોનો સનાતન ધર્મ વર્ણવતુ સાવિત્રિવાક્ય.

(૩) સર° 'યયાત્યુપાખ્યાન'માં પૂરુને રાજ્ય સોંપ્યા પછી યયાતિએ આપેલી શીખામણનો મહત્ત્વનો શ્લોક

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १-८२-१२

ત્રણે લોકમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રી (અદ્રોહ), દાન અને મધુરવાણી જેવું એકે વશીકરણ હસ્તી ધરાવતુ જ નથી.

(૪) સર° 'વ્યાધબ્રાહ્મણસંવાદ'મા બ્રાહ્મણને શિષ્ટાચાર સમજાવતાં કહેલુ વચન.

त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ३-१९८-९८

કોઈનો દ્રોહ ન કરવો, દાન આપવું અને સદા સાચું બોલવું એ ત્રણ પદને સંતોનું ઉત્તમોત્તમ ચારિત્ર્ય કહ્યુ છે.

'(કર્મઠ) ધર્મ કરતાં શીલ પ્રથમ છે' એવી રીતે લોકો શીલની પ્રશંસા કરે છે તેથી શીલનું લક્ષણ અને સામર્થ્ય જાણવાની મારી ઇચ્છા છે.'[૨] એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરતાં પિતામહ ભીષ્મે ધર્મરાજને, તેમની રાજ્યલક્ષ્મી જોઈને બળના દુર્યોધનને અને તેના મિત્ર કર્ણને ધૃતરાષ્ટ્રે ઉપદેશ કર્યો હતો તેનો અહેવાલ કહી સંભળાવ્યો. તેમાં ઈર્ષ્યાખોર દુર્યોધનને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે 'શીલના પ્રભાવથી ત્રણે લોક જીતી શકાય છે. પૂર્વેના માંધાતા, જન્મેજય અને નાભાગ વગેરે રાજાઓએ પોતાના શીલગુણથી પૃથ્વીને જાણે કે ખરીદી લીધી હતી. માટે તું પણ તેવો શીલવાન થા.' વળી એ અંગે દૃષ્ટાંત આપ્યું કે 'પ્રહ્લાદે શીલનો આશ્રય કરીને મહેન્દ્રનું રાજ્ય લઈ લીધું. ત્યારે મહેન્દ્ર શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી બૃહસ્પતિ પાસે ગયો. ત્યાં તેણે મોક્ષ વિષે ઉપદેશ સાંભળ્યો અને તેનાથી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા કરી. બૃહસ્પતિએ તેને ભાર્ગવ શુક્રાચાર્ય પાસે મોકલ્યો. તેમણે પણ તેને જ્ઞાનોપદેશ કર્યો. છતાં વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતાં તેમણે એને પ્રહ્લાદ પાસે મોકલ્યો. પણ ત્રૈલોક્યનો કારભાર ચલાવતો પ્રહ્લાદ કાંઈ નવરો હતો? પણ ઇન્દ્ર તો બ્રાહ્મણવેશ ધરી વિનીત થઈને તેની પાછળ પાછળ ફરવા માંડ્યો, એને ખુશ કર્યો, એની પાસેથી જ્ઞાન ગ્રહણ કર્યું. અને છેવટે શીલ પણ ગ્રહણ કર્યું.' એ પછી આખ્યાયિકા આગળ ચાલે છે કે, 'પ્રહ્લાદે શીલ આપતાં જ અનુક્રમે એના શરીરમાંથી શીલ, ધર્મ સત્ય, વ્રત, બળ અને શ્રી પણ એ બધાંના મૂળ શીલની સાથે ઇન્દ્રમાં જઈને વસ્યાં. ઇન્દ્ર ફરીથી ત્રૈલોક્યનો રાજા થયો.' વાત પૂરી કરીને ધૃતરાષ્ટ્રે સંક્ષેપમાં શીલનુ લક્ષણ કહ્યુ તેમાંથી ઉપરનાં બે સુભાષિત લીધાં છે. ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રવચનના અંતે ઉમેર્યું હતું કે 'કદાચ શીલહીનોને સંપત્તિ મળે તો લાંબો સમય ભોગવી શકતા નથી અને તેઓ સમૂળ નાશ પામે છે.'[૩]

ઉપરના પ્રસંગના અનુસંધાનમાં 'સભાપર્વ' જોતાં જણાય છે કે પાંડવોની સંપત્તિ જોઈને શોકસંતાપ કરીને ફીક્કો તથા દૂબળો પડી ગયેલો દુર્યોધન શકુનિને સાથે લઈ ધૃતરાષ્ટ્રને કપટદ્યૂત રમવાની રજા આપવા સમજાવવા ગયો હતો.[૪] ત્યાં પહેલાં તો ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરની સલાહ લઈ તે મુજબ વર્તવાની, પારકું ધન લેવાની દાનત નહિ રાખવાની, ભાઈને સમૃદ્ધ જોઈ ખુશ થવાની, વૈભવો નિરાંતે ભોગવવાની અને ઉદ્યોગી તથા વિનીત રહેવાની સલાહ આપી.

---

૨. શાંતિ અ. ૧૨૪.

૩. यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति क्वचिच्छ्रियम् ।
न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च पतन्ति ते ॥ १२–१२४–६७

૪. સભા. અ. ૪૫ થી ૫૧.

પણ આસુરીસંપત્તિનો પ્રતિનિધિ દુર્યોધન! એણે તો વ્યવહારકુશળ, રાજનીતિશાસ્ત્રનિષ્ણાત, લોભી, ઝેરીલા, અને યુદ્ધમાનસવાળા કપટી માણસોના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે 'અસંતોષ શ્રીનું મૂળ છે,' 'જેની સાથે સમાન આજીવિકા છે એ જ ખરો શત્રુ છે,' '(માની લીધેલા) શત્રુની લક્ષ્મી જોઈને રાજી ન થવું,' '(પારકી ચડતી જોઈને) જે અમર્ષ-દ્વેષ કરતો નથી તે અધમ કહેવાય છે,' વગેરે કહી તથા મરી જવાની ધમકી આપીને ઢીલા મનના, પુત્રસ્નેહથી અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના મનમાં વાળીને જુગાર રમવાની રાજાજ્ઞા મેળવી લીધી.[૫] આનું એ યુગમાં જે પરિણામ આવ્યું હતું તે મહાભારતના પાનાંઓ ઉપર અસંદિગ્ધપણે વાંચી શકાય છે. અને તેની સાથે આજના યુદ્ધખોર, લોભી, વેપાર અને જનોત્કર્ષના નામે એકબીજા ઉપર દ્વેષ રાખનારા રાજનીતિશાસ્ત્રનિષ્ણાતોનાં વર્તન સરખાવી તેઓ કયું પરિણામ લાવવા તૈયાર થયા છે તે સમજી શકાય છે.

પણ આ બધા લોભ, દ્વેષ, કપટ અને યુદ્ધખોરીથી શીલ અનેકશઃ ઊંચું છે તે મહર્ષિ વ્યાસનું સત્ત્વશીલ વક્તવ્ય છે. દૈવીસંપત્તિની પ્રતિજ્ઞા આસુરીસંપત્તિના વિષને પરિશુદ્ધ કરતી રહે છે એવો એમાં અનુસ્યૂત રણકાર છે.

न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
न कत्थते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ५-३३-९४ (१६१)

शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः[१] ॥
५-३४-४६ (१६२)

---

५. निवर्तयिष्यति त्वासौ यदि क्षत्ता समेष्यति ।
निवृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहमसंशयम् ॥ २-४५-४३
स मयि त्वं मृते राजन्विदुरेण सुखी भव ।
भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां किं मया त्वं करिष्यसि ॥ २-४५-४४
(દુર્યોધન કહે છે) જો એ વિદુર આવશે તો (દ્યૂત રમાતું) અટકાવશે. અને જો તમે રોકાઈ જશો તો હું ચોક્કસ મરણને ભેટીશ. પછી હે રાજન્! હું મરું એટલે વિદુરની સાથે તમે સુખી થજો અને આખી પૃથ્વીને ભોગવજો! મારું તમારે શું કામ છે?!

૧. સર૦ 'સત્ય' (પ્રક. ૩) શ્લો. ૪૯, પૃ. ૮૧.

જે પોતાના સુખથી છકી જતો નથી, બીજાના દુઃખથી રાજી થતો નથી, (દાન) આપ્યા પછી પસ્તાવો કરતો નથી, અને આત્મશ્લાઘા કરતો નથી તે સત્પુરુષ આર્યશીલવાળો છે.

પુરુષમાં શીલ જ મુખ્ય છે. જેનું શીલ આ જગતમાં નાશ પામે છે તેના જીવવાનો, ધનનો કે સગાંસંબંધીઓનો કંઈ અર્થ નથી.

શીલ અંગેનાં આ બે સુભાષિતો 'વિદુરનીતિ'માંથી લીધાં છે. એમાં ૫-૩૩-૯૪નુ સુભાષિત શીલવાળા—સતજ્ઞાનને આચારમાં ઉતારનારા—સજ્જનનું ટૂંકામાં આબેહૂબ નિદર્શન કરે છે. આ સુભાષિતની આગળ અને પાછળનું એકેક સુભાષિત આની સાથે જોઈએ. 'જે મનુષ્ય શાંત થયેલા વેરને જગાડતો નથી, (ચડતીમા) ગર્વ કરતો નથી, (પડતીમાં) ઓસરાતો નથી, (દુર્ગતિમા આવી પડતાં) 'હું મુશ્કેલીમાં છું' એમ કહીને જે મન્યુ કરતો નથી તેને પરમ અગ્રણી આર્યશીલવાળો કહે છે.[2]

'જે જુદા જુદા દેશોના આચાર, ભાષાઓ, જાતિધર્મોને જાણે છે, અને (બધાનું) ભલુ થાય એમ ઇચ્છે છે તેવો ઉત્તમ અધમનો વિવેક જાણનારો, જ્યાં જાય છે, ત્યાં સદા સમાજનો નેતા થાય છે.'[3]

સુભાષિત ૫-૩૪-૪૬ થી આગળ આવતું એક સુભાષિત પણ જોઈએ. '(સારાં) વસ્ત્રવાળાએ સભા જીતી છે, ગાયવાળાએ (સારું) ભોજન જીત્યું છે, વાહનવાળાએ માર્ગ જીત્યો છે અને શીલવાળાએ બધુ જીત્યુ છે.'[4]

શીલની પ્રશસ્તિ ગાતાં આ સુભાષિતો, શીલ માટે આત્મવિશ્વાસ પેદા કરે છે અને હૃદયમાં ચોંટી જાય છે.

---

૨. न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं
न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं
तमार्यशील परमाहुरग्र्यम् ॥ ૫-૩૩-૯૩.

૩. देशाचारान्समयाञ्जातिधर्मा—
न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
स तत्र तत्राधिगतः सदैव
महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ૫-૩૩-૯૫.

૪. जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ૫-૩૪-૪૫.

૧૯
સંયમ

यः संधारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षति ।
यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥

૧-૭૪-૫ (૧૬૩)

જે મન્યુને ધારણ કરી રાખે છે (જીરવી શકે છે), જે નિંદા સહન કરે છે, જે તપાવવા છતાં પણ તપી જતો નથી, તે દૃઢ પુરુષાર્થનો ભાજન થાય છે.

વ્યાસ ભગવાને મહાભારતના મનોજય અંગેના સંખ્યાબંધ વચનોનો નિષ્કર્ષ આ એક સુભાષિતમાં ભરી દીધો છે. અસુરરાજ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા અને તેના ગુરુ ભાર્ગવ શુક્રાચાર્યની દીકરી દેવયાની સખીઓ સાથે વનમાં જળક્રીડા કરવા ગઈ હતી.[1] બધી કન્યાઓ (તળાવમા?) નહાવા પડી હતી તે દરમ્યાન પવનથી બધીના કપડા ભેળભેળ થઈ ગયા[2] બહાર નીકળીને ઉતાવળથી જેના હાથમાં જે કપડું આવ્યુ તે તેણે પહેરી લીધુ. એ પ્રમાણે પહેરતાં ભૂલમા શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીનુ વસ્ત્ર પહેરી લીધુ. તેથી ખીજવાયેલી દેવયાનીએ પોતે બ્રાહ્મણની અને તેમાય ગુરુની પુત્રી હોઈ ગુરુપત્નીના શ્રેષ્ઠત્વના અભિમાનમા શર્મિષ્ઠાને અપમાની[3] પણ શર્મિષ્ઠા કઈ જાય એવી નહોતી. તેણે દેવયાનીનુ તેનાથી અનેકઘણુ અપમાન કર્યું, તથા એને કૂવામાં ફેંકી દઈને પોતાના નગરમા પાછી ફરી. એ કૂવામા પાણી નહોતુ પરન્તુ, શર્મિષ્ઠાએ ક્રોધમા ને ક્રોધમા માની લીધુ કે દેવયાની મરી ગઈ છે, એટલે તે તો નિશ્ચિંતે ઘેર પહોચી ગઈ પણ અહી તો શિકારે નિકળેલો નહુષપુત્ર યયાતિ તરસ્યો થવાથી કૂવાની શોધ કરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે આ કૂવામાં દેવયાનીને જોતા સહાનુભૂતિપૂર્વક બહાર કાઢી. પછી

---

૧. આદિ. અ. ૭૩ થી

૨. કયા પ્રમાણે ઈંદ્રે અસુરોનો નાશ કરવા, અંદરોઅંદર ભેદ પડાવવા માટે વાયુરૂપ થઈને વસ્ત્રો ભેળભેળ કર્યાં હતાં. ૧-૭૩-૧ થી ૪.

૩. ઊંચનીચભાવ પ્રાથમિક હિંદુ સમાજમાં દાખલ થયો હતો તેનાં દુષ્પરિણામ પણ વ્યાસે આવી સૂચક કથાઓ દ્વારા નોંધ્યાં છે.

દેવયાનીએ દાસી ઘૂર્ણિકા સાથે પિતાને કહાવ્યું કે 'હું હવે વૃષપર્વાના નગરમાં આવવાની નથી, મને શર્મિષ્ઠાએ મારી છે.' શુક્રાચાર્ય આ સાંભળતાં જ દોડતા દીકરી પાસે આવ્યા અને આશ્વાસન આપ્યું કે 'દિકરી! બધાંયને પોતાના દોષથી સુખદુઃખ મળે છે. તારું યે કંઈ પાપ હશે તો પ્રાયશ્ચિત્ત થયું.'[૪] આ સાંભળતાં જ ધૂંધવાયેલી દેવયાની બોલી, 'મારાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાઓ કે ન થાઓ, પણ શર્મિષ્ઠા કહે છે કે 'તમે દૈત્યોના ભાટ છો'[૫] શું એ વાત સાચી છે? 'વળી તું સ્તુતિ કરનારા, યાચક અને દાન લેનારની દીકરી છે[૬] અને હું સ્તુતિ કરાતા, દાતા અને દાન નહિ લેનારની દીકરી છું' એમ શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું હતું. એ વાત સાચી હોય તો હું શર્મિષ્ઠાની ખુશામત કરી એને રાજી કરું.' શુક્રાચાર્યે એને મધુર શબ્દોથી કહ્યું કે 'ના ના એવું નથી. તું તો સ્તુતિ નહિ કરનાર અને સ્તુતિ પામનારની પુત્રી છે. મારું ઈશ્વરી બળ અચિન્ત્ય અને નિર્દ્વંદ્વ બ્રહ્મ છે.'[૭] અને પછી એમણે, ઊછળતા ઘોડા જેવા ક્રોધને કાબૂમાં રાખવા માટે એક એકથી ચડે એવા સાત સુભાષિતોથી દેવયાનીને શિખામણ આપી[૮] છેવટે

---

૪. ૧-૭૩-૨૯.

૫. મૂળમાં दैत्यानामसि गायनः । ૧-૭૩-૩૦ ૩ છે.

૬. આ બધા વ્યવસાય આજેય ભાટો, બારોટો વ. કરે છે.

૭. ૧-૭૩-૩૫, ૩૬.

૮. સર૦ એમાંનાં કેટલાંક સુભાષિત.

(૧) यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा ।
स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते ॥ ૧-૭૪-૨

જે ઊછળતા ક્રોધને ઘોડાની જેમ કાબૂમાં લે છે તેને જ સંતો સારથિ કહે છે, નહિ કે જેણે લગામ ઝાલી રાખી છે તેને.

= ૧. यो वे उप्पतितं कोधं रथं भन्तं व धारये ।
तमहं सारथिं ब्रूमि रस्मिग्गाहो इतरो जनो ॥ धम्म. २२२

જે ઉછળતા ક્રોધને ભમતા રથની પેઠે ધારણ કરી રાખે તેને હું સારથિ કહું છું, બીજા તો રસ્સી ઝાલનારા છે.

ધમ્મ'ની આ ગાથા પરની અટ્ઠકથા : એક ભિક્ષુએ ઝુંપડી બનાવવા એક ઝાડ કાપવા માંડયું. એ ઝાડ ઉપર પુત્ર સહિત એક દેવકન્યા રહેતી હતી. એણે ભિક્ષુને વિનવ્યો 'ભગવન્! આ ઝાડને ન કાપશો. મારું ઘર ભાંગી જશે.' પણ ભિક્ષુ ન માન્યો એટલે દેવકન્યાએ પોતાના દીકરાને ઝાડની ડાળ ઉપર મૂક્યો જેથી દયા આવવાથી ભિક્ષુ ઝાડ ન કાપે પણ

શુક્રાચાર્યે કહ્યું, 'અજ્ઞાન કુમાર અને કુમારીઓ વૈર કરે, તેનું પ્રાજ્ઞોએ અનુકરણ કરવું નહિ કારણ તેઓને બળાબળનું ભાન હોતું નથી.'[૯] પણ ક્રોધાંધ દેવયાનીએ તીક્ષ્ણ રજોગુણી, બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો જેવી દલીલો કરે છે એવી દલીલો કરી અંતે પિતાને કહ્યું, 'જે શ્રીવિહીન મનુષ્ય શત્રુની ઝળહળતી લક્ષ્મીને ઉપાસે છે તેના જેવું ત્રણે લોકમાં કંઈ અધરું છે જ નહિ.'[૧૦]

દેવયાનીના આ કટાક્ષોથી અત્યાર સુધી સ્થિરચિત્ત રહેલા શુક્ર ધગી ઊઠયા અને સીધા વૃષપર્વા પાસે જઈને અવિચારીપણે તેમણે એનો ઉધડો જ લેવા માંડયો![૧૧] પરિણામે ગુરુની ઉપકારક સલાહથી વંચિત રહેવા કરતાં વૃષપર્વાએ, પોતાના અને દૈત્યસમાજના ભલા માટે શર્મિષ્ઠાને, જ્યાં દેવયાની પરણે ત્યાં એકહજાર દાસીઓ સહિત દાસી થઈને મોકલવાનું કબૂલ્યું![૧૨] અને શર્મિષ્ઠાએ પિતા અને સમાજના હિત માટે એ સ્વીકારી લીધું![૧૩]

આ પ્રસંગમાં માનવચિત્તની ચંચળતા, સંયમની દુષ્કરતા અને અપ્રમત વિચરણની અત્યંત આવશ્યકતાનું મહાકવિએ લાઘવથી ચિત્રણ કર્યું છે. જે

ભિક્ષુ કુહાડી ન રોકી શકયો. એનાથી દેવકન્યાના પુત્રનો હાથ કપાઈ ગયો. તેથી દેવકન્યા દુઃખી થઈ ગઈ અને ભિક્ષુને જાનથી મારી નાંખવા હાથ ઉગામ્યો પણ નિંદા થવાના ડરથી એને માર્યા વિના રોતી રોતી ભગવાન બુદ્ધ પાસે ગઈ અને વંદના કરી ઊભી રહી. બુદ્ધે એનુ રોવાનુ કારણ પૂછતાં એણે આખો બનાવ કહ્યો. એ સાંભળીને ભગવાને 'સાધુ! સાધુ! દેવી! તેં બહુ સારું કર્યું'. તેં તો ચડેલા ક્રોધને ભ્રમણ કરતા રથને રોકવામાં આવે એવી રીતે રોકી લીધો' કહી ઉપરની ગાથા બોલ્યા

(૨) यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि शत समा ।
न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिक ॥ ૧-૭૪-૬

જે થાક્યા વિના સો વરસ સુધી દર મહિને યજ્ઞ કરે છે, અને જે કદી કોઈ ઉપર ક્રોધ કરતો નથી, તે બેમા ક્રોધ નહિ કરનારો અધિક છે.

આ શ્લોક સાથે સર° ધમ્મ ૭૦ અને ઉ. સૂ. ૯-૪૪.

૯. ૧-૭૪-૭.

૧૦. સર° આ સાથે આનાથી તદ્દન ઊલટો શીલની ઉત્તમતાનો વિચાર. જુઓ ઉપર 'શીલ' (પ્રક. ૧૮) શ્લો. ૧૫૯, ૧૬૦, પા. ટી. ૧ (૩) પૃ. ૩૫૧.

૧૧. तत काव्यो भृगुश्रेष्ठ समन्युरुपगम्य ह ।
वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ ૧-૭૫-૧

૧૨. ૧-૭૫-૬ થી.

૧૩. ૧-૭૫-૨૨.

શુક્રાચાર્ય પુત્રીને ક્રોધસંયમ અને અવૈરનો ઉપદેશ કરતા હતા, જે પોતાના બળ તરીકે અચિન્ત્ય અને નિર્દ્વંદ્વ બ્રહ્મને ગણાવતા હતા તે જ આચાર્ય, કવિએ નોંધ્યું છે તેમ 'અવિચારીપણે' અકાર્ય કરી આવ્યા!

આમ દેવયાનીએ વૈરનો બદલો લીધાનો સંતોષ મેળવ્યો, પણ રજોગુણી બદનાનો પ્રત્યાઘાત એવો પડયો કે દેવયાનીની હાર થઈ! દેવયાની યયાતિ સાથે પરણીને શર્મિષ્ઠાને દાસી બનાવી પતિગૃહે ગઈ ત્યાં દાસી શર્મિષ્ઠા કર્મસંયોગે યયાતિથી ત્રણ પુત્રોની માતા બની, દેવયાની એની! અને પિતાના સામર્થ્યના અભિમાનથી દેવયાનીએ શર્મિષ્ઠાની જેમ યયાતિને દમાવવા જતા એ જ શર્મિષ્ઠાનો સૌથી નાનો પુત્ર પૂરુ એની પિતૃભક્તિના પ્રભાવે, શુક્રાચાર્યના શાપથી આવેની પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા સ્વીકારવાથી રાજા બન્યો[૧૪]

આ પ્રસંગ સાથે મહાભારતનો બીજો એક પ્રસંગ સંભારવા જેવો છે અરણ્યવાસ દરમ્યાન દ્રૌપદીએ ધર્મરાજને, ધાર્તરાષ્ટ્રો ઉપર ક્રોધ કરી તેમની સામે લડવા ખૂબ સમજાવ્યા ત્યારે તેના જવાબમા, અજાતશત્રુ રાજાએ ક્ષમા રાખવા વિષે વિગતથી સમજાવી, તેજ અને ક્રોધના ભેદ બતાવતા 'દાક્ષ્ય, અમર્ષ (અન્યાય પ્રત્યે અને લડાઈમા અસહનશીલતા) શૌર્ય અને શીઘ્રત્વ એ તેજના ગુણ છે ક્રોધાભિભૂત તેમને સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી મૂર્ખાઓ ક્રોધને શાશ્વત તેજ ગણાવે છે પણ વસ્તુત. રજોગુણ તો મનુષ્યલોકના નાશ માટે છે'[૧૫] એમ કહ્યુ હતુ એ જ વક્તવ્યમા ધર્મરાજે કહ્યુ છે, 'ક્રોધ કરવા કરતા સ્વધર્મ છાડવો શ્રેય છે એવો (શાસ્ત્ર) નિર્ણય છે'[૧૬] એનો અર્થ એ કે માણસ ક્રોધથી સમત્વ (Balance) ગુમાવી બેસે તો સ્વધર્મનિષ્ઠ રહી શકે જ નહિ જ્યારે સમતાવાળો ક્રોધ ન કરે અને તેજસ્વી રહે તો, સ્વધર્મને સારી રીતે આચરી શકે, સ્વધર્મનિષ્ઠા જાળવી શકે

પણ આ સંયમ કેમ જળવાય? મન તો વાયુ જેવુ, નિગ્રહ ન થઈ શકે તેવુ અને ચંચળ છે[૧૭] ઇંદ્રિયો પ્રમાથી–મથી નાખનારી છે, એ તો બળાત્કારે ખેંચી જાય છે[૧૮] મન અને ઇંદ્રિયોને સંયમમા રાખવાના

---

૧૪ આદિ અ ૭૬ થી અ ૮૦

૧૫ ૩–૩૦–૨૦, ૨૨

૧૬ જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૩ પા ટી ૫, ૫ ૨૬

૧૭ ૬–૨૮–૩૩ થી ૩૫ (ગીતા ૬–૩૩ થી ૩૫)

૧૮ ૬–૨૪–૬૦, ૬૦ (ગીતા ૬–૬૦, ૬૭)

કક્ષા, સ્વભાવ, સંયોગ, સ્થળ અને કાળભેદે અનેક રસ્તાઓ ઓછીવત્તી સફળતાપૂર્વક સૂચવાયા છે. પણ તે બધામાં 'વ્યાસ–શુકસંવાદ'માં પિતા અને ગુરુ તરીકે વ્યાસે જેવી મનોવૃત્તિથી સંયમ રાખવાનો રસ્તો સૂચવ્યો છે, તે શ્રેષ્ઠ લાગે છે. 'ચિત્તને મથી નાંખનારી અને વિષયો તરફ બધી બાજુએથી દોડી જનારી (મનસહિત બધી) ઇંદ્રિયોને, એક પિતા જેમ આત્મજો–બાળકોને કાબૂમાં રાખે (અર્થાત્ ધૈર્ય, સમજાવટ, પ્રેમ અને જરૂર પડતાં કઠોરતાથી) એવી રીતે બુદ્ધિથી પ્રયત્નપૂર્વક કાબૂમાં રાખવી. કારણ કે મન તથા ઇંદ્રિયોની એકાગ્રતા એ જ પરમ તપ છે, અને તે જ સર્વ ધર્મો કરતાં શ્રેષ્ઠ પરમ ધર્મ કહેવાય છે.'[૧૯]

अव्याधिजं कटुकं तीक्ष्णमुष्णं
यशोमुषं परुषं पूतिगन्धि ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥[1] २–५७–१९. (१६४)

જે વગર વ્યાધિએ પેદા થનાર, કડવો, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને યશને ભૂંસી રાખનાર, કઠોર દુર્ગંધીવાળો છે, જેને સજ્જનો પી શકે છે, અને અસજ્જનો જેને પી શકતા નથી એવા મન્યુને હે મહારાજ! તમે પી જઈને શાંત થાઓ.

જુગારખેલમાં દુર્યોધન વતી રમતો શકુનિ કપટથી એક પછી એક દાવ જીત્યે જતો હતો. ત્યારે એમાં ભાવિ મહાવિનાશની એંધાણીઓ જોઈને, તથા હજુ બચવાનો વખત છે એમ સમજીને, દુર્યોધન તરફથી ભયંકર અપમાન અને હાડછેડ થવા છતાંય, બધાંયનું હૃદયથી હિત ચાહનારા મહામાત્ય વિદુરે, ધૃતરાષ્ટ્રને હિતવચન કહ્યાં તેમાંનું આ વચન છે. પોતાનાં હિતવચન પાંડવોની રાજ્યલક્ષ્મી તરફ ઈર્ષ્યાથી ક્રોધિત થયેલા–મન્યુવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને કડવાં લાગશે એ સમજતા છતાંય વિદુરજીએ 'જેમ કુમારીને સાઠ વર્ષનો પતિ પસંદ પડતો નથી એમ મારાં હિતવચન દુર્યોધનને ગમતાં નથી અને હે રાજન્! તમે હિતકારી કે અહિતકારી બધાં કામોમાં પ્રિયની જ આકાંક્ષા

---

૧૯. इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजान् ॥ १२–२४२–३
मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ १२–२४२–४

1. = ५–३६–६६; = कै. ५–२७–२३.

રાખતા હો તો તમે સ્ત્રીઓ, જડ, પાંગળા તથા એવા જ બીજા મૂર્ખાઓની સલાહ લો (મારા જેવાની સલાહ પૂછશો નહિ). મીઠું બોલનારો પાપી માણસ તો અહીં મળશે, પણું કડવું છતાં હિતકારી કહેનાર અને સાંભળનાર મળવા મુશ્કેલ છે. માલીકના ગમા અણગમાને આઘા રાખીને જે માણસ ધર્મપરાયણ રહીને અપ્રિય છતાં હિતકારક સલાહ આપે છે, તેના વડે જ રાજા સહાયવાળો કહેવાય છે[2] વગેરે કહીને ઉપર મૂકેલું વચન તથા બીજો ઉપદેશ આપ્યો. પણ એમનાં વચન બહેરા કાન ઉપર અથડાયાં

આ જ વચન બીજે વખતે જ્યારે પાંડવો સાથેના વેરની ચિંતાથી પ્રજળતા અને ઊંઘ ગુમાવી બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરને સલાહ લેવા બોલાવ્યા ત્યારે વિદુરે દ્યૂત સમયનાં પોતાનાં હિતવચનો યાદ કરાવીને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું.[3]

બીજી બાજુ ધૃતરાષ્ટ્રે દૂતકાર્ય માટે યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલેલા સંજયે, યુધિષ્ઠિરને તેઓ ધાર્મિક હોઈ તેમણે રાજ્યલોભ ન રાખવો જોઈએ તેથી ગોત્રવધનુ પાપ ન થાય તે માટે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર માંડી વાળી સાધુ થઈ જવા સમજાવતાં (!) આ જ વચન કહ્યુ હતું.[4]

એક જ અત્યુત્તમ હિતવચનના તદ્દન જુદી રીતના ઉપયોગ દ્વારા વેદવ્યાસે વિવેકપૂર્વક આત્મસંયમના યોગ્ય અનુષ્ઠાનનુ સૂચન કર્યું છે.

एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते।
यदेनं क्षमयायुक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥[1] ५-३३-४७ (१६५)

ક્ષમાશીલમાં એક જ દોષ દેખાય છે, (તે વિના) બીજો જોવામાં નથી આવતો. કેમકે ક્ષમાવાનને માણસો અશક્ત માને છે.

'વિદુરનીતિ'માં અનુક્રમે એકથી દશ સુધીના અંકોને માધ્યમ રાખી વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ સંગૃહીત કરેલો છે તેમાં ઉપરનું સુભાષિત આવે છે આ વચન અનુસાર ક્ષમા સર્વગુણોનો ભંડાર છે, જે દોષ છે તે પણ એટલો જ કે લોકોને ક્ષમાશીલ અશક્ત છે એવું ભાસે છે! વસ્તુતઃ દોષ નથી, કારણ ખરો ક્ષમાશીલ અશક્ત નથી હોતો. અરણ્યવાસ દરમ્યાન ધર્મરાજે દ્રૌપદીને ક્રોધ ઉપર કાબૂ રાખવાનો ઉપદેશ કરેલો તેમાં એમણે ક્ષમાની પ્રશંસા કરતી

૨. ૨-૫૭-૧૫ થી ૧૮.

૩. ૫-૩૬-૬૬.

૪. ૫-૨૭-૨૩.

૧. = દે. ૧૨-૧૫૪-૩૪; આ શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ક્ષમા ને બદલે ... ... ને એમ ક્ષમા તથા સંયમની એકતા સૂચવી છે

મહાત્મા કાશ્યપે ગાયેલી કેટલીક ગાથાઓ સંભળાવી હતી તે ગાથાઓ પ
ક્ષમાને સત્ય, ધર્મ અને બ્રહ્મથી માંડીને સર્વ ગુણો, અને આચારો.
બતાવી છે.[2]

ક્ષમા અંગે 'વિદુરનીતિ'માં આવતાં કેટલાંક સુભાષિતો આ સ
જોઈએ. 'એક ધર્મ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે, એક ક્ષમા જ ઉત્તમ શાંતિ
છે, એક વિદ્યા જ પરમ દૃષ્ટિ છે અને એક અહિંસા જ સુખાવહ છે.[3]...
રાજન્! જે શક્તિશાળી હોવા છતાં ક્ષમાશીલ છે, અને દરિદ્રી હોવા છ
દાતા છે, એ બે પુરુષો સ્વર્ગથી યે ઉપર વસે છે[4]... અશક્તે સર્વ ઉ
ક્ષમા રાખવી, અને સમર્થ માણસે ધર્મને માટે ક્ષમા રાખવી વળી જે
અર્થ અને અનર્થ સમાન છે એવા મધ્યસ્થે પણ સદા ક્ષમા રાખવી હિતકાર
છે[5]...તાપસોનુ બળ તપ છે, બ્રહ્મવેત્તાઓનુ બળ બ્રહ્મ છે, દુર્જનોનુ બ
હિંસા છે અને ગુણવાનોનુ બળક્ષમા છે '[6]

अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतं ॥[1] ५-३९-५८ (१६६

२. ३-३०-३५ થી

३ एको धर्म-परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ५-३३-४८
= है १२-१५४-३४

४. द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठत ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५-३३-५३

५. क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्य क्षमा हिता ॥ ५-३९-४६

६. तपो बल तापसाना ब्रह्म ब्रह्मविदा बलम् ।
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवता बलम् ॥ ५-३९-५५

१. (१)=धम्म. २२३
अक्कोधेन जिने कोध असाधु साधुना जिने ।
जिने कदरियं दानेन सच्चेन अलिकवादिनं ॥

રાજગૃહના પૂર્ણશ્રેષ્ઠીની બુદ્ધભક્ત, શ્રદ્ધાળુ અને દાનશીલા કન્યા ઉત્તરાનો
વિવાહ એ જ નગરના એક શ્રેષ્ઠીપુત્ર સાથે થયેલો પણ એ શ્રેષ્ઠીપુત્ર
અશ્રદ્ધાળુ હતો તેથી સાસરે જઈને ઉત્તરા ભિક્ષુસંઘને દાન આપી શકી

અક્રોધથી ક્રોધને જીતવો, સાધુતાથી અસાધુને જીતવો,
દાનથી-કદર્ય અતિ કંજૂસને જીતવો, અને સત્યથી અસત્યને જીતવુ

શઠતાથી વિજય નહિ, શઠ પ્રતિ શાઠ્યમથી યે નહિ પરન્તુ શઠ પ્રત્યેય સજ્જનતાથી, હિંસા પ્રત્યે અહિંસાથી, અસત્ય પ્રત્યે સત્યથી વિજય મેળવવા

કે 'હુ તો દાન, ધર્મથી વંચિત થઈને કેમા પડી છુ ભગવાન તથાગતનાયે દર્શન કરી શક્તી નથી આના કરતા તો મને દાસી તરીકે ઘરની બહાર કાઢી મૂકી હોત તો સારુ' પૂર્ણશ્રેષ્ઠી આ સાભળી દુ ખી થયો તેણે પુત્રીને દસ હજાર મહોરો મોકલી કહેવડાવ્યુ કે, શહેરની સિરિમા ગણિકા રોજની હજાર સોનામહોરો લે છે તેને આ મહોરો આપી પંદર દિવસ તારા પતિની સેવામા નિયુક્ત કરી તુ પંદર દિવસ પુણ્ય કરજે'

ઉત્તરાએ પિતાના કહ્યા મુજબ ગોઠવણ કરી પુણ્ય કરવા માંડ્યુ પંદરમે દિવસે તે ખૂબ મહેનત કરવાથી થાકીને પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગઈ હતી એની આવી દશા જોઈને એનો પતિ મનમા 'આ અત્યંત મૂર્ખ છે' કહીને હસ્યો એને હસતો જોઈને શ્રેષ્ઠીપુત્ર હવે એક જ દિવસ સાથે રહેવાનો છે એ સમજ્યા વિના 'આ સ્ત્રીને શ્રેષ્ઠીપુત્ર સાથે મૈત્રી છે એને હેરાન કરુ' કહી, સિરિમા નીચે આવી ને ઉત્તરા પર ઊકળતુ ઘી નાખ્યુ પણ ઉત્તરાએ એ જ વખતે એના તરફ મૈત્રીભાવના ધારણ કરી મૈત્રીભાવનાના પ્રભાવે ઊકળતું ઘી શીતળ જળ જેવુ થયું એને ફરીથી સિરિમા બીજુ ઘી લેવા જવા માડી પણ એટલામા તો ઉત્તરાની દાસીઓએ એને ખૂબ મારી પરન્તુ ઉત્તરાએ એને છોડાવી શરીરે તેલ માલિશ કરાવ્યુ અને નવડાવી હવે સિરિમાને પોતાની ભૂલ સમજાઈ અને ઉત્તરાના પગમા પડી ક્ષમા માંગવા માડી ઉત્તરાએ એને બુદ્ધ ભગવાન પાસે ક્ષમા માગવા કહ્યુ

બીજે દિવસે જ્યારે ભગવાન આવ્યા ત્યારે અપવાસી સિરિમા એમના ચરણમા નમી પડી અને રડતા રડતા બધી વાત કરી માફી માગી, ત્યારે ભગવાને ઉત્તરાને આ બાબત વિષે પૂછી 'બહુ સારુ! બહુ સારુ!!' બોલી આ ગાથા કહી હતી

(૮) પાલિ જાતક ૧૫૧, 'રાજોવાદ જાતક'મા મહાભારતની ક્ષેપક કથાને મળતી કથા છે તેમા ૭ ચરણની ગાથામાના પહેલા ચાર ચરણ અક્ષરશ ઉપર પ્રમાણે છે જ્યારે બાકીના બે ચરણ આ પ્રમાણે છે

एतादिसो अयं राजा मग्गा उय्याहि सारथि ॥

'આ રાજા એવો છે, માટે હે સારથિ! તુ માર્ગ છોડી દે, અર્થાત્ રસ્તો આપ'

કહેતું, આ સુભાષિત સૌમ્યાતિસૌમ્ય રાજનીતિશાસ્ત્રનુ છે. અને 'વિદુરનીતિ'માં આવેલું છે. એ ઘર છોડીને સંન્યાસી થઈ ગયેલા ઋષિ, તીર્થંકર કે બુદ્ધનું, કે ઘર છોડી જવાની સલાહ આપનારા કોઈ બાવાનું નથી પણ હજારો વર્ષથી માનવહૃદયની બધાં કાર્યક્ષેત્રોમાં ઉત્ક્રાંત થવા મથતી મૈત્રીભાવનાનું પ્રતીક છે. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના વિચારનાં આદિ મૂળ અહીં પડેલાં છે. 'વિદુરનીતિ' સૌમ્ય રાજ્યનીતિ હોવા છતાં આ સુભાષિત એમાંય ધ્યાન ખેંચે છે. કારણ એમાં શત્રુઓ સાથે યુદ્ધની અને કોઈ વખત જેવાની સાથે તેવા થવાની સૂચના આવે છે જ. જ્યારે આ સુભાષિત તો ચઢિયાતા ભૌતિકબળથી નહિ, પણ ચઢિયાતા આત્મિક બળથી—વધુ વિકસેલા સદ્‌ગુણોથી, જય પ્રાપ્ત કરવાનું કહે છે.

મહાભારતની સમીક્ષિત વાચનામાં આ અંગે કોઈ કથા મળતી નથી, પણ તેના ક્ષેપક વિભાગમાં આવી એક ઉત્તમ કથા સંઘરાયેલી પડી છે.[2] પાલિ જાતકમાં તો લગભગ એવી કથા આવે જ છે[3] સંભવ છે કે 'વિદુરનીતિ'માં આ સુભાષિત એવી કોઈ બૌદ્ધ કથામાંથી ઉદ્ધૃત કર્યું હોય, અને પછીના કોઈ કવિએ ક્ષેપક તરીકે એ કથાનુ થોડું રૂપાંતર કરી ગોઠવી હોય અથવા એમ પણ હોય કે સર્વસામાન્ય ભારતીય શ્રી ભંડારમાથી જેને જેમ ઠીક લાગે તેમ ઉપયોગ કર્યો હોય ગમે તે હોય પણ પ્રાપ્ત બધા ઉલ્લેખો આ સુભાષિત રાજકારણને, અનુલક્ષીને છે એવુ બતાવે છે, અને તેથી એ દૃષ્ટિએ, રાજકારણમા યુદ્ધ નહિ, પણ અહિંસક પ્રેમપૂર્ણ પ્રતિકારના—પેસિવ રેઝીસ્ટન્સ નહિ—વિચારના પ્રાચીનતમ ઉદ્‌ભવસ્થાનની ધાના કરાવે છે

આરણ્યકપર્વની ક્ષેપક કથાનો સાર આ પ્રમાણે છે : કુરુકુળનો સુહોત્ર રાજા એક વખતે મહર્ષિઓને મળીને રથમા પાછો આવતો હતો રસ્તામાં સામેથી આવતો ઓશિનર શિબિ મળ્યો બન્ને એકબીજાને ભેટ્યા અને વયપ્રમાણે એકબીજાનો સત્કાર કર્યો પણ બન્નેએ પોતપોતાને ગુણમાં સમાન ગણ્યા અને કોઈએ રસ્તો ન આપ્યો એ દરમ્યાન નારદઋષિ ત્યાં આવ્યા અને રસ્તો રોકવાનુ કારણ પૂછ્યુ. વસ્તુસ્થિતિ જાણી લઈને તેઓ સુહોત્ર પ્રત્યે ત્રણ શ્લોક બોલ્યા[4] એ સાભળીને સુહોત્રે શિબિની પ્રદક્ષિણા કરી,

---

૨. આરણ્યક પરિ૰ ૧–૨૧ (૨): ચિ પ્રેસ આરણ્યક અ ૧૯૪.

૩. જુઓ ઉપર પા ટી ૧ (૨) પૃ. ૩૬૨

૪. આ ત્રણ શ્લોકોનો અનુવાદ, હે કૌરવ્ય! ક્રૂર કોમળ (મૃદુ) પ્રત્યે ક્રૂર થાય છે, અને કોમળ ક્રૂર પ્રત્યે કોમળ થાય છે. હે કૌરવ! સજ્જન દુર્જન પ્રત્યે પણ સજ્જન રહે છે તો સજ્જન પ્રત્યે તે શા માટે સજ્જન ન રહે?

માર્ગ આપ્યો. પછી શિબિનાં ઘણાં શુભકર્મોની પ્રશંસા કરી તે ચાલ્યો ગયો.

આમ આ વિચાર લોકસમસ્તના સામાન્ય જીવનવ્યવહારને શુદ્ધ તથા દૃઢ કરવા સાથે, જબરદસ્ત કટોકટી અને યુદ્ધસમયમાં યે સત્ય અને અહિંસાના બળની, પરમેશ્વરના બળની સર્વોપરિતા સ્વીકારી, તે અનુસાર ચાલવાનો નૈસર્ગિક નિયમ પ્રમાણે અનુરોધ કરે છે. આ વિચાર રજુ થયા પછી થોડાક હજાર વર્ષે મહાત્માજીએ સત્ય અને અહિંસાની મુકાબલે સ્વલ્પાતિ-સ્વલ્પથીયે ઓછી કહેવાય એટલી શક્તિના વિનિયોગથી જગતઇતિહાસમાં અભૂતપૂર્વ મહાફળ, મેળવી એના રજુ કરનાર દૃષ્ટા શોધક ઋષિઓની પરંપરામાં પોતાનું આગવું અમર સ્થાન નક્કી કર્યું છે.[5]

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥

६-२७-२३ (गीता ५-२३) (१६७)

દેહાન્ત થાય તે પહેલાં કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વેગને જે મનુષ્ય (સંયમથી) સહન કરી શકે છે તે યોગી છે અને તે સુખી છે.

કામ અને ક્રોધ, બીજા શબ્દોમાં રાવણ કે સેતાનના પ્રચંડ વેગનો સંયમ કરી, એ વેગની પ્રલયંકર થપાટો અને ધૂણતી ભૂતાવળ જેવી હચમચાવી નાંખતી ઉન્માદી બિભીષણ ઊર્મિઓને નાથી, તેનો ઇશ્વરાભિમુખ થવામાં જીવન દરમ્યાન સફળપણે વિનિયોગ કરનાર સાધક એ ખરો સુખી

કર્યા ઉપકારનો સો ગણો બદલો આપવો જોઈએ એવો શું દેવાનો નિયમ નથી કે? તારા કરતાં ઉશીનરનો પુત્ર શિબિ વધારે સાધુચરિત્રવાળો છે, કદર્યને દાનથી જીતવો, સત્યથી જૂઠાબોલાને જીતવો, ક્ષમાથી ક્રૂરકર્મીને જીતવો અને સાધુતાથી અસાધુને જીતવો.

૫. (૧) જુઓ ઉપર 'અહિંસા' (પ્રક. ૪) શ્લોક ૫૨, ૫૨નું ઉદ્ઘાટન, પૃ. ૮૮ થી

(૨) પોતે રાજકારણમાં શાથી પડ્યા એ ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં જોઈએ.'...વ્યાપક સત્યનારાયણના પ્રત્યક્ષ દર્શનને સારુ જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે. અને તે કરવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્યની મારી પૂજા મને રાજ્યપ્રકરણમાં ખેંચી ગઈ છે. ધર્મને રાજ્યપ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી એમ કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો, એમ કહેવામાં હું અવિનય નથી કરતો.'

'આત્મકથા' ખંડ. ૨. પૃ. ૩૭૯.

અને યોગી છે, એમ કહેતો આ ગીનામન એક જુદા દષ્ટિકોણથી, જુદી ભાષાથી, યોગનુ ભક્તિનુ અને સાચા સુખનુ રહસ્ય ચર્ચીને સ્પષ્ટ કરે છે

જેમ આત્મિક સુખ માટે કામક્રોધને નાથવા જરૂરી છે, એમ ભૌતિક સુખના શુદ્ધ ઉપભોગ માટે પણ એ વ્યાપક રીતે જરૂરી છે ભારતયુદ્ધ પહેલા વિષ્ટિ કરવા શ્રીકૃષ્ણ કૌરવસભામા ગયા ત્યા દુર્યોધનની માતા ગાધારીએ દુર્યોધનને અનુસરવા માટે પહેલા ધૃતરાષ્ટ્રને અને પછી દુર્યોધનને ઠપકો આપી ન્યાયી શીખામણ આપવા માડી તેમાના કેટલાક વાક્યો ઉપર્યુક્ત સદર્ભમા મનનીય છે ' ઇન્દ્રિયોને વશ નહિ રાખનાર રાજ્યને દીર્ઘ સમય સુધી નથી ભોગવી શકતો જે બુદ્ધિમાન જિતેન્દ્રિય છે તે જ રાજ્યનુ પરિપાલન કરી શકે[1] કામ અને ક્રોધ એ બે પુરુષને અર્થથી દૂર ખેચે છે એ બે શત્રુઓને જીત્યા પછી, રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરી શકે છે ઇન્દ્રિયોને નિયમમા રાખી હોય તો લાકડા નાખવાથી જેમ અગ્નિ વધે એવી રીતે બુદ્ધિ વધે છે, પણ જે વશમા ન રાખી હોય તો ઉદ્દડ ઘોડાઓ કુસારથિનો રસ્તામા નાશ કરે છે એમ તેનો નાશ કરે છે[2] સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી જાળમા ભરાયેલા બે માછલાની પેઠે શરીરમા રહેલા કામ અને ક્રોધ પ્રજ્ઞાનનો નાશ કરે છે[3] સ્વર્ગમા પ્રવેશ કરવા યોગ્ય અનાસક્ત માણસથી બ્હીને (પોતાના સમાન કે અધિક થશે એમ માની) દેવો તેના શરીરમા કામક્રોધ વધારીને સ્વર્ગદ્વાર ઢાકી દે છે[4] જે રાજા કામ ક્રોધ લોભ દભ અને દર્પને સારી રીતે જીતી જાણે છે તે પૃથ્વીનો જન્મસિદ્ધ અધિકારી છે, વગેરે[5]

આમ કામક્રોધને બધ સરખા રીતે સયમિત કરવા હોય તો ભૌતિક

---

१ ५–१२७–२२

• इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवन्धनै ॥ ५–१२७–२५
अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यऽम् ।
अविधया इवादान्ता हया पथि कुसारथिम् ॥ ५–१२७–२६
=दे ५–३४–५८

३ क्षुद्राक्षेणेर जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञान तौ विलुम्पत ॥ ५–१२७–३०
=दे ५–३४–६३

४ यास्या हि देवा स्पर्धान्तु स्वर्गस्याविद्युसम् ।
बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ५–१२७–३१

५ काम क्रोध च लोभ च दम्भ दर्प च भूमिप ।
सम्यग्विजेतु यो वेद स महीमभिजायते ॥ ५–१२७–३२

અને આત્મિક સુખ મળે એ સૈદ્ધાંતિક વાત થઈ. પણ તે પહેલાં સંયમિત થઈ સત્યાભિમુખ થનાર સાધકને તો એના માર્ગમાં જબરદસ્ત અડચણો અને દુઃખો આવી પડે તો તે સહેવા તૈયાર રહેવાનું છે. અલબત્ત એ દુઃખોમાં પણ ચિત્તપ્રસાદનું અનુપમ સુખ અનુભવવાનું અને એમ એ વૈયક્તિક સુખથી સામાજિક સુખમાં અભિવૃદ્ધિ, એવી દ્વિવિધ રીતે સુખવૃદ્ધિ થવાની, પરમાત્માની પૂજા થવાની. આવી પૂજા કરનાર, દ્વિવિધ સુખ માટે મથનાર ગાંધીજીએ એમની સાધનાની મધ્યમાવસ્થાએ, 'આત્મકથા'ના અંત ભાગે લખેલી છેલ્લી કંડિકા સંયમ, તેની કઠિનાઈ અને રસ વિષે અકલ્પ્યવેગે વિકસતા યોગી-સાધકનું દર્શન રજૂ કરે છે તે જોઈએ. 'પણ આ શુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે એમ હું તો પ્રતિક્ષણ અનુભવું છું. શુદ્ધ થવું એટલે મનથી, વચનથી ને કાયાથી નિર્વિકાર થવું, રાગદ્વેષાદિરહિત થવું. એ નિર્વિકારતાને પહોંચવાને પ્રતિક્ષણ મથવા છતાં હું પહોંચ્યો નથી, તેથી લોકની સ્તુતિ મને ભોળવી શકતી નથી, એ સ્તુતિ ઘણી વેળા ડંખે છે. મનના વિકારોને જીતવા જગતને શસ્ત્રયુદ્ધથી જીતવા કરતાંયે મને કઠિન લાગે છે. હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી પણ હું મારામાં સંતાઈ રહેલા વિકારોને જોઈ શક્યો છું, શરમાયો છું, પણ હાર્યો નથી. સત્યના પ્રયોગો કરતાં મેં રસ લૂંટયો છે, આજે લૂંટી રહ્યો છું. પણ હું જાણું છું કે મારે હજુ વિકટ માર્ગ કાપવાનો છે તેને સારુ મારે શૂન્યવત્ બનવાનું છે. મનુષ્ય જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સહુથી છેલ્લો ન મૂકે ત્યાં લગી તેની મુક્તિ નથી અહિંસા એ નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા છે. અને એ નમ્રતા વિના મુક્તિ કોઈ કાળે નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. એ નમ્રતાની પ્રાર્થના કરતો, તેમાં જગતની મદદ યાચતો અત્યારે તો આ પ્રકરણોને બંધ કરું છું.'[૧]

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥
६-२४-६२ (गीता २-६२) (१६८)

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥[1]
६-२४-६३ (गीता. २-६३) (१६९)

---

૧. 'આત્મકથા' ભાગ ૫, પૃ. ૩૭૯, ૩૮૦.

1. बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविवेकयोग्यं । तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवति । अतः तस्य अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवति ॥

બુદ્ધિનાશથી એ નાશ પામે છે. જ્યાંસુધી અંતઃકરણ કાર્ય અને

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥[2]

६-२४-६४ (गीता. २-६४) (२७०)

વિષયોનું ધ્યાન કરનાર પુરુષને એમાં સંગ–આસક્તિ થાય છે, સંગમાંથી કામ–કામના ઉત્પન્ન થાય છે, કામનામાંથી (એ દુષ્પૂર હોવાથી) ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્રોધથી સંમોહ–મૂઢતા થાય છે, સંમોહમાંથી સ્મૃતિવિભ્રમ થાય છે–ભાન ભૂલી જવાય છે, સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, (અને) બુદ્ધિનાશથી એ નાશ પામે છે. (બુદ્ધિ ન રહેવાથી કંઈ કામનો રહેતો નથી એટલે મૂએલા સમાન બને છે.)

પણ જેનું મન વશ છે એ, રાગદ્વેષ વગરની થયેલી ઇન્દ્રિયો વડે (ઇન્દ્રિય) વ્યાપાર ચલાવતાં ચલાવતાં (ચિત્તની) પ્રસન્નતા મેળવે છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ વર્ણવતા ભગવાને અનુક્રમે આસક્તિથી શરૂ કરીને આત્મનાશ નોતરતી ચિત્તની પ્રક્રિયાનું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન કર્યું છે એ મુજબ વિષય તરફ ફૂંણી અથવા પ્રમત્ત નજરથી પતનની શરૂઆત થાય છે, જ્યારે બીજી બાજુ વિષયો તરફ જે નજર સરખીએ માંડતો નથી તે ચિત્તની પ્રસન્નતા પામે છે. ચિત્તની એ સાત્ત્વિક પ્રસન્નતાથી શું મળે છે? 'ચિત્ત પ્રસન્ન થતાં તેનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામે છે અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ તત્કાળ સ્થિર થાય છે'[3] એટલેકે અગાઉના સુભાષિત મુજબ તે યોગી થાય છે.

અકાર્યના વિવેક યોગ્ય છે, ત્યા સુધીમા જ તે પુમ્પ છે તેથી અંતઃકરણની અયોગ્યતાથી પુમ્પ નષ્ટ થાય છે. એટને પોતાના પુમ્પાર્થમા અયોગ્ય થાય છે. (શંકરાચાર્ય)

૨. सरं सुग्व दान्त प्रस्वपिति सुख च प्रतिबुध्यते ।
सुख पर्येति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ॥ १२-१५४—१२
=है. १२–२१३–५

સયમી સુખે-નિરાંતે સૂએ છે, સુખથી જાગે છે, અને જગતમાં સુખથી વિચરે છે, તથા તેનુ મન પણ પ્રસન્ન રહે છે.

૩. प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६–२४–६५ (ગીતા. २–६५)

અમર્યાદિત રાજ્યલક્ષ્મી મેળવવાનો વિચાર કરતો, તે માટે પાંડવોની સમૃદ્ધિની ઈર્ષ્યા કરી, ક્રોધવશ થઈને પડાવી લેતો, પછી થોડોક પણ ન્યાયી ભાગ આપવાનો ઇન્કાર કરી પોતાના અને બીજાના નાશનું નિમિત્ત બનતો, દુર્યોધન આ સર્વનાશી પ્રક્રિયાનો ભોગ બનેલાનું મોટું ઉદાહરણ છે. જ્યારે સામ્યયોગથી વિષયોનું નહિ પણ પરમાત્માનુ ધ્યાન કરી, અનાસક્તપણે આસુરીસંપત્તિની ઘોર તાંડવલીલાની વચ્ચે, પોતાનો ચિત્તપ્રસાદ જાળવી, બીજાઓને પણ તે જ માર્ગે વળવાના સલામત માર્ગનુ દિગ્દર્શન કરાવતા મહર્ષિ વ્યાસનું લોકસંગ્રહી જીવન દુઃખ નાશ કરનારી નિરામય પ્રક્રિયાનુ ભવ્ય ઉદાહરણ છે. પાંડવો અને કૌરવોને યોગ્ય વખતે કલહ શાંત કરનારી હિતકારી શીખામણો આપતા પિતામહ વ્યાસ, યુદ્ધ પછી વિશેષ પ્રણાશ અટકાવવા ગાંધારીને વસ્તુસ્થિતિની સમજ આપતા વડીલ, અશ્વત્થામાને આશ્રય આપતા ઋષિ, શુકદેવને મોક્ષમાર્ગ બતાવતા પિતા, વિપત્તિમાં અને અંતસમયે બધાંયને આશ્વાસન આપતા કરુણામૂર્તિ, વેદોની પુનર્વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો ઉપરાંત સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, શૂદ્રો, બાળકો અને વર્ણબાહ્યોના હિતાર્થે, લોકસંગ્રહાર્થે મહાભારતની રચના કરનાર સર્જક પરમર્ષિનાં જીવનનાં પાસાં, વ્યક્તિના જીવંત, સુદૃઢ, નિરામય વિકાસથી મળતી ચિત્તની પ્રસન્નતાનાં દ્યોતક છે.

અહીં મૂકેલા શ્લોકો પૈકી ૧૬૮, ૧૬૯ એ, બે શ્લોકોએ, જ્યારે ગાંધીજીએ ગીતાને પહેલવહેલી વિલાયતમાં વાંચી ત્યારે એમના ઉપર ઊંડી અસર કરી હતી એ નોંધવુ પ્રસ્તુત છે. એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો '.. એ શ્લોકની મારા મન ઉપર ઊંડી અસર પડી. તેના ભણકારા મારા કાનમાં વાગ્યા જ કરે. ભગવદ્ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ મને તે વેળા ભાસ્યું. તે માન્યતા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તત્ત્વજ્ઞાનને સારુ તેને હું સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણુ છું. મારા નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે.' આમ આ શ્લોકોમાંના વૈજ્ઞાનિક માનસિક પ્રક્રિયાના વર્ણને ગાંધીજીને ખાસ આકર્ષેલા.[૪]

दान्तस्य किमरण्येन तथादान्तस्य भारत ।
यत्रैव हि वसेद्दान्तस्तदरण्यं स आश्रमः॥ १२-१५४-३६ (१७१)

જિતેન્દ્રિયને અરણ્ય (માં વસવા)ની શી જરૂર છે, અને જે અજિતેન્દ્રિય છે તેને પણ અરણ્ય (માં વસવા)ની શી જરૂર છે? જિતેન્દ્રિય જ્યાં-વસે છે ત્યાં જ તેનો આશ્રમ અને અરણ્ય છે.

---

૪. શ્લોક ૧૬૮, ૧૬૯ વાળા બે શ્લોકો ટાંકયા પછી એમણે ઉપરનું વા[illegible] લખ્યું [illegible] 'આત્મકથા' ખંડ ૧ પૃ. ૧૧૦ ૧૧૧

દમમુનિ—સંયમના મુનિના અધ્યાયમાંનું આ સુભાષિત જિતેન્દ્રિય અને અજિતેન્દ્રિય (સંયમી થવાની ઇચ્છા નથી તેવા) વચ્ચેનો ભેદ આબેહૂબ વ્યક્ત કરે છે.[1] યુદ્ધ પછી વિષણ્ણ યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસન આપતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે 'ચૈતન્યતત્ત્વના અમરત્વમાં નિશ્ચિત એવો નિર્મમ મનુષ્ય આખી પૃથ્વીને મેળવીને ય તેના વડે શું કરવાનો? જ્યારે બીજી તરફ વનમાં રહી વન્ય દ્રવ્યોથી ગુજરાન ચલાવતા મનુષ્યના હૃદયમાં એ વન્ય દ્રવ્યોમાં આસક્તિ હોય તો એ મૃત્યુમુખમાં સપડાયેલો જ છે.'[2] સ્પષ્ટ છે કે આ ઉપદેશથી શ્રેયાર્થીએ પોતાના વિકાસ માટે, નિર્મમ થવા માટે, કંઈ વનમાં જવાની, સંસારત્યાગી સંન્યાસી થવાની ફરજિયાત જરૂર નથી. પણ સ્વધર્મ અનુસાર વર્તન કરી મનના વળાંકોને લક્ષ્યમાં રાખી સંયમી રહીને જીવનાર, ગમે તે સ્થળે રહેતો હોય ત્યાં વિકાસનો સંભવ છે. શ્રી. વિનોબા ભાવેએ આ અંગે એમના 'ગીતાપ્રવચનો'માં આપેલું દૃષ્ટાંત આ શ્લોકનું મહાભારતનાં બે ઉદાત્ત પાત્રોનું ચરિત્ર ટાંકીને ઉત્તમ સમર્થન કરે છે. 'ફળત્યાગી પુરુષની કર્મસમાધિ જેમ ઊંડી હોય છે તેમ તેની વૃત્તિ વ્યાપક, ઉદાર અને સમ હોય છે. એથી તરેહતરેહનાં તત્ત્વજ્ઞાનોની જંજાળમાં તે ફસાતો નથી અને પોતાનું જે હોય તેને છોડતો નથી. શાસ્ત્રદર્શીનિરાગ્રહી 'આ જ છે અને બીજું નથી,' એવા વાદવાદમાં પણ તે પડતો નથી. 'આ પણ છે અને તે પણ છે, પરંતુ મારા પૂરતું આ જ છે,' એવી તેની નમ્ર તેમજ નિશ્ચયી વૃત્તિ રહે છે. એક વખત એક સાધુ પાસે જઈને એક ગૃહસ્થે તેને પૂછ્યું, 'મોક્ષને માટે શું ઘર છોડવું જ પડે?' સાધુએ કહ્યું, 'એવું કોણ કહે છે? જનક જેવાએ રાજમહેલમાં રહીને મોક્ષ મેળવ્યો. પછી તારે જ ઘર છોડવાની જરૂર શી?' ત્યારબાદ બીજો એક ગૃહસ્થ આવીને સાધુને પૂછવા લાગ્યો, 'મહારાજ, ઘર છોડ્યા વગર મોક્ષ મળે ખરો કે?' સાધુએ કહ્યું કે, 'કોણ કહે છે? ઘરમાં રહીને એમ આરામથી મોક્ષ મળી જતો હોય તો શુક જેવાએ ઘર છોડ્યાં તે શું બેવકૂફ હતા?' પછી એ બેઉ ગૃહસ્થોનો ભેટો થયો અને તેમની વચ્ચે ઝઘડો પડ્યો. એક કહે સાધુએ ઘર છોડવાનું કહ્યું છે. બીજો કહે ઘર છોડવાની જરૂર નથી એવું કહ્યું છે. બંને સાધુ પાસે પાછા આવ્યા. સાધુએ કહ્યું, 'બંને વાત સાચી છે. જેવી જેની વૃત્તિ તેવો તેને માટે રસ્તો અને જેવો જેનો સવાલ તેવો તેને જવાબ. ઘર

૧. સર. શાંતિ. અ. ૨૧૩ની દમસ્તુતિનો અધ્યાય.

૨. ૧૪–૧૩–૫ થી ૭: જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્ર. ૫) શ્લોક ૬૬, પૃ ૧૫૩.

છોડવાની જરૂર નથી એ પણ ખરું છે અને ઘર છોડવાની જરૂર છે એ પણ ખરું છે."[3]

> कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते ।
> अथैनमपरः कामस्तृष्णा विध्यति बाणवत् ॥[1]
>
> चि. १३-९३-४७ (१७२)

કામના રાખનારની કામના જ્યારે પૂર્ણ થાય છે, એટલે તરતજ બીજી કામનાની તૃષ્ણા એને બાણની પેઠે વીંધી નાંખે છે.

કોઈનીયે પાસેથી કશુંય દાનમાં નહિ લેવાના નિશ્ચયવાળા, નિર્લોભી, તપસ્વી સપ્તર્ષિઓને દાન આપવા માટે અત્યાગ્રહ કરતા રાજા વૃષાદર્ભિ અને સપ્તર્ષિઓ વચ્ચે થયેલા સંવાદમાં, એના દાનનો અસ્વીકાર કરતાં ઋષિ વિશ્વામિત્રે ઉચ્ચારેલું વચન ઉપર પ્રમાણે છે.

ધર્મરાજાના 'દાતા અને પ્રતિગૃહિતામાં કોણ વિશિષ્ટ છે?' એવા પ્રશ્નના જવાબમાં પિતામહે નિર્લોભી વૃત્તિનો પુરસ્કાર કરતું અને દાન લેવાની વૃત્તિ નહિ રાખવા કહેતું 'બિસસ્તૈન્યોપાખ્યાન'-કમળના દાંડલાની ચોરીનું આખ્યાન કહ્યું.[2] કશ્યપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર અને

---

૩. 'ગીતા પ્રવચનો', પૃ. ૨૬.

૧. (૧) સર૦ न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ મનુ. ૨-૯૪
= આદિ. ક્ષેપક નં. ૬૯૩ લીટી ૬, ૭.
= આદિ. ક્ષેપક નં. ૮૪૦ લીટી ૧, ૨.
વિષ્ણુ પુ. ૪-૧૦-૯ ભાગ. પુ. ૯-૧૯-૧૪

વિષયોનો ઉપભોગ કરવાથી કામ-તૃષ્ણા કદી શાંત થતી નથી, પણ જેમ ઘી હોમવાથી અગ્નિ વધુ પ્રજ્વલિત થાય છે એમ વધે છે.

(૨) જુઓ નીચે શ્લોક ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦ પૃ. પૃ. ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૯૦.

૨. ચિ. ૧૩-૯૩-૧૯ થી ૧૪૯: આ આખ્યાન કદાચ મ. ભા. ના અને તેથી ભારતીય સમાજના પણ સૌથી જૂનામાં જૂના સ્તરોને સ્પર્શતું છે. એના ઋષિઓની મનોવૃત્તિ ગ્રામ તથા જંગલનાં આકડાંને બરાબર પારખી અને સમજી શકે એટલી ઉત્કટ છે. પણ સામાજિક આચારોએ મૃત યજમાનપુત્રના દેહને-શબને ખાવા જેટલી-નરમાંસ ભક્ષણ કરવા જેટલી આપત્તિ કાળની છે.

તેથી આ આખ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં દેખાઈ આવે છે કે, ભારતના

જમદગ્નિ એ સાત ઋષિઓ, અરુંધતી, તેમની એક દાસી ગણ્ડા અને દાસીનો પતિ પશુસખ આટલાં માણસો તપ કરતાં કરતાં સમાધિ વડે જ સનાતન બ્રહ્મલોક મેળવવાની ઇચ્છાથી વિચરતાં હતાં. દરમ્યાન ભારે દુકાળ પડ્યો અને બધાંને જીવવાના વાંધા થઈ પડ્યા. હવે પહેલાં કોઈ યજ્ઞમાં શિબિપુત્ર શૈબ્ય રાજાએ પોતાના પુત્રનું (આ ઋષિઓ ઋત્વિજ હતા) ઋત્વિજોને દક્ષિણામાં દાન કરેલું. તે રાજપુત્ર ટૂંકા આયુષ્યવાળો હોઈને મરણ પામ્યો. એટલે ભૂખના દુઃખથી ત્રાસેલા ઋષિઓએ આ રાજપુત્રના દેહને ખાવા માટે રાંધવા માંડ્યો. *એવામાં શૈબ્ય રાજા વૃષાદર્ભિ ત્યાં આવી ચડ્યો* અને ઋષિઓને કહ્યું, 'યાચના કરશો તો તમે માંગશો તેવાં દાન આપીશ, જેથી તમે ઇચ્છામાં હોય તે માગો. એટલે તમારે અભક્ષ્ય જમવું નહિ પડે અને આરામથી રહી શકશો. બોલો શું આપું?'[3] ઋષિઓ રાજાઓનું દાન મધથી સ્વાદિષ્ટ બનાવેલા ઝેર જેવું ગણાવી અર્ધા રાંધેલા રાજકુમારના દેહને ત્યાં જ મૂકીને, બીજે આહાર ખોળવા ચાલી નીકળ્યા[4] એટલે વૃષાદર્ભિએ છૂપી રીતે ઉંબરાના ફળોમાં સોનું ભરાવી મંત્રીઓ મારફતે ઋષિઓને દાન દેવા ઉંબરાં મોકલ્યાં. પણ સોનાથી વજનદાર ઉંબરાને પારખી ઋષિઓએ એનો અસ્વીકાર કર્યો. અત્રિ સિવાય એ બધા અપરિગ્રહ અને તૃષ્ણાત્યાગ વિશે એકેકી ગાથા બોલ્યા,[5]

પ્રાથમિક અવસ્થાના સમાજમાંથે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક વૃત્તિઓ જાગે કે પહેલી વિકસતી હતી વળી અથર્વવેદના સ્નાતક બ્રાહ્મણના (ચિ ૧૨-૯૩-૧૩૬) માનપાત્ર ઉલ્લેખથી–બીજા વેદોના સ્નાતકોનો ઉલ્લેખ નથી–અથર્વવેદના મહત્ત્વ વિશે જાણવા મળે છે એમ આ આખ્યાન સમાજશાસ્ત્ર, નૃવંશવિદ્યા અને અધ્યાત્મવિદ્યા વગેરે માટે ઉત્તમ અભ્યાસસામગ્રી પૂરી પાડે છે.

૩. ચિ. ૧૩-૯૩-૨૯ થી

૪. ચિ ૧૩-૯૩-૩૪ થી

૫. વસિષ્ઠ: એક નિષ્ક—સોનામહોરનું દાન લેવાથી સો કે હજાર મહોર લીધા બરાબર પાપ થાય છે, તો બહુ લેવાથી ખૂબ પાપી ગતિ મળે છે. ચિ. ૧૩-૯૩-૪૩.

કશ્યપ : ચિ. ૧૩-૯૩-૪૪ = દે. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૮૦ પૃ ૩૯૦.
ભરદ્વાજ : ચિ. ૧૩-૯૩-૪૫. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૭૭ પૃ. ૩૭૭.
ગૌતમ : ચિ. ૧૩-૯૩-૪૬. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૭૮ પૃ. ૩૭૮.
વિશ્વામિત્ર : ચિ. ૧૩-૯૩-૪૭. ઉપર નોંધેલું સુભાષિત
જમદગ્નિ : દાન લેવામાં સંયમ એજ બ્રાહ્મણને ટકાવે છે પ્રતિગ્રહસંયમ

અને રાજાની દાનવૃત્તિ માટે એનુ પ્રજા સહિત કલ્યાણ વાંછી, ચાલી નીકળ્યા. પણ ઋષિઓની નિર્લોભી વૃત્તિ નહિ પારખી શકવાથી વૃષાદર્ભિએ મંત્રાચ્ચારથી હોમ કરી એક ભયંકર કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી: તેને આ ઋષિપરિવારનાં નામ બરાબર સમજીને તેમનો નાશ કરવા આદેશ આપ્યો.

આ વૃત્તાંત જાણીને એમનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી ઇંદ્ર કૂતરા સાથેના સુપુષ્ટ પરિવ્રાજકના વેશમાં, શુનઃસખ નામ રાખીને તેમના પરિવારમાં ભળ્યો.[૬] એને જોતા તેનું પુષ્ટ શરીર અને પ્રસન્ન ચહેરો નિહાળીને ઋષિઓએ પોતાના દારિદ્રની નિંદા કરી. અને પછી એ બધા સંગાથે જ ખોરાકની શોધમાં ઊપડયાં. ફરતાં ફરતાં એક ગીચ ઝાડીમાં કમળતળાવડી નજરે પડી. એટલે બધાં કમળ ખાવાની ઇચ્છાથી તેમાં ઊતરવા માંડયાં. પણ વૃષાદર્ભિએ મોકલેલી કૃત્યા એના કિનારે બેઠી હતી. તેણે એક પછી એક બધાંનાં નામ પૂછવા માંડયાં આ બધાં એનો ઇરાદો સમજીને પોતાના નામનું નિર્વચન બને તેટલું ક્લિષ્ટ બનાવીને તેને કહેવા માંડયાં. જેથી બરાબર નહિ સમજવાથી કૃત્યાએ એમને તળાવમાં ઊતરવા દીધાં છેલ્લો રહ્યો શુનઃસખ. એણે પોતાના નામનું નિર્વચન એવુ ગોટાળીયા રીતે કહ્યુ કે કૃત્યાએ તે ફરીથી પૂછ્યું. એટલે તેની આ નહિ સમજવાની નબળાઈનો લાભ લઈ શુનઃસખે ત્રિદંડનો પ્રહાર કરી તેને બાળી મૂકી, અને પછી તળાવડીના કિનારે બેઠો.

હવે તળાવમાંથી ખૂબ મહેનત કરી કમળ તથા તેના દાંડલા લઈને ઋષિઓ હરખાતા હરખાતા કિનારે આવ્યા અને તર્પણ કરવા માંડયા. એ

એ જ બ્રાહ્મણનુ ખરૂ ધન છે લોભીઆનુ એ ધન નાશ પામે છે. ચિ. ૧૩-૯૩-૪૮.

અરુન્ધતી : ધર્મને માટે દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવાની માન્યતા એકપક્ષી છે. પણ આ લોકમા તપસંચય કરવો એ જ દ્રવ્યસંચયથી વધુ સારો છે. ચિ. ૧૩-૯૩-૪૯.

ગણ્ડા : આ મારા સ્વામીઓ (ધર્મ વડે) બળવાન છે છતાં દુર્બળની પેઠે (દાનથી થતા) ઉગ્ર ભયથી બીએ છે, માટે હુ આ દાનથી વધારે બીઉ છુ. ચિ. ૧૩-૯૩-૫૦.

પશુસખ : ધર્મમાં જેના જેવું-તપના જેવું-કંઈ શ્રેય નથી એને બ્રાહ્મણો ધન માને છે. હું પણ એ સંપાદન કરવા માટે આ મહાન વિદ્વાનોની બરાબર સેવા ઉઠાવું છું. ચિ. ૧૩-૯૩-૫૧.

૬. ત્રિદંડી સંન્યાસી અને તેય અપવિત્ર મનાતા કૂતરા સાથે ફરે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ચિ. ૧૩-૯૩-૬૩ ઇત્યાદિ.

દરમ્યાન શુન સખે બધા કમળ તથા દાંડના સતાડી દીધા તર્પણ કરી રહ્યા પછી ભૂખ ભૂખ્યા થયેના ઋષિઓ કમળ નહિ જોવાથી અકળાયા અને પછી એકબીજા ઉપર શકાશીન થયા એમને સવાએ સોગન ખાવાનો નિર્ણય કર્યો બધાએ જો કમળ ચોર્યા હોય તો પોતાને કેવા કેવા પાપ લાગે, એવા સોગન ખાધા પણ શુન સખે પોતાને કેવા કેવા પુણ્ય થાય એવા સોગન ખાધા [૭] એટલે ઋષિઓ સમજી ગયા કે કમળો કોણે ચોર્યા છે પછી ઇંદ્રે વૃષાદર્ભિની કૃત્યાથી તેમનુ રક્ષણ કરવા માટે પરિવ્રાજકનો વેશ ધરી આવ્યાનુ કહ્યુ અને તેમને અતિશય દારિદ્રયાવસ્થામા યે નિર્લોભવૃત્તિ રાખવાથી પ્રાપ્ત થયેના, જ્યા બધી કામનાઓ પરિતૃપ્ત થાય છે એવા અક્ષયલોકોમા મોકલ્યા

આખ્યાન પૂરુ કરતા પિતામહે કહ્યુ, 'માણસે સર્વ અવસ્થાઓમાં લોભનો ત્યાગ કરવો, એ પરમ ધર્મ છે માટે હે રાજન્! લોભનો ત્યાગ કરવો '[૮]

कामचारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रत॰ ।
ब्रह्मचारी सदैव य इन्द्रियजये रतः ॥

चि १४-२६-१५ (१७३)

જે કામનાપૂર્વક ઇન્દ્રિયસુખમા રત છે તે કામચારી છે અને જે સદૈવ ઇન્દ્રિયજયમા રત છે તે બ્રહ્મચારી છે

---

૭ (૧) આ કથા પછીના અધ્યાયમા એમને કે અનુ અ ૯૪મા શપથવિધિ અંગેનુ આખ્યાન છે એમા ઇંદ્રની સાથે તીર્થયાત્રા કરવા ગયેના ઋષિઓ રાજાઓ અને શુન સખ સન્યાસી કમળની ચોરી માટે શપથ લે છે છેવટે ઇંદ્ર આ અખ્યાનમાના શુન સખના જેવા જ સોગન ને છે—' અધ્વર્યુ, વેદવેત્તા કે યથાવિધિ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર બ્રાહ્મણને કન્યા પરણાવવાથી થતુ પુણ્ય કે અથર્વવેદના સ્નાતક બ્રાહ્મણને થતુ પુણ્ય કમળ ચોરનારને થજો'' (ચિ ૧૩-૯૩-૧૩૬ ચિ ૧૩-૯૪-૪૪) સમાન કથાવસ્તુને લીધે બને આખ્યાન સરખાવવા જેવા છે અ ૯૩નુ આખ્યાન નિર્લોભ વૃત્તિ માટે છે જ્યારે અ ૯૪નુ કયા કૃત્યો ન કરવા જોઈએ તે દર્શાવવા માટે ઋષિઓ, રાજાઓ સન્યાસી શુન સખ, અને સુરભિ (ગાય)ના સોગન લેવા દ્વારા આશ્રમધર્મો અને પશુઓ પ્રત્યેની ફરજ સમજાવવાનો છે

(૨) પાલિ 'જાતક' ન ૪૮૮ 'ભિસ જાતક'મા મ ભાના આખ્યાનોને મળતી શપથવિધિ આવે છે

૮ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभ विवर्जयेत् ।
एष धर्म परो राजस्तस्माल्लोभ विवर्जयेत ॥ चि १३-९३-१४७

આશ્વમેધિકપર્વમાં પ્રજાપતિ અને દેવો, ઋષિઓ, નાગો તથા અસુરોના સંવાદમાં,[1] કામચારી-વિષયી અને બ્રહ્મચારી (જિતેન્દ્રિય) વચ્ચેના ફરકનું સંક્ષિપ્ત મુદ્દાસર વર્ણન કરતું આ સુભાષિત આવે છે. ગીતામાં ઉલ્લેખાયેલ 'મૂઢ, મિથ્યાચારી'[2] અને 'અનાસક્ત રહી કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મયોગ આચરનાર'[3] વચ્ચેનો ફરક પણ આ શ્લોકમાં જુદી અને સહેલી ભાષાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥[1]

चि. १३-१०८-९ (१७४)

જળસ્નાન કરનાર કંઈ સ્નાત કહેવાતો નથી, પણ જે દમ-સંયમ- વડે સ્નાત છે એણે સ્નાન કરેલું છે તથા એ બાહ્ય અને આભ્યંતર પવિત્ર છે.

'સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થ કયું અને પરમપવિત્રતા કોને કહેવાય?' એમ ધર્મરાજે પૂછતાં પિતામહે તીર્થ અને તેની પવિત્રતા વિષે સમજાવના વ્યાખ્યાનમાં ઉપરનું વચન કહ્યું. 'બધાં તીર્થો ગુણસંપન્ન જ હોય છે. છતાં તું તીર્થ અને શૌચ-પવિત્રતા વિષે સાંભળ'[2] એમ કહી પિતામહે શરીરમાંનાં અને પૃથ્વીમાંનાં તીર્થો તથા પવિત્રતા વિષે સમજણ પાડી. પ્રથમ (પોતાના કે બીજાના) શરીરમાં રહેલાં તીર્થો અંગે કહેતાં, શાશ્વત સત્ત્વનું આલંબન કરીને અગાધ, વિમળ અને શુદ્ધ સત્યરૂપી જળ ભરેલા ધૃતિ રૂપી ધરાવાળા માનસતીર્થમાં સ્નાન કરવું જોઈએ',[3] આગળ ચાલતાં, 'અનર્થિત્વ-આકાંક્ષા

---

૧. આ સંવાદની કથાના સાર માટે જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૭૫નું ઉદ્ઘાટન પૃ. ૧૭૫.

૨. જુઓ ઉપર 'કર્મ' (પ્રક. ૯) શ્લોક ૧૧૦ પૃ. ૨૪૬.

૩. જુઓ ઉપર 'કર્મ' (પ્રક ૯) શ્લોક ૧૧૨ પૃ. ૨૫૦.

૧. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૭૫, ૧૭૬ પૃ. ૩૭૬.

૨. ચિ. ૧૩-૧૦૮-૨ થી ૧૯.

૩. अगाधे विमले शुद्धे सत्यतोये धृतिह्रदे ।
स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्त्वमालम्ब्य शाश्वतम् ॥ ચિ. ૧૩-૧૦૮-૩

સર૦ धम्मे हरए बम्भे सन्तितित्थे अणाविले अत्तपसन्नलेसे ।
जहिं सिणाओ विमलो विसुद्धो सुसीइभूओ पजहामि दोसं ॥
ઉ. સ. ૧૨-૪૬

(ચાંડાલ મુનિ હરિકેશ બલ બોલ્યા :) 'સંયમ એ મારો હ્રદ છે,

વિનાની સ્થિતિ, આર્જવ, સત્ય, માર્દવ, અહિંસા, સર્વભૂતો પ્રત્યે દયા, સંયમ અને શમ એ પવિત્ર તીર્થો છે. ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવનારા નિર્મમ, નમ્ર, નિર્દ્વંદ્વ, અપરિગ્રહીઓ પવિત્ર તીર્થરૂપ છે. તેમાંયે જેઓ તત્ત્વવિત્ અને અહંબુદ્ધિરહિત છે તેઓ તીર્થપ્રવર કહેવાય છે. વળી જેઓ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણે ગુણથી પર થયા છે, શૌચાશૌચને સમજનારા છે, સ્વકાર્યનું શોધન કરનારા છે, સર્વ પ્રકારના (સંગનો) ત્યાગ કરનારા, સર્વજ્ઞ, સમદર્શી, ચારિત્ર્યની પવિત્રતા જાળવવા માટે મહેનત કરનારા છે તેઓ પવિત્ર તીર્થો છે...પવિત્રતાથી નિત્ય સાવધાન રહીને શુદ્ધભાવ ધારણ કરનાર, કેવળ ગુણવાન મનુષ્ય સદાય પવિત્ર (તીર્થ) છે...(એવી રીતે) પ્રધાન ખાસ કરીને શરીરની પવિત્રતા ગણાય છે. વૃત્તશૌચ–ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ, મનઃશૌચ અને તીર્થાદિમાં નહાઈને મેળવેલા (બાહ્ય) શૌચ કરતાં જે શૌચ (શુદ્ધ) જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. (જ્ઞાન વડે) પ્રદીપ્ત–સ્વચ્છ મનથી, બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી જળ વડે જે માનસતીર્થમાં સ્નાન કરાય છે, તેને તત્ત્વદર્શીઓ સ્નાન કહે છે.'[૪] આમ શરીરસ્થ અર્થાત્ માનસિક અને શારીરિક તીર્થ કહ્યાં પછી પૃથ્વીસ્થ તીર્થો વિષે વર્ણન કરતા કહ્યું 'પૃથ્વીના કેટલાક ભાગો સંતોના નિવાસથી, પૃથ્વીના તેજથી અને જળના તેજથી (જે તે સ્થળના સૌંદર્ય, હવા, પાણી વગેરેની અસરોથી) ઘણાં જ પવિત્ર હોય છે. તેનાં નામકીર્તનથી, તેમાં સ્નાન કરવાથી, ત્યા શ્રાદ્ધ કરવાથી માણસો પાપનો નાશ કરી શકે છે. અને આ માનસ તથા પૃથ્વીના એમ બન્ને પ્રકારનાં તીર્થોમાં સ્નાન કરીને મનુષ્ય ઝડપથી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.'

એ પ્રમાણે મહર્ષિ વેદવ્યાસે જ્ઞાનવાળી ઉત્તમ માનસિક શુદ્ધિને, એવી શુદ્ધિ ધારણ કરનારા વીતરાગ મહાનુભાવ સંતોને, અને એવા સંતો જ્યાં વસ્યા હોય તે જગ્યાઓને તેમની પવિત્રતાનું સ્મરણ થાય છે, તેથી પવિત્ર તીર્થો તરીકે કહ્યાં છે, અને કુદરતની રમણીયતાના દર્શનથી, હવા, પાણી, અને ભૂમિની સાધનસંપત્તિ અંગેની ખાસ વિશિષ્ટ અસરોથી પરમાત્માની ચોમેર વ્યાપેલી વિભૂતિઓમાંથી થોડીકનું ભાન કરાવતાં સ્થળોને પણ તીર્થો તરીકે નજર સમક્ષ મૂકી એકાંગી નહિ થતાં, સમદર્શીપણે, અનાસક્તિપૂર્વક,

---

મત્સરહિત તથા જે વડે આત્માની લેશ્યા શુદ્ધ થાય છે તેવું બ્રહ્મ આરું શાન્તિતીર્થ છે, જેમાં સ્નાન કરીને વિમલ, વિશુદ્ધ અને શીતળ થયેલો હું દોષનો ત્યાગ કરું છું.' (જુઓ પરિશિષ્ટ ૨)

૪. मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानजलेन च ।
स्नाति यो मानसे तीर्थे तत्स्नानं तत्त्वदर्शिनः ॥ ચિ. ૧૩–૧૦૮–૧૩

નમ્રતાથી જ્યાં જ્યાં પવિત્રતા, દેખાય તેને ગ્રહણ કરી આત્મસાત્ કરવાથી–તેમાં સ્નાન કરવાથી પાપ ધોવાઈ જઈ સિદ્ધિ મળે છે એ બતાવ્યું છે.

यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्जिता ।
नेह साधयते कार्यं समायुक्ता तु सिध्यति ॥[1]
चि. १३-१०८-२० (१७५)

एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ।
शुचिः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम् ॥
चि. १३-१०८-२१ (१७६)

જેમ ક્રિયાહીન બળ અને બળ વિનાની ક્રિયા કોઈ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતી નથી, પણ બન્ને સાથે રહીને કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે. તેમ શરીરશૌચ (અર્થાત્ માનસિક અને શારીરિક) અને તીર્થશૌચવાળો (જગતના પવિત્ર રમણીય અને સાધનસંપન્ન પ્રદેશોની યાત્રા કરનારો) પવિત્ર સિદ્ધિને પામે છે, માટે દ્વિવિધ શૌચ ઉત્તમ છે.

સર્વોત્તમ સિદ્ધિ મેળવવા માટે વ્યાસ ભગવાને, ભૌતિક સફળતા માટેની લોકગમ્ય સ્પષ્ટ, ઘન ઉપમા આપી: મોટી ભૌતિક અને તેથીયે ઊંચી આત્મિક સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે, માત્ર આંતરિક પવિત્રતા તથા સૌંદર્યદર્શન વિશિષ્ટ હોવા છતાં પૂરતાં નથી, પણ એ સાથે બહારની દુનિયાના સૌંદર્ય, જ્ઞાન અને પાવિત્ર્યના દર્શનના સમન્વયની અનિવાર્યપણે જરૂર છે, એમ કહ્યું છે. બાહ્ય પવિત્રતા ઓછી મહત્ત્વની ખરી, પણ તેના વિના ચલાવી જ શકાય એટલી બિનમહત્ત્વની નથી. અને આ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા વેદવ્યાસે આપેલી ઉપમા આપણો તથા બીજા દેશોનો છેલ્લા હજારેક વર્ષનો ઇતિહાસ જોવાથી કેટલી બધી સાચી છે તે સમજાય છે.[2] આપણે ત્યાં

---

૧. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૭૪ પૃ ૩૭૪.

૨. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો, યુ એસ. એ. અને રશિયા વગેરેની ભૌતિક ઉન્નતિ બળ અને ક્રિયાયોગના ચોક્કસ પ્રકારના સમન્વયને આભારી છે. મહાયુદ્ધના વિનાશ પછી ઊભા થતાં જાપાન અને જર્મની એ જ સમન્વયના બળે દુનિયાનાં સદર રાષ્ટ્રોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ફરીથી પ્રાપ્ત કરી બેઠાં છે. એ બધાં રાષ્ટ્રોની રજોગુણી વૃત્તિને લીધે પરસ્પર સંઘર્ષ, અને પરિણામે થતો અનિવાર્ય વિનાશ તેમને અવારનવાર સહેવો પડે છે એ જુદી વાત, પણ આપણે ત્યાં તો બધી રીતે ઉન્નત થવાની પૂરી સામગ્રી હોવા છતાં ઉન્નત થવાનું

જન્મ પામેલા રુરુમૃગનુ શિંગડુ, તે જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ વધતું જાય છે, તેવી રીતે પુરુષની તૃષ્ણા પણ (દરરોજ) વધતી જાય છે, તેની કંઈ મર્યાદા નથી

'બિસસ્તૈન્યોપાખ્યાન'મા વૃષાદર્ભિના દાનનો અસ્વીકાર કરતા ભરદ્વાજ ઋષિએ તૃષ્ણાની અમર્યાદિતતા વર્ણવતા ઉપરની ગાથા કહી હતી[૨] રુરુમૃગની ઉપમા આપી ઋષિ કહે છે કે જેમ શિંગડુ કે જે શરીરનો એક ભાગ છે, એ શરીરવૃદ્ધિની સાથે વધે છે, એ જ પ્રમાણે તૃષ્ણા પણ જેમ જેમ (પ્રેયની) આકાક્ષાઓ પાર પડતી જાય છે, તેમ તેમ વધ્યે જાય છે એ કદી તૃપ્ત થતી નથી તો પહેલેથી જ તૃષ્ણાનુ નિયમન થવુ જોઈએ

न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।
समुद्रकल्प· पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥[१]

चि. १३-९३-४६ (१७८)

આ જગતમા એવો કોઈ પદાર્થ નથી, જે જગતને-એની તૃષ્ણાને પરિપૂર્ણ કરે પુરુષ તો સમુદ્રકલ્પ-સમુદ્ર જેવો છે, એ કદી પૂર્ણ થતો નથી

'બિસસ્તૈન્યોપાખ્યાન'મા રાજદાનનો અસ્વીકાર કરતા ગૌતમમુનિએ આ વચન ઉચ્ચાર્યું હતુ[૨] એમા તૃષ્ણાભિભૂત મનુષ્યની તુચ્છતા બતાવી છે જેમ તૃષ્ણાતુર મનુષ્ય સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર હોઈ તુચ્છ છે,[૩] એમ તૃષ્ણા

---

૨ જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૭૨ પૃ ૩૭૦

૧ (૧) સર° પાનિ 'જાતક' ૨૫૮ 'મન્ધાતા જાતક'મા તૃષ્ણાને 'સમુદ્રકલ્પ' કહી છે જુઓ નીચે શ્લોક ૧૮, પા નો ૧ (૫) પૃ ૩૮૦

(૨) સર° कसिण पि जा इम लाय पडिपुण्ण दलेज्ज इक्कस्स ।
सेणावि से न सतूमे इइ दुप्पूरए इमे आया ॥ ઉ સૂ ८-१६

કોઈ આ પરિપૂર્ણ જગત એક માણસને આપી દે તો પણ એનાથી સતુષ્ટ થાય નહિ આ જીવ એનો દુષ્પૂર છે

૨ જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૭૨ પૃ ૩૭૦

૩ अनिन्दितो ह्यकामात्माथाल्पेच्छोऽथानसूयक ।
समुद्रकल्प स नरो न कदाचन पूयते ॥ १२-१५४-१९

જે અનિન્દિત અકામાત્મા, શાત, ઇચ્છાવાગો, અને અસૂયા વિનાનો માણસ છે તે સમુદ્રકલ્પ છે, એ કદી પૂર્ણ થતો નથી

ઉપર કાબૂ રાખનાર, આપ્તકામ મનુષ્ય પણ સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર છે. પણ એ તુચ્છ નથી મહાન છે. કારણ એ તૃષ્ણાનો ગુલામ નહિ હોવાથી સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર નથી, પરંતુ તૃષ્ણાનો નિયામક—કામકાન્ત છે તેથી સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર છે. તૃષ્ણાના, કામ અને ક્રોધના બધા હુમલા, એના વિશાળ ઉદરની મર્યાદામાં આત્મરૂપ થઈ, સમાય છે. કિનારાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી.[૪]

આમ તૃષ્ણાતુર અને તૃષ્ણા વિનાના બન્નેને 'સમુદ્રકલ્પ'ની ઉપમા આપી કવિએ, એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છે કે ગમે તે અવસ્થામાં માનવચિત્ત દુષ્પૂર છે. તેથી તૃષ્ણાક્ષય, કામક્રોધનો નાશ વગેરે શબ્દોનો અર્થ રોગિષ્ટ વૃત્તિઓનું નિરોગીકરણ, તુચ્છ વૃત્તિઓનું મહાનમાં રૂપાંતર, એટલે કે પરમાત્માની વિભૂતિઓને એના નિર્મળ રૂપમાં જોઈ શકનારી તારકજ્ઞાનની દીપ્તિવાળી સ્વચ્છ, દિવ્યદૃષ્ટિ. આવી દિવ્યદૃષ્ટિ પામનાર ભગવાનના સમુદ્રકલ્પ ભંડારનાં રત્નો મેળવે છે.

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥[१]

૧૨-૧૬૮-૩૬ (૧૭૯)

---

૪. (૧) आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥
૬-૨૪-૭૦ (ગીતા. ૨-૭૦)

ચોતરફથી પાણીનો પ્રવેશ થવા છતા (નદીઓ અને વરસાદથી) સમુદ્ર જેમ અચળ રહે છે, એમ જે મનુષ્યમા સર્વ કામનાઓ-વિષયો પ્રવેશ કરે છે (એટલે કે મહાસાગરના પાણીમા બીજાં પાણી, પાણીરૂપે જ એકરૂપ થાય છે, વિક્રિયા નથી કરતા એમ સયમીના ચિત્તસાગરમાં પ્રવેશતા વિષયો આત્મારૂપે જ એકરૂપ થાય છે, વિકાર નથી કરતા) તે જ શાન્તિને પામે છે, નહિ કે કામનાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય.

(૨) આ શ્લોકના અર્ધ = ૧૨-૨૪૩-૯ અર્ધ, બાકીનાં બે ચરણ,
स कामकान्तो न तु कामकामः ।
स वै लोकात्स्वर्गमुपैति देही ॥ ૧૨-૨૪૩-૯ કડ.

...એ (સંયમી) કામકાન્ત છે ('કામનાના સંકલ્પ આવવાથી તે આવી મળે છે, અને તેને લીધે એ મનોહર લાગે છે તે કામકાન્ત' નીલકંઠ) પણ કામનાની ઇચ્છાવાળો (કર્મઠ) કામકાન્ત નથી એને તો (કામીને) આ લોકમાંથી મર્યા બાદ ચ્યુતિવાળા, સ્વર્ગલોક મળે છે.

૧. (૧) =૧૨-૧૭૧-૫૧; ૧૨-૨૬૮-૬; વાયુ. પુ. ૨-૩૧-૧૦૦.

જગતમાં જે કામસુખ–વિષયસુખ છે અને સ્વર્ગનું જે મહાન સુખ છે તે તૃષ્ણાક્ષયથી મળતા સુખની સોળમી કળાને (પણ) યોગ્ય નથી.

પુત્રશોકથી દુઃખાર્ત સેનજિત્ રાજાને એક બ્રાહ્મણે આશ્વાસન આપતાં

(૨) બૃ. ઉ. શાં. ભાષ્ય ૪–૩–૩૩; યોગસૂત્રનું વ્યાસભાષ્ય ૨–૪૨; નાગોજીભટ્ટની યોગસૂત્રવૃત્તિ, ૨–૪૨. આ ત્રણે ગ્રંથોમાં અવતરણ તરીકે ટાંકેલું છે.

(૩) = દે. જિનચંદ્રિયા "સંગ્રહણી" (૫ મી સદી) ગાથા ૧૬૯.

जं च कामसुह लोए ज च दिव्वं महासुह ।
वीयरागसुहस्सेयऽणतभागं पिणऽग्घइ ॥

જગતમાં જે કામસુખ છે અને સ્વર્ગનું જે મહાન સુખ છે તે વીતરાગસુખના અનંતમા ભાગની તોલે પણ ન આવે.

(૪) જુઓ ઉપર 'સુખદુઃખ' (પ્રક. ૧૨) શ્લોક ૧૨૩ (મ. ભા. ૬–૪૦–૩૭ ગીતા. ૧૮–૩૭) પૃ. ૨૭૭.

(૫) સર° न कहापणवस्सेन तित्ति कामेसु विज्जति ।
अप्पसादा दुक्खा कामा इति विञ्ञाय पण्डितो ॥
अपि दिब्बेसु कामेसु रतिं सो नाधिगच्छति ।
तण्हक्खयरतो होति सम्मासम्बुद्धसावको ॥ ધમ્મ. ૧૮૬,૧૮૭
= જાતક ૨૫૮ 'મન્ધાતા' જાતક

કાર્ષાપણનો (સોનામહોરાનો) વરસાદ થાય તો પણ કામસુખોની તૃપ્તિ થતી નથી; કામસુખો અલ્પસ્વાદવાળાં અને દુઃખ આપનારાં છે એમ જાણીને પંડિત દિવ્ય કામસુખોમાં પણ રતિ કરતો નથી; તે સમ્યક્ રીતે સંબુદ્ધ શ્રાવક થઈને તૃષ્ણાક્ષયમાં રત થાય છે: 'મન્ધાતા' 'જાતક, (જાતક નં ૨૫૮)ની વાત કહી, તૃષ્ણામાં ફસાતા ભિક્ષુને ભગવાન બુદ્ધે વાર્યો હતો. એ કથામાં, ચક્રવર્તી મન્ધાતાએ તૃષ્ણાથી અતૃપ્ત રહીને, પુણ્યના પ્રભાવે ઉત્તરાત્તર, આગળ વધતાં ઇન્દ્ર પામેથી દેવોનુ અર્ધું રાજ્ય મેળવ્યું. પણ દેવો ઉપર પણ એકછત્ર રાજ્ય કરવાની તૃષ્ણાથી ઇન્દ્રને મારવાનો સંકલ્પ કરતાં, એ પાપથી એનું અસંખ્ય વર્ષોનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું. એને બુઢાપો આવ્યો, અને તે મૃત્યુ પામવા માટે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. કારણ મનુષ્ય શરીર દેવલોકમાં છૂટી શકતું નથી. મરણ પામતી સમયે અમાત્યોએ આખરી સંદેશ માંગતાં, મન્ધાતા 'ચન્દ્રસૂર્યના પ્રકાશ તળે આવતા સમગ્ર પ્રદેશનો અને સર્વ પ્રાણીઓનો માલીક હોવા છતાં મારી તૃષ્ણા પૂરી ન થઈ' કહીને ઉપરની બે ગાથાઓ બોલ્યો હતો. જાતક પૂરું

પ્રથમ મમત્વનો ત્યાગ કરવાનું સમજાવી,[2] 'માણુસ જે જે કામનાઓને ત્યજી દે છે, તે તે તેના સુખમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે, પણ કામનાઓની પાછળ ફરનારો માણસ તો તેની પાછળ નાશ પામે છે.'[3] એમ કહી કામનાઓની પાછળ ફરવાથી નહિ પણ તેના સ્વામી બનવાથી સુખ મળે છે, એ વિશદ કરી ઉપર મૂકેલું વાક્ય સંભળાવ્યું. વળી શમ મેળવવા કેટલોક ઉત્તમ ઉપદેશ કરી તૃષ્ણા ત્યજવાનો અનુરોધ કરતાં પિંગલા વેશ્યાનું દૃષ્ટાંત ટાંકી કહ્યું 'જે દુર્મતિવાળા પુરુષો વડે દુસ્ત્યજ છે, જે મનુષ્ય જીર્ણ થાય તો પણ જીર્ણ થતી નથી, જે પ્રાણાન્તિક રોગ જેવી છે, તે તૃષ્ણાને ત્યજવાથી સુખ થાય છે.'[4]

કરતાં કથામાંનાં 'મન્ધાતા' પોતે જ હતા એમ ભગવાને કહ્યું. બોધિસત્ત્વને બુદ્ધ થતાં અગાઉ આવી પ્રચંડ તૃષ્ણાના વેગમાં સપડાયું પડ્યું હતું એ વિગતની નોંધ સામાન્ય શ્રેયોર્થિને તેની સાધનામાં ભારે ઉત્સાહ પ્રેરનારી છે.

(૬) સર૦

एहि तन कर फल विषय न भाई । स्वर्गउ स्वल्प अंत दुःखदाई ॥
नर तनु पाइ विषय मन देहीं । पलटी सुधा ते सठ विष लेहीं ॥
ताहि कबहुँ भल कहइ न कोई । गुंजा ग्रहई परस मुनि खोई ॥

તુલસી 'રામાયણ' ઉત્તરકાંડ. દોહા ૬૫ પછી ચોપાઈ ૧ થી ૩.

(રામચંદ્રજી કહે છે :) હે ભાઈ! આ શરીરનુ ફળ વિષયભોગ નથી એટલું જ નહીં પણ સ્વર્ગના ભોગો પણ બહુ થોડા અને અંતે દુઃખદાયી છે. માટે જેઓ વિષયોમા મન જોડે છે તે શઠનોકો અમૃતને બદલે ઝેર લે છે. જે પારસમણિ ખોઈને ચણોઠી લે છે તેને કોઈ કદી બુદ્ધિશાળી કહેતુ નથી.

(૭ સર૦ मो सम कौन कुटिल खल कामी ।
जिन तनु दियो ताहि बिसरायो ऐसो निमकहरामी ॥

સૂરદાસ, આશ્રમ ભજનાવલિ ભજન. ૩૦

૨. જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) શ્લોક ૬૭, ૬૮, પૃ ૧૫૫.

૩. यद्यत्त्यजति कामाना तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामानुसारी पुरुष कामाननु विनश्यति ॥ ૧૨–૧૬૮–૩૫
અબ = ૧૨–૧૭૧–૪૮

૪. या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्ता तृष्णा त्यजतः सुखम् ॥ ૧૨–૧૬૮–૪૫
= આદિ ક્ષેપક નં. ૮૪૦ લીટી ૫, ૬; ૩–૨–૩૫;
૧૨–૨૬૮–૧૨; વિ. ૧૩–૭–૨૧; હરિવંશ ૧–૩૦–૪૨.
= દે. ભાગ. પુ. ૯–૧૯–૧૬; વાયુ પુ. ૨–૩૧–૯૧.

૧૨-૧૭૧-૫૧ ના સંદર્ભવાળું સુભાષિત મ.ભા.માં 'મંકિગીતા'નું સંન્યાસપલી આખ્યાન છે તેમાંથી લીધું છે. એ આખ્યાન કંઈક એકપક્ષીય હોવા છતાં જીવનનાં ચોક્કસ પાસાંનું ઊંડું અવગાહન કરી મનુષ્યના દુઃખના નિરાકરણની ઘણી રીતો પૈકીની એક રીત વિષે શ્રમણ અનુગમોના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરી વિશદ રીતે કહે છે, તેથી મ.ભા.માં આવી જુદી જુદી રીતે જીવન-શોધન ચર્ચતી અનેક કથાઓની જેમ એનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે: ધર્મરાજે પિતામહને પ્રશ્ન કર્યો, 'અનેક જાતના ઉદ્યોગ કરવા છતાંય, જો ધનની ઇચ્છાવાળા પુરુષને ધન ન મળે તો, ધનની તૃષ્ણાથી પરાભવ પામેલા એ માણસે શું કરીને સુખ મેળવવું ?' જવાબમાં પિતામહે કહ્યું, 'સર્વત્ર સમતા, અનાયાસ-વિશ્રામ, સાચું બોલવું, વૈરાગ્ય અને અવિવિત્સા-બહુ શાસ્ત્રો જાણવાની અને તેથી તેના ચક્કરમાં ફસાઈ પડવાની અનિચ્છા, એ જેનામાં હોય છે તે સુખી થાય છે.[5] આ પાંચે ગુણો મોક્ષ મેળવવાનાં પર્યાયિયાં છે, એમ વૃદ્ધો કહે છે. આ પાંચે ગુણો જ સ્વર્ગ, ધર્મ અને અત્યુત્તમ સુખ છે. આ વિષયમાં મંકિએ ગાયેલા ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. ધન મેળવવાની લાલસાવાળા મંકિએ અનેક જાતના પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ બધામાં તે નિષ્ફળ ગયો. છેવટે બાકી રહેલા થોડા ધનમાંથી એણે બે જુવાન વાછરડા ખરીદ્યા. પછી એમને પળોટવા માટે ધૂંસરે બરોબર બાંધી ઘરની બહાર કાઢ્યા. પણ આગળ જતાં રસ્તામાં એક ઊંટ બેઠું હતું. તેને જોઈને બળદ ભડક્યા અને ઊંટને વચ્ચે રાખીને દોડ્યા! એટલે ઊંટ પણ ખીજવાઈને ઊભું થઈ ગયું અને બન્ને બળદને પીઠ ઉપર ઉચકીને જોરથી નાઠું! આ રીતે પોતાના બચેલા ધનમાંથી, ધન મેળવવાનો ઉદ્યોગ કરવા માટે ખરીદેલા બળદોને મૃત્યુ પામતા જોઈને નિરાશ મંકિ બોલ્યો, 'માણસ ગમે તેવો હોશિયાર અને જાત ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હોય પણ દૈવયોગ વિના

પિંગલા વેશ્યાનું દૃષ્ટાંત ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૬૭, ૬૮ના ઉદ્‌ઘાટનમાં પૃ. ૧૫૬, ૧૫૭ ઉપર છે.

सरं जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुः श्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका न तु जीर्यते ॥

ચિ. ૧૩-૭-૨૪: સરં પંચતંત્ર ૫-૧૬

વૃદ્ધાવસ્થામાં કેશ જીર્ણ થાય છે, દાંત જીર્ણ થાય છે, ચક્ષુ અને કાન જીર્ણ થાય છે, માત્ર એક તૃષ્ણા જ જીર્ણ થતી નથી.

૫. सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत ।
निर्वेदश्चाविवित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः । १२-१७१-२

તેને કંઈ મળતું નથી. પૂર્વે મેં કરેલાં બધા કામોમાં અનર્થ થયો હતો, જ્યાં મેં બળદ ખરીદી તેને પળોટવા માંડયા તો કાકતાલીયન્યાયની જેમ, અને ઉન્માથથી[૬] મરી ગયેલા શિયાળની જેમ, તેઓ ઊંટની ડોક ઉપર બે મણિઓની જેમ લટકે છે, એ શુદ્ધ દૈવનો જ પ્રભાવ છે, માટે (એમ લાગે છે કે) વૈરાગ્યથી ધનની આશાઓનો ત્યાગ કરનાર સુખે સુવે છે. અહો! શુકદેવે જનકના નિવાસસ્થાનમાંથી મહાઅરણ્ય તરફ પ્રસ્થાન કરતાં કહ્યું હતું તે બરાબર સાચું કહ્યું છે. 'એક માણસ સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરે અને બીજો સર્વનો કેવળ ત્યાગ જ કરે તે બન્નેમાં સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરનાર કરતાં તેનો ત્યાગ કરનાર શ્રેષ્ઠ છે,'[૭] માટે ઓ મૂર્ખ, દ્રવ્યાભિલાષી મન! તું લોભ છોડી દે. ખરેખર પહેલાં થઈ ગયેલો કે હવે પછી થનારો કોઈ પણ મૂર્ખ માણસ કામનાના અંતને પામી શક્યો નથી, અને પામી શકશેય નહિ. એમ તૃષ્ણા તો વધે જ જાય છે. આમ સમજીને હું હવે પ્રતિબુદ્ધ થયો છું, અને જાગૃત થયો છું.[૮] ઓ કામ! ખરેખર તારું હૃદય વજ્રસારથી બન્યુ હોય એવું દૃઢ છે, કારણ કે એ સેંકડો અનર્થોથી ઘેરાયેલું હોવા છતાં એના સેંકડો ટુકડા થતા નથી![૯] પણ તારું મૂળ કે જે સંકલ્પ છે, તેને હું જાણુ છુ, તેથી હવે

---

૬. ઉન્માથ=પશુઓને પકડવામા વપરાતું કૂટયન્ત્ર; આ ઉપમાને મળતી વાર્તા 'પંચતન્ત્ર' ૨–૩માં છે એમાં શિયાળ. પારધિના તીરથી મરી ગયેલા સૂવર અને સૂવરની દાઢથી મરી ગયેલા પારધિના શબ આગળ આવી પહોંચતાં, લોભને લીધે સૌથી પહેલાં પારધિના ધનુષ્યની દોરી ખાવા ગયું. એટલે દૈવયોગે પણછ ઉપર ચડાવીને તૈયાર રાખેલું તીર શિયાળનુ તાળવું તોડીને આરપાર નીકળી ગયું, એવી કથા છે. ('પંચતંત્ર' પૃ. ૧૮૨ થી =કે. 'હિતોપદેશ' ૧–૬માં છે.)

૭. यः कामान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैनान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामाना परित्यागो विशिष्यते ॥ १२–१७१–१६
=કે. મનુ. ૨–૯૫

૮. न पूर्वे नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् ।
त्यक्त्वा सर्वसमारम्भान्प्रतिबुद्धोऽस्मि जागृमि ॥ १२–१७१–२२

૯. नून ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढम् ।
यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ १२–१७१–२३

આ શ્લોક પ્રચલિત લોકકહેવત છે. જુઓ ઉપર 'સુખદુઃખ' (પ્રક. ૧૨) શ્લોક ૧૨૫ પૃ. ૨૮૦ની પા. નોં. ૨ એમા ધૃતરાષ્ટ્ર અને અર્જુન પોતાના હૃદયને આ ઉપમા આપે છે તેના અનુક્રમે ૭ અને બે સંદર્ભ મૂકેલા છે.

હું સંકલ્પ જ કરીશ નહિ. ધનની ઇચ્છા દુઃખદાયક છે. મેળવ્યા પછી સાચવવાની ફિકર થાય છે. અને મેળવેલું જતું રહે તો તો જાણે જીવ જતો રહ્યો એવું દર્દ થાય છે. અરે, ચિંતા કરી કરીને દમ નીકળી જાય તો યે પૈસા મળતો નથી એનાથી વધારે દુઃખ કેવું ? અને જો (પૈસા) મળે તો ગંગાનું સ્વાદિષ્ટ જળ પીવાની પુનઃ પુનઃ ઇચ્છા થયા કરે એમ તૃષ્ણા વધતી જ ચાલે છે. પણ આ બધું સમજીને હું પ્રતિબુદ્ધ થયો છું, માટે એ તૃષ્ણા ! તું મને છોડી દે ! કામ અને લોભને અનુસરનારી તારામાં મને પ્રીતિ રહી નથી તેથી હુ તો તારો ત્યાગ કરીને સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરી, બુદ્ધિને યોગમાં લગાડી, એકાગ્ર ચિત્તથી જ્ઞાન મેળવી, મનને બ્રહ્મમાં ધારણ કરી, મારા આ દેહની અંદર હૃદયમાં સર્વ ભૂતોને જોઇશ. એમ અનાસક્ત રહીને જગતમાં નિરામય અને સુખી થઈને વિચરીશ, જેથી (એ કામ !) તું મને ફરીથી દુઃખમાં નાંખી નહિ શકે. હે કામ ! તું જ તૃષ્ણા, શોક અને શ્રમનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે, માટે મારે આમ અનાસક્ત થયા વિના છૂટકો નથી. ધનનાશનુ દુઃખ બધાં દુઃખ કરતાં મહાન છે, કારણ મિત્રો અને સંબંધીઓ નિર્ધન થયેલાનું અપમાન કરે છે, અને એ સિવાય પણ એને બીજાં અનેક અપમાન સહેવાં પડે છે. બીજી તરફ ધનમાં સુખનો એક જ અંશ છે અને તે પણ દુઃખથી ઘેરાયેલો છે. ધનવાનનું ડાકૂએ ખૂન કરે છે, અથવા (બીજાએ) વિવિધ દંડ દઈને તેને ઉદ્વેગ કરાવે છે. આમ ઘણો લાંબો સમય વીતાવ્યા પછી નશો ચડાવનારી લોલુપતા એ દુઃખ છે, એવી મને સમજ પડી છે. હે કામ ! તુ જેનું આલંબન કરે છે, તેની પાછળ લાગેલો રહે છે. તું અતત્ત્વજ્ઞ, બાળક, અસંતોષી અને અગ્નિની પેઠે અતૃપ્ત છે. તુ શું સુલભ છે કે શું દુર્લભ છે એ સમજતો નથી, અને પાતાળની જેમ દુષ્પૂર એવો તું મને દુઃખમાં જ દટાયેલો રાખવા ઇચ્છે છે કે શું ? પણ અલ્યા કામ ! હવે હું તારા સપાટામાં આવીશ નહિ. મને વૈરાગ્ય થયો છે, તેથી પરમ નિર્વૃત્તિની-સંતોષની ઉપાસના કરીને કામનાઓનું ચિંતન નહિ કરું. મેં મૂર્ખાએ ઘણા ક્લેશ સહ્યા, પણ હું કંઈ સમજ્યો જ નહિ, પણ ધનનાશને લીધે લોકોમાં ધિક્કારપાત્ર થયેલો હું સર્વાંગે શાંત થઈને સૂઈશ, હું હવે મનોગત બધી અભિલાષાઓને ત્યજીને તારો ત્યાગ કરી દઈશ, એટલે એ કામ ! તું મને નાથેલા બળદિયાની જેમ ફેરવીને મોજ નહિ કરી શકે. હું ધિક્કાર કરનારાઓને ક્ષમા આપીશ, હિંસા કરનારાની હિંસા નહિ કરું, અને અપ્રિય બોલનારાની સામે પણ દ્વેષ કર્યા વિના પ્રિય બોલીશ. હું સદા તૃપ્ત, સ્વસ્થ ઇન્દ્રિયોવાળો, અને જે કંઈ મળી આવશે તેનાથી આજીવિકા ચલાવનારો થઈશ. પણ તું કે જે મારો શત્રુ છે તેને સફળ નહિ

કરું. હવે જાણી લે કે હું વૈરાગ્ય, નિર્વૃતિ (સંતોષ), તૃપ્તિ, શાન્તિ, સત્ય, દમ, ક્ષમા, અને સર્વભૂતો પ્રત્યે દયાનો શરણાગત થયો છું—એ ગુણો કેળવવા માંડ્યા છે. માટે હવે સત્ત્વગુણમાં પ્રતિષ્ઠિત થતા મારો કામ, લોભ, તૃષ્ણા અને કૃપણતા ત્યાગ કરી જાઓ.[૧૦] મેં કામ, લોભ, ક્રોધ અને કઠોરતાનો ત્યાગ કર્યો છે, તેથી લોભવશ અનાત્માની—મૂર્ખની જેમ હું દુઃખી નહિ થાઉં. કામક્રોધથી પેદા થયેલું દુઃખ, અને અરતિ રજોગુણથી થાય છે માટે કામને અનુસરનારા રજોગુણનો ત્યાગ કરીશ.[૧૧] હવે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તપી ગયેલો પુરુષ જેમ શીતળ ધરામાં પેસીને આનંદ પામે એવી રીતે મેં બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કર્યો છે, હું શાન્તિ પામ્યો છું, પરિનિર્વાણ પામ્યો છું અને કેવળ સુખાનુભવ કરી રહ્યો છું.'[૧૨] વગેરે બોલ્યા પછી ઉપર મૂકેલું સુભાષિત ઉચ્ચારી મંકિએ આત્માથી ગણતાં સાતમા કાળરૂપી મહાશત્રુનો નાશ કરી[૧૩] પોતે અવધ્ય બ્રહ્મપુરી પ્રાપ્ત કરી ત્યાં રાજાની જેમ સુખી થશે એમ કહીને બ્રહ્મરૂપી મહાન સુખ મેળવ્યું.

---

૧૦. क्षमिष्येऽक्षममाणाना न हिंसिष्ये च हिंसित ।
द्वेष्यमुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियम् ॥ १२–१७१–४३
तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्य यथालब्धेन वर्तयन् ।
न सकाम करिष्यामि त्वामह शत्रुमात्मन ॥ ४४
निर्वेद निर्वृत्ति तृप्ति शान्ति सत्य दम क्षमाम् ।
सर्वभूतदयां चैव विद्धि मां शरणागतम् ॥ ४५
तस्मात्कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च ।
त्यजन्तु मा प्रतिष्ठन्त सत्त्वस्थो ह्यस्मि साप्रतम् ॥ ४६

૧૧. कामान्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ।
कामक्रोधोद्भव दुःखमह्रीररतिरेव च ॥ १२–१७१–४९

૧૨. एष ब्रह्मप्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव ह्रदम् ।
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥ १२–१७१–५०

૧૩. પં. નીલકંઠે આ શ્લોકનો જે અર્થ કર્યો છે તે સંગત લાગતો નથી પણ અર્જુનમિશ્રનો અર્થ સંગત છે તે આ પ્રમાણે છે.

આત્માથી સાતમો એટલે કામાદિ છ રિપુઓ જે આત્માને ઢાંકે છે તેને ત્યજીને કેવળ આત્માને જ સ્થાપીને; (રાજનીતિ પક્ષે) અમાત્યાદિ છ પ્રકૃતિરૂપ (મિત્ર, અમાત્ય, પુર, રાષ્ટ્ર, દંડ અને કોશ) આવરણોને ત્યજીને રાજારૂપે રહે છે એવો સંગત અર્થ છે. (અર્જુનમિશ્ર) જુઓ નીચે 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક. ૨૦) શ્લોક ૧૮૫, પૃ ૪૧૧.

મંકિએ ગાયેલું કામવિજયનું ગીત, ભગવાન સિદ્ધાર્થ બુદ્ધના મારવિજયની યાદ આપે છે. માર સાથેના યુદ્ધમાં એ 'કાળા નમુચિ'નો તિરસ્કાર કરતાં ભગવાન બુદ્ધે ઉચ્ચારેલી ગાથાઓ 'સુત્તનિપાત'[૧૪]ના 'પધાનસુત્ત'માં સંઘરાયેલી છે, એ જોવાથી 'મંકિગીતા' સાથેનું એનું સામ્ય દેખાઈ આવશે. વળી 'કામ'નો તિરસ્કાર કરી મંકિ પોતાને 'પ્રતિબુદ્ધ' અને 'બુદ્ધ' તરીકે ઓળખાવે છે, ઇત્યાદિ વિગતો સાથે સિદ્ધાર્થે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી મનમાં બોલેલી ગાથાઓ સરખાવવી જરૂરી છે. 'ઘર બનાવનારને શોધતાં અનેક જન્મવાળા સંસારમાં હું નિષ્ફળ દોડતો હતો; દુઃખ આપનારો જન્મ વારંવાર આવતો હતો. પણ ઘર બનાવનારા (માર) તું દેખાયો છે, તું ફરી ઘર બાંધી શકીશ નહિ, તારી સર્વ પાંસળીઓ–પાટડીઓ ભાંગી ગઈ છે, મોભ તૂટી ગયો છે. સંસ્કારની પાર ગયેલા ચિત્તે તૃષ્ણાક્ષય (=બુદ્ધત્વ) પ્રાપ્ત કર્યો છે.'[૧૫] એ જ પ્રમાણે 'હું શમ પામ્યો છું, પરિનિર્વાણ પામ્યો છું, અને કેવળ સુખનો અનુભવ કરી રહ્યો છું' તે ઉક્તિ, જૈન, બૌદ્ધ તથા તત્કાલીન બીજા શ્રમણ સંપ્રદાયો અને વૈદિક પરંપરાના સંન્યાસમાર્ગીઓની પરિભાષાનો સમન્વય કરીને એકત્વ દર્શાવે છે.

આ આખ્યાનનો મંકિ એક ધનલોલુપ સામાન્ય માનવી છે, પણ તેના પોતાના દુઃખાનુભવના પ્રત્યાઘાતમાંથી ઉદ્ભવેલા નિર્વેદથી એ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે જેમ ગૌતમ બુદ્ધ બીજાના દુઃખોથી દાઝીને બુદ્ધત્વ પામ્યા એમ આ પોતાનાં દુઃખોથી દાઝીને બુદ્ધત્વ પામે છે. તેથી કક્ષાભેદે ભગવાન શાક્યપુત્રની આચારક્રિયા વ્યવહાર દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ દેખાય છે, જ્યાં મંકિ પણ બુદ્ધત્વ પામે છે,–અદ્ભુત થાય છે, તેથી સ્વયં બુદ્ધ ભગવાન પ્રબોધે છે, એ પ્રમાણે, એવી શ્રેષ્ઠત્વ, નિકૃષ્ટત્વની સરખામણી કરવી એ યોગ્ય નથી તેમજ અનાસક્ત મનુષ્ય સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિથી જોતો નથી,[૧૬] તેથી મામુમ જેમ તેમ કરીને પણ

૧૪. 'સુત્તનિપાત' ૩–૨૮ (૨).

૧૫. अनेकजातिसंसारं सन्धाविस्सं अनिब्बिसं ।
गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनप्पुनं ॥
गहकारक दिट्ठोऽसि पुन गेहं न काहसि
सब्बा ते फासुका भग्गा गहकूटं विसंखितं
विसंखारगतं चित्तं तण्हानं खयमज्झगा ।
ધમ્મ. ૧૫૩, ૧૫૪ : જુઓ 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ' ૨–૪.

૧૬. (૧) 'બધી દૃષ્ટિઓમાં (સંપ્રદાયોમાં) પોતાની દૃષ્ટિ ઉત્તમ છે એમ સમજીને બોલનારો પ્રાણી આ જગતમાં પોતાના પંથને મહત્ત્વનો માને

છે, અને બીજા પંથો તેનાથી હીન છે એમ કહે છે, અને તેથી વિવાદથી પર થતો નથી

'તે પોતાના પંથમાના દૃષ્ટ, શ્રુત, શીનવ્રત અથવા અનુમિતમાં જ ફાયદો જુએ છે, અને પોતાની સમજણ સારી છે એમ માની લઈને બીજા બધા પંથોને હીન ગણે છે

'જે દૃષ્ટિની આસક્તિને લીધે તે બીજાને હીન ગણે છે તે એક ગ્રંથિ છે એમ સુજ્ઞો કહે છે માટે ભિક્ષુએ દૃષ્ટ, શ્રુત, અનુમિત કે શીનવ્રતમા આસક્ત થવુ નહિ

'આ જગતમા તેણે જ્ઞાનમા કે શીનમા જુદી દૃષ્ટિની કલ્પના કરવી નહિ; હુ બીજાની સમાન છુ, બીજાથી હીન છુ કે શ્રેષ્ઠ છુ એવી તુલના પણ કરવી નહિ

'તે આત્મદૃષ્ટિ છોડી દઈને અને ઉપાદાનરહિત થઈને જ્ઞાનમા પણ આસક્ત થતો નથી તે સાંપ્રદાયિક લોકમા સપ્રદાયથી વર્તતો નથી, અને તે કોઈ પણ દૃષ્ટિને વળગી રહેતો નથી

'ઇહિલોક કે પરલોકમા ભવ અને અભવ બન્ને અતોની જેને આકાક્ષા નથી તેને પદાર્થોના વિચારથી દૃઢપણે સ્વીકારેલી કોઈ સાંપ્રદાયિકતા નથી ઇત્યાદિ

('સુત્તનિપાત' 'પરમટ્ઠકસુત્ત' ૪૩ (૫))

(૨) સર' 'હુ ઈશ્વરના સ્વરૂપને આ રીતે સમજ્યો છુ ઈશ્વર એક ચૈતન્યસમુદ્ર છે એમા તરગો ઊઠે છે ને શમે છે, ઊઠ્યે છે ને પાછા અદર જ ભળી જાય છે રહી રહીને તરગ ઊઠ્યો છે ને ભગે છે એક જીવાત્મા જન્મ્યો એટને કે ઈશ્વરનો એમ તરગ ઉપડ્યો એક જન્મ, બે જન્મ, ત્રણ જન્મ એ ઊછળતો રહ્યો અને અતે એ જ સમુદ્રમા લીન થઈ ગયો એટલે આપણે કહીએ છીએ કે જીવાત્મા મુક્ત થઈ ગયો

'આમા કોઈ ઊચો કે નીચો નથી જાતજાતના સકલ્પો ઊઠે છે એમનુ જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો સકલ્પ ઊઠ્યો એને આપણે બ્રહ્મદેવ કહ્યો, ને ત્યારથી ઉત્પત્તિ થતી આવે છે બ્રહ્મરૂપ સકલ્પ આજેય ચાલુ જ છે એને હજી મુક્તિ નથી મળી પણ એક દિવસ આવશે, જ્યારે એને ય મુક્તિ મળશે અને એ સમુદ્રમા સમાઈ જશે એ તો ઈશ્વરનો એક બહુ મોટો સકલ્પ છે એવા તો અનેકવિધ સકલ્પો, અનેક શક્તિઓથી ભરેલા, જાગે છે, પૂર્ણ થાય છે અને પાછા સમુદ્રમા લીન થઈ જાય છે એમા ઊચનીચ કશુ નથી, ફક્ત ભિન્ન-ભિન્ન છે આ જુદી જાતનો સકલ્પ છે ને પેલો જુદી

અનાસક્ત અને તૃષ્ણાવિનાનો થાય છે એ જ મહત્ત્વનું છે.[17]

૧૨-૨૬૮-૬ના સંદર્ભનો શ્લોક માંડવ્ય ઋષિએ પૂછવાથી મિથિલાના જનકે તૃષ્ણા વિષે ગાયેલી ગાથાઓમાં આવે છે. એ ગાથાઓમાં સમૃદ્ધ વિષયો પણ જ્ઞાનીઓને દુઃખરૂપ લાગે છે, જ્યારે અજ્ઞાનીઓને ક્ષુદ્ર વિષયો પણ મોહ પમાડે છે એ કહી, તૃષ્ણાની દુષ્પૂરતા, તૃષ્ણાનું કારણ મમત્વ અને મમત્વ તે જ દુઃખનું કારણ, માટે મમતાનો ત્યાગ કરવો. વિદ્વાને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે 'વ્યાઘ્રમાંસ'ની ઉપમા પ્રમાણે-અર્થાત્ તૃષ્ણા વિના વર્તવું,[18] વિશુદ્ધ થઈને સર્વ કામનાઓ અને દ્વંદ્વોનો ત્યાગ કરવો, અને ચારિત્ર્યને ચંદ્ર જેવું ઉજ્જવળ અને નિર્દોષ રાખવું વગેરે કહ્યું છે.

બૃહદારણ્યકમાં જનક-યાજ્ઞવલ્કયસંવાદ દરમ્યાન, સમ્રાટ જનકને મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયે બ્રહ્મજ્ઞાન ઉપદેશતાં, સુષુપ્તિમાં પડેલા મનુષ્યની ઉપમા આપી, આત્માની નિર્શોક, નિઃસંગ અને અદ્વૈત સ્થિતિના આનંદનું વર્ણન કરતાં સર્વશ્રેષ્ઠ આનંદ વિષે કહ્યું છે. 'મનુષ્યમાં જે કોઈ બધાં અંગોથી તંદુરસ્ત, સમૃદ્ધ, બીજાઓનો અધિપતિ અને બધા ભૌતિક વૈભવોથી સંપન્ન હોય તે મનુષ્યોનો મોટામાં મોટો આનંદ છે. હવે જે મનુષ્યોના આવા સો આનંદ તે પિતૃલોકને જીતનારા પિતૃઓનો એક આનંદ છે. પિતૃલોકના પિતૃઓના સો આનંદ ગંધર્વલોકનો એક આનંદ છે. ગંધર્વલોકના સો આનંદ કર્મદેવોનો એક આનંદ છે.[19] કર્મદેવોના સો આનંદ આજાનદેવોનો એક આનંદ છે,[20]

જાતનો છે. કોઈ કારણે આપણને એક જીવ આકર્ષક લાગે છે ને દુનિયા એને મસ્તકે ચડાવે છે; બીજો કોઈ જીવ આપણને અરુચિકર લાગે છે ને દુનિયા એને વીસરી જાય છે. આવો બધો તાલ ચાલ્યા કરે છે.' ('વિનોબાની વાણી' 'સંસ્કૃતિ' ઓક્ટો. ૧૯૫૮નું પૂંઠું પાન ૪)

૧૭. સર૦ 'સુતર આવે ત્યમ તું રહે
જેમતેમ કરીને હરિને લહે'. 'અખાના છપ્પા' પૃ. ૧.

૧૮. જેમ વાઘે સ્વીકારેલા માંસને 'આ મારું ભોગસાધન છે-મારું ભોજન છે' એમ કોઈ સમજતું નથી, એ પ્રમાણે વિદ્વાનને કશા ઉપર મમત્વ નથી રહેતું અર્થાત્ નિષ્કામ બને છે. (પરમાનંદ)

व्याघ्रस्वीकृत मांसमन्य कोऽपि मम भोगसाधनं भविष्यतीति नाभिमन्यते, तद्वद्विद्वांसु यथा कोऽपि नाभिमन्यते तथा निष्कामो भवेदित्यर्थः ॥ (परमानंद)

૧૯. પુણ્યકર્મ કરીને થયેલા દેવો તે કર્મદેવો.

૨૦. જન્મથી જ દેવ તરીકે જન્મ્યા હોય તે આજાનદેવો.

અને તે જ આનંદ નિષ્કામ, નિષ્પાપ શ્રોત્રિયને હોય છે આજાનદેવોના સો આનંદ પ્રજાપતિલોકનો એક આનંદ છે અને તે જ નિષ્કામ, નિષ્પાપ શ્રોત્રિયને છે પ્રજાપતિલોકના સો આનંદ બ્રહ્મલોકનો એક આનંદ છે, અને તે જ નિષ્પાપ, નિષ્કામ શ્રોત્રિયને છે. આ જ પરમ આનન્દ છે હે સમ્રાટ્! આ જ બ્રહ્મલોક છે'[21] આ કંડિકા ઉપર ભાષ્ય કરતા શંકરાચાર્યે, 'નિષ્કામ નિષ્પાપ શ્રોત્રિયનો આનંદ એ આજાનદેવો, પ્રજાપતિલોક અને બ્રહ્મલોકના આનંદના સમુચ્ચયરૂપ હોઈ બ્રહ્માદિનો આનંદ એ તો સમુદ્રમાં બિંદુની જેમ આવા નિષ્કામ જ્ઞાનીના આનંદનો એક અંશ છે,'[22] એમ લખી જ્ઞાની, નિષ્કામ અર્થાત્ નિસ્પૃહ અને તેથી નિષ્પાપ બને તેના નિરવધિ આનંદનું વર્ણન કરી આધાર તરીકે ઉપર મૂકેલું મહાભારતનું સુભાષિત વેદવ્યાસના નામોલ્લેખ સાથે ટાંક્યું છે

પાતંજલ યોગદર્શનમાં ઉલ્લેખાયેલા નિયમો પૈકી બીજા નિયમ,

---

૨૧ स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजान देवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकाम हतोऽथैष एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः ××× (બૃ ઉ ૪-૩-૩૩)

૨૨ (૧) एष परम आनन्द इत्युक्तः । यस्य च परमानन्दस्य ब्रह्म लोकाद्यानन्दमात्रा उदधेरिव विप्रुषः ॥

બૃ ઉ ૪-૩-૩૩ ઉપરના 'શાંકરભાષ્ય'માંથી

(૨) આ આનંદનું વર્ણન કરતા શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય ભાષ્યમાં લખે છે, 'આવી રીતે ઉત્તરોત્તર સો ધણી વૃદ્ધિ પામતો આનંદ જ્યાં એકત્વને પામે છે અને શ્રોત્રિયને પ્રત્યક્ષ છે તે જ સમ્પ્રસાદરૂપી પરમ આનંદ છે ત્યાં કોઈ બીજો જોતો નથી કે નથી કોઈ બીજો સાંભળતો, એટલા માટે એ ભૂમા છે અને ભૂમા હોવાથી અમૃત છે બીજા આનંદો આનાથી વિપરીત અર્થાત્ નાશવંત છે'

'સંતોષ[23]થી અનુત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ'ની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. એના ભાષ્યમાં શ્રી વ્યાસે 'સંતોષ'નો અર્થ તૃષ્ણાક્ષય કર્યો છે અને આધારમા આગળના પેરામાં ઉલ્લિખિત બૃહદારણ્યકની કંડિકા તથા મહાભારતનુ આ તૃષ્ણા ક્ષય અંગેનું સુભાષિત ઉધ્ધૃત કરેલું છે.

જેનું વ્યાપક અવ્યક્તરૂપ તૃષ્ણા, કામ, માર, રાવણ, મન્યુ, સેતાન વગેરે અનેક નામોથી વર્ણવવા પ્રયત્ન થયો છે, જેને એકલી ચૈતન્યશક્તિ જ જીતી શકે છે, જે ચૈતન્ય શક્તિના આધારે જ હોવા છતાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવાનો ભાસ કરાવે છે, જેને લીધે સુખ અને દુઃખનો ભાસ થાય છે, એ તૃષ્ણાને આત્માની, ભગવાનની, ચૈતન્યની ભક્તિથી, એવું દર્શન કરવાના અપ્રતિહત પ્રયત્નોથી એનુ અનુદર્શન કરીને,—માત્ર પ્રાતિભદર્શનથી નહિ—જીતવાથી જીવનનો પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એને માટેના પ્રયત્નો વિવિધ રીતે થતા હોય પણ લક્ષ્ય અને પરિણામ એક રહે છે.

यत्पृथिव्यां व्रीहिर्यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥[1]

૫-૩૯-૬૯ (૧૮૦)

---

૨૩. (૧) शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश્वरप्रणिधानानि नियमाः ॥

'યોગસૂત્ર' ૨-૩૨

શૌચ,, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે. 'સંતોષ—અતિ આવશ્યક એવા જે પ્રાણયાત્રાના નિભાવનાર પદાર્થો તે સિવાય અન્ય પદાર્થોને મેળવવાની અસ્પૃહા તે સંતોષ છે.' (વ્યાસભાષ્ય)

(૨) संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ 'યોગસૂત્ર' ૨-૪૨

સંતોષની પ્રતિષ્ઠાથી અનુત્તમ સુખનો—સર્વોત્તમ, સર્વોચ્ચ સુખનો, લાભ થાય છે.

'જેમ યોગીને સંતોષનુ સ્થૈર્ય સિદ્ધ થાય છે તેને તેના ફલરૂપે અનુત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંતોષનો અર્થ તૃષ્ણાનો ક્ષય છે. તૃષ્ણા એ રજોગુણ અને તમોગુણનું કાર્ય છે. જ્યારે રજોગુણ અને તમોગુણ અતિનિર્બળ થઈ જાય છે ત્યારે જ તે પોતાના કાર્યને પ્રકટાવતાં અટકે છે. તેથી જે યોગીને તૃષ્ણાનો ક્ષય સિદ્ધ થાય તે યોગીના અંતઃકરણમાં રજોગુણ અને તમોગુણ દગ્ધબીજવત્ થવાં જોઈએ, તેમ થવાથી ચિત્તનો સ્વભાવસિદ્ધ સત્ત્વગુણ નિર્બાધ આવિર્ભાવને પામી રહે છે. તેથી શુદ્ધ સત્ત્વના સ્વભાવસિદ્ધ કાર્યરૂપ નિર્વિષયી સુખ વા શાન્તિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. 'બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ'માં પણ આનંદમીમાંસામાં કહ્યું છે કે યૈતે દ્યતં',ઇત્યાદિ (વ્યાસભાષ્ય)

૧. (૧) = કે. ચિ. ૧૩–૯૩–૪૪. (પા. નો. ચાલુ)

પૃથ્વી ઉપર જેટલાં ડાંગર, યવ, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે તે સર્વ એક મનુષ્યને સંતોષવા પૂરતાં નથી એમ સમજીને (પ્રાજ્ઞ તેમાં) મોહ પામતો નથી.

'વિદુરનીતિ'ના ઉપદેશ દરમ્યાન, ધૃતરાષ્ટ્રને તદ્દન સાદી, પ્રાથમિક આદાનપ્રદાન ઉપર આધારિત સુખી જીવનચર્યા જીવવા માટે પણ ભાઈના દીકરાઓનું રાજ્ય પચાવી પાડવું યોગ્ય નથી અને પાંડવો પ્રત્યે પણ પોતાના પુત્રો જેવો જ સમભાવ રાખવો જોઈએ, એ સમજાવતાં વિદુરે કહ્યું '(ખૂબ) ઊંઘીને નિદ્રા ન જીતી શકાય, (બહુ) કામ ભોગવીને સ્ત્રી ન જીતી શકાય, (ખૂબ) ઇંધણાં નાંખીને અગ્નિ ન જીતી શકાય અને (બહુ) પી ને મદ્યને ન જીતી શકાય. જેણે દાનથી મિત્રને જીત્યો છે, યુદ્ધથી દુશ્મનોને જીત્યા છે અને ખાનપાનથી સ્ત્રીઓને વશ કરી છે તેનું જીવતર સફળ છે. હજાર (મહોર ?) વાળા જીવે છે, અને સોવાળાયે જીવે છે માટે ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર! (પાંડવોનું પચાવવાની) ઇચ્છા છોડી દો. એના વિના કંઈ નહિ જીવાય એવું નથી.[૨] અને પછી રજોગુણી મનુષ્યના અસંતોષી અને સર્વદા અપૂર રહેતા તૃષ્ણાતુર

= કે. આદિ. ક્ષેપક નં. ૬૭૩ લીટી ૮, ૯; ક્ષેપક નં. ૮૪૦ લીટી ૩, ૪

= કે. ચિ. ૭–૬૩–૮ (ક્ષેપક છે દ્રોણ પરિ ૧ ન ૮).

= કે. વિષ્ણુ પુ. ૪–૧૦–૧૦.

અઅ = કે. ભાગવત પુ ૯–૧૯–૧૩ અઅ.

= કે. ઉ. સ. ૯–૪૯ पुढवी साली जवा चेव हिरण्णं पसुभिस्सह ।
पडिपुण्णं नालमेगस्स इइ विज्जा तवं चरे ॥

સર° મનુ० ૨–૯૪ ઉપર કુલ્લુક

સર° ઉ. સ. ૮–૧૬.

(૨) 'જુઓ 'ધમ્મપદ'નું 'તણ્હાવગ્ગો'.

૨. न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ૫–૩૯–૬૬

यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ૫–૩૯–૬૭

सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ૫–૩૯–૬૮

મનની સ્થિતિ વર્ણવતું ઉપરનું પ્રાચીન અને સર્વકાળે સંમાન્ય સુભાષિત કહ્યું.

'બિસસ્તેન્યોપાખ્યાન'માં તૃષ્ણાના ભોગ થવું પડે એ ડરથી વૃષાદર્ભિના દાનનો અસ્વીકાર કરતા ઋષિ કશ્યપ આ સુભાષિત બોલ્યા હતા.[3]

મહાભારતના ક્ષેપક વિભાગોમાં બીજા ત્રણ સ્થળે આ સુભાષિત થોડા પાઠાંતરે મળે છે. એ ત્રણે સ્થળ યયાત્યુપાખ્યાનનાં છે.[4] ત્રણે સ્થળે પૂરુની યુવાની લઈ હજાર વર્ષ સુધી ભોગો ભોગવ્યા છતાં, એટલીને એટલી જ અતૃપ્તિ જોતાં, વૃદ્ધ યયાતિ જાગૃત થઈને આ અને આવી જ બીજી ગાથાઓ બોલી, પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરીને વનમાં તપ કરવા જાય છે.

વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતપુરાણમાં પણ યયાતિની આ કથાને મળતી કથા આવે છે અને તેમાં આવાં કેટલાંક સૂક્તિરત્નો આવે છે એમાંનું એક અહીં મૂકવું ખાસ અગત્યનું છે. 'કામોપભોગથી કામના કદી શાંત થતી નથી, પણ અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી અગ્નિ પ્રબળ થાય છે એમ (કામોપભોગથી) વધતી ચાલે છે'[5]

'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'માં આ જ આશયની પ્રાકૃત ગાથા સ્વયંસંબુદ્ધ રાજર્ષિ નમિએ, તેઓ અભિનિષ્ક્રમણ કરતા હતા, ત્યારે તેમ નહિ કરવા દેવેન્દ્રે સમજાવતાં, વાતચીત દરમ્યાન, ઉચ્ચારી હતી [6]

સામાન્યતઃ તૃષ્ણાતુર મન કદી તૃપ્ત થતુ નથી. પરિણામે ગમે તે રીતે બીજાનુ પચાવવાની અંધ ઇચ્છા કરે છે. તેની સામે આ સુભાષિતથી ભારતના અનુભવદૃષ્ટિસંપન્ન વૈદ્ય ઋષિઓએ ઔષધ મૂક્યું છે કે 'પોતાના એકને માટે વધુ ભેગું કરવાથી, વધુ વિષય ભોગવવાથી, વધુ અભિમાન કરવાથી, વધુ સત્તાથી, કદી સુખ, શાંતિ મળશે નહિ. કદી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. પણ સંયમથી, બીજાને ઘસારો આપવાથી નહિ, પણ બીજાને ઈશ્વર-પ્રીત્યર્થે મદદ કરવાની ભાવનાથી જ (ભાવનાથી જ કારણ ખરેખર મદદ કોણ કરી શકે છે?) સુખ મળે છે.' અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો તેન ત્યક્તેન ભુઞ્જીથાः मा गृधः कस्यस्विद्धनम्।[7] એ ઉપનિષદ મંત્રની આજ્ઞા

---

૩. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૭૨ પૃ. ૩૭૦.

૪. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૬૩ પૃ. ૧૫૫.

૫. જુઓ ઉપર પૃ. ૩૭૦, પા. નોં. (૧)

૬. જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) પૃ. ૧૬૪.

૭. ઈશ. ૧.

શાથી પાળવી એમ સમજાવતું લોકસમસ્ત ઉપર પરમ કરુણાથી કરવામાં આવેલું એ મહાભાષ્ય છે.

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था
सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः ।
तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥[1]

५-४०-१९ (१८१)

હે ભારત! આત્મા એ પુણ્યતીર્થવાળી, સત્યરૂપી જળવાળી, ધૃતિરૂપી કિનારાવાળી, સંયમરૂપી તરંગવાળી નદી છે. એમા સ્નાન કરીને પુણ્યકર્મવાળો પવિત્ર થાય છે. ખરેખર પવિત્ર આત્મા (આત્મારૂપ શાશ્વત સત્ય) જળમાં જળરૂપે (એકત્વ પામેલો) છે.

આ શ્લોક પણ 'વિદુરનીતિ'નો છે. ધૃતરાષ્ટ્રને ગમે તેવા સયોગમાં યે ધર્મનો ત્યાગ નહિ કરવા અને સંતોષ રાખવા કહી, જીવનની ક્ષણભંગુરતા તથા સ્નેહીસંબંધીઓના સ્નેહની મર્યાદા સમજાવી, કુકર્મથી આવી પડતા નરકનો ભય બતાવી વિદુરે કહ્યું કે 'મારા વચન માનશો તો તમને મનુષ્ય-લોકમાં કીર્તિ મળશે અને આ લોક કે પરલોકમાં કશો ભય રહેશે નહિ.' અને પછી ઉપર મૂકેલા શ્લોકથી આત્માને એક પરમપવિત્ર નદીની ઉપમા આપી એ નદી અને એમાં સ્નાન કરનાર જીવ બન્ને એક જ છે એવું અદ્વૈત સૂચવી ધૃતરાષ્ટ્રને સત્ય, ધૈર્ય અને સયમથી સત્કાર્યો કરવા કહ્યુ. વળી એક બાજુ આત્માને આવી પુણ્યતીર્થા નદીની ઉપમા આપ્યા પછી બીજી બાજુ વિષયોથી દોરાતા ચિત્તના સસારને કામક્રોધરૂપી મગરવાળી નદીની ઉપમા આપી તેને પણ (સયમ વડે) ધૈર્યરૂપી નાવથી તરી જવા ભાર દઈને કહ્યુ, 'કામ તથા ક્રોધરૂપી મગરવાળી અને પંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી જળવાળી (વિષયી ચિત્તરૂપી સંસાર નદીને) ધૈર્યમય નાવ બનાવીને, તેના વડે જન્મરૂપી દુર્ગોને તરી જાઓ—સસારનાં બધનમાથી છૂટીને મોક્ષ પામો.'[2]

---

૧. (૧) અમ=કે હિતોપદેશ ૪–૮૭ અમ.

(૨) સર° ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક.૫) શ્લોક ૭૫, પૃ. ૧૭૫ उद्धरेदात्मनात्मानं નો વિચાર.

૨. (૧) कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ५–४०–२०
=કે. ૩–૧૯૮–૧૭; કે. ૧૨–૩૦૯–૧૬

આમ મંત્રમાંથી સ્વચ્છ ચિત્ત એ પવિત્ર કરનારી નદી જેવું અને પરમાત્મા સાથે ઐક્ય પામેલું છે. અને એમાં સદાય સ્નાન કરનારો-મા સત્કર્મનિષ્ઠ-એ પરમાત્માથી ભિન્ન રહેતો નથી એવું કવિએ દર્શાવ્યું છે.

धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते
बलेन किं येन रिपून् बाधते ।
श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरे-
त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥[1]

૧૨-૩૦૯-૯૧ (૧૮૨)

જેનું દાન કરવામાં ન આવે કે જેને ભોગવવામાં ન આવે તે ધનનું શું પ્રયોજન? જેનાથી શત્રુઓનો પરાભવ ન થાય તે બળનું શું પ્રયોજન? જો ધર્માચરણ ન કરવામાં આવે તો તે શ્રુત-શાસ્ત્રાભ્યાસનું શું પ્રયોજન? અને જે જિતેન્દ્રિય તથા (મન) વશ રાખનાર નથી તેની જાતનું પણ શું પ્રયોજન છે?

'શુકદેવને નાની ઉંમરમાં શાથી વૈરાગ્ય થયો?'[2] એમ કુતૂહલવશ થઈને ધર્મરાજે પ્રશ્ન પૂછતાં શુકદેવને વેદવ્યાસે ઉપદેશ કર્યો હતો તે પિતામહે કહી સંભળાવ્યો. પ્રકૃતિથી જ સ્વચ્છચારિત્ર્યશીલ અને અકુતોભય-નિર્ભય શુકદેવને વેદવ્યાસે વેદોનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કરાવી તૈયાર કર્યા. એ પ્રમાણે ચોવીસ વર્ષ પૂરાં થયા બાદ પચીસમું શરુ થતાં પિતા વ્યાસે યોગ્યતા અને દશા નિહાળીને તેમને અત્યુત્તમ ઉપદેશ આપ્યો[3] તેનો આ છેલ્લો શ્લોક છે.

આ ઉપદેશમાં સંસારને દુઃખરૂપ જોઈને તેને છોડી દેવાની સંન્યાસ-પરંપરાની પ્રબળ લાગણી: સંસાર, જીવતર, ભોગો અને સહવાસની ક્ષણિકતા, અજ્ઞાનથી વિષયો ઇચ્છતો માણસ પોતાને તેમાં બાંધી દે છે તેનું દર્શન, કાળના મૃત્યુરૂપી ઘોડાની વેગવતી રૌદ્ર દોટ, વિષયાભિલાષોથી પ્રાપ્ત થતા નરક અને યમરાજનો ભીષણ ખ્યાલ, જરા અને વ્યાધિથી ભેદાતું શરીર, કર્મફળ,

---

(૬) સર્વ સંસારનદીને બુદ્ધિનાવથી તરી જવાની ઉપમા ખૂબ વિશદ રીતે અપાયેલી છે તે જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૭૯, પૃ ૧૯૧, ૧૨-૩૧૬-૩૯.

1. =કે. હિતોપદેશ, ૨-૯

2. ૧૨-૩૦૯-૧, ૨.

3. गता द्विरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशकः ।
-कुरुष्व धर्मसंचयं वयो हि तेऽतिवर्तते ॥ ૧૨-૩૦૯-૬૨

કર્મોનો એકનો સાક્ષી અંતરાત્મા, સત્કર્મો કરવાનો આદેશ, કુવેરછાથી થતાં દાનાદિ 'સત્કર્મો', અજ્ઞાન તથા મોહને લીધે થાય છે અને એ દુઃખો ઊભા કરનારાં છે, દુર્જનસંગનો ત્યાગ કરવો અને દેહ પડતાં જીવાય મૃત્યુ નથી એવું માનનારા સ્વધર્મનિષ્ઠોનો સમાગમ કરવો, અજ્ઞાનથી મૃત્યુ છે તેથી જ્ઞાન મેળવવા માટે એકાગ્ર, અપ્રતિહત, એક ક્ષણનેય વ્યર્થ ખોયા વગરની ત્વરાવાળી દોડ, આ જીવનને તે માત્ર સત્કર્મો કરવા માટે જ છે, અને દુનિયા કર્મભૂમિ છે, વગેરેની સત્તિહિત છતાં વિશદ સમજ છે[4] એમાં શુકદેવ જેવો વિરત વ્યક્તિગત સાધક સામે હોવાથી ગૃહત્યાગની સીધી ભલામણ છે, તો જ્ઞાનોપાસનાની, અને ભાગ્યમ અત્યારમાં હોય ત્યારે વિયોગથી ભોગવવા માટે અપકર્મો કદી નહિ કરવાનો આદેશ છે વિયોગથી આવી પડતા દુઃખ અને મૃત્યુનો ડર બતાવ્યો છે ત્યારે વસ્તુત નિર્ભયતા છે તે પણ બતાવ્યું છે એમાં કલાભેદે ક્ષણના નાના ભાગનેય વ્યર્થ ખોયા વિના ધીરે કે ઉતાવળે જિતેન્દ્રિય થવાની સાધના કરી, સંપૂર્ણ જિતેન્દ્રિય થઈ આખરી વિરામ પામવાની આત્માની ઉત્કટ લાગણીને માર્ગ આપવાની વૈજ્ઞાનિક રીત મૂકેલી છે અને એને તો એ વિભાગના છેલ્લા શ્લોકમાં પિતા વ્યાસે અનુક્રમે એકબીજાથી ચઢિયાતી સંપત્તિ, ધન, બળ, શાસ્ત્ર અને જીવનના પ્રયોજન કહી, સંયમને જીવતરની સર્વશ્રેષ્ઠ સફળતા કહી છે બીજી સફળતાઓ સંયમની અંતર્ગત છે, સંયમને અનુલક્ષીને છે, અને સંયમ પ્રાપ્ત કરવા માટે છે એને દેખાતી રીતે જ એનો અર્થ એ થાય કે મેળવેલું ધન બીજાના અને પોતાના સાચા ઉપયોગમાં આવે, બળ કામક્રોધાદિ શત્રુઓ સામે વપરાય અને શાસ્ત્રાધ્યયનનું જ્ઞાન, પરિશુદ્ધ નિષ્કામ ધર્માચરણ કરવામાં વપરાય

એમ સંયમી થતા, પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં યથાયોગ્ય વર્તન કરતા માણસનું જીવતર સફળ થઈ જાય, એ આપ્તકામ બને

તારી તરુણાવસ્થા પૂરી થઈ છે (द्विरष्टवर्षता = तारुण्यम् अर्जुनमिश्रः કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં त्रिरष्टवर्षता પાઠ છે એનો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે) અને તું ચોક્કસ પચીસ વર્ષનો થયો છે, માટે તું ધર્મસંચય કરી લે, તારી ઉંમર વહી જાય છે

૪. ૧૨–૩૦૯–૩ થી

२०

પ્રકીર્ણ

त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥[१]

२-५५-१० (१८३)

કુલના હિતાર્થે એક પુરુષને (ત્યજવો પડતો હોય તો)

---

૧. =કે. ૧-૧૦૭-૩૨;

(૧) =૫-૩૭-૧૬; ૧૨૬-૪૮.

=કે. સ્કન્દપુરાણ, કાશીખંડ. ૧૩-૯૦.

=કે પંચતંત્ર ૩-૮૪.

=કે. હિતોપદેશ. ૧-૧૪૯.

= ચાણક્યશતક ૩૧ (આવૃત્તિ હેબર્લીન).

=કે શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ ૧૪૬૨.

(૨) આ શ્લોકનો અર્થ બે જુદી દૃષ્ટિઓથી, ગાંધીજી જેવા ત્યાગવીરના શબ્દો દ્વારા સ્ફુટ થાય છે.

(अ) 'જે મનુષ્યની સ્વાર્થત્યાગની ઇચ્છા પોતાની કોમથી આગળ નથી વધતી, તે પોતાની જાતને તેમ જ પોતાની ન્યાતને સ્વાર્થી બનાવી દે છે. પણ ખરું પૂછો તો સ્વાર્થના ત્યાગની ઇચ્છાનુ પરિણામ તો એ આવવું જોઈએ કે, વ્યક્તિ પોતાની કોમની સેવાને અર્થે સર્વસ્વ ત્યાગે, કોમ જિલ્લાની સેવાર્થે ત્યાગે, અને જિલ્લો પ્રાંતની સેવાર્થે ત્યાગે; પ્રાંતથી રાષ્ટ્રની સેવા કરે સમુદ્રના અઠળક પાણીમાથી એક જળબિંદુ જો જુદું પડી જાય છે, તો તે કશા જ કામમા નથી આવતું અને સુકાઈ જાય છે. પણ બિંદુ જ મહાસાગરનુ એક અંગ બને છે, ત્યારે તેમા મોટા મોટાં જહાજો તરે છે.' —ગાંધીજી ('એકલો જાનેરે' પૃ ૧૬૯)

(ब) 'માણસ પોતાના પડોશીઓની તેમ જ માનવજાતની સેવા એકીસાથે કરી શકે છે એ સત્યને હું ચોક્કસપણે માનુ છું પણ શરત એ કે, પડોશીની સેવા પણ અંગત સ્વાર્થ સાધવાના હેતુથી કરવામાં ન આવે. એટલે કે સેવક સેવા કરે તેમાં કોઈનો ગેરલાભ ન ઉઠાવે, કોઈનેય પોતાની સેવાના કાર્યમાં ચૂસે નહીં, આવી સેવા થતી જોઈને લોકો અવશ્ય

ત્યજવો, ગામના હિત અર્થે કુલને ત્યજવું, જનપદના હિત અર્થે ગામ ત્યજવું અને આત્માના માટે–સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે (સમગ્ર) પૃથ્વીને ત્યજવી.

સર્વાપહારિ ઘોર દ્યૂત પૂર બહારમાં ચાલતું હતુ, ત્યારે ભાવી અમાંગલિક પરિણામનો ઊંડો વિચાર કરી બધાંયના હિત માટે દીર્ઘદર્શી વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને અટકાવવા વારંવાર સમજાવ્યા અને કવિ શુક્રાચાર્યની (રાજ)નીતિ, યોગ્ય ઉપમાઓ અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસના દાખલા આપી અતિલોભની પ્રવૃત્તિ છોડી દેવા કહ્યું, તેમાંથી આ સુભાષિત લીધુ છે.

વિદુરજીએ કહ્યું, 'હે મહારાજ! ભરતોના કુલનો ઉચ્છેદ કરનારો દુર્યોધન તમારા ઘરમાં શિયાળની જેમ વસે છે તેને તમે જાણતા નથી. પણ હું કવિ શુક્રાચાર્યની વાણી કહું છું તે સાંભળો.[2] મધનો વેપારી–માધ્વિક મધ જોઈને તે લેવા જાય છે, પણ નીચેની ખાણ જોતો નથી. તે તો ટોચે ચઢીને મધમાં આસક્ત થાય છે–(મધ) મેળવે છે, કે નીચે ગબડી પણ પડે છે. એમ જ આ દુર્યોધન જુગારના પાસાઓરૂપી મધમાં મત્ત થઈને, મહારથીઓ સાથેના વેરથી પોતાનુ પતન થશે તેને જાણતો નથી. હે મહારાજા! અન્ધકો, યાદવો અને ભોજોએ ભેગા મળીને અવળચંડા–અસમંજસ કંસને ત્યજી દીધો હતો. અને તેમની આજ્ઞાથી શત્રુનાશન કૃષ્ણે એને મારી નાંખ્યો ત્યારે એ જ્ઞાતિજનોમા જાણે કે સો વરસના પૂર્ણ આયુષ્યવાળા થયા હોય તેવો આનંદ થયો હતો, એ બનાવની તમને ખબર છે[3] એમ તમે પણ

તેના તરફ આકર્ષાય જ અને તેનો ચેપ લાગે જ. આમ થાય તો તે સેવાનુ કાર્ય ફેલાતું ફેલાતું આખી દુનિયાને પોતાના ક્ષેત્રમા સમાવી લેશે આથી એવો સિદ્ધાંત નીકળી શકે છે કે, બીજાઓની વાત છોડી પોતાના ઘરની, કુટુંબની, નજીકમા નજીક વસતા પડોશીઓની સેવા કરે તે સ્વદેશીની ભાવના છે.' —ગાંધીજી (એજન પૃ. ૧૭૧)

૨. ૨–૫૫–૨ થી.

૩. કંસને મારવાનુ ઐતિહાસિક કારણ આ ઉદાહરણથી સમજાય છે. આ ઉદાહરણ કૌરવોનું સમકાલીન છે.

विदित ते महाराज राजस्वेवासमञ्जसम् ।
अन्धका यादवा भोजा समेता कंसमत्यजन् २–५५–६
नियोगाच्च हते तस्मिन्कृष्णेनामित्रघातिना ।
एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमानाः शतं समाः ॥ २–५५–७

આજ્ઞા કરશો તો સવ્યસાચી અર્જુન સુયોધનનો નિગ્રહ કરશે અને એ પાપીના નિગ્રહથી કૌરવો સુખી થશે. હે રાજન્! (દુર્યોધન રૂપી) કાગડાના બદલામાં પાંડવોરૂપી મોર, અથવા શિયાળ (કે ગધેડા ઇ. ક્રોષ્ટુક) ના બદલામાં પાંડવોરૂપી સિંહને ખરીદી લો, પણ શોકસમુદ્રમાં ડૂબી મરતા નહિ.' પછી ઉપર મૂકેલું સુભાષિત સંભળાવી વળી વિદુરે કહ્યું કે 'શુક્રાચાર્યે જંભનો ત્યાગ[4] કરવાના પ્રસંગે મોટા મોટા અસુરોને કહ્યું હતું કે, કોઈ એક માણસે લોભથી હિરણ્યષ્ઠીવિ—સોનું થૂંકનારાં પક્ષીઓને ઘરમાં વસાવ્યાં હતાં. પણ સુવર્ણના અતિલોભથી આંધળા થઈને તેણે એમને મારી નાંખ્યાં. પરિણામે તાત્કાલિક અને ભવિષ્યના એમ બન્ને પ્રકારના લાભોનો નાશ કર્યો હતો. એમ હે ભરતર્ષભ! તમેય લોભથી અત્યારે પાંડવોનો દ્રોહ કરશો નહિ. મોહાત્મા માણસ પક્ષીને મારી નાંખનારાની જેમ પસ્તાવો કરે છે. હે ભારત! માળી જેમ બગીચામાંથી વૃક્ષો ઉપર વહાલ કરી કરીને ફૂલો ચૂંટે છે એમ તમે પાંડવો ઉપર વહાલ કરીને તેમની પાસેથી લાભરૂપી પુષ્પને ચૂંટો. પણ કોલસા પાડનારાની જેમ ઝાડવાંઓને સમૂળાં બાળી મૂકશો નહિ. અને પુત્રો તથા અમાત્યો સહિત યમદ્વારે જશો નહિ!'

પ્રાજ્ઞ વિદુરે દુર્યોધનના જન્મ સમયે કેટલાંક દુર્નિમિત્ત જોઈને[5] અને 'વિદુરનીતિ'ના ઉપદેશ દરમ્યાન તેનાં અપલક્ષણો દર્શાવીને[6] ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવા સમજાવ્યું હતું, પણ પુત્રસ્નેહથી બુદ્ધિની સમતુલા નહિ જાળવી શકનારા ધૃતરાષ્ટ્રે[7] વિદુરનાં વચન માન્ય કર્યાં નહોતાં.

વિષ્ટિ કરવા ગયેલા શ્રીકૃષ્ણે દુર્યોધનને ઘણું સમજાવ્યો,[8] છતાં તે તો કૃષ્ણનું અને વડીલોનું અપમાન કરી પોતાના મંત્રીઓ અને સહાયક રાજાઓ સાથે સભા છોડી ચાલ્યો ગયો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે 'આવા ઉચ્છૃંખલ અને વિવેકહીન દુર્યોધનને વૃદ્ધ કૌરવો કેદ કરતા નથી તે મહાપ્રમાદ છે' એમ ઠપકો આપી, ઉગ્રસેનપુત્ર દુરાચારી અને અસયમી કંસનો યાદવોએ ત્યાગ કર્યો હતો અને તેમની આજ્ઞાથી યુદ્ધમાં પોતે કંસને મારી નાંખ્યો

---

૪. જંભત્યાગનું દૃષ્ટાંત પ્રાચીન ઇતિહાસનું છે. એ અંગેની કથા જણાવવા તજ્જ્ઞોને વિનંતિ.

૫. ૧–૧૦૭–૩૨.

૬. ૫–૩૭–૧૬.

૭. મોહમમતથી બુદ્ધિની સમતુલા ખોનાર એકે એક માણસ આ પ્રમાણે જ વર્તે છે.

૮. ઉદ્યોગ અ. ૧૨૬.

હતો તે બનાવ, અને પ્રાચીન યુગમાં દેવાસુર યુદ્ધમાં 'આ બધા પરસ્પરને મારી નાખશે' એમ માનીને બ્રહ્માએ દૈત્યો અને દાનવોને વરુણને હવાલે કર્યા હતા અને વરુણ તેમને પોતાના પાશોથી તથા ધર્મપાશોથી બાંધીને તેમનું રક્ષણ કરે છે તે ઇતિહાસ કહી, દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસનને કેદ કરી સનાહરૂપ કરવા અનુરોધ કરી આ શ્લોક બોલ્યા હતા.

અને આ વાત ધીટપણે કહેનારા વિદુર અને શ્રીકૃષ્ણ જેવું બોલતા હતા તેવું જ આચરનારા હતા. પંડિત વિદુર કૌરવ દરબારના કાવાદાવાની મધ્યમાં રહેતા, અનેક પ્રસંગે સાચી વાત કહેવાથી અપમાનો સહેતા, અને એક વખતે તો ધૃતરાષ્ટ્રે એમને કાઢી મૂક્યા હતા.[૯] आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्। ને અનુસરી તેમણે કદી નમતું નહોતું જોખ્યું. સંભવ છે કે જો એમણે બુદ્ધિનો વ્યભિચાર કરી કૌરવોને મદદ કરી હોત તો તેમનો માન, મોભો અને સત્તાસંપત્તિ અનેકગણાં હોત. અનમત, એ ગમે તેટલાં વધત તો પણ એમના નિકૃષ્ટ જન્મને કારણે એ કદી સમ્રાટ ન થઈ શકત, જ્યારે અનાસક્ત શ્રીકૃષ્ણ, એમણે જો સહેજ ઇચ્છયું હોત તોયે યાદવો એમને રાજા તરીકે સ્વીકારત, ભારતયુદ્ધ જીત્યા પછી આખા દેશના એકમાત્ર ચક્રવર્તી સમ્રાટ બની શકત પણ ના. એમણે તો જે સિદ્ધાંત બોલ્યો હતો તે આચરવા પાછળ જ—તે આચરીને કેવળ પરમાત્મમય થવા માટે જ—પોતાની બધી શક્તિ કામે લગાડી आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्। એ સૂત્રને અક્ષરશઃ અને અર્થશઃ બંને રીતે ચરિતાર્થ કર્યું.[૧૦]

---

૯ જુઓ આરણ્યક અ. ૫. પાંડવો વનમાં ગયા પછી આ વીર અન્યાયથી નગરજનોમાં બેદિલી હતી અને પાંડવો તરફનો ભય હતો તેથી ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરની નિષ્પક્ષ સલાહ માગતાં, વિદુરે 'કુળને અહિતકારી એવા આ પુત્રનો ત્યાગ કરો' એમ પોતે અગાઉ કહેલ વચન યાદ કરાવી, દુર્યોધનને કેદ કરી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય સોંપવા સલાહ આપી. એટલે પુત્રસ્નેહને લીધે છેડાયેલા ધૃતરાષ્ટ્રે એમને કાઢી મૂક્યા હતા! દેખીતી રીતે જ 'નિષ્પક્ષ સલાહ'નો અર્થ 'લોગ માણસો' કરે છે એમ 'જે અમને અનુકૂળ તે જ નિષ્પક્ષ' એવો થતો હતો અને વિદુર એવી 'નિષ્પક્ષ' સલાહ આપવા અશક્ત હતા!

૧૦ સર૦ ગીતામાં શ્રીમુખે બોલાયેલું વચન

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥

૬–૩૬–૨ (ગીતા ૧૪–૨)

આ (ત્રિગુણાતીત થવાના) જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને જેઓ મારી સમાનતાને

તો બીજી બાજુ યુદ્ધમાં વિજયી બની 'આ લોહીયાળ વિજય પછ મારી અંતઃશુદ્ધિ નાશ તો નથી પામી?' એમ ઝૂરતા યુધિષ્ઠિરનો કાળજુ વલોવી નાંખતો વિલાપ અને યુધિષ્ઠિરને બહાને, વિલાપ કરતા બધ શ્રેયાર્થીઓને શાન્તિ આપતો ભીષ્મનો વિસ્તૃત શાંતિબોધ, સમપ્રમાણ અંતઃશુદ્ધિ માટે પ્રશાંતમૂર્તિ વેદવ્યાસે ભેટ કર્યો છે. એમાં, જો અંતઃશુદ્ધિ ન હોય તો મેળવેલું મહારાજ્ય ફેંકી દેવાની શ્રેયાર્થીની તમના છે, અને એ જ અંતઃશુદ્ધિ માટે જો મહારાજ્ય રાખવાની ફરજ બજાવવી પડતી હોય તો, એ ફરજ ગમે તેટલી કડવી હોય તો પણ બજાવવાનો આદેશ છે.

न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥
५-३९-५ (१८४)

હે મહારાજ! જે ક્ષયથી વૃદ્ધિ થાય છે તે ક્ષય નથી. આ લોકમાં ક્ષય તેને જ માનવો કે જે પ્રાપ્ત કરવાથી ઘણું નાશ પામે છે.

યુદ્ધ અગાઉ ધૃતરાષ્ટ્રે, કંઈ કરતાં વિદુર, દુર્યોધનનાં અપકૃત્યોના અને પોતાની લોભવૃત્તિના સમર્થનમાં કંઈ બોલે તો સારું, એવા આશયથી 'વિદુર-નીતિ'ના પ્રવચન દરમ્યાન તેમને પૂછ્યું, 'સૂતરમાં પરોવેલી લાકડાની ઢળુડીની જેમ આ પુરુષને વિધાતાએ દૈવને અધીન કરેલો છે, તેથી એ ચડતી અને પડતીના સંબંધમાં સ્વતંત્ર નથી, આથી તું મને કંઈ (મીઠું) કહે, હું ધીરજથી સાંભળીશ.'[1] એટલે બધું સમજનારા વિદુરે પરિસ્થિતિનો બરાબર ક્યાસ કાઢીને કહ્યું 'ભાઈ! જો બૃહસ્પતિ પણ સમય જોયા વિના બોલે તો તેનું યે અપમાન થાય અને તેની બુદ્ધિને લેખામાં લેવામાં ન આવે. કેટલાક લોકો આપવાથી પ્રિય થાય છે, કેટલાક મીઠું બોલવાથી પ્રિય થાય છે, કેટલાક સલાહ આપવાની શક્તિથી અને કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત (મૂલ્યવાન) હોવાથી પ્રિય થાય છે, પણ જે પ્રિય લાગે તે જ ખરો પ્રિય છે–મિત્ર છે. જે દ્વેષ્ય છે તે સારો લાગતો નથી કે મેધાવી અને પંડિત જણાતો નથી. પ્રિય જે કામ કરે તે શુભ લાગે છે અને દ્વેષ્ય જે કરે છે નઠારાં લાગે છે.'[2] પછી ઉપર

પામ્યા છે તેઓ સૃષ્ટિના સર્જન   યે જન્મતા નથી તેમ પ્રલયકાળે વ્યથિત પણ થતા નથી.

૧. ૫–૩૯–૧.

૨. ૫–૩૯–૨ થી.

મૂકેલો શ્લોક બોલીને કહ્યું 'કેટલાક ગુણથી સમૃદ્ધ હોય છે તો કેટલાક ધનથી સમૃદ્ધ હોય છે. તો હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જેઓ ધનસમૃદ્ધ હોવા છતાં ગુણહીન છે તેમનો (દુર્યોધનાદિનો) તમે ત્યાગ કરો.'[3]

વિદુરજીએ એમના પ્રવચનમાં ધૃતરાષ્ટ્રની બીકુ સાંભળવાની વૃત્તિ સમજી તેને જો 'હું દૂષ્ય હોઈશ તો મારું વચન નહિ ગમે' એમ આડકતરી રીતે સૂચવી દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી દૂંકો ક્ષય વહોરવા કહ્યું-કોહ્યું ત્યાંથી કાપી નાખવા કહ્યુ, અને સાચો ક્ષય તથા વૃદ્ધિ સમજાવ્યાં. વળી ધન અને ગુણ બેઉ સમૃદ્ધિનાં લક્ષણ હોવા છતાં જો એમાંથી એકને જ પસંદ કરવાનુ હોય તો ગુણને જ પસંદ કરવાની સલાહ આપી

પણ ધૃતરાષ્ટ્રે તો જવાબ આપ્યો કે 'તું હિતકારી અને પ્રાજ્ઞસંમત બોલે છે, પણ પુત્રને ત્યજવાની મારી હિંમત નથી. બાકી જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ જય છે!'[4]

सर्वः स्वे स्वे गृहे राजा सर्वः स्वे स्वे गृहे गृही ।
निग्रहानुग्रहौ कुर्वंस्तुल्यो जनक राजभिः ॥

१२-३०८-१४७ (१८५)

હે જનક ! સર્વ પોતપોતાના ઘરમાં રાજા છે. અને સર્વ ગૃહસ્થ પોતપોતાના ઘરમા રાજાની જેમ નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરી શકે છે.

શાંતિબોધની અમૃતવર્ષા ઝીલતા ધર્મરાજે પિતામહને પૂછ્યું 'હે કુરુરાજર્ષિસત્તમ ! ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈએ (મમત્વત્યાગવાળી કુશળ) બુદ્ધિ વડે વિનય-સદાચાર અને મોક્ષતત્ત્વ મેળવ્યુ હોય તો તે મને કહો. અને આ સ્થૂળ દેહનો તથા પેલા સૂક્ષ્મ દેહનો કેવી રીતે ત્યાગ થઈ શકે અને મોક્ષનુ પરમ તત્ત્વ શુ એ મને કહો.'[1] આ પ્રશ્નના જવાબમા ભીષ્મદાદાએ પરાશર ગોત્રના પંચશિખના શિષ્ય ધર્મધ્વજ જનક અને ભિક્ષુકી સુલભાનો

૩. समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जयेत् ॥ ५-३९-६

૪. ५-३९-७

१. अपरित्यज्य गार्हस्थ्य कुरुराजर्षिसत्तम ।
कः प्राप्तो विनय बुद्धया मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ १२-३०८-१
संन्यस्यते यथात्माय संन्यस्तात्मा यथा च यः ।
परं मोक्षस्य यच्चापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १२-३०८-२

ઓજસ્વી, ન્યાયસંગત, જ્ઞાનપૂર્ણ, રોચક અને નીતિ, યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, અલંકાર, ગૃહસ્થધર્મ, યતિધર્મ, મોક્ષધર્મ વગેરેની સરસ, સુરેખ ચર્ચા કરતો સર્વાંગસુંદર સંવાદ કર્યો, એમાં પૂર્વપક્ષ સ્થાપન કરતા જનકે સુલભાનો તિરસ્કાર કર્યો તેના જવાબમાં સુલભાએ પ્રવચન કર્યું તેમાંથી ઉપરનો શ્લોક લીધો છે. સાધ્વી સુલભાએ રાજા જનકને રાજાપણું એ સામાન્ય માનવીના જીવન કરતાં કઈ કઈ રીતે વિશેષ સંતાપકારી અને પરતન્ત્ર છે એ બતાવતાં સામાન્ય માનવી પણ પોતાના ઘરમાં તો રાજા જેવો હોય છે એમ વર્ણવી અસંગપણાનો–મમત્વત્યાગનો પુરસ્કાર કર્યો હતો.

સ્વતંત્ર રીતે વાંચતાં આ શ્લોક અભિમાની બનતા સત્તાવાન અને સમૃદ્ધિશાળીને બીજાઓની ઓછી ચિંતાભરી છતાં અમુક મર્યાદામાં એમના જેટલી જ સત્તાનો ખ્યાલ આપી નમ્રતા તરફ પ્રેરે છે, તો બીજાની સત્તાસમૃદ્ધિ જોઈ દીન અને કૃપણ બનતા માણસોને ઓછી ચિંતા અને એટલી જ સત્તાનો વિચાર કરાવી સ્ફૂર્તિ તરફ પ્રેરે છે, તો જનક-સુલભાના સંવાદના સંદર્ભમાં વાંચતાં નિર્મમત્વની શ્રેષ્ઠ સુખદાયી પ્રક્રિયા આચરવા પ્રેરે છે.

જનક અને સુલભાના સંવાદનો સાર આ પ્રમાણે છે. મિથિલાનો ધર્મધ્વજ જનક, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં, સંન્યાસના ફળને–સમ્યક્‌દૃષ્ટિને પામેલો હતો.[૨] એ વેદોક્ત કર્મકાંડ, મોક્ષશાસ્ત્ર અને રાજશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો. અને બરોબર ઇન્દ્રિયસંયમી રહીને રાજ્ય ચલાવતો હતો એનું આવું ચારિત્ર્ય જોઈને વેદવેત્તા બ્રાહ્મણો અને મહાપુરુષો એના જેવા થવાની સ્પૃહા કરતા હતા, આવા ધર્મયુગી સમયમાં પૃથ્વી ઉપર વિચરતી સુલભા નામની ભિક્ષુકી–સંન્યાસિની ત્રિદંડીઓ પાસેથી એની મહાન કીર્તિ સાંભળી જનકને મળવા મિથિલા ગઈ[૩] ત્યાં ભિક્ષાના મિષે એ જનકને મળી[૪] રાજા પણ એનું સુકુમાર શરીર જોઈ વિસ્મિત થયો. એણે સુલભાનું વિધિપૂર્વક સ્વાગત કરી જમાડી. ભોજન બાદ પ્રધાનો અને બધા શાસ્ત્રોના ભાષ્યવેત્તા વિદ્વાનોની વચ્ચે યોગજ્ઞા સુલભા પ્રશ્નો પૂછવા માટે રાજાના અંતઃકરણમાં, અંતઃકરણથી પ્રવેશી અને પોતાનાં નેત્રકિરણોથી રાજાના નેત્રકિરણોને સ્તબ્ધ કરી રાજાને યોગબંધનથી બાંધી લીધો. જનકને પણ પોતે વિશિષ્ટ યોગજ્ઞ હોવાનો ખ્યાલ હતો એટલે

૨. संन्यासफलिकः सन्यास विना सन्यासफलवान् । (અર્જુન મિશ્ર)
संन्यासफलं सम्यग्दर्शनं तदस्यास्तीति ॥ (નીલકંઠ)

૩. राजा कालस्य कारणम् । એ ન્યાયે ધર્મયુગ.

૪. મ ભા. પ્રમાણે સુલભા યોગબળથી પોતાનું શરીર સુંદર બનાવીને આંખના પલકારામાં મિથિલા પહોંચી હતી (૧૨–૩૦૮–૧૦ થી).

પછી છત્ર વગેરે ચિહ્નો વિનાનો રાજા અને ત્રિદંડ વગેરે ચિહ્નો વિનાની સુલભા વચ્ચે[૫] રાજાના દેહમાં સંવાદ થયો.[૬]

શરૂમાં સુલભાને ઉંમર, અધ્યયન, જાતિ વિષે પ્રશ્નો કરતાં જનકે કહ્યું કે આ વિગતો જાણ્યા વિના સદ્‌ભાવ બંધાતો નથી. અને પછી પોતાની ઓળખાણ આપી, 'મારી પાસે છત્રાદિ વિશિષ્ટ ચિહ્નો હોવા છતાં હું તેનાથી સર્વથા મુક્ત છું. મેં જેની પાસેથી વૈશેષિક જ્ઞાન[૭] મેળવ્યું છે, મોક્ષ અંગે જેની સામે કોઈ પણ માણસ પ્રવચન કરી શકે નહિ એવા જે વિદ્વાન છે, જે સાંખ્યજ્ઞાન, યોગ, રાજનીતિ અને ત્રિવિધ મોક્ષધર્મના યથાર્થ જ્ઞાતા[૮] અને છિન્નસંશય છે, તે પરાશર ગોત્રના વૃદ્ધ મહાત્માપુરુષ પંચશિખનો હું શિષ્ય છું. સાંખ્યના સિદ્ધાંતોને તેમણે તાત્ત્વિક રીતે જોયા છે. એમણે મને રાજ્યથી વિચલિત કર્યા વિના ત્રિવિધ મોક્ષશાસ્ત્ર સંભળાવ્યું છે. એને લીધે હું રાગ વિના કર્મો કરું છું અને પરમપદમાં સ્થિર થયો છું. જ્ઞાન થવાથી માણસ (નિર્મમ થવા) યત્ન કરે છે, યત્નથી આત્મજ્ઞાન થાય છે, તેનાથી દ્વંદ્વોથી મુક્ત થવાય છે અને તેનાથી વયોતિગા–કાળથી મપાય નહિ તેવી, મૃત્યુંજય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.[૯] જ્ઞાનને પરિણામે આવતી આ પરમ બુદ્ધિ મેં પ્રાપ્ત કરી છે, હું નિર્દ્વંદ્વ થયો છું અને હું આ લોકમાં જ મોહરહિત તથા સંગરહિત થઈને વિચરું છું જેમ ખૂબ પાણી પાયેલ ખેતરમાં બીજ અંકુરિત થાય છે, એમ વાસના જળ પવાયેલા મનુષ્યના દેહ રૂપ ખેતરમાં કર્મરૂપ

---

૫. સ્ત્રીઓ સાધુ થતી એટલું જ નહિ પણ ત્રિદંડ ધારણ કરતી અને કુશળ હોય તો જનક જેવા મહારાજા સાથે પણ ચર્ચાવિચારણા કરતી, એવી આ નોંધ સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસ માટે મહત્ત્વની છે.

૬. આ વાત કવિના અન્તઃકરણની પણ હોય. સર° उद्धरेदात्मनात्मानं°. 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક–૭૫, પૃ ૧૭૫ થી

૭. (૧) કાણાદ વૈશેષિક દર્શન (૨) વિશિષ્ટ એવું બ્રહ્મ સંબંધી જ્ઞાન.

૮. (૧) કર્મમાત્ર સાધ્ય, જ્ઞાનમાત્ર સાધ્ય, અને જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયથી સાધ્ય (અર્જુનમિશ્ર): જ્ઞાન, ઉપાસના અને કર્મકાંડ (નીલકંઠ): કેવળ જ્ઞાન, કેવળ સમ્યગ્જ્ઞાન, અને વિધિપૂર્વક બ્રહ્માર્પણ કરીને જ બધાં કર્મ કરવાં તે (વિદ્યાસાગર).

(૨) સર° બૌદ્ધ શીલ (ચારિત્ર્ય), સમાધિ (સમતા), પ્રજ્ઞા. સર° જૈન જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય.

૯. ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।
महद्द्वन्द्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥ १२–३०८–३०

બીજ પુનર્જન્મ રૂપે અંકુરિત થાય છે. પણ જો બીજને શેકી નાંખ્યું હોય તો અંકુરિત થવાનાં કારણો મળે તો પણ તે ઊગી શકતું નથી,[૧૦] એવી રીતે ભગવાન પંચશિખે મારી બુદ્ધિને જ્ઞાન વડે છેક નિર્બીજ કરી નાંખી છે-વાસનાઓથી રહિત કરી છે તેથી એ વિષયો તરફ જતી નથી. હું રાગદ્વેષનું વ્યર્થત્વ સમજ્યો હોવાથી મારી બુદ્ધિ (હિંસા વગેરે) અનર્થો કે (ધન, સ્ત્રી વગેરેનો) પરિગ્રહ કરવામાં આસક્ત થતી નથી તેમ લાલચ પણ કરતી નથી. કોઈ મારા જમણા હાથને ચંદનનો લેપ કરે અને કોઈ મારા ડાબા હાથને વાંસલાથી છોલે તો પણ એ બન્ને મારે મન તો સરખા છે.[૧૧] હું સર્વત્ર સમબુદ્ધિ રાખીને અનાસક્ત ભાવે રાજ્યાસને બેઠો છું એટલે બીજા (આસક્ત) ત્રિદંડીઓ—

૧૦. સરખાવો—

दग्धे बीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे नारोहति भवाङ्कुरः ॥

—ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય, ૧૦મો અધ્યાય.

૧૧. यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।
सव्यं वास्या च यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम ॥ ૧૨-૩૦૮-૩૬

= કે. ૧-૧૧૦-૧૪; ૧૨-૯-૨૫; શંખસ્મૃતિ ૭-૮;
અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા ૧૫-૬૫ ક થી ૬૬ બ.

ગૃહસ્થસંન્યાસી જનકે ઉચ્ચારેલી આ પંક્તિ હિંદુસ્તાનના બધા મુખ્ય અનુગમોએ સમતા અને વીતરાગત્વની કસોટી માટે સ્વીકારેલી છે. પણ વેદવ્યાસે આ કસોટીની પણ 'પરીક્ષા' કરવાના હેતુથી મ. ભા. માં ત્રણેક સ્થળે પ્રયોજી છે. અગાઉનાં બે સ્થળોએ (૧-૧૧૦-૧૪ અને ૧૨-૯-૨૫) અનુક્રમે ઋષિના શાપથી ભયભીત થયેલા પાંડુરાજા અને જ્ઞાતિક્ષયથી શોકાતુર થયેલા ધર્મરાજ, 'ચંદનનો લેપ કરનાર તથા વાંસલાથી છોલનાર પ્રત્યે સમભાવ ઉત્પન્ન કરનારી' સંન્યાસીની ચર્યા સ્વીકારવાની ઇચ્છાથી આવી પંક્તિ બોલે છે. પણ એ બન્ને સ્થળે કવિએ, વિષયી ઇચ્છાઓના ઉન્મૂલન અને તેની સાથે સાચા વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છાથી આવેલા વૈરાગ્યને બદલે, તીવ્ર રાગાસક્તિના પ્રત્યાઘાતમાંથી જન્મેલા મર્કટ વૈરાગ્યથી ઉત્પન્ન થતી કાચી અને વાસનાબીજ જેમાં અદગ્ધ છે એવી સંન્યાસી થવાની ઇચ્છાનો લક્ષણાથી સૂચક વિરોધ કર્યો છે. પરંતુ અહીં જનક જેવા ગૃહસ્થત્યાગી પાસે બોલાવી, એના વિચારની અભિવ્યક્તિનું સમર્થ સંન્યાસિની સુલભા પાસે મૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરાવી, ગાર્હસ્થ્ય અને સંન્યાસપક્ષી વિચારધારાઓમાં રહેલી મહત્તાઓનો ભવ્ય સંગમ કર્યો છે.

સંન્યાસીઓ કરતાં ઉત્તમ છું. સર્વકર્મોનો ત્યાગ કરી કેવળ લોકોત્તર જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જ્ઞાનનિષ્ઠા કેટલાક મોક્ષશાસ્ત્રવિદો પ્રબોધે છે, ત્યારે કેટલાક સૂક્ષ્મદર્શી યતિઓ કેવળ કર્મનિષ્ઠાનો જ ઉપદેશ કરે છે. પણ આ બન્ને નિષ્ઠાઓ છોડીને મહાત્મા પંચશિખે તો આ ત્રીજી (નિષ્કામ કર્મયોગ) નિષ્ઠા કહી છે. યમ અને નિયમના પાલનમાં કે, દ્વેષ, કામ, પરિગ્રહ, અભિમાન, દમ્ભ અને આસક્તિના સેવનમાં કુટુમ્બવાળા ગૃહસ્થીઓ અને સંન્યાસીઓ સરખા જ છે. અર્થાત્ ગૃહસ્થી જો યમનિયમનું પાલન કરી સંયમી રહેતો હોય તો તે સંન્યાસી જેવો અને સંન્યાસી જો રાગદ્વેષવાળો હોય તો તે ગૃહસ્થી જેવો જ છે. જો સંન્યાસીને ત્રિદંડ આદિનો પરિગ્રહ છતાં પણ જ્ઞાનસાધનથી મોક્ષ મળે, તો રાજાને છત્ર આદિનો પરિગ્રહ છતાં જ્ઞાનસાધનથી શા માટે મુક્તિ ન મળે?[૧૨] બધાં માણસ જે જે સિદ્ધ કરવા જે જે કારણથી જે જે કામ કરે છે, તેમાં જરૂરી તે તે વસ્તુનું આલંબન કરે છે, તેનો પરિગ્રહ કરે છે. જે ગૃહસ્થજીવનમાં (ધન, સ્ત્રી આદિના પરિગ્રહનો) દોષ જોઈને સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરે છે તે પણ (દંડ કમંડળ આદિની) આસક્તિમાંથી છૂટતો નથી! નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવા રૂપી આધિપત્ય રાજર્ષિઓ અને ભિક્ષુકાચાર્યોમાં સમાન હોય છે, તો તેઓ કયા કારણથી મુક્તિ મેળવે છે? હવે જો એમ કહેવાય કે આધિપત્યમા સમાનતા હોવા છતાં કેવળ જ્ઞાનને લીધે જ સંન્યાસીઓ મુક્ત થાય છે તો ઉચ્ચ પદે બેઠેલા–રાજાઓ–જ્ઞાનથી શા માટે મુક્ત ન થાય? કાષાયધારણ, મુંડન, ત્રિદંડ અને કમંડલુ વગેરે ચિહ્નો તો તો વ્યર્થ છે, એ મોક્ષ માટે નથી એમ હું માનું છુ. બાહ્ય ચિહ્નો ધારણ કર્યાં હોય પણ પરમગતિ તો જ્ઞાનથી જ મળે છે. એટલે દુઃખથી છૂટવા માટે તો લિંગમાત્ર નિરર્થક છે. અથવા તો દુઃખ ઓછુ કરવા માટે આવા લિંગો–ચિહ્નો ધારણ કર્યાં હોય તો, શું એ જ રીતે છત્ર ચામર વગેરે ચિહ્નો ધારણ કરી–નિર્મમ રહી–રાજ કરવાથી એમ ન બને કે?[૧૩] અકિંચનપણાથી અર્થાત્ ગૃહત્યાગરૂપ બાહ્ય

---

૧૨. કારણ ઓછો કે વત્તો પરિગ્રહ બન્ને સ્થળે છે પણ આસક્તિનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ માટે અનિવાર્ય છે.

સર૰ न सो परिग्गहो वुत्तो नायपुत्तेण ताइणा ।

मुच्छा परिग्गहो वुत्तो इइ वुत्त महेसिणा—દશવૈકાલિક. ૬–૨૧

જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે તેને (અગાઉની ગાથાઓમાં ઉલ્લેખાયેલ વસ્તુઓને) પરિગ્રહ કહ્યો નથી. પરંતુ એ મહર્ષિએ મૂર્ચ્છા–મમત્વને પરિગ્રહ કહ્યો છે.

૧૩. સન્યાસીનાં ચિહ્નોમાં સંન્યાસી આસક્તિ ન રાખતો હોય તો

સન્યાસથી મોક્ષ નથી તેમ કૈંચન્યથી–ગાર્હસ્થ્યથી બધન નથી સન્યાસ કે ગાર્હસ્થ્ય બન્ને સ્થળે માણસ જ્ઞાનથી જ મુક્ત થાય છે માટે હુ ધર્મ, અર્થ, કામ, રાજ્ય અને પરિગ્રહ વગેરે બધનસ્થાનોની મધ્યમા રહેનો હોવા છતા મને નિર્બધ સમજ જો કે રાજ્ય અને ઐશ્વર્યરૂપી પાશ આસક્તિના સ્થાનરૂપ હોઈ બધક છે, પણ મે મોક્ષરૂપી સરાણ ઉપર ઘસીને તેજ કરેલી ત્યાગરૂપી તરવારથી એ બધનને છેદી નાખ્યુ છે એ પ્રમાણે હુ મુક્ત થયો છુ છતા હે ભિક્ષુકિ! મને તારા તરફ આદર થયો છે, એટલે હુ કહુ છુ તે સાભળ તારો વર્ણ (યોગાનુષ્ઠાન માટે) અયથાર્થ છે તારી સુકુમારતા, રૂપાળુ શરીર અને તરુણ વય વગેરે બધા (યોગ વિરુદ્ધ) સાધનો અને વળી યોગ જોઈને મને શકા થાય છે વળી આ મુક્ત હશે કે નહિ એ તપાસવા તુ મારા શરીરમા પ્રવેશી એ વર્તન પણ તારા વેશને અનુરૂપ નથી કામનાવાળાને સન્યાસનુ ફળ મળતુ નથી અને મુક્તે પણ દુરાચારથી પોતાનુ રક્ષણ કરવુ જોઈએ પણ તુ એ મર્યાદા પાળતી નથી મારા શરીરમા પ્રવેશીને તે વ્યભિચાર દોષ કર્યો છે તુ કોના આદેશથી મારા દેશ અને નગરમા પ્રવેશી છે? અથવા કોની આજ્ઞાથી મારા હૃદયમા પ્રવેશી છે? તુ વર્ણોમા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણી છે અને હુ ક્ષત્રિય છુ માટે આની વર્ણસકરતા ન કર તુ મોક્ષધર્મમા છે અને હુ ગૃહસ્થધર્મમા છુ એટલે તારા આ વર્તનથી તો ખૂબ કષ્ટકારી બીજો આશ્રમસકરદોષ તને લાગે છે વળી તુ મને પોતાના ગોત્રનો કે બીજા ગોત્રનો જાણતી નથી એવી રીતે હુ યે તને જાણતો નથી, તો પણ તુ મને સમાન ગોત્રનો ધારીને મારામા પ્રવેશી છે તેથી ત્રીજો ગોત્રસકર દોષ કર્યો છે વળી તારો ભર્તા જીવતો હશે અથવા કદાચ પરદેશ ગયો હશે, તેથી પરભાર્યા હોઈ મારે અગમ્ય છે, તેથી તે ચોથો ધર્મસકર દોષ કર્યો છે આમ તે શુ સિદ્ધ કરવા માટે કેવળ અકાર્યો જ કર્યા છે? તેથી કા તો તુ અભિમાની અજ્ઞાની છે કે કા તો મિથ્યાજ્ઞાની છે અથવા પોતાના દોષને અધીન થઈને તુ સ્વતત્ર–સ્વચ્છદી થઈ ગઈ છે, પણ જો તારામા થોડુ યે જ્ઞાન હશે તો તને સમજાશે કે તે કરેલા કામ અનર્થકારી છે વળી તે પોતાની વિજયેચ્છા ખુલી કરીને આપણા અતઃકરણની એકતાનો નાશ કર્યો છે, એ તુ દુષ્ટ સ્ત્રી છે એમ બતાવનારુ લક્ષણ છે વળી તુ મને એકલાને જ નહિ પણ મારી આખી સભાને જીતવાની આશા રાખે છે વળી મારા પક્ષનુ ખડન કરવા અને સ્વપક્ષનુ મડન કરવા તુ આમ તારી દૃષ્ટિ

દુ ખશૈથિલ્ય થાય એવી જ રીતે રાજા છત્ર ચામર આદિમા આસક્તિ ન રાખે તો એને મોક્ષ કેમ ન મળે?

કેમ કહી છે ખરેખર બીજાનો ઉત્કર્ષ જોવામા અસહનશીલ હોઈ (યોગના) બુદ્ધિમોહથી મોહિત થઈને તુ વિષ અને અમૃતને ભેગા કરવાની જેમ યોગાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરે છે સ્ત્રીપુરુષસસર્ગ અન્યોન્યના રાગથી થાય તો તે અમૃત તુલ્ય બને છે પણ જો રાગ-સ્નેહયુક્ત અનુમતિ-ન હોય તો વિષતુલ્ય બને છે માટે તુ મને સ્પર્શ ન કર, સદાચારી થા અને સ્વપાત્રનુ-સન્માન મર્યાદાનુ-પાલન કર

'તે જિજ્ઞાસા કરી કે આ મુક્ત હશે? નહિ?' એનો ઉદ્દેશ તે જાહેર કર્યો નથી તો તે તારે ખુલ્લો કરવો જોઈએ તુ કોઈ શત્રુરાજાનુ કામ કરવા આવી હોય તો તે મને સાચેસાચુ કહી દે રાજા, બ્રાહ્મણ કે ગુણવાન સ્ત્રી પાસે કદી કપટબુદ્ધિથી જવુ નહિ, કારણ કપટબુદ્ધિથી જવામા આવે તો એ નાશકર્તા થઈ પડે છે રાજાનુ બળ ઐશ્વર્ય છે બ્રહ્મવેત્તાઓનુ બળ બ્રહ્મ છે અને રૂપ, યૌવન તથા સૌભાગ્ય સ્ત્રીનુ અત્યુત્તમ બળ છે આ ત્રણેને નીતિજ એ બળવાન છે માટે સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળાએ તેઓની પાસે આર્જવથી-નિષ્કપટભાવથી જવુ કપટથી જવામા તો વિનાશ થાય છે તેથી તુ તારી જાતિ, શ્રુત ચારિત્ર્ય ભાવ-ચિત્તસ્થિતિ અને પ્રકૃતિ સ્વભાવ અને અહીં આવવાનુ પ્રયોજન યથાર્થ રીતે કહે

આમ જ્યારે નિરુત્તર કર્યો છતા સાગરદર્શના કુનભા પી નહિ પણ એણે અતિ ઉદાર મધુર-સાનુતર જવાબ આપવાનો આરભ કર્યો સુનભા બોલી 'હે રાજન્! જે વાક્ય વાણીના નવ અને બુદ્ધિના નવ એમ અઢાર દોષોથી મુક્ત હોય અને અઢાર ગુણોથી યુક્ત હોય તે સગત અર્થવાળુ ગણાય છે જેમા સૌક્ષ્મ્ય સખ્યા ક્રમ નિર્ણય અને પ્રયોજન એ પાચે ગુણ સમાયેલા હોય તે વાક્ય (પ્રમાણભૂત) કહેવાય છે[14] એ પાચ ગુણોના લક્ષણ સાભળો ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞેયમા જ્ઞાનનુ એકત્વ હોવા છતા એમા જે બુદ્ધિની પ્રેરણા છે એ જ સૌક્ષ્મ્ય છે કોઈ અર્થને-સાધ્યને અનુસરીને વિભાગવાર ગુણ અને દોષનુ પ્રમાણ નક્કી કરવામા આવે તે સખ્યા છે વક્તવ્યમા પહેલા શુ બોલવુ એને પછી શુ બોલવુ તે બરાબર સમજીને ગોઠવેલુ હોય તે ક્રમ છે ધર્મ, અર્થ કામ કે મોક્ષનુ સ્થાપન કરવાનુ નક્કી કરી નાખીને અતે 'આ તે છે' એમ કહેવામા આવે છે તે નિર્ણય છે ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખોને લીધે જે ઉપાય તરફ મન વળે તે ઉપાય કરવા માટે જે વૃત્તિ હોય તે પ્રયોજન છે આ પાચે ગુણ જ્યા સમન્વિત છે એવુ મારુ વાક્ય સાભળ જે યોગ્ય અર્થને સ્ફુટ કરે છે જે દ્વિઅર્થી નથી જેમા અપશબ્દો નથી જેમા

---

[14] ૧૨-૩૦૮-૭૭ થી

વધુ પડતું કંઈ કહ્યું નથી, જે કઠોરતા વિનાનું છે, જે સંદિગ્ધ નથી, જે લલિત છે, જે રસયુક્ત છે, જે જૂઠું નથી, જે ધર્મ, અર્થ, કામથી વિરુદ્ધ નથી, જે અસંસ્કૃત નથી, જે ઓછું નથી, જે ક્લિષ્ટશબ્દવાળું નથી, અને જે ઊલટસુલટ ક્રમવાળું નથી, જે પરિપૂર્ણ છે, જે વિકલ્પરહિત હોઈ નિષ્કારણ કે અહેતુક નથી, એવું વાકય હું કહીશ. કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, દૈન્ય, અનાર્યતા–જંગલીપણું, (ખોટી) શરમ, વેવલાપણું,[15] અને અભિમાન એ નવ દોષોવાળું વાક્ય હું કોઈ રીતે નહિ બોલું.

'વક્તા, શ્રોતા અને અવિકલ વાકય એ ત્રણે જો સરખાં હોય તો વિવક્ષિત અર્થ બરાબર સ્ફુટ થાય છે. વક્તા જો ભાષણમાં શ્રોતાઓની અવગણના કરે તો, એણે કરેલા સ્વપક્ષના મંડન કે પરપક્ષના ખંડનનાં વાક્યો નિષ્ફળ જાય છે અથવા જો પોતાનું મંતવ્ય છોડીને (શ્રોતાઓને રંજિત કરવા) પરપક્ષનું મંતવ્ય રજુ કરે તો તેને વિષે શંકા થાય છે અને એ વાકય દોષિત ગણાય છે. પણ હે રાજા! જે વક્તા શ્રોતાને અને પોતાને બન્નેને અનુકૂળ અર્થવાળું બોલે છે તે જ વક્તા છે, બીજો નહિ. માટે મારું અર્થવાળું અને વાકયસંપત્તિથી યુક્ત એવું વાકય હે રાજન્! તું અવિક્ષિપ્ત મન રાખી એકાગ્ર થઈને સાંભળ.

'તેં પૂછ્યું કે 'તું કોણ છે, કોની છે અને કયાંની છે?' તો સાંભળ. જેમ લાકડું, લાખ, અને ધૂળના રજકણ પાણીના બિન્દુથી પરસ્પર બરાબર ચોંટીને રહે છે તેવી રીતે આ જગતમાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો એ દસે, આત્માથી જુદાં છે, પણ જતુકાષ્ઠવત્–લાખ લાકડાંની જેમ એકબીજાને વળગેલાં છે. આ બધામાં કોઈ સ્વતંત્ર પ્રેરણા નથી કે પોતાનું કે બીજાનુ સ્વતંત્ર જ્ઞાન નથી. દા. ત આંખને આંખનું કે કાનને કાનનું જ્ઞાન નથી એવી જ રીતે તેઓને એકબીજાનું જ્ઞાન નથી, તેમજ જેમ માટીનાં રજકણ અને પાણી મળીને માટીનો ગોળો થાય એવી રીતે તે ઉત્પન્ન થયાં નથી. વળી જે તે જ્ઞાન મેળવવામાં બીજા બાહ્ય સહકારી ગુણોની અપેક્ષા રહે છે. જેમકે જોવા માટે રૂપ, આંખ અને પ્રકાશ ત્રણ કારણ છે એવી રીતે (બીજા) જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં બાહ્ય ગુણોની અપેક્ષા રહે છે.[16] આ (દસ) જ્ઞાન અને જ્ઞેયને સાંકળનારો સારાસારનો વિચાર કરનાર મન નામનો એક બીજો ગુણ છે. અને સંશય કરીને પછી ચોક્કસ નિર્ણય

---

૧૫. મૂળમાં અનુક્રોશ શબ્દ છે. એનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ, 'રડનારની સાથે રડવા બેસી જવું' એટલે કે વેવલાપણું છે.

૧૬. જ્ઞાન = જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનેન્દ્રિય; જ્ઞેય = ઇન્દ્રિયોના વિષયો.

કરનાર બારમો બુદ્ધિ નામનો ગુણ છે. તેરમો 'સત્ત્વ' નામનો ગુણ છે જેનાથી પ્રાણી અલ્પસત્ત્વ છે કે મહાસત્ત્વ છે તેનુ અનુમાન કરવામાં આવે છે પ્રાણી (અજ્ઞાનાવસ્થામાં) 'આ મારું છે અને મારું નથી' (મારું તારું) માને છે એવો ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો ચૌદમો ગુણ છે.[૧૭] આ બધાંના સમૂહની સમજનાને પંદરમો સામર્થ્ય ગુણ કહે છે.[૧૮] સંધાન નામનો સોળમો ગુણ છે તેમાં આકૃતિ અને વ્યક્તિ એ બે ગુણો સમાયેલા છે.[૧૯] (એટલે કુલ અઢાર થયા) દ્વંદ્વયોગ નામે ઓગણીસમો ગુણ છે, એમાં સુખદુઃખ, જરામૃત્યુ, લાભાલાભ, તથા પ્રિયાપ્રિયનો સમાવેશ થાય છે પ્રાણીઓનો ઉત્પત્તિ અને ક્ષય કરનારો વીસમો કાલ નામનો ગુણ છે. આ વીસે ગુણ, પંચ મહાભૂત, સદ્દભાવ, અસદ્દભાવ, વિધિ, શુક્ર, અને બલ[૨૦] એમ ત્રીસે ગુણો[૨૧] જ્યાં ભેગા થાય ત્યારે શરીર કહેવાય છે—શરીર બને છે. કોઈ એક આચાર્ય આ ગુણોને અવ્યક્ત પ્રકૃતિ ગણે છે, બીજો સ્થૂળદર્શી આચાર્ય તેને વ્યક્ત રૂપે જુએ છે, જ્યારે કેટલાક અધ્યાત્મચિંતક આચાર્યો આને સર્વભૂતોની અવ્યક્ત કે વ્યક્ત એવી બે રીતે અથવા (સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્, અને પુરુષ એવી) ચતુર્વિધ પ્રકૃતિરૂપે જુએ છે આજે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ જે ગુણો દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે તે જ હે રાજેન્દ્ર! હુ, તુ અને અન્ય શરીરધારીઓ છીએ '

પછી પ્રાણીના ગર્ભાધાનથી માંડી જન્મ અને ક્રમયોગે વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની બદલાતી અવસ્થાઓનુ વર્ણન કરી સુલભા આગળ ચાલતા બોલી, 'ક્રમમાં પસાર થયેલી આ અવસ્થાઓ પાછી આવતી નથી અને જેમ દીવાની શિખા પ્રતિક્ષણે ભિન્ન હોવા છતા પણ સૂક્ષ્મતાને લીધે (ભિન્ન) દેખાતી નથી એમ સર્વ પ્રાણીઓની અવસ્થા પ્રતિક્ષણે બદલાતી છતા જોઈ શકાતી

---

૧૭ આ ગીતાના તેરમા અધ્યાયમા કહેવાયેલ છે તે જ્ઞાની 'ક્ષેત્રજ્ઞ' નથી પણ કેટલીક સાંખ્ય પરિપાટી મુજબ 'અવિવેકી આત્મા' કહેવામા આવે છે તે છે

૧૮ પ. નીલકંઠ 'સામર્થ્ય'ને વાસનાત્મક જગત્ એ અર્થમાં ઘટાવે છે

૧૯ આકૃતિ = સામાન્ય, અર્થાત્ સામાન્યની જેમ સર્વવ્યાપી ઈશ્વર; વ્યક્તિ=જીવ (વિદ્યાસાગર)

૨૦. સદ્દભાવ = જે છે, અસદ્ભાવ = જે નથી, વિધિ = ધર્મ, અધર્મ, શુક્ર = સંસ્કાર, બલ = શારીરિક બળ (જુદા જુદા ટીકાકારોના આધારે)

૨૧ મ ભા નીલકંઠ સમીક્ષિત વાચનામા एकविंशश्च दश च અર્થાત્ એકત્રીસ ગુણો એવો પાઠ છે પણ ગુણસંખ્યા જોતા સ્પષ્ટ રીતે અસગત છે જ્યારે પાનીમાં મૂકેલા एव विंशश्च दश च અથવા विंशतिर्दश चैव हि પાઠો સગત જણાય છે

નથી.[૨૨] આમ સતત દોડતા ઉત્તમ ઘોડાની જેમ, સર્વ લોકોની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, તો કોણ ક્યાંથી આવ્યું ? અને કોણ ક્યાંથી નથી આવ્યું ? આ કોનું છે અને કોનું નથી ? અરે પોતાના શરીરના અવયવો સાથે પણ (પ્રાણીને) શો સંબંધ છે ? જેમ સૂર્યકાન્તમણિ અને સૂર્યના સંપર્કથી અગ્નિ થાય છે તેમ કલાઓના–ગુણોના સમુદયથી પ્રાણીઓ પેદા થાય છે. જો તું આત્માવડે આત્મામાં આત્માને જ જુએ છે, અને જો પોતાના અને બીજામાં સમાનતા છે એવો તારો નિશ્ચય–અધ્યવસાય છે, તો તું એ જ રીતે બીજામાં આત્મા-વડે પોતાના આત્માને કેમ જોતો નથી ? એટલે હું કોણ છું અને કોની છું એ તું મને શા માટે પૂછે છે ? હે મૈથિલ ! ' આ મારું હશે અને આ મારું નહિ હોય ' એવા દ્વંદ્વોથી મુક્ત એવા તારાં, ' તું કોણ છે, અને ક્યાંની છે ' એ વચનોનું શું પ્રયોજન છે ?

' શત્રુ, મિત્ર, મધ્યસ્થ પ્રત્યેનાં અને વિજય તથા સંધિવિગ્રહનાં કાર્યો સફળતાથી પાર ઉતારનારા રાજામાં હે મહીપાલ ! મુક્તનું કયું લક્ષણ હોઈ શકે ? સાત રીતે વ્યક્ત થતા ત્રિવર્ગના–ધર્મ, અર્થ, કામના–કામોને જે બરાબર જાણતો નથી અને છતા જે ત્રિવર્ગમાં આસક્ત છે તેનામાં મુક્તનું કંઈ લક્ષણ હોઈ શકે ખરું ?[૨૩] જે પ્રિય કે અપ્રિયમાં, અને દુર્બળ કે બળવાનપ્રત્યે સમદૃષ્ટિવાળો નથી તેનામાં મુક્તનુ લક્ષણ શી રીતે હોઈ શકે ? તેથી અમુક્ત હોવા છતા મુક્ત હોવાનુ તારું અભિમાન છે તેને, વૈદ્યો જેમ ગાંડા માણસને ઔષધિથી સાજો કરે એમ, તારા સુહૃદોએ દૂર કરવું જોઈએ. સંગનાં તે તે સ્થાનોને જોયા બાદ, આત્માવડે આત્માને જુએ તેનામાં મુક્તનુ શું લક્ષણ હોય ? એટલે કે ભેદભાવ હોવાથી તારામા સમદૃષ્ટિ નથી

' આ સંગનાં સ્થાનો વિષે સાંભળ આ આખી પૃથ્વીનુ એકછત્ર શાસન કરનાર રાજા પણ એક જ શહેરમા રહે છે એ શહેરમાં પણ તે એક જ ઘરમા રહી શકે છે. એ ઘરમા પણ રાત્રે એક જ શય્યામાં સૂવે છે એ શય્યાનો અર્ધો ભાગ એની સ્ત્રી અગાઉથી જ દબાવી બેઠી હોય છે. આમ આખુ સામ્રાજ્ય હોવા છતાં એને તો આટલુ જ ફળ ભોગવવા મળે છે.[૨૪] આ જ રીતે ભોજન

---

૨૨. ૧૨–૩૦૮–૧૨૦ થી

૨૩. ધર્મ, અર્થ, કામ અલગ એ ત્રણ, ધર્મઅર્થ ધર્મકામ અને કામઅર્થ એમ ત્રણ, અને ધર્મ અર્થ કામ એ જોડાયેલાં ત્રણ અર્થાત્ એક એવી રીતે સાત (પ. નીલકંઠ)

૨૪ , ૧૨–૩૦૮–૧૩૪ થી ૧૩૬; પં. નીલકંઠે ટીકામાં ટાંકેલો શ્લોક

આચ્છાદન વગેરે અન્ય ઉપભોગોમાં, તથા (આંગળીને વેઢે) ગણાય તેવા (૭) ગુણોમાં,[૨૫] નિગ્રહ અને અનુગ્રહમાં, રાજા સદાય પરતન્ત્ર હોય છે, અને તે ઘણુ જ થોડું કરી શકે છે, તો પછી સંધિવિગ્રહમાં રાજાને સ્વતંત્રતા ક્યાંથી જ હોય? સ્ત્રીઓ સાથેના ક્રીડાવિહારમા રાજા હમેશ પરતન્ત્ર હોય છે, અને અમાત્યો સાથેની મંત્રણામાં તો સ્વતંત્રતા હોય જ ક્યાંથી? એ જ્યારે બીજાને આજ્ઞા કરે છે ત્યારે એની સ્વતંત્રતા કહેવાય છે, પણ એમાંય તે તે ગુણને આધારે તેને પરતન્ત્ર રીતે કામ કરવાનુ હોય છે. એને સૂવું હોય તો પણ કાર્યાર્થી માણસો એને સૂવા નથી દેતા. અને સૂતો હોય તો પણ ખબર આપવાથી અવશ એવા એને ઊઠવુ પડે છે.

'તમે સ્નાન કરો, ખાઓ, પીઓ, અગ્નિમાં હોમ કરો વગેરે અનેક રીતે બીજાઓ એને કહે છે ત્યારે જ વિવશ થઈને એને એ કરવાનુ હોય છે. એની પાસે જઈને યાચકો સતત માગે છે, પણ વિત્તરહીી એવો એ કોઈને આપી શકતો નથી. એ દાન કરે તો કોશનો ક્ષય થાય છે અને ન આપે તો શત્રુવટ થાય છે! અને એક ક્ષણમા જ કંટાળો લાવનારા અનેક દોષો ઉત્પન્ન થાય છે! પ્રાજ્ઞ, શૂર તથા સમૃદ્ધો જો એક સ્થાને ભેગા હોય તો રાજાને શંકા થાય છે, અને અભય હોવા છતા જેઓ તેની નિત્ય ઉપાસના કરતા હોય તેનાથી જ રાજા ડરતો રહે છે અને જ્યારે ઉપર કહ્યા તે લોકો ફૂટી જાય છે ત્યારે તેનાથી રાજાને જેવો ભય થાય છે તે તુ જો-સમજ'

પછી ઉપર મૂકેલુ સુભાષિતવચન સાંભળીને સુત્રભાએ પ્રવચન કરતાં કહ્યું, 'પુત્ર, પત્ની, પોતે, અન્ન, મિત્રો અને પરિગ્રહ એ તો બીજાની જેમ રાજાને પણ છે.[૨૬] પણ રાજાને અમુક દેશનો નાશ થયો, અમુક શહેર બળી ગયુ, અમુક મોટો હાથી મરી ગયો એવી સામાન્ય વાતો સાંભળી સાંભળીને

સર° गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्थं धान्यशतादपि ।
प्रासादादपि खट्वार्धं शेषा परविभूतयः ॥

૨૫ (૧) ગુણ : વિદેશનીતિમાં રાજાએ અમલ કરવાના ૭ 'ગુણ' (સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ તથા સંશ્રય, મનુ ૭-૧૬૦; યાજ્ઞવલ્ક્ય. ૧-૩૪૬; મ. ભા ૨-૧૫૫) MWD P. 357 (૨) મનુસ્મૃતિના સંદર્ભમાં મોનિયેર વિલિયમ્સ પ્રમાણેના ગુણો છે જ્યારે મ ભા (ક્રિટિકલ વાચના ૨-૫-૨૧) ના સંદર્ભમાં 'રાજાના ૭ ગુણો' એવો ટૂંકો ઉલ્લેખ છે. એની ટીકામાં પં. નીલકંઠ વક્તૃત્વ, પ્રાગલ્ભ્ય, મેધાવિત્વ, સ્મૃતિ, કવિત્વ અને નીતિશાસ્ત્રવેત્તાપણું એ ૭ ગુણ નોંધે છે

૨૬. ૧૨-૩૦૮-૧૪૮ થી

મિથ્યાજ્ઞાનથી–સંપત્તિની માલિકીના જ્ઞાનથી–ઉદ્વેગ થાય છે. વળી એ ઇચ્છા, દ્વેષ અને પ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા માનસિક દુઃખોથી મુક્ત નથી એ માથાના રોગ તથા બીજા ઘાતક રોગોના ભયથી મુક્ત નથી. એ દ્વંદ્વોથી હણાયેલો અને ચારે બાજુએ શંકાશીલ, અને રાત્રિઓ ગણતો અનેક સંકટોથી ભરપૂર રાજ્ય ભોગવે છે, આવા અતિ અલ્પસુખવાળા, દુઃખથી ભરપૂર અને નિઃસાર રાજ્યને મેળવીને કયો માણસ શાન્તિ પામે? જેને તું મારાં માને છે, એ નગર, રાષ્ટ્ર–રાજ્ય, સૈન્ય, ખજાનો અને અમાત્ય વગેરે કોનાં નથી? અર્થાત્ આ બધુ આખી પ્રજા માટે છે. મિત્ર, અમાત્ય, પુર, રાષ્ટ્ર, દંડ, કોશ, રાજ્યકર્તા એ સાતે અંગ મળીને રાજ્ય કહેવાય છે. એકબીજાના આશરે ઉભેલી ત્રણ લાકડીઓની જેમ, એકબીજાના ગુણના આધારે રહેલા સાત અંગવાળા રાજ્યમાં કયું અંગ ગુણથી વધુ છે? અર્થાત્ રાજા પણ રાજ્યનુ એક પરાવલંબી અંગ જ છે. જે જે કાળે જેનાથી કામ થાય એ અંગની વિશિષ્ટતા માનવામા આવે છે અને એ તત્પુરતું મુખ્ય ગણાય છે. હે નૃપોત્તમ! આ સાત અગ અને બીજાં ત્રણ[27] મળીને કુલ દશ થાય છે, એ (દશે) રાજાની પેઠે રાજ્ય ભોગવે છે શક્તિશાળી અને ક્ષાત્રધર્મરત રાજા દશાંશ કર લઈને સતોષ પામે છે. જ્યારે કેટલાક (વધુ સારા રાજાઓ) દશાંશથી પણ ઓછો કર લઈને સંતોષ પામે છે. એટલે રાજા કંઇ અસાધારણ (મનુષ્ય) નથી તેમ રાજ્યકર્તા વગરનુ રાજ્ય પણ નથી. રાજ્ય ન હોય તો (વ્યવસ્થા નહિ હોવાને લીધે) ધર્મ ક્યાંથી હોય અને ધર્મ ન હોય તો ઉત્તમ સુખ ક્યાંથી મળે! (ઉત્તમ સુખ આપનારા મમત્વરહિત) જે ધર્મમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ અને આખી પૃથ્વીના દાનની જરૂર પડતી નથી એવો અહીં (આચરવાનો) જે પરમ પવિત્ર ધર્મ છે, તે રાજા અને રાજ્ય બન્નેથી વધુ પવિત્ર છે રાજ્યમા રહેલા અસંખ્ય દુઃખો વિષે આ ઉપરાંત હું કહી શકું એમ છુ (પણ કહેતી નથી)

'મને મારા દેહમા જ આસક્તિ નથી તો પારકાના દેહમાં તો ક્યાંથી હોય? આવી મુક્ત એવી મને તું આ પ્રમાણે કહે તે યોગ્ય નથી અને તેં તો પંચશિખ પાસેથી નિશ્ચયયુક્ત, ઉપાયવાળો, ઉપનિષદ સાથેનો, અને યમનિયમ સાથેનો મોક્ષધર્મ જાણ્યો છે, તો મુક્તસંગ એવા અને (સંસાર) બંધનને છેદીને વર્તતા એવા તને છત્રાદિ વિશિષ્ટ ચિહ્નોમાં આસક્તિ કેમ રહી ગઈ છે? એટલે એમ લાગે છે કે કાં તો તેં ધર્મ સાંભળવા છતાં સાંભળ્યો નથી,

---

૨૭. ત્રણ = દૂત, યુવરાજ, પુરોહિત (અર્જુનમિશ્ર): ઉદય, વૃદ્ધિ, ક્ષય (નીલકંઠ); ત્રિવર્ગ (વાદિરાજતીર્થ).

અથવા તો મિથ્યા ધર્મ સાંભળ્યો છે, અથવા સાંભળવા જેવું કર્યું છે, અથવા ધર્મને બદલે કંઈ બીજું જ સાંભળ્યું છે. એક પ્રાકૃત મનુષ્યની જેમ તું (આ સ્ત્રી છે, આ પુરુષ છે એવી) લૌકિકી સંજ્ઞાઓને પ્રતિષ્ઠા આપે છે, અને આસક્તિ તથા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓથી બંધાઈ રહ્યો છે! જો તું સર્વથા મુક્ત છે તો, મેં સત્ત્વથી તારામાં પ્રવેશ કર્યો છે, એમાં તારો શો અપકાર કર્યો? યતિઓએ શૂન્ય (આવાસ)માં વસવું જોઈએ એવો ધર્મનિયમ છે, તો શૂન્યમાં વસી રહેલી એવી મેં કોનું શું બગાડ્યું છે?[૨૮] હું તને શરીરના કોઈપણ અવયવથી અડકી નથી, તેથી આવા મોટા કુળમાં જન્મેલા, દીર્ઘદર્શી અને લજ્જાશીલ એવા તારે સાચી કે ખોટી રીતે વ્યભિચાર કર્યાનું સભા વચ્ચે બોલવું જોઈએ નહિ. સભામાં બ્રાહ્મણો, ગુરુઓ, અમાત્યો અને માન્ય વડીલો છે, તું પણ આ બધાંનો ગુરુ હોઈ તમારા બધાંનું પરસ્પર ગૌરવ છે. આ બધાંનો વિચાર કરીને અને શું બોલવું કે ન બોલવું તેની પરીક્ષા કરીને આ સ્ત્રીપુરુષ એકઠાં મળ્યાં છે એવું સભામધ્યે બોલવું ન જોઈએ.

'જેમ કમળના પાંદડા ઉપર પાણી રહે છતા પણ તે અસ્પૃશ્ય રહે છે એવી રીતે હું તારામાં વસીશ. અને આમ સ્પર્શ નહિ કરવા છતાં પણ તું મારા સ્પર્શને અનુભવે તો તે ભિક્ષુ પંચશિખે તારા જ્ઞાનને વાસનાબીજથી રહિત કર્યું છે એમ શી રીતે સમજાય? તુ ગાર્હસ્થ્યથી ભ્રષ્ટ થયો છે અને દુર્વિદ મોક્ષને તો પામ્યો જ નથી અને હવે ઉભયભ્રષ્ટ થયેલો તુ માત્ર મોક્ષની વાયડી વાતો કરતો થયો છે! મુક્તનો મુક્ત સાથે, કે આત્માનો પ્રકૃતિ સાથે, કે નિષ્કામનો સકામ સાથે યોગ થાય તો તેનાથી વર્ણસંકર થતો નથી. જો વર્ણ

---

૨૮. (૧) અહીં 'શૂન્ય' અનેકાર્થમા પ્રયોજાયેલ છે. શૂન્યમાં વસી રહેલી એટલે જનકના (૧) વાસના વિનાના શૂન્ય શરીરમા જો એ મુક્ત હોય તો। (૨) જ્ઞાનશૂન્ય શરીરમા જો એ અજ્ઞાની હોય તો. (૩) પોતે વાસનાશૂન્ય હોઈ જ્યાં જાય ત્યાં એક આત્મા નિહાળતી તેથી બધે જ શૂન્ય અનુભવતી અર્થાત્ સર્વથા શૂન્યમાં વસી રહેલી. અને તેથી જનકના શૂન્ય શરીરમાં રહેલી.

(૨) સર૦ બૌદ્ધ અર્થ, 'જે યોગીએ અનાત્મનો સાક્ષાત્કાર કરી તૃષ્ણાનો નાશ કર્યો છે તેના નિર્વાણને 'શૂન્ય' કહે છે.' ('ધમ્મ'...કોચિની પૃ. ૫) બૌદ્ધોમાં નિર્વાણના ત્રણ ભેદ છે. બીજા બે ભેદ. જેણે ક્ષણિકતાનો સાક્ષાત્કાર કરી તૃષ્ણા નાશ કર્યો છે તેનું નિર્વાણ 'અનિમિત્ત.' અને જેણે દુઃખનો સાક્ષાત્કાર કરી તૃષ્ણા નાશ કર્યો છે તેન નિર્વાણ 'અપ્રણિહિત' (એજન)

(ધર્મ) આશ્રમ (ધર્મ) અને (આ સ્ત્રી છે આ પુરુષ છે વગેરે એવાં) પૃથક્ત્વનું હાર્દ સમજેલો છે અને તેથી (તેનું સમન્વય તત્ત્વ જોઈને) અપૃથક્ત્વિન્-ઐક્યદર્શી છે, તે આ બધા પૃથક્ નથી એમ સમજીને એવી જ રીતે વર્તે છે, અર્થાત્ બધી વસ્તુઓની પાછળ રહેલ ઐક્યતત્ત્વને નિહાળીને વર્તન રાખે છે.

'જેમ હાથમાં કૂંડી, કૂંડીમાં દૂધ અને દૂધમાં માખી એ ત્રણે આશ્રિત-આશ્રય સંબંધથી રહેલાં છતાં જુદાં છે, એમ આપણે એ જ રીતે જુદાં છીએ. કૂંડી એ દૂધ નથી, અને દૂધ એ માખી નથી આમ બધા પદાર્થો પોતાની મેળે આશ્રય પામેલા છે, પરાશ્રયી નથી–બીજાને આધીન એમનું અસ્તિત્વ નથી. એવી રીતે વર્ણ અને આશ્રમ એકબીજાથી જુદા છે તો એમાં વર્ણસંકર ક્યાં થયો ?

'હું જાતિથી બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે એનાથી ઉતરતી વર્ણની નથી. પણ શુદ્ધ ક્ષત્રિય જાતિની જ છું. હું પ્રધાન નામના રાજર્ષિના કુળમાં જન્મેલી છું. મારું નામ સુલભા છે. મારે લાયક યોગ્ય પતિ નહિ મળવાથી હું મોક્ષધર્મમાં વિનીત–દીક્ષિત–થઈને એકલી મુનિવ્રત પાળું છું.[૨૯] હું કપટ-વેષધારિણી સંન્યાસિની નથી, કે નથી બીજાનું ધન હરનારી, હું ધર્મસંકર કરનારી નથી, પણ સ્વધર્મમાં વ્રત પાળનારી છું. મારી પ્રતિજ્ઞામાં હું અસ્થિર નથી, કે વિના સમજ્યે કંઈ બોલતી નથી. તારી પાસે સમજ્યા વિના આવી નથી પણ કુશળ[૩૦] ઇચ્છતી એવી, હું મોક્ષ વિષે તારી ખ્યાતિ સાંભળી, મોક્ષ વિષે અને તારા વિષે જાણવાની ઇચ્છાથી આવી છું. આ જો, હું કહું છું તે સ્વપક્ષ કે પરપક્ષના મંડનખંડન માટે નથી, કારણ (એવું મંડન ખંડન કરનાર) એકપક્ષી સ્થાપન કરનાર મુક્ત (દેખાતો) હોવા છતાં મુક્ત નથી અને શાન્ત (દેખાતો) હોવા છતાં શાન્ત નથી. જેમ ભિક્ષુ શૂન્યાગારમાં એક જ રાત્રિ વસે છે, એમ તારા (વાસનાશૂન્ય) શરીરમાં હું આ એક જ રાત્રિ વસીશ. હે મૈથિલ ! તેથી તારા આતિથ્ય-

---

૨૯. આ નોંધથી કવિ બતાવે છે કે સદાચારી, સુશીલ, સંયમી અને જ્ઞાની સુલભા 'વૈરાગ્ય'થી નહિ પણ યોગ્ય પતિ નહિ મળતાં, કજોડું થતું હતું તેથી સંન્યાસિની થઈ હતી.

૩૦. સર૦ 'કુશલ'નો બૌદ્ધ અર્થ. ત્રણ કાયિક–પ્રાણઘાત, અદત્તાદાન, વ્યભિચાર; ચાર વાચિક–અસત્યભાષણ, ચાડી, કઠોર ભાષણ, બડબડાટ; અને ત્રણ માનસિક–પરદ્રવ્યનો લોભ, ક્રોધ અને નાસ્તિકતા. આ દશ અકુશલ કર્મપથથી નિવૃત્ત રહેવું તે કુશલકર્મપથ છે. (ધમ્મ. પૃ. ૧૪૦).

અન્કાગ્થી, આનંદ પામીને, તથા નિદ્રા લઈને હુ આવતી કાલે ચાલી જઈશ '

આવા અર્થઘન અને હેતુયુક્ત વાક્યો સાભળીને, આનાથી આગળ રાજા બીજું કઈ બોલ્યો નહિ

આ દનિકામ-સવાદમા કવિએ ગાર્હસ્થ્ય કે સન્યાસનો એકાગી પુરસ્કાર નહિ કરતા સયમ અને નિર્મમત્વ-અનાસક્તપણું, તથા તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન સર્વોત્તમ છે એમ સમજાવ્યુ છે વળી જ્ઞાન વાદવિવાદના અખાડામા કુસ્તી કરવા માટે નહિ પણ સતત ચર્ચા, વિચારણા અને આચરણથી પરસ્પરનુ કુશળ ઇચ્છી, પરસ્પરની ઉન્નતિ કરવા માટે છે, તથા આવી રીતે થતી ઉન્નતિ સર્વ કોઈની ઉન્નતિ છે અને તેથી પોતાની પણ છે એ સમજવા માટે છે, એમ બતાવ્યુ છે

વિદેહી જનક પાસે પૂર્વપક્ષ સ્થાપન કરાવ્યો છે, એટલુ જ આગી એ રાજા પણ જીવન્મુક્ત હતો એટલે તો ચર્ચાને અતે ' રાજા બીજું કઈ બોલ્યો નહિ ' એમ લખીને કવિએ વ્યજનાથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી પરિશુદ્ધ બનતી જતી પ્રજ્ઞાના અસખ્ય તેજસ્વી પાસાઓનુ નિદર્શન કર્યુ છે

न ह्यच पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य वा ।[1]
आगमस्तु[2] मता चक्षुर्नृपते तमिहाचर ॥ १२-२८-५३ (१८६।

---

૧ (૧) જુઓ ઉપર ' બ્રહ્મવિદ્યા ' (પ્ર૦ ૫) શ્લોક ૬૯ પૃ ૧૬૬

(૨) સર૦ આ જ અધ્યાયનો શ્લો૦ ૮૧ મો સર૦ આ ૪૧મા શ્લોકને મળતુ ' પચશિખ-જનક સવાદ'માનુ પચશિખ વચન ' ખરેખર સ્વર્ગ અને નરકને કોઈએ જોયુ નથી, માટે આગમોનુ અતિક્રમણ કર્યા વિના દાન અને યજન કરવુ' (૧૨-૩૦૭-૧૮)

(૩) સર૦ મ ભા મા સૃષ્ટિરચના વિષે રજુ થયેલી અનેક કલ્પનાઓ પૈકી, કમળ અને તેમા ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માની કલ્પના વિષે, ' ભૃગુ-ભારદ્વાજ સવાદ'મા ' આદિઅતથી રહિત, અજરામર પ્રથમ પેદા થયેલા માનસ દેવની મૂર્તિને બ્રહ્મા અને તેના આસન તરીકે નિર્માણ થયેલી પૃથ્વીને કમળ કહેવામા આવે છે' (૧૨-૧૭૫-૧૧ થી, અને ૩૪થી ૩૬ ૪) કહ્યુ છે તે

૨ (૧) 'આગમ' એને કોઈપણ સત્શાસ્ત્ર સર૦ ' કપિલ-સ્યૂમરશ્મિ સવાદ ' (શાતિ અ૦ ૨૬૦ થી ૨૬૨મા આગમાનુસાર વર્તન અગે ખુલાસો પૂછતા સ્યૂમરશ્મિને કપિલે કહ્યુ છે તે, ' ગમે તે (પથના સત્) શાસ્ત્રને વિધિવત્-જ્ઞાન પૂર્વક આચારમા મૂકવામા આવે તો તે નિરામય-નિર્ભય બનાવે છે જે માણસ જ્ઞાનનુ અનુસરણ કરે છે, તેને જ્ઞાન પાલન કરે છે પણ જ્ઞાન સિવાયની વૃત્તિ વિનાશકારી છે વાદવિવાદ કરવામા બળવાન, શાસ્ત્રના તત્ત્વને નહિ જાણનારા

ખરેખર કોઈ પણ માણસે સ્વર્ગ કે નરકને જોયું નથી. હે નૃપતિ ! આગમ એ જ સજ્જનોનું નેત્ર છે માટે તમે એ જ પ્રમાણે (શાસ્ત્ર અનુસાર) વર્તો.

સ્વજનક્ષયથી શોકાતુર થઈ પ્રાયોપવેશન કરવા તૈયાર થયેલા પાંડવ યુધિષ્ઠિરને, વેદવ્યાસે અશ્મગીતા–દુઃખશોકમાં ગરકાવ વિદેહના જનક અને પ્રાજ્ઞ અશ્મન્ બ્રાહ્મણનો સંવાદ–સંભળાવી. એ અશ્મગીતામાં સંયોગ અને વિયોગ, કે શ્રીમંતાઈ અને દારિદ્ર્યથી થતા સુખદુઃખથી બચી, આ જગતનાં માનસિક વિકાર–ચિત્ત-વિભ્રમ–જનિત દુઃખો અને આકસ્મિક દુઃખોથી છૂટીને, શોક કે દુઃખમાં અટવાતા દરેક મનુષ્યને, વિશ્વની વિચિત્રતાઓનું ઊંડું નિરીક્ષણ કરી યોગ્યતા પ્રમાણે ક્રમિક વિકાસ સાધતાં સાધતાં છેવટે કપટમાત્રનો ત્યાગ કરી સમ્યક્ રીતે ધર્માચરણ કરવાનો, અશ્મને ઉપદેશ કર્યો છે. એમાં જનકને વિશ્વની પરસ્પર-વિરુદ્ધઘટનાપરંપરાઓ દર્શાવી, એના પિતા અને પિતામહો કયાં ગયા છે ? એવું પૂછી આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે કે, મ. ભા. ના વિદ્વાન કર્તાઓ સ્થૂળ રીતે સમજાતા 'સ્વર્ગ અને નરક' શબ્દોને ઉપમા તરીકે વાપરી, લોકોને સત્પથે દોરવા માટેના વાહનો બનાવ્યા છે.

અશ્મને જગતની વિચિત્રતા વર્ણવતાં, સંસારના સંયોગ અને વિયોગને, વટેમાર્ગુના સંગાથ જેવો કે મહાસાગરમાં અકસ્માત ભેગા થઈ જુદાં પડતા લાકડા જેવો કહ્યો છે. વળી જરા અને મૃત્યુરૂપી વરુઓ અથવા તો ગ્રાહોની કાળઝપટમાંથી બચવા માટે ઔષધો અને ઉકાળા પીતા વિદ્વાન આયુર્વેદજ્ઞો, રસાયનો ખાતા રસાયનશાસ્ત્રીઓ, તપ કરતા તાપસો, સ્વાધ્યાય કરતા વેદપાઠીઓ, દાન કરતા દાતાઓ, અને યજ્ઞ કરતા યાજ્ઞિકોના નિષ્ફળ પ્રયત્નોનું વર્ણન તે કરે છે. અને 'વૈદ્ય છતાં રોગી,'બળવાન છતાંય દુર્બળ, શ્રીમંત છતાં નપુંસક, સંતાન ન ઇચ્છતા દરિદ્રોને ત્યાં છોકરાંઓની ફોજ અને સંતાન માટે વલખાં

કામ દ્વેષથી ઘેરાયેલા, અહંકારી, શાસ્ત્રચોર લોકો અપક્વ, અકલ્યાણકારી રીતે, સમજ્યા વગર અને (શમદમાદિ સાધનો માટે) મહેનત કર્યા વગર બધે ગુણોનો અભાવ જોયા કરે છે ..પણ સંયમરત યતિઓ તો પરમગતિ મેળવવાની ઇચ્છાથી આ બધું વિચારીને શુભ–અશુભ બધું ત્યજી દે છે–મુક્તિ મેળવે છે.' (૧૨–૨૬૧ ૪૫ થી ૫૨).

(૨) 'આગમ' એટલે જ્ઞાન કયાંથી આવ્યું તે દર્શાવતી ગુરુ–શિષ્ય પરંપરા. જુઓ ગંધર્વ અંગારપર્ણે અર્જુનને 'ચાક્ષુષી વિદ્યા'નું આગમ કહ્યું તે. (૧–૧૫૮–૪૦, ૪૧).

કરતા વાંઝિયા શ્રીમન્તો, જાતજાતના અકસ્માતોથી થતાં મરણ, યુવાનીમાં મરતો શ્રીમંત અને ટસરડા કરી સો વર્ષ જીવતો દરિદ્રી, અપથ્યો ભોગવતા પૈસાદાર અને લાકડાંયે પચી જાય તેવો જઠરાગ્નિ ધરાવતા (પણ ખાવાના સાંસાવાળા) ગરીબો; સ્ત્રી, મૃગયા, જુગાર અને દારૂના વ્યસનમાં ફસાતા બહુશ્રુત પંડિતો વગેરે ઉદાહરણો બતાવી માણસે પોતાની ચેતના–સારાસાર સમજવાની વિવેકબુદ્ધિ–નું રક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે.

> अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
> मा तुषाग्निरिवानर्चिः काकरह्वा जिजीविषुः ।
> मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ॥
>
> ૫-૧૩૧-૧૨ (૧૮૭)

ટીંબરૂના ઊબાડિયાની જેમ એક ક્ષણવાર પણ તું ઝળક. ભટકતા કાગડાની માફક (કેવળ) જીવવાની ઇચ્છાથી ડાંગરના છોડાના અગ્નિની જેમ ધૂંધવાયા ન કર કારણકે લાંબા સમય સુધી ધૂંધવાયા કરતાં એક ક્ષણ પણ ઝબકવું વધુ સારું છે.

સિંધુરાજ્યથી પરાજય પામી, હતાશ થઈ સૂઈ રહેલા સૌવીરના રાજા સંજયને, તેની માતા વિદુરાએ હતાશા ખંખેરી આત્માનુ અવમાન ન કરવા, અપ્રમાદી, નિર્ભય, અલ્પપ્રાપ્તિથી અસંતોષી થવા[1], પરાક્રમી, અદીન અને સર્વ આશ્રિતોને પાકા ફળવાળા વૃક્ષની જેમ આજીવિકા આપનાર થવા માટે, તીક્ષ્ણ અને સૌમ્ય નીતિશાસ્ત્રના ઉપદેશથી યુદ્ધ માટે તૈયાર કર્યો. એમાં, દિવમાં ધૂંધવાયા કરતાં, બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કરી, બહાદુરીપૂર્વક શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરી કાં તો રાજ્ય મેળવવું કાં સ્વમાનપૂર્વક રણક્ષેત્રમા સૂવુ એ ઘણુ ઉત્તમ છે એમ ઉપર મૂકયું છે તેવા સુભાષિતોથી પાનો ચઢાવ્યો છે. એને પાનો ચઢાવતાં એ વીર ક્ષત્રિયાણી માતા કહે છે, 'તારા જેવા અમર્ષ વિનાના, ઉત્સાહ વિનાના, નિર્વીર્ય અને શત્રુઓને આનંદ આપનારા પુત્રને કોઈ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી જન્મ આપશો નહિ. તું ધૂંધવા નહિ, પણ મોટી જ્વાળા થઈને આક્રમણ કરી શત્રુઓનો વધ કર, અરે એક મુહૂર્ત માટે, કે છેવટે એક ક્ષણ માટેયે શત્રુઓનાં મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને ઝળકી ઊઠ.'[2]

માતા કુંતીએ 'વિદુરાપુત્રાનુશાસન'નું આ આખ્યાન યુદ્ધથી થતા

---

૧. જુઓ ઉપર 'સુખદુઃખ' (પ્રક. ૧૨) શ્લોક ૧૨૭, પૃ ૨૮૬.

૨. ૫–૧૩૧–૨૯. જુઓ મૂળ શ્લોક, ઉપર 'ગાર્હસ્થ્ય' (પ્રક ૭) શ્લોક ૧૦૩ નું ઉદ્‌ઘાટન પા. નોં ૯ પૃ. ૨૨૫.

વિનાશના વિચારથી (તામસિક ભાવોથી ઘેરાઈ) થોડા કંટાળી ઉપરામ થએલા પાંડવોને યુદ્ધ માટે તેઓ ગુસ્સાવાળા અને જુસ્સાવાળા રહે તે માટે વિષ્ટિ પછી શ્રીકૃષ્ણ મારફતે સંદેશા દ્વારા કહેવડાવ્યું હતું.

મોહવશ, પ્રમાદી અને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિને તદ્દન ઊંધી જ રીતે જોનારા તામસિક માણસને જગાડવા ઉત્કટ રાજસિક ભાવોની જરૂર છે. અને રાજસિક ભાવોમાં રજોગુણના લક્ષણરૂપી રાગદ્વેષ અને દુઃખના તીવ્ર આવેગો, પ્રત્યાઘાતો તથા કડવા ઝેર જેવા અનુભવ અનિવાર્યપણે હોય જ. ત્યાં ઉત્થાન પામતા તામસિક સત્ત્વ માટે ક્રમાનુસાર એ જરૂરી છે, જેમાંથી વિકસિત થતાં સત્ત્વગુણી થઈને એ મનુષ્ય છેવટે ગુણાતીત બને છે. મહાભારતનું 'વિદુરાપુત્રાનુશાસન' આખ્યાન આ સંદર્ભ અને અર્થનાં સમજવાથી એમાં રહેલા અનેકાનેક ગૂઢ તત્ત્વોને એમના સાચા સન્દર્ભમાં વિચારી શકાય.

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य नशोच्याञ्शोचतो जनान् ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धिर्नपेक्षते ॥[1]

૧૨-૧૭-૧૯ (૧૮૮)

---

૧. (૧) = ક્રે. ૧૨-૧૪૭-૧૧.

સર૰ ૩-૧૫૮-૯૩ અનંતઃ ૧૨-૨૪૭-૧૮; યોગસૂત્ર ભાષ્ય ૧-૪૭; અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા. ૧૫-૭૧ થી ૭૨ અને મહાવંશ ૧-૫-૭; મિલિન્દ પન્હો ૩૮૭.

સર૰ पमादं अप्पमादेन यदा नुदति पण्डितो ।
पञ्ञापासादमारुय्ह असोको सोकिनिं पजं ।
पब्बतट्ठो व भुम्मट्ठे धीरो बाले अवेक्खति ॥ ધમ્મ. ૨૮

પંડિત પુરુષ જ્યારે અપ્રમાદથી પ્રમાદને હાંકી કાઢે છે ત્યારે,

તેથી ૩-૧૯૮-૯૩ અને ૧૨-૨૪૨-૧૮[૪] એ બે સ્થળે શિષ્ટ કે પ્રાજ્ઞના વર્ણનમાં આ વિચાર મૂકેલો છે. પણ અહીં તો મુગ્ધ વૈરાગ્યથી-વાસનાબીજ સલામત છતાં સંન્યાસી થવા ઇચ્છતા માણસના વિચાર દર્શાવતી અથવા તો ગમે તેમ કરી 'વૈરાગ્ય' ઉપજાવી 'સાધુ' બનાવવાના સંપ્રદાયોનું દર્શન એટલા પૂરતું-અકાળે સાધુ થવા પૂરતું-અધુરું છે, એ બતાવતી ચર્ચામાં મૂકેલો છે, અને તેથી ભાવાવેશ વડે નહિ પણ વાસનાબીજક્ષયની અનુભવઋદ્ધિથી કાર્ય કરવાને સૂચવ્યું છે.[૫]

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥[१] १२-३१४-४५ (१८९)

---

૪. ૧૨-૧૪૭-૧૧ જુદા સંદર્ભમાં છે.

૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૮૫, પૃ. ૪૦૪.

૧. સર૦ (૧) ગીતાભ્યાસના અધિકારની ચર્ચા કરતા 'સત્યનો અનર્થ' લેખમાં ગાંધીજીએ લખેલી મહત્ત્વની કંડિકા. 'પણ જે મહાભારતનો ગીતા એ એક ભાગ છે તેના લેખકે આ ગાંડા નિષેધનો વિરોધ કરવાને સારુ જ એ મહાકાવ્ય લખ્યું, અને વર્ણ કે જાતિનો જરા પણ ભેદ રાખ્યા વિના સૌને એ વાંચવાની છૂટ મૂકી દીધી. માત્ર હું ધારું છું કે એમાં મેં ગણાવ્યા એ યમના પાલનની શરત રાખી હશે. 'હું ધારું છું' એ શબ્દો મેં એટલા માટે ઉમેર્યા છે કે મહાભારતના અભ્યાસને માટે યમના પાલનની શરત મૂકેલી હોય એવું આ લખતી વખતે મને યાદ નથી આવતું. પણ અનુભવ કહે છે કે હૃદયની શુદ્ધિ અને ભક્તિભાવ એ બે વસ્તુઓ શાસ્ત્રગ્રંથો સમજવાને સારુ આવશ્યક છે.' ('ધર્મમંથન' ખંડ ૫ લેખ ૭. પૃ ૪૬૭, ૪૬૮).

(૨) (अ) ગાંધીજીએ ઉપર લખી છે તે શરત મહાભારતમાં છે જ. વિદ્યાર્થીની બરાબર ચકાસણી કરી તેને વિદ્યાદાન કરવા વિષે જુઓ ઉપર 'વિદ્યા' (પ્રક. ૧૪) શ્લોક ૧૪૦નુ ઉદ્‌ઘાટન પૃ ૩૧૯

(ब) સર૦ ભગવદ્‌ગીતાના અંતે એ જ્ઞાન કોને ન કહેવું તે દર્શાવતું વચન.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

૬-૪૦-૬૭ (ગી. ૧૮-૬૭)

જે તપસ્વી નથી, જે ભક્ત નથી, જે સાંભળવા ઇચ્છતો નથી અને જે મારી અસૂયા કરે છે તેને આ (જ્ઞાન) તારે કદી ન કહેવુ.

(क) શિષ્યપરીક્ષા માટે જુઓ ઉપર 'વિદ્યા' (પ્રક. ૧૪) શ્લોક ૧૪૦નું ઉદ્‌ઘાટન પૃ. ૩૧૯.

वेदस्याध्ययनं हीदं तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ।
स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥

૧૨-૩૧૪-૪૬ (૧૯૦)

સર્વ (પ્રાણીઓ) સંકટોને ઓળંગી જાઓ, સર્વ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરો, (એવું ઈચ્છતા તમારે) બ્રાહ્મણને આગળ કરીને ચારે વર્ણોને (વેદ) સંભળાવવા

આ વેદાધ્યયનનું કાર્ય મહાન ગણાય છે (કારણ) સ્વયં બ્રહ્માએ દેવોની સ્તુતિ કરવા માટે વેદોને સર્જ્યા છે

વેદોને વ્યવસ્થિત કરી પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરનાર મહર્ષિ વેદવ્યાસે એમના ચાર શિષ્યો સુમંતુ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ અને પૈલ—તથા પાંચમા શુકદેવને વેદાધ્યયન કરાવ્યા પછી, વિદ્યાવિસ્તાર તથા પ્રચાર કરવાનું કહી આ બે શ્લોક દ્વારા આશીર્વાદ આપી, અને બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણને આગળ કરી ચારે વર્ણોને વેદો સંભળાવવા આદેશ આપ્યો.[२] અલબત્ત એમાં શિષ્યના અધિકારની પરીક્ષા તો કરવાની છે જ, પણ તેમાં નિકૃષ્ટ મનાતા વર્ણ કે જાતિની આડશ નડી શકે નહિ,[૩] એટલું જ નહિ પણ વ્યાસપ્રવચનના સંદર્ભોને આધારે એમ કહી શકાય કે ચારે વર્ણોમાંથી જે કોઈ બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા રાખતો હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે અને જો તેની સાંભળવાની ઈચ્છા હોય તો તેને વેદાધ્યયન કરાવવાથી અધ્યયન

---

૨ જુઓ ઉપર બ્રહ્મવિદ્યા (પ્ર ૫) શ્લોક ૫૪ ૫૫ ના ઉદ્ઘાટન માં બ્રાહ્મણત્વમીમાંસા પૃ ૬૪થી બ્રહ્મવેત્તાના સાંનિધ્યમાં વેદો સંભળાવવાનું વચન એટલા માટે લાગે છે કે, અધિકારનિર્ણય બરાબર થવાથી નિકૃષ્ટ વર્ણજાતિનો છતાં યોગ્ય રહી ન જાય અને ઊંચી વર્ણજાતિનો પણ અયોગ્ય ગેરલાભ ન લઈ જાય કારણ વેદો ચારે વર્ણો માટે હોવા છતાં અનધિકૃતને આપવામાં જોખમ છે મહાભારત માહાત્મ્યમાંનો શ્લોક સરખાવો

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥

૧-૧-૨૦૪. સર૦ વાયુ ૧-૨૦૧. પદ્મ ૫-૨-૫૨

ઇતિહાસ અને પુરાણોથી વેદની—વેદાર્થની—સારી રીતે વૃદ્ધિ કરવી કેમકે અલ્પશ્રુતથી ‘આ મને છેતરશે’ એવો વેદને ડર રહે છે

૩ સર૦ શુકદેવને યોગનો ઉપદેશ કર્યા પછી વ્યાસે કહેલું વચન

अविवर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी ।

કરાવનારનો પણ બ્રહ્મલોકમાં વાસ થાય છે.[૪] વૈદિકધર્મના મહાભારત જેવા સર્વોત્તમ આધારસ્તંભનો આદેશ, પછીથી વધી પડેલી અને પરિણામે હિંદુસ્તાનને દારિદ્રય, દુઃખ અને પરાવલંબનમાં ફસાવનારી સંકુચિતતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. વ્યાસના એ આદેશનું યથાવત્ પાલન થયુ હોત તો હિંદનો ઇતિહાસ કંઈ જુદો જ હોત. ભૂતકાળમાં જે થયું તે ખરૂં, પણ આ આદેશનું હાર્દ સમજી, હાલ પ્રવર્તતી તમામ જાતની વર્ણ અને જાતિગત ઊંચનીચભાવનાઓનો અંત લાવી, સર્વત્ર સમાનભાવ રાખી, શીલ, ચારિત્ર્ય અને પ્રજ્ઞાના માપદંડથી કાર્યો થાય તો ભારતદેશનું ગૌરવ અનેકશઃ ઓજસ્વી થઈને ફરીથી સ્થાપિત થશે.

८ ब्राह्मणाय सदा देय ब्रह्म शुश्रूपवे महत् ।
ब्रह्मलोके निवास यो ध्रुव समभिकाङ्क्षति ॥ १२-३१४-४०

૨૧

ભારતસાવિત્રી

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥[1]

१८-५ ४७ (१९१)

हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥[2]

१८-५-४८ (१९२)

સંસારમાં પ્રાણીઓને હજારો (અર્થાત્ અગણિત) માતા પિતાઓનો અને સેંકડો (અર્થાત્ અગણિત) સ્ત્રીપુત્રોનો સમાગમ થયો છે, થાય છે અને થશે.

(આ સંસારમાં) હર્ષનાં હજારો સ્થાન છે અને ભયનાં પણ સેંકડો સ્થાન છે. પરંતુ એ હર્ષ અને ભય દરરોજ મૂર્ખ માણસોમાંજ પ્રવેશ કરે છે, પંડિતોમાં નહિ.[3]

---

૧. =કે ૧૧-૨-૧૨; ૧૨-૨૮-૩૮ આ બન્ને શ્લોકમા ચોથું ચરણ कस्य ते कस्य वा वयम् । એમ છે

અગ=૧૨-૩૦૯-૮૪અ૫.

૨. =કે. ૩-૨-૧૫; ૧૧-૨-૧૩, ૧૨-૩૧૭-૨ આ શ્લોકમાં પ્રથમ ચરણમાં शोकस्थान° પાઠ છે.

= કે ૧૨-૨૬-૨૦; ૧૬૮-૩૧ આ શ્લોકના પ્રથમ બે ચરણ આ પ્રમાણે છે

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।

= કે. હિતોપદેશ ૨-૩.

= કે સ્કન્દપુરાણ ૧-૨-૪૬.

૩. સર° 'જન્મ અને મરણ કદાચ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ નથી? એક તરફ જુઓ તો મરણ બીજી તરફ જુઓ તો જન્મ. તેમા દુઃખ શા માટે? હરખ શા માટે? (તા ૪-૧-'૪૫).

'જન્મમરણની વાત સાચી હોય ને સાચી છે, તો તે મૃત્યુથી આપણે

મહાભારતના અંતે આવેલો 'ભારતસાવિત્રી'[૪] નામથી વિખ્યાત થયેલો પાંચ શ્લોકોનો ગુચ્છ મહાભારતમાં સારભૂત અને તેના મૂળ વિચારરૂપ ગણાય છે. જાણે કે આ નાના બીજમાંથી અસંખ્ય વડવાઈઓવાળું મહાભારતરૂપી વિશાળ વટવૃક્ષ ઊગી નીકળ્યું છે. 'ભારતસાવિત્રી'ના એ પાંચ શ્લોકો પૈકી આ બે શ્લોકો તમઃપ્રધાન મનુષ્યોને ઉદ્બોધન કરે છે. માતા અને પિતા, સ્ત્રી અને પુત્ર તથા એ સિવાયનાં અસંખ્ય રાગનાં સ્થળોમાં, હર્ષ અને શોક કરાવનારાં અનેક સ્થળોમાં લુબ્ધ થઈને અંધવત્ રહેના જીવોને દિવ્યદૃષ્ટા વ્યાસ કહે છે કે 'જુઓ આ રાગદ્વેષનાં સ્થળો કંઈ આ જન્મ પૂરતાં મર્યાદિત નથી. જન્મ જન્માન્તરમાં યે એમ હતું અને હવે પછી યે એમ રહેશે. પણ એનુ રહસ્ય ઉકેલવા મહેનત કરો. રાગદ્વેષ શા માટે એનો વિચાર કરો. સત્ય ખોળો. શું જરૂરી? આ બધુ ઇન્દ્રજાળ જેવુ દેખાશે. જેઓ મૂઢતાથી અંધ રહેશે તેઓ નહિ જોઈ શકે. એ રાગદ્વેષના અગ્નિની તીવ્ર જ્વાળાઓમાં શેકાશે કે એના તુમુલ વાવાઝોડામાં સુકાની વિનાની હોડીની જેમ અથડાશે. પણ જેઓ પ્રયત્નપૂર્વક એમાંથી બહાર નીકળવા મહેનત કરશે તેઓ ધર્મનુ માંગલિક દર્શન કરી ધન્ય થશે'

શ્રી વેદવ્યાસ આ વિચારથી લગભગ બધાં ભારતીય અનુગમોની જેમ પુનર્જન્મમાં માને છે.[૫] અને એ માન્યતાના આધારે રાગદ્વેષના મજબૂત

શા માટે જરાયે ડરીએ, દુઃખી થઈએ અને જન્મથી ખુશી થઈએ' દરેક માણસ પોતાની જાતને આ સવાલ પૂછે.' (તા. ૫-૧-'૪૫)

(ગાંધીજી. 'નિત્યમનન' પૃ. ૪૮, ૪૯)

૪. મહાભારત ચિ અનુ અ. ૧૫૦ 'સાવિત્રીવ્રતોપાખ્યાન' નામના અધ્યાયમા એક '(ભારત) સાવિત્રી' છે એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે આ 'સાવિત્રી' એ મ ભા.ના વિચારની 'સાવિત્રી' છે–મૂળ છે. એ પ્રમાણે અનુશાસનપર્વની 'સાવિત્રી'મા દેવો, ઋષિઓ, અને રાજર્ષિઓનુ નામસંકીર્તન છે, તેથી એ મ. ભા ની પુરાણકથાઓની 'સાવિત્રી' છે–મૂળ છે એમ સમજવુ ઠીક છે.

૫. (૧) ૧૧-૨-૧૨, ૧૩ ના કથા સંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'કાળ' (પ્રક. ૧૦) શ્લોક ૧૧૬ પૃ ૨૫૮.

(૨) ૧૨-૨૮-૩૮ના કથા સંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક. ૨૦) શ્લોક ૧૮૬ પૃ ૪૧૬

(૩) ૧૨-૩૦૯-૮૪ના કથાસંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'સંયમ' (પ્રક. ૧૯) શ્લોક ૧૮૨ પૃ ૩૯૪.

ફાંસલામાંથી છૂટવા કહે છે, અનેક કથાઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં બોધથી તમસમાંથી છૂટી પ્રકાશમાં આવવા કહે છે.

તેમાંય તમસથી આવતું અંધત્વ કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે એ બતાવતાં તમસતા મૂર્તિમંત રૂપ જેવા, પુત્રસ્નેહ અને પરસંપત્તિની ઈર્ષ્યાથી અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને ભયંકર અનિષ્ટોના પ્રેરકસ્થાન તરીકે બતાવ્યો છે. પોતાનાં જ કર્મોથી દુઃખમાં આવી પડેલો ધૃતરાષ્ટ્ર, યુદ્ધમાં સર્વનાશ થયા પછી, ભોંય પર પછાડ ખાઈને વલોપાત કરતાં કરતાં બોલ્યો કે, 'હે સંજય! મેં આ જન્મમાં પૂર્વે એવું એકે પાપ કર્યું હોય એવું મને યાદ નથી, કે જેને લીધે મને મૂઢને આવું (ઘોર દુઃખરૂપી) ફળ ભોગવવું પડે. પણ પૂર્વ જન્મમાં મેં કંઈ એવું અપકર્મ કર્યું હશે કે વિધાતાએ મને આવા દુઃખદાયી પ્રસંગમાં લાવી મૂક્યો છે. . . બસ હવે તો બ્રહ્મલોકના વિશાળ રાજમાર્ગનો આશ્રય કરીને ઊભેલા સદાચારી એવા મને, પાંડવો આજે જ જોશે! અર્થાત્ હું સંન્યાસી થઈશ'[૬]

ધૃતરાષ્ટ્રના આ શબ્દો શું આજે સાંભળવા મળતા નથી કે? પોતાનાં દુષ્કૃત્યો ભૂલી જવાનું આ પ્રકારનું માનસ સર્વવિદિત છે. વળી દુઃખભારથી

---

(૪) ૩-૨-૧૫ના કથાસંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૪ થી ૨૮ પૃ ૨૭ થી

(૫) ૧૨-૨૬-૨૦ વેદવ્યાસે દુઃખાર્ત યુધિષ્ઠિરને શોક દૂર કરવા રાજા સેનજિત્નુ દૃષ્ટાંત આપી બોધ કરેલો તે પૈકીનો શ્લોક છે. સેનજિત્ના કથાસંદર્ભ માટે માટે જુઓ નીચેની નોંધ (૬).

(૬) ૧૨-૧૬૮-૩૧ના કથાસંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૬૭, ૬૮ પૃ. ૧૫૫ થી તથા 'સંયમ' (પ્રક. ૧૯) ૧૭૯ પૃ. ૩૭૯ થી ઈ.

(૭) ૧૨-૩૧૭-૨ના કથાસંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૭૬, ૭૮, ૭૯નું ઉદ્‌ઘાટન પૃ ૧૭૯ થી

૬. (૧) न स्मराम्यात्मनः किंचित्पुरा सञ्जय दुष्कृतम् ।
यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ॥ ११-१-१७
नूनं ह्यकृतं किंचिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।
येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ॥ ११-१-१८

× × ×

तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रतम् ।
विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥ ११-१-२०

(૨) જુઓ ઉપર 'ઉપક્રમ' (પ્રક. ૧) શ્લોક ૮ 'પ્રજ્ઞાચક્ષુ' વિષે પૃ. ૯.

વ્યગ્ર થઈને સ્મશાનવૈરાગ્ય આવવાનો અનુભવ પણ સાર્વત્રિક છે.

પણ સંજયના પાત્રરૂપે વેદવ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રને જવાબ આપે છે કે, 'હે રાજા! તમે મધ્યસ્થ છતાં પુત્રો પ્રત્યે પક્ષપાત કર્યો.[૭] તમે રાજ્યની લાલસામાં એવા લુબ્ધ થઈ ગયા કે પોતાનો કોઈ જાતનો સ્વાર્થ સાધી શકયા નહિ તમે ભીષ્મ, ગાંધારી અને વિદુરનાં હિતવચનોને ગણકાર્યા નહિ. તમે દુઃશાસન, દુરાત્મા રાધેય, શકુનિ, ચિત્રસેન અને શલ્ય જેવા દુષ્ટ મંત્રીઓની સલાહ માની, એ બધાંનું આ ફળ છે માણસે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે ભવિષ્યમાં પસ્તાવું પડે નહિ. તો હવે મોહવશ થશો નહિ. હવે શોક કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. શોક કરવાથી અર્થ, સુખ, શ્રી કે મોક્ષ કંઈ મળતું નથી. કોઈ માણસ પહેલાં અગ્નિ સળગાવી પછી કપડાથી ઢાંકે અને તેથી દાઝે તો પશ્ચાત્તાપ કરે એ કંઈ પંડિત કહેવાતો નથી. તમારાં પુત્રોએ પણ પાંડવોરૂપી અગ્નિને દુઃખદાયક વાક્યોરૂપી પવનથી ધખાવી તેમાં લોભરૂપી ઘી હોમી પ્રજ્વલિત કર્યો, અને પછી પતંગિયાંની જેમ તેમાં ઝંપલાવીને કેશવરૂપી અગ્નિજ્વાળાથી બળી મૂઆ તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. માટે ધૈર્ય રાખો અને બુદ્ધિથી મન્યુનો નાશ કરો.'

વેદવ્યાસ તમઃપ્રધાન લોકોને, અધર્મને ધર્મ જોતા અને ધર્મને અધર્મ જોતા લોકોને,[૮] આ વિચારથી પ્રમાદનિદ્રા ત્યાગવાનું રાગ, દ્વેષ, લોભથી વ્યક્ત થતા મન્યુને છોડી ત્રાજવાથી સરખેસરખું તોળનારની જેમ સમભાવી થવાનુ, અને આ મિથ્યાજગત્ જેની ઓથે છે, જેના વડે ભાસિત થાય છે એ ભગવાનના પરમ પ્રકાશિત શોકવિહીન આનંદકારી રૂપને જોઈને તેમાં ભળી જવાની ઇચ્છા કરવા કહે છે

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥[૧]

૧૮ ૫-૪૯ (૧૯૩)

---

૭. ૧૧-૧-૨૧ થી

૮. સર॰ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धि सा पार्थ तामसी ॥

૬-૪૦-૩૨ (ગીતા. ૧૮-૩૨)

અંધકારથી ઘેરાયેલી જે બુદ્ધિ, અધર્મને ધર્મ માને છે બધી વસ્તુને અવળી જ જુએ છે તે હે પાર્થ! તામસી છે.

૧. (૧) સર॰ બૃ ઉ માં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થયા પછી પણ બ્રહ્મ બરાબર કાર્ય કરી શકયુ નહિ ત્યારે ધર્મને

આ હું હાથ ઊંચા કરીને પોકાર કરું છું કે 'ધર્મથી અર્થ
ને કામ પ્રાપ્ત થાય છે તો (હે લોકો!) તમે એ ધર્મનું કેમ
ન કરતા નથી?' પણ મારું કોઈ સાંભળતું નથી.

આ શ્લોક રાજસિક મનોવૃત્તિવાળાઓને અનુલક્ષીને છે માણસ
રમાંથી બહાર નીકળે છે, પ્રકાશ જુએ છે. અંધકારથી ટેવાયેલી આંખો
નય છે, અયથાવત્ જુએ છે ² એની સામે નિરવધિ સમય છે હર્ષ અને

ન કર્યો એ કહેની કડિકા. 'જ્યારે એ કામ કરી શક્યું નહિ ત્યારે
! શ્રેયરૂપ ધર્મને સર્જ્યો. આ જે ધર્મ છે તે ક્ષત્રિયનો પણ નિયન્તા છે
ને ધર્મથી ઉત્કૃષ્ટ કશુ નથી તેથી જેમ રાજાની સહાયથી (પ્રબળ શત્રુને
વાની શક્તિ આવે છે) એમ ધર્મથી (શારીરિક) નિર્બળ મનુષ્ય પણ
વાનને જીતવાની ઇચ્છા કરે છે. એ જે ધર્મ છે તે નિશ્ચય સત્ય છે.
ને સત્ય બોલનારાને કહે છે કે 'આ ધર્મમય વચન બોલે છે' તથા
મય વચન બોલનારાને કહે છે કે 'આ સત્ય બોલે છે,' કારણ કે એ
ધર્મ જ છે.' અર્થાત્ ધર્મબળ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ બળ છે.

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्मा-
त्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः
ं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तँ सत्यं वदतीत्येतद्ध्ये-
तदुभयं भवति ॥ બૃ ઉ ૧–૪–૧૪

(૨) સર૰ त्रिवर्गसंसाधनमन्तरेण पशोरिवायुर्विफलं नरस्य ।
तत्रापि धर्मं प्रवरं वदन्ति न तं विना यद् भवतोऽर्थकामौ ॥
'सिन्दूर प्रकर' ३ ॥

ત્રિવર્ગ–ધર્મ, અર્થ અને કામ–ની સાધના વિના મનુષ્યનુ આયુષ્ય
ની જેમ ફોકટ ગણાય છે એ (ત્રિવર્ગ) મા પણ ધર્મ સર્વશ્રેષ્ઠ કહેવાય
(કારણ) તેના વિના અર્થ અને કામ સિદ્ધ થતા નથી

(૩) સર૰ चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्था समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ૫–૩૬–૩૮

હંસો જેમ સુકાઈ ગયેલા સરોવરને છોડી જાય છે એમ અર્થો ચંચળ-
ત્તવાળા અવિવેકી અને ઇંદ્રિયોના દાસ થયેલાને ત્યજી જાય છે

(૪) સર૰ અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા ૧૩–૩૪ થી ૩૬.

૨ સર૰ यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
૬–૪૦–૩૧ (ગીતા ૧૮–૩૧)

શોકથી કંઈ સરતું નથી એવો વિચાર છે. પોતાના એકનાજ, અને જેને પોતાનાં માન્યાં હોય તેમનાંજ સુખનો ખ્યાલ છે પણ અવિવેકને લીધે એને પરિણામે ચાલુ થનારા દુઃખ, દર્દ, અને તૃષ્ણાની આગના વિષચક્રનો સાચો ખ્યાલ નથી. એમને અનુલક્ષીને સમભાવી ઋષિનું આ કટાક્ષયુક્ત માર્મિક વચન છે. આ મહર્ષિનો સંદેશો કોઈ સાંભળતું નહોતું એમ તો હતું જ નહિ. પણ અંગત સુખસગવડો અને સમૃદ્ધિની વાંસે લાગેલા, સંકુચિત ભાવનાને મૌલિક બુદ્ધિ અને હોંશિયારી સમાજનારા, પરિણામે ભૂલપરંપરા સર્જી અસંતોષની આગમાં જલનારા અને હિતવચન નહિ સાંભળનારા રાજસિકોને ઉદ્દેશીને વેદવ્યાસ કહે છે કે, 'ભલે, તમારે સુખ જોઈએ છે ને? સમૃદ્ધિ જોઈએ છે ને? તો એને માટે પણ તમારે ધર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું પડશે.' એ ધર્મ એટલે સાર્વત્રિક સમભાવ, પ્રેમભાવ અને કર્મફળમાં અનાસક્તિ, પણ એમનાં આ વચન રજોમલિન બુદ્ધિવાળાઓ સાંભળતા નહિ–સાંભળી શકતા નહિ ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને એની મંડળીના મિષે વેદવ્યાસે વિશ્વનાં રજસ્થી ધૂંધળી બુદ્ધિવાળા તમામ જનોને શું કરવાથી સાચું સુખ અને સાધનસંપત્તિ મળે છે તે રજસ્તા આવરણો ભેદીને પણ કાને પડે એ ભાષામાં અને એ રીતે બુલંદ અવાજે અનુકંપાપૂર્વક કહ્યું છે.

આ સ્થળે જ્ઞાની અને નિર્ભય સોક્રેટીસે એથેન્સના ન્યાયાલયમાં કરેલા પ્રખ્યાત અને માનવજાતના ઇતિહાસમાં સદાને માટે સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થયેલા અમર પ્રવચનની કંડિકા સરખાવવા જેવી છે. વિશ્વના સૌથી વધુ શાણા અને જ્ઞાની માણસો પૈકી બેનો મત તદ્દન નિરાળા દેશકાળમાં સ્વતંત્ર રીતે એકબીજાને મળતો છે એ સ્પષ્ટ હોવા સાથે સૂચક છે. મૃત્યુને જીવનના એક બનાવ–કદાચ સૌથી વધુ ફાયદાકારક બનાવ–તરીકે સ્વીકારી લેતાં એ સત્યવીરે પોતાની જીવનનિષ્ઠા વર્ણવી અદાલતના દંડની ઉપેક્ષા કરતાં અને અદાલતને ઉપદેશ આપતાં આ યાદગાર વચનો ઉચ્ચાર્યાં.[3]

જે બુદ્ધિ ધર્મ અને અધર્મને તથા કાર્ય અને અકાર્યને અયથાવત્–જેવાં હોય તેવાં નહિ,–જુએ છે, એટલે કે વિવેક ખોટી રીતે કરે છે, તે બુદ્ધિ હે પાર્થ! રાજસી છે.

૩. I tell you that virtue is not given by money, but that from virtue comes money and every other good of man, public as well as private. This is my teaching, and if this is the doctrine which corrupts the youth, I am a mischievous person. But if anyone says

'હું તમને કહું છું કે સદ્‌ગુણ (સર્વ ધર્મ) એ ધનમાંથી પેદા નહિ થાય, પણ સદ્‌ગુણમાંથી ધન અને બધી માનવ સગવડો જન્મે છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ માટે આ નિયમ છે. આ મારો ઉપદેશ છે. અને જો આ સિદ્ધાંત યુવાનોને બગાડતો હોય તો હું દુષ્ટ માણસ છું. પણ જો કોઈ એમ કહે કે ઉપર કહ્યો તે મારો ઉપદેશ નથી તો એ મિથ્યાભાષી છે. એટલા માટે ઓ એથેન્સવાસીઓ! હું તમને કહું છું કે તમે એનીટસ કહે એમ કરો કે એનીટસ કહે એમ ન કરો, તમે મને છોડી મૂકો, યા ન છોડી મૂકો તમે ગમે તે કરો પણ ખ્યાલમાં રાખો કે, મારે કદાચ ઘણીવાર મરવું પડશે તો પણ હું મારાં સત્કૃત્યો કદી છોડવાનો નથી.' અને સોક્રેટીસ, જેને પરમાત્માની આજ્ઞા તોડવી એ ખરાબ છે એ ખબર હતી જ્યારે મૃત્યુ એ ખરાબ છે કે સારું છે એ ચોક્કસ ખબર નહોતી, પણ કાંતો સારું હતું અથવા ઘણું જ સારું હતું એવી એની ધારણા હતી, એણે ગાંધીજીના શબ્દોમાં 'વિષનો પ્યાલો શરબતની જેમ રંગથી પી સુખે સુવાનું પસંદ કર્યું.'[૪]

સોક્રેટીસથી જુદી રીતે યુ. એસ. એ.ના માનવતાથી ભરપૂર હૃદયવાળા સહુથી વધુ ખ્યાતનામ સર્જનો–મેયો બ્રધર્સ, વિલિયમ મેયો અને ચાર્લ્સ મેયોનું વીસમીસદીનું સ્વાનુભવપૂર્ણ ઉદાહરણ વ્યાસમુનિના સંદેશાનું શુદ્ધ ભૌતિક દૃષ્ટિએ આબેહૂબ સમર્થન કરે છે. 'દુનિયાભરના દાક્તરો આ

---

that this is not my teaching, he is speaking an untruth. Wherefore 6 men of Athens, I say to you, do as Anytus bids or not as Anytus bids, and either acquit me or not, but whichever you do understand that I shall never alter my ways, not even if I have to die *many times.*' (*Socretis before court, from* 'Dialogues of Plato' Vol. II by B Jowett P. 123)

આ કંડિકામાં ઉલ્લેખાયેલ એનીટસ, સોક્રેટીસ ઉપર આરોપ મૂકનારી ત્રિપુટી પૈકીનો એક હતો. તે એથેન્સની પુનઃસ્થાપિત લોકશાહીનો આગેવાન રાજપ્રકરણી પુરુષ હતો. બીજા બે કવિ મેલીટસ અને વક્તૃત્વવિશારદ (Rhetoricion) લાઇકોસ હતા.

૪. '...પોતાને (સોક્રેટીસને) જે વ્યાખ્યાન કરવાનું હતું તેનું છેલ્લું વાક્ય બોલીને, જેમ આપણે શરબતનો પ્યાલો રંગથી પીશું તેમ, તેણે ઝેરનો પ્યાલો રંગથી પીધો.' ('એક સત્યવીરની કથા અથવા સોક્રેટીસનો બચાવ'—ગાંધીજી, પૃ ૪, સને ૧૯૪૮)

સર્જ્યનોના ચરણે બેસી અભ્યાસ કરવા આવે છે. અને મોટાભાગના મરણોન્મુખ એવા વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ દર્દીઓ એમના રોચેસ્ટર (Rochester) ના કલીનીકની જાણે યાત્રા કરતા હોય એ ભાવે મુલાકાત લે છે. ઇતિહાસમાં જેમના જેટલી સ્વચ્છ અને ઝડપી સર્જરી કોઈ નથી કરી શક્યું એવા, અને જેઓ એકબીજાને પોતાનાથી વધુ મહાન પુરુષ ગણે છે એવા આ બે ભાઈઓ દરરોજ સવારે સાત વાગે ઇસ્પીતાલમાં આવે છે અને ચાર કલાક સુધી સતત ઓપરેશનો કરે છે. વર્ષોથી આવી રીતે દરરોજનાં ૧૫ થી ૩૦ ઓપરેશન કરવાનો તેમનો કાર્યક્રમ ચાલુ છે. અને છતા નવુ શીખવાનો અને હજુય પોતાની કાર્યપદ્ધતિ સુધારવાનો તેમનો પ્રયત્ન પણ અવિરતપણે ચાલુ છે-તેઓ તેમને હજુ ઘણુ શીખવાનું બાકી છે, તેનો એકરાર કરે છે. એમના કલીનીકમાં અકિંચનો, બેન્કોના ચેરમેનો, ખેડૂતો અને ફિલ્મસ્ટારો બધાને વેઈટીંગ રૂમમાંથી તેમના વારાપ્રમાણે બોલાવીને એકસરખી સારવાર અપાય છે. પૈસાદારે તેની સંપત્તિ પ્રમાણે આપવાનુ હોય છે, પણ કોઈનેય તે ફી નથી આપી શકતો માટે હજુ સુધી કદી પાછો કાઢવામા આવ્યો નથી.

'મેયો બ્રધર્સ પોતાની આવકના એક તૃતીયાંશનુ દાન કરે છે. બીલ વસૂલ કરવા કદી દાવો કરતા નથી ઉઘરાણીની નોંધ કરતા નથી. અને કોઈને કદી પણ પોતાનુ બીલ ભરવા માટે ઘરને ગીરો મૂકવાની રજા આપતા નથી જે માણસ પોતાના ગજા પ્રમાણે જે સમયે જે કંઈ રોકડું આપે તે તેઓ લે છે, અને ઓપરેશન કર્યા પહેલાં તેઓ કોઈનેય તેના બીલ ભરવાના ગજા વિષે પૂછતા નથી

'એક માણસે પોતાની જીંદગી બચાવવા બદલ, પોતાનુ ફાર્મ ગીરો મૂકીને તેમને પૈસા આપ્યા હતા. આ બીનાની ખબર પડતા મેયો બ્રધર્સે તેનો ચેક તો પાછો બીડ્યો અને વધારામાં માંદગી દરમ્યાન તેને પડેલી નુકશાનીના વળતર પેટે પોતાના તરફથી બીજો ચેક મોકલ્યો હતો.

'જેમણે પૈસા પેદા કરવાની કદી તમા નથી કરી છતાં જેમને ત્યાં સોનાની નદી વહી રહી છે એવા એક નાના શહેરના બે યુવાનોનો આ કીર્તિમંત દાખલો છે.

'એમણે *કીર્તિની કદીયે પેરવા કરી નથી, છતાં આજે તેઓ યુ. એસ.* એ. ના સૌથી વધુ નામાંકિત સર્જ્યનો છે.

'યાતના વેઠતી માનવતાને મદદ કરવી એ તેમની એક જ ખ્વાહીશ છે. તેમના પ્રતીક્ષામય-વેઈટીંગરૂમમાંના ડેસ્ક ઉપર એક મહેશી તકતી મૂકવામાં આવી છે, જે એમની સફળતાની પાછળ રહેલા અવિનાશી સત્યને સમજાવે

છે[૫] 'વિશ્વને જેની જરૂર છે એવુ કંઈક ધારણ કરો, અને પછી તમે અરણ્યમા રહેતા હશો તો પણ લેકો તમારુ આગણું ઘસી નાખશે'[૬]

> न जातु कामान्न भयान्न लोभा-
> द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
> नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
> जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥[१]
>
> १८-५-५० (१९४)

કામના, ભય, લોભ કે જીવિતના નિમિત્તે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ (કારણ) ધર્મ નિત્ય છે અને સુખદુ ખ અનિત્ય છે, જીવ નિત્ય છે અને જીવનુ કારણ (સ સાર) અનિત્ય છે

તમસના અથડાવનારા અ ધકારમાથી નીકળેના, રજમતી મનિનતામાથી સ્વચ્છ થયેના અને સત્ત્વના પ્રમાગમા ડગ મૂકતા કલ્યાણમાર્ગના પ્રવાસીને, ભગવાન વ્યાસ આ મ ત્રથી ધર્મનુ, અનુગમમાત્રનુ, અને જીવનનું રહસ્ય કહે છે 'ધર્મથી સુખ મળે છે માટે પાળવો' ઠીક છે પણ ધર્મ તો અવિનાશી છે, 'સુખદુઃખ' વિનાશી છે આ શરીરની પાછળ રહેનો જીવ અમર છે,

---

૫ 'Five minutes Biographics by Dale Carnegie, II ed 1955 (I edition 1954) P 41 to 44 માથી સાર

૬ 'Have something the world wants and though you dwell in the midst of a forest, it will wear a beaten pathway to your door '

('Five minutes Biographics' P 44)

૧ =કે ૫-૪૦-૧૧ કક અને ૫-૪૦-૧૨ અમ

૫-૪૦-૧૨અમા नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्य । એવો પાઠ છે ૫-૪૦-૧૧, ૧૨ એ બે શ્લોકો 'વિદુરનીતિ'ના છે અને શ્લોકોનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે 'હે તાત! હુ તને સર્વશ્રેષ્ઠ, પુણ્યફળવાળી મહાવિશિષ્ટ વાત કહુ છુ કે કામના, ભય, લોભ કે જીવિતના નિમિત્તે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ (કારણ) ધર્મ નિત્ય છે અને સુખદુ ખ અનિત્ય છે જીવ નિત્ય છે અને પચમહાભૂતો (ધાતુ) અનિત્ય છે માટે તુ અનિત્યનો ત્યાગ કર, નિત્યમા સ્થિર થા અને સતોષ પામ કારણ સતોષ એ જ મોટો લાભ છે'

પણ સંસાર નાશવંત છે, માટે નિત્યની ઉપાસના કરો. અને તેથી કોઈ પણ 'સુખ'ની કામનાને આધીન થઈને કશાયના ડરથી કોઈનું પડાવી લેવાની વૃત્તિથી અને 'જીવતા' રહી શકાય એ માટે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. 'સુખો' અને 'જીંદગી' એ નષ્ટ થવાનાં જ છે,[૨] એનું રક્ષણ કરવાના આડાઅવળા ઉપાયોથી એ રહેવાના નથી અને જાતજાતના કોયડા ઊભા કરવાના છે, ઊભા થતા કોયડા સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે. પણ સાત્વિકતાના પ્રકાશમાં આત્માની-ચૈતન્યની, અને ધર્મની-ધારણ કરનાર નિયમની-અમરતા જોયા પછી એ નિયમને અનુસરીને વર્તવામાં બધા સુખનું અને શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમાયેલું છે

પણ જેઓ હજુ રજસ્ તમસ્‌માં ઓછેવત્તે અંશે સપડાયેલા છે, તેમને માટે કક્ષાભેદે અને તેથી દેશકાળના ભેદે આ ધર્મ જુદો હોઈ શકે. એટલે 'ધર્મ' એક છતા 'સ્વધર્મ' જુદો હોય અને એ સ્વધર્મપાલન વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત કેવી રીતે થાય, એનું પાલન ન કરવાથી કેવાં દુઃખદાયક અને પાલન કરવાથી કેવાં સુખદાયક પરિણામ આવે, તેનું અનેક ઝીણી-મોટી, એકવિધ વિવિધ અને સંકુલ દૃષ્ટિઓથી, કાવ્યો, દૃષ્ટાંતો, કથાઓ, ઉદ્‌બોધનો, પ્રેરણાઓ, સમન્વયો અને આચારવિચારના અનેક પ્રકારોથી ચર્ચીને મહાભારતનો સાગરસમો અખૂટ રત્નભંડાર જગત સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો છે

વ્યાસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના મુખે કહેવડાવ્યું છે કે 'અસતની હસ્તી નથી અને સતનો નાશ નથી તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ આ બેયનો-સત્ અસતનો-નિર્ણય જોયો છે.'[૩] મ ગાંધીજીએ સ્વ દેશબંધુ દાસને અંજલિ આપતાં તેમના એક પ્રવચનમાં આ શ્લોક ટાંકીને તેના ઉપર એક પ્રભાવશાળી ભાષ્ય કર્યું છે. એમાં સત્-શાશ્વત અને અસત્-નાશવંતની ચર્ચા કરવા સાથે આજનો હિંદુસમાજ, કે જેમા આત્માનું અમરત્વ દર્શાવતું અમૂલ્ય તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ સમાજ મૃત્યુથી કેટલો બધો બીએ છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે.[૪] એ લેખમા ગાંધીજીનો મ ભા. અને તેના કવિ પ્રત્યેનો આદર ભારોભાર દેખાઈ આવે છે.

---

૨. જુઓ ઉપર 'કાળ' (પ્રક. ૧૦) શ્લોક ૧૧૬ પૃ. ૨૫૮.

૩. नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत. ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

૬-૨૪-૧૬ (ગીતા. ૨-૧૬)

૪. એ શ્લોકમાં બધુ રહસ્ય ઠાલવેલું છે. અનેક શ્લોકમાં વારીવારીને કહેલું છે કે શરીર એ 'અસત્' છે. 'અસત્' એટલે 'માયા' નહિ, કદી

આજે નમળા અનુયાયીઓને લીધે 'ધર્મ' વગોવાય છે. તેને લીધે કેટલીયે વખત કાં તો 'ધર્મો વિજ્ઞાન આગળ મોળા પડી ગયા છે,' 'ધર્મ

કોઈ પણ રૂપમાં ઉત્પન્ન થયું જ નથી એવું નહિ: પણ તેનો અર્થ ક્ષણિક, નાશવંત પરિવર્તનશીલ, છતાં આપણો આખો જીવનવ્યવહાર એ શરીરને શાશ્વત સમજીને જ લેવામાં આવે છે. આપણે શરીરને પૂજીએ છીએ, શરીરને વળગીએ છીએ—આ બધું હિંદુધર્મની વિરુદ્ધ છે. જો હિંદુધર્મમાં એક વસ્તુ ચોખ્ખી ચાંદરણા જેવી દેખાતી હોય તો તે શરીરની અને દૃશ્ય પદાર્થોની અસનના છે. છતાં આપણે મૃત્યુથી ડરીએ છીએ, રોઈએ કૂટીએ છીએ તેટલા ભાગ્યે જ કોઈ ડરતા હશે કે રોતા હશે. મહાભારતમાં તો રુદનથી મૃત આત્માને સંતાપ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અને મૃત્યુને બીવાનું વસ્તુ ન માનવામાં આવે એ માટે ગીતા લખાઈ છે. માણસનું શરીર પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકે છે, અનેક શરીર તો મૃત્યુ થતાં દુઃખમાંથી મુક્ત થાય છે. દેશબંધુનું દિનરાતનું પ્રવૃત્તિમય જીવન જેમ જેમ વધુ વિચારું છું તેમ તેમ ભાસે છે કે તેઓ આજે જીવંત છે. જ્યારે તેમનું શરીર હતું ત્યારે તેઓ પૂરા જીવંત નહોતા. આજે પૂરા જીવંત છે. આપણે તો આપણા સ્વાર્થના લીધે માન્યું કે તેમનું શરીર જ મહત્ત્વની વસ્તુ હતી. જ્યારે ગીતા શીખવે છે—અને નિત્ય નિત્ય મને એ પાકું સમજાતું જાય છે—કે અશાશ્વત વસ્તુને વિષે કરેલી બધી ચિંતા વ્યર્થ છે, બધો કાળક્ષેપ છે.

અસતનો ભાવ એટલે હસ્તી જ નથી, અને જે સત્ છે તેનો કદી નાશ નથી. શેક્સપિયર કવિએ જ્યારે કહ્યું છે કે માણસે કરેલું શુભ તેની સાથે માટીમાં દટાય છે, અને અશુભ જ જગતની આગળ જીવતું રહે છે, ત્યારે તેણે ભૂલ કરી હતી. શુભ અને સત જ ચિરજીવ છે. જગત ભલું કરી ગયેલા આત્માઓને જ નિત્ય સંભારે છે. જગત અસતને અને અશુભને સહેલાઈથી ભૂલી જાય છે, શુભને જ સાચવે છે રામચંદ્રજી લો. રામને તો હું અવતાર માનું છું પણ જ્યારે તે શરીરધારી હશે ત્યારે તેમણે એકે દોષ કર્યો ન હોય એમ હું માનતો નથી. પણ આપણે આજે તેને પૂર્ણ માનીએ છીએ. કૃષ્ણને પણ પૂર્ણાવતાર માનીએ છીએ. આજે લાખો કરોડો હિંદુમાં એક પણ માણસ એવો નથી કે રામ કે કૃષ્ણના દોષો કાઢે. એ પણ 'नासतो विद्यते भावो' વાળા શ્લોકનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે—જગતે તેમના શાશ્વત શરીરને જ સંઘરી રાખ્યું અશાશ્વત—કાંઈ દોષો વગેરે—ની કોઈને ખબર નથી. દેશબંધુનું આપણે અનુકરણ કરવા માગીએ છીએ. શું આપણે તેમના શરીરનું અનુકરણ કરીશું? આપણે તેમના શરીરને થોડા પૂજતા હતા? જો તેમ હોત તો

અફીણનું કામ કરે છે' એવા પ્રકારનાં વિધાનો થાય છે અથવા હતાશા, વિરોધ, મજાક કે ઝનૂની વૃત્તિઓ સમય મળ્યે જુદા જુદા સંયોગોમાં છુટ્ટાદોરે પ્રવર્તે છે. પણ જો 'વિજ્ઞાન' (Science) એ ભૌતિકપદાર્થો મારફતે 'સત્ય' શોધવાનુ કાર્ય કરે છે, અને 'ધર્મ' જો વિશ્વને ધારણ કરનારો નિયમ છે, તો એ બન્ને વચ્ચે ક્યાંય વિરોધ હોય એ સંભવિત નથી. તેથી વિજ્ઞાન હંમેશાં 'ધર્મ' સમજવાનું સહાયકારી પ્રબળ શાસ્ત્ર છે એ રીતે લેવાવુ જોઈએ. વિજ્ઞાનના દુરુપયોગથી એચ. બોમ્બ બનાવનારી શોધક બુદ્ધિ પૃથ્વી ઉપરથી ચેતન જીવોને સમૂળગી ઉખાડી શકે છે, પણ જો એ જ શોધકબુદ્ધિ, 'ધર્મ'ના ભાનથી 'ધર્મ'ને વિશેષ સમજવા માટે, પ્રવૃત્તિ કરે તો, ચેતન જીવોને સુખી તથા સમૃદ્ધ કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકે. અને સત્યશોધનનું કાર્ય ચઢિયાતું, અવરોધવિહીન અને કલ્યાણપ્રદ થાય.

મહર્ષિ વ્યાસ સર્વરીતે, સર્વકાળમાં, સમજવાના અને સમજીને આચરવાના, ધર્મનુ અને એમ કરતા એ ધર્મનુ રહસ્ય સમજી સત્ અસતનો વિવેક જાણી, વીતરાગભયક્રોધ થઈ, સહજપણે વર્તવાનુ આખા મહાભારતમાં કહે છે, તેનું આ શ્લોક આમ કેન્દ્રિત થયેલુ વિચારબીજ છે.

इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

૧૮-૫-૫૧ (૧૯૫)

જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને આ ભારતસાવિત્રીનું પઠન કરે છે તે મહાભારત (નો અભ્યાસ કર્યાનું) ફળ મેળવીને (અંતે) પરબ્રહ્મને પામે છે.

વહાલામા વહાલા દીકરાએ તેમના શરીરને અગ્નિદાહ દીધો હોત?

× × ×

'તે દિવસે સ્મશાનઘાટ ઉપર થોડેથોડે લોકોને જોઈને, અને તેમના મોં ઉપર શોક ન જોઈને મને ઘડીક વાર તો ચીડ ચડી: મને થયું કે આ લોકોને કશું ભાન કેમ નથી, પ્રસંગનુ ગાંભીર્ય પણ સમજતા નથી. પણ પાછળથી મને સમજાયું કે એ જ સાચા હતા. તેમને સ્વાર્થ નહોતો. તે તો એક ભવ્ય જીવનના સન્માન અર્થે જ આવ્યા હતા, તેઓ તો તેમણે કરેલી સેવાની સાક્ષી પૂરવા અને 'ધન્ય જીવન!' 'ધન્ય જીવન!' એટલું જ કહેવા આવ્યા હતા.' ('ધર્મમંથન'માં 'મૃત્યુનુ રહસ્ય'નો લેખ. પૃ. ૩૫૯ થી ૩૬૧).

આ શ્લોક ભારતસાવિત્રીની ફલશ્રુતિ છે. ફલશ્રુતિ કહીને મહાકવિએ દર્શાવ્યું છે કે, એમણે પોતાનુ કથયિતવ્ય, ભારતસાવિત્રીના ચારે શ્લોકોમાં સક્ષેપમાં પણ સપૂર્ણ રીતે કહ્યુ છે, તેથી એ ચાર શ્લોકોમાં રહેલા વિચારને મનન નજર સમક્ષ રાખી, તેનો વિસ્તાર કર્યે જનાર સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધિને પામશે એવો એનો ચોકખો અર્થ છે વળી મહાભારતના વક્તાએ જે વિચારને અનુસરીને આ શબ્દોનો હિમાલય ખડો કર્યો છે, તે મૂળ વિચારને પરિપુષ્ટ કરનારા ભાષ્યો, પ્રવચનો, ટીકાઓ કે અર્થવિસ્તારો જ પ્રમાણભૂત છે, બીજા નહિ એવો પણ આ ફલશ્રુતિનો સૂચિતાર્થ છે,

પરિશિષ્ટ ૧

અઢાર

ભારતીય સાહિત્યમાં અઢાર-સંખ્યક અંકના ઉપયોગની નીચેની માહિતી રસપ્રદ નીવડશે. (જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' પ્રક. ૫, શ્લોક, ૧, ૨, પા. નાં. ૧૭૫, પૃ. ૧૩૧.)

૧. ઈશોપનિષદના મન્ત્ર ૧૮ છે.

૨. 'જેમાં નિકૃષ્ટ કર્મ-સકામ કર્મ કહેવામાં આવ્યું છે એવા (૧૬ ઋત્વિક, યજમાન અને યજમાનપત્ની) એ અઢાર યજ્ઞરૂપ-યજ્ઞસાધન નાશવંત છે અને અદૃઢ છે. જે મૂર્ખ મનુષ્યો એને શ્રેય માનીને તેનું અભિનન્દન કરે છે તેઓ ફરીવાર જરા મૃત્યુને પામે છે.'[1]

૩. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આત્મવિદ્યાના અધ્યાયમાં, આત્માથી બધું થાય છે એમ વર્ણવતાં પ્રાણાદિ અઢાર વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ છે. 'આમ જોનાર વિચારનાર અને જાણનાર (વિદ્વાન)ને આત્માથી પ્રાણ, આશા, સ્મૃતિ, આકાશ, તેજ, જળ, આવિર્ભાવ-તિરોભાવ, અન્ન, બળ, વિજ્ઞાન, ધ્યાન, ચિત્ત, સંકલ્પ, મન, વાણી, નામ, મન્ત્રો અને કર્મો-એમ આ બધું આત્માથી થાય છે.'[2]

---

૧. प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दंति मूढा
जरामृत्यु ते पुनरेवापि सन्ति ॥ મુણ્ડક ઉ. ૧-૨-૭

प्लवानो અર્થ શંકરાચાર્યે 'વિનાશી' કર્યો છે. મોનિયેર વિલિયમ્સે એમના કોશમાં આ શ્લોકનો આધાર મૂકીને એ અર્થ સ્વીકારેલો છે. ઉપર આપેલો અનુવાદ શંકરાચાર્યના ભાષ્યાધારે છે.

૨. तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैव विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामाऽऽत्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥ છાં. ઉ. ૭-૨૬-૧.

૪. મહાભારતનાં મુખ્ય પર્વ ૧૮. આદિ, સભા, આરણ્યક, વિરાટ, ઉદ્યોગ, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક, સ્ત્રી, શાન્તિ, અનુશાસન, આશ્વમેધિક, આશ્રમવાસ, મૌસલ, મહાપ્રસ્થાનિક અને સ્વર્ગ.

૫. મહાભારતયુદ્ધ ચાલ્યું ૧૮ દિવસ.

૬. મહાભારતયુદ્ધમાં કૌરવોની ૧૧ અક્ષૌહિણી અને પાંડવોની ૭ અક્ષૌહિણી મળી કુલ ૧૮ અક્ષૌહિણી સેના.[૩]

૭. ૧૮ અક્ષૌહિણીના ૧૮ સેનાપતિ. પૈકી કૌરવોના ૧૧. કૃપ, દ્રોણ, શલ્ય, સિન્ધુરાજ જયદ્રથ, કાંબોજ સુદક્ષિણ, કૃતવર્મા, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, ભૂરિશ્રવા, સૌબલ શકુનિ, તથા બાહ્લિક[૪]. અને પાંડવોના ૭. દ્રુપદ, વિરાટ, શિનિપુંગવ સાત્યકિ, પાંચાલ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ધૃષ્ટકેતુ, પાંચાલ્ય શિખંડી અને માગધ સહદેવ. એમ કુલ ૧૮.[૫]

૮. ભગવદ્ગીતાના અધ્યાય ૧૮.

૯. ભગવદ્ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞલક્ષણ વર્ણવતા શ્લોક ૧૮.[૬]

૧૦. દમને-સંયમને દૂષિત કરતા ૧૮ દોષ. પૂરાં કરેલાં અને અધુરાં કામોમાં પ્રતિકૂળતા અનૃત, અભ્યસૂયા, કામ, અર્થ, સ્પૃહા, ક્રોધ, શોક, તૃષ્ણા, લોભ, ચાડી, મત્સર, વિવિત્સા-વધારે પડતુ જાણવાની ઇચ્છા, પરિતાપ, રતિ, અપસ્માર-કર્તવ્ય વિસ્મરણ, અતિવાદ અને આત્મસંભાવના-પોતાનામા મહત્ત્વબુદ્ધિ.[૭]

૧૧. રાજનીતિ અનુસાર જાસૂસો દ્વારા શત્રુરાજાના ૧૮ તીર્થો-અધિકારીઓની માહીતિ મેળવવાનુ વિધાન[૮]

૧૨. (અ) યુદ્ધ પછી ૧૮ વર્ષે ધૃતરાષ્ટ્રનો દેહાંત.[૯] (બ) યુદ્ધ પછી

---

૩. ૫-૧૫૨-૨૩.

૪. ૫-૧૫૨-૨૭ થી ૨૯

૫. ૫-૧૫૪-૧૦.

૬. ૬-૨૪-૫૫ થી ૭૨ (ગીતા. ૨-૫૫ થી ૭૨)

૭ ૫-૪૩-૧૫ થી ૧૭.

૮. ૨-૫-૨૭; વા. રા. ૨-૧૦૦-૩૭. ૫. નીલકંઠ પ્રમાણે અઢાર તીર્થો આ પ્રમાણે છેઃ રાજા, પુરોહિત, યુવરાજ, મંત્રી, દ્વારપાળ, અંતર્વેશિક-અંતઃપુરનો રક્ષક, કારાગારાધિકારી, નાણાધિકારી, કાર્યનિયોજક, પ્રદેષ્ટા-ન્યાયાધીશ, નગરાધ્યક્ષ કાર્યનિર્માતા, ધર્માધ્યક્ષ, સભાધ્યક્ષ, દંડપાલ, દુર્ગપાલ, સીમારક્ષક અને અટવીપાલ-જંગલખાતાનો પ્રધાન

૯. ૧૫-૪૦-૨૫

૩૬ વર્ષે એટલે કે ધૃતરાષ્ટ્રના દેહાંત પછી ૧૮ વર્ષે યાદવાસ્થળી.[૧૦]

૧૩. સાવિત્રીના પિતા મદરાજ અશ્વપતિએ સંતાનપ્રાપ્તિ માટે સાવિત્રી મંત્રથી હોમ કરીને ૧૮ વર્ષ સુધી વ્રત કર્યું હતું.[૧૧]

૧૪. સગાં, સંબંધી, મિત્રો વગેરેનો ઘાત કરનારા કુળના અંગારા જેવા પ્રખ્યાત ૧૮ રાજાઓ. અસુરોમાં બલિ, હૈહયોમાં ઉદાવર્ત, નીપોમાં જનમેજય, તાલજંઘોમાં બહુલ, કૃમિઓમાં ઉદ્ધત વસુ, સુવીરોમાં અજબિન્દુ, સુરાષ્ટ્રોમા કુશર્દ્ધિક, બલીહોમાં અર્કજ, ચીનાઓમાં ધૌતમૂલક, વિદેહોમાં હયગ્રીવ, મહૌજસેનમાં વરયુ, સુંદરવેગોમાં બાહુ, દીપાક્ષોમાં પુરુરવા, ચેદિમત્સ્યોમાં સહજ, પ્રચેતાઓમાં બૃહદ્બલ, ચેન્દ્રવત્સોમાં ધારણ, મુકુટોમાં વિગાહન, અને નન્દિવેગોમાં શમ.[૧૨]

૧૫. નારદના શુભગુણો વર્ણવતા तस्मात्सर्वत्र पूजितः । અંતિમ પાદ વાળા ૧૮ શ્લોક.[૧૩]

૧૬. સત્ત્વગુણ જે નારાયણની પરાપ્રકૃતિ કહેવાય છે અને જે યોગથી જગતને ધારણ કરે છે, તે ૧૮ ગુણવાળો છે.[૧૪]

૧૭. બૌદ્ધમત મુજબ સંસારની કાર્યકારણ પરંપરા 'પ્રતીત્યસમુત્પાદ'મા મ. ભા.નો ટીકાકાર પં. નીલકંઠ અઢાર કાર્યકારણ ગણાવે છે. અવિદ્યા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામ, રૂપ, ષડાયતન, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ, જરા, મરણ, શોક, પરિદેવના, દુઃખ, દુર્મનસ્ય.[૧૫]

---

૧૦. ૧૬-૩-૧૮.

૧૧. ૩-૨૭૭-૯, ૧૦.

૧૨. ૫-૭૨-૧૧ થી ૧૭. દુર્યોધનની દુષ્ટતા બતાવતાં અને બની શકે ત્યા સુધી સંધિ જ કરાવવા, વિષ્ટિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને ભીમસેને આ કુલઘાતક રાજાઓની નામાવલિ કહી હતી એમાં અસુરોમાં 'બલિ' છે, તે ભક્ત તરીકે વિખ્યાત બલિ નહિ પણ કોઈ બીજો હશે એવું અનુમાન કરું છું.

૧૩. ૧૨-૨૨૩-૫ થી ૨૨.

૧૪. ૧૨-૩૨૮-૧૩. પં. નીલકંઠે ટીકામાં આ પ્રમાણે ૧૮ ગુણ ગણાવ્યા છેઃ પ્રીતિ, પ્રકાશ, ઉદ્રેક-અભિવૃદ્ધિ, લઘુતા, સુખ, અકાર્પણ્ય, અસંરંભ-આડાઈનો ત્યાગ, સંતોષ, શ્રદ્ધાળુપણું, ક્ષમા, ધૃતિ, અહિંસા, શૌચ, અક્રોધ, આર્જવ, સમતા, સત્ય અને અનસૂયા.

૧૫. (૧) ૧૨-૨૧૧-૩૨. ઉપરની ટીકામાં નીલકંઠે આ યાદી આપી ઉમેર્યું છે કે, આ સૌગતમતને કેટલાક સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી કહે છે ૪. આ વિગત જનદેવ જનક અને પંચશિખ સંવાદમાં છે; જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા'

૧૮ વાક્યમાં થતા વાણીના નવ તથા બુદ્ધિના નવ એમ અઢાર દોષો અને અઢાર ગુણો [૧૬]

૧૯ અઢારતત્ત્વ

(ક) શરીરરૂપી ઘર - નવદ્વારવાળુ, (અવિદ્યા, કામ અને કર્મ અથવા ત્રણ ગુણરૂપી) ત્રણ થાંભલાવાળુ (પાંચ વિષયોરૂપી) પાંચ સાક્ષીઓવાળુ અને સત્ત્વથી અધિષ્ઠિત કુલ ૧૮ [૧૭]

(ખ) શરીરમા ઇંદ્રિયો, ભાવ અને ગુણો સત્તર કહેવાય છે તેમા અઢારમો દેહી છે તે શાશ્વત કહેવાય છે [૧૮]

(ગ) સત્તર તત્ત્વોથી (ઉપરાંત બીજા વિષયોથી) મુનિઓ મુક્ત થાય છે અર્થાત્ અઢારમુ આ મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે એવુ વિધાન [૧૯]

(ઘ) સત્તર તત્ત્વોનો રાશિ એટલે કે શરીર તેની સાથે જોડાતો કર્મગન્ધ

(પ્રક ૫) શ્લોક ૫૪ ૫૫ની પા નો ૯૪ પૃ ૧૧૪

(૨) બુ ચ ૧ ૪૬મા આ કાર્યકારણ પરંપરા ૧૨ ની બતાવી છે (MWDમા પણ 'ધર્મસંગ્રહ ૪૨'નો ઉલ્લેખ કરી ૧૨ ની ગણાવી છે) પણ તેમા જરા પછીના બધા કાર્યક્રમ એકસામટા બતાવ્યા છે આ માટે જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) શ્લોક ૫૪ ૫૫ની પા નો ૯૪, પૃ ૧૧૪

૧૬ ૧૨-૩૦૮-૭૮, ૮૭ થી ૯૦ (જુઓ પૃ ૪૦૭ ૪૦૮)

૧૭ ૫-૩૩-૮૧

૧૮ ૧૨-૨૬૭-૨૮ ૧૧ ઇંદ્રિય, પ્રયત્ન ચેતના અને બુદ્ધિ એ ભાવ, તથા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ત્રણ ગુણ (અર્જુનમિશ્ર) ૧૪ ઇંદ્રિયો અને સાત્ત્વિકાદિ ભાવો એ ત્રણ (ગુણમય) ભાવ, (નીલકંઠ) મહાભારતના અગાઉના ઉલ્લેખો જોતા નીલકંઠનો ખુલાસો પ્રતીતિજનક લાગે છે જુઓ ૧૪ ઇંદ્રિયો માટે ૧૨-૨૬૭-૧૮ થી ૨૨ પાંચ ઇન્દ્રિય, ચિત્ત, મન અને બુદ્ધિ એ આઠ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા હાથ પગ પાયુ શિશ્ન મુખ અને છઠ્ઠી બલ (અર્થાત્ પાંચ પ્રાણ જુઓ સાંખ્યકારિકા, ૨૯) મળી ૭ કર્મેન્દ્રિયો એમ ૧૪ ઇન્દ્રિય સાત્ત્વિકાદિ ભાવો (અર્થાત્ વિષયો) માટે જુઓ ૧૨-૨૬૭-૨૫ થી ૨૭

૧૯ (૧) ૧૨-૨૭૦-૪ (૨) ઉપરને મળતો વિચાર ૧૨-૩૨૧-૩૧

તથા કર્મમોક્ષથી જોડાતો કર્માત્મા. (નારાયણનું જીવરૂપે વર્ણન.)[20]

૨૦. શરીરનાં ૧૮ મર્મસ્થાન. બ્રહ્મરંધ્ર, લલાટ, ભ્રકૂટી, નેત્ર, નાસિકા-મૂલ, જિહ્વામૂલ, કંઠકૂપ, હૃદય, નાભિ, મેઢ્ર, જઠર, ગુદા, ઊરુમૂળ, ઘૂંટણ, ચિતિમૂળ (?), જંઘા, ગુલ્ફ (ઘૂંટી), (પગનો) અંગૂઠો.[21]

૨૧. અઢાર પુરાણ.[22]

૨૨. અઢાર ઉપપુરાણ[23]

૨૩. દ્વંદ્વયુદ્ધના ૧૮ પ્રકાર. મંડળ, સ્થાન ગોમૂત્રિકા, ગતપ્રત્યાગત, તીરશ્ચિનગત, વક્રગત, પરિમોક્ષ, પ્રહારવર્જન, પરિધાવન, અભિદ્રવણ, આપ્લાવ, સવિગ્રહ, પરાવૃત, અપાવૃત, અપદ્રુત, અવદ્રુત, ઉપન્યસ્ત, અપન્યસ્ત.[24]

૨૪. યોગથી મળતી ૧૮ સિદ્ધિઓ. અણિમા, મહિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઈશિતા, વશિતા, કામવસાયિતા, અનૂર્મિમત્વ, દૂરશ્રવણ, દૂરદર્શન, મનોજવ, કામરૂપ, પરકાયપ્રવેશન, સ્વચ્છંદમૃત્યુ, દેવસહક્રીડાનુદર્શન, યથા-

---

૨૦. (૧) ૧૨-૩૩૯-૧૫; ૧૬ ગુણો અને સત્તરમો આત્મા એવું કથન પણ અન્યત્ર છે. ૧૨-૩૧-૧૫; ભીષ્મસ્તવરાજમાં 'સાંખ્યાચાર્યો જેને ૧૬ ગુણોથી વીંટાયેલું ૧૭મું તત્ત્વ કહે છે એવા સાંખ્યાત્માને હું નમું છું' એવો ઉલ્લેખ છે. ૧૨-૪૭-૩૪; ૧૭ તત્ત્વોવાળું અવ્યક્ત બ્રહ્મ, પંચભૂત, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પાંચ ઇન્દ્રિય, સત્ત્વાદિ ૩ ગુણ. ૩-૨૦૧-૧૫ થી ૧૯, એમાં ૭ તત્ત્વો ઉમેરાતાં (મનન, જ્ઞાન અને પાંચ વિષયો) ૨૪ તત્ત્વો થાય છે જેને વ્યક્તાવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. ૩-૨૦૧-૨૦.

(૨) જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ. મહત્, અહંકાર, મનસ્, પંચતન્માત્રા અને દસ ઇન્દ્રિય.

૨૧. ૧૨-૨૯૪-૧૨. ઉપરની ટીકામાં પ. નીલકંઠે યાજ્ઞવલ્ક્યનો આધાર ટાંકી યોગ અંગે શ્લોકો મૂક્યા છે તેમાંથી.

૨૨. (૧) ચિ. ૧૮-૫-૪૬.

(૨) બ્રહ્મ, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ, ભાગવત, નારદ, વહ્નિ, માર્કંડ, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ, વરાહ, સ્કન્દ, વામન, કૂર્મ, મત્સ્ય, સુપર્ણ, બ્રહ્માંડ. (ભાગવત. ૧૨-૧૩-૪ થી ૮).

૨૩. સાનત્કુમાર, નારસિંહ, ભાંદ, શિવધર્મ, દૌર્વાસસ, નારદીય કાપિલ, વામન, ઔશનસ, બ્રહ્માંડ, વારુણ, કાલિકાપુરાણ, માહેશ્વર, સાંબ, સૌર, પારાશર, મારીચ, ભાર્ગવ (કૂર્મપુરાણમા આપેલી યાદી મુજબ. MWD P. 202)

૨૪. વા. રા. ૬-૪૦-૨૩ થી ૨૬.

સંકલ્પસિદ્ધિ, અપ્રતિહતાજ્ઞા.[૨૫]

૨૫ ભાગવતના ૧૮૦૦૦ શ્લોક.[૨૬]

૨૬. જરાસંધે મથુરા ઉપર કરેલી ૧૮ ચઢાઈ.[૨૭]

૨૭. અઢાર પ્રકારની વિદ્યા : ૬ અંગ, ૪ વેદ, મીમાંસા, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને અર્થશાસ્ત્ર.[૨૮]

૨૮. અઢાર વ્યસન. મૃગયા, દ્યૂત, દિવસે નિદ્રા, પરનિંદા, સ્ત્રીસેવન, નશો, તૌર્યત્રિક–ગીત, નૃત્ય અને વાદન, વૃથા ભટકવું. એ દશ કામજન્ય અને ચાડી-ચૂગલી, (દુઃ) સાહસ–જુલમ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, બીજાનું ધન હજમ કરવું, વાણીની તીક્ષ્ણતા અને પારુષ્ય–મારામારી એ આઠ ક્રોધજન્ય કુલ અઢાર. બધાંનું મૂલ લોભ.[૨૯]

૨૯. અઢાર વ્યવહાર–દાવાના પ્રકાર. દેવું પાછું ન આપવું, થાપણ હજમ કરવી, બીજાની ચીજ વેચી નાખવી, ભેગા મળીને કરેલાં કામ (તે અંગેનાં વાંધા), આપેલું પાછું લેવું, પગાર ન આપવો, કરારનો ભંગ, ખરીદવેચાણનો ઝગડો, શેઠનોકરની તકરાર, સીમાડાની તકરાર, મારામારી, ગાળાગાળી, ચોરી, જોરજુલમ, વ્યભિચાર, સ્ત્રી–પુરુષ ધર્મોની વ્યવસ્થા (માં મન ફેર), દ્યૂત, અને હોડ બકવી.[૩૦]

૩૦. કાળ માપવાના કોષ્ટકમાં ૧૮ નિમેષની એક કાષ્ઠા.[૩૧]

૩૧. અઢાર સ્મૃતિકાર. મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારિત, ઉશનસ્, અંગિરસ, યમ, આપસ્તંબ, સંવર્ત, કાત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર, વ્યાસ,

---

૨૫. ભાગવત, ૧૧–૧૫–૩ થી ૭. ઉપરાંત ભાગવતમાં બીજી પાંચ સિદ્ધિઓ વર્ણવેલી છે, ૧૧–૧૫–૮.

૨૬. ભાગવત, ૧૨–૧૩–૯.

૨૭. જુઓ ભાગવત, ૧૦–૫૦–૪૨ થી ૪૪ અને ૧૦–૫૨–૬ થી.

૨૮. (૧) આપ્ટેનો સંસ્કૃત–અંગ્રેજી કોશ.

(૨) જાતક નં. ૫૦ 'દુમ્મેધ જાતક'માં અઢાર વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ છે. તેની પા. નોં.માં (અનુ. આનંદ કૌશલ્યાયન) આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. ત્રણ વેદ, સ્મૃતિ, વ્યાકરણ, છન્દોવિચિતિ નિરુક્ત, જ્યોતિષ, શિક્ષા, મોક્ષ–જ્ઞાન, ક્રિયાવિધિ, ધનુર્વેદ, હસ્તિશિક્ષા, કામતન્ત્ર, લક્ષણ, પુરાણ, ઇતિહાસ, નીતિ, તર્ક, વૈદ્યક.

૨૯. મનુ. ૭–૪૫ થી ૪૯.

૩૦. મનુ. ૮–૩ થી ૭.

૩૧. મનુ. ૧–૬૪.

શંખ, લિખિત, દક્ષ, ગૌતમ.[૩૨]

૩૨. (જૈન મત મુજબ) અઢાર પાપસ્થાન. પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન (અસદ્દોષારોપ), પૈશુન્ય, પરપરિવાદ, માયામૃષાવાદ, રતિ–અરતિ, મિથ્યાદર્શન.[૩૩]

૩૩. (જૈન મત મુજબ) અઢાર દિશાઓ. ૪ દિશા, ૪ વિદિશા (ખૂણા), ૮ અંતરાલ વિભાગ, ઊંચી અને નીચી એમ કુલ અઢાર.[૩૪]

૩૪. જૈન પરંપરા મુજબનાં અઢાર પ્રકારનાં તપોની શ્રેણિ. યવમધ્ય, વજ્રમધ્ય, ચાંદ્રાયણ, કનકાવલી, રત્નાવલી, મુક્તાવલી, ક્ષુલ્લક, મહા (આ છેલ્લાં બે સિંહવિક્રીડિત કહેવાય છે). સપ્તસપ્તમિકા, અષ્ટઅષ્ટમિકા, નવનવમિકા, દશદશમિકા (આ છેલ્લાં ચાર પ્રતિમા કહેવાય છે), ક્ષુદ્ર, મહા (આ બે સર્વતોભદ્ર કહેવાય છે) ભદ્રોત્તર. આચામ્લ. વર્ધમાન તેમજ બાર ભિક્ષુપ્રતિમા.[૩૫]

૩૫. એક જ બાળક સાથેના અઢાર જાતના સંબંધનુ કથાનક એ કથાનક પ્રમાણે કુબેરદત્તની જોડકી બહેન સાધ્વી કુબેરદત્તાએ ગણિકા કુબેરસેનાને

---

૩૨. (૧) MWD. P. 1272: આપ્ટેના સંસ્કૃત–અંગ્રેજી કોશમાં થોડાક ફેરફાર સાથે યાદી આપેલી છે.

(૨) ૧૮ સ્મૃતિકારના લીધે 'સ્મૃતિ' શબ્દ ૧૮ના અંક માટે પણ પ્રયોજાય છે. MWD P. 1272.

૩૩. (૧) સ્થાનાંગ. ૪૮: સૂત્રકૃતાંગ ૨–૪–૨: પ્રવચન સારોદ્ધાર દ્વાર. ૨૩૭

(૨) યશોવિજયજીની સજ્ઝાયમાં શ્લોકબદ્ધ વિવરણ છે એવું જાણવા મળ્યું છે.

૩૪. (૧) આચારાંગ સૂત્ર (અનુ. સંતબાલજી પૃ. ૫)

(૨) આચારાંગ સૂત્ર અને આચારાંગ નિર્યુક્તિ (મૂળ અને અનુવાદ, ૧લો ભાગ. માણેકમુનિ). પૃ. ૫૨ થી ૫૪. નિર્યુક્તિ ગાથા ૫૬ થી ૫૮માં નીચે મુજબ અઢાર દિશાનાં નામ છે. પૂર્વ, પૂર્વદક્ષિણ, દક્ષિણ, દક્ષિણપશ્ચિમ, પશ્ચિમ, પશ્ચિમોત્તર, ઉત્તર, ઉત્તરપૂર્વ, સામુત્થાણી, કપિલા, ખેલિની, અહિધર્મા પર્યાધર્મા, સાવિત્રી, પન્ના, વિત્રી, નરકની નીચે અધોદિશા અને દેવલોકની ઉપર ઊર્ધ્વદિશા.

૩૫. તત્ત્વાર્થસૂત્ર, (પં. સુખલાલજી) પૃ. ૩૫૧ પા. નો. ૨: તદુપરાંત જૈન સાધુઓમાં 'પરિહારવિશુદ્ધિ' નામનો તપનો એક પ્રકાર છે જે અઢાર માસ સુધી આચરવાનો હોય છે. જુઓ ઉપર 'કર્મ' (પ્રક. ૯) શ્લોક ૧૦૯, પા. નોં ૨૭, પૃ. ૨૪૬.

તેનાગ પુત્ર કુબેરદત્તથી (અજ્ઞાનને) લીધે થયેલા બાળક પુત્રને આ વચન કહ્યાં હતાં. 'હે બાળક તું મારો ભાઈ છે, દિયર છે, પુત્ર છે, મારી શોક્યનો પુત્ર છે, ભત્રીજો છે, કાકો છે; તું જેનો પુત્ર છે તે પણ મારો ભાઈ, પતિ, પિતા, પિતામહ, સસરો અને પુત્ર છે; તું જેના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો છે તે પણ મારી માતા, સાસુ, શોક્ય, ભોજાઈ, પિતામહી અને વહુ છે'[૩૬]

૩૬. અઢાર પ્રકારની માર્ગણા.[૩૭]

૩૭. (૧) દુર્ગા અઢાર હાથવાળી છે 'અષ્ટાદશભુજા'. (૨) મહાલક્ષ્મી અઢાર હાથવાળી છે.[૩૮]

૩૮. (જૈન મત મુજબ) ૧૮૦૦૦ અંગવાળુ શીલ–બ્રહ્મચર્ય.[૩૯]

૩૯. (જૈન મત મુજબ) ૧૮ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય: ૯ ઓદારિક કામભોગ. વચન, કાયા, મનથી સેવે નહિ, સેવાવે નહિ અને સેવનાને ભલુ જાણે નહિ. ૯ વૈક્રીય–દિવ્ય મન વચન કાયાથી સેવે નહિ, સેવાવે નહિ અને સેવનાને ભલુ જાણે નહિ.[૪૦]

૪૦. (જૈન મત મુજબ) ૧૮ પ્રકારનુ અબ્રહ્મચર્ય. ૯ ઓદારિક. મન, વચન, કાયાથી સેવે, સેવાવે અને અનુમોદે ૯ દિવ્ય મન, વચન, કાયાથી સેવે, સેવાવે અને અનુમોદે.[૪૧]

૪૧. (જૈન મત મુજબ) પ્રવ્રજ્યાને અયોગ્ય એવા પુરુષોના અઢાર પ્રકાર બાલ, વૃદ્ધ, નપુંસક, જડ, ક્લીબ, વ્યાધિત, ચોર, રાજ્યદ્રોહી, ઉન્મત્ત, અંધ, દાસ, દુષ્ટ, મૂઢ, દેવાદાર, જુગિત અર્થાત્ જાતિ–કર્મ–શરીરથી હીન, વચનબદ્ધ, ભૃતક–નોકર, દીક્ષા આપવા માટે ભગાડેલો[૪૨]

૪૨. અઢાર લિપિ (અ) બ્રાહ્મી, યવનાનિકા, દોસાઊરીઆ, (દોસા પૂરિત, દોસાકારિકા ?), ખરોષ્ટ્રિકા, પુક્ખરસારિયા (પુષ્કરસારિકા ?), પ્રહારાતિગા, ઉચ્ચત્તરિકા, અક્ષરપૃષ્ટિકા, ભોગવતિકા, વેણુકિયા, નિહ્નવિકા, અંકલિપિ,

૩૬ 'વસુદેવહિંડી' (અનુવાદક, ડા ભો જે સાંડેસરા) પૃ ૧૫

૩૭ जैन धर्म और दर्शन (द्वितीय खण्ड) पृ ३१६

૩૮ (૧) જુઓ MWD. P 116 (૨) જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત–અંગ્રેજી કોશ.

૩૯ જુઓ અટ્ટાઇજ્જેસુ સૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર (હારિભદ્રિયાવૃત્તિ) પૃ ૭૬૨ *अष्टादशशीलाङ्ग–सहस्रधारिण*

૪૦ સમવાયાંગ, ૧૮ મો સમવાય

૪૧ 'નીશીથ ભાષ્ય', ગાથા ૫૧૧૩

૪૨ 'નિશીથ ભાષ્ય', ગાથા ૩૫૦૬, ૩૫૦૭.

ગણિતલિપિ, ગાંધર્વલિપિ અથવા ભૂતલિપિ, આદર્શલિપિ, માહેશ્વરીલિપિ, દ્રાવિડીલિપિ, પૌલિન્દીલિપિ.[૪૩]

(ખ) હંસલિપિ, ભૂતલિપિ, યક્ષલિપિ, રાક્ષસલિપિ, ઓડ્રીલિપિ, યાવનીલિપિ, તુરુષ્કીલિપિ કીરીલિપિ, દ્રાવિડીલિપિ, સૈન્ધવિકાલિપિ, માલવિનીલિપિ, નટલિપિ, નાગરીલિપિ, લાટલિપિ, પારસીલિપિ, અનિમિત્તીલિપિ, ચાણક્યલિપિ, મૂલદેવીલિપિ.[૪૪]

૪૩. 'આચારાંગ સૂત્ર' પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમાં અઢાર હજાર પદ.[૪૫]

૪૪. નિર્ગ્રંથોનાં અઢાર અતિચારસ્થાન. વ્રતષટ્ક (પાંચ મહાવ્રત અને રાત્રિભોજન), કાયષટ્ક (પૃથ્વી, અપ, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ અને ત્રસકાયનું રક્ષણ), અકલ્પ (ખપે નહિ તેવી વસ્તુ), ગૃહભાજન, પલંગ, આસન, સ્નાન, શોભાવર્જન.[૪૬]

૪૫. પોષ માસમાં અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ.[૪૭]

૪૬. અષાઢ માસમાં અઢાર મુહૂર્તની રાત્રિ.[૪૮]

૪૭. અસ્તિ–નાસ્તિ પ્રવાદપૂર્વમાં 'વસ્તુ' નામના અઢાર વિભાગ છે.[૪૯]

૪૮. સહસ્રાર દેવલોકના અને બીજા કાલ, સુકાલ, મહાકાલાદિ વિમાનોના દેવતાઓનું વધુમાં વધુ આયુષ્ય અઢાર સાગરોપમ છે, અને તેઓ અઢાર પખવાડીએ (અર્ધમાસે) શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને મૂકે છે.[૫૦]

૪૯. અઢાર આવેણિક બુદ્ધધર્મ. તથાગતને સ્ખલિત નથી, રવિત–ખેદ નથી, ચોરાયેલી વસ્તુની સ્મૃતિ નથી, અસમાહિત ચિત્ત નથી, નાનાપણાની સંજ્ઞા નથી, અપ્રતિસખ્યાય–સમજણવગરની ઉપેક્ષા નથી, ઇચ્છાની હાનિ નથી–સંકલ્પસિદ્ધિ, વીર્યહાનિ નથી, સ્મૃતિની હાનિ નથી, સમાધિની

---

૪૩. સમવાયાંગ, ૧૮ મો સમવાય.

૪૪. (૧) 'વિશેષાવશ્યક ગાથા' ૪૬૪ની ટીકા (મૂળ સંદર્ભ, 'ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા' પૃ. ૬) 'વર્ણક–સમુચ્ચય' ભાગ ૧, પૃ ૧૩૯માં ૧૮ લિપિઓનાં નામ છે. એ જ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૩૪ ઉપર આ યાદીઓથી ભિન્ન ૧૮ લિપિઓની નામાવલિ છે.

૪૫ 'આચારાંગનિર્યુક્તિ', ગાથા ૧૧.

૪૬. સમવાયાંગ, ૧૮ મો સમવાય

૪૭. એજન

૪૮. એજન

૪૯. એજન.

૫૦ એજન

હાનિ નથી, પ્રજ્ઞાહાનિ નથી, વિમુક્તિની હાનિ નથી, સર્વ કાયકર્મ જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, સર્વ વાણીનું કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, મનનું સર્વ કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક–જ્ઞાનાનુવર્તી હોય છે, અતીત કાળમાં આસક્તિ વિનાનું અને નિર્બાધ જ્ઞાન-દર્શન પ્રવર્તે છે, અનાગતમાં આસક્તિ વિનાનુ અને નિર્બાધ જ્ઞાનદર્શન પ્રવર્તે છે, વર્તમાનમાં આસક્તિ વિનાનુ અને નિર્બાધ જ્ઞાનદર્શન પ્રવર્તે છે.[૫૧]

૫૦. અઢાર બોધિસત્ત્વ ધર્મ.[૫૨]

૫૧. અઢાર ધાતુઓ. ચક્ષુ, રૂપ, ચક્ષુવિજ્ઞાન, શ્રોત્ર, શબ્દ, શ્રોત્ર-વિજ્ઞાન, ઘ્રાણ, ગંધ, ઘ્રાણવિજ્ઞાન, જિહ્વા, રસ, જિહ્વાવિજ્ઞાન, કાય, સ્પર્શ, કાયવિજ્ઞાન, મન, ધર્મ, મનોવિજ્ઞાન.[૫૩]

૫૨. અઢાર પ્રકારની શૂન્યતા.[૫૪]

૫૩. પ્રાચીન બુદ્ધનિકાય–સંપ્રદાય અઢાર[૫૫]

૫૪. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને શીલના નિયમો અર્થાત્ સમાધિ બરાબર પાળી શકાય તે માટે અઢાર પ્રકારના આવાસો વર્જ્ય ગણ્યા છે મહાવાસ (ઘણા માણસોને ભેગા થવાનુ સ્થાન), નવાવાસ (જે સ્થળે નવું કામ ચાલુ હોય), જરાવાસ (જીર્ણ રહેઠાણ), પન્થની (સરિયામ રસ્તા પાસેનુ ઘર), સોણ્ડી (હોજ પાસેનો વાસ), પણ્ણ (ભાજીપાલામાં કામ આવે તેવાં પાદડાં ઊગતાં હોય તેની નજીકનુ સ્થળ), પુપ્ફ (ફૂલવાડી), ફલ (ફલનો બગીચો), પત્થિત (પ્રાર્થના સ્થળ), નગર, દાન (ઇમારતી લાકડાનુ જંગલ), ખેત્ત (ખેતર), વિસભાગ (વિખવાદવાળુ સ્થળ). પટ્ટન (બન્દર ભરાવાની જગ્યા), પચ્ચન્ત કે પ્રત્યન્ત (જંગલી, અસસ્કારી લોકોને રહેવાની જગ્યા),

---

૫૧. મહાવ્યુત્પત્તિ, પૃ ૩ ૯મી કંડિકા

૫૨. મહાવ્યુત્પત્તિ, પૃ. ૧૩ કંડિકા ૨૯. દાન, શીલ. ક્ષમા વીર્ય, ધ્યાન, પ્રજ્ઞા આદિ ધર્મોનું વર્ણન છે. અને તે પછીના બાર ધર્મોનુ વર્ણન ઘણુ લાબુ અને થોડાક શબ્દોમા મૂકી શકાય નહિ તેવુ હોઈ અહીં લીધુ નથી

૫૩. મહાવ્યુત્પત્તિ, પૃ. ૩૩. કંડિકા ૧૦૭; MWD P. 513 ઉપર આનો 'ધાતુલોક' તરીકે ઉલ્લેખ છે (ધર્મસંગ્રહ ૫૮)

૫૪. શાંતિદેવકૃત 'બોધિચર્યાવતાર' ૯મો સર્ગ. તેની પંજિકા (પ્રજ્ઞા-મુખકૃત)માં છે. એ શૂન્યવાદનો ગ્રંથ છે

૫૫. 'જાતક' ખંડ ૧. ઉપોદ્ઘાત પૃ ૧. પા. નો. ૪ (અનુ. કૌશલ્યાયન)

ગીમા (રાજ્યનો સરહદ પ્રદેશ), અસપ્પાય (અપથ્યકારક જગ્યા), મિત્ત (જ્યાં સમાધિમાર્ગમાંની મુશ્કેલીઓ જાણનાર મિત્ર ન રહેતો હોય તે જગ્યા.)[૫૬]

૫૫. (સદૃષ્ટિના) આદિ સંબંધી અઢાર ધારણાઓ. જુદા જુદા દાર્શનિક મતોમાં અઢાર મત આદિ સંબંધી ધારણાવાળા છે.[૫૭]

૫૬. ભૂપાદિ લક્ષણવાળી અઢાર પરિશિષ્ટ વિદ્યાઓ.[૫૮]

૫૭. આયુર્વેદની સન્નિપાતજ્વરઘ્ન અઢાર ઔષધિઓ. અષ્ટાદશાઙ્ગ.[૫૯]

૫૮. તંત્રશાસ્ત્રોક્ત પૂજનના કે સ્વાગતના અઢાર ઉપચાર. અષ્ટાદશોપચાર. આસન, સ્વાગત, પાદ્ય, અર્ઘ્ય આચમન, સ્નાન, વસ્ત્ર, ઉપવીત, આભૂષણ, ગન્ધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, અન્ન, તર્પણ, માળા, અનુલેપન, નમસ્કાર.[૬૦]

૫૯. અઢાર પ્રકારનાં ધાન્ય.[૬૧]

૬૦. ગણિતમાં પરાર્ધ સુધીનો સંખ્યાક્રમ અઢાર. એકમ, દશક, શતક, હજાર, દસહજાર, લાખ, દસલાખ, કરોડ, અબજ, અર્વ, નિખર્વ, પદ્મ, મહાપદ્મ, શંકુ, મહાશંકુ, અંત્ય, મધ્ય અને પરાર્ધ.

૬૧. અષ્ટાદશ દેશ—અઢાર દેશ અર્થાત્ સર્વત્ર. એ અર્થમાં શંકરાચાર્યનો પ્રયોગ.[૬૨]

૬૨. શિલ્પશાસ્ત્રના અઢાર આચાર્ય. ભૃગુ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વકર્મા, મય, નારદ, નગ્નજિત, વિશાલાક્ષ, પુરન્દર, બ્રહ્મા, કુમાર, નન્દીશ, શૌનક, ગર્ગ, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, શુક્ર, બૃહસ્પતિ[૬૩]

---

૫૬. 'સમાધિમાર્ગ', પૃ. ૨૩ થી ૨૮.

૫૭. જુદા જુદા ૬૨ દાર્શનિક મતો ઉપર મુજબ અઢાર આદિ સંબંધી અને ચુંવાળીસ અંત સબંધી ધારણાવાળા છે. 'દીઘનિકાય' (હિંદી અનુવાદ) ૧-૧-૨, પૃ. ૫ થી.

૫૮. शब्दरत्न महोदधि

૫૯. એજન

૬૦. જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ.

૬૧. એજન. यव गोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुकुलत्थकाः ।
माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावा श्यामसर्षपाः ॥
गवेधुकाश्च नीवारा आढक्योऽथ सतीनकाः ।
चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु ॥

૬૨. का तेऽष्टादशदेशे चिन्ता । 'દ્વાદશપંજરિકા' ૧૧.

૬૩. જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ.

૬૩. અઢાર દ્વિપ.[૬૪]

૬૪. અઢાર પ્રકારનાં મૂળ.[૬૫]

૬૫. ચક્રવર્તિની અનેકવિધ ઋદ્ધિઓ પૈકીની, શ્રેણી અને પ્રશ્રેણી નામક ઋદ્ધિઓની સંખ્યા અઢાર અઢારની છે. અને અશ્વ નામક ઋદ્ધિની સંખ્યા અઢાર કરોડની છે.[૬૬]

૬૬. અઢાર વ્યાકરણ.[૬૭]

૬૭. અઢારનો 'સર્વ' અર્થ થાય એ રીતે લોકકહેવતોમાં પ્રયોગ.

(૧) ઊંટનાં અઢારે વાંકાં.

(૨) અઢારે વર્ણ.

(૩) અઢાર ભાર વનસ્પતિ

૬૮. સોળ આનાનો રૂપિયો હોય છે. તે સોળ કળાને અનુલક્ષીને છે., પણ મેવાડના એક રાણાએ અઢાર આનાના રૂપિયાનું ચલણ કર્યું હતું. તેની પાછળ ભારતીય લોકમાનસમાં અઢારનું મહત્ત્વ અંકિત થયેલું છે, તેની અસર ઝીલાયેલી દેખાય છે. ~~~ 17

---

૬૪. अगाहताष्टादशता जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ।

(નૈષધ, ૧-૫. જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત–અંગ્રેજી કોશ)

૬૫. જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત–અંગ્રેજી કોશ. મરાઠી નામ આપેલાં છે. વેણુ, ઐરણી, ટેંટ, શિવણ, પહાડમૂળ, પુનર્નવા, રાનઉડીદ, ચિકણ, એરંડ, જીવક, આભક, જીવંતી, શતાવરી, તિરકાંડે, ઊસ, દર્ભ, કસઈ, સાલી.

૬૬. 'વર્ણક–સમુચ્ચય', ભાગ ૧, પૃ. ૪૫, ૧૨૮.

૬૭. એજન પૃ ૧૬૩. અઢાર વ્યાકરણના નામ દર્શાવેલાં નથી

પરિશિષ્ટ ૨

લેશ્યા

(સંદર્ભ માટે જુઓ, 'સંયમ' (પ્રક. ૧૯) શ્લોક ૧૭૪, પૃ. ૩૭૪)

જીવોના આંતરિક ભાવોની શુદ્ધિ–અશુદ્ધિના તર-તમ-ભાવને જૈન શાસ્ત્રો 'લેશ્યા' શબ્દ દ્વારા સૂચવે છે. એના અનુક્રમે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, (=ધૂમ) તેજ, પદ્મ અને શુક્લ એવાં નામ છે.[1] જીવને કર્માનુસાર લાગતી પ્રત્યેક 'લેશ્યા'ના ચોક્કસ જાતના 'રંગ, સ્વાદ, ગંધ અને સ્પર્શ' છે. અને જીવ કયી લેશ્યામાં કેટલો સમય રહે છે તે પણ પલ્યોપમ, સાગરોપમ આદિ કાલગણના વાચક શબ્દોથી બતાવેલું છે. જો કે જૈન આગમ સાહિત્યમાં અન્યત્ર 'લેશ્યા' શબ્દ રંગના અર્થમાં વપરાયેલો છે.[2]

આ 'લેશ્યા'ને મળતી રીતે મહાભારત શાંતિપર્વ, 'વૃત્રગીતા'માં જગતના સર્વ જીવો ૭ વર્ણમાં વહેંચાઈ જાય છે એમ કહ્યું છે. એમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જીવોના કૃષ્ણ, ધૂમ્ર, નીલ, રક્ત, હારિદ્ર (પીત) અને શુક્લ એવા ૭ વર્ણ છે.[3] આ વર્ણ અને 'લેશ્યા'નું સામ્ય દેખી શકાય

---

૧ किण्हा नीला काऊ य, तेऊ पम्हा तहेव य ।
सुक्कलेसा य छट्ठा य, नामाइ तु जहक्कम ॥ ઉ. સૂ. ૩૪–૩.

૨ महीइ मज्झम्मि ठिए नगिन्दे पन्नायए सूरियसुद्धलेसे ।
एव सिरीए उ स भूरिवण्णे मणोरमे जोयइ अच्चिमाली ॥

સૂત્રકૃતાંગ ૧–૬–૧૩.

પૃથ્વીની મધ્યમાં રહેલો પર્વતરાજ સૂર્યના જેવા શુદ્ધ વર્ણ અને તેજ સહિત (લેશ્યે) જણાય છે તેમ અનેક વર્ણવાળો, મનોરમ, પ્રકાશમાન (આ પર્વત) શ્રીથી દ્યોતિત થાય છે.

૩. षड्जीववर्णाः परम प्रमाण
कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् ।
रक्त पुनः सह्यतर सुखं तु
हारिद्रवर्णं सुसुख च शुक्लम् ॥ ૧૨–૨૭૧–૩૩.

(દુઃખી એવા) કૃષ્ણ અને ધૂમ્ર, અને મધ્યમ નીલ તથા સહનશીલ રક્તવર્ણના, અને હારિદ્રવર્ણના સુખી તથા શુક્લ વર્ણના અત્યંત સુખી એવા જીવોના ૭ વર્ણો (શાસ્ત્રોક્ત) પરમ પ્રમાણ વડે (સમજાય) છે.

છે. વળી જીવ કેટલા 'વિસર્ગ' સુધી કયા વર્ણમાં રહે છે તેવું, બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોમાં ક્વચિત્ દેખાતી એવી જૈન પરંપરા જેવી કાલગણના દ્વારા દર્શાવેલું છે.[૪] ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના લેખકને પલ્યોપમ, સાગરોપમ સમજાવવા જરૂરી લાગ્યાં નથી કારણ જૈન સાહિત્યમાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે મ ભા.ના લેખકે વિસર્ગ વિસ્તારથી સમજાવ્યો છે, કારણ વૈદિક પરંપરા માટે એ કંઈક અજાણી વાત છે. બન્નેમાં ફરક એ છે કે જૈન માન્યતા વધુ અતિશયોક્તિવાળી દેખાય છે. જો કે વર્ષોની સંખ્યાને બદલે આવા પ્રકારની ગણતરી આપવાનો ઉદ્દેશ કાળની અનંતતા બતાવવાનો હોવો જોઈએ.

મ ભા.નો 'વર્ણ' શબ્દ જીવને કર્મથી લાગેલા એક જાતના 'રંગ'ના અર્થમાં છે. 'લેશ્યા'ની જેમ એને વધારામાં સ્વાદ, ગંધ અને સ્પર્શ નથી.

ભારતની અન્ય પ્રાચીન શ્રમણપરંપરાઓમાં પણ ૭ પ્રકારની 'જાતિ' વિશે ઉપરનાને મળતી માન્યતાઓ છે. પૂરણકાશ્યપનો અક્રિયાવાદ અને મક્ખલિ ગોસાલનો સંસારશુદ્ધિવાદ એક આજીવક પંથમાં સંમિલિત થઈ

---

૪. (૧) (સનત્કુમાર વૃત્રને કહે છે) હે દૈત્ય ! પ્રજાવિસર્ગ (કલ્પ ?) નું પરિમાણ હજાર ગણી વાવો જેટલું થાય.

આ વાવો એક યોજન જેટલી પહોળી છે, એક કોશ જેટલી ઊંડી છે, અને પાચસો યોજન જેટલી લાંબી છે, તથા પૂર્વ–પૂર્વથી ઉત્તર-ઉત્તરની એક એક યોજન મોટી છે.

(હવે) એક વાળના છેડાથી તે સર્વ વાવોમાંથી જળનું માત્ર એક ટીપું જ–બીજું નહિ, દરરોજ બહાર કાઢવામાં આવે અને એમ કરતાં એ વાવોના તમામ જળનો ક્ષય થાય, ત્યારે પ્રજાઓના લયસંહારરૂપ વિસર્ગ થાય છે. ૧૨–૨૭૧–૩૦ થી ૩૨.

(૨) આ સાથે સર૰ જૈન કાલગણના.

એક યોજન ઊંડો, એક યોજન પહોળો ગોળ ખાડો એકથી સાત દિવસની વયનાં બાળકોના વાળથી ભરવામાં આવે અને પછી દર સો વર્ષે એક એક વાળ કાઢવામાં આવે એ રીતે ખાડો ખાલી થતાં જે સમય લાગે તે વ્યવહારપલ્ય. એવાં અસંખ્ય વ્યવહારપલ્ય = ૧ ઉદ્ધારપલ્ય. અસંખ્ય ઉદ્ધારપલ્ય = અધ્ધાપલ્ય. ૧૦ × (૧ કરોડ × ૧ કરોડ) અધ્ધાપલ્ય = ૧ સાગરોપમ. ૧૦ × (૧ કરોડ × ૧ કરોડ) સાગરોપમની એક ઉત્સર્પિણી અને તેટલાં જ વર્ષોની એક અવસર્પિણી, એવી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓ વીતી જાય ત્યારે સંખ્યાતીત અથવા અસંખ્ય કાળ થયો કહેવાય. ('ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર', અનુવાદક ડૉ. સાંડેસરા. પૃ. ૮૦. પા. નોં. ૧).

ગયા હતા. એ વિશે અંગુત્તરનિકાયના છક્કનિપાત (સુત્ત ૫૭)માં ઉલ્લેખ છે. એમાં આનંદ ભગવાન બુદ્ધને પૂછે છે, "ભદંત પૂરણકાસ્યપે કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હરિદ્ર, શુક્લ અને પરમ શુક્લ એવી ૭ જાતિઓ કહી છે. ખાટકી, પારધી વગેરે લોકોનો કૃષ્ણ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે, ભિક્ષુ વગેરે કર્મવાદી લોકોનો નીલ જાતિમાં, એક વસ્ત્ર રાખનારા નિર્ગ્રંથોનો લોહિત જાતિમાં, સફેદ વસ્ત્ર પહેરનારા અચેલક શ્રાવકોનો (આજીવક શ્રાવકોનો) હરિદ્ર જાતિમાં, આજીવક સાધુ અને સાધ્વીઓનો શુક્લ જાતિમાં, અને નંદવચ્છ, કિસ સંકિચ્ચ અને મક્ખલિ ગોસાલનો પરમ શુક્લ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે."[5] વગેરે.

એ જ પ્રમાણે 'પાતંજલ યોગદર્શન'માં યોગીનાં કર્મ અશુક્લકૃષ્ણ અને અન્યોનાં ચિત્તનાં (કૃષ્ણ, શુક્લકૃષ્ણ અને શુક્લ એમ) ત્રિવિધ હોય છે, એવું કહેલું છે, તે આ ષડ્વિધ લેશ્યા, વર્ણ, કે જાતિનું સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર લાગે છે.[6]

લેશ્યા વિશે આપણા આરૂઢ પંડિત પૂ. પં. સુખલાલજીએ એમના '૪થા कर्मग्रंथ' પુસ્તકમાં સમજૂતિ આપી છે, તેમાંથી કેટલાક ભાગનો સાર વાચકોને માહિતી મળે તે ઉદ્દેશથી નીચે આપવામાં આવ્યો છે.[7]

લેશ્યાના (क) દ્રવ્ય અને (ख) ભાવ એવા બે ભેદ છે. એમાં દ્રવ્યલેશ્યા વિષે ૩ મત છે. (૧) કર્મવર્ગણા-નિષ્પન્ન[8] (૨) કર્મ-નિષ્યન્દ[9] (૩) યોગ-પરિણામ.[10] ભાવલેશ્યા, સંક્લેશ અને સંયોગથી થાય છે. સંક્લેશના તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ, મન્દ, મન્દતર, મન્દતમ વગેરે અનેક ભેદ હોઈ વસ્તુત ભાવલેશ્યા અસંખ્ય પ્રકારની છે, છતાં શાસ્ત્રમાં સક્ષેપમાં ૭ વિભાગ બતાવ્યા છે. શાસ્ત્રમાં આ ૭ ભેદ સમજવા માટે નીચે લખેલાં બે

---

૫. 'બુદ્ધચરિત', (કોસંબી) પૃ. ૧૨૫, ૧૨૬.

૬. कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ યો. સૂ. ૪–૭.

૭. અહીંથી दर्शन और चिंतन (खण्ड २) પૃ ૨૯૭ થી ૨૯૮ ના આધારે લખાણ કર્યું છે.

૮. ઉ. સૂ. અ. ૩૪ની ટીકા. પૃ. ૬૫

૯. એજન. વાદિવૈતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિનો મત.

૧૦. હરિભદ્રસૂરિનો મત. 'પન્નવણા' (મલયગિરિકૃત) પદ ૧૭ની ટીકા પૃ. ૩૩૦; 'આગમદોહનરૂપ લોકપ્રકાશ' (ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજીકૃત) સર્ગ ૩, શ્લોક ૨૮૫.

દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે.[૧૧]

(૧) કોઈ છ માણસો જાંબુ ખાવાની ઇચ્છાથી જતા હતા. એટલામાં જાંબુનું ઝાડ જોઈને એમાંનો એક બોલ્યો, 'જાંબુનું ઝાડ તો આ રહ્યું. હવે ઝાડ ઉપર ચઢીને જાંબુ લેવા કરતાં તો જાંબુથી લાદેલી આ મોટી મોટી ડાળીઓવાળા ઝાડને જ કાપીને નીચે નાંખવું સારું.'

એ સાંભળી બીજો બોલ્યો, 'ઝાડને કાપવાથી શો લાભ? કેવળ ડાળીઓ કાપી નાંખો.'

ત્રીજો બોલ્યો, 'એ પણ બરાબર નથી. નાની નાની ડાળીઓને કાપવાથી પણ કામ પાર પાડી શકાય છે.'

ચોથો બોલ્યો, 'ડાળીઓ પણ શું કામ કાપવી? ફળનાં લૂમખાં જ તોડી લો.'

પાંચમો બોલ્યો, 'લૂમખાંનું શું કામ છે? એમાંથી થોડાં જાંબુ જ લઈ લો ને'

છેવટે છઠ્ઠો બોલ્યો, 'આ બધા વિચાર નિરર્થક છે. કેમકે આપણે જે જોઈએ છે તે ફળ તો નીચે પણ પડેલા છે શું એટલાથી આપણુ કામ સિદ્ધ નહિ થાય?'

(૨) કોઈ છ માણસ લૂંટ કરવાના ઇરાદે જતા હતા રસ્તામાં એક ગામ આવતાં, એક બોલ્યો, 'આ ગામને નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરી નાખો-મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી જે કોઈ મળે તેને મારો અને લૂટી લો'

એ સાંભળી બીજો બોલ્યો, 'પશુ, પક્ષી વગેરેને શુ કામ મારવા, કેવળ વિરોધ કરનારાં માણસોને જ મારવા'

ત્રીજાએ કહ્યુ, 'બિચારી સ્ત્રીઓની હત્યા શુ કામ કરવી? પુરુષોને જ મારી નાંખો'

ચોથાએ કહ્યુ, 'બધા પુરુષોને નહિ, પણ જે સશસ્ત્ર હોય તેને જ મારો'

પાંચમાએ કહ્યુ, 'જે સશસ્ત્ર પુરુષ પણ વિરોધ ન કરતો હોય તો એને શું કામ મારવો.'

છેવટે છઠ્ઠો બોલ્યો, 'કોઈનેય મારવાથી શું લાભ? જેવી રીતે ધન ઉડાવાય તેવી રીતે ઉડાવો, અને કોઈનેય મારવા નહિ એક તો ધન લૂંટવું અને બીજું એના માલીકને મારવો તે બરાબર નથી.'

આ બે દૃષ્ટાંતોથી લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાય છે બન્ને દૃષ્ટાંતમાં છયે માણસોમાં પહેલાં-પહેલા કરતાં પછી-પછીના પુરુષનુ પરિણામ શુભ,

---

૧૧. ૪થો કર્મગ્રન્થ, ગાથા, ૧૩.

શુભતર અને શુભતમ જણાય છે પછી-પછીના યુગમા સકલેશની ન્યૂનતા અને મૃદુતાની અધિકતા દેખાય છે પહેલા યુગના પરિણામે ક્રમવાર કૃષ્ણ લેશ્યા, બીજાની નીલલેશ્યા (એમ કાપોત તેજ, પદ્મ અને શુક્લ) સમજી જોઈએ[૧૨]

---

૧૨ આવશ્યક હારિભદ્રી વૃત્તિ પૃ $\frac{૨૪૫}{૧}$ તથા લોકપ્રકાશ સ ૩ શ્લોક ૩૬૩-૩૮૦ લેશ્યા વિષે લોકપ્રકાશ સર્વાર્થસિદ્ધિ પ્રજ્ઞાપના-લેશ્યાપદ જીવકાડ ઉત્તરાધ્યયન વગેરે ગ્રથોમા વિસ્તૃત માહિતિ મળશે અહીં 'दर्शन और चिंतन' માથી લીધેલ ભાગ સમાપ્ત થાય છે

પ્રતિક સૂચિ (ગ)

(આ ગ્રથમાં સમાલોચિત મહાભારતના શ્લોકોની)

પ્રતિક સૂચિ (ઘ)

[1](પાદનોંધોમાં ઉદ્ધૃત કરેલ સંસ્કૃત, પાલિ અને પ્રાકૃત અવતરણોની સૂચિ)

[1] જે અવતરણોના આરંભમાં * નીશાન મૂક્યું છે તે પાદનોંધો સિવાયના છે અર્થાત્ અમારા મૂળ લખાણમાંનાં છે

સૂચિ

[પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં 'મહાભારત'ના ઉલ્લેખો પુસ્તકમાં લગભગ પાને પાને આવતા હોવાથી તેનો સૂચિમાં સમાવેશ કર્યો નથી]

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૯	अनुष्टुप्च्छन्दो-	अनुष्टुपछन्दो-
૭	૧૯	निवतद्वा	निवत्तद्वा
૮	૩૧	फलैष्य	क्लैब्य
૯	૧૮	હૃદયદૌર્બલ્ય	હૃદયદૌબલ્ય
૯	૨૩	મધુમય	મન્યુમય
૧૧	૩૧	માણ્ડૂક્ય ઉપ	માણ્ડૂક્ય ઉપ ૨
૧૨	૯	પુરૂષર્થી	પુરૂષાર્થી
૧૨	૧૬	(૨)	આ અંક ૧૬ કરવો
૧૮	૨૭	૨=કે ૧૮-૫ ૬૫	૨=કે ચિ ૧૮ ૫ ૬૫
૧૯	૨૭	तिवोविहु	तवोविहु
૨૭	૨૦	૬ બ=૧૨ ૧૯-૧૧	૧ બ=૧૨-૧૯-૧૬
૩૦	૨૦	'બ્રહ્મવિદ્યા'	'બ્રહ્મવિદ્યા
૩૦	૨૮	देवमृता	देहमृता
૩૩	૨૩	एब	एव
૩૪	૨૭	ઈર્ષ્યાસમુસ્થિત	ઈર્ષ્યાસમુત્થિત
૪૬	૭	છે	છે ૩
૪૬	૯	પુગ્ગય પન્ન્ષતિ	પુગ્ગલ પઞ્ઞત્તિ'
૪૬	૨૨	dentschen	deutschen
૪૬	૨૪	fur	fur
૪૬	૨૭	vnd	vnd
૪૬	૨૭	Marchen	Marchen
૫૪	૨	प्रितज्ञा	प्रतिज्ञा
૫૬	૨૪	आनशस्य	आनृशस्य
૫૭	૧૩	કૃષ્ણને	કૃષ્ણાને
૫૯	૬	सवेया	सवैया
૫૯	૨૩	અષ્ટાવકોપાખ્યાન	અષ્ટાવક્રોપાખ્યાન
૬૪	૭	શાઙર્ગધર પદ્ધતિ	શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિ
૬૪	૩૦	પૈષ્ય	પૌષ્ય

६९	१२	ग्रोथ	ग्रोथ
७०	१८	मानप्रदश्यानां	मानप्रदश्याना
७१	११	ચોગમુક્ત	ચોગયુક્ત
७१	१३	ચોગનિષ્ટા	ચોગનિષ્ઠા
७५	१३	'વિદુરનીતિ'	'વિદુરનીતિ'
८९	२५	અનુભવસિદ્ધિ	અનુભવસિદ્ધ
८९	२५	શાગાઓ	શાખાઓ
८९	३१	સોષાઠ	શોષાઠ
९२	६	યો ૨૨-૨-૩૫	યો. સૂ ૨-૩૫
९४	३	१२-२४३-४१	१०-२४३-४
९४	५	ચિ १३-१४३-५२	ચિ १३-१४३-५०
९४	१७	ચિ १३ ४३-५२	ચિ १३-१४३ ५२
९५	२६	બ્રાહ્મણ	બ્રાહ્મણ
९६	७	पाराशरे	पराशर
९९	१९	तमह् बूमि माह्ण	तमह् ब्रूमि माह्मण
११८	२८	६ ३५-२७ (ગીતા १३-२७)	६-३५ २८ (ગીતા १३-२८)
१२०	६	प्रसुप्तासिलाकार्य	प्रसुप्तासिलकार्य
१२१	२८	શુક્ત	શુક્ત
१२४	२३	नाम्नौ	नाम्नौ
१३८	२३	प्रकृतिर्जैगुणै	प्रकृतिजैगुणै
१३७	२०	निराशींवन्धना	निराशीवन्धना
१४१	२९	पुष्कानि	पुष्पानि
१४२	२४	पचिनन्त	पचिनन्त
१४७	२९	यदेतद्दहृदय	यदेतद्हृदयं
१४८	२९	દાની	દાન્ત
१५८	११	India	Indian
१६१	२४	પા ટી ૩૩	પા ટી ૩૪
१६५	२२	कदाचन	कचन
१६८	१८	શમ	નામ
१७३	८	त्रेयोक्याधिपति	त्रैलोक्याधिपति
१७३	१२	सत्यमकोथ	सत्यमकोध
१७३	१८	द्रष्ट्ढ	द्रष्ट्ट
१७४	२३	बुदस्य	मुदस्य

૧૮૬	૨૪	ઘ્રુ પ્રીતિ કા	ઘ્રુ પ્રીતિ કા, 'માત્રી' ૨૨-૩૯
૨૧૮	૧૫	આહ્નનીય	આહવનીય
૨૨૫	૫	निवार्यमरिनन्दनम	निर्वीयमरिनन्दनम्
૨૪૧	૧૩	'ગૌતમી-લુબ્ધક-	'ગૌતમી-લુબ્ધ-વ્યાલ
૨૪૬	૪	ચર્ચા	ચર્યા
૨૫૮	૧૧	ભ ષણુ	ભીષણુ
૨૬૩	૬	મૃત્યનો	મૃત્યુનો
૨૭૫	૨૧	વાકયારૂપ્ય	વાકપારુષ્ય
૨૭૬	૨૪	कचिन्न	कच्चिन्न
૨૮૪	૧૩ ૧૪	અક્રોધ, મોહ, લોભ	અક્રોધમોહલોભ
૨૯૨	૨	ते	તો
૩૦૨	૩૦	ચતુરી	ચાતુરી
૩૧૫	૨૯	जाणाह्न	जाणाइ
૩૧૯	૧૦	દાહિનોની	દૌહિત્રોની
૩૪૭	૩૦	प्रासादाच्छुरवानेतद-	प्रासादाच्छुतवानेतद-
૩૮૫	૧૬	निर्वेद . सत्य	निवद .. सत्य
૩૯૦	૧૮	'ચાગસૂત્ર'	'યોગસૂત્ર'
૩૯૦	૧૮	ઈશ્વરપ્રાણિધાન	ઈશ્વરપ્રણિધાન
૩૯૩	૩૦	पञ्चेन्द्रियजला	पञ्चेन्द्रियजला
૩૯૯	૩	દાનેવાને	દાનવોને
૪૦૨	૨૫	ચાગજ્ઞા	યોગજ્ઞા
૪૦૯	૨૬	'સામગ્ય'	'સામગ્ર્ય'
૪૧૫	૨૪	બ્રહ્મની	બ્રહ્માની
૪૨૫	૨૦	સૈનજિત્	સેનજિત્
૪૩૭	૯	કૃતવમા	કૃતવર્મા,
૪૪૩	૩૨	'નીશીથ ભાષ્ય'	નિશીથ ભાષ્ય'
૪૪૪	૨૩	ન૮ મો	૧૮ મો
૪૬૭	૧૨	અગ્નિ, આહ્નનીય	અગ્નિ આહવનીય

પૃ ૬૯, ૭૧, ૭૩, ૭૫, ૭૭ અને ૭૯ ના મથાળે પ્રકરણનુ નામ 'સત્ય'ના બદલે 'ધર્મ' છપાયુ છે તે સુધારવુ

શ્લોકાની પ્રતીક સૂચિઓના શીર્ષકમા 'પ્રતીક'ના બદલે 'પ્રતિક' છપાયુ છે તે સુધારવુ